ПАША ӘФӘНДИЈЕВ

АЗӘРБАЈЧАН ШИФАҺИ ХАЛГ ӘДӘБИЈЈАТЫ

Јенидән ишләнмиш вә тәкмилләшдирилмиш икинчи нәшри

АЛИ МӘКТӘБ ТӘЛӘБӘЛӘРИ ҮЧҮН ДӘРСЛИК

Азәрбајчан Республикасы Халг Тәһсили Назирлији тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир.

«МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ

Бакы — 1992

82. 3(2А)
Ә 92

Рә' јчи: *ӘЛИ САЛӘДДИН,*
филолокија елмләри доктору.

Елми редактору: *АЗАД НӘБИЈЕВ,*
филолокија елмләри доктору, професор.

Әфәндијев П. Ш.

Ә 92 Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты. Али мәктәб үчүн дәрслик, Бакы, «Маариф». 1992. 477 сәһ.

Дәрслик зәнкин шифаһи әдәбијјатымызын инкишаф тарихинә һәср едилмишдир. Али мәктәбләрин програмы әсасында јазылмыш бу дәрсликдә фолклорун нәзәри мәсәләләри шәрһ едилмиш, шифаһи әдәбијјат һаггында елмин—фолклоршүнаслығын мејдана кәлмәси, инкишаф мәрһәләләри изләнмиш, ајры-ајры Азәрбајчан фолклоршүнасларынын фәалијјәтинә хүсуси очеркләр һәср олунмушдур.

Дәрсликдә фолклормузун гәдим жанрлары, мәрасим вә әмәк нәғмәләри, әсатир, анд, инем, алгыш, гарғыш, һабелә мифолокија аталар сөзү, мәсәл, нағыл, әфсанә, маһны, дастан вә с. кениш шәкилдә тәһлил едилмишдир.

$Ә\frac{4604000000-000}{М\ 652-91}5-91$ 82. 3(2А)

ISBN 5—556—00535—4

© «Маариф» нәшријјаты, 1992

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Әлли илдән артыгдыр ки, али мәктәбләримизин филолокија факүлтәләриндә «Шифаһи халг әдәбијјаты» «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» фәнининин башланғыч курсу кими тәдрис едилир.

Шифаһи әдәбијјатын мүстәгил фәнн кими өјрәнилмәјә башландығы вахтдан кечән мүддәт әрзиндә курсун мүһазирә саатлары хејли артмыш, халгымызын миниллик тарихини әһатә едән халг әдәбијјатынын јаранма дөврү вә инкишаф хүсусијјәтләри, жанрлары, дүнја халгларынын јаратдығы зәнкин шифаһи јарадычылыг хәзинәсиндә тутдуғу мөвге елми-нәзәри әдәбијјатда бу вә дикәр шәкилдә шәрһ олунмушдур. Шүбһәсиз ки, фолклоршүнаслыгда һәлә дәгигләшдирилмәмиш мәсәләләр, тәдгиг едилмәмиш проблемләр дә чохдур. Азәрбајчан халг поезијасынын јаранма вә инкишаф мәрһәләләрини өјрәнмәк, түркдилли халгларын шифаһи јарадычылығында халгымызын шифаһи поезијасынын јерини мүәјјәнләшдирмәк, Азәрбајчан әсатиринин фолклорумузун инкишафындакы ролуну ашкарламаг вә үмумијјәтлә, Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын тарихини системли шәкилдә өјрәнмәк фолклоршүнаслығымыз гаршысында өз һәллини көзләјән вачиб мәсәләләрдәндир.

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын жанрлар үзрә системли шәкилдә өјрәнилмәсинә, әсасән, 30-чу иллләрдән—али мәктәбләримиздә мүәјјән програм тәләбләри сәвијјәсиндә илк мүһазирәләрин јарандығы вахтдан башланмышдыр.

Мә'лум олдуғу кими, халгымызын зәнкин фолклор тарихиндән бәһс едән мүһазирә мәтнләринин јаранмасы кими чәтин вә шәрәфли ишин илк тәшәббүскарлары А. Шаиг, Ә. Һагвердијев, Ј. В. Чәмәнзәминли, Һәмид Араслы, М. Һ. Тәһмасиб вә б. олмушдур.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә Һ. Араслы вә М. Һ. Тәһмасибин Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын мүхтәлиф жанрлары барәдә јаздығы тәдгигат әсәрләриндән фолклор тарихимизин өјрәнилмәсиндә кениш истифадә едилмишдир. Һ. Араслынын

«XVII—XVIII əсp Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи», «Ашыг јарадычылығы» монографијалары, «Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу» дастанлары һаггында силсилә мәгаләләри, М. Һ. Тәһмасибин фолклорумузун нәзәри мәсәләләриндән бәһс едән бир чох мәгаләси, орта әср дастан јарадычылығына һәср едилмиш ири һәҹмли тәдгигат әсәри тәдрис ишинә мүһүм көмәк етмишдир.

Сонракы илләрдә фолклоршүнаслығымызын инкишафы илә бағлы мејдана кәлән ајры-ајры тәдгигат әсәрләри али мәктәбләримиздә бир сыра методик көстәришләрин вә вәсаитләрин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Шифаһи халг әдәбијјатындан Азәрбајҹан Республикасы Халг Тәһсили Назирлији тәрәфиндән тәсдиг едилмиш илк дәрс вәсаити ијирми ил бундан әввәл И. Бабајев вә П. Әфәндијев тәрәфиндән јазылмышдыр. Профессор М. Һ. Тәһмасибин үмуми редактәси алтында чапдан чыхмыш «Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты» адлы бу дәрс вәсаитиндә шифаһи поезијанын мејдана кәлмәси, ајры-ајры жанрларын јаранма вә инкишаф мәсәләләри вә с. өз әксини тапмышдыр. Али мәктәбләримиздә халг әдәбијјаты дәрслијинә олан еһтијаҹдан бәһс едәркән М. Һ. Тәһмасиб јазырды: «Узун илләрдән бәри, хүсусилә али мәктәбләримиздә мүстәгил бир фәнн кими тәдрис олунмасына бахмајараг, јазылы әдәбијјатымызын әсасыны тәшкил едән, ондан габаг јараныб онунла гаршылыглы тә'сир вә истифадә шәраитиндә зәманәмизә гәдәр јашајыб кәлән, бу күн дә јени-јени әсәрләр һесабына зәнкинләшмәкдә давам едән бу саһә һаггында нә дәрслик, нә дә санбаллы бир дәрс вәсаити јаранмамышдыр. Бир нечә иллик кәркин әмәјин нәтиҹәси олан бу вәсаит бу саһәдәки илк тәшәббүсүн мәһсулу, илк гәләм тәҹрүбәсидир».

Бундан сонракы илләр әрзиндә гырх илә јахын халг әдәбијјатымызын тәдгиги вә тәдриси илә ардычыл мәшғул олан профессор Паша Әфәндијев һәмин фәнн үзрә бир сыра методик көстәришләр, програмлар һазырламагла јанашы, јени дәрслик үзәриндә дә чалышды. Нәһајәт о, халг әдәбијјатымызын инкишаф мәрһәләләрини али мәктәб програмы үзрә там шәкилдә әкс етдирән илк дәрслијини 1981-ҹи илдә чап етдирди.

Китаб үч бөлмәдән ибарәт иди. Биринҹи бөлмәдә халг әдәбијјатынын мөвзусу вә предмети, башлыҹа хүсусијјәтләри, марксизм классикләринин шифаһи халг әдәбијјаты һаггындакы мүлаһизәләри вә фолклоршүнаслыг елминин нәзәри мәсәләләри барәдә јығҹам мә'лумат верилирди. Икинҹи бөлмәдә шифаһи әдә-

бијјатымызын зәнкин вә рәнкарәнк жанрларынын инкишаф тарихи кениш тәһлил едилирди.

Әмәк нәғмәләриндән башламыш лајла, охшама, ағы, бајаты, рәвајәт, ләтифә, гаравәлли, әфсанә, нағыл вә дастанларымызын башлыча спесифик хүсусијјәтләри шәрһ олунмушду. Бу дәрсликдә ушаг фолклору нүмунәләринә вә халг маһныларына да хүсуси башлыг ајрылмышды. Мүәллиф һәр бәһсин шәрһиндә елми-методик төвсијәләрлә јанашы, фолклоршүнаслыг елминин сон наилијјәтләринә әсасланырды.

Дәрслијин үчүнчү бөлмәси совет дөврү Азәрбајчан фолклоруна һәср едилмишдир. Бурада совет дөврүндә халг әдәбијјатынын јаранмасы вә инкишаф хүсусијјәтләри јығчам шәкилдә хүласә олунмушдур. Совет дөврү Азәрбајчан фолклорунун инкишафы, јаранан жанрларын спесифик чәһәтләри програм һәчминдә тәһлил едилмишди.

Дәрслијин биринчи нәшриндән кечән он ил мүддәтиндә профессор П. Әфәндијев ону јенидән ишләјиб тәкмилләшдирмишдир. Бу илләрдә фолклорумузун топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси саһәсиндә апарылан ишләр нәзәрә алынмышдыр. Халгын әмәк фәалијјәти, е'тигадлары илә бағлы јаранан архаик жанрлара вә мифолокијаја хүсуси фәсилләр һәср едилмишдир. «Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу» кими дүнја әһәмијјәтли дастанларын тәбии ки, бу илләрдә тәрчүмә, нәшр, тәдгиг чоғрафијасы кенишләнмишдир, ашыг поезијасынын өјрәнилмәси саһәсиндә мүһүм ишләр көрүлмүшдүр. Бүтүн бунлар дәрсликдә фолклоршүнаслығымызын сон наилијјәтләри зәмининдә системләшдирилмишдир. Мүәллиф Чәнуби Азәрбајчанда да бу саһәдә көрүлән ишләрә нәзәр салмыш, Чавад Һеј'әтин, Саламулла Чавидин арашдырмаларындан да бәһрәләнмишдир.

Дәрсликдә һәр бир бәһсин сонунда әсас мәтнләрин вә тәдгигатларын сијаһысы верилмишдир, һәмин әдәбијјат сијаһысы тәләбәләрин мүстәгил сурәтдә Азәрбајчан фолклору курсуну өјрәнмәсинә, семинар мәшғәләләринә һазырланмасына, һәм дә курс вә диплом ишләринин јазылмасына көмәк көстәрәчәкдир.

Дәрсликдә фолклор практикасынын кечирилмәсинин елми-методик изаһы верилмиш, һабелә фолклорун топланма, јазыја алынма вә архивдә сахланма принсипләри кениш шәкилдә шәрһ едилмишдир.

Дәрсликдә истинад едилән вә ады чәкилән мәнбәләрдән кәтирилән ситатлар үчүн мүәјјән ихтисарлар верилмиш, библио-

графиjада бунларын нөмрәси көстәрилмишдир. Ситат вериләндә мәнбә әвәзинә мө'тәризәдә һәмин нөмрә, чилд (һиссәси, jахуд бурахылыш нөмрәси) вә сәһифә көстәрилир, мәсәлән, [2 ч, (б) 3,391]; (2, № 10, 42).

Дәрслик мүасир методик тәләбләр әсасында һазырланмышдыр. Ондан али мәктәбләримиздә халг әдәбиjjатындан дәрс деjән мүәллимләр, һәмин фәнн үзрә ихтисаслашан аспирантлар, орта ихтисас мәктәбләриндә чалышан мүтәхәссисләр дә истифадә едә биләрләр.

Азад НӘБИJЕВ,
профессор.

КИРИШ

Шифаһи халг әдәбијјаты һаггында мә'лумат.

Шифаһи әдәбијјат әсрләр боју халгын коллектив әмәјинин мәһсулу олан зәнкин бәдии сәнәт инчиләри хәзинәсидир. Азәрбајчан халгынын мүхтәлиф заманларда јаратдығы нағыллар, әфсанәләр, дастанлар, тарихи, ингилаби вә лирик нәғмәләр, бајатылар, аталар сөзү вә мәсәлләр, тапмача вә ләтифәләр, ашыг поезијасы нәсилдән-нәслә, әсрдән-әсрә кечәрәк зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Һәмин нүмунәләрә мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф адлар вермишләр: *«ел әдәбијјаты»*, *«халг әдәбијјаты»*, *«ел сөзләри»*, *«ағыз әдәбијјаты»*, *«шифаһи халг әдәбијјаты»*, *«фолклор»* вә с. Елми әдәбијјатда тез-тез ишләнән *«фолклор»* сөзү инкилис сөзүдүр. Folk—*халг,* lore исә *билик, һикмәт* мә'насындадыр. Һәрфи мә'нада халг һикмәти демәкдир. Илк дәфә ону 1846-чы илдә инкилис тарихчи-археологу Виљјамс Томс ишләтмишдир. Сонра бу сөз бејнәлхалг термин кими бүтүн дүнјада ишләнмәјә башламышдыр.

Фолклорун өзүнәмәхсус бир сәнәт олмасы бахымындан сон заманлар *«фолклор»* термини мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф мәзмун дашыјыр. Бу мә'нада фолклоршүнаслығын предмети дә мүхтәлиф шәкилдә баша дүшүлүр. Бир сыра капиталист өлкәләриндә фолклоршүнаслыг шифаһи халг әдәбијјатынын јалныз поетик дејил, ејни заманда мусиги, хор, театр вә с. саһәләрини дә өјрәнир. Бизим өлкәдә фолклоршүнаслыг јалныз халгын поетик јарадычылығыны өјрәнән елм кими гәбул олунмушдур.

Халг јарадычылығы халгын тәшәббүскарлығы вә новаторлуғунун, һәјата никбин мүнасибәтинин тәзаһүр формаларындан биридир. Халг өз бәдии јарадычылыг нүмунәләриндә күндәлик һәјаты илә бағлы, кәләчәк идеаллары илә әлагәдар арзу вә истәкләрини ифадә етмиш, јаратдығы поетик сурәтләр тимсалында, азадлыг уғрунда апардығы гәһрәманлыг мүбаризәсини, јенилмәзлијини көстәрмиш, јаделлиләрә, гара гүввәләрә, синфи дүшмәнләрә, һәр чүр истисмара нифрәтини билдирмишдир. Буна көрә дә халг нәғмәләрини, дастан вә нағыллары халгын бүтүн һәјат вә фәалијјәти, тарихи вә мүбаризәси илә сых әлагәдә өјрәнмәк лазымдыр.

Мә'лумдур ки, синифли чәмијјәтдә јаранан шифаһи әдәбијјат нүмунәләри дә синфи характер дашыјыр. Она көрә дә мүхтәлиф дөврләрдә јарадылмыш халг әдәбијјаты нүмунәләринә

тәнгиди јанашмаг, ону саф-чүрүк етмәк, әсл халг јарадычылығыны сечиб өјрәнмәк лазымдыр. Азәрбајчан шифаһи халг јарадычылығы тарихини биз синифли чәмијјәтдә ики милли мәдәнијјәт һаггындакы нәзәри мүддәа әсасында өјрәнмәлијик. Бурада, шүбһәсиз, шифаһи халг јарадычылығынын јазылы әдәбијјатдан фәргләнән спесифик хүсусијјәтләри нәзәрә алынмалыдыр.

Шифаһи халг јарадычылығы дедикдә биз јалныз зәһмәткеш күтләләрин јарадычылыг нүмунәләрини нәзәрдә тутуруг. Лакин унутмаг олмаз ки, һаким тәбәгәләр ичәрисиндә онларын дүнјакөрүнүшүнү ифадә едәнләр дә олмушдур. Онларын јаратдығы нүмунәләр кениш халг күтләләрини әһатә едә билмәмиш, јалныз бир овуч һаким тәбәгә ичәрисиндә јајыла билмишдир. Буна бахмајараг, халг ичәрисиндә бә'зән әмәкчи синфин арзу вә истәјинә, идеалына зидд олан шифаһи јарадычылыг нүмунәләринә дә тәсадүф едилир. Шүбһәсиз ки, белә нүмунәләрин әсл халг јарадычылығы илә һеч бир әлагәси јохдур.

Халгын поетик јарадычылығы өз мәншәјини чох гәдим дөврләрдән көтүрүр. О заман инсанлар јаза билмирдиләр, она көрә дә сөз сәнәти шифаһи шәкилдә мејдана кәлирди. Фолклор шифаһи сәнәт олмагла јанашы, һәм дә мелодијаны өзүндә бирләшдирир. Нәғмәдә олдуғу кими, үмумијјәтлә фолклорун эксәр жанрларында сөзлә мусиги вәһдәтдәдир. Шифаһи халг әдәбијјаты һәм дә театр үнсүрләрини өзүндә бирләшдирир. Беләликлә, фолклор јарадычылығын бир нечә саһәсини өзүндә бирләшдирән синтетик бир сәнәтдир.

Азәрбајчан фолклорунун идеја истигамәти.

Шифаһи халг јарадычылығында вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, достлуг, гардашлыг, харичи ишғалчылара гаршы мүбаризәдә бирләшмәк, әдаләтсизлијә, ичтимаи зүлмә гаршы мүбаризә вә с. кими бәшәри идејалар ифадә едилир. Она көрә дә шифаһи әдәбијјат халгы азад вә хошбәхт һәјат уғрунда мүбаризәјә руһландырыр, онун голуна гүввәт верир. Бу исә шифаһи әдәбијјатын хәлгилијини мүәјјән едир. Халг әдәбијјатында ону јарадан халгын «арзулары, һәсрәтләри ифадә едилир». Демәли, шифаһи әдәбијјатда хәлгилик, халгын арзу вә истәкләринин нә дәрәчәдә ифадәсилә өлчүлмәлидир.

Һәгиги халг јарадычылығы нүмунәләринин әксәријјәти өз идејасы е'тибары илә зәһмәткешләрин синфи дүшмәнләринә гаршы чеврилир. Өз поетик јарадычылығында Азәрбајчан халгы һаким тәбәгәјә—шаһ вә султанлара, ханлара, бәјләрә, мә'мурлара гаршы кәскин нифрәтини билдирмиш, онлары өлдүрүчү сатира атәшинә тутмушдур. Бу чәһәтдән бир чох аталар сөзләри, һикмәтли сөзләр, lәтифәләр, сатирик нағыллар, һабелә гәһрәманлыг дастанларымыз диггәти даһа чох чәлб едир.

Мә'лум олдуғу кими, һәр бир халгын шифаһи әдәбијјаты өзүнәмәхсус милли форма вә јарадычылыг хүсусијјәтләринә маликдир. Азәрбајчан шифаһи јарадычылығында да халгымызын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри, милли адәт-ән'әнәләри, һәјат вә мәишәти,

характери ифадә олунмуш, гәһрәманлыг, һуманизм, башга халглара һөрмәт, дүшмәнләрә нифрәт вә с. көзәл кејфијјәтләри бәдииләшдирилмишдир.

Халгымызын дахили вә харичи дүшмәнләринә гаршы мүбаризәдә јаратдығы гәһрәманлыг нәғмәләри, дастанлары күтләләри тарих боју вәтәни мүдафиәјә руһландырмыш, мәрдлик, дөнмәзлик, мүбаризлик кими кејфијјәтләрин даһа да инкишафына сәбәб олмушдур. Азәрбајчан шифаһи халг јарадычылығында халгын кәләчәјә, хошбәхт һәјата, гәләбәјә бөјүк инамы, әдаләтин зүлм, јахшылығын пислик үзәриндә гәләбәсинә бөјүк инам тәсвир едилир. М. Горки халг јарадычылығынын бу хүсусијјәтиндән бәһс едәрәк демишдир: «Фолклор јарадычыларынын ағыр јашамаларына, шәхси һәјатларынын исә һүгугсуз вә мүдафиәсиз олмасына бахмајарг фолклора бәдбинлик тамамилә јабанчыдыр»[1].

Фолклор вә халгын тарихи.

Халг күтләләринин һәјатында елә бир мүһүм, әһәмијјәтли һадисә јохдур ки, о, шифаһи јарадычылыгда бу вә ја дикәр шәкилдә өз бәдии инʼикасыны тапмамыш олсун. Азәрбајчан халгы ән гәдим дөврләрдән башлајараг өз мүбаризәсини, тарихини халг јарадычылығында бу вә ја дикәр шәкилдә әкс етдирмишдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән халг јарадычылығы нүмунәләри тарихи өјрәнмәк үчүн зәнкин материал верир. М. Горки көстәрир ки, шифаһи халг јарадычылығыны билмәдән халгын һәгиги тарихини өјрәнмәк олмаз. Сонра әдиб сөзүнә давам едиб көстәрир ки, фолклор өз хүсуси јолу илә һәмишә тарихә јолдашлыг едир.

Азәрбајчан халгынын јаратдығы гәдим нағылларда, әфсанәләрдә ибтидаи ичма дөврүнүн галыгларыны, халгымызын о заманкы һәјат вә мәишәт тәрзини, адәт-әнʼәнәләрини, дүнјакөрүшүнү өјрәнирик. Нуширәван, Дара, Искәндәр, Шаһ Аббас вә башга залым һөкмдарлар, ишғалчылар һаггында јаранан нағылларда халгын онлара мүнасибәти ифадә олунур. «Китаби Дәдә Горгуд», «Короғлу», «Гачаг Нәби», «Молла Нур», «Сәттархан», «Гатыр Мәммәд» кими дастанларда мүхтәлиф тарихи дөврләрдә Азәрбајчан халгынын јерли вә харичи дүшмәнләрә гаршы мүбаризәси тәсвир едилир. Бу бахымдан халг јарадычылығынын һәм бәдии, ичтимаи, һәм дә тарихи әһәмијјәти бөјүкдүр.

Халг әдәбијјатынын коллективлији.

Шифаһи халг јарадычылығынын ән мүһүм хүсусијјәтләриндән бири онун коллективлијидир. Коллективлик хүсусијјәтинин өзүнә дә тарихилик нөгтеји-нәзәрдән јанашмаг лазымдыр. Чүнки «зәһмәткешлә сәнәткарын» (М. Горки) ејни олдуғу ибтидаи ичма дөврүндә, чох гәдим заманларда халг јарадычылығы нүмунәләри коллективин иштиракы вә зәһмәти илә јаранмыш, ифа едилиб јајылмышдыр. Лакин сонралар чәмијјәтин инкишафы

[1] М. Горки. Шура әдәбијјатынын вәзифәләри, Бакы, 1935, сәһ. 19.

илә әлагәдар сәнәт вә сәнәткарын әмәкдән, зәһмәтдән ајрылдығы вахт коллективлик хүсусијјәти нисбәтән башга характер кәсб едир. Бу заман, шүбһәсиз, коллектив ичәрисиндән истеʼдадлы халг сәнәткарлары чыхыр, коллективин идеалыны ифадә едән әсәрләр јарадараг ифа едир. Динләјичи мәчлисләринин характериндән, тәләбиндән асылы олараг ифачы әсәрләрин мәзмунуну, һәчмини belә дәјишдирмәли олур. Коллективин хошуна кәлмәјән әсәр бир дә коллектив гаршысында охунмур. Коллектив тәрәфиндән бәјәнилән әсәр халг тәрәфиндән даим тәкмилләшир, чилаланыр, һәм форма, мәзмун, һәм дә идеја чәһәтдән јүксәк сәнәт нүмунәсинә чеврилир. Демәли, коллективин биркә зәһмәти халг јарадычылығы нүмунәләрини чилалајыр, һәгиги сәнәт әсәри кими даһа да камилләшдирир.

Бунунла бәрабәр, биз јарадычылыгда фәрдин ролуну һеч вахт инкар едә билмәрик. Ајры-ајры сәнәткарлар сонралар үмуми халгын малы олан әсәрләрин јарадылмасында мүһүм рол ојнајырлар. Шүбһәсиз, бу вә ја дикәр бајаты, аталар сөзү вә мәсәлләр әввәлчә бир шәхс, сәнәткар тәрәфиндән сөјләнир. Бизим бир чох дастанларымыз үмуми ашыглар коллективинин јарадычылыг мәһсулу олдуғу кими, бир чох дастанларымыз да вардыр ки, онлар әввәлчә бир ашыг тәрәфиндән дүзүлүб гошулмушдур.

Халг әдәбијјатынын шифаһилији.

Ајдындыр ки, гәдим заманлардан башлајараг халг јарадычылығы нүмунәләри шифаһи олараг јарадылмыш, дилдән-дилә, ағыздан-ағыза, нәсилдән-нәслә кечмишдир. Шифаһи халг јарадычылығыны јазылы әдәбијјатдан ајыран әсас чәһәтләрдән бири дә мәһз бу хүсусијјәтдир. Һәлә јазы олмадығы бир заманда шифаһи шәкилдә јаранан бу нүмунәләр халг ичәрисиндә шифаһи шәкилдә дә јајылмышдыр.

Јазылы әдәбијјатын һәр бир нүмунәси мүәјјән мүәллиф тәрәфиндән јарадылыр вә јазыја көчүрүлүр. Мүәллифдән башга ону дәјишмәјә һеч кәсин ихтијары олмур. Анчаг шифаһи әдәбијјатын мејдана кәлмәси вә јашама просеси башгадыр. Һәр бир нүмунә јаранан заман шифаһи дилдә онун мүәллифи унудулур вә коллективин һәр бир үзвүнүн она әлавә етмәјә вә ондан мүәјјән һиссәләри ихтисар етмәјә ихтијары чатыр, буну һәм дә фолклор әсәрләринин шифаһи олараг кечиб кәлдији мүхтәлиф дөвр вә заман тәләб едир. Бу хүсусијјәт халг јарадычылығы нүмунәләринин әсрләр боју мүхтәлиф дәјишикликлијә уғрамасына, форма, мәзмун вә идејача дәјишмәсинә сәбәб олур. Бу вә ја дикәр ашыг, нағылчы, пешәкар ифачы, шүбһәсиз, әсәри олдуғу кими јадда сахлаја билмир, бәʼзи јерини унудур, бәʼзән она әлавәләр едир, нәтичәдә әсәр мүәјјән дәрәчәдә дәјишир. Коллективлик вә шифаһилик халг әдәбијјатынын бир-бирилә сых бағлы олан башлыча хүсусијјәтләриндәндир.

Халг әдәбијјатынын вариантлылығы.

Фолклору јазылы әдәбијјатдан фәргләндирән даһа бир сыра хүсусијјәтләр дә вардыр ки, бунлар билаваситә коллективлик вә шифаһиликлә бағлыдыр. Вариантлылыг шифаһиликлә бағлы олараг јараныр. Вариантлылыг халг әдәбијјаты нүмунәләринин мәчбури әламәтидир. Әкәр варианты јохса, демәк әсәр халг ичәрисиндә долашмыр, фолклор дејил. Фолклор әсәрләринин вариантлары мәзмунуна, формасына, мәтн фәргинә, ифа манјераларына вә саирәјә көрә бир-бириндән сечилир.

Мәсәлән:	Варианты:
Гызыл күл олмајајды, Саралыб солмајајды, Өлүм аллаһ әмридир Ајрылыг олмајајды.	Гызыл күл олмајајды, Саралыб солмајајды, Бир ајрылыг, бир өлүм Һеч бири олмајајды.
Јахуд:	Варианты:
Мән ашыг, Бағдад ара, Зүлфүнү бағда дара, Вәфалы бир дост үчүн Ғуму кәз, Бағдад ара.	Мән ашыг Бағдад ара, Зүлфүнү бағда дара. Бүлбүлү күл үстүндә Чәкдиләр бағда дара.

Бу вә ја дикәр әсәрин һәм бир халг, һәм дә мүхтәлиф халглар ичәрисиндә мүхтәлиф вариантлары мејдана кәлә биләр. Мәсәлән, бир чох бајаты вә аталар сөзләринин, Молла Нәсрәддин ләтифәләринин, нағылларын бир-биринә јахын мүхтәлиф вариантлары вардыр. Јахуд Азәрбајчан халгынын бөјүк гәһрәманлыг дастаны «Короғлу»нун күрчү, күрд, өзбәк, түркмән, тачик дилләриндә вә башга вариантлары вардыр. Бу онунла әлагәдардыр ки, «Короғлу»да тәрәннүм едилән азадлыг идејасы, халг идеалы, әмәкчи синфин арзу вә истәкләри башга халглар үчүн дә ејни олмушдур. Она көрә онлар да дастанын идеја вә гәһрәманларындан тә'сирләниб ән'әнәви сүжет әсасында өз милли вариантларыны јаратмышлар. Белә вариантлылығын сәбәби һәм дә халгларын әдәби-мәдәни әлагәләри илә, тарихи јахынлығы илә изаһ едилә биләр. Лакин гејд етмәлијик ки, һәр бир халгын дастаны онун јерли, милли, етник хүсусијјәтләри илә бағлы, орижинал, мүстәгил әсәридир.

Бунлардан башга, шифаһи халг јарадычылығынын бир сыра башга хүсусијјәтләри дә вардыр ки, онлар да коллективлик вә шифаһиликлә сых бағлыдыр.

Азәрбајчан фолклорунун нөвләри вә жанрлары.

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын бүтүн нүмунәләрини јазылы әдәбијјатда олдуғу кими үч әсас нөв әтрафында груплашдырмаг олар: *епик, лирик, драматик.*

Епик нөвә нағыллары, әсатир, әфсанә, рәвајәт, ләтифә, гаравәлли, аталар сөзү вә мәсәлләри, тапмачалары дахил етмәк олар.

Мүхтәлиф мәрасим нәғмәләри, тарихи вә лирик маһнылар,

бајатылар, ашыг поезијасынын шәкилләри, дүзкүләр, сајачы сөзләри вә с. лирик нөвә аиддир.

Драматик нөвә исә тамаша вә ојунлар, мүхтәлиф мәзмунлу халг драмлары дахилдир.

Бүтүн бунлара әлавә етмәлијик ки, фолклор синтетик бир сәнәтдир. Бурада бир сыра жанрларда епик, лирик, драматик үнсүрләр бирләшир. Мәсәлән, дастанларда епос вә лирика, бир сыра нағылларда сајачы сөзләри, мәрасим нәғмәләриндә, гаравәллиләрдә исә драматик үнсүрләр өзүнү көстәрир. Бә'зи тапмачалар, аталар сөзләри исә ше'р формасында јараныр вә бунларда лирик үнсүрләр сахланылыр.

Бә'зән мүхтәлиф әсрләрдә о дөврүн һадисәләрилә әлагәдар мүәјјән жанрлар мәшһур олмуш, бә'зиләри исә көһнәлиб сырадан чыхмышдыр. Мәсәлән, биз дастанлардан данышанда, әлбәттә, бу жанрын ән чох XVII—XVIII әсрләрдә инкишаф етдијини, чичәкләндијини сөјләјә биләрик. Бу да шүбһәсиз јенә һәмин дөврдә ашыг сәнәтинин сүр'әтлә инкишафы илә бағлы иди.

Фолклорун халг сәнәтинин башга саһәләри илә әлагәси.

Фолклор халг сәнәтинин башга саһәләри илә сых әлагәдардыр. Халг бу вә ја дикәр ше'ри, бајатыны, гошманы јаратмыш, һәм дә онлары ифа етмәк үчүн мүәјјән һава, мусиги дә дүзәлтмишдир. Халг маһнылары, бајатылар, ашыг гошмалары көзәл вә аһәнкдар мусиги илә ифа едилир. Демәли, халг поезијасы мусиги илә сых әлагәдардыр. Фолклор сәһнә сәнәти илә дә бағлыдыр. Халг драмлары вә ојунларындан башга һәр бир шифаһи әдәбијјат нүмунәсиндә драматик үнсүрләр тапмаг мүмкүндүр. Һәр бир нағылы сөјләјән ифачы, дастаны сөјләјән ашыг актјор кими мүхтәлиф мимикалардан истифадә едир, өзүнү дастанын, нағылын гәһрәманларынын изтирабларына, руһи һалларына, севинч вә кәдәринә ујғунлашдырыр. Бир сыра ән'әнәви мәрасимләрлә бағлы олараг бә'зән халг маһнылары, нәғмәләри, бајатылары коллектив шәкилдә ифа едилир. Азәрбајчан кәндләриндә гадынлар, гызлар тәрәфиндән јарыш мәгсәдилә биркә охунан хорлар буна мисал ола биләр.

Халг әдәбијјатынын тәрбијәви вә естетик әһәмијјәти.

Фолклор зәһмәткеш күтләләрин зәнкин мә'нәви сәрвәтидир. Бәшәријјәтин бу гијмәтли сәрвәти халг күтләләринин чох гәдимләрдән башлајараг үмумдүнја мәдәнијјәтинин јарадылмасында јахындан иштиракыны көстәрән көзәл бир васитәдир. Һәлә гәдим кечмишләрдә, шаир, алим, педагог вә философун коллективдән ајрылмадығы бир дөврдә халгын јарадычылығында онун бүтүн көрүшләри, психолокијасы, елми, дини, естетик бахышлары ифадә олунмушдур. Халг һәм педагог, һәм шаир, һәм алим, һәм дә философдур. Она көрә дә фолклорун инсанларын һәјата бахышыны өјрәнмәк ишиндә елми-тарихи әһәмијјәти вардыр. Фолклор әсрләрин јадикары олан мисилсиз әдәби хәзинәдир. Фолклор ону јарадан халгын һәјаты, мүбаризәси, тарихи илә бағлы олараг јаранмышдыр. Халг һәјатынын ән

парлаг сәһифәләри өзүнәмәхсус шәкилдә фолклорда ифадә едилмишдир. Гәдим инсанларын мүбаризәләри, јахшы вә пис, әзаблы вә хошбәхт күнләри һаггында фолклорда чох мараглы мә'луматлар вардыр. Бу нүмунәләрдә бабаларымызын гәһрәманлығы, харичи ишғалчылара, дахили дүшмәнләрә гаршы мүбаризәси солмаз бәдии бојаларла тәсвир олунмушдур.

Халг әдәбијјаты кечмиш чәмијјәтдә инсанлар арасында олан кәскин синфи фәргләр, ичтимаи бәрабәрсизлик, јохсул кәндли күтләләринин ағыр мәишәти һаггында кениш тәсәввүр јарадыр. Бүтүн бунларын күтләләрин, хүсусилә кәнч нәслин гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик, зүлмә, һагсызлыға нифрәт, милли ифтихар һисси руһунда тәрбијә олунмасында, естетик зөвгүнүн, бәдии тәфәккүрүнүн формалашмасында мүһүм әһәмијјәти вардыр.

Шифаһи халг әдәбијјаты нәинки идеја-мәфкурәви, әхлаги, һәм дә бәдии-естетик тәрбијә ишиндә дә мүһүм рол ојнајыр, инсанын естетик зөвгүнүн јүксәлмәсинә бөјүк тә'сир көстәрир.

ФОЛКЛОРШҮНАСЛЫҒЫН ИНКИШАФ ТАРИХИНДӘН

Шифаһи халг әдәбијјатынын мәншәјиндән, инкишаф мәрһәләләриндән, форма, мәзмун вә жанр хүсусијјәтләриндән, јазылы әдәбијјата вә сәнәтин башга саһәләринә мүнасибәтиндән, тарихин мүхтәлиф мәрһәләләриндә јашама өзүнәмәхсуслуғундан, топланыб нәшр едилмә тарихиндән бәһс едән елмә *фолклоршүнаслыг* дејилир.

Фолклоршүнаслыг бир елм кими дүнја мигјасында XVIII әсрин сону, XIX әсрин әввәлләриндән мөвчуддур. Она гәдәр бир чох һәвәскарлар, сәјјаһлар, тачирләр, јазычы вә тарихчиләр халг әсәрләрини топламаг, чап етмәк, бә'зән дә гыса, пәракәндә гејдләр, шәрһләр вермәклә кифајәтләнмишләр. Фолклоршүнаслығын инкишафы үчүн әсрләр боју дүнја халгларынын һафизәләриндә горунуб сахланан нүмунәләрин јазыја алынмасы вә нәшри зәрури иди. Бу иш хүсусилә XIX әсрин илк илләриндән сөзүн һәгиги мә'насында јеринә јетирилмәјә башланды. Беләликлә, бу дөврдән фолклоршүнаслыг дилчилик вә етнографијадан ајрылараг, мүстәгил елм кими инкишаф етмәјә башламышдыр.

Фолклоршүнаслығын башга елмләрлә әлагәси.

Јазылы әдәбијјатла фолклор бир чох хүсусијјәтләринә көрә бир-биринә јахынлашыр. Чүнки онларын һәр икиси сөз сәнәтидир. Фолклоршүнаслыг елми исә әдәбијјатшүнаслығын бир һиссәсидир, онунла сых әлагәдардыр. Она көрә дә халг јарадычылығынын бир чох нүмунәләри јазылы әдәбијјат кими ејни үсул вә методларла тәһлил олуна биләр. Лакин халг јарадычылығынын елә әсәрләри дә вардыр ки, бунлар спесифик хүсусијјәтләрә маликдир, онлары өјрәнмәк үчүн бир сыра башга елм саһәләрини јахшы билмәк лазымдыр. Чүнки фолклоршүнаслыг һәмин елм саһәләри илә сых бағлыдыр.

Фолклоршүнаслыг, һәр шејдән әввәл, *тарих* елми илә әлагәдардыр. Чүнки бу вә ја дикәр фолклор әсәрини һәртәрәфли гијмәтләндирмәк үчүн кәрәк онун мејдана кәлдији дөврү, тарихи шәраити, ичтимаи мүнасибәтләри диггәтлә өјрәнәсән, экс һалда нағыла, дастана, ашыг поезијасынын бу вә ја дикәр нүмунәсинә дүзкүн гијмәт верилә билмәз.

Фолклоршүнаслыг *етнографија*[1] илә дә бағлыдыр. Мә'лумдур

[1] *Етнос*—халг, *графо*—јазы. Халгын мәншәјини, һәјат вә мәншәтини, мәнәви мәдәнијјәтини вә с. өјрәнән елм—ред.

ки, халг јарадычылығында ону јарадан халгын һәјаты, мәишәти, адәт-ән'әнәләри, мәрасим вә бајрамлары өз бәдии әксини тапыр. Фолклорун елә жанрлары вар ки, бунлар һәм дә билаваситә етнографијанын тәдгиг објектидир. Мәсәлән, мөвсүм вә мәрасим нәғмәләри, халг драм вә ојунлары вә с. чох заман мүәјјән мүнасибәтлә ифа едилир. Бә'зән фолклор топлајычылары халг јарадычылығы нүмунәсини чап едәркән әсәрин топландығы халгын адәт-ән'әнәләри, мәишәт гајдалары һаггында кениш изаһат, мә'лумат верирләр. Демәли, бу вә ја дикәр фолклор әсәрини јахшы өјрәнмәк, әјани изаһыны вермәк үчүн етнографијаны јахшы билмәк фолклоршүнас үчүн ваҹибдир.

Фолклоршүнаслыг һәм дә *дилчиликлә* әлагәдардыр. М. Горки дили әдәбијјатын илк үнсүрү адландырмышдыр. Бу, ејни заманда фолклора да аиддир. Азәрбајҹан халгынын әсрләр боју јаратдығы шифаһи әдәбијјат нүмунәләрини тәһлил етмәк, онун дүзкүн бәдии гијмәтини вермәк үчүн фолклоршүнас халгымызын дил тарихинә бәләд олмалыдыр. Азәрбајҹан дилинин инкишаф мәрһәләләри илә танышлыг да фолклоршүнас үчүн зәруридир. Демәли, фолклоршүнас һәм дил тарихинә, һәм дә, умуми дилчилијә мүраҹиәт етмәли олур.

Азәрбајҹан рајонларында бир чох данышыг ләһҹәләри вардыр. Мәсәлән, Шәки, Губа, Газах, Гарабағ, Нахчыван ләһҹәләри вә с. Азәрбајҹан халг јарадычылығынын тәдгиги илә мәшғул олан фолклоршүнас һәр бир рајонда мејдана кәлән әсәрләри диггәтлә, кениш тәһлил етмәк, јахшы баша дүшмәк үчүн мүхтәлиф шивәләри, ләһҹәләри, демәли, диалектолокија елмини дә билмәлидир. Белә олдугда һәр бир диалект вә шивәдә јаранан шифаһи нүмунәләри баша дүшүб тәһлил етмәк асанлашыр.

Азәрбајҹан халгы нағыл вә дастанларыны, гошма, бајаты, маһныларыны әсрләр боју көзәл һаваларда, мусигидә охуја-охуја дөврүмүзә гәдәр кәтириб чыхартмышдыр. Она көрә дә фолклоршүнас бу әсәрләрин кениш тәһлилини вермәк үчүн халг мусигисини дә билмәлидир. Демәли, халг јарадычылығы әсәрләрини өјрәндијимиз заман биз мүхтәлиф елмләрә мүраҹиәт етмәли олуруг: фәлсәфә, естетика, әдәбијјат нәзәријјәси, әдәбијјат тарихи, етнографија, дилчилик, диалектолокија, тәсвири инҹәсәнәт тарихи, мусигишүнаслыг вә саирә. Лакин халг јарадычылығы нүмунәләрини бу елмләрлә вәһдәтдә өјрәнәндә, тәһлил едәндә биз тарих боју фолклорун инкишафында көрдүјүмүз спесифик хүсусијјәтләри нәзәрдән гачырмамалыјыг. Мәсәлән, әдәбијјатшүнаслыг елминдән истифадә едәндә јазылы әдәбијјатла шифаһи әдәбијјатын фәргләри унудулмамалыдыр.

Фолклоршүнаслыг елминдә мејдана кәлән бә'зи нәзәријјәләр һаггында.

Фолклоршүнаслыг чох зиддијјәтли, мүрәккәб бир јол кечмишдир. Чүнки халг јарадычылығы һаггында елм бирдән-бирә јаранмамышдыр. Илк заманлар тәдгигатчылары, һәр шејдән әввәл, халг јарадычылығынын мәншәји мәсәләси дүшүндүрүрдү. Елә о дөврдән дә халг

јарадычылығынын мејдана кәлмәси һаггында мүхтәлиф фикирләр, рә'јләр јаранмаға башлајыр. Демократик, габагчыл фолклоршүнаслыг буржуа идеолокијасына, халг сәнәтинин ибтидасы һаггындакы јанлыш нәзәријјәләрә гаршы мүбаризәдән башлајыб мүасир фолклоршүнаслыг нәзәријјәсинин јаранмасына гәдәр зәнкин бир инкишаф јолу кечмишдир. Буржуа алимләри халг јарадычылығынын мәншәјини дүзкүн изаһ едә билмир, мүхтәлиф идеалист нәтичәләр чыхарырдылар. Буна көрә дә XIX әсрдә бир сыра нәзәријјәләр мејдана кәлир. Фолклоршүнаслыгда мејдана кәлән мүхтәлиф нәзәријјәләр ичәрисиндә мифоложи мәктәб («әсатирчиләр нәзәријјәси»), игтибас нәзәријјәси, Фин мәктәби (фин алими А. Аарненин ады илә әлагәдардыр), антрop оложи нәзәријјә, тарихи мәктәб вә с. хүсусилә мараг доғурур.

XIX әсрин әввәлләриндә Гәрби Авропада мејдана кәлмиш *әсатирчиләр нәзәријјәси* аз бир мүддәт ичәрисиндә јајылыб мәшһурлашмышдыр. Әсатирчиләр нәзәријјәсинин јарадычылары Гримм гардашлары идиләр. Вилһелм вә Јаков Гримм гардашлары алман дили, мифолокијасы саһәсиндә чохлу әсәрләрин мүәллифләридир. Онлар дилә аид әсәрләриндә алман дилини башга дилләрлә мугајисәдә өјрәнирдиләр. Елә бу методу ејни заманда сәнәтин, поезијанын мәншәји мәсәләсинә дә тәтбиг едирдиләр. Јаков Гримм «Алман мифолокијасы» адлы мәшһур әсәрини јазмышды. Бурада мүхтәлиф халгларын әсатирләри мугајисәли шәкилдә тәһлил едилирди. Бу әсатирләр арасында олан охшарлығы һәмин халгларын гәдим гоһумлуғунда көрүрдүләр. Нәзәријјәнин банилəри бүтүн фолклор сүжетләриндә әсатир изи ахтарырдылар. Елә буна көрә дә нәзәријјә әсатирчиләр, јахуд мифоложи нәзәријјә ады илә мәшһурлашмышды.

Алман фолклоруну өјрәнән Гримм гардашлары белә бир нәтичәјә кәлмишдиләр ки, нағыл әввәлчә аллаһлар һаггында әсатир кими јаранмышдыр. Бунунла онлар дини бәдии јарадычылыға тәкан верән бир гүввә кими көстәрирдиләр. Она көрә дә онлар халг әдәбијјатыны өјрәнәркән, һәр шејдән әввәл, орада гәдим из, јә'ни әсатир тапмаға чалышырдылар. Бу јолда исә јарадычынын ролу, реал һәјат, ичтимаи зиддијјәтләр инкар едилир, бу вә ја дикәр жанрын инкишафы исә ајдынлашдырылмырды. XIX әсрин 50—60-чы илләриндә бу чәрәјан Русијаја да кечир. Русијада бунун ән көркәмли нүмајәндәләри Ф. И. Буслајев, А. Н. Афанасјев, О. Миллер вә башгалары олмушдур.

Мифоложи нәзәријјәнин тәрәфдарлары көстәрирдиләр ки, халг јарадычылығы, халг поезијасы өз мәншәјини дини ајинләрдән, әсатирдән көтүрүр. Бунларын һәр бир көрүшү идеалист фәлсәфәјә әсасланырды. Мифоложи мәктәбин нүмајәндәләринә көрә, фолклор ағачдакы јарпаглар кими инсан ирадәсиндән асылы олмајараг өзбашына инкишаф едир, инсан исә фолклору мүһафизә вә ичра едәндир. Онлар халг әдәбијјатынын јаранмасында шәхсијјәтин ролуну һечә ендирирдиләр. Мәсәлән, Ф. И. Бус-

лаjев jазырды ки, «Дин—jарадычылыға гәти тәкан верән һаким бир гүввәдир». Ф. И. Буслаjев халг jарадычылығында әсрләр боjу халгын инкишафы, мүбаризәси илә әлагәдар меjдана кәлән дәjишикликләри көрмүрдү. О, һәр бир әфсанәдә, һәр бир нағыл вә дастанда сүн'и jолларла мифоложи мәнбә тапмаға чалышырды. Доғрудур, биз сәнәтин jарадылмасында мифолокиjанын ролуну һеч дә инкар етмирик. Қ. Маркс «Сиjаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин мүгәддимәсиндә мифолокиjанын «Илиада» вә «Одиссеjа» кими епосларын jаранмасына көмәк етдиjини көстәрмишдир. Мифоложи мәктәбин нүмаjәндәләри исә әсатири идеалист чәһәтдән изаһ едир, һәм дә халг jарадычылығынын бүтүн жанрларыны апарыб динә вә әсатирә чыхарырдылар. Онлара көрә халгын поетик jарадычылығы дин вә әфсанәләрин тәһриф олунмуш галыгларындан башга бир шеj деjилдир. Онларын халг jарадычылығыны һәjатдан, синфи мүбаризәдән, чәмиjjәтдән тәчрид етмәк кими jанлыш чәһәтләринә бахмаjараг, фолклоршүнаслығы бүтүн дүнjада бир елм кими танытдылар. Дүнjа елминин нәзәрини халгларын бу мә'нәви сәрвәтинә, онун мәзмуну, хүсусилә мәншәjи мәсәләсинә jөнәлтдиләр. Бунунла да халг әдәбиjjатынын топланмасы вә өjрәнилмәсинин бинасыны гоjдулар. Гримм гардашлары, Русиjада Афанасjев вә башгалары халг нағылларыны, онларын форма, дил хүсусиjjәтләрини чох дәриндән өjрәнәрәк, нағылларын мәдәниjjәт тарихиндә мөвгеjини мүәjjәнләшдирмәjә чәһд етдиләр. Мифоложи мәктәб дүнjа фолклоршүнаслығы елминдә илк мәрһәлә иди. Јенә дә хатырладырыг ки, һәмин нәзәриjjәнин тәрәфдарлары методоложи чәһәтдән идеализмә әсасландыглары үчүн чыхардыглары бир сыра нәтичәләр дә сәһв иди.

Әсатирчиләр нәзәриjjәсинин Азәрбаjчанда да шәрһчиләри вә мүдафиәчиләри олмушдур. Әввәлчә Ј. В. Чәмәнзәминлинин, сонралар исә М. Һ. Тәһмасибин jарадычылығында биз буну көрмәкдәjик. Сон илләр әсатир һаггында М. Сеjидов ахтарышлар апармагдадыр.

XIX әсрин орталарындан, хүсусилә капитализмин сүр'әтлә инкишафы, тичарәт әлагәләринин артмасы, мүстәмләкә сиjасәтинин күчләнмәси илә әлагәдар олараг Шәрг өлкәләринә бир чох алимләр—етнографлар, тарихчиләр, сәjjаһлар кәлир. Онлар Шәрг халгларынын адәт-ән'әнәләрини, дилини, фолклоруну, әдәбиjjатыны өjрәнмәjә башлаjырлар. Бу заман аjдын олур ки, Шәрг өлкәләринин әфсанә, нағыл вә дастанлары илә Авропа, еләчә дә Русиjа халгларынын шифаһи jарадычылығы арасында мүһүм охшарлыглар вардыр. Бу һадисә тәдгигатчылары дүшүндүрмәjә башлаjыр. Әлбәттә, мифоложи нәзәриjjә бу сирри ачмагда тамамилә ачиз иди. Белә олдугда jени игтибас нәзәриjjәси меjдана чыхыр. Алман шәргшүнасы Т. Бенфеj 1859-чу илдә «Панчатантра»нын («Кәлилә вә Димнә») тәрчүмәсинә jаздығы мүгәддимәдә бу jени нәзәриjjәнин әсас мүддәаларыны шәрһ еләмишди. Бу мүддәалар тәхминән ашағыдакылардыр: Дүнjанын

мүхтәлиф халгларында сүжетләрин охшарлығы һәмин сүжетләрин һинд мәнбәләриндән игтибас едилмәси илә изаһ олунур. Т. Бенфејин фикринҹә, бу игтибас халгларын мүхтәлиф тарихи әлагәләри дөврләриндә, мәсәлән, Македонијалы Искәндәрин јүрүшләри, Әрәб истиласы вә XI—XII әсрләрдә сәлиб јүрүшләри дөврүндә олмушдур.

Т. Бенфеј сүжетләрин кечмә јолларыны да гејд етмишди. Биринҹи јол—Аралыг дәнизи саһилләриндән кечәрәк Испанијаја гәдәр кәлиб чыхыр. Икинҹи јол—Шәргдән Сичилија васитәсилә Италијаја, орадан да Авропаја кечир. Үчүнҹү јол—Һиндистандан Орта Асијаја, Загафгазија васитәсилә Кичик Асијаја гәдәр кедиб чыхыр. Бурадан Балкан өлкәләринә, орадан да Авропаја јајылыр. Т. Бенфеј фикрини шәрһ едәрәк көстәрир ки, Һиндистанын шифаһи, јахуд јазылы сүжетләри әсасән Иран, әрәб өлкәләри вә Аралыг дәнизи васитәсилә Авропа өлкәләринә јајылмышдыр.

Көрүндүјү кими, бу нәзәријјәнин тәрәфдарлары мүхтәлиф халгларын шифаһи јарадыҹылығы арасында олан охшарлығы һәмин халглар арасында олан тарихи-мәдәни әлагәләрлә изаһ етмәк истәјирдиләр. Лакин нәзәријјә кетдикҹә бајағылашыр, сонракы илләрин тәрәфдарлары сүн'и вә формал јолла бүтүн Авропа халгларынын шифаһи јарадыҹылығынын мөвзусунун Шәргдән кәтүрүлдүјүнү иддиа едир. Һәтта сәнәтдә реализмин тәрәфдарлары кими танынан рус сәнәтшүнасы В. В. Стасов да бу нәзәријјәнин тә'сиринә дүшәрәк јаздығы «Рус былиналарынын мәншәји» адлы әсәриндә рус былина вә нағылларынын татар ишғаллары дөврүндә Шәргдән игтибас олундуғуну сүбута чалышырды.

Дүнја халглары ичәрисиндә сүжетләрин охшарлығы проблеми бир чох фолклоршүнасларын диггәтини чохдан өзүнә ҹәлб еләмишди. Бу ҹәһәтдән фин нәзәријјәси (мәктәби) дә хүсуси мараг доғурур.

Фин мәктәби XX әсрин әввәлләриндә Финландијада мејдана кәлмишдир. Буну тарихи—ҹоғрафи нәзәријјә дә адландырмышлар. Тәрәфдарлары К. Кроон, А. Аарне, В. Андерсон вә башгалары идиләр. Бу мәктәбин тәрәфдарлары бүтүн бејнәлхалг нағыл сүжетләринин јајылмасыны өјрәнмәк, бунларын вариантларыны кениш вә системли сурәтдә топламаг вә бүтүнлүклә сәнәдләшдирмәк кими бир тәләб ирәли сүрмүшдүләр. Онлара көрә әкәр бир сүжетин мүмкүн олан бүтүн вариантларынын өјрәнилмәси, мүәјјән бир нағылын гурулушуну мүәјјәнләшдирмәк, онун мејдана кәлмә вахтыны, јерини вә кәләҹәк јајылма јолларыны ајдынлашдырмаг имканыны вермәлидир.

Фин мәктәби тәрәфдарларынын сәһвләриндән бириси нағылларын дахили инкишафына әһәмијјәт верилмәмәсиндә иди. Онлар механики олараг нағыл сүжетинин дүзәлдији епизод вә мотивләри һесабламагла мәшғул олурлар. Нағыл онлар тәрәфиндән сәнәт әсәри, бәдии әсәр кими дејил, халгын иҹтимаи-тари-

хи һәјат шәраитиндән тәчрид едилмиш сүжетләр схеми кими өјрәнилирди. Башга бир сәһв дә онда иди ки, фин мәктәби нүмајәндәләри дүнја халгларыны «мәдәни» вә «кери галмыш» дејә ики група бөлүр вә сүбут етмәјә чалышырдылар ки, куја нағыл сүжетләри мәдәни халглардан кери галмыш халглара кечмишди.

Нағыл сүжетләринин каталогуну 1910-чу илдә фин алими Антти Аарне тәсвир етмишдир. Бу тәснифат шәрти вә формал характер дашыјырды. Фин алими мүгајисәли методун техники үсулларыны ишләјиб һазырламыш, онларын нағыллара тәтбиги нүмунәләрини вермишдир. Бундан сонра бејнәлхалг мигјасда нағыл мотивләринин чәдвәли дүзәлдилмишдир. Чәдвәлин тәртибчиси исә Америка алими Томпсон иди. Бу чәдвәлә нағылла бәрабәр нәғмә, әфсанә, рәвајәт вә с. нөвләрин дә мотивләри дахил едилмишди. 1929-чу илдә рус фолклоршүнасы Н. П. Андрејев А. Аарненин чәдвәлиндән истифадә едәрәк «А. Аарне системи үзрә нағыл сүжетләринин көстәричиси»ни тәртиб еләди. Она көрә дә бу, А. Аарне—Андрејев чәдвәли адланыр.

«Көстәричи»нин гурулушу принсипи бејнәлхалг каталога ујғундур. Бурада нағылларын ваһид сырасы, мөвзуја көрә нағылларын дүзүлүшү сахланмышдыр. Бүтүн нағыллар бир нечә бөјүк група ајрылыр: I. Һејванлар һаггында нағыллар. II. Әсл нағыллар. III.Ләтифәләр. Һәр бир групун дахилиндә дә бөлкү апарылыр. Мәсәлән, II група сеһрли әфсанәви новелла типли, сәфеһ шејтан һаггында нағыллар дахил едилир. Һәр бир бөлмәнин өзүндә дә нағыллар мөвзу әламәтинә көрә бөлүнүр: ахмаглар, јахуд һијләкәрләр һаггында ләтифәләр вә с. һәр бир нөмрә, вариантлара аид едилир[1] вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, 1930-чу илләрдә Азәрбајчан фолклоршүнаслығында А. Багринин, Һ. Әлизадәнин нағыл китабларынын тәртибиндә фин мәктәби нүмајәндәләринин тә'сири мүәјјән дәрәчәдә өзүнү көстәрмәкдәдир.

Дүнја фолклоршүнаслығында бу сүжетләрин охшарлығы барәдә мүхтәлиф мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Көрүлән мүһүм ишләрә, көркәмли тәдгигатлара бахмајараг, сүжетләрин тәкрар олунмасынын, охшарлығынын әсил сәбәбләрини кечмиш фолклоршүнаслыг дүзкүн изаһ едә билмәмишдир.

Муасир фолклоршүнаслыг сүжет охшарлығынын сәбәбләрини халгын мәншәји, ичтимаи-сијаси һәјаты вә тарихи илә вәһдәтдә көтүрүр .Беләликлә, материализм чохдан фолклоршүнаслығы дүшүндүрән бу мүрәккәб проблеми тарихи-кенетик, тарихи-мәдәни вә тарихи-тиположи чәһәтдән өјрәнир.

1. Үмуми етник мәншәјә малик халгларын фолклорунда бир чох јахынлыг вә охшарлыг вардыр. Демәли, сүжетләрин јахынлығы вә охшарлығы халгларын тарихи гоһумлуғу нәтичәсиндә

[1] *Бах*: Русское народное поэтическое творчество, М, 1978.

ола биләр. Башга сөзлә десәк, һәмин халгларын гәдим тајфаларынын кечмиш әчдадынын ејни фолклор ирси илә әлагәдар ола биләр. Әлбәттә, бурада дил гоһумлуғу да мүәјјән рол ојнајыр. Мәсәлән, славјан халглары, рус, украјна, белорус халглары, ејни заманда түркдилли халглар арасында кениш јајылмыш бир чох нағыл вә дастанларын сүжетләринин охшарлығыны һәмин сәбәблә изаһ етмәк олар. Сонралар халг әдәбијјаты нүмунәләри халгларын тарихи инкишафы, мәдәни әлагәләри илә бағлы олараг, мүәјјән дәјишикликлијә уғрамышдыр. Анчаг мотив, тип, гәһрәман, фолклорун ајры-ајры ифадә васитәләри вә саирә үмумилији көз габағындадыр.

2. Сүжет охшарлығынын икинчи мүмкүн ола билән сәбәби халгларын тарихән гаршылыглы мәдәни әлагәләриндәдир. Әсрләр боју гоншу олан халгларын шифаһи, јахуд јазылы шәкилдә мүхтәлиф сүжетләрдән гаршылыглы сурәтдә истифадә етмәси фактлары мөвчуддур. Һәмин гоншу халгларын дилләри бир-биринә јахын ола биләр, јахуд да бу халглардан бири о бирисинин дилини икинчи ана дили кими гәбул едә биләр.

Белә тарихи мәдәни әлагәләрә мисал олараг Загафгазијада узун әсрләрдән бәри јахын гоншу кими јашајан Азәрбајчан, күрчү, күрд вә башга халгларын шифаһи јарадычылығыны көстәрмәк олар. Бу халглар гаршылыглы шәкилдә бири дикәринин сүжетиндән истифадә етмишдир. Чох мараглыдыр ки, бу гоншу халгларын бирликдә кечирдикләри бүтүн мәчлисләрдә Азәрбајчан дилиндә «Қороғлу», «Әсли вә Қәрәм», «Ашыг Гәриб» дастанлары, сајсыз-һесабсыз маһны вә бајатылар охунмушдур.

3. Охшар сүжетләр бә'зән ејни, јахуд јахын ичтимаи шәраитдә мүстәгил олараг мејдана кәлә биләр. Дүнјанын мүхтәлиф халгларында мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын ејни сәвијјәси ичтимаи мүнасибәтләрин, ејни заманда охшар идеоложи тип вә формаларынын, бәдии јарадычылығын, о чүмләдән фолклорун да охшарлығыны тә'јин едир.

Антроположи нәзәријјә дә XIX әсрдә Авропада мејдана кәлмишдир. Антропо—инсан, локија исә елм демәкдир. Јә'ни инсан һаггында елм. Доғрудур, бу нәзәријјәнин ады илә маһијјәти арасында фәрг вардыр. Антроположи нәзәријјәнин илк мүддәаларыны инкилис алими Тејлор вә шотланд алими Ленг шәрһ еләмишләр. Бу алимләр әсас е'тибары илә ибтидаи ичма дөврүнүн мәдәнијјәтини өјрәнмәклә мәшғул олмушлар. Тејлорун «Ибтидаи мәдәнијјәт» (1871) әсәри бу чәһәтдән характерикдир. О дөврүн мәдәнијјәти, сәнәти һаггында чохлу материал топламыш, мүшаһидәләр апармышлар. Нәһајәт, белә бир гәнаәтә кәлмишләр ки, дүнја халгларынын фолклор нүмунәләри арасында олан охшарлыг нә онларын гәдим гоһумлуғунда, нә дә дил гоһумлуғундадыр. Бу охшарлыг гәдим халгларын психи, мә'нәви, руһи ејнилији илә әлагәдардыр.

Антроположи нәзәријјәнин тәрәфдарлары сүжетләрин өз-өзүнә доғмасы проблемини ирәли атдылар. Дүнјада елә халглар

вар ки, бунлар арасында нә әрази јахынлығы, нә дә дил гоһумлуғу олмушдур. Анҹаг бу халглар ичәрисиндә охшар сүжетләр долашмагдадыр. Демәли, бу сүжетләр һәмин халгларын хәбәрләри олмадан өз-өзүнә доғмушдур. Она көрә ки, бүтүн дүнја халглары ејни мә'нәви, психи мәнбәјә маликдир, бу охшар мәнбә онларын шифаһи әдәбијјат әсәрләринин дә охшарлығыны шәртләндирмишдир. Анҹаг бу нәзәријјәнин тәрәфдарлары белә бир ҹидди проблемин материалист изаһыны верә билмәдиләр. Онлар инсан ҹәмијјәтинин инкишаф мәрһәләләрини вә бунларын халгларын бәдии јарадыҹылығында әксини изләмәкдә чәтинлик чәкирдиләр. Муасир фолклоршүнаслыға көрә, дүнја халглары инкишафын мүәјјән мәрһәләләриндә охшар һәјат тәрзи кечирир. Ҹәмијјәтин мадди һәјатында олан бу охшарлыглар ејни заманда онларын бәдии сәнәтиндә дә экс олунур. Она көрә дә мүхтәлиф халгларын фолклорунда охшар сүжетләр мејдана кәлир. Бу мүрәккәб проблем мәшһур совет алими академик В. М. Жирмунскинин әсәрләриндә өз елми шәрһини тапмышдыр.

XIX әсрин ахырларында рус фолклоршүнаслығында тарихи мәктәб адланан нәзәријјә мејдана чыхыр. Бу мәктәбин ән нүфузлу тәрәфдары, көркәмли нүмајәндәси әввәлләр игтибас нәзәријјәсинин мүдафиәчиси олан В. Г. Миллер иди. Бу мәктәб дә аз мүддәт ичәрисиндә өзүнә чохлу тәрәфдарлар топлады. Тарихи мәктәб нүмајәндәләринин әсас мәгсәди рус халг јарадыҹылығыны вә әсасән, былиналарыны рус халгынын тарихи илә әлагәләндирмәк, бағламаг иди. Шүбһәсиз, бу һадисә әввәлки мәктәбләрә нисбәтән ирәлијә доғру мүһүм аддым, халг јарадыҹылығынын мејдана кәлмәсини тарихлә изаһ етмәк саһәсиндә мүсбәт бир тәшәббүс иди.

Доғрудан да тарихи нәзәријјәнин тәрәфдарларындан сонра халг јарадыҹылығынын халгын тарихи илә бағлылығы мәсәләси фолклоршүнаслыг гаршысында ҹидди мәсәләләрдән бири кими дајанды. Лакин «тарихи мәктәб» нүмајәндәләринин тәдгигатынын методоложи әсаслары јанлыш иди. Онлар халг јарадыҹылығында поетик образларын ин'икасындан чох сәнәд вә тарихи фактлар ахтарырдылар. Халг әсәрләриндә олан адлар, јерләр, ҹоғрафи терминләр тарихлә тутушдурулур, мүгајисә олунур вә сүн'и шәкилдә бу вә ја дикәр дөврә аид едилирди. Мәсәлән, онлар тапмаға ҹәһд едирдиләр ки, һарада, јә'ни Русијанын һансы кнјазлығында, шәһәриндә, кәндиндә, нә вахт, јә'ни һансы әсрдә, һансы онилликдә, һәтта һансы илдә һансы тарихи фактлар әсасында халг јарадыҹылығынын бу вә ја дикәр әсәри мејдана кәлмишдир. Көрүндүјү кими, бу јолла һеч бир фолклор әсәрини онун мејдана кәлдији тарихи шәраитлә әлагәләндирмәк олмаз. Бурада һәм дә артыг халг јарадыҹылығында олан сәнәткарлыг, һадисәләрин бәдии, образлы ин'икасы мәсәләләри тамамилә унудулурду.

Тарихи мәктәбин ән мүртәҹе голларындан бири рус былина-

ларынын јухары синифләр—задәканлар тәрәфиндән јарадылдығыны иддиа едән зәрәрли нәзәријјә иди. Тәсадүфи дејилди ки, бу нәзәријјә XX әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмишди. Биринчи рус ингилабы вә сонракы ағыр иртича илләриндә кениш јајылан бу нәзәријјәнин тәрәфдарлары халг јарадычылығынын әсас, мәшһур нөвләринин кениш халг күтләләри тәрәфиндән дејил, јухары синифләр тәрәфиндән јарадылдығыны сүбут етмәјә чалышмагла халгын јарадычы ролуну азалтмаға, бунунла да ону ингилаби мүбаризәдән чәкиндирмәјә чәһд едирдиләр. Кија халг идеја-бәдии чәһәтдән јүксәк олан белә әсәрләр јаратмаға гадир дејил. Белә нүмунәләри јалныз кнјазлар, аристократлар јарада биләрләр.

Һәлә XX әсрин әввәлләриндә М. Горки һәм тарихи мәктәбин јанлыш мүддәаларына, һәм дә халг јарадычылығынын јухары синифләр тәрәфиндән јарандығыны иддиа едән «нәзәријјәчи»ләрә гаршы мүбаризә апармышды. Бу нәзәријјәнин галыглары 30-чу илләрә гәдәр галмагда иди. «Правда» гәзети 1936-чы илдә Демјан Беднынын «Баһадырлар» әсәринин тамашаја гојулмасы мүнасибәтилә чап етдији мәгаләсиндә һәмин нәзәријјәнин тәрәфдары олан бир сыра көркәмли совет фолклоршүнаслары тәнгид едилдиләр.

Шифаһи халг јарадычылығы һаггында јаранан бүтүн бу нәзәријјәләр халг әдәбијјатынын мәншәјини, мејдана кәлмә јолларыны, инкишаф мәрһәләләрини, спесифик хүсусијјәтләрини һәгиги мә'нада ачыб көстәрә билмәди. Она көрә ки, бу арашдырычылар сәнәтин мәншәјини проблемини материалист мөвгедән шәрһ еләмирдиләр.

Халг јарадычылығы халг фәалијјәтинин, мүбаризәсинин, тарихинин бәдии ин'икасыдыр. Халг јарадычылығы халгын өзү гәдәр гәдимдир. Онун тарихи, күндәлик фәалијјәти, һәјат, јашамаг уғрунда мүбаризәси илә әлагәдар јараныб јашамышдыр.

Бүтүн бунларла бәрабәр гејд етмәлијик ки, XIX әсрдә Русијада В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов вә башга габагчыл јазычыларын сә'ји илә рус ингилабчы-демократ фолклоршүнаслығы да мејдана кәлмишдир. Халг јарадычылығы һаггында ингилабчы-демократ фолклоршүнаслыг елми бир сыра нәзәријјәләрин мәһдуд чәһәтләрини тәнгид едирди.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Ю. Соколов. Русский фольклор. Учпедгиз. М. 1951. сәһ. 42—96.

2. М. Азадовский. История русской фольклористики. М. т. 1. 1958. т. 2. 1963.

3. Д. Кокьяра. История фольклористики в Европе. М. 1960.

4. М. Горки. Шура әдәбијјатынын вәзифәләри. Бакы. 1935.

5. Ј. В. Чәмәнзәминли. Халг әдәбијјатынын тәһлили. Әсәрләри, III чилд, 1977, сәһ. 62—73.

АЗӘРБАЈҸАН ФОЛКЛОРШҮНАСЛЫҒЫ

Азәрбајҹан фолклорунун тарихи ону јарадан халгын өзү гәдәр гәдимдир. Бүтүн халгларда олдуғу кими, Азәрбајҹанда да халг әдәбијјатыны өјрәнән елм сонралар јараныб инкишаф етмишдир. Одур ки, Азәрбајҹан фолклоршүнаслығы елминин өзүнә мәхсус тарихчәси вардыр. Бу елм чох мараглы вә зиддијјәтли бир јол кечмишдир. Е'тираф олунмалыдыр ки, халг әдәбијјаты һаггындакы елмимизин тарихи һәлә кифајәт гәдәр өјрәнилмәмишдир. Узун илләр бу саһәдә чалышан көркәмли јазычы, алим, етнограф, шәргшүнас вә әдәбијјатшүнасларын чохҹәһәтли фәалијјәтини өјрәнмәјә һәлә дә ҹидди еһтијаҹ вардыр.

Гәдим дөврләрдә вә орта әсрләрдә.

Фолклоршүнаслыг халг әдәбијјаты нүмунәләринин јазыја алынмасы, топланмасы илә башлајыр. Бундан сонра исә һәмин әсәрләрин мәншәји, јаранмасы, идеја вә бәдии хүсусијјәтләри барәдә сөһбәт ачылыр ки, бүтүн бу мүбаһисә, мүлаһизә вә мүшаһидәләр заман кечдикҹә систем һалына дүшүр вә фолклоршүнаслыг елми јараныр. Орта әсрләрдә халг әдәбијјатымыза аид мүнтәхәбат, демәк олар ки, јохдур. Бунун бир чох сәбәбләри вар. Әввәлән, кечмишдә әксәр зијалыларын халг әдәбијјатына, онун јарадычыларына мүнасибәти әсасән јахшы дејилди. Ел сәнәткарлары һәгиги мә'нада сәнәткар һесаб едилмир, онларын дүзүб-гошдуглары исә әдәбијјат ҹәркәсинә салынмырды. Буна көрә дә кечмиш тәзкирәчиләрин әксәријјәти тәртиб етдикләри әсәрләрә әсасән әрәб, јахуд, фарс дилләриндә јазылы әдәбијјата аид олан нүмунәләри дахил едир, һәмин мүәллифләрин тәрҹүмеји-һалы, јарадычылыглары барәдә данышырдылар. Һәмишә халгла олан, онун арзу вә истәкләрини ана дилиндә тәрәннүм едән ел сәнәткарларына исә гәтијјән әһәмијјәт вермирдиләр. Бундан башга, орта әсрләрдә тез-тез баш верән мүһарибәләр нәтиҹәсиндә мөвҹуд әлјазмалары мәһв олур, јахуд башга өлкәләрә апарылырды. Буна көрә дә орта әсрләрә аид мәнбәләрдә халг әдәбијјаты нүмунәләринә чох надир һалларда тәсадүф олунур.

Азәрбајҹанда халг әдәбијјаты нүмунәләринин јазыја алынмасы тәхминән XV—XVI әсрләрә аиддир. Шүбһәсиз ки, даһа габагкы әсрләрдә јашамыш шаирләримиз шифаһи әдәбијјатдан фәал шәкилдә истифадә етмишләр. Мисал үчүн, Гәтран Тәбризи, Низами, Нәсими, Фүзули јарадычылығы буна јахшы сүбутдур. Лакин истифадә топлама дејилдир. Буна көрә дә классикләрин бу зәнкин хәзинәдән истифадәсини халг әдәбијјатынын топланмасы һесаб етмәк доғру олмаз. Әслинә галса XVI—XVIII әсрләрдә халг әдәбијјатымызын јазыја алынмасынын өзү дә шүурлу, топламаг мәгсәди илә олмамыш, даһа чох кортәбии характер дашымышдыр. Анҹаг бу әсрләрә аид бир сыра әлјазмаларында күлли мигдарда фолклор нүмунәләринә раст кәлдијимиз үчүн буну шәрти оларағ бир нөв топлама иши адландырмалыјыг. Бу ишин гәдим вә мүасир Азәрбајҹан фолклоршүнаслығы-

нын бир сыра мәсәләләрини ајдынлашдырмагда бизә көмәји ола биләр. Мә'лум олдуғу кими, бу әлјазмаларын бир гисми чүнк адланыр. Азәрбајчан ССР ЕА Әлјазмалары Институтунда, Низами адына Азәрбајчан Әдәбијјаты музејиндә беләчүнкләр чохдур. Лакин тәәссүф ки, онлар һәлә лазымынча груплашдырылмамыш, мүхтәлиф нүмунәләр кениш шәкилдә тәсвир едилмәмишдир. Бу чүнкләрдә тәкчә халг әдәбијјаты нүмунәләри дејил, һәм дә јазылы әдәбијјатымызын мүхтәлиф дөврләрдә јашамыш нүмајәндәләринин дә чохлу әсәрләри сахланмагдадыр. Халг әдәбијјатындан исә бурада әсасән лирик парчалар, бајаты, маһны, ашыг ше'рләри, халг дастанларындан гошмалар вә с. топланмышдыр. Бу чүнкләрдә «Короғлу», «Әсли вә Кәрәм», «Ашыг Гәриб», «Шаһ Исмајыл» дастанларындан гошмалар, Туфарганлы Аббас, Ашыг Валеһ, Хәстә Гасым вә башга ел сәнәткарларымызын јаратдыглары нүмунәләр, һабелә мүхтәлиф дөврләрдә јазыја алынмыш дастанлар сахланмагдадыр.

Чүнкләрдә раст кәлинән нүмунәләр әсасән гәдим дөврә аиддир ки, бунларын дәјәри дә еләбундадыр. Чүнки гәдим заманларда јазыја көчүрүлән һәр бир нүмунә форма, мәзмун вә дил нөгтеји-нәзәриндән хүсусилә бөјүк елми әһәмијјәтә маликдир. Бунларын муасир нүмунәләрлә мүгајисәли сурәтдә тәдгиги һәм фолклоршүнаслар, һәм дә дилчиләр үчүн әһәмијјәтлидир.

Чүнкләрин бириндә Ашыг Абдулланын бир гошмасы сахланмышдыр. Гошма ашағыдакы бејтләр башлајыр:

Бади-сәба, мәним әрзи-һалымы
Ол шаһәншаһи—адилә дејәрсән

Гошманын сон бәнди беләдир:

Аһ чәкибән әлиф гәддим букдүјүн,
Көз јашыны нејсан кими төкдүјүн,
Абдулла дер дәрду мөһнәт чәкдијин
Әлгиссәки Исмајыла дејәрсән.

Диггәт едилдикдә ашыг «шаһәншаһи-адилә» мүрачиәтлә көмәк истәјир. «Өз әрз-һалыны» Исмајыла билдирир. Бизә индијә гәдәр Гурбанинин Шаһ Исмајыл Хәтаијә јаздығы ше'рләри мә'лумдур. Демәли, Гурбани тәк олмамыш, ашыг Абдулла да о заман Хәтаијә мүрачиәт едәрәк көмәк диләјән сәнәткарлардан бири иди.

Орта әсрләрә аид даһа бир сыра јазылы мәнбәләрдә күлли мигдарда Азәрбајчан фолклору нүмунәләринә раст кәлмәк олур. Бу нүмунәләр ичәрисиндә бајатылар, маһнылар, ашыг ше'рләри, хүсусилә «Короғлу», «Әсли вә Кәрәм», «Ашыг Гәриб» дастанларындан парчалар вардыр. Мәсәлән, XVIII әсрин илк илләриндә Тәбриздә тәртиб олунмуш «Нәғмәләр» әлјазмасы фолклоршүнаслығымыз үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. 326 сәһифәдән ибарәт һәмин әлјазмасында шифаһи халг әдәбијјатымызын бир сы-

ра лирик жанрларындан нүмунәләр сахланмышдыр. «Короғлу»-ја аид он үч гошма мәшһур дастанымызын тәдгигаты тарихиндә өзүнәмәхсус јер тутмагдадыр.

«Нәғмәләр» китабында «Короғлу» дастаны һаггында олан материаллар даһа мараглыдыр. Орада дастанын гәһрәманы Короғлу һаггында беләә бир гејд вар: О (Короғлу—ред.) бир чох атлыларын башында дурараг јолларда ағалыг едәрмиш. Бә'зән кечән тачирләри сојур, бә'зән дә онлардан разылыгла пул алармыш. Онун әсас олдуғу јер Гарс вә Әрзурум дағлары арасында имиш. Орада бөјүк бир мешә вар, инди Соғанлы адланыр. Орада о, бир гала да тикмишдир ки, Короғлу галасы адланыр. Башга јерләрдә дә галалары вардыр. Бу, Иран Шаһы шаһ Аббас вә Түркијә султаны Султан Мурадын һакимијјәтләри заманында олмушдур». Һәмин гејдләрә диггәт етсәк, көрәрик ки, мүәллиф о заман Короғлу вә онун гәһрәманлығы һаггында ешитдикләрини гәләмә алмышдыр. Башга сөзлә десәк, бурада «Короғлу» дастаны барәдә верилән гејдләрдән мә'лум олур ки, «Короғлу» Загафгазијада вә Кичик Асијада јајылмыш имиш. Она көрә дә Түркијәдә, Азәрбајчанда вә башга јерләрдә Короғлу гәһрәманлығы барәдә рәвајәтләр, әһвалатлар долашыр вә бунлар һамысы бөјүк бир дастан әтрафында бирләширмиш. Бу гејдләр көстәрир ки, «Короғлу» дастаны һәлә бир нечә әср бундан әввәл кениш әразидә мәшһур олмушдур. Гејдләрдә диггәти чәлб едән әсас чәһәт исә Короғлунун јашадығы дөврүн, әсрин көстәрилмәсидир. Бу, гејдләрин елми әһәмијјәтини хүсусилә артырыр.

«Нәғмәләр»дәки гошмалар өз поетиклији, мөвзу рәнкарәнклији, орижиналлығы илә дә фәргләнир. Бурада һәм лирик, һәм гәһрәманлыг, һәм дә мүбаризәјә чағырыш руһлу, вәтәнпәрвәрлик тәблиғ едән гошмалара раст кәлмәк олур:

Чаным Гырат, көзүм Гырат,
Чәнлибелләр әрзәниндир.
Ахча вердим, сатын алдым
Тәр тумарлар әрзәниндир.

. . . Короғлу дер охларынан,
Дөјүшәрәм чохларынан,
Ари полад мыхларынан
Күмүш наллар әрзәниндир[1].

Бу гошмалар «Короғлу»нун тәдгиги ишиндә бөјүк елми әһәмијјәтә малик олан нүмунәләрдир.

Демәли, гәдим заманлардан башлајараг XVI—XVIII әсрләр дә'дахил олмагла, Азәрбајчан фолклорунун јазыја алынмасында мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр ки, бу да фолклоршүнаслыг елмимизин тарихиндә мүәјјән бир дөврү тәшкил едир. Бу дөврүн кениш тәдгиг олунмасы мүхтәлиф чүнкләрдә олан әлјазмаларыны

[1] «Короғлу». Тәртиб едәни. М. Һ. Тәһмасиб, ред. Һ. Араслы, Бакы. 1956, сәһ. 407—414. «Әлјазмасы бүтөвлүкдә академик А. Араслы, профессор М. Һ. Тәһмасиб вә профессор М. Сејидов тәрәфиндән охунмушдур.—ред.

үзә чыхармагла јанашы, XVI—XVIII әсрдә јазыја алынмыш бир сыра фолклор нүмунәләри барәдә дә зәнкин мә'лумат әлдә етмәјә имкан верәр.

Бу илләрдә халг әдәбијјаты барәдә јазылы вә мәтбу мәнбәләрдә елми-нәзәри гејдләрә һәләлик тәсадүф едилмир. Она көрә дә бу дөвр фолклор нүмунәләринин чүз'и бир һиссәсинин јазыја алынмасынын башланғыч мәрһәләси һесаб едилмәлидир.

XIX әсрдә фолклоршүнаслыг.

Фолклор нүмунәләринин јазыја алынмасы XIX әсрдә дә давам етмишдир. Һәмин әсрә аид ермәни, күрчү әлјазмаларында Азәрбајчан фолклорунун бир сыра нүмунәләринә раст кәлирик. Анчаг XIX әсрин илк илләринә аид бир әлјазмасы да вардыр ки, бу барәдә данышмаг хүсусилә зәруридир. Бу әлјазмасы 1804-чү илдә Чәнуби Азәрбајчанда шаир Әндәлиб Гарачадағи тәрәфиндән тәртиб едилмишдир вә һазырда Ленинград Шәргшүнаслыг Институтунун әлјазмалары фондундадыр. Бу әлјазмасы вә Ә. Гарачадағинин өзү һаггында вахтилә әдәбијјатшүнасларымыздан Салман Мүмтаз вә Һәбибулла Сәмәдзадә мә'лумат вермишләр. С. Мүмтаз бу әлјазмасында олан «Әсли вә Кәрәм» дастанына аид алты гошманы кичик бир изаһла 1936-чы илдә «Әдәбијјат гәзети»ндә чап етдирмишдир. Ә. Гарачадағи һаггында да «Әһәрли бир шаир» дејә чох гыса шәкилдә бәһс етмишдир. Һ. Сәмәдзадә исә бу барәдә бир гәдәр кениш мә'лумат вермишдир[1]. Бу әлјазмасында ашағыдакы халг әдәбијјаты нүмунәси вардыр: 1. Фатма илә Хосровун һекајәти. 2. Ибраһимин һекајәти. 3. Сүлејман. 4. Хасполадын һекајәти. 5. Гәләндәрин һекајәти. 6. Јусифин һекајәти. 7. Абдулланын һекајәти.

Бурада һәмчинин «Короғлу» вә «Әсли вә Кәрәм» дастанларындан гошмалар да вардыр. Короғлуја аид олан гошмалар «Короғлу» дастанынын 1956-чы илдән сонракы нәшрләринә әлавә едилмишдир. «Әсли вә Кәрәм» дастанында олан гошмалары исә С. Мүмтаз чап етдирмишдир. О, бу барәдә јазыр: «Бу гошмалар чар ордусу Ирәваны истила етдији заман Мајор Шубинин тәвәггәсинә көрә «Әһәрли бир шаир» тәрәфиндән топланараг бир сыра башга шаирләримизин ше'рләрилә бир мәчмуә шәклинә салынмышдыр»[2].

Ә. Гарачадағинин бу әлјазмасынын Азәрбајчан әдәбијјаты, һәм дә фолклоршүнаслығы тарихи үчүн мүһүм әһәмијјәти вардыр. Чүнки бу, Азәрбајчан дилиндә фолклор материалларындан ибарәт ири һәчмли илк әлјазмасыдыр.

XIX әср Азәрбајчанда фолклоршүнаслыг елминин јараныб формалашдығы бир дөврдүр. Фолклорумуз елә әсрин әввәлләриндән топланыб рус дилли мәтбуатда чап олунмаға башлајыр. Мә'лум олдуғу кими XIX әсрин әввәлләриндә 1828-чи ил Түрк-

---

[1] *Бах:* Низами (алманах), I чилд, Бакы, 1940, сәһ. 238—258.
[2] С. Мүмтаз. «Азәрбајчан әдәбијјатынын гајнаглары». Бакы, 1986, сәһ. 244.

мәнчај мүгавиләси әсасында Азәрбајчан ики һиссәјә бөлүндү. Шимали Азәрбајчан Русијаја гатылды. Ваһид бир халгын парчаланмасы өзү бир фачиә иди, халга, онун талејинә вурулан мә'нәви зәрбә иди. Чар Русијасы Азәрбајчанда ағыр мүстәмләкә сијасәти јеридирди, халг икигат зүлм алтына дүшмүшдү. Бунунла белә Русија вә Азәрбајчан арасында мүәјјән мәдәни-игтисади әлагәләр јаранды. Дејәк ки, Русија јалныз чар Русијасы дејилди. О заман Русијада Белински, Чернышевски, Плеханов вә башгалары кими габагчыл дүнјакөрүшлү шәхсләр вар иди. Азәрбајчанын бир сыра кәнч зијалылары да өз нөвбәсиндә Петербурга, Москваја тәһсил алмаға кедирдиләр, һәм рус вә һәм дә Авропа мәдәнијјәти илә таныш олмаға башладылар. Һәр ики халгын мәдәни-игтисади әлагәләри тарихилик бахымындан өз мүсбәт бәһрәсини верди. Бу чәһәт өзүнү милли фолклорумузун топланыб, нәшр едилиб өјрәнилмәсиндә дә көстәрирди.

Чар һөкумәти Гафгазда өз мөвгејини мөһкәмләтмәк мәгсәдилә бир сыра тәдбирләр һәјата кечирирди. Бунлардан бири дә мәһз Гафгаз халгларынын адәт-ән'әнәләрини, тарихини, фолклор вә әдәбијјатынын өјрәнмәк иди. Бу мәгсәдлә дә Русијадан Азәрбајчана бир чох сәјјаһ, тарихчи, етнограф, алим, мә'мур вә с. көндәрилирди. Азәрбајчанда ачылан мәктәбләрә Русијадан мүәллимләр кәлирди. XIX әсрин орталарына јахын Гафгазын мүһүм мәдәни мәркәзинә чеврилән Тифлисдә рус дилиндә гәзет, журнал вә мәчмуәләр нәшр едилмәјә башлајыр. «Тифлисские ведомости», «Кавказ», «Кавказскии вестник», «Новое обозрение», «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа»[1] вә башга гәзет вә журналларда халг әдәбијјаты материалларына кениш јер верилирди. Москва, Петербург, Тифлис, Бакы вә башга шәһәрләрдә чыхан мәтбуатда да Азәрбајчан фолклору нүмунәләринә раст кәлирик.

Авропадан, Русијадан Азәрбајчана кәлән бә'зи зијалылар фолклорумузун топланыб чап едилмәси саһәсиндә мүһүм ишләр көрүрдүләр. Чох тез бир мүддәтдә халгымызын ичәрисиндән милли халг сәнәтимизи јазыб мәтбуатда тәмәннасыз олараг чап едәјән сајсыз-һесабсыз Азәрбајчан зијалылары јетишди. Бунлар өз доғма фолклорунун һәм топлајычысы, һәм тәрчүмәчиси вә һәм дә тәдгигатчысы идиләр. Онлардан бә'зиләринин адларыны бурада сөјләјәк: Маһмудбәј Маһмудбәјов, Рәшидбәј Әфәндијев, Фиридун бәј Көчәрли, Сәфәрәлибәј Вәлибәјов, Тејмурбәј Бајрамәлибәјов, Мирзә Вәлизадә, Һүсејн Мүфти Гајыбов, Һачы Кәрим Санылы, Мирһашым Вәзиров, Муса Гулијев, Мәммәд, Һәсән, Исмајыл Әфәндијевләр вә б. Бунларын көрдүјү ишләрдән јери кәлдикчә сөһбәт ачылачагдыр.

XIX әсрдә һәм дә Русијанын габагчыл фикирли нүмајәндәләриндән декабрист Бестужев-Марлински, А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, Полонски вә башгалары Гафгазда, о чүмлә-

---

[1] Бундан сонра *СМОМПК* шәклиндә јазылачаг—*ред.*

дән Азәрбајчанда олмуш, халгымызын шифаһи әдәбијјаты илә марагланмыш, бир сыра нүмунәләрдән өз әсәрләриндә истифадә етмишләр.

Азәрбајчан шифаһи әдәбијјатынын XIX әср рус мәтбуатында нәшри мәсәләси ајрыча тәдгигата мөһтачдыр. XIX әсрдә Азәрбајчан шифаһи әдәбијјатынын, демәк олар ки, бүтүн жанрларына аид нүмунәләр топланыб рус мәтбуатында чап едилмишдир. Бу илләрдә бир сыра мәнбәләрдә Азәрбајчан аталар сөзү гә мәсәлләринә раст кәлирик[1]. Бунунла белә, Молла Нәсрәддин ләтифәләри, бә'зи әфсанә вә рәвајәтләр дә топланыб чап олунмушдур. Мисал үчүн А. Д. Јеритсев 114 Молла Нәсрәддин ләтифәси топламыш вә «Новое обозрение»дә (1890, № 2330) чап етдирмишдир. Елә һәмин илдә башга бир мәнбәдә дә ләтифәләр нәшр едилмишдир (1, б, 9. 52—74).

Мәтбуатда јери кәлдикчә әфсанәләр, рәвајәтләр, әһвалатлар да нәшр едилирди. Нуха гәзасында јајылан «Ноур көлү һаггында рәвајәт», «Чарича Тамара», «Мүгәддәс кузә» (1, б, 7, 71—97) вә с. нүмунәләри мисал көстәрмәк олар.

Бу илләрдә гәзет вә журналларда шифаһи әдәбијјатымызын башга жанрлары да топланыб нәшр едилирди. Азәрбајчанын мүхтәлиф гәза вә кәндләриндә јајылмыш адәт вә ән'әнәләри, халгын јашајыш тәрзи, ајры-ајры ајин вә мәрасимләри, ләһчәләри һаггында данышаркән, фолклор нүмунәләриндән дә мисаллар кәтирилирди. Белә мәнбәләрдән бири «Гафгаз дағлылары һаггында мә'лумат мәчмуәси»дир. Бурада Загатала даирәсиндә јашајан халглар һаггында мә'лумат вә һәмин јердән топланмыш нағыл, тәмсил, аталар сөзү, тапмача вә маһнылар һаггында гејдләр верилмишдир. Хүсусилә, XIX әсрин көркәмли ашығы Вархијанлы Ашыг Мәһәммәд барәдә мә'лумат диггәти чәлб едир. «Ала көзләр» маһнысы муғал муғәннисн, Вархијан кәндинин сакини, јахын заманларда вәфат етмиш Мәһәммәд тәрәфиндән гошулмушдур. О, Загатала даирәсинин мәшһур импровизатору олмушдур. Ән чох кәнчлији вә көзәллији тәрәннүм етмишдир. Она көрә дә онун бәдаһәтән гошдуғу маһнылар халг тәрәфиндән севилир вә ингилојлар[2] өз тојларында татар (Азәрбајчан—ред) маһнылары охујурлар»[3].

Бүтүнлүкдә XIX әср мәтбуатыны нәзәрдән кечирсәк, бәлкә дә ән чох топланыб нәшр едилән нүмунәләрин нағыллардан ибарәт олдуғуну көрәрик. Нағыл халг ичәрисиндә даһа чох севилән жанр олдуғу үчүн топлајычылар да илк нөвбәдә нағыла мүра-

---

[1] Сборник сведении о Кавказских горцах. вып. IV. 1870. стр. 50—62; Сборник сведении о Кавказе, том I, 1871, стр. 4—336.

[2] Ингилојлар вахтилә мүсәлман динини гәбул етмиш күрчүләрдир. Онлар күрчүчә данышырлар. Азәрбајчан дилини тәмиз билирләр. Гах, Загатала вә онун кәндләриндә ингилој, Муғал (Азәрбајчан) вә ләзкиләр дә јашајыр—ред.

[3] А. Ф. Плотто. Природа и люди Закатальского округа. Сборник сведений и Кавказских горцах, вып. IV, 1870, стр. 1—62.

чиәт етмиш вә шифаһи дилдән бир чох нағылы јазыја алыб чап етдирмишләр. Һәләлик бизә мә'лум олдуғуна көрә, Азәрбајчан нағылы 1825-чи илдә илк дәфә рус дилиндә чап едилмишдир. Бу, «Деревянная красавица» адланыр. Орада *«татар* (Азәрбајчан) *дилиндән»* сөзләри дә гејд олунмушдур. Бундан сонракы илләрдә Азәрбајчан нағылларынын ән чох нәшр едилдији мәнбә СМОМПК мәчмуәсидир. Бунун үчүнчү бурахылышында «Мәлик Мәммәд вә Мәлик Чүмшуд», «Шаһ Рүстәм», «Шаһ Гәнбәр», «Шаһ Исмајыл» вә башга нағыллар дәрч едилмишдир. Бундан сонра А. Захаров, А. Калашев вә башгалары да нағылларымызын нәшринә хејли әмәк сәрф етмишләр. Көјчај икисинифли кәнд мәктәбинин инспектору Николај Калашев «Шаһ Исмајыл», «Новруз», «Әли хан», «Сөвдәкар Әһмәд», «Мәликмәммәд», «Јаланчы Шаһзадә», вә с. нағыллары топлајыб нәшр етдирмишдир.

«Әсли вә Кәрәм», «Алы хан вә Пәри ханым», «Ашыг Гәриб», «Новруз» вә дикәр мәһәббәт дастанларымыз да дәфәләрлә чап едилмишдир.

Мә'лумдур ки, М. Ј. Лермонтов Гафгазда, хүсусилә Шуша, Губа вә Шамахыда олдуғу заман Азәрбајчан ифачыларындан «Ашыг Гәриб» дастаныны ешитмиш вә «Ашыг Гәриб» нағылыны јазмышдыр. М. Ј. Лермонтовун өлүмүндән сонра бу әсәр онун архивиндән тапылмыш вә чап едилмишдир. Аз бир мүддәт ичәрисиндә бу әсәр бир чох рус тәдгигатчыларынын диггәтини чәлб етмишдир.

В. Миллер «Екскурсы в область русского народного эпоса»[1] адлы мәгаләсиндә «Гафгаз—рус паралели» ады алтында рус—Азәрбајчан дастанларынын мүгајисәли тәһлилини вермишдир. Даһа доғрусу, рус халгынын «Добрыня Никитич» былинасы илә Азәрбајчан дастаны «Ашыг Гәриб»и (М. Ј. Лермонтовун һекајәси әсасында) мүгајисә етмишдир.

XIX әср рус мәтбуатында һаггында ән чох данышылан халг әдәбијјаты нүмунәләриндән бири дә мәшһур «Короғлу» дастаныдыр. Бу дастан Гафгаза, Азәрбајчана кәлән мүхтәлиф сәјјаһ, алим, етнограф, тарихчи вә башга сәнәт адамларынын диггәтини чәлб етмишдир. Онлар ја дастандан мүәјјән парчалар чап едир, ја онун барәсиндә мүәјјән фикир сөјләмишләр. 1830-чу илдә «Тифлисские ведомости» мәчмуәсиндә бу барәдә мә'лумата раст кәлирик.

Бу илләрдә фолклорумузун лирик нүмунәләри дә тез-тез чап олунур. Бунларын бир чоху азәрбајчанча нәшр олунмушдур. Һәр бир нүмунәнин јанында русча һәрфи тәрчүмәси верилмишдир. Тарихи һадисәләрлә бағлы маһнылара да бу илләрдә тез-тез раст кәлирик. Бу чәһәтдән «Кәнчәнин алынмасы һаггында маһны» диггәтәлајигдир. Ашыг поезијасы вә ашыг сәнәти, онун мүхтәлиф нүмајәндәләри һаггында мә'луматлар да дөвр үчүн мү-

---

[1] Этнографическое обозрение, кн. V. 110—115.

һүм əһəмиjjəтə малик иди. J. Н. Полонски, И. П. Владимиров Азəрбаjҹан ашыглары, ашыг мусигиси вə ше'ри барəдə инди дə мүһүм елми əһəмиjjəтə малик олан фикирлəр сөjлəмишлəр (1, б, 42, 1—20).

Нəтиҹə олараг демəлиjик ки, XIX əсрдə Азəрбаjҹан фолклорунун бөjүк бир һиссəси халгын ағзындан алыныб рус мəтбуатында чап олунду. Əлбəттə, бу, бөjүк бир иш иди. Бунунла да фолклоршүнаслығымызын əсасы гоjулду. Анҹаг бу ишин мүəjjəн нөгсанлары да вар иди. Бунлар һəм обjектив вə һəм дə субjектив сəбəблəрдəн баш верирди. Авропа вə рус топлаjычылары ана дилимизи билмир, топлама вə тəрҹүмə ишиндə мүһүм гүсурлара jол верилирди. Маһны, баjаты, дастан ше'рлəри тəрҹүмəдə тəһриф олунур, нағылларымызын көзəл, тə'сирли епизодлары ихтисар едилирди. Əлавə едəк ки, бүтүн рус мəтбуатында фолклорумузун рус дилинə тəрҹүмəси вə шəрһинин мүəллифлəри jенə дə jухарыда адларыны чəкдиjимиз милли зиjалыларымыз иди.

Азəрбаjҹанда милли дилдə мəтбуат jарандыгдан сонра халг əдəбиjjаты нүмунəлəринин нəшринə мараг да артмышдыр. «Əкинчи» гəзетиндə аталар сөзлəри вə маһнылар верилмиш, «Кəшкүл» исə өз сəһифəлəриндə халг əдəбиjjатына хүсуси кушə аjырмышды. Бу кушə «Дəдəлəрин сөзү», jахуд «Лəтаиф» адланырды. Мəсəлəн, «Кəшкүл» гəзетинин 1887-чи ил 63-чү нөмрəсиндə ондан артыг аталар сөзү, мəсəл вə афоризм верилмишдир: *«Ағыл башдадыр, jашда деjилдир», «Ағылсыз башын зəһмəтини аjаг чəкəр», «Ағыл инсанын сəрмаjəсидир», «Ағыллы адамда jа елм олар, jа мал», «Кусүмүз күсү олсун, кəл jүкүмүзү чатаг», «Инсан əзизинə өлүм jазмаз» вə с.*

Азəрбаjҹан jазычы вə шаирлəри дə XIX əсрдə шифаһи халг əдəбиjjаты илə марагланмыш, онлары топламыш вə jери кəлдикҹə өз əсəрлəриндə онлардан истифадə етмишлəр. Нəбати, Закир, А. Бакыханов, С. Ə. Ширвани, Н. Вəзиров jарадыҹылығы көстəрир ки, бу сəнəткарлар өз əсəрлəриндə тез-тез халг əдəбиjjаты нүмунəлəриндəн истифадə етмишлəр. М. Ф. Ахундов халг əдəбиjjатыны, хүсусилə баjатылары топламыш, Һ. Зəрдаби, Һ. Мүфти Гаjыбов лирик ше'рлəр, аталар сөзү вə зəрби-мəсəллəри топлаjыб чап етмəjə тəшəббүс көстəрмишлəр. Халг əдəбиjjатына бөjүк мараг көстəрəн М. Ш. Вазеһ бир мүнтəхабат тəртиб етмишди[1]. Мүнтəхəбат халгын һикмəтли сөзлəринин топлусудур. Бир нечə һиссəjə аjрылыб: һикмəтли сөзлəр, мəзһəкəлəр, тəмсил-нағыллар, «Дəрбəнднамə» вə «Леjли вə Мəҹнун»дан парчалар вə с. көстəрмəк олар. «Алимин бир күнү jахшыдыр, ҹаһилин һамы өмрүндəн», «Jатанын оjагдан хəбəри олмаз», «Ким ки, тикан əкəр, о, үзүм дəрмəз», «Jахшылыг елəjəн киши дирилир, һəрчəнд ки, өлмүш ола», «Шəһəрлəрин писи о jердир ки, доғру киши jохдур», «Бу күнүн ишини сабаһа гоjма» вə с.

---

[1] *Бах:* М .Ш. Вазеһ. Мүнтəхəбат, Тифлис, 1855.

Бурада «Падшаһ вә мејмун», «Гары вә пишик», «Сәрчә вә илан», «Әбләһ», «Чаш хоруз» кими сөјләмәләр дә вардыр. Көрүндүјү кими, XIX әсрдә рус мәтбуаты илә јанашы, Азәрбајчан мәтбуатында да фолклор вә фолклоршүнаслыг мәсәләләри илә бағлы јазылар чап едилмишдир.

Бүтүн бунларла јанашы, XIX әср рус вә Азәрбајчан мәтбуатында халг әдәбијјатынын нәзәри мәсәләләри илә бағлы мүлаһизәләрә кетдикчә даһа чох јер верилир, бир чох халг әдәбијјаты нүмунәси бу вә ја дикәр шәкилдә тәһлил олунмаға башлајырды.

XIX әсрин орталарында халг әдәбијјатынын нәзәри мәсәләләриндән бәһс едән илк азәрбајчанлы алимләрдән бири Газан университетинин профессору Мирзә Казым бәј (1802—1870) иди. О, 1848-чи илдә «Фирдовси әсәрләриндә фарс әсатири» мәгаләсини јазыр. Өз дөврү үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олан бу мәгаләдә мүәллиф көстәрирди ки, әфсанә вә рәвајәтләр халгларын тарихиндә мүһүм јерләрдән бирини тутур. Индијә гәдәр инсан һәјатынын чох гаранлыг вә сирли дөврләринин изаһында тарих бунлардан аз истифадә етмәмишдир. Јазылы әдәбијјат да бу мә'нәви сәрвәтдән гијмәтли материал әхз етмишдир. М. Казым бәј јазырды: «Әфсанәси олмајан халг, рәвајәти олмајан өлкә јохдур. Көчәриләрдә бу, нәсилдән-нәслә шифаһи шәкилдә кечир. Јарыммәдәни халгларда бу нүмунәләр онларын е'тигадларынын әсасыны, јазылы әдәбијјатын, тарихин әсас мәзмунуну тәшкил едир. Мәдәни халгларда исә мүгәддәс бир шеј кими онларын тәхәјјүлү үчүн зәнкин гида мәнбәјинә чеврилир»[1].

М. Казым бәј әсатир, мүхтәлиф халгларда онун мәншәји, хүсусијјәтләри вә с. мәсәләләри дәрин елми дәлилләрлә шәрһ етмишдир. Бүтүн бунлардан сонра о, белә бир гәнаәтә кәлмишдир ки, әсатирин реал әсасы вардыр. Әсатир реал, тәбии вә ичтимаи һадисәләрин инсан тәхәјјүлүндә әксиндән башга бир шеј дејилдир.

М. Казым бәј Шәрг, хүсусилә фарс әсатири һаггында даһа әтрафлы данышыр. Шәрг әсатирини о, ики гисмә ајырыр: аллаһлар вә руһлар һаггында олан әсатир вә халис әсатири гүввәләр. Тәдгигатчыја көрә халг кечмишини, әчдадларынын гәһрәманлығыны өз јарадычылығында идеализә етмәк үчүн Пәһливан, Гәһрәман, Баһадыр, Мәләк, Руһ вә башга сөзләр уйдурмушдур. Фарс әсатириндән данышанда о, аллаһлар һаггында олан әфсанәләрдән сөһбәт ачыр, Һөрмүзд, Әһримән, Фириштә, Див, Симург вә саирәдән данышыр. Фирдовси вә Һомер гәһрәманларынын сәчијјәсинә дә о, кениш јер вермишдир. Алимин бу тәдгигаты һаггында көркәмли Азәрбајчан философу Һејдәр Һүсејнов јазмышдыр: «јунан, иран, мисир вә дикәр бу кими халглар нәинки ајры-ајры әфсанә вә рәвајәтләрә маликдирләр, һәтта он-

---

[1] Мирза Казем Бек. Мифология персов по Фердоуси, «Северное обозрение», т. II. отд. IV, СПБ, 1848.

лар халг јарадычылығынын бу инҹиләриндән дәрин әдәби вә иҹтимаи мә'насы олан көзәл бәдии әсәрләр дә јаратмышлар. Казым бәј көстәрир ки, бахмајараг ки, халг әдәбијјаты—әсатир, рәвајәт, әфсанәләрин көкләри мүхтәлиф халгларда бир чох охшарлыглара маликдир; анҹаг бир халгын мә'нәви аләми өз хүсусијјәтләрилә башга бир халгын мә'нәви аләмини әкс етдирә билмәз»[1].

М. Казым бәјин бу мәгаләсинин елми-нәзәри бахымдан мүһүм әһәмијјәти олмушдур. Чүнки о чап олундуғу вахт—Авропада вә еләҹә дә Русијада бир сыра тәдгигатчылар әсатири реал зәминдән, халгын һәјаты, мәишәти вә мәшғулијјәтиндән тәҹрид едирдиләр. М. Казым бәјин бу мүлаһизәләри К. Марксын әсатир һаггындакы нәзәри мүддәалары илә сәсләширди.

Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын топланмасында бөјүк әмәк сәрф едәнләрдән бири дә **Ејнәли Султановдур.** (1868—1935). Е. Султанов халгымызын адәт-ән'әнәләрини, мәишәтини, етнографијасыны јахшы билән зијалылардан иди. Өзүнүн гејд етдији кими («Кавказ», 1892, № 247) о, 1887—1891-чи илләр арасында Ирәван губернијасындан, Нахчыван гәзасындан үч минә гәдәр аталар сөзү вә мәсәл топламышдыр. Ф. Көчәрли јазырды ки, «Сајачы сөзләрини вә ел әдәбијјатына даир бир чох мә'луматы әһли-гәләмләримиздән мөһтәрәм Ејнәли бәј Султанов ҹәм едиб лүтф јүзү илә бизә бәхш етмишдир». Онун топладығы аталар сөзләринин бир гисми Азәрбајҹан гадынларынын һәјатыны, мәишәтини өзүндә әкс етдирән нүмунәләрдир. «Мәним топладығым татар (Азәрбајҹан—ред.) аталар сөзләринин бир чохунда бу халгын һәјата бахышыны характеризә едән күлли мигдарда афоризмләрә раст кәлинир. «Новое обозрение» (1891, № 2547) охучулары илә мүсаһибә үчүн јаздығын материалларын етнографик ҹәһәтләри мараглы олмаја билмәз. Бу дәфә татар халгынын гадынлара олан мүнасибәтини вә татар гадынларынын һәјатыны өзүндә әкс етдирән бир нечә аталар сөзүнү кәтирмәји лазым билдим. Сонра мүәллиф аталар сөзләриндән мисаллар көстәриб тәһлил едир. Ашағыдакы аталар сөзләринин үзәриндә даһа чох дајаныр:

Гыз идим султан идим,
Нишанландым хан олдум,
Әрә кетдим гул олдум,
Ајаглара чул олдум.

Азәрбајҹан гадынларынын һәјаты, мәишәти, һүгугу, дүшүнҹәләри Е. Султанову чохдан марагландырмышдыр. Ч. Мәммәдгулузадә бу барәдә јазырды: «Мән өзүм дарүлмүәллимини гуртаран заман Нахчыванда һәмин һалда өзүмдән артыг һушјар достларыма раст кәлдим вә онлар илә тутушдум. Мәним сәсимә

---

[1] Г. Гусейнов. Из истории обществ[...]й и философской мысли в Азербайджане XIX века, Баку, 1958, сәһ. 134.

сәс верән сирдашларымдан габагча әзизим Еіналн Султанов олду. О вахтлар арвадларымызын әсарәтдә олмаг сөһбәтләри тәзә-тәзә меідана атылмаг истәіирди вә биринчи дәфә арвадлары мүдафиә едән сөзләри Еінәли іолдашымыз васитәсилә мәшһур арвад азадлығы тәрәфдары Чон Стүарт Милин китабында көрдүм»[1].

Е. Султанов бир топлаіычы кими аталар сөзләрини груплашдырмыш, һәр група аид мисаллар көстәрмиш, һәм дә бунлар һаггында мүәііән мулаһизәләр сөіләмишдир. Е. Султанов аталар сөзләриндән тарихи бир мәнбә кими истифадә етмиш, Азәрбаічан гадынларынын һәіаты, іашаіышы, аиләдә, чәмиііәтдә іери вә мөвгеіи һаггында чох марағлы етнографик нәтичәләр чыхармышдыр. Анчаг, нәдәнсә о, бурада Азәрбаічан гадынларынын іалныз шикаіәтини, ағыр мәишәт һәіатыны, һүгугсузлуғуну ифадә едән аталар сөзләрини вермишдир. Тәәссүф ки, гадынларын сәдагәти, рәшадәти, көзәллиіи, гәһрәманлығы, бир ана олмаг е'тибарилә мә'нәви сафлығы һаггында аталар сөзләриндән данышмыр.

Е. Султанов өмрүнүн сонуна гәдәр фолклоршүнаслыг фәалиііәтини давам етдирмишдир. XX әсрин әввәлләриндә рус мәтбуатында (18, 61—63), Совет һакимиііәти илләриндә исә «Дан улдузу» журналында бир сыра мәгаләләрлә чыхыш етмишдир.

Халг әдәбиііатымызын топланмасы, нәшри, рус дилинә тәрчүмәси вә іаіылмасында фәал иштирак едән зиіалылардан бири дә **Маһмуд бәі Маһмудбәіов** (1849—1923) иди. Онун топладығы халг әдәбиііаты материаллары ичәрисиндә аталар сөзү, «Ашыг Гәриб», «Молла Гасым» (Хәстә Гасым—ред.), «Аббас вә Күлкәз» дастанлары вә с. нүмунәләр дә вардыр. О дөврүн бир сыра рус етнографларындан фәргли олараг, М. Маһмудбәіов топладығы материаллары нәшр едәркән мәчмуәләрдә оричиналла іанашы, рус дилинә сәтри тәрчүмәләри дә вермиш, мүхтәлиф халг ифадәләринә, идеоматик сөзләрә, рәваіәтләрә, дини истилаһ вә адлара чох марағлы шәрһләр іазмышдыр. Бу, инди дә мүһүм елми әһәмиііәтини итирмәмишдир.

М. Маһмудбәіов халг әдәбиііаты һаггында бир сыра мулаһизәләрин дә мүәллифидир. О, халгымызын шифаһи поезиіасындан бәһс едәркән іазырды ки, татарларда (Азәрбаічан—ред.) зәнкин халг поезиіасы вар. Бу поезиіа һекаіә вә ше'рин нөвбәләшдиіи күлли мигдарда нағыл-поемалардан вә мәһәббәти тәрәннүм едән, халгын дүніакөрүшүнү, фәлсәфәсини өзүндә бирләшдирән аіры-аіры нәғмәләрдән ибарәтдир.

Даһа сонра М. Маһмудбәіов ашыг сәнәти, дастанлар һаггында сөһбәт ачыр вә көстәрир ки, **ашыг** әрәбчә сәнәткара, нәғмәкара, импровизатора верилән аддыр. О, ашыглары импровизатор вә пешәкар олмагла ики категориіаіа бөлүр вә көстәрир ки, һәр ики групун аірылмаз досту үчтелли саздыр.

---

[1] Ч. Мәммәдгулузадә. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1951, сәһ. 472.

Мэгаләдә, устад ашыгларын дејишмәләринә аид олан јерләр јени иди, өзү дә мүәллифин шәхси мүшаһидәләри әсасында јазылмышды. М. Маһмудбәјов көстәрир ки, әкәр тәсадүфән бир кәнддә, елатда, һәтта бир шәһәрдә ики ашыг растлашса, халг онларын јарышыны тәләб едир. Ашыглардан бири сазын мүшајиәтилә охудуғу маһны васитәсилә рәгибинә суаллар верир. Рәгиб бу суаллара маһны илә чаваб гајтармалыдыр. Чаваб маһнысы да ејни сајда олмалыдыр. Әкәр рәгиб сыра илә үч маһнынын суалларынын мә'насыны ача билмәсә, мәғлуб сајылыр. Галиб нүмајишкаранә сурәтдә ондан сазы алыр вә даша чалыб парча-парча едир. Белә олдугда мәғлуб олан ашыг бир дә бу кәнддә, бу һәндәвәрдә көрүнә билмәз. Бә'зән исә мәғлуб олан һамынын көзү гаршысында рәгибин үстүнлүјүнү сүбут мәгсәдилә онун ајагларына јыхылыр вә рүсхәт истәјир.

М. Маһмудбәјов һәмин мәгаләдә «Короғлу» дастаны барәдә мараглы мүлаһизәләр ирәли сүрүр вә фикрини белә јекунлашдырыр: «Бу гачаг—импровизатор маһныларынын бириндә пафосла гышгырыр: «мән нә хана, нә шаһа, нә дә Хоткара (Түркијә султанына—ред.) табе дејиләм». Даһа сонра мүәллиф «Гачаг Кәрәм» дастанына тохунур вә көстәрир ки, «Короғлу»нун тә'сири алтында сон заманлар мәшһур Гачаг Кәрәм һаггында буна бәнзәр бир нағыл-поема дүзәлдилмишдир. Һәмин нағыл Газах вә Борчалы гәзаларында «Короғлу» гәдәр јајылмышдыр»[1].

Бу дөврдә аталар сөзләриндән ибарәт илк мәчмуәни (1899) нәшр едән М. Гәмәрлинскинин фәалијјәти дә диггәтәлајиг иди. Китабда 750 аталар сөзү топланмышдыр. Топлајычы мүгәддимәдә көстәрирди ки, дүнјада һәр кәс үчүн «сөздән бөјүк јадикар вә ја вәрәсә јохдур. Зира, мал, мүлк тәләф олур, кедир, амма сөз галыр. Белә ки, кечмиш Һүкәманын, шүәранын сөзләри һәлә багидир вә инсан үчүн сөздән хејирли, мәнфәәтли һеч бир дөвләт јохдур, нечә ки, демишләр: Чаваһирин гијмәти вар, амма сөзүн гијмәти јохдур, буна көрә түрк һүкәмаларынын тәчрүбәдән ишә јарарлы зәрб-мәсәлләриндән «Аталар сөзү» наминә бир рисалә тәртиб едилди ки, һәм сәләфләрин сөзләри арадан көтүрүлмәјиб баги гала вә һәм хәләфләр үчүн өмүр вә хүсусларында бир рәһбәр олуб бир хејр илә јад бујуралар»[2]. Сонракы гејдләрдән ајдын олур ки, М. Гәмәрлински халг әдәбијјатыны шифаһи дилдән алындығы кими нәшринин тәрәфдарыдыр. Елә һәмин ил М. Гәмәрлинскинин китабы һаггында «Каспи» гәзетинин 30 декабр нөмрәсиндә Һ. Зәрдабинин ресензијасы чап олунур. Ресензијада топлајычынын әмәји јүксәк гијмәтләндирилир. Аталар сөзү вә мәсәлләрин зәнкинлији вә рәнкарәнклијиндән данышылыр. Мәгаләнин сонунда Һ. Зәрдаби

---

[1] «Каспи» гәзети, 1895, № 137.

[2] М. В. Гәмәрлинскинин һәмин сөзләрини Ч. Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналынын биринчи нөмрәсиндә «Аталар сөзү» бәһсинин әввәлиндә ејнилә кәтирмишдир.

өзүнүн топладығы вә китабда олмајан бир сыра характер Азәрбајҹан аталар сөзү вә мәсәлләрини дә верир.

Мүәллифә көрә аталар сөзү халгын мүхтәлиф һәјат һадисәләринә мүнасибәтини билдирир.

XIX әсрдә фолклор бүтүн габагҹыл бахышлы, демократик фикирли зијалылары вә сәнәткарлары дүшүндүрмүшдүр. Халг әдәбијјаты садәлик, хәлгилик, реализм мәсәләләри илә сых бағлы олмушдур. Буна көрә дә XIX әсрдә М. Ф. Ахундов вә Һ. Зәрдабинин халг әдәбијјаты илә јахындан марагланмасы, јери кәлдикҹә бу зәнкин хәзинә барәдә нәзәри фикирләр сөјләмәси тәбии иди. Мә'лум олдуғу кими **М. Ф. Ахундов** (1812—1878) Азәрбајҹан халгынын һәјатыны вә ән'әнәләрини, шифаһи јарадыҹылығыны јахшы билирди. «Кавказ» гәзети о заман јазырды ки, бир вахт кәләҹәк ки, Гафгаз мүсәлманларынын һәјатыны тәдгиг едән алим М. Ф. Ахундовун комедијаларына әсасланаҹагдыр[1].

М. Ф. Ахундов комедијаларында халг театры вә тамашаларындан фәал шәкилдә бәһрәләнмишди[2].

Мә'лум олдуғу кими, о, ашыг ше'ри үслубунда ше'рләр јазмыш, тәҹнисләриндә халг поезијасында ишләнән мәшһур ҹинаслардан истифадә етмәјә чалышмышдыр.

М. Ф. Ахундов Азәрбајҹан халгынын дастанлары илә дә јахындан таныш иди. Онун мәгалә вә мәктубларында «дастанлара дүшәҹәк гәһрәманлыг көстәрди», «бу һадисә дилләрдә дастан олду» вә бу кими ифадәләрә тез-тез раст кәлирик. Комедијаларында о, Мәҹнун, Лејли, Кәрәм, Короғлу вә халг әдәбијјатынын башга гәһрәманларынын адларыны чәкир, тәртиб етдији јени әлифба илә Дәдә Горгуд һаггында халг арасында мәшһур олан маһныны јазыр.

М. Ф. Ахундов ше'ри, нәғмәни, рәгси инсанын мә'нәви гидасы адландырыр, инсан һәјаты үчүн бунларын әһәмијјәтиндән дөнә-дөнә данышырды. Анҹаг феодал-патриархал дин гаракүруһчулары инсанлары бу көзәл мә'нәви гидадан мәһрум етмәјә чалышыр, маһныны, рәгси, сөзү-сөһбәти күнаһ сајыр, бунларын тәрҹүманы олан ел сәнәткарларыны тә'гиб едирдиләр. Бунунла да онлар тәрки-дүнјалығы тәблиғ едир, инсанлары һәјат, јашамаг, өз һүгугу уғрунда мүбаризәдән узаглашдырырдылар.

«Кәмалүддөвлә мәктублары»нын бир јериндә әдиб инсанлары һәр ҹүр гануни-мә'нәви зөвгдән мәһрум етмәјә ҹәһд едәнләрә гаршы өз е'тираз сәсини уҹалдыр.

М. Ф. Ахундов халг ше'рини, ашыг поезијасыны јахшы билир вә бөјүк мәһәббәтлә севирди. О, ермәни демократ јазычысы Х. Абовјана бир чох Азәрбајҹан бајатылары вермишдир. Х. Абовјан исә бунлары М. Ф. Ахундовун билаваситә көмәји илә ермәни дилинә чевирмиш вә «Ермәнистан јаралары» адлы мәшһур тарихи романында ондан истифадә етмишдир. М. Ф. Ахундов

---

[1] *Бах:* «Кавказ», 1858, № 53.

[2] *Бах:* РӘИ. М. Ф. Ахундовун архиви. инв. № 192. б.

Адолф Берженин тәртиб етдији «Мәчмуеји-әш'ари-шуәраји-Азәрбајчан» китабына бир сыра ел шаир вә ашыгларынын ше'рләрини дә тәгдим етмишдир. Бу барәдә А. Берже китабын мүгәддимәсиндә јазмышдыр: «Мүсәлманлар арасында шаирләрин хүсуси һәјат вә јашајышына аид лазыми сәнәдләр олмадығындан, мән бурада онларын тәрчүмеји-һалындан бәһс едә билмәјәчәјәм. Бу барәдә верәчәјим мә'лумат гисмән рәфигим Мирзә Фәтәлидән вә гисмән онун васитәсилә Гарабағдан топланмыш шифаһи мә'луматдан ибарәт олачагдыр». Әдибин өзү халг шаирләринин әсәрләриндән ибарәт белә бир китабы ајрыча чап етмәк фикриндә иди; анчаг бу мүмкүн олмамышды.

Бөјүк сәнәткар халг рәвајәт, әфсанә вә ләтифәләрини јүксәк гијмәтләндирир, онлардан истифадә едирди.

Һәсән бәј Зәрдаби (1842—1907) дә бүтүн өмрү боју халг әдәбијјаты нүмунәләрини топламагла мәшғул олмушдур. Буну әдиб башгаларына да төвсијә едирди. Онун арвады Һәнифә ханым јазыр ки, Һәсән бәј әдәбијјатла мәшғул олан кәнчләрә мүнтәзәм олараг маһнылары, нағыллары, аталар сөзләрини (онун топладығы аталар сөзләри нәшр едилмәмишдир) јығмағы мәсләһәт көрүрдү.

Һ. Зәрдаби Азәрбајчанда олан бир чох мәктәбләрин мүәллимләринә мәктуб јазыб хаһиш еләмишди ки, ја ел маһныларыны топласынлар, јахуд да чох асан бир дилдә елми, маарифи тәблиғ едән маһнылар дүзәлдиб ушаглара охутсунлар. Беләликлә, Һ. Зәрдаби бир нечә ил мүддәтиндә күлли мигдарда маһны топлаја билмишди. Бу маһныларын әсас мәзмуну ушаглары елмә, тәһсилә, тәрәггијә һәвәсләндирмәкдән ибарәт иди. Һ. Зәрдабинин топладығы бу маһнылар 1901, 1903 вә 1909-чу илләрдә үч дәфә чап олунмушдур.

Китабын әввәлиндә әдибин «Әкинчи» гәзетиндә јаздығы ашағыдакы сөзләр епиграф кими верилмишдир: «һәр кәси чағырырам кәлмәјир, көстәрирәм көрмәјир, дејирәм ешитмәјир». Әдибин һарај салыб халгы елмә, маарифә чағыран бу сөзләри зәрби-мәсәл һалына дүшәрәк о заманлар дилләрдә долашырды. Һәмин маһнылар китабы һаггында сонралар Һ. Зәрдаби белә јазырды: «Маһнылары Бакы вә гејри шәһәрләрин мәктәбләринә мүфтә көндәрдим ки, охусунлар. Амма бизләрдә нот олмадығына көрә онларын һавасыны көндәрә билмәдим. Амма нә гәдәр «бәли-бәли» дејән олдуса, бир шеј һасил олмады. Мүәллимләр «Һакимләрдән горхуруг»—дејиб о нәғмәләри шакирдләрин јадларындан чыхармаға сә'ј етдиләр».

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Һ. Зәрдаби халг маһныларынын мүһүм идеја-бәдии вә тәблиғи тә'киринә бөјүк әһәмијјәт верирди. Әдиб мәгаләләринин бириндә јазырды: «Кечмишдә «Әкинчи» гәзети чыханда о вахтын шаирләриндән јазыб тәвәгге еләмишдим ки... елм тәһсил етмәјин нә'фләриндән вә биз мүсәлманлара олан зүлмләрин барәсиндә ше'рләр јазыб ашыглара

хош сөвт илә охумағы өјрәтсинләр ки, ашыглар онлары тојларда охујуб әһалини ојатмаға сәбәб олсунлар. Онлардан бирчә Сејид Әзим Ширвани елм тәһсил етмәк нә'фләриндән бир нечә ше'р јазмышдыр ки, «Әкинчи»дә чап олунмушдур». Мә'лумдур ки, С. Ә . Ширванинин вә даһа сонралар А. Сәһһәтин, М. Ә. Сабирин вә А. Шаигин елмә чағырыш руһунда чохлу маһнылары мејдана кәлмишди. Еһтимал ки, бунлар һәлә о заманлар Һ. Зәрдабинин чағырышына чаваб иди. Хүсусилә М. Ә. Сабирин маһнылары өз мәзмуну е'тибары илә Һ. Зәрдабинин арзусуна даһа јахын иди: һәм дили ајдын, һәм дә мусигиси чазибәли вә тә'сирли иди. Мараглыдыр ки, Һ. Зәрдаби топладығы һәмин маһныларын мусигисиндән данышаркән, о заман нот олмадығына көрә мәктәбләрә јалныз маһныларын сөзләрини көндәрдијини гејд едирди. Бу маһныларын мусигисини ким бәстәләмишди? М. Ә. Сабирин өз шәргиләринә мусиги гошдуғу мә'лумдур. Бизә белә кәлир ки, Һ. Зәрдаби дә топладығы маһныларын мусигисини өзү бәстәләмишди. Бүтүн бунлардан сонра биз чәсарәтлә дејә биләрик ки, XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндә шаирләримиз тәрәфиндән елми, мәктәби тәблиғ мөвзусунда јазылмыш маһныларын илк тәшәббүскарлары көркәмли, маарифпәрвәр Һ. Зәрдаби олмушдур. О, мәктәбләрдә нәғмә, мусиги тә'лиминин дә аловлу тәрәфдары иди. Әдибин маһныларынын, доғрудан да, бөјүк сәмәрә верәчәји барәдә о заман А. Сәһһәт белә јазырды ки, мәрһум Һәсәнбәј чәнабларынын мәшһур нәғмәләри тә'лим едиләрсә, гыса чүмләләр ичәрисиндә бөјүк, уча фикирләр анладан о нәғмәләр ушагларын үрәјиндә, димагларында нә гәдәр тә'сирли һәјәчанлар төрәдәр, вәтәнпәрвәрлик кими нә гәдәр бөјүк һисс ојадар. Мәдәни милләтләрдә көрдүјүмүз бөјүк фәдакарлыглар өјрәдилмиш бу кими нәғмәләрин, шәргиләрин нәтичәсидир. Белә исә биз нијә нәғмә тә'лимини фајдасыз санıб нәзәр е'тибарә алмајырыг...»

Һ. Зәрдаби, үмумијјәтлә, маһнылара бөјүк әһәмијјәт верир, мәгаләләриндә дөнә-дөнә бу жанра гајыдырды. Әдибә көрә маһнылар инсанлары үмуми фикрә кәтирән, бир амал уғрунда бирләшдирән ән гүввәтли васитәләрдән биридир. «Һәр тајфанын вәтәндашлыг вә милләтин кечмишдә олан јаман вә јахшы күнләрини шәрһ едән маһнылары олур ки, бу маһнылар ағыздан-ағыза дүшүб бирләшдирмәјә баис олур.»[1] Әдиб маһнылардан јалныз көзәл мелодија илә јанашы сағлам мә'налы сөз вә долғун мәзмун да тәләб едирди. О, мә'насыз, бош сөз јығымындан ибарәт маһнылары кәскин тәнгид едиб белә бир мисал да көстәрмишдир:

Ағачда отуруб сәрчә,
Нијә узунсан, еј күјчә?
Сән һарда галдын, еј бечә?
Еј јар, еј јар, еј гара көз!

[1] «Әкинчи», 1877, № 18.

Бунун әвәзиндә маһныларда елә мәзмун олмалыдыр ки, «онлар ағыздан-ағыза дүшүб халгы наданлыгдан даналыға тәһрик етмәјә баис олсун»[1].

Һәсән бәј Зәрдаби кәнд һәјатыны, мәишәтини, халгын адәт вә ән'әнәләрини чох јахшы билирди. Мә'лумдур ки, «Әкинчи» бағландыгдан сонра о, алты ил кәнддә јашамышдыр: өзүнүн дедији кими, бу мүддәт әрзиндә кәндлиләрин севинчи илә шадланмыш, кәдәри илә гүссәләнмишдир. Әлбәттә, бүтүн бунлар Һ. Зәрдабинин халгын һәјат вә мәишәти илә бәрабәр шифаһи јарадычылығыны да өјрәнмәсинә сәбәб олмушдур. О, Азәрбајчанын чох јерләрини гарыш-гарыш кәзмишди. Онун һәр бир кушәсинә бәләд иди. Әдиб Азәрбајчан халгынын шаиранә тәбиәтини, ше'рә, сәнәтә олан мәһәббәтини дә өјрәнмишди. О, «Бизим нәғмәләримиз» адлы мәгаләсиндә јазыр ки, бизим Гафгаз мүсәлманларына һеч бир јазы вә дил илә дејилән сөз о гәдәр әсәр етмәз, нечә ки, ше'р илә дејилән сөз. Әләлхүсус нәғмәләр илә ки, хош сөвт илә охунур». Әдибә көрә бунун сәбәби одур ки, «Гафгазын јерләринин хасијјәти беләдир. Бизим чәннәтин бир кушәсинә охшајан вәтәнимизин дағлары, чајлары, хош аби-һавасы вә һәр бир чәһәтдән сәфалы вә дилкушә олмағы онун әһалисини чушә кәтириб бу һала салыр».

Һ. Зәрдаби Азәрбајчан халгынын севдији ашыглары да јахшы танıјыр, онлара бөјүк һәвәслә гулаг асырды. Бу сәнәтин бөјүк тәблиғи тә'сири вардыр. Она көрә ки, бу сәнәт Азәрбајчан халгынын өз тәбиәтиндән доғмушдур. О, 1906-чы илдә «Бизим нәғмәләримиз» адлы мәгаләсиндә Азәрбајчан ашыгларына олан мәһәббәти барәдә јазырды: «Бир бахын бизим ашыглар тојларда охујанда гулаг асанлара. Бу заман бу гулаг асанлар елә һала кәлирләр ки, бә истилаһи түрк, этини кәссән дә хәбәри олмаз. Елә ки, сонра тој гуртарды, ашыглар евинә кетди, беш-он күн ушаглар кечә вә күндүз күчәләрдә кәзәндә ашыгдан ешитдији гафијәләри охуја-охуја кәзирләр вә бир-биринин гәләтини дүзәлдирләр»[2].

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Һ. Зәрдаби халг сәнәти, халг јарадычылығы, онун бәдии, естетик, мәфкурәви әһәмијјәти һаггында чох гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Мүәјјән бир систем тәшкил едән бу фикирләрин Азәрбајчан фолклоршүнаслыг елминин тарихиндә мүһүм јери вә мөвгеји вардыр.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан фолклоршүнаслығы.

Азәрбајчан халгынын тарихиндә бу дөвр чох зиддијјәтли дөврләрдән биридир. Бу илләрдә ичтимаи-сијаси һәјатда баш верән һадисәләрлә әлагәдар шифаһи халг әдәбијјатына мараг да күчләнмишди. Азәрбајчанда, хүсусилә Бакыда милли буржуазијанын, фәһлә синфинин мејдана кәлмәси, ингилаби һәрәкатын күчләнмәси вә башга амилләр өз нөвбәсиндә

---

[1] «Әкинчи», 1877, № 18.

[2] Һ. Зәрдаби. Сечилмиш әсәрләри, Азәрнәшр, 1960. сәһ. 240.

әдәбијјатын, инчәсәнәтин гаршысында да бир сыра јени тәләбләр гојурду. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан фолклоршүнаслығында дөврүн һадисәләри илә бағлы бир сыра өзүнәмәхсус јени кејфијјәтләр мејдана чыхды. Фолклора јазычы вә шаирләрлә бирликдә педагожи фикрин нүмајәндәләри дә јахындан мараг көстәрмәјә башладылар. Халгын маарифләндирилмәсинә бөјүк әмәк сәрф едән зијалыларымыз өз педагожи фикирләрини јајмаг үчүн халг әдәбијјатындан кениш истифадә едирдиләр. Һ. Зәрдаби, М. Ә. Сабир, С. С. Ахундов, А. Шаиг, А. Сәһһәт, Р. Әфәндијев, Ф. Көчәрли кими көркәмли шәхсләрин әдәби-педагожи фәалијјәтинә диггәт етсәк көрәрик ки, бунларын һамысынын тәрбијә характери дашыјан әсәр вә мәгаләләриндә мәһз халгдан сечилиб көтүрүлән фолклор материалы әсас јер тутур. XX әсрин әввәлләриндә тәртиб едилән дәрслик вә гираәт китабларында халг әдәбијјаты материалларындан кениш истифадә олунурду.

Дикәр тәрәфдән, XX әсрин әввәлләриндә ичтимаи һәјатда баш верән һадисәләрлә әлагәдар олараг фолклор ана дили, милли дил, халг дили мәсәләләри илә сых бағлы иди. Шифаһи халг әдәбијјаты ана дилинин, садә халг дилинин әсас мәнбәји вә тәрчүманы һесаб едилирди. Бу дөврдә ана дилиндән сөһбәт дүшәндә халгымызын габагчыл бахышлы зијалылары илк нөвбәдә халг дили мәсәләсини ирәли сүрүрдүләр. Ј. В. Чәмәнзәминли 1914-чү илдә «Сәдаји һәгг» гәзетиндә јазырды: «Дил гајырмагдыг (сүн'илик) севмәз, зор вә күчү дә гәбул етмәз! Дил өз көкү үстә битәр, галхар, гол-ганад ачар вә бу асудәлик, тәбиилик сајәсиндә дә елә көзәл, зәриф вә кениш бир һала кәләр ки, һамыны һејран гојар. Дилин көкү чамаатымызын әсрләрлә јаратдығы ел әдәбијјатындадыр. Кәрәк онлар топлансын, өјрәнилсин, әзбәрләнсин. Дил ахтаран кәрәк чамаатымызын арасында кәзсин».

Буну јазычы вә маариф хадимләримизин һәм бәдии әсәрләриндә, һәм дә мәгаләләриндә чох ајдын шәкилдә көрүрүк. «Молла Нәсрәддин»ин халг әдәбијјатына демәк олар ки, һәр нөмрәсиндә мүрачиәти, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы», «Каманча» пјесләриндә шифаһи әдәбијјаты халгын дүнјакөрүшү, дилинин ифадә формасы кими тәгдим етмәси, Ү. Һачыбәјовун халг әдәбијјаты, халг мусигиси әсасында әсәрләр јазмасы, ушаг јазычыларымызын фолклордан истифадәси, Ф. Көчәрли, А. Шаиг, Р. Әфәндијев, Ј. В. Чәмәнзәминли вә башгаларынын бир сыра мәгалә вә мәктубларында ана дилини јад тә'сирләрдән горумаг мәсәләси чох чидди шәкилдә гојулурду.

Бу дөврдә халг әдәбијјаты нүмунәләри, гаршыја чыхан мүһүм чәтинликләрә бахмајараг, даһа чох, даһа тез-тез чап олунурду. Халг әдәбијјаты һәм мәтбуат сәһифәләриндә, һәм дә ајры-ајры китаб вә китабчалар шәклиндә нәшр едилирди. «Молла Нәсрәддин», «Мәктәб», «Дәбистан», «Рәһбәр» журналлары-

нын сәһифәләриндә халг әдәбијјаты нүмунәләринә кениш јер верилирди.

«Молла Нәсрәддин» журналы, демәк олар ки, һәр нөмрәсиндә аталар сөзү, мәсәл, тапмача, бајаты, сајачы сөзләри, маһнылар чап едир, бунлары чох усталыгла дөврүн мүһүм ичтимаисијаси мәсәләләри илә ујғунлашдырырды. Онун јолуну давам етдирән «Кәлниjјәт», «Ары», хүсусилә «Тути» халг әдәбијјатындан јарадычы сурәтдә бәһрәләнирди (16, 218). «Мәктәб» ән чох аталар сөзү, мәсәл, афоризм вә ләтифәләр чап еләмишди» (2, ч, V, 3—27). Сатирик журналлар фолклордан сатира вә јумор, ушаг журналлары исә тәрбијәви мәгсәдләр үчүн истифадә етмишдир.

Рус мәтбуаты да фолклорумузун мүхтәлиф жанрлы нүмунәләрини чап едирди. Бунларын ичәрисиндә әфсанәләр, ләтифәләр, «Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу», «Гачаг Нәби» дастанларындан парчалар вар иди. Бу нүмунәләри һәм рус етнограф вә тәдгигатчылары, һәм дә јерли Азәрбајҹан зијалылары редаксијаја тәгдим едирдиләр. Бу дөврдә һәм дә фолклорун ајры-ајры жанрларындан ибарәт китаблар нәшр олунурду. «Милли нәғмәләр», «Мәликмәммәд», «Нағыллар мәҹмуәси», «Салеһ вә Валеһ», «Әдәбијјат мәҹмуәси», «Арвад ағысы»..., «Маһнылар», «Сејфәлмүлк», «Шејх Бәһлул ләтифәләри», «Көзәлнамәләр», «Короғлу», «Кәрәм илә Әсли» вә с. буна мисал көстәрмәк олар. Бу китаблар мүхтәлиф шәхсләр тәрәфиндән топланмыш, тәртиб едилиб чап олунмушдур. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, нәшр едилән бу китаб вә мәҹмуәләрин тәртибиндә елми принсипләрә о гәдәр дә риајәт олунмур, тәнгиди, нәзәри гејдләр исә, демәк олар ки, һеч дә һәмишә верилмирди.

XX әсрин әввәлләриндә «Әлибаба вә гырх гулдур», «Гырмызыпапаг», «Мин бир кечә», (Әлифлејла) вә с. кими бир сыра рус вә дүнја фолклору нүмунәләри дә Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едилмишди. Бу илләрдә Р.Әфәндијев, Ф. Көчәрли, А. Шаиг, М. Маһмудбәјов, А. Сәһһәт вә башгаларынын тәртиб етдикләри дәрсликләрә дә фолклор нүмунәләри дахил едилирди.

Көрүндүјү кими, XX әсрин әввәлләриндә габагкы илләрә нисбәтән шифаһи халг әдәбијјатынын топланмасында вә нәшриндә мүәјјән ҹанланма, һәм дә мәгсәд вә систем ајдынлығы көзә чарпмагда иди. Шифаһи халг әдәбијјаты Азәрбајҹан халгынын габагҹыл нүмајәндәләри тәрәфиндән лазымлы, әһәмијјәтли сәнәт нүмунәси кими гијмәтләндирилирди. Зијалыларымыз бөјүк сә'јлә халг әдәбијјаты нүмунәләрини јығыр, саһмана салыр, гәзет, журнал, мәҹмуә вә дәрсликләрдә чап едирдиләр. Әлбәттә, бу ишдә дөврә көрә мүәјјән чатышмајан ҹәһәтләр вә гүсурлар да вар иди.

Бүтүн бунлара көрә, јә'ни шифаһи халг әдәбијјатынын мүһүм әдәби-ичтимаи вә тәрбијәви әһәмијјәти баша дүшүлдүјүнә көрә дә бу барәдә мәтбуатда мүәјјән фикирләрә, мулаһизәләрә, мүбаһисә вә елми-нәзәри мүддәалара раст кәлирик. Белә нәзәри мулаһизәләр, мүддәалар XX әсрин әввәлләриндә һәм Азәр-

бајчан, һәм дә рус мәтбуаты сәһифәләриндә әкс олунурду. Чап олунан мәчмуә, мүнтәхәбат, дәрслик вә башга мәнбәләрдә верилән гејд вә шәрһләр дә һәмин нәзәри фикирләр сырасында иди. Беләликлә, XX әсрин әввәлләриндә шифаһи халг әдәбијјатымызын һәм топланыб нәшр едилмәси, һәм дә өјрәнилмәси, гијмәтләндирилмәси саһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Белә фикирләр, хүсусән Р. Әфәндијев, Ф. Көчәрли, А. Шаиг, С. Һүсејн, Н. Нәриманов, А. Шаһтахтлы, Т. Бајрамәлибәјов, Ә. Ағајев вә башгалары тәрәфиндән сөјләнмишдир.

Сејид Һүсејн (1887—1938) шифаһи јарадычылығы үмумијјәтлә, әдәбијјатымызын ајрылмаз бир һиссәси, онун илк сәһифәләри адландырырды. О, јазырды: «Мә'лум олдуғу үзрә, бизим олдугча зәнкин бир ел әдәбијјатымыз вар. «Ашыг Кәрәм», «Короғлу», «Гәриб», «Таһир вә Зөһрә», «Арзу вә Гәнбәр» кими һекајәтләр ел әдәбијјатымызын мәһсулу олдуғундан тарихи-әдәбијјатымызын илк сәһифәләрини онлардан башламалыјыг»[1]. Кәнҹ јашларында о, ашыгларын ифасында халг әдәбијјатына, хүсусилә «Таһир вә Зөһрә» дастанына бөјүк һәвәслә гулаг асдығыны билдирирди. Елә буна көрә дә С. Һүсејн халг әдәбијјатынын топланма вә нәшрини илк плана чәкирди. О, 700-ә гәдәр аталар сөзү топлајан И. Мәһәррәмзадәнин китабынын нәшрини сәбирсизликлә көзләјирди. Ф. Көчәрлинин «Балалара һәдијјә»сини исә Гафгазда чығыр ачан илк китаб адландырырды[2]. Бунунла белә, С. Һүсејн халг әдәбијјаты әсәрләрини тәһриф едән Бағыр Ҹаббарзадәни вә Рза Закини кәскин тәнгид едәрәк көстәрирди ки, халг әсәрләринин топлајычылары, «бу уғурда узун мүддәт зәһмәт чәкән, Гафгаз көјләрини кәзиб долашмагла ел әдәбијјатымызы ҹәм едән әрбаби-ихтисас олмалыдыр».

С. Һүсејнә көрә халг әдәбијјаты халгда олдуғу кими топланмалы, чап олунмалыдыр. Чүнки бу, халгын сәрвәтидир: халг әдәбијјаты ушаглар үчүн фикри естетик гида мәнбәјидир, ел әдәбијјаты дилин көзәлликләрини өзүндә ҹәмләшдирир. Јазычы, зијалылар мәһз елин дилини бу нүмунәләрдән өјрәниб өз јазыларында истифадә етмәлидирләр вә с.

Нәриман Нәриманов (1870—1925) да бир сыра тәнгиди вә публисистик мәгаләләриндә халг әдәбијјаты, халг дили мәсәләләринә тохунур, халг әдәбијјатыны милли дил, милли әдәбијјат мәсәләләри илә әлагәли өјрәнирди. Н. Нәриманов халг әдәбијјатына јүксәк гијмәт вермишдир: «Елин иншасы, елин күзкүсүдүр. Бир елин, гөвмүн руһуну, фикрини, бүтүн эгидәсини онун иншасындан билмәк олар». (3,392).

Н. Нәриманов мәгаләләриндә халг јарадычылығы вә јазылы әдәбијјат, бунлар арасында олан фәрг мәсәләсинә дә тохунмушдур. Әдиб белә бир гәнаәтдә иди ки, халг јарадычылығына гијмәт вермәк үчүн, һәр шејдән әввәл, онун јазылы әдәбијјатла

---

[1] «Сон хәбәрләр» гәзети, 1915, № 15.
[2] *Бах:* «Балалара һәдијјә», јахуд «Гафгазда биринчи китаб», «Игбал» гәзети, 1913, № 366.

фәргли чәһәтләрини билмәк лазымдыр. Белә олмаса халг јарадычылығында олан инчә мәтләбләри ашкара чыхармаг олмаз. «Бир шаирин вә ја бир әдибин әсәри олан кими бүтүн бир гөвмүн, елин дә өзүнә мүнасиб әсәри ола биләр. Бир әдибин әсәри онун руһуну, фикрини, бүтүн әгидәсини билдирән кими, үмумиjјәтлә бир гөвм вә ја елин тәрәфиндән јаранмыш әсәр һәмин гөвмүн руһуну, фикрини вә әгидәсини билдирир. Әдиб иншасыны чап едиб, китаблар васитәсилә интишар едәр, ел исә иншасыны әзбәр, ағыздан-ағыза вериб интишарында давам едәр. Бир әдиб иншасынын тәғјир тапмасына тәк бир өзү сәбәб оларса, гөвмүн, елин иншасына тәғјир верән чох олар. Чүнки ағыздан-ағыза кечмиш һекајәјә, нағыла һәр бир шеј артырыла биләр» (3,392).

Н. Нәриманов Ү. Һачыбәјовун «Әсли вә Кәрәм» операсынын тамашаларындан биринә ресензија јазмышдыр. О, дастанда халг арзусу вә идеалларыны шәрһ етмиш, Әсли вә Кәрәмин үлви, тәмиз, мүгәддәс мәһәббәтинин фәлсәфи мә'насыны ачмышды. Н. Нәриманова көрә «һәгиги, тәмиз мәһәббәт әбәдидир», Әдиб разылыг һиссилә гејд едирди ки, «аталар сөзү» өз мә'насыны сахлајан кими, «Әсли вә Кәрәм» һекајәси дә Үзејир бәјин операсында әсл мә'насыны итирмәмишдир. Н. Нәриманова көрә, елин јарадычылығындан мөвзу көтүрмәк, истифадә етмәк лазымдыр. Ел өз әсәрләриндә истәјини, фикриндә бәсләдијини, ганачағыны, мәтләбләрини «тәсвир едир». Она көрә гөвмүн әсәрләринә киришән еһтијаты әлдән бурахмасын кәрәк. «Меһр вә Маһ» операсына јаздығы ресензијада Н. Нәриманов халг јарадычылығыны тәһриф едән Һ. Шәрифову кәскин тәнгид етмишди: «Чәнаб Шәрифов елин әсәрини, даһа доғрусу, ондан олан назик мәтләби ја дүшүнмәјибдир, јаинки дүшүнүбсә дә һаман мәтләби кизләдибдир. «Әсли вә Кәрәм»дәки көзәл, дәрин фәлсәфә, тәмиз, мүгәддәс әгидә бу һекајәдә көзә чарпмајыр» (3,395)

Н. Нәриманов халгымызын мусигисини, муғамларыны дәрин мәһәббәтлә севирди.

«Шикәстә, бир милли мусиги һаваларыны ешитдикдә сән чәми вичдунла, чәми руһунла гулаг асырсан, һәм гәмкин, һәм дә шад олурсан. Һәгигәт, нә һалда булунмағыны дүрүст анламырсан... Ондан өтрү ки, һәмин аһәнк вә зүмзүмәдә валидән дејән лајлаларын һавасыны севирсән, онун мәһәббәтини һисс едирсән». (3, 333). Һәр бир халгын мусигисиндә, нәғмәсиндә онун гәлби, дахили аләми, милли хүсусијјәтләри, бир сөзлә, өзү әкс етдирилир». Камарински чаланда бир русун бәдәни титрәјән кими «Чобан шикәстәси» дә бир азәрбајчанлы баласыны дәрин-дәрин фикрә салыр. Бу һиссләри кизләтмәк мүмкүн дејилдир». XX әсрин әввәлләриндә мүрәккәб ичтимаи-сијаси шәраитдә Н. Нәримановун халг сәнәтинә белә мүнасибәти тамамилә тәбии иди.

Ф. Көчәрли (1863—1920). Азәрбајчан мәдәнијјәти тарихиндә бөјүк рол ојнамыш бир шәхсијјәтдир. Ф. Көчәрлинин фәалијјәти зәнкин вә чохчәһәтли олмушдур. О, габагчыл маарифпәрвәр, мү-

әллим, педагог, һәм дә халг әдәбијјатынын топлајычысы, әдәбијјат тарихчиси иди. «Балалара һәдијјә» китабы Ф. Көчәрлијә фолклоршүнаслыг тарихимиздә мүәјјән мөвге газандырмышдыр.

Мә'лумдур ки, Ф. Көчәрли мәшһур әдәбијјат тарихчисидир. О, илк дәфә әдәбијјат тарихимизә даир кениш мигјасда материаллар топлајыб системә салмыш, халгымызын чохәсрлик әдәбијјаты һаггында елми-нәзәри вә тәнгиди фикирләр сөјләмишдир. Бу иш илә әлагәдар ејни заманда әдиб халг әдәбијјатыны да топлајыб чап етдирмишдир. Бајатылардан бәһс едәркән Ф. Көчәрли дејирди: «Чәм вә тәртиб гылыб көндәрдијиниз бајатылар јетишди. Мәнә бунлардан көзәл вә ә'ла һәдијјә ола билмәз (14, № 6).

Бүтүн мәшһур әдәбијјат тарихчиләри кими, о да әдәбијјат тарихинин мәһз шифаһи халг јарадычылығындан башландығыны јахшы билирди. Буна көрә о, бөјүк һәвәслә халг әдәбијјаты нүмунәләрини топлајыр, мүхтәлиф мәтбуат сәһифәләриндә чап етдирирди. Бу нүмунәләр жанр е'тибары илә рәнкарәнк иди. Ф. Көчәрлинин чап етдирдији халг јарадычылығы әсәрләри ичәрисиндә «Балалара һәдијјә» китабы (1912), «Сајачы сөзләри», «Ашыг Валеһ» (1, 6, 41, 7—23) вә с. нүмунәләр вар иди. Бунлардан башга, Ф. Көчәрли халг әдәбијјатына, онун мүәјјән мәсәләләринә даир јаздығы мәгаләләриндә чохлу фолклор нүмунәләри верирди.

Ф. Көчәрли бүтүн габагчыл зијалыларын да диггәтини бу ишә чәлб етмәк истәјир, фолклорун топланмасы ишинә е'тинасыз јанашанлара мүрачиәт едәрәк дејирди: «...амма биз онларын (фолклор нүмунәләринин—ред.) гәдрини билмирик вә итиб батмағына әсла е'тина етмирик». Буна көрә дә әдиб белә һесаб едирди ки, халг әдәбијјаты нүмунәләринин топланмасына е'тинасыз мүнасибәт бәсләмәк олмаз. О, бу барәдә јазырды: «Балалара һәдијјә» олараг милләтимиз јаратдығы нағыл вә һекајәләрдән, мәсәл вә тапмачалардан вә бир чох дүрлү мәнзумәләрдән бу мәчмуәни тәртиб гылды ки, онлар унудулуб хатирәләрдән чыхмасын».

Ф. Көчәрли халг әдәбијјаты әсәрләринин топланмасы лүзумундан данышараг дејирди: «Кечмишдә шан-шөһрәт саһиби олан түрк милләти өз мәишәтинә, ајин вә адәтинә даир јаратдығы гисим-гисим нағыл вә һекајәләр, көзәл мәнзумә вә бајатылар, һикмәтамиз мәсәлләр (аталар сөзү), назик мә'налы мүәмма вә тапмачалар, балалар гәлби ачан дүзкүләр вә јанылтмачлар, һејванат гисминә мәхсус сајачы сөзләри мүрур әјјам илә хатирәләрдән чыхыбдыр вә бу һалда унудулмагдадыр». Сонра Ф. Көчәрли халг әдәбијјатыны халгын сәрмајәси адландырыр, фолклорун тә'лим-тәрбијә үчүн әһәмијјәтини илк плана чәкәрәк дејир: «О милләт ки, өз тарихини, доланачағыны, вәтәнини вә дилини севир—бу гисим әсәрләри камал—шөвг вә диггәтлә чәм

един зигиjмәт сәрмаjә кими сахлаjыр вә балаларынын илк тә'лим вә тәрбиjәсини онлары охутмаг илә башлаjыр».

Биз Ф. Көчәрли һаггында һәм дә һәгиги бир фолклоршүнас кими данышмалыjыг. Әдиб халгыны, вәтәнини севдиjи гәдәр дә онун шифаһи әдәбиjjатыны севирди. Ф. Көчәрлинин халг әдәбиjjаты һаггындакы нәзәри фикирләри тәсадүфдән-тәсадүфә деjил, мүәjjән бир систем әсасында сөjләнмиш, әдәби, елми-педагожи фәалиjjәтинин әввәлиндән ахырына гәдәр давам етмишдир. Ф. Көчәрлинин фолклор һаггындакы нәзәри мүддәалары о дөврүн ичтимаи-сиjаси һәjатындан доғмушду. Бунлар әдәбиjjатын хәлгилиjи, идеjалылығы, реализми, әдәби әсәрләрин дили вә дөврүн бир сыра ән актуал мәсәләләри илә бағлы иди.

Ф. Көчәрли әдәбиjjаты ики гисмә бөлүр: «Бир гисми ағызда сөjләнән нәгл һекаjәтләрдән, чүрбәчүр миллн нәғмәләрдән, ашыг сөзләриндән, мәсәлләрдән, тапмачалардан, jанылтмачлардан, ағычы сөзләриндән, баjатылардан ибарәтдир. Бу гисим әдәбиjjата әдәбиjjати-лисани вә jа әфваһи, jахуд ел әдәбиjjаты деjилир» (5,71). Көчәрли шифаһи вә jазылы әдәбиjjат арасында олан фәргдән данышаркән деjир: «Гәләми әдәбиjjат исә башга тәрз илә һүсула кәлир. Бунда һәр бир нағыл вә һекаjәнин мәхсуси катиби вә мүншиси вә һәр бир тәснифин өз мүсәннифи вә һәр бир ше'р вә гәзәлин мүәjjән шаири вардыр».

Халг әдәбиjjатынын мүхтәлиф жанрлары барәдә дә Ф. Көчәрлинин чох мараглы вә дәjәрли нәзәри фикирләри вардыр. Мәсәлән, «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшрә башланмасына чох севинән Ф. Көчәрли бир мәгалә jазмышдыр. Мәгаләдән мәгсәд «Молла Нәсрәддин»ин гаршысында дуран вәзифәләрдән, онун халг ичәрисиндә тез бир заманда шөһрәт тапмасындан вә бунун сәбәбләриндән бәһс етмәк иди. Анчаг Ф. Көчәрли мәгаләнин әввәлиндә, үмумиjjәтлә, Молла Нәсрәддинин образы һаггында чох мараглы фикирләр сөjләмишдир. Бунлар сүбут едир ки, о, Молла Нәсрәддинин ләтифәләринә jахшы бәләд имиш вә онларын идеjа истигамәтини дүзкүн мүәjjәнләшдирмишдир. Ф. Көчәрли Молла Нәсрәддинин jалныз Азәрбаjчанда деjил, бүтүн Шәргдә jаjылдығыны көстәрәрәк jазыр: Шәрг халглары, хүсусилә азәрбаjчанлылар, өз данышыгларыны мәсәлләр, аталар сөзләри вә Шәргин мүдрик мәзһәкәси олан Молла Нәсрәддинин ләтифәләри илә бәзәмәjи севирләр» (4,117). Ф. Көчәрли ләтифәләрин беләкениш бир мигjасда jаjылмасынын сәбәбләрини дүзкүн шәрһ едир.

Молла Нәсрәддин ләтифәләринин мәзмун вә форма хүсусиjjәтләри, идеjа истигамәти дә әдиб тәрәфиндән дүзкүн гиjмәтләндирилмишдир. «Бу әфсанәви Молла халг мүдриклиjинин вә һазырчаваблығынын ифадәчисидир. Онун ләтифәләриндә о гәдәр сәмими бир jумор вардыр ки, һамы онларла марагланыр вә азәрбаjчанлыларын арасында һәмин ләтифәләри билмәjән вә jери кәләндә бу вә jа дикәр бир ләтифәни данышмаjан адам чох

надир тапылар. Һәтта Азәрбајҹан дилиндә данышан билән ермәниләр вә күрҹүләр дә Молла Нәсрәддинин ләтифәләри илә марагланырлар». Ф. Көчәрли көстәрир ки, Молла Нәсрәддин ләтифәләринин чоху мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән рус дилинә тәрҹүмә олунуб СМОМПК мәҹмуәсиндә чап едилмишдир.

Ф. Көчәрли аталар сөзү вә мәсәлләрини белә изаһ едирди: «Түрк дилиндә нечә мин һикмәтамиз мәсәлләр вар ки, тамамилә тәҹрүбә јүзү илә (јолу илә) дејилибдир». Бундан сонра әдиб тамамилә доғру олан белә бир фикир ирәли сүрүр ки, аталар сөзләри халгын тәҹрүбәсинин, сынағынын, һәјатда мүшаһидә етдији һадисәләрин, елминин мәһсулудур». Милләт һәддән зијада мәсәлләр, һикмәтамиз сөзләр, тапмаҹалар иҹад едирди ки, бунларын васитәсилә билијини, тәҹрүбәсини, һикмәтини изаһ едир». Аталар сөзүнүн әсас гајәләриндән бириси дә аз сөзлә јығҹам шәкилдә бөјүк фикирләри, дәрин мә'налары ифадә етмәкдир. «Милләт һәр бир иттифагда мүнасиб һал сөјләмәјини, дүнјада доланмасыны, инсанлар илә рәфтарыны вә саирә мәхлугатла әлагәсини аз сөзлү, амма дәрин мә'налы «мүфид-мүхтәсәр» кәламы илә бәјан гылыр».

Ф. Көчәрли халг әдәбијјатынын нағыл жанрына да тохунмушдур. Онун бу барәдәки фикирләри дә диггәтәлајигдир. Бизә көрә, әдиб нағылларын мәзмун вә идеја хүсусијјәтләрини дүзкүн гијмәтләндирирди. «Нағылларда һәгигәт һалы илә хәјаләт аләми, доғру илә јалан, мүмкүн илә гејри-мүмкүн елә бир мәһарәтлә бир-бири илә чалашыр ки, әгли-инсан һејрәтдә галыр». Ф. Көчәрли бу нүмунәләрдә олан е'ҹазкар халг фантазијасы гаршысында һејрәтә дүшүр. Әдибә көрә, нағыл гәһрәманлары халгын һагг, әдаләт арзуларынын тәҹәссүмүдүр. Онлар өмрү боју ән чәтин имтаһанлардан кечир, нәһајәт, галиб кәлирләр. Бүтүн бунлар ону јарадан халгын фикирләри, дүшүнҹәләридир. Нағылларымызда шаһзадә Мәликмәммәд, јахуд Мәлик Әһмәд һагг вә доғрулуг јолунда чалышыб ҹандан вә башдан кечир. Интәһасыз бәһр-бијабандан, отсуз-әләфсиз сәһралардан, гәти-мәназил едиб, дәрин дәрәләрдән адлајыб, уҹа дағлардан вә сәрт гајалардан ашыб, галын вә гаранлыг мешәләрдән кечиб гысым-гысым бәла вә мүнасибәтләрә дүчар олур, каһ ағ дев илә, каһ әждаһалар илә ҹәнк вә ҹидал едиб ахырда онлары тәләф едир. Белә ки, һагг батилә, доғру јалана галиб кәлир вә нағылларын чоху шадлыг илә гуртарыр. Јар ешгиндә бөјүк зәһмәт вә мәшәггәтләр чәкән шаһзадәјә 40 күн—40 кечә тој олунур вә нағыл сөјләјән нағылыны күләш јүзү илә гуртарыб дејир: о једи јерә кечди, сиз дә јејин дөврә кечин». Бу гәләбә исә халг әдәбијјатынын мүһүм хүсусијјәтләриндән биридир. Бу гәләбәјә—һаггын наһаг үзәриндәки гәләбәсинә гәдим заманлардан бәри халг инанырды.

Биз әдибин мүлаһизәләри ичәрисиндә халг әдәбијјатымызын башга лирик жанрларына аид фикирләринә дә раст кәлирик. Ф. Көчәрлијә көрә фолклорун епик жанрларына нисбәтән маһны-

ларда инсанларын башга аләми, башга һисс вә дүшүнчәләри өз ифадәсини тапмышдыр: «Синәдән тохунан нәғмәләрдә милләт өзүнә әрз олан гәм вә гүссәни вә јаинки шадлыг вә фәрәһи вә филҹүмлә онун гәлбини ләбаләб едән нөвбәнөв һиссләри уҹа аваз илә охујуб өз дәруни һаләтини вә батини аләмини ҹүмләјә изһар едир вә бу минвал синәсини әндуһ вә мәлалдан хилас едиб гәм илә шадлығына гејриләри дә шәрик едәјир».

Ф. Көчәрлинин халг әдәбијјаты һаггындакы фикирләрини диггәтлә өјрәндикдә әдибин һәгигәтән дә халг әдәбијјатынын хүсусијјәтләрини, инҹәликләрини дәриндән дујдуғунун, һисс етдијинин шаһиди олуруг. Һәр бир жанрын өзүнәмәхсус спесификасы, шәкли хүсусијјәти, онунла ифадә олунан фикир вә идејанын күтләләрин әхлаги-естетик тәрбијәсиндә ролу әдиб тәрәфиндән дүзкүн гијмәтләндирилмишдир. Ф. Көчәрли халг әдәбијјаты нүмунәләринә сејрчи мүнасибәт бәсләмир, онлары садәҹә олараг топлајыб чап етмәклә ишини битмиш һесаб етмирди. О һәм дә фолклору ҹәмијјәтдә инсанларын тәрбијәси, ајылмасы, савадланмасы үчүн мүһүм васитәләрдән һесаб едирди. Ф. Көчәрли XX әсрин әввәлләриндә сијаси, синфи, әдәби мүбаризәдә халг әдәбијјатынын мүһүм ролуну дүзкүн баша дүшүрдү. Она көрә дә халг әдәбијјатынын топланмасы вә нәшри үчүн бүтүн силаһдашларыны—зијалылары, сәнәт јолдашларыны бу ишә ҹәлб етмәјә чалышырды. Ф. Көчәрли халг әдәбијјатыны халг дилинин, халг идеалларынын мүҹәссәмәси һесаб едирди. Она көрә дә садә, ајдын дил, анлашылан дил, ана дили, милли дил мәсәләләриндән данышаркән о, илк нөвбәдә халг әдәбијјатынын дилини әсас сајыр вә буна фолклор нүмунәләрини мисал чәкәрәк фикрини әсасландырырды.

Рәшид бәј Әфәндијев (1863—1942) Азәрбајҹан халгынын мәшһур маариф хадими вә јазычысыдыр. О, демәк олар ки, өмрү боју мәнсуб олдуғу халгын фолклор нүмунәләрини топламагла да мәшгул олмушдур. XIX әсрин сонларында Р. Әфәндијев бир сыра әфсанә вә рәвајәтләри, халг адәт-ән'әнәләринә, халг тәбабәтинә аид мараглы етнографик мә'луматлары топлајыб рус мәтбуатында чап етдирирди. Сонралар о бу нүмунәләрин бир гисмини бәдии әсәрләринә дахил етмиш, бир гисмини ушаглар үчүн јаздығы дәрсликләрдә вермиш, бир гисмини исә ајрыҹа чап етдирмишдир.

Һәлә ингилабдан әввәл јаздығы дәрслијиндә әдиб халг әдәбијјатына кениш јер вермиш, фолклор әсәрләри барәдә она кичик нәзәри мә'лумат да дахил етмишдир. Мүәллиф бурада халг әдәбијјатынын поетик жанрларындан олан бајаты, шикәстә, ағы, маһны барәдә һәм нәзәри мә'лумат верир, һәм дә мисаллар кәтирир[1]. Бурада фолклор әсәрләри барәдәки нәзәри вә елми изаһлар кичик јашлы ушагларын јаш хүсусијјәтинә ујғун шәкилдә јазылмышдыр.

---

[1] *Бах:* Р. Әфәндијев. Бәсирәтүл-әтфал. Бакы, 1901. сәһ. 196.

Р. Әфәндијев халг әдәбијјаты саһәсиндә топламыш олдуғу бүтүн тәчрүбәни Совет һакимијјәти илләриндә «Ел әдәбијјаты, јахуд ел сөзләри» адлы мәшһур мәгаләсиндә үмумиләшдирмишдир. Бу мәгалә халг әдәбијјаты нүмунәләри илә зәнкиндир вә әдибин чох дүзкүн, мараглы нәзәри фикирләрини өзүндә чәмләшдирмишдир. Р. Әфәндијев бурада әдәбијјаты ики гисмә бөлүр: халг әдәбијјаты вә јазылы әдәбијјат. Әдиб халг әдәбијјатында олан нағыл, ләтифә, әфсанә, дастан вә башга жанрларын адларыны чәкир, хүсусијјәтләриндән данышыр вә мисаллар кәтирир. Р. Әфәндијевә көрә, шифаһи әдәбијјатын хүсусијјәти, онун мүәллифинин мә'лум олмамасындадыр. О, шифаһи халг әдәбијјатынын јаранмасына, мәншәјинә тохунараг јазыр: «Һәр бир ел јашадыгча, тарихи, һәјаты кедишиндә тәсадүф етдији һадисәләри, гәзјәләри, тәчрүбәләри, сәадәтли вә фәлакәтли һаллары гејд етмәк мәчбуријјәтиндәдир. Бу ел ичәрисиндә гејд олунмуш әсәрләр о елин руһуну, зөвгүнү вә тәбии инчәлијини охшар вә она зөвг верир вә бунунла бәрабәр о елин адәт вә адабини тәрбијәләндирир». Көрүндүјү кими, Р. Әфәндијев шифаһи јарадычылығы, халгын һәјаты, тарихи илә бағлајыр вә онун бәдии-естетик тәрбијәви әһәмијјәтини хүсусилә гејд едир.

Рәшид бәј Әфәндијевин фолклор һаггындакы мүлаһизәләри, фикирләри инди дә өз гүввәсини сахламагдадыр. Мисал үчүн, о јазыр: «Бу шәкилләр (фолклорун жанрлары—ред.) сәләфдән-хәләфә интигал едә-едә, ағыздан-ағыза кечә-кечә мин илләрлә кедишиндән бу әдәби нүмунәләр һәр бири јуварлана-јуварлана сығал кәсб едәр, гафијәси, вәзни доғрулар, тәкамүл едәр, елин зөвгүнә јарар бир һала дүшәр ки, һәр кәс онлары асанча мәнимсәр, унутмаз вә һафизәсиндә јашадар. Бу чәһәтә көрә дә ел әдәбијјаты нүмунәләри һеч вахт өлмәз»[1].

Р. Әфәндијев халг әдәбијјатынын јарадычылары, јә'ни нағылчы, ашыг, хүсусилә озан барәдә гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Бунлардан башга, әдибин өлкәшүнаслыға, етнографијаја аид дә бир сыра мәгаләләри вардыр. Бунларын ичәрисиндә «Шәкидә евләнмәк адәтләри» хүсусилә мараглыдыр.

Абдулла Шаиг (1881—1959) дә бу дөврдә халг әдәбијјатынын бир сыра мәсәләләри барәдә мараглы фикирләр сөјләмишдир. Онун зәнкин вә чохчәһәтли јарадычылығы халг әдәбијјаты илә вүс'әт тапырды. Она көрә дә о, халг әдәбијјаты нүмунәләрини мүнтәзәм олараг бир тәрәфдән һәм өзү топлајыр, һәм дә јај тә'тили јахынлашдыгча мүхтәлиф гәзалардан кәлмиш тәләбәләрә дәфтәр вериб, јајда өз јерләриндә динчәләркән ешидиб билдикләри фолклор нүмунәләрини һәмин дәфтәрә јазмаларыны тапшырырды. Бу јол илә, о, аз мүддәт әрзиндә бир чох нағыллар, минә гәдәр аталар сөзү, беш-алты јүз тапмача вә мин гәдәр бајаты топлаја билмишдир (13, 74).

---

[1] Р. Әфәндијев. Ел әдәбијјаты, јахуд ел сөзләри, «Азәрбајчаны өјрәнмә јолу», 1928, № 1, сәһ. 23—24.

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра да А. Шаиг халг әдәбијјаты нүмунәләрини топламаг саһәсиндәки фәалијјәтини давам етдирир. Бу ишдә дәрс дедији али мәктәбин тәләбәләриндән истифадә едирди. А. Шаигин көстәриши илә тәләбәләр һәм фолклору топлајыр, һәм дә елми ҹәһәтдән өјрәнирдиләр. Али мәктәбдә охудуғу мүһазирәләрдә А. Шаиг вахтилә Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатындан топладығы зәнкин материаллардан чох истифадә едирди. Онун рәһбәрлији илә тәләбәләр бу саһәдә чох иш көрмүшләр.

1926-чы илдә А. Шаиг Шәфигә ханым Әфәндизадә, шаир Мәһәммәд Һатиф илә бирликдә топладығы бајатылары нәшр етдирир[1]. Китабда 650-јә гәдәр бајаты вардыр. Бурада Азәрбајҹан бајатыларынын ән көзәл вә рәван нүмунәләри топланмышдыр. Бунлар әлифба сырасы илә дүзүлмүшдүр. Мүгәддимәдә гејд едилирди ки, чап олунан топланмыш бајатыларын јалныз бир һиссәсидир: галан һиссәси вә халг әдәбијјатынын башга нүмунәләри нөвбә илә чап едиләҹәкдир.

А. Шаиг јалныз фолклор нүмунәләрини топламагла кифајәтләнмир, һәм дә халг әдәбијјаты, онун хүсусијјәтләри, әһәмијјәти, бәдии дил, бәдии јарадыҹылыг вә с. һаггында мүәјјән нәзәри фикирләр дә сөјләјирди. Мисал үчүн, әдибин «Дилимиз вә әдәбијјатымыз» адлы мәгаләсиндә охујуруг: «Мәишәтимизин бирәр ајнасы олан һәдсиз-һесабсыз бајаты шикәстәләримиз, мәсәлләримиз, тапмаҹаларымыз, үрәкләри ән дәриндән чырпындыран, руһлары сәмалардакы шәфәгләрә гәдәр јүксәлдән маһныларымыз, нәғмәләримиз гибтә едиләҹәк сәадәтләрдән дејилми»? (6, ч. 4, 119).

Азәрбајҹан халгынын әсрләр боју јаратдығы бу нүмунәләри А. Шаиг бөјүк мә'нәви сәрвәт, хәзинә адландырырды: «Әсрләрдән бәри ағыздан-ағыза кечмиш, ашыгларымызын охудуғу јаныглы ше'рләр, маһнылар, һекајәләр, нағыллар... гијмәтли бир хәзинәдир». Халг әдәбијјатымызда ифадә едилән сағлам фикирләр, көзәл, ојнаг, ајдын дил шаири валеһ едирди. Әдибә көрә «ел әдәбијјатымыз о гәдәр вүс'әтлидир ки, ону јазмагла гуртараҹаг шејләрдән дејил». А. Шаиг халгымызын адәтләринә, мәишәт тәрзинә, мәрасимләринә дә дәриндән бәләд бир сәнәткар иди. Бу ҹәһәтдән онун Новруз бајрамы һаггындакы фикирләри диггәти ҹәлб едир: «Бә'зән новруз бајрамыны.. руһаниләрә мәхсус бајрам кими гијмәтләндирирләр. Бу тамамилә јанлышдыр. Новруз бајрамы тәбиәтә бүтүн варлығы илә бағлы олан улу бабаларымызын адәт вә ән'әнәләри илә әлагәдардыр[2]. Әдибә көрә бу «бајрам халгын бајрамыдыр».

Ашыг јарадыҹылығы һаггында да А. Шаигин фикирләри вардыр: «Гөлтуғундакы үч телли сазы илә көј-көј долашараг халгын һәјата вә көзәллијә олан руһи тәмајүлләрини тә'минә ча-

---

[1] *Бах:* Бајатылар, Бакы, 1926.

[2] А. Шаиг. Хатирәләрим, Бакы, 1961, сәһ. 41.

лышан бу сәрбәст фикирли, инҹә дујғулу, саф вә тәмиз руһлу шаирләр халга нәләр вермәмишдир?... Халг ичәрисиндә јетишмиш олан вә халгын истеʼдад вә јарадыҹылығыны тәмсил едән бу фитри шаирләр өз тәәссүр вә илһамларыны халгдан алмыш, онунла бәрабәр күлмүш, онунла бәрабәр инләмиш вә халгын һәјәҹанларыны шеʼрләриндә тәрәннүм едә-едә кәлмишләр» (6. ч. 4,349). Әдибә көрә ел ашыглары «халгда сәнәт зөвгү ојатмыш, онун дујғуларыны тәрбијә етмишдир». «Дилин тәбиәтини вә фикир зәнкинлијини тәрәннүм едән бу ирс, әдәбијјат тарихчиләри вә лисанчыларымыз» үчүн дәјәрли материал, шаирләримиз үчүн исә «көзәл мөвзулар» мәнбәјидир.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, А. Шаиг халг әдәбијјатыны бир топлајычы кими јығмыш, онун бир сыра нәзәри мәсәләләри барәдә марағлы мүлаһизәләр сөјләмиш, һәм дә өз бәдии јарадычылығында бу нүмунәләрдән дөнә-дөнә истифадә етмишдир. Она көрә дә А. Шаиг мәдәнијјәт тарихимиздә бир фолклоршүнас кими дә танынмышдыр.

АЗӘРБАЈҸАН СОВЕТ ФОЛКЛОРШҮНАСЛЫҒЫ

Ингилабын илк илләриндә кечмишдә халгын јаратдығы мадди вә мәʼнәви абидәләрин өјрәнилмәси дөвләт әһәмијјәтинә малик бир мәсәләјә чеврилди. Халг әдәбијјатымызын топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси иши дә бу дөврдә хүсуси бир вәзифә олараг өз һәллини көзләјирди. Бу ишдә Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јарадылмыш «Азәрбајҹаны тәдгиг вә тәтәббө ҹәмијјәти» мүһүм рол ојнамышдыр. Һәмин ҹәмијјәтин мәгсәди, гајәси, кәләҹәк планлары вә с. барәдә һәлә 1923-ҹү илдә мүәјјән мәʼлуматлар верилмишдир. Бунларын бирисиндә, доғрудан да, Азәрбајҹаны һәртәрәфли өјрәнмәјин вахты кәлиб чатдығы гејд едилирди: «Азәрбајҹан ҹүмһуријјәтини әтрафлы вә мүнтәзәм сурәтдә өјрәнмәк лазым олдуғу бүтүн јерли мәктәб, курс, дарүлфүнун мүәллимләри, фиргә, мәһкәмә, сәнаје, кәнд тәсәррүфаты, тиҹарәт ишчиләри тәрәфиндән ачыгчасына һисс едилмәкдәдир. Азәрбајҹан игтисади, тәбии, фәнни, тарихи, етнографик ҹәһәтләрдән тәдгиг едилмәзсә, бу зәнкин мәмләкәтин мәʼне вә маддеји-нәшвүнүмасы гурулуш ишләрини дәринләтмәк олмаз»[1]. Она көрә дә һәмин ҹәмијјәти тәшкил етмәк үчүн мүһүм һазырлыг ишләри башланыр. Елә бу заман мәтбуатда белә бир гејд верилмишди: «2 нојабр 1923-ҹү илдә «Коммунист» гәзети редаксијасы, даһа доғрусу онун редактору Һәбиб Ҹәбијев јолдашын тәшәббүсү илә Маариф евиндә тәшкилат иҹласы чағырылмышды. Гырх нәфәрдәк адам топланмышды. Тәшкил олунаҹаг ҹәмијјәтин фәхри сәдри Сәмәдаға Ағамалыоғлу вә бир нечә нәфәрдән ибарәт идарә һејʼәти сечилди».

---

[1] «Маариф вә мәдәнијјәт», 1923, № 11, сәһ. 45.

Ән көркәмли дөвләт вә мәдәнијјәт хадимләри, зијалылар чәмијјәтин тәркибиндә фәалијјәтә башладылар. С. Ағамалыоғлу, Р. Ахундов, М. Гулијев, Д. Бүнјатзадә, Г. Мусабәјов, С. М. Әфәндијев, Ү. Һачыбәјов, Һ. Зејналлы, В. Хулуфлу, Т. Шаһбази, Ч. Мәмәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, С. М. Гәнизадә, Һ. Чәбијев, рус алимләриндән В. В. Бартолд, А. Н. Самојлович, Н. Ј. Марр, И. Н. Мешшанинов вә башгалары. Азәрбајчанын һәртәрәфли өјрәнилмәси үмумхалг иши олду. Чәмијјәтин низамнамәси чап олунуб јајылды. О, Азәрбајчан Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин нәздиндә иди. Азәрбајчаны өјрәнмә чәмијјәтинин Нахчыванда, Дағлыг Гарабағда, Шәкидә, Кәнчәдә филиаллары јарадылды. Ики илдән сонра чәмијјәтин көрдүјү ишләрә јекун вурулду, ичласда Маариф комиссары Мустафа Гулијев өз чыхышында деди ки, мән чәмијјәтин шәхсиндә Азәрбајчанын кәләчәк Елмләр Академијасыны көрүрәм.

Беләликлә «Азәрбајчаны тәдгиг вә тәтәббө чәмијјәти» 1923-чү ил нојабрын 2-дә тә'сис едилди. Илк нөвбәдә чәмијјәтин 3 әсас шө'бәси ишә башламышды. Бу шө'бәләр ашағыдакылардыр: *тарих вә етнографија, тәбијјат, игтисадијјат.* Халг әдәбијјаты саһәсиндә чалышан шәхсләрдән чәмијјәтин тәркибиндә проф. А. Багри, Һ. Зејналлы, В. Хулуфлу, А. Сүбһанвердиханов, јазычыларымыздан Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев вә башгалары вар иди. Чәмијјәтин тәркибиндә олан мүхтәлиф сексија вә комиссијалар аз бир мүддәт ичәрисиндә Азәрбајчанын рајонларына експедисијаја кедирләр. Експедисијалара тәчрүбәли мүтәхәссисләр рәһбәрлик едирдиләр. Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндә олан абидә, гала, археоложи тикинтиләр өјрәнилирди. Бу абидәләрлә әлагәдар мүхтәлиф әфсанә вә рәвајәтләр дә өјрәнилиб мәтбуатда дәрч едилирди. Бу ишләри чох кениш мигјасда, күтләви шәкилдә апармаг үчүн чәмијјәт мүмкүн олан бүтүн васитәләрә әл атыр, кениш тәләбә, мүәллим коллективини бу ишә чәлб едирди. Бунун үчүн хүсуси өлкәшүнаслыг курслары тәшкил едилмишди. Сонралар чәмијјәтин «Хәбәрләри» нәшр олунмаға башламышдыр. «Хәбәрләр» һәм рус, һәм дә Азәрбајчан дилиндә чыхырды.

Бу илләрдә Ленинград, Москва вә Казан шәһәрләриндә чалышан бир сыра көркәмли совет шәргшүнас вә түркологлары Бакыја даими ишләмәк үчүн, ја да мүәјјән дөвр мүһазирәләр охумаға дә'вәт олунурдулар. Бу профессорлар Азәрбајчанын мадди вә мәдәни абидәләринин өјрәнилмәсиндә, археоложи газынтыларын апарылмасында, дилин, ләһчәләрин өјрәнилмәсиндә јахындан иштирак едирдиләр. Онлар бөјүк мәмнунијјәтлә өз тәчрүбәләрини, биликләрини кәнч Азәрбајчан мүтәхәссисләринә өјрәдир, кәнч елми-педагожи кадрларын јетишдирилмәсиндә әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Бу алимләр ичәрисиндә В. Гордлевски, И. И. Мешшанинов, А. Н. Самојлович, Н. Ј. Марр, В. М. Сысојев, А. В. Багри, Н. И. Жузе, В. М. Зуммер вә башгаларынын адларыны чәкә биләрик. Чәмијјәтин бурахдығы «Хәбәр-

ләр»ин сәһифәләриндә бу алимләрин о заман Азәрбајҹан етнографијасы, фолклору, еләҹә дә башга Гафгаз халгларынын тарихи, дили вә с. һаггында марагла тәдгигат әсәрләри чап олунурду.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә топланан фолклор нүмунәләри «Маариф вә мәдәнијјәт», «Маариф ишчиси», «Дан улдузу», «Азәрбајҹаны өјрәнмә јолу» журналында, «Халг әдәбијјаты һәјатдан доғар» адлы сәһифәдә, «Коммунист», «Јени јол», «Азәрбајҹан колхозчусу» гәзетләриндә чап олунурду.

Бу илләрдә Азәрбајҹан фолклоршүнаслығы саһәсиндә фәалијјәт көстәрәнләр ичәрисиндә Рәшид бәј Әфәндијев, Вәли Хулуфлу, Һәнәфи Зејналлы, Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли, Салман Мүмтаз, профессор А. В. Багри, Әмин Абид, Һ. Әлизадә вә башгаларынын адлары хүсусилә гејд олунмалыдыр. Бунлар бөјүк һәвәс вә сә'јлә халг әдәбијјатымызын топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси саһәсиндә бөјүк ишләр көрмүшләр.

Әли Назим, Мустафа Гулијев, Ҹаббар Әфәндизадә вә башгалары да бу илләрдә фолклорумузун мүхтәлиф проблемләринә аид дәјәрли мәгаләләрлә чыхыш едирдиләр вә беләликлә дә Азәрбајҹан совет фолклоршүнаслығынын инкишафында мүһүм рол ојнајырдылар. 1924-ҹү илдә «Ел әдәбијјатында тәбиилик» адлы мәгаләсиндә Ә. Назим јазырды: «Биздә тәбиилик ән зијадә ел әдәбијјатында көзә чарпыр. Чүнки ел әдәбијјаты халгын севки, нифрәт, истәк, дујғу, дүшүнҹә... вә әл һасил бүтүн руһу еһтисас вә еһтијаҹларындан доғмушдур. Ел әдәбијјатында халгын саф, доғру, мә'сум, һәссас, мәмнун вә әзик гәлби чарпар». Она көрә дә мүәллиф фолклор әсәрләринин неҹә дејәрләр «редактә» едилмәсинин тамамилә әлејһинә иди. 1926-ҹы илдә А. Шаиг вә .Шәфигә ханым Әфәндизадәнин тәртиб етдикләри «Бајатылар» китабы чап олунду. Китабы көрүб севинән Ә. Назим јаздығы рә'јиндә ирадларыны да сөјләмишди: «бајатылар әлифба сырасы илә дејил мөвзулара көрә китаба дүзүлмәли иди, о нүмунәләрин һарадан вә кимдән, нә заман топландығыны да көстәрмәк лазым иди. Биздә халг әдәбијјатынын елми нәшри олмајыб, бу саһәдә ән'әнәләримиз јохдур. Она көрә рус вә Авропа фолклоршүнаслығынын тәҹрүбәсиндән бәһрәләнмәк кәрәк иди». Даһа сонра Ә. Назимин ашағыдакы сөзләри о дөвр үчүн даһа әһәмијјәтли көрүнүрдү. «Халг әдәбијјатынын јалныз охума вә анлашма әһәмијјәти јохдур. Онун елми әһәмијјәти бундан даһа артыгдыр. Топланан халг әдәбијјатынын сөвтијјатыны сахламаг лазымдыр.»

Ҹаббар Әфәндизадә 1926-ҹы илдә «Бајатыларымыза бир нәзәр» адлы бөјүк бир мәгалә чап етдирмишди. Бурада бајаты сөзү, бајатыларда фәрдилик вә бәшәрилик, тарихлә, халгын дүнјакөрүшү илә бағлылығы, форма рәнкарәнклији, ҹинаслар системи, ән үмдәси исә дил хүсусијјәтләри һаггында боллу мисаллар зәманиндә кениш тәһлил апарылмышдыр. Јахуд, онун башга бир гејдинә нәзәр салаг. «Халг әдәбијјатынын ҹоғрафијасыны,

етнографиjасыны тә'jин етмәк, һансы мүһит вә һансы шәраитин нәтичәси олдуғуну өjрәнмәк лазымдыр... Сырф бәдии вә мәһәббәт руһлу баjатыларда тарихи һәгигәтләр кизләнир».

Фолклорумузун фәдаиләри бу илләрдә мәһз шифаһи халг әдәбиjjатымызын мүхтәлиф нүмунәләринин тәһлили васитәсилә әдәбиjjатымызын, мәдәниjjәтимизин гаjнагларына, мәнбәjинә, бүнөврәсинә енирдиләр вә бу саһәдә дәринләрә кетмәjи кәнчләрә мәсләһәт көрүрдүләр. Чаббар Әфәндизадәнин 1925-чи илдә «Jени jол» гәзетиндә чап олунан мәгаләсиндән кәтирдиjимиз ашағыдакы сөзләр елә бил бу күн деjилмишдир: «Бә'зиләринин әчдадымыз саjдығы оғуз гәбиләләриндән чох-чох әввәл бу торпагда фолклор әсәрләри олмушдур. Азәрбаjчан торпағында түркдилли гәбиләләр оғузлардан чох-чох габаг көк салмышдыр». Сон дөврләрин тәдгигат вә араштырмаларынын нәтичәси кими саjдығымыз бу гәнаәтләрин алтмыш илдән артыг jашы вардыр.

1920-чи илләрдә «Азәрбаjчаны өjрәнмә чәмиjjәти»нин билаваситә тәшәббүсү илә мәшһур Гафгазшүнас Л. Г. Лопатинскинин архиви арвадынын васитәсилә Тифлисдән Бакыjа кәтирилмишди. Бу нүмунәләри **А. Сүбһанвердиханов** системә салмышды.

Чәсарәтлә деjә биләрик ки, 1920—35-чи илләрдә топланан вә нәшр едилән фолклор нүмунәләри һеч бир заманда олмадығы гәдәр сәмими, тәбии вә е'тибарлыдыр. Нә үчүн? XIX әсрдә бизим фолклорумуз әсасән рус мәтбуатында чап олунуб. Зәнкин дилә, поетикаjа, милли ифадә чаларларына малик олан шифаһи халг әдәбиjjатымыз рус дилинә тәрчүмә олунаркән өз бәкарәтини сахлаjа билмәмишдир. Онун дилинә, поетикасына, милли колоритинә зәрбә дәjмишдир. 1930-чу илләрин сонларында исә топланан фолклор материалларына репрессиjа, вулгар социолокизм өз мөһүрүнү вурмушдур. Бүтүн бунлара көрә дә бәһс етдиjимиз дөврдә тәбии гаjнаглардан алынмыш мә'нәви сәрвәтимизә хүсуси бир гаjғы илә jанашмалыjыг.

Ингилабын илк илләриндә Азәрбаjчан фолклорунун топланмасы, системә салынмасы, нәшри вә өjрәнилмәсинә мүәjjән әмәк сәрф едән алимләрдән бири **професор А. В. Багридир** (1891—1949). Һәр шеjдән әввәл А. В. Багри Гафгаз халгларынын фолклоруна аид зәнкин библиографик көстәричиләр тәртиб етмишдир. А. В. Багринин халг әдәбиjjатына даир хүсуси мәчмуәсиндә Гафгаз халглары илә бирликдә Азәрбаjчан халгынын да бир сыра нағыл вә әфсанәләри чап олунмушдур. Бурадакы нағыллар Л. Г. Лопатинскинин вахты илә топланмыш олдуғу материаллар әсасында тәртиб едилмишдир. Мәчмуәнин үч чилдинин биринчиси бүтүнлүклә, икинчи чилдин бир һиссәси Азәрбаjчан халг әдәбиjjаты нүмунәләриндән ибарәтдир[1]. Бүтүн бунларла jанашы А. В. Багридән Азәрбаjчан фолклорунун бир сыра нүму-

[1] *Бах:* А. В. Багрий. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран, т. I—III, Баку, 1930.

нәләринин тәдгигатчысы кими дә данышмаг лазымдыр. А. В. Багри Азәрбајҹан нағыллары, онларын мотивләри, топланмасы, өјрәнилмәси барәдә бир сыра нәзәри мәгаләләрлә чыхыш етмишдир. О, ејни заманда педагожи фәалијјәти илә әлагәдар әдәби семинарлар да тәшкил етмиш вә бу семинарларда Азәрбајҹан фолклоруна аид материаллар динләнилмишдир. Бунлардан бири барәдә биз мәтбуатда мүһүм бир гејдә раст кәлирик. Һәмин гејдләрдә охујуруг: «Әдәби семинарларда... Н. Х. Вәзированын «Азәрбајҹан халг нағылларынын мотивләри» адлы рефератында 100-дән артыг Азәрбајҹан нағылы мәтнинә бахылмышдыр. Бунлардан әксәријјәти СМОМПК мәҹмуәсиндә чап олунмушдур. Бундан сонра проф. А. В. Багри халг нағылларындан сечилмиш бир нечә мотивин адыны чәкир. Дикәр халг һекајәләри, аталар сөзү вә мәсәлләр һаггында да онун мәгаләләри вардыр.

Ингилабын илк илләриндә чох мәһсулдар фәалијјәт көстәрән фолклоршүнасларымыздан бири дә **Һәнәфи Зејналлыдыр.** (1896—1938). Һ. Зејналлы һәм топладығы материаллары ајрыҹа китабча шәклиндә нәшр етдирир, һәм дә чох мүһүм нәзәри әһәмијјәти олан мәгаләләр јазырды. О, «Азәрбајҹаны тәдгиг вә тәтәббө ҹәмијјәти»ндә фолклор комиссијасынын сәдри олмуш, сонралар исә ССРИ ЕА-нын Азәрбајҹан филиалында фолклор шө'бәсинә рәһбәрлик етмишдир. Бунунла әлагәдар олараг тез-тез Азәрбајҹанын рајонларына експедисијалар тәшкил етмиш, бу експедисијаларын рәһбәри олмуш вә фолклорумузун мүхтәлиф жанрларыны топламагла мәшғул олмушдур.

Мәтбуатдан өјрәнирик ки, Һ. Зејналлы фолклорун топланмасы гајдаларындан ибарәт 24 сәһифәлик бир китабча јазыб чап етдирмишдир. О, бунунла әлагәдар јазырды:

«Топланан материаллар һансы кәнддән, һансы гәзадан, о јерин һансы тәбиәтә малик олмасындан, кимдән: кәнҹдән ја гоҹадан топландығынын көстәрилмәсинин елм үчүн әһәмијјәти вардыр». Һ. Зејналлы бу ишин шәрәфли вә һәм дә чох чәтин, мәс'ул олдуғуну да кәнҹләрә хатырладырды. «Халг әдәбијјатынын әслини арамаг, тапмаг бир адамын, беш адамын, бир илин, үч илин иши дејилдир. Бунун үчүн башга милләтләрдә олдуғу кими әсрләр узуну, нәсилләр бобу илә јорулмаг, дајанмаг, динҹәлмәк билмәјән гочаг кишиләр тәләб едир ки, ахыр-ахырда, бир нәтиҹәјә чатмаг олсун». (8—121). Она көрә дә хүсуси фолклоршүнаслар нәслинин һазырланмасыны арзулајырды: «Биздә Афанасјевләр, Анчиковлар, Дал вә Снекирјевләр олмајынҹа адамын ағыллы бир тарихи—әдәбијјатымыз да олаҹағына үмид аздыр». 1926-чы илдә **Һ. Зејналлынын** «Азәрбајҹан аталар сөзү вә мәсәлләри» китабы нәшр едилмишдир. Бу китаб һәмин дөврә гәдәр чап едилән бүтүн фолклор китабларындан өз елми принсипләри илә сечилир. Һ. Зејналлы Азәрбајҹанда нәшр едилән бүтүн аталар сөзләрини нәзәрдән кечирмиш вә мәнбәләрини көстәрмәклә онлары өз китабына дахил етмишдир. «Аталар сөзү вә мәсәлләр» китабы бөјүк бир мүгәддимә илә

башлајыр. Бу мүгəддимə Һ. Зејналлынын халг əдəбијјатынын бир чох нəзəри мəсəлəлəрини дəриндəн билдијини сүбут едир. Бурада о, јалныз аталар сөзлəриндəн дејил, үмумијјəтлə, халг əдəбијјатындан, онун мəншəјиндəн, жанрларындан сөһбəт ачыр.

Поезијанын мəншəјинə даир онун ашағыдакы мүлаһизəлəри чох мараглыдыр: «Мəнзум парчалар ојнамаг вə чалмагла бəрабəр бир заманда мүəјјəн аһəнкə, мүəјјəн сүр'əтə (такт вə ритмə) табе олараг доған сөзлəрдир. Вəзн исə ритмдəн сонра мејдана кəлмишдир; чүнки ибтидаи халглардакы јарадычылыға диггəт едилдикдə, шаиранə əсəрдəн əввəл сөзсүз нəғмəлəрин мејдана кəлдији көрүнмүшдүр. Бу нəғмəлəр садə бирəр нида олуб, тəкəррүр етмиш вə бир ритмə (аһəнкə) табе тутулмушдур. Бу нəғмəлəр һəрəкəт вə ајинлəрə ујғунлашдырылмышдыр» (8. 227).

Һ. Зејналлы халг əдəбијјатыны мəнзум вə мəнсур гисимлəрə бөлүр. Бајаты, маһны, ағы, бағлама, бешик башы, мејхана, тə'рифнамə мəнзум гисмə; нағыллар, дастанлар, гаравəллилəр, тəмсиллəр, əфсунлар, тапмачалар, аталар сөзлəри исə мəнсур гисмə аид едилир. Һ. Зејналлы көстəрир ки, бу бөлкүнү апаракəн о, рус шифаһи халг əдəбијјаты тəдгигатынын тəчрүбəсиндəн истифадə етмишдир.

Һ. Зејналлы аталар сөзү, мəсəл, онларын фəргли вə охшар чəһəтлəри, форма хүсусијјəтлəри барəдə мүгəддимəдə кениш данышыр. Мүгəддимəдə мүəллифин аталар сөзү вə мəсəллəри нечə топладығы, һарадан, кимдəн јаздығы һаггындакы мə'луматы хүсусилə мараглыдыр. Ајдын олур ки, о, XIX əсрдəн башлајараг бүтүн мəнбəлəри арашдырмышдыр. Ф. Көчəрли, Р. Əфəндијев, С. Гəнизадə вə башгаларынын китабларындан, **СМОМПК**-нын нөмрəлəриндəн, «Мəктəб» мəчмуəлəриндəн топланмыш, Гасым Гасымов, Əлискəндəр Чəфəров, Фəрһад Ағазадə, Əбүлгасым Һүсејнзадə вə башгаларындан шəхсəн бир чох нүмунəлəр алынмышдыр. Белəликлə, мүəјјəн елми принсиплəрə əсасланан мүкəммəл бир китаб ортаја чыхмышдыр.

Бундан сонра Һ. Зејналлы «Азəрбајчан тапмачалары» (1928) адлы башга бир китаб нəшр етдирир. Бу китаб да мүəјјəн елми принсиплəр əсасында дүзəлдилмишдир. Һ. Зејналлы тапмачалар һаггында Русијада, Авропада чыхан китаблары арашдырмыш, тəртиб принсиплəрини јохламыш вə һамысынын јахшы чəһəтлəриндəн истифадə етмишдир. Тапмачалар нөмрə илə сыраланыб, чаваблары исə сонра верилмишдир.

Китабда Һ. Зејналлынын бөјүк бир мүгəддимəси дə вардыр. Бурада тапмачалар һаггында дејилəнлəрин һамысы Азəрбајчан фолклоршүнаслығы үчүн јени иди. Мүəллиф тапмачалары ајрыча дејил, Азəрбајчан фолклорунун башга жанрлары илə, хүсусилə аталар сөзү вə бајатыларла сых əлагəдə вə мүгајисəдə тəдгиг едир. Мүгəддимəнин сонунда тампачаларын форма хүсусијјəтлəри арашдырылыр.

Һ. Зејналлы бир сыра нəзəри мəгалəлəрин дə мүəллифидир: «Халг ағыз əдəбијјаты», «Азəрбајчан ел əдəбијјаты», «Октјабр

ингилабы вә Азәрбајҹан фолклору» вә с. Бунларын ичәрисиндә «Ағыз әдәбијјаты»[1] вә «Октјабр ингилабы вә Азәрбајҹан фолклору» хүсусилә диггәтәлајигдир. «Азәрбајҹан фолклору»[2] мәгаләсиндә мүәллиф фолклоршүнаслығымыз тарихиндә илк дәфә олараг Азәрбајҹан халг әдәбијјатынын чап олунма вә өјрәнилмә мәсәләләрини системләшдирмәјә чалышмышдыр.

1920-ҹи илләрдә фолклоршүнаслыг саһәсиндә чалышанлардан бири дә **Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли** (1887—1942) иди. О, һәртәрәфли билијә малик мәшһур јазычы вә алим олмушдур. Ј. В. Чәмәнзәминли Азәрбајҹан халгынын адәт-ән'әнәләрини, мәишәт тәрзини, тарихини, әдәбијјатыны, фолклоруну дәриндән билирди. Һәлә јарадыҹылыға башладығы илк илләрдә о, халг ичәрисиндән топладығы «Мәликмәммәд» нағылыны чап етдирмишдир. Ј. В. Чәмәнзәминли, халг әдәбијјатына даир бир сыра елми мәгаләләрин мүәллифидир. Бу мәгаләләрдә Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын кечмиш тарихи, инкишафы, форма вә мәзмун хүсусијјәти дәриндән тәдгиг олунур. 1919-ҹу илдә јаздығы «Азәрбајҹан әдәбијјатына бир нәзәр» адлы китабында о, әдәбијјаты јазылы вә шифаһи олмаг е'тибарилә ики гисмә бөлүр. Ј. В. Чәмәнзәминлијә көрә бизим шифаһи әдәбијјатымыз халгымыз гәдәр гәдимдир. Бурада о, фолклорумузун «нағыл, аталар сөзү (мәсәл), бајаты, ағы, вәсфи-һал, сајачы сөзләри, дүзкү, тапмача (билмәҹә) вә с. кими жанрларын адыны чәкир вә бу һагда ајрыҹа кичик нәзәри мә'лумат верир, онлара аид нүмунәләр кәтирир. Бу китабы әдибин Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатына даир илк тәдгигаты адландырмаг олар.

Әдиб бир сыра мәгаләләриндә Азәрбајҹан нағыллары барәдә данышыр. Бу жанрын халгын кечмиши, дүнјакөрүшү вә фолклорун башга жанрлары илә әлагәсиндән бәһс едир (10 ч. 3,44—47). Мүәллиф ән чох «Мәликмәммәд» нағылы үзәриндә дајаныр вә бу нағыл илә гәдим «Авеста»да олан бир сыра е'тигадлар арасындакы әлагәләри араштырыр. Ајдын көрүнүр ки, бу вә ја дикәр мәгаләни јазаркән Ј. В. Чәмәнзәминли узун мүддәт тәдгигат апарыр, мүгајисәләр едирмиш. Бу ҹәһәтдән онун «Халг әдәбијјатында бәшәри тәмајүлләр» адлы әсәри диггәти ҹәлб едир. Әдиб рус, франсыз, татар вә Азәрбајҹан мәнбәләриндән истифадә едиб, аталар сөзү вә мәсәлләр үзәриндә мүшаһидәләр апармышдыр. Бу мүшаһидәләр бә'зән формал характер дашыса да, Ј. В. Чәмәнзәминлинин кениш ерудијасыны, елми мүһакимә вә мәнтигини ајдын әкс етдирир. О јазырды: «Дүнјанын ән гәдим мәдәнијјәтләриндән биринин бешији Күр илә Араз чајларынын арасы олмушдур. Бу мәдәнијјәтләрин әсрарыны билмәк үчүн халг әдәбијјатымыз гијмәтли васитә ола биләр».

Әдиб Азәрбајҹан фолклору саһәсиндәки тәдгигатыны илдән-илә даһа да кенишләндирир, «Халг әдәбијјатынын тәһлили»

---

[1] «Маариф вә мәдәнијјәт», 1926, № 8.
[2] «Әдәбијјат гәзети», 1936, № 4.

башлығы алтында бир силсилә мәгалә чап етдирир ки, бунларын бир гисми сырф нәзәри характер дашыјыр. Бурада халг әдәбијјатынын мәншәји, јајылмасы, фолклорда олан мүхтәлиф сурәт вә сүжетләр барәдә данышылыр. Әввәлки фәсилдән мә'лум олдуғу кими, дүнја фолклоршүнаслығы елминдә халг әдәбијјатынын мәншәји барәдә бир сыра нәзәријјә вә мәктәбләр мөвчуд олмушдур. Бунлар фолклорун јаранма вә јајылмасыны мүхтәлиф сәбәбләрлә әлагәләндирмишдир.

J. В. Чәмәнзәминли бу мәгаләләрдә һәмин нәзәријјәләрдән үчү (мифоложи нәзәријјә, игтибас нәзәријјәси вә тарихи нәзәријјә) барәдә данышыр. Бу мәгаләләри охујаркән әдибин дүнја фолклоршүнаслығыны дәриндән тәдгиг едиб өјрәндијинин шаһиди олурсан. Анчаг ону да әлавә етмәлијик ки, әдиб бу нәзәријјәләрә чох заман тәнгиди јанашмыр, онларын јанлыш фикирләрини тәнгид етмир вә бә'зән мәһдуд фикирләр дә сөјләјир. Она көрә дә мәһз адларыны чәкдијимиз бу ики мәгаләјә мүасир фолклоршүнаслыг нөгтеји-нәзәриндән тәнгиди мүнасибәт бәсләмәк лазымдыр. Халг әдәбијјатынын тәһлилинә һәср едилән башга мәгаләләриндә исә әдиб ағы, вәсф-һал вә башга жанрларын хүсусијјәтләрини ачыб көстәрир вә чохлу мисаллар кәтирир. Бу мәгаләләрдә вә башга әсәрләрдә Азәрбајчан халгынын адәт вә ән'әнәләринә, е'тигадларына, зәрдүштлүклә әлагәдар, хүсусилә Новрузла бағлы бир сыра мәрасимләрә даир дә чох гијмәтли фикирләр вардыр.

J. В. Чәмәнзәминли халг әдәбијјатымызын һәм дә топлајычысы иди. Онун бәдии әсәрләриндә шифаһи јарадычылығымызын зәнкин нүмунәләриндән истифадә едилмишдир. Әдибин архивиндә чап олунмамыш чохлу халг әдәбијјаты әсәрләри сахланмагдадыр. Нәтичә олараг демәлијик ки, J. В. Чәмәнзәминли јалныз јазычы дејил, һәм дә көркәмли фолклоршүнас алимдир. Онун бу саһәдәки фәалијјәтинә ајрыча монографија һәср едилмишдир.

Вәли Хулуфлу (1894—1938) да Азәрбајчаны өјрәнмә чәмијјәтинин хәтти илә халг әдәбијјатынын топланмасы вә нәшри саһәсиндә мүәјјән фәалијјәт көстәрмишдир. 1927-чи илдә о, «Короғлу» дастаныны чап етдирир. Мүәллиф дастанын ики бөјүк голуну бураја дахил едир. Бу голлары о, Товуз рајонунда Ашыг Һүсејн Бозалганлынын дилиндән јазмышдыр. Бу, Совет һакимијјәти илләриндә «Короғлу»нун илк нәшри иди. В. Хулуфлу китабын әввәлиндә Ашыг Һүсејн һаггында, онун тәрчүмеји-һалына даир инди дә гијмәтли олан чох мараглы фактлар кәтирмишдир. «Короғлу» дастаны, онун гәһрәманы Короғлу, онунла бағлы рәвајәт вә галалар һаггында олан мә'луматлар да гијмәтлидир.

1927-чи илдә В. Хулуфлу «Ел ашыглары» адлы башга бир китаб да чап етдирир. Бурада Шамхор, Товуз зонасында јашајыб-јарадан көркәмли ашыглар һаггында мә'лумат вә онларын

әсәрләриндән нүмунәләр вардыр. В. Хулуфлу ән чох Ашыг Һүсејн Шәмкирли һаггында данышыр. Китабдакы бу мә'лумат көркәмли сәнәткар һаггында јеканә мәтбу материалдыр.

1928-чи илдә В. Хулуфлу «Тапмачалар» китабыны нәшр етдирир. Бу китаб мүәллифин јухарыда бәһс етдијимиз әсәрләриндән өз елми дәјәри илә сечилир. Мүәллиф китаба тапмачалар һаггында кениш, елми бир мүгәддимә јазмышдыр. О, тапмачалары Азәрбајчан халгынын һәјаты, мәишәти, мәшғулијјәти илә әлагәдар тәдгиг едир вә доғру нәтичәләрә кәлирди. «Ел әдәбијјатынын башга нөвләринә нисбәтән тапмачаларын өзүнүн ајрыча бир хүсусијјәти вардыр. Бунун материалы даһа реал вә тәбиидир. Тәбиәтдә вә һәјатда нә көрүлүрсә, тапмача да онун үзәриндә гурулур. Бу китабчаны башдан ајаға гәдәр охујан бүтүн материалын әфсанә вә мөвһумат үзәриндә дејил, тәбиәт үзәриндә гурулдуғуну көрәчәкдир».

Китабда 726 тапмача вардыр. Бунлар әлифба сырасы илә дүзүлмүшдүр. Һәр бир тапмачадан сонра онун топландығы јер көстәрилмиш, бир чох тапмачаларын Азәрбајчанын дикәр рајон вә кәндләриндә олан вариантлары, китабын «Әлавә» адланан һиссәсиндә исә «Һакушкалар» верилмишдир.

«В. Хулуфлу јолдашын талышларын һәјат вә мәишәтинә аид көзәл бир мүгәддимәсилә нәшр едилән бу әсәрдә талыш гадынлары тәрәфиндән бичарда охунан маһнылар дәрч едилмиш вә онларын түркчә тәрчүмәси верилмишдир. Талыш ел әдәбијјатына аид илк дәфә нәшр едилән бу әсәрдә кечмиш һәјатын гаранлыг мәнзәрәләри илә бәрабәр јени һәјат вә гадын азадлығына аид көзәл маһнылар бурахылмышдыр. Бу әсәр талыш ел әдәбијјатынын топланмасы јолунда биринчи аддым һесаб едилмәлидир»[1].

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә фәалијјәт көстәрән әдәбијјатшүнас вә фолклоршүнаслардан бири дә **Әмин Абиддир.** 20-чи илләрдә о, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны һаггында бир нечә мәгалә јазмыш вә «Дан улдузу» (1929, № 5, 8) журналында чап етдирмишдир.

1920-чи илләр Азәрбајчан фолклоршүнаслығынын наилијјәтләриндән бири «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын өјрәнилмәси иди. Мәсәлә бурасындадыр ки, биздә «Китаби-Дәдә Горгуд» 1939-чу илдә чап олунуб, һәтта сон дөврләрә гәдәр фолклоршүнаслығымызда гејд олунур ки, дастанын әсас тәдгигаты да мәһз нәшриндән сонра башланыб. Әслиндә исә белә дејилдир. «Китаби-Дәдә Горгуд» сөзүн һәгиги мә'насында 1920-чи илләрдә тәдгиг олунуб, тәдгигатчысы исә мәшһур Азәрбајчан әдәбијјатшүнасы вә фолклоршүнасы Әмин Абид иди. О, дастанын енсиклопедик бир мәзмуна малик олдуғуну дөнә-дөнә гејд етмиш аз

---

[1] Талыш маһнылары, «Азәрбајчаны өјрәнмә јолу» мәчмуәси 1930, № 3 сәһ. 63.

бир мүддәтдә «Китаби-Дәдә Горгуд» һаггында рус, Авропа вә түрк дилләриндә олан мәнбәләри мәнимсәјиб өјрәнмишдир. Әмин Абид Азәрбајчанда «Китаби-Дәдә Горгуд»ун илк тәдгигатчысы вә тәблиғатчысыдыр. «Оғузнамә» индики вәзијјәтдә Азәрбајчан әдәбијјатынын илк әсәри демәкдир». «Мән әдәбијјатымыз тарихини «Китаби-Дәдә Горгуд»дан башламаг фикрини 1927-чи илдә Бакы дарүлфүнунда, Бакы Педагожи техникумунда, 1928-чи илдә Бакы Маариф евинин әдәбијјат дәрнәјиндә, «Азәрбајчан әдәбијјатынын башланғычы» мә'рузәләримдә вә 1927-чи илдә Руһулла Ахундов јолдаша тәслим етдијим «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты тарихи» адлы әсәриндә сөјләмишәм».

Мә'лумдур ки, дастанын мүгәддимәсиндә көстәрилир ки, Горгуд Бајат бојундан гопмушдур. Бундан нәтичә чыхарараг Ә. Абид јазырды: «Бундан да анлашылыр ки, Горгуд адлы зат Азәрбајчан түркләринин бир голу олан вә Азәрбајчан мусиги вә әдәбијјатында мүһүм роллар ојнајан Бајат гәбиләсинә мәнсубдур. О бири тәрәфдән Горгудун бир «Оғузнамә» муғәнниси олдуғуну дүшүнәркән «Оғузнамә»нин Азәрбајчанда мүһүм мөвге олдуғу изаһ едилмиш олур. 1925—30-чу илләр арасында «Китаби-Дәдә Горгуд»а һәср етдији бир нечә мәгаләсиндә дастанын әлјазмалары, онларын һәрәкәт вә өјрәнилмә чоғрафијасы, јер-әрази адлары, оғузлар, озанлар вә с. һаггында илк елми фикирләр Әмин Абидә мәхсусдур. Озанлар барәдә Кәнчәдән, Шәкидән, Нахчывандан топладығы халг маһныларындан мисаллар да вермишдир. Бүтүн бунлары о, јалныз бир мәгсәд үчүн—«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын Азәрбајчан шәраити, халгы, дили, ләһчәси илә бағламаг үчүн бир-биринин ардынча дүзмүшдүр. Нәһајәт, бир факт: «Китаби-—Дәдә Горгуд»у 1916-чы илдә Түркијәдә чап едән килисли мүәллим Руфәтин дастанда баша дүшә билмәдији Азәрбајчан сөзләри һаггында 70 илдир һамымыз јазырыг, өз адымыздан јазырыг. Ахы ону да Азәрбајчан горгудшүнаслығында илк дәфә Әмин Абид дејиб: «Мүәллим Руфәтин истинсах әснасында охумадығы бир чох ифадә вә кәлмәләрин јанында јапдығы тәсһиһләрин бир чоху јанлышдыр. Чүнки «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили бизим Азәрбајчан ләһчәси олдуғундан бизим инди белә голландығымыз бир чох кәлмәләри вә ифадәләри мүәллим Руфәт билмәдији үчүн бунларын јанлыш олмадығы һалда османлы түркчәсинә көрә тәсһиһ етмишдир». Һазырда бизә чох ади кими көрүнән «Китаби-Дәдә Горгуд» һаггында сөјләнән бүтүн бу мулаһизәләр о заман үчүн јени, тәзә, тәр вә орижинал иди. Әмин Абид бу мулаһизәләрлә Азәрбајчанда горгудшүнаслығын бинасыны гојмушдур. Ә. Абидин физики мәһви илә бу гијмәтли мулаһизәләрин дә үзәринә бир даш гојулмушду. Һазырда ашкарлыг, јенидәнгурма ишығында вахтилә унудулмуш, гадаған олунмуш бүтүн бу мулаһизәләр өз саһибинә, зәһмәткеш вә тәвазөкар алимә гајтарылмалыдыр.

Ә. Абидин «Һеча вәзнинин тарихи» адлы чох мараглы бир

мәгаләси вардыр»[1]. Әдиб бу мәгаләдә түркдилли халгларда, хүсусилә Азәрбајҹан шәраитиндә ше'рдә һеча вәзнинин мејдана кәлмәсини вә инкишаф мәрһәләләрини изләмәјә чалышмышдыр. Мәгаләдә охујуруг: «Вәзн дилин мәһсулудур, һәр ичтимаи зүмрәнин өз илк ше'ринә вердији аһәнк дилинин үмуми аһәнкиндән ајрылан үнсүрләр мәҹмусудур. Түркләрин ше'р мусигисини ахтармаг үчүн нә Әрәбистанын гызғын чөлләринә, нә дә Иранын тозлу оваларына кетмәк лазым дејилдир, көзләрин дилимизә чеврилмәси бунун фәлсәфәсини анламаг үчүн јетишәр». Ә. Абид вәзнин мејдана кәлмәсини мусиги вә мелодија илә бағлајыр, вәзнин тәкмилләшмәсини исә дилин инкишафы илә әлагәләндирир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да олан гафијәли нәсрдән сөһбәт ачан әдиб һечанын илк нүмунәләрини көстәрир, бунлары гәдим аталар сөзләриндә тапыр. Маһмуд Кашғаринин луғәтиндән мисаллар верир. Сонра 3, 7, 8, 10, 11, 16 вә с. һечалы ше'рләри тапыб араштырыр. Түрк вә Азәрбајҹан ашыгларындан мисаллар кәтирир. Сонра јазылы әдәбијјатымызда һечанын инкишафыны тәһлил едир Ш. И. Хәтаидән, М. П. Вагифдән данышыр.

Кәрәмдән тарихи шәхсијјәт кими сөһбәт ачан мүәллиф көстәрир ки, «Онун сајәсиндә һеча вәзни, һечанын билхассә бу күн чох инкишаф едән «онбирлиси» бизим әдәбијјатымызда да јерләшәрәк инкишаф етди. Кәрәмин һечасы Хәтаинин һечасындан гүввәтлидир». О, Кәрәми, онун јарадычылығыны бир аз да идеализә едәрәк белә бир нәтиҹәјә кәлир: «Кәрәм түрк, оғуз түркҹәсинин һеча саһәсиндә јетишдирдији Фүзулисидир».

«...Бизим әдәби саһәмиздә онбирлик һечанын XVII—XVIII әсрләрдә чох мәғбул олмасы Хәтаи илә башлајан вә Кәрәмлә гүввәт вә шәхсијјәт газанан һәрәкатын нәтиҹәсидир. Вагифин һечасы ашина олдуғу классик әдәбијјат тәрбијәси долајысы илә Хәтаи вә Кәрәмдән чох фәргли вә бишкиндир».

Халг маһныларына, бајатылара вә ашыг јарадычылығына һәср етдији мәгаләләрдә дә Ә. Абид дөврү үчүн мүһүм елми маһијјәти олан мүлаһизәләр сөјләмишдир[2]. Демәк лазымдыр ки, онун халг әдәбијјатымыза һәср едилән мәгаләләриндә мүбаһисәли, бә'зән дә дүзкүн олмајан мүлаһизәләрә дә раст кәлинир. Нәтиҹә олараг демәлијик ки, Ә. Абид өз мәгаләләри илә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Азәрбајҹан фолклоршүнаслығынын инкишафына мүһүм көмәк көстәрмишдир.

Һәмин дөврдә көркәмли әдәбијјатшүнас вә фолклоршүнас **Салман Мүмтаз** (1884—1938) да бөјүк ишләр көрмүшдүр. Мүмтаз бүтүн өмрү боју фолклор нүмунәләрини јығмыш, сәлигәјә салмыш вә мүмкүн оланларыны чап етдирмишдир. Беләликлә, о, бөјүк хәзинә гојуб кетмишдир. Бу хәзинә Азәрбајҹан халгы-

---

[1] *Бах:* «Маариф ишчиси» 1927, № 3, 4, 6, 7.

[2] Ә. Абид. Түрк халглары әдәбијјатында «мани» нөвү вә Азәрбајҹан бајатыларынын хүсусијјәтләри. «Азәрбајҹаны өјрәнмә јолу», 1930, № 4—5.

нын дүнјакөрүшүну, психолокијасыны, бәдии тәфәккүрүнү өјрәнмәк ишиндә көзәл мәнбәдир. Мүмтаз фолклорумуза даир бир сыра мәгаләләр јазмыш, онун тарихилик бахымындан мүһүм әһәмијјәтини гејд етмишдир. «Ел шаири Гурбани» (1923). «Шаһбејт вә бәрчәстә» (1923), «Һәләк» (1930). «Унудулмуш јарпаглар » (1936) вә с. С. Мүмтаз XVI әсрин әввәлләриндә фәалијјәт көстәрән Гурбанинин ше'рләринин илк топлајычысыдыр. Ашығын һәјат вә фәалијјәти һаггында илк мә'луматлары да о, әлдә етмишдир. «Унудулмуш јарпаглар» мәгаләсиндә исә о, «Әсли вә Кәрәм» дастаны һаггында данышмышдыр.

Әдибин архивиндә сахланан «Азәрбајчан бајатларында јетишән озан, алим, шаир вә саз ашыглары» адлы мәгаләсиндә Дәдә Горгуд вә Дәдә Күкү һаггында данышылыр. «Короғлу» дастаны да С. Мүмтазы марагландырмышдыр. Дастанын топланмасы, формалашдығы тарихи шәраит, «Короғлу»да мифолокија, Короғлу вә Рүстәм Зал вә с. һаггында гејдләр дә мараглыдыр.

С. Мүмтаз халг әдәбијјатына даир бир нечә китаб чап етдирмишдир. Бунлардан бири «Ашыг Абдулла»дыр (1927). Мүәллиф узун илләр бу сәнәткарын әсәрләрини топлајыб ајрыча китабча шәклиндә нәшр едилмишдир. Әсәрә мүәллиф кичик бир мүгәддимә јазмыш, Ашыг Абдулланын ким олмасы, нә вахт, һарада јашамасы барәдә мә'лумат вермишдир. Сонралар әдиб бу сәнәткарын Сары Ашыг олмасы гәнаәтинә кәлмишдир. О әлјазмаларында, тәзкирәләрдә Сары Ашыг һаггында олан мә'луматлары, халг ичәрисиндәки әфсанәләри дә топламышдыр. Китабда Сары Ашығын бајатларынын илк нәшри һаггында belә бир мараглы гејд дә верилмишди: «Мәммәд Рәшти адлы бир тәләбә 1923-чү илдә Шушада һагг Ашығы ады илә Сары Ашығын он једди бајатысыны китабча һалында чап етдирмишдир». Әдибә көрә Сары Ашыг һаггында «Сары Ашыг вә Јахшы» адлы дастан да јарадылмышдыр.

Мүгәддимәдә С. Мүмтаз Сары Ашығын әсәрләринин топланмасы вә тәртиби барәдә данышараг јазмышдыр: «Азәрбајчанда Ашығын бајатылары даһи шаиримиз олан Фүзулинин гәзәлләри гәдәр мә'руфдур. Сөз јох ки, бунлар өз вахтында китаб шәклиндә топланыб чап едилсә иди даһа да мәшһур оларды. Бу китабча ашыг күллијјатынын бир һиссәси олмалыдыр. Бу парчаларын чоху јалныз ешитмиш адамларын ағызларындан топланмышдыр. Анчаг јүздә беш фаизи дағыныг јарпаглар вә әски бәј̓азлардан көтүрүлмүшдүр». Бајатыларын китаба дүзүлмә принсипи барәдә С. Мүмтаз белә бир гејд верир: «Бајатылар биринчи мисранын сону битән һәрфләрә көрә әлифба сырасы илә дүзүлмүшдүр». Мүәллифә көрә, бу үсул бајатыларымызын тәдгигаты ишини асанлашдырмаг үчүндүр. Сонра мүәллиф көстәрир ки, «јалныз тәхәллүссүз бајатылары ајырыб ајрыча гејд етдим. Әкәрчи бунлар тамамилә Ашыға мәхсусдур вә әлимдәки доғру вә јанлыш вәсигәләр дә буну һәр чәһәтчә исбат едир.

һәр һалда белә олмасыны һәләлик лазым билдик». Демәли, ајдын олур ки, «ашыг», «мән ашиг» сөзләри илә башлајан бүтүн бајатылар Сары Ашыға аид едилир, галанлары исә мүәллифсиз адландырылыр.

С. Мүмтазын һансы мәнбәјә әсасландығы бизә мә'лум дејил, анчаг фикримизчә, бүтүн «ашыг» сөзү илә башлајан бајатылары Сары Ашыға аид етмәк доғру дејилдир. Бајаты чох ојнаг бир жанрдыр, о, јалныз бир ашыг дејил, халг ичиндән чыхмыш ајры-ајры сәнәткарлар тәрәфиндән јарадылмышдыр. Бунларын ән көзәли дилләрә дүшүб ағызларда јашамышдыр. Сары Ашығын бајатылары шифаһи јарандығы үчүн халгын дилинә дүшәрәк, үмуми бајаты ахынына гарышмышдыр. Она көрә дә инди Сары Ашығын бајатыларыны ел бајатыларынын ичәрисиндән сечиб мүәјјән етмәк мүмкүн дејил. Бу сәнәт нүмунәләрини сечиб ајырд етмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, онун үслубу, јарадычылығы дәриндән тәдгиг едилмәли, өјрәнилмәлидир. Ондан сонра чох диггәтлә, һәссаслыгла јанашыб ашығын әсәрләрини тапыб үзә чыхармаг мүмкүн ола биләр.

Сонра С. Мүмтаз ики чилддән ибарәт «Ел шаирләри» (1927—1928) китабларыны нәшр етдирир. Бу китабларда Азәрбајчанын мүхтәлиф рајонларында, мүхтәлиф дөврләрдә јашајан бир чох сәнәткарын әсәрләри топланмышдыр. Бурада С. Мүмтаз сәнәткарлары үслуба, дөврә, јашадығы әразијә көрә груплашдырмамышдыр. Мүәллиф узун илләр һәм јазылы мәнбәләрдән, һәм дә шифаһи топладығы бу зәнкин хәзинәни чап етдирмәклә Азәрбајчан фолклоршүнаслығы тарихиндә өзүнә шәрәфли јер тутмушдур. Китаблара јазылан мүгәддимәләр, гејд, шәрһ вә јер адларынын чәдвәли халг әдәбијјатымыз һаггында мө'тәбәр мәнбәләрдән биридир. һәмин ел сәнәткарлары һаггында о, дејирди: «Елчи, халгчы олдуғундан гошмаларыны, бајатыларыны вә ајры-ајры јазыларыны башдан-баша өз елинин руһунда вә халгын анлаја биләчәји бир дилдә јазмышдыр. Кечә-күндүз диләкләри, арзулары анчаг о олмушдур ки, һәр бир чәтинлијә гатлашыб өз доғма елләриндән ајрылмасынлар вә бачардыгча ана јурдунда јашајан инсанларын фикирләрини, билик вә бачарыглары илә силиб пар-пар парылдатсынлар».

Әдибин фолклоршүнаслыг фәалијјәтинин ајрыча тәдгигата еһтијачы вар. С. Мүмтазы фолклорумузун, демәк олар ки, бүтүн жанрлары марагландырмышдыр. «Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу» дастанлары, аталар сөзү вә мәсәлләр, озан, ашыг јарадычылығы, халг лирикасы, хүсусилә бајатылар вә чап олунмаға лајиг чохлу фолклор нүмунәләри һазырда С. Мүмтазын шәхси архивиндә сахланмагдадыр. Онлары нәшр етмәк чох фајдалы оларды.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра халг әдәбијјатынын топланмасы вә нәшри саһәсиндә чалышанлар ичәрисиндә **һүммәт Әлизадәнин** (1907—1941) хүсуси јери вардыр. Гејд етмәлијик ки, һ. Әлизадә о дөврә көрә һәлә кәнч нәс-

лин нүмајәндәси иди. Јухарыда адларыны чәкдијимиз шәхсләрдән фәргли олараг о, топлама ишинә бөјүк әмәк сәрф едирди. Онун бир нечә мүгәддимәси, ресензија вә мәгаләси вардыр ки, бунлар әсасән шәрһ вә мә'лумат характери дашыјыр. Һүммәт Әлизадә Азәрбајчаны гарыш-гарыш кәзмишдир. Онун фәдакарлығы онда иди ки, јалныз сазлы-сөзлү адамларла көрүшүр, онларла үз-үзә отурур вә топладығы материаллары чанлы данышыг дилиндә јазыја алырды. Бунун нәтичәсидир Һ. Әлизадә Азәрбајчан фолклорунун, демәк олар ки, бүтүн нүмунәләрини топламаға чалышмышдыр. Онун илк китабы 1929-чу илдә нәшр олунмушдур[1]. Бундан сонра, 1940-чы илә гәдәр бир-биринин ардынча Һ. Әлизадәнин халг әдәбијјатынын мүхтәлиф жанрларындан ибарәт чохлу китаблары чап олунур. «Дастанлар вә нағыллар»[2] бу китаблар ичәрисиндә хүсусилә фәргләнир. Бир сыра дастанлар илк дәфә иди ки, чап үзү көрүрдү. Бүтүн 30-чу илләр бoју гәзет, журнал сәһифәләри васитәсилә Һ. Әлизадәнин топладығы күлли мигдарда әсәрләр халга чатдырылмышдыр. «Ингилаб вә мәдәнијјәт», «Маариф ишчиси», «Азәрбајчаны өјрәнмә јолу» журналларында, «Кәнч ишчи», «Әдәбијјат гәзети» вә с. мәтбуат органларында онун бајаты, тапмача, аталар сөзү, нағыл, дастан вә ашыг ше'рләри чап олунур. Беләликлә, Һ. Әлизадә дилләрдә долашан, лакин һәлә елмә мә'лум олмајан зәнкин мә'нәви сәрвәти үзә чыхарырды. Бу, әлбәттә, бөјүк бир хидмәт иди. Рус ингилабчы-демократы Н. Г. Чернышевски халг поезијасына һәср етдији мәгаләләринин бириндә јазырды ки: «Халг поезијасы халгыны севән һәр кәс үчүн әзиздир. Өз доғмасыны севмәмәк исә мүмкүн дејилдир. Халг поезијасында кечмишин һекајәтләри сахланылыр. Онун елми әһәмијјәти исә икинчи наилијјәтидир. Өз өмрүнү халг әдәбијјаты әсәрләринин топланмасына һәср етмәк исә көзәл бир гәһрәманлыгдыр».

Һ. Әлизадәнин мүһүм хидмәтләриндән бири дә Азәрбајчан ашыгларынын ше'рләрини топлајыб чап етмәсиндәдир. Демәлијик ки, онун ән чох чалышдығы саһә ашыг поезијасы олмушдур. Һ. Әлизадәнин тәртиби илә ашыг ше'рләриндән ибарәт илк китаб 1929-чу илдә чыхмышдыр. Сонра о, ики чилддән ибарәт «Ашыглар», «Ашыг Әләскәр», Һүсејн Бозалганлы», «Ашыг Әсәд» вә с. китабларыны да чап етдирмишдир. Һәмин китабларда Һ. Әлизадә јери кәлдикчә ашыгларын јери, дөврү барәдә хырда гејдләр дә верирди. Бунлардан башга, Һ. Әлизадә 1938-чи илдә «Бајатылар», 1941-чи илдә 14 мүстәгил гол вә гошмалардан ибарәт «Короғлу», дастаныны илк дәфә там һалда чап етдирмишдир. Бүтүн бу дејиләнләрдән көрүнүр ки, Совет һакимијјәти илләриндә зәнкин Азәрбајчан фолклорунун топланыб нәшр едилмәси ишиндә Һ. Әлизадә диггәтәлајиг ишләр көрмүшдүр.

30-чу илләрдә шифаһи халг әдәбијјатынын топланмасы иши-

---

[1] Азәрбајчан ел әдәбијјаты, Бакы, 1929.
[2] Дастанлар вә нағыллар, Бакы, 1937.

нә хүсуси диггәт јетирилир. 1934-чү илдә совет јазычыларынын I Үмумиттифаг гурултајынын трибунасындан М. Горки фолклорун тарихи вә тәчрүби әһәмијјәтиндән бөјүк еһтирас вә елми әсасларла данышараг чохмилләтли вәтәнимизин бүтүн јазычыларынын диггәтини халгын бу мә'нәви сәрвәтинә чәлб етди. 30-чу илләрдә, демәк олар ки, бүтүн мәтбуат органларынын сәһифәләриндә фолклор әсәрләринә раст кәлирик. Бунларын һамысы халгын дилиндән алыныр вә мәтбуат васитәсилә ичтимаијјәтә чатдырылырды. Бу дөврдә фолклор експедисијаларынын сајы да артмышдыр. Бу експедисијаларын мәгсәди, вәзифәләри вә нәтичәләри барәдә дә мәтбуатда тез-тез јазылырды.

1938-чи илдә Москвада Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјү кечирилирди. Бу мүһүм һадисә Азәрбајчан инчәсәнәтинин пајтахтын тәләбкар тамашачылары гаршысында ән мәс'ул имтаһанларындан бири иди. Бурада јазычылар, мәдәнијјәт хадимләри илә бирликдә халг сәнәтимиз дә имтаһандан мүвәффәгијјәтлә чыхды. Ү. Һачыбәјовун халг дастаны әсасында јаздығы «Короғлу» операсы Азәрбајчан инчәсәнәтинин шөһрәтини нәинки бәстәкарын доғма јурдунда, һәтта вәтәнимизин сәрһәдләриндән узагларда да шөһрәтләндирди. Азәрбајчан ашыг коллективи дә өз сәнәти илә мүһүм јарадычылыг һүнәри көстәрди. Ашыглардан Мирзә, Әсәд, Ислам вә б. бурада сосиализм гуручулуғуна, үмумијјәтлә јени һәјатымыза һәср едилмиш әсәрләрини охудулар. Декада мүнасибәтилә һәм Азәрбајчанда, һәм дә Москвада чыхан бир чох мәтбуат сәһифәләриндә халг сәнәтимиз һаггында чох мараглы фикирләр сөјләнмишдир. Бу фикирләрин бир гисми халг мусигисинә, халг јарадычылығына, ашыг поезијасына аид олдуғу үчүн фолклоршүнаслыг елмимиз тарихиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бу силсиләдән Ү. Һачыбәјов, М. Ариф, М. Мәммәдов (Бүлбүл) вә башгаларынын мәгаләләри диггәтәлајигдир.

Бу илләрдә Совет Иттифагында јашајан халгларын фолклорунун рус дилинә тәрчүмәси мәсәләси дә ирәли сүрүлдү. Бу ишин тәшәббүскары М. Горки иди. О, 1934-чү ил нојабрын 19-да Крымдан «Азәрбајчан колхозчусу» гәзетинин редактору Гулам Мәммәдлијә чаваб мәктубунда бу фикрини әтрафлы дәлилләрлә әсасландырмышды.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләри дә фолклоршүнаслығымызын тарихиндә мүәјјән мәрһәлә тәшкил едир. Бу дөврдә бүтүн чәтинликләрә бахмајараг фолклорумузун топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси саһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Вәтән һаггында аталар сөзү, бајаты, ел сөзү вә ашыг маһнылары бир јерә топланыб дәфәләрлә чап олунмушдур. «Вәтән һаггында халг ше'рләри» (1941), «Бөјүк Вәтән мүһарибәси һаггында ашыг ше'рләри», «Ашыглар Бөјүк Вәтән мүһарибәси һаггында» (1942), вә с. буна мисал көстәрмәк олар. Халг јарадычылығы әсәрләринин топланмасы вә нәшри илә әсасән ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын фолклор шө'бәс" мәшғул олурду. Үч чилддән иба-

рәт нағылларын нәшри башланмыш, «Короғлу» вә «Гачаг Нәби» дастанларындан гошмалар, бајатылар китаб һалында чап олунмушдур. Бу илләрдә Ә. Шәриф, М. Һ. Тәһмасиб, Г. Гасымов, Ә. Ахундов вә башгалары фолклорумузун бир сыра мәсәләләринә аид мәгаләләр јазмышлар. «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» (I ч.) китабында Һ. Араслынын, М. Арифин, М. Һ. Тәһмасибин вә Мир Чәлалын дастанларымыз, ашыгларымыз һаггында очеркләри чап олунмушдур. С. Вурғун, М. Һүсејн, М. Ибраһимов, О. Сарывәлли халг әдәбијјатымызын бир сыра мәсәләләри барәдә публисист мәгаләләрлә чыхыш етмишләр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илләрдә фолклорумузун һәм нәшри, һәм дә тәдгиги ишиндә јени бир чанланма көзә чарпыр. Хүсусилә 50-чи илләрин ахырына доғру фолклорумузун мүхтәлиф жанрлары мүәјјән елми принсипләр әсасында нәшри едилир. Бу ишдә Азәрбајчан Республикасы ЕА Низами адына Әдәбијјат Институту фолклор шө'бәсинин фәалијјәти диггәтәлајигдир.

Шө'бәнин мүдири, мәрһум профессор М. Һ. Тәһмасибин билаваситә тәшәббүсү вә рәһбәрлији илә дәфәләрлә республикамызын рајон вә кәндләринә експедисијалар көндәрилмиш, нағыллар, lәтифәләр, ашыг ше'рләри, јени дастанлар топланмышдыр. Експедисијаларда шө'бәнин әмәкдашлары—Ә. Ахундов, Н. Сејидов, Ә. Саләддин, С. Јагубова јахындан иштирак етмишләр.

Бу заман әввәлки дөврләрдән фәргли олараг халг әдәбијјатымызын мүхтәлиф жанрларынын елми нәшри мејдана кәлир. Беш чилддән ибарәт «Азәрбајчан нағыллары», Ашыг Әләскәрин ше'рләринин академик нәшри вә беш чилддән ибарәт «Азәрбајчан халг дастанлары» охучулара чатдырылыр.

Азәрбајчан ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат Институту фолклор шө'бәсинин һәмин илләрдә көрдүјү ән әһәмијјәтли ишләрдән бири дә «Короғлу» дастанынын камил шәкилдә нәшр едилмәсидир. «Короғлу» дастанынын Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јалныз он дөрд голу нәшр олунмушдур. Севиндиричи һалдыр ки, инди дастан он сәккиз голдан ибарәт монументал бир әсәрә чеврилмишдир. Дастана аид олан мөвчуд гол вә вариантларын, бүтүн нәшрләрин мүгајисә вә тәртибиндә М. Һ. Тәһмасибин әмәји хүсусилә гејд едилмәлидир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» вә «Гачаг Нәби» (1961) кими гәһрәманлыг дастанларымыз да тәкрарән чап олунмушдур. Республикамызын башга нәшријјатларында да халг әдәбијјатынын чап едилмәсинә мүһүм диггәт јетирилир. Һәмин илләрдә Азәрбајчан нағыллары, дастанлары, ашыгларымызын ше'рләри, тапмача вә аталар сөзләриндән ибарәт бир чох китаблар нәшр олунмушдур. Классик ашыгларымыздан Гурбани, Аббас Туфарганлы, Сары Ашыг, Хәстә Гасым, Ашыг Валеһ, Ашыг Алы, Молла Чүмә, Ашыг Һүсејн Шәмкирли, Ағдабанлы Гурбан, Зодлу Абдулла, Ашыг Бәсти, Ашыг Һүсејн Бозалганлы, Чобан Әфган, Хәјјат Мирзә,

Ашыг Әсәд, Ашыг Мирзә, Һүсејн Чаван, Ашыг Билал, Ашыг Шәмшир, Ашыг Әһмәд, Ашыг Пәнаһ, Микајыл Азафлы, Ашыг Әкбәр вә башгаларынын ше'рләриндән ибарәт китаблары буна мисал көстәрмәк олар.

Фолклорумузун нәшри илә бәрабәр тәдгигаты да сүр'әтләнмишдир. Чәсарәтлә демәлијик ки, Азәрбајчан фолклору һеч бир дөврдә сон 30 илдәки кими кениш мигјасда тәдгиг олунмамышдыр. Бир нечә китабдан ибарәт «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигатлар»[1] бу илләрдә фолклоршүнаслығымызын наилијјәти сајыла биләр.

Фолклорумузун тәдгигиндә мүһүм хидмәтләри олан әдәбијјатшүнасларымыздан академик **Һ. Араслынын** ады хүсусилә гејд едилмәлидир. Һ. Араслы 30-чу илләрдән халг әдәбијјатымызын өјрәнилмәси илә мәшғул олмушдур. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун Азәрбајчанда илк нәшри онун ады илә бағлыдыр (1939). Һәлә 30-чу илләрин сонларындан Һ. Араслы дастанлара, ашыг јарадычылығына, нағыллара аид бир сыра мәгаләләрлә чыхыш етмишдир.

Азәрбајчан фолклору нүмунәләрини орта мәктәб програм вә дәрсләринә илк дәфә кениш шәкилдә дахил едән Һ. Араслы олмушдур. Һ. Араслы фолклор саһәсиндәки тәдгигатыны сонралар да давам етдирир. 1941—1947-чи илләрдә чап олунан үч чилдлик «Азәрбајчан нағыллары»нын, «Короғлу» дастанынын вә бир сыра ашыг ше'ри китабларынын редактору да Һ. Араслыдыр. Мәһәббәт дастанларындан «Әсли вә Кәрәм», «Ашыг Гәриб», «Шаһ Исмајыл», «Аббас вә Күлкәз» вә башгаларынын тәдгигиндә Һ. Араслы јахындан иштирак етмишдир. Ашыг јарадычылығы, онун Гурбани, Аббас Туфарганлы, Сары Ашыг, Әләскәр кими бир сыра көркәмли нүмајәндәләри һаггында да Һ. Араслынын мәгаләләри вардыр. Бу саһәдәки тәдгигаты, нәһајәт, о, бир монографијада үмумиләшдирмишдир.

Республикамызын көркәмли фолклоршүнасларындан бири дә **профессор М. Һ. Тәһмасиб** олмушдур. О, халг әдәбијјатынын мүхтәлиф жанрларынын топланмасы, һәм дә тәдгиги илә мәшғул олмушдур. О, 1945-чи илдә «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында мөвсүм вә мәрасим нәғмәләри» адлы намизәдлик диссертасијасы мүдафиә етмишдир. М. Һ. Тәһмасиб мәрасим нәғмәләри, ләтифәләр, ашыг ше'рләри, бајатылар, нағыллар вә дастанларымызын топланмасы, системләшдирилмәси, нәшри ишиндә јахындан иштирак едир. Бүтүн бунларла бәрабәр, М. Һ. Тәһмасиб фолклор саһәсиндә көркәмли бир нәзәријјәчидир. Онун халг әдәбијјатына даир илк мәгаләләри һәлә 30-чу илләрин сонуна аиддир. О, сонракы илләрдә дә бу саһәдәки тәдгигатыны давам етдирмишдир.

М. Һ. Тәһмасиб узун илләр Азәрбајчан епосу үзериндә мүшаһидәләр апармышдыр. Онун һәм мәһәббәт дастанларына, һәм дә

[1] Бундан сонра: *Тәдгигләр* шәклиндә вериләчәкдир—*(ред).*

гәһрәманлыг дастанларына аид бир сыра гијмәтли мәгаләләри чап олунмушдур. Азәрбајчан дастанынын мәншәји, инкишаф мәрһәләләри, формалашмасы, шәкли хүсусијјәтләри үзәриндә апарылан мүшаһидәләр «Азәрбајчан халг дастанлары (орта әсрләр)» (1972) адлы монографијасында үмумиләшдирилмишдир.

Әһлиман Ахундов јухарыда бәһс етдијимиз фолклоршүнаслардан фәргли олараг әсасән, топлајычылыг иши илә мәшғул олмушдур. О, узун илләр әмәкдашы олдуғу фолклор шө'бәсинин бир сыра елми експедисијаларында иштирак етмишдир.

Ә. Ахундов нағыллар, дастанлар вә ашыг ше'рләринин топланыб чап олунмасына чох әмәк сәрф етмишдир. Ики чилддән ибарәт «Азәрбајчан фолклору антолокијасы», Ә. Ахундовун узун илләр апардығы топлајычылыг ишинин јекунудур. Бунларла бәрабәр, онун «Гачаг Нәби», «Ләтиф Шаһ» дастанлары, фолклорда халглар достлуғу мөвзуларында мәгаләләри дә вардыр. Ашыг Әләскәрин һәјат вә јарадычылығындан намизәдлик диссертасијасы мүдафиә едән мүәллиф ашыг јарадычылығы саһәсиндәки тәдгигатыны сонралар да давам етдирмишдир.

1950—60-чы илләрдә Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын топланмасы, нәшрә һазырланмасы вә тәдгиги илә мәшғул олан алимләр нәсли јетишмишдир. Бунлар һәм дә фолклорумузун мүхтәлиф проблемләринә вә жанрларына һәср едилән көркәмли монографија вә тәдгигатларын мүәллифләри кими танынмышлар. Нурәддин Сејидов узун илләр Азәрбајчан нағылларынын топланмасы вә нәшри илә мәшғул олмуш, Азәрбајчан вә рус дилләриндә бир нечә нағыл китабы чап еләмиш, һәм дә нағылларымызын республикада илк вә кениш тәдгигатчысы кими дә танынмышдыр.

Фолклоршүнаслыг саһәсиндә профессор **Әлијар Гарабағлы** да узун илләр фәалијјәт көстәрмишдир. Һәлә 30-чу илләрдә мәтбуатда онун бир сыра мәгаләләри чап олунмушдур. Ә. Гарабағлы сонралар орта мәктәбләримиздә халг әдәбијјатынын тәдриси јоллары үзәриндә ишләмиш вә онун һәмин мөвзуда ајрыча китабы чап олунмушдур[1].

Азәрбајчан фолклоршүнаслығынын инкишафында «Короғлу» дастанынын тәдгиги мүәјјән јер тутур. Профессор Фәрһад Фәрһадовун дастанын Загафгазија версијасы үзәриндәки тәдгигатлары диггәти чәлб едир.

Фолклорумузун нәзәри мәсәләләринин өјрәнилмәсинә әмәк сәрф едән алимләримиздән бири дә филолокија елмләри доктору, профессор Мирәли Сејидовдур. Онун Азәрбајчан әсатиринин тәдгигинә һәср олунмуш китаб вә мәгаләләри өз елми-нәзәри сигләтилә сечилир. М. Сејидов варсаг, оғуз, өләнк, уғур Горгуд вә башга сөзләрин етимоложи шәрһини вермишдир.

Филолокија елмләри доктору, профессор Вагиф Вәлијев ши-

---

[1] Ә. Гарабағлы. Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјатынын тәдриси. Бакы, 1961.

фаһи әдәбијјатымызын тәдгиги илә ардычыл мәшғул олан алимләримиздәндир. О, «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты»-нын жанрлары» мөвзусунда докторлуг диссертасијасы јазмыш, һәмин әсәр әсасында «Азәрбајчан фолклору» дәрслијини чап етдирмишдир. В. Вәлијевин шифаһи халг әдәбијјатымызын дикәр саһәләринә аид дәрс вәсаити, монографија вә мәгаләләри дә вардыр.

1970-чи иллардән фолклорумузун тәдгиги илә мәшғул олан алимләримиздән бири дә профессор Азад Нәбијевдир. О, фолклорумузун нәзәри мәсәләләринин—типолокија, кенезис, гаршылыглы әлагәләрин, жанрлар системинин тәдгигатчысыдыр. А. Нәбијев фолклоршүнаслығымызда архаик жанрларын, халг ојунлары вә мејдан тамашаларынын милли бајрамларымызын илк арашдырычыларындандыр. Бу саһәдә онун «Азәрбајчан—өзбәк фолклор әлагәләри» (1978), «Азәрбајчан фолклорунун жанрлары» (1983), «Ел нәғмәләри, халг ојунлары» (1988) вә башга монографијалары чап олунмушдур.

Азәрбајчан фолклорунун топланмасы саһәсиндә дә А. Нәбијев мүһүм ишләр көрүр. «Азәрбајчан дастанлары» (1977), «Нәғмәләр, алгышлар, инанчлар» (1986), «Новруз» (1989), «Новруз бајрамы» (1990), милли мифләр топлусундан ибарәт «Сеһирли сүнбүлләр» (1990) вә башга топлулары мисал кәтирмәк олар.

Профессор Мүрсәл Һәкимов республикамызда ашыгшүнас алим кими танынмышдыр. О, һәм топлајычы вә һәм дә тәдгигатчыдыр. Сон илләр о, «Халгымызын дејимләри вә дујумлары» силсиләсиндән бир нечә китаб топлајыб чап елэтдирмишдир.

Филолокија елмләри доктору Әли Салэддин әдәбијјат вә фолклор проблеми үзрә танынмыш мүтәхәссисдир. «Сабир вә фолклор», «Азәрбајчан ше'ри вә фолклор» монографијалары онун бу саһәдәки ахтарышларынын бәһрәсидир. Ә. Саләддин республикамызда илк фолклор музејләринин тәшкилатчыларындандыр.

Филолокија елмләри докторлары Сәдник Пашајевин Азәрбајчан әфсанәләри, Р. Рүстәмзадә дастанлар, Бәһлул Абдуллајевин исә мәрасим нәғмәләри һаггында ахтарышлары фолклоршүнаслығымызын сон дөвр наилијјәтләри адландыра биләрик.

Әдәбијјат вә фолклоршүнасларымыз фолклор әлагәләри проблеминә даир сон илләрдә гијмәтли тәдгигат ишләри јазмышлар. Бу саһәдә Д. Әлијеванын, Әкбәр Ирәванлынын, И. Аббасовун, Һәмид Вәлијев вә башгаларынын адларыны чәкмәк олар.

Әдәбијјат вә фолклор проблеми үзрә фолклоршүнас вә әдәбијјатшүнасларымызын бир сыра монографија, диссертасија вә мәгаләләри мејдана кәлмишдир. Һ. Араслы, М. Әләкбәров, М. Һ. Тәһмасиб, И. Бабајев, А. Вәфалы,, Ч. Абдуллајев, С. Рүстәмханлы, Т. Халисбәјли, Б. Абдуллајев, Ч. Гулијев, Н. Хәлилов вә башгаларынын тәдгигатларыны мисал көстәрмәк олар. Бунларын тәдгигатлары Н. Кәнчәви, М. Фүзули, М. П. Вагиф, Ч. Мәммәдгулузадә, Ј. В. Чәмәнзәминли, Ч. Чаббарлы, Ә. Һагвердијев, С. Рәһимов вә башга сәнәткарларын фолклорла әлагәси проблеминә һәср едилмишдир.

Әдәбијјатшүнасларымыздан М. Ариф, Ф. Гасымзадә, Ә. Султанлы, М. Ҹ. Ҹәфәров, Қ. Талыбзадә, Қ. Мәммәдов, Ә. Мирәһмәдов, П. Хәлилов, Ә. Ҹәфәрзадә, Г. Хәлилов вә башгалары фолклорумузун бир сыра нәзәри мәсәләләринә даир тәдгигатлар апармыш, мәгаләләр јазмыш, јахуд әдәбијјатшүнаслыға аид китабларында фолклорумуздан бәһс етмишләр. Бөјүк әдибимиз Ҹ. Ҹаббарлыдан башлајараг көркәмли сөз усталарымыз С. Вурғун, М. Һүсејн, М. Ибраһимов, С. Рәһимов, Р. Рза, О. Сарывәлли вә башгалары да өз чыхышлары вә мәгаләләри илә Азәрбајҹан фолклоршүнаслығынын инкишафына көмәк етмишләр.

Азәрбајҹан совет фолклоршүнаслығынын наилијјәтләриндән бири дә халг әдәбијјатымызын мүхтәлиф жанр вә проблемләринин тәдгигинә һәср едилмиш монографијаларын чап едилмәсидир. Бунлар ашыг јарадычылығы, «Қитаби-Дәдә Горгуд», «Қорғлу», «Ашыг Гәриб» кими дастанлар, әдәбијјат вә фолклор, фолклор әлагәләри вә с. һаггындадыр. Беләликлә, сон дөврдә фолклоршүнаслығымызда дасташүнаслыг, горгудшүнаслыг, короғлушүнаслыг мејдана кәлмишдир.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, сон јетмиш илдә Азәрбајҹан фолклоршүнаслығы чох мараглы бир јол кечмишдир. Фолклорумузун топланмасы вә нәшриндәки наилијјәтләримиз бөјүкдүр. Халг әдәбијјатымызын тәдгиги вә өјрәнилмәси саһәсиндә дә мүһүм ишләр көрүлмүшдүр.

Фолклорумузун Ҹәнуби Азәрбајҹанда да топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси ишиндә сон илләрдә бир ирәлиләјиш өзүнү көстәрир. Ики ил бундан әввәл Тәбриздә Ҹавад Һеј'әтин «Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты» китабы чап олунмушдур. Ҹавад Һеј'әт Теһранда јашајыр, азәрбајҹанлыдыр, дүнја шөһрәтли ҹәррaһдыр. Теһранда азәрбајҹанча чыхан «Варлыг» журналынын нашири вә редакторудур. Ејни заманда әдәбијјат, мәдәнијјәт хадимидир. Азәрбајҹан дилинә вә әдәбијјатына даир бир сыра китаб вә мәгаләләрин мүәллифидир. Һаггында сөһбәт апардығымыз китабы әрәб әлифбасындан инди биз истифадә етдијимиз әлифбаја Мираббас Асланов чевирмишдир (Азәрнәшр, 1990).

Һәмин китабда Ҹавад Һеј'әт Шимали Азәрбајҹанда фолклорумузун топланмасы вә өјрәнилмәси тарихиндән данышмышдыр. Бәһсин сонунда Ҹәнуби Азәрбајҹанда бу саһәдә көрүлән ишләрә мүхтәсәр хүласә верилмишдир. Һәмин һиссәни гысалдылмыш шәкилдә бурада веририк.

Иран Азәрбајҹанында 60 илдән бәри Пәһләви режиминин шовинист фарслашдырма сијасәтинин нәтиҹәси олараг ана дилимиздә јазмаг јасаг олмушдур. Тәбиидир ки, бу боғунтулу шәраитдә халг әдәбијјаты да инкишаф етмәк дејил, јаваш-јаваш сөнмәјә вә унудулмаға мә'руз галмышдыр. Бунунла белә кәндләрдә јашајан вә арија-меһри мәдәнијјәтинин, афәтиндән шәһәрләрә нисбәтән даһа узагда галан халгымыз өз дил вә фолклоруну шәһәрли вәтәндашларымыздан даһа јахшы горуја билмишдир. Бу күн нисбәтән саф вә тәмиз түрки дилини анҹаг кәнд-

лэрдэ вэ еллэр ичэрисиндэ ашидэ билэрик. Даһа ачыг сөјлэмэк истэрсэк, дилимизин галмағыны, адэт вэ эн'энэлэримизин горунмағыны еллэримизэ вэ савадсыз халгымыза мэдјунуг.

Шиддэтли боғунту вэ сансор вэ јасаглар алтында јашајан халгымыз арасында јенэ дэ дилинэ вэ эдэбијјатына бағлы вэ элагэдар олан зијалылар чыхмыш вэ кизли вэ ја ашкар сурэтдэ өз дилиндэ ше'р сөјлэмиш вэ бэ'зилэри дэ фолклор хэзинэмиздэн нүмунэлэр топламышлар. Бундан 56 ил габаг Әли Нэги Ваизи-Деһхари ганлы вэ 55 ил габаг да Мэһэммэд Раһим Нүсрэтүлмүлк Макуи Азэрбајчан фолклорундан китабчалар чап етмишлэр. 1944-чү илдэ Әли Әскэр Мүчтэһиди «Әмсал вэ Һикэм» адлы китабыны 2500 азэри аталар сөзүнэ вэ мэсэллэринэ ихтисас вермишдир.

Тэбриздэ 1946-чы илдэ Демократ Һөкумэти заманында ана дилимиз вэ эдэбијјатымыз мэктэблэрдэ рэсмэн охунмаға башладығы заман фолклор нүмунэлэри дэ топланмаға башланмышдыр. О заман түрк дилиндэ нэшр едилэн «Азэрбајчан» рузнамэсиндэ бајатыларын илк нүмунэлэри вэ «Дэдэ Горгуд» дастанлары бу күнки дилдэ М. Фэрзанэ тэрэфиндэн нэшр едилмишдир. Лакин бу вэзијјэт бир илдэн артыг идамэ тапмамыш вэ демократ һөкумэти дағыландан сонра ана дилиндэ јазылан китаб вэ мэтбуат Теһран һөкумэти адамлары тэрэфиндэн јандырылыб мэһв едилди вэ јенэ түрк дилиндэ јазыб-охумаг гадаған олду.

1948-дэ Теһран һөкумэти вэ данишкаһы тэрэфиндэн көндэрилмиш олан устад Фирузанфэр Тэбриз данишкаһында вердији нитгиндэ Азэрбајчан фолклорунун топланмасыны төвсијэ вэ тэклиф етмишди, лакин бу күнэ гэдэр Тэбриз данишкаһы тэрэфиндэн бу барэдэ габили-тэвэччөһ бир иш көрүлмэмишдир вэ ја нэзэримизэ чатмамышдыр.

Бүтүн һэјатыны халгына хидмэт илэ кечирэн доктор С. Чавид топладығы фолклор нүмунэлэринин биринчи чилдини 1966-чы илдэ чап етдирмишдир. Бу китабын икинчи чилдини «Азэрбајчан фолклорундан нүмунэлэр» ады илэ 1980-чы илдэ, јэ'ни ингилабдан сонра чап етдирэ билмишдир.

Доктор Чавид, Әбдүлкэрим Мэнзури Хаминеји илэ бирликдэ 1277 тапмачалары вэ 38 јаныылтмачлары (шашырмалары) вэ 72 ашыг бағламаларыны «Тапмачалар» ады илэ 1980-чы илдэ нэшр етдирмишдир.

М. Ә. Фэрзаи иллэр боју топладығы бајатылары илк дэфэ 1964-чү илдэ вэ икинчи дэфэ 1981-чи илдэ чап етдирмишдир. Јагуб Гүдс дэ нечэ иллик зэһмэт вэ чалышмаларынын мэһсулу олан 6000 аталар сөзүнүн биринчи чилдини фарсча гаршылығы вэ изаһы илэ бирликдэ 1981-чи илдэ чап етдирмишдир.

Азэрбајчан фолклорунун топланмасында мэрһум Сэмэнд Бэһрэнки вэ Бэһруз Деһгани дэ чох чалышмышлар. Онлар «Мэсэллэр вэ тапмачалар» китабынын чапына мүвэффэг олмушлар.

Һэсэн Мэчидзадэ Савалан «Азэрбајчан маһнылары вэ баја-

тылары»ны «Түрки тәранәләр» ады илә ики чилддә 1963 вә 1965-чи илләрдә чап етдирмишләр.

1981-чи илдә «Әдәб хәзинәси» ады илә гәзәл, ше'р, бајаты, ашыглар сөзү, лајлалар, аталар сөзләри, һикмәтли сөзләр, мәсәлләр вә тапмачалардан ибарәт ајры һәчмли бир китаб чыхды. Бу китаб Аға Әләскәр Хүррәм тәрәфиндән һазырланмыш вә профессор Гуламһүсејн Бегделинин редакторлуғу илә чап едилмишдир.

1954-чү илдә Әли Тәбризи «Әсли вә Кәрәм» дастанынын әслинә нисбәт ики бәрабәр һәчмдә ики јүз сәһифәдә чап етдирмишдир. Јенә Әли Тәбризи Кәзым Сәрдруди илә бирликдә «Ашыг Гәриб вә Шаһсәнәм» дастаныны мүгәддимә илә чап етдирмишдир.[1].

Әлбәттә, бунлар Чәнуби Азәрбајчанда сон илләрдә фолклорун топланмасына аид көрүлән ишләрин чүз'и бир һиссәсидир. Кәләчәкдә даһа чох ишләрин көрүләчәјинә әминик.

Сон он илдә фолклорумузун топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәсиндә мүһүм ирәлиләјиш өзүнү көстәрир. Мә'лумдур ки, һазырда бүтүн дүнја фолклора, етнографијаја демәли өз көкүнә гајыдыр. Халг күтләләринин әсрләр узуну јаратдығы мә'нәви сәрвәти топлајыб елин малына чевирмәк замәнәмизин ән үмдә проблемләриндән биридир. Бу саһәдә Азәрбајчан Республикасында да мүһүм ишләр көрүлмәкдәдир. Азәрбајчан Республикасы ЕА Низами адына Әдәбијјат Институту, Али мәктәбләримизин мүвафиг кафедралары шифаһи әдәбијјатымызы топламаг, нәшр етмәк вә тәдгиг етмәк саһәсиндә өз ишләрини јенидән гурмаға башламышлар. Республикамызын рајонларына, Дәрбәндә, Күрчүстанын азәрбајчанлылар јашајан әразисинә кедән експедисијалар әли долу гајыдыр. Бакы Дөвләт Университетиндә фолклор кафедрасы (мүдири проф. А. Нәбијевдир), В. И. Ленин адына АПИ-дә «Фолклоршүнаслыг» проблем лабораторијасы (рәһбәри проф. М. Һәкимовдур.) јарадылмышдыр. Товуз рајонунун Бозалганлы кәндиндә (рәһбәри Ә. Саләддин), Кәнчәдә (рәһбәри С. Пашајевдир) фолклор музејләри тәшкил едилмишдир. Бүтүн бунлар республикада фолклор гүввәләрини мәркәзләшдирмәк, узун илләр јығылмыш мә'нәви сәрвәт хәзинәси әсасында фолклор чохчилдликләринин нәшрини һәјата кечирмәк мәгсәдини дашыјыр. «Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу», мәһәббәт дастанлары, нағыллар, ашыглар, бајатылар, маһнылар вә башга жанрларын јени академик нәшрләрини һазырламаг вахты чатмышдыр.

---

[1] *Бах:* Чавад Һеј'әт, Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты, Азәрнәшр, 1990, сәһ. 34—37.

ӘДӘБИЈЈАТ.

1. СМОМПК, 1—47, бурахылыш, Тифлис—Бујнакс, 1881—1927.
2. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр, I—VII китаблар, Бакы, 1961—1987.
3. Н. Нәриманов, Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1973.
4. Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963.
5. Ф. Көчәрли. Азәрбајҹан әдәбијјаты, I ҹилд, Бакы, 1978, II ҹилд, Бакы, 1981.
6. А. Шаиг. Әсәрләри, IV ҹилд, Бакы, 1977.
7. С. Мүмтаз. Азәрбајҹан әдәбијјатынын гајнаглары, «Јазычы», 1986.
8. Һ. Зејналлы. Сечилмиш әсәрләри, «Јазычы», 1983.
9. Ә. Назим. Сечилмиш әсәрләри, «Јазычы», 1979.
10. Ј. В. Чәмәнзәминли. Әсәрләри, III ҹилд, Бакы, 1977.
11. П. Хәлилов. ССРИ халглары әдәбијјаты, I—II ҹилдләр, Бакы, 1977.
12. М. Һ. Тәһмасиб. «Мәктәб» журналында фолклора мүнасибәт, «Тәдгигләр» V ҹилд, 1977.
13. Ә. Мирәһмәдов. А. Шаиг, Бакы, 1956.
14. К. Талыбзадә. Ф. Көчәрлинин А. Шаигә мәктублары, «Азәрбајҹан», 1967, № 6.
15. К. Мәммәдов. Ј. В. Чәмәнзәминлинин әдәби нәзәри мүлаһизәләри, Ј. В. Чәмәнзәминли, Әсәрләри, III ҹилд, Бакы, 1977.
16. Н. Ахундов. Азәрбајҹан сатира журналлары, Бакы, 1968.
17. Д. Алиева. Из истории Азербайджанско-грузинских литературных связей, Баку, 1958.
18. А. Һачыјев. Тифлис әдәби мүһити. Бакы, 1980.
19. В. Вәлијев. Азәрбајҹан фолклору, Бакы, 1985.
20. А. Нәбијев. Азәрбајҹан—өзбәк фолклор әлагәләри, Бакы, 1978.
21. Т. Фарзалиев. И. Аббасов. О развитии азербайджанской фолклористики, «Советская тюркология», 1972, № 5.
22. С. Рүстәмханлы. «Молла Нәсрәддин» журналы вә фолклор, БДУ-нин әсәрләри, «Журналист», 1976, № 2.
23. Н. Нәҹәфов. С. Мүмтаз вә фолклор, «Тәдгигләр», V ҹилд, Бакы, 1977.
24. Азәрбајҹан фолклоршүнаслығы мәсәләләри, БДУ нәшријјаты, 1985, 1989.
25. Ҹавад Һеј'әт. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты, Азәрнәшр, 1990.
26. П. Әфәндијев. Илк Азәрбајҹан совет фолклоршүнаслары, В. И. Ленин адына АПИ-нин әсәрләри, 1968, № 5.
27. П. Әфәндијев. Фолклорумузун топланыб өјрәнилмәсиндә «Азәрбајҹаны өјрәнмә ҹәмијјәти»нин фәалијјәти һаггында, Бакы Дөвләт Университетинин әсәрләри, 1979, № 1.
28. П. Әфәндијев. Әмин Абид халг јарадыҹылығымыз һаггында «Фолклоршүнаслыг мәсәләләри». Бакы Дөвләт Университетинин нәшри. 1985.
29. П. Әфәндијев, Һ. Зејналлы вә Хулуфлу халг әдәбијјаты һаггында, Дил вә әдәбијјат тәдриси, 1977, № 3.
30. П. Әфәндијев, Фолклорумузун фәдаиләри, «Коммунист» гәзети, 1990, 1 феврал.
31. Ә. Саләддин. «Кәздикләрим. көрдүкләрим», Азәрнәшр, 1988.
32. Б. Абдуллајев. Ј. В. Чәмәнзәминли вә фолклор, Елм, 1981.
33. Н. Гурбанова. Һәнәфи Зејналлы, «Јазычы», 1989.

ИКИНЧИ БӨЛМӘ

АЗӘРБАЈЧАН ШИФАҺИ ХАЛГ ӘДӘБИЈЈАТЫНЫН ЖАНРЛАРЫ

Халг поезијасынын мәншәји

Халг сәнәтинин нә заман мејдана кәлмәсини дәгиг шәкилдә мүәјјәнләшдирмәк чох чәтиндир. Бу мәсәлә бүтүн дүнја фолклоршүнаслығында мүһүм проблемләрдән бири олараг галмагдадыр. Анчаг буна бахмајараг, фолклор әсәрләринин мәншәји мәсәләсини тәхмини дә олса мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Бунун үчүн нәзәријјәчиләрә мүасир елмин бир сыра наилијјәтләри әсас верир. Мәсәлән, поезијанын мәншәјини тәхмини да олса мүәјјәнләшдирмәк үчүн ашағыдакы саһәләрдә елмин әлдә етдији наилијјәтләр бизим көмәјимизә чатыр: әввәлән, халгларын гәдим, ибтидаи иҹма дөврүнә аид археоложи вә тарихи мә'луматлар, сонра, мүасир дөврдә мәдәнијјәти даһа ашағы сәвијјәдә олан халгларын һәјаты вә јарадыҹылыглары үзәриндә апарылан етнографик мүшаһидәләр вә нәһајәт, даһа мәдәни халгларын шифаһи халг јарадыҹылығында кәлиб бизә чатан гәдим дөвр галыгларынын арашдырылмасы. Дүнја классикләринин сәнәтин мәншәјинә даир нәзәри мүддәалары исә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин мејдана кәлмәсини ајдынлашдырмаг ишиндә әсаслы әһәмијјәтә маликдир. Буна көрә дә поезијанын мәншәји мәсәләси јалныз үмуми, нәзәри шәкилдә гојула биләр. Чүнки халг поезијасынын ән гәдим нүмунәләри унудулмуш, кәлиб бизә чатмамышдыр.

Үмумијјәтлә, сәнәтин мәншәји һаггында тарихдә мүхтәлиф көрүшләр олмушдур. Бунларын бир гисми идеализмә әсасландығы үчүн өзүнә мөвге газана билмәмишдир. Мәсәлән, Биоложи нәзәријјәјә көрә куја үмумијјәтлә, сәнәт вә бәдии јарадыҹылыг истe'дады анадан кәлмәдир, инсан ону тәбиәтдән алыр.

Анчаг билмәк лазымдыр ки, көзәллик дујуму ганунлары тарихән, јаваш-јаваш јараныб формалашмышдыр. Гәдим инсанлар әмәк фәалијјәти, тәбиәтлә тәмасы заманы сәнәтин көзәллијини баша дүшүб сонра өз әсәрләриндә тәҹәссүм етдирмишләр.

Сәнәтин гәдим инсанларын тәшкил етдији ојунлардан доғмасы нәзәријјәси дә тарихи ичтимаи әсаслардан узаг көрүнүр. Чүнки ојунларын өзләри дә инсанларын әмәји просесиндә тәшкил едилмишдир.

Сәнәтин диндән доғуб инкишаф етмәси нәзәријјәси дә чәмијјәтин тарихи ичтимаи инкшафы тәрәфиндән дәгигләшдирилмәлидир. Бу нәзәријјәнин бир чох тәрәфдарлары сәнәтин әсасында гәдим әсатирләрин дајандығыны сөјләмишләр. Әввәлән дејәк ки, сәнәт вә дин ичтимаи шүурун мүхтәлиф формаларыдыр. Онлар бир-бириндән доға билмәз. Бундан башга дин сәнәтдән сонра доғуб инкишаф едир. Бәшәр чәмијјәтинин сонракы инкишафы јолунда мүәјјән мә'нада динин сәнәтә тә'сири өз изләрини сахламасыны сөјләмәк мүмкүндүр. Јекун олараг демәлијик ки, сәнәт вә динин мәншәјинин материалист изаһы будур ки, һәр икиси гәдим инсанларын әмәк фәалијјәти нәтичәсиндә доғуб инкишаф етмишдир.

Сәнәтин мәншәјини изаһ етмәк үчүн гәдим инсанларын тәбиәт, һејван вә биткиләр аләми һаггында ибтидаи көрүшләрини дә билмәк лазымдыр. Бу көрүшләр анимизм, магија (әфсун), тотемизм, антропоморфизм вә с. шәкилләрдә тәзаһүр едирди. Мифолокија (әсатир), әфсанә, рәвајәтләр мәһз бу көрүшләрдән сонракы дөврләрин мәһсулудур.

Ибтидаи дөвр фолклор јарадычылығынын мүәјјән мәрһәләсиндә гәдим инсанлар һәр бир тәбиәт һадисәсинин, әшјанын архасында бир руһ көрмүш вә онлары чанлы һесаб етмишләр. Буна анимизм дејилир. Тәбиәт һадисәләри, тәбии гүввәләр гаршысында ачиз олан инсанлар онлары чанландырмаг јолу илә шәрһ етмәјә сә'ј көстәрмишләр. Ф. Енкелс јазыр: «Тәбиәт гүввәләри ибтидаи адама јабанчы, әсрарәнкиз, әзичи бир шеј кими көрүнүр. Бүтүн мәдәни халгларын кечдији мүәјјән пилләдә инсан һәмин гүввәләри чанландырмаг јолу илә онлара алышыр. Мәһз бу чанландырма мејлини һәр јердә аллаһлар јаратмышдыр»[1].

Ај, күнәш, улдузлар, күләк, су, биткиләр даһа сонра булуд, јағыш, илдырым, гыш, јаз вә с. чанландырылмасы, һәрәсинә бир чанлынын кејфијјәтләринин верилмәси анимизмин тәзаһүрүдүр.

Магија—әфсун, чаду, фал, гурд ағзы, анд вә инанчларда өзүнү көстәрмәкдәдир. Һава, мәһсул, чадукәрләр һаггында рәвајәтләр, нағылларда раст кәлдијимиз сеһрли үзүк, сүфрә, халча, чубуг вә саирә дә јашамагдадыр.

Гәдим инсанларда анимист көрүшләрин мејдана кәлмәси, ајры-ајры һејван вә биткиләрин, әшјаларын фетишләшдирилмәси илә сых бағлы иди. Фетишист мүнасибәт нәтичә е'тибары илә тотемист көрүшләри доғурду ки, ајры-ајры халгларын шифаһи јарадычылығынын инкишафында тотемизм сонралар мүәјјән мәрһәләни тәшкил етди. «Тотем» сөзү Шимали Америкада јашајан һинду гәбиләләриндән биринин дилиндән көтүрүлмүш-

---

[1] Ф. Енкелс. Анти—Дүринг. Азәрнәшр. 1953. сәһ. 328—329.

дур, нәсил демәкдир. Тотем бу вә ја дикәр ғәбиләнин мүгәддәс сајдығы, јахуд онда өз әчдадыны көрдүјү мүәјјән һејван, јахуд битки нөвүдүр. Мүхтәлиф гәбиләләрдә инәк, өкүз, ат, илан вә башга һејванлар мүгәддәс һесаб едилмиш, битки аләминдән исә бир сыра ағачлар, чичәкләр мүгәддәс сајылмыш, бунлардан арчын, дағдаған, сәм (сәмәни) вә с. хүсуси әһәмијјәтә малик имиш[1]. Торпаг, һава (көј-сәма) су, од мүгәддәс һесаб едилмиш. Сајачы сөзләриндә һејванларын инсан дилиндә данышмасы, бәһсә кирмәси, јерин, көјүн, булудун, илдырымын, јағышын чанлы кими тәсвири бу мәсәләләрлә бағлыдыр.

Антропоморфизмдә тотемизмдән фәргли олараг тәбиәт һадисәләринә, һејван вә биткиләр үзәринә инсанлара хас олан әламәт вә хүсусијјәтләр көчүрүлүр. Бизим бир сыра нағылларымызда гушлар, дикәр һејванлар инсан чилдинә кирир, јахуд да инсан кими данышырлар, инсанлара бу вә ја дикәр әһвалатлардан хәбәр верирләр. Бундан башга нағыл вә әфсанәләрдә булуд, илдырым, ај, күнәш дә инсанлара мәхсус хасијјәтләр кәсб едир.

Мифолокија (әсатир) да чәмијјәтин нисбәтән ашағы мәрһәләсиндә, синифли чәмијјәтдән габаг, ибтидаи ичма дөврүндә мејдана кәлмишдир. Дүнја халгларынын мифолокијасы үзәриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, о, инсан тәфәккүрүнүн јүксәк инкишаф мәрһәләсини, дүнјакөрүшүнүн формалашдығы ајдын бир дөврү өзүндә әкс етдирир. Инсанлар дүнја, јараныш һаггында әсас суаллара бирдән-бирә вә чох тезликлә чаваб тапа билмәздиләр. Дүнја нечә әмәлә кәлиб? Инсан нечә јараныб, тәбиәт һадисәләри нечә вә нә чүр баш верир? Бүтүн буна охшар суаллар заман кечдикчә мүәјјән систем һалыны алмыш, мәһз ондан сонра мифолокија јаранмаға башламышдыр. Һәм дә мифолокијада аллаһлар өзләри јүксәк вә ашағы силкләрә бөлүнүр. Мүәјјән синфи фәргләр көстәрилир. Демәли, мифолокија гәдим инсанларын анимист, антропоморфист, тотемист вә с. бахышларындан сонракы дөврүн мәһсулудур.

Бәс нечә олмушдур ки, ибтидаи инсанлар сәнәтин јаранмасына еһтијач дујмушлар?

Сәнәт дә гәдим инсанларын ибтидаи үнсијјәт васитәләриндән бири олмушдур. Поезија әввәлчә кортәбии, материалист әсасда инкишаф етмишдир. Қ. Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин мүгәддимәсиндә јунан инчәсәнәти һаггында данышаркән көстәрир ки, әсатир халгын фантазијасында шүурсуз бәдии сурәтдә ишләнмиш олан тәбиәт вә ичтимаи формалардыр. Демәли, ән гәдим заманларда ичтимаи һәјатын, мүһитин поетик, образлы дәрк олунмасы гәдим инсанларын фәалијјәтинин нөвләриндән бири олмушдур. Гәдим сәнәтин илк нүмунәләринин мејдана кәлмәсиндә ибтидаи инсанларын хәјалынын,

---

[1] *Бах:* И. М. Чәфәрзадә. Азәрбајчан тарихинин ән гәдим дөвру. Азәрбајчан тарихиндән очеркләр, Бакы 1956. с. 54.

ујдурмасынын ојнадығы мүһүм ролу гејд едәрәк Ҝ. Маркс јазырды: «Хәјал, инсанлығын тәрәггисинә ән чох јардым едән, бөјүк бир исте'даддыр: о, артыг инсан нәслинә гүдрәтли тә'сир көстәрән, инди јазылмамыш әдәбијјатын әсатир, әфсанә, рәвајәтләрини јарадан мәнбәдир».[1].

Ҝ. Маркс даһа сонра әсатирин јаранмасы вә өлүб кетмәси мәсәләсиндән бәһс едәрәк көстәрир ки, әсатир тәсәввүрдә вә тәсәввүрүн јардымы илә тәбиәт һадисәләрини мүәјјән шәклә салыр, үзәриндә һөкмран олур вә бу һәгиги һөкмранлыгла да әсатир мәһв олуб кедир. Јә'ни хәјалын јаратдығы бәдии тәсәввүр, образ галыр, онун ујдурма олдуғу исә унудулуб кедир.

Дүнја классикләри, онларын нәзәри мүддәаларыны мәнимсәјән Г. В. Плеханов, М. Горки дил, сәнәт вә тәфәккүрүн инкишафында, инсан әмәјинин бөјүк рол ојнадығыны көстәрмишләр. Ибтидаи инсанларын поетик јарадычылығы онларын әмәк фәалијјәти илә сых әлагәдә инкишаф етмишдир. Чох еһтимал ки, поетик фәалијјәт тәсвири инчәсәнәтдән (бурада ибтидаи инсанларын һәр чүр шәхси шејләри нәзәрдә тутулур) нисбәтән сонра мејдана кәлмишдир. Она көрә ки, һәгиги мә'нада поетик јарадычылыгда инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олан дилдән истифадә едилмишдир. Демәли, дил поетик сәнәтин јаранмасында ән мүһүм факторлардан биридир. «Әкәр ибтидаи инсан бу вә ја дикәр ев әшјасы, силаһ үзәриндә ишләјирсә, јахуд әчдадынын ону һејран едән гәһрәманлығы һаггында данышырса, о заман буну о өз-өзлүјүндә мүәјјән бир көзәллик јаратмаг мәгсәдилә дејил, бу шејә еһтијач дујдуғу, бу һадисәни ибрәтамиз вә зәрури сајдығы үчүн едирди. Бу исә, онун бу вә ја дикәр әшјаны даһа јахшы, даһа көзәл етмәк, ону марагландыран һадисәләр һаггында даһа тә'сирли данышмаг сә'јинә мане олмурду».[2] М. Горки мәгаләләринин бириндә көстәрирди ки, инчәсәнәтин баниләри дулусчу, дәмирчи, тохучу, дашјонан, бәнна, ағач вә сүмүк үзәриндә нәгш едән нәггаш, силаһгајыран, рәнксаз, дәрзи вә үмумијјәтлә, сәнәткар инсанлар олмушлар, онларын сәнәткаранә сурәтдә дүзәлтдикләри шејләр бизим көзләримизи севиндирир, музејләри долдурур.

Үмумијјәтлә, фолклора мәхсус олан коллективлик ибтидаи инсанын поетик јарадычылығында хүсусилә өзүнү көстәрирди. Бу о демәк дејил ки, поезија коллективин өзү тәрәфиндән јарадылыр. Фәрдләрин исә һеч бир ролу јох иди. О заманын өзүндә дә коллективин ичәрисиндә һәр бир пешәдә, о чүмләдән дә сәнәтдә бачарығы илә сечилән инсанлар олмушдур. Мәсәлә бурасындадыр ки, коллектив, јә'ни гәбилә, јахуд тајфа ејни фикирдә, ејни марагда олмушдур. Бу мә'нада һәр бир јарадычы коллективин фикрини өз әсәрләриндә ифадә етмишдир. Заман кечдикчә фәрдин, коллективин јаратдығы нүмунәләр ичтимаи

[1] Ҝ. Маркс, Ф. Енгельс Об искусстве т. I. М., 1957, с. 270—271.
[2] Русское народное поэтическое творчество М. 1956, сәһ. 172.

һәјатын чох мүхтәлиф саһәләрини әһатә етдији кими, форма е'тибары илә дә бир-бириндән фәргләнмиш вә чохжанрлы шифаһи әдәбијјатымыз јаранмышдыр.

Әмәк нәғмәләри. Халгын поетик јарадычылығынын ән гәдим жанрларындан бири әмәк нәғмәләри олмушдур. Бунлар билаваситә әмәк просесиндә ифа едилмишдир. Мәгсәд исә әмәји ритмикләшдирмәк вә јүнкүлләшдирмәкдән ибарәт олмушдур. Бу нәғмәләр әввәлләр чох садә вә бәсит шәкилдә өзүнү көстәрмишдир. Бә'зән бир сөз бир нечә дәфә тәкрар едилмиш, ритмлә сөјләнмиш, шән, шух характер дашымышдыр. Бунунла да о, коллективи һәвәсә кәтирмиш, сәфәрбәр етмиш, әмәк просесиндәки чәтинлији, ағырлығы јүнкүлләшдирмәјә хидмәт көстәрмишдир. Мәсәлән:

Күч вер һо, күч вер һо, күч вер һо!
Авалым дүздә галыб,
Күч вер һо, күч вер һо, күч вер һо!
Еһһе, еһһе, күч вер, һо (17,66).

Әмәклә бағлы халг јарадычылығы фолклорумузун илк гајнагларында дајаныр. Гәдим инсанлар дәстә, тајфа, гәбилә шәклиндә јашадығы дөврдән башлајыр. Анчаг о дөврүн үмумијјәтлә халг әдәбијјаты нүмунәләри бизә кәлиб чатмамышдыр. Гәдим әмәк нәғмәләринин бир сыра нишанә вә әламәтләрини өзүндә сахлајан нүмунәләр сон дөврләрдә топланыб үзә чыхарылмышдыр. Әмәк нәғмәләринин әсас хүсусијјәтләри онларын гәдим инсанларын мүхтәлиф дөврләрдә пешә вә сәнәтләрилә бағлы јаранмасындадыр. Һәмин нүмунәләрдә көрүлән ишин характери, форма вә мәзмуну, пешә әламәтләри өзүнү көстәрир. Мәсәлән, экинчилик, овчулуг, малдарлыг, балыгчылыг, тохучулуг вә саирә илә бағлы јаранан маһнылар һәмин сәнәтләрин көрүлмә кедишини, әламәтләрини, ритмини мүәјјән дәрәчәдә горујуб сахламышдыр.

Бу илк нәғмәләр шифаһи поезијамызын бизә кәлиб чатан ән гәдим нүмунәләри кими, халгын илкин әмәк һәјатыны экс етдирмәклә јанашы, ејни заманда әмәк нәғмәләринин формалашма просесини дә мүәјјән дәрәчәдә көстәрмәкдәдир. Әмәк нәғмәләринин бир чохунда әмәк вә әмәк аләтләри, көмәкчи гүввәләр тә'рифләнмиш, һәтта мүгәддәсләшдирилмишдир. Заман кечдикчә илк әмәк нәғмәләринин даһа камил нүмунәләри јаранмышдыр.

Һолаварлар. Әмәк нәғмәләринин бир чох хүсусијјәтләрини өзүндә сахлајан «һолавар»лар инди дә һафизәләрдә јашамагдадыр.

Гара кәлим наз ејләр,
Гујруг булар, тоз ејләр
Ај гаранлыг кечәдә
Котаны пәрваз ејләр.

Котанын һодаглары
Партлајыб додаглары,
Гарғајын котан сынсын,
Динчәлсин һодаглары.

Ја чүт, ја да котанла јер әкән заман һејванларын һәрәкәтинә, аләтләрин чыхардығы сәсләрә, үмумијјәтлә экин ишинин аһәнкинә ујғун олараг охунан һолаварларын илкин формасы вә мә-

муну бәсит олмушдур. Сәсләрдән, ритмләрдән, «һо-һо»лардан ибарәтмиш. Халг ше'ринин инкишафы вә тәкмилләшмәсилә нечә дејәрләр бајаты формасында да һолаварлар јаранмышдыр.

Гара кәлим, күндә мән,
Көлкәдә сән, күндә мән
Сән јат гаја дибиндә
Гој гаралым күндә мән.

Ахшамлар, ај ахшамлар,
Ахшамлар јанар шамлар.
Һәрә евинә кедәр.
Хөдәк һарда ахшамлар?

Ағыр әмәк шәраити илә јанашы, әкинчиләрин арзу вә истәкләри дә бир сыра маһныларда ифадә едилмишдир:

Өкүзләр гоша кетди,
Ишләди чоша кетди
Ил узуну чалышдым
Зәһмәтим боша кетди.

Ә. Ахундов көстәрир ки, «һолавар»да «һо»—һејван, «вар»—исә кет мә'насында ишләдилмишдир (1,242). А. Нәбијев јазыр: «Чин, Һинд вә Скандинав халгларынын фолклорунда «һо» мүгәддәс өкүз (инәк) тотеминин ады олмушдур. Түркдилли халгларын—Азәрбајҹан, ујғур, өзбәк фолклорундакы мәрасим нәғмәләриндә «һо»лар мүгәддәс варлыг, сәадәт рәмзи кими тәрәннүм едилир. Һолавар мүгәддәс варлыглар һаггында маһны мә'насыны дашыјыр (17,69).

Сајачы нәғмәләри. Әмәк нәғмәләринин кениш јајылмыш нүмунәләриндән бири дә сајачы сөзләридир. Сајачы сөзү һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләр вардыр. Мәсәлән, Ф. Көчәрли көстәрир ки, саја фарс дилиндә көлкә демәкдир, мәҹази мә'насы исә һимајә, мүдафиәдир. Загафгазија татарлары (азәрбајҹанлылар—ред) бу сөзү не'мәт, јахшылыг, хејирхаһлыг мә'насында ишләдирләр. Бурадан да сајачы не'мәт кәтирән, боллуг кәтирән мә'насына кәлиб чыхыр. Бу, кәзән сәјјар, нәғмәкар ашыг дејил, дәрвиш дејил, ади тәрәкәмә көчәридир. Пајызын ахырында, гышда евләри кәзир, сәрбәст шәкилдә олан нәғмәләрлә ев һејванларынын хејирини тәрәннүм едир. Бунун әвәзиндә о, јағ, пендир, ун, буғда, дүјү вә с. шејләр алыр. Бу маһныларда һејванлара мәһәббәт ифадә олунур, онларын өзләринә мәхсус характер ҹәһәтләри тәсвир едилир, јахшы, бол мәһсул арзусу ифадә олунур.[1] Академик М. Ариф јазыр: «һәр ил тәхминән јаза әлли күн галмыш, гојунлар гузуламаға башладығы заман чобан палтары кејмиш адамлар кәндбәкәнд кәзиб «Сајачы» мәрасими иҹра едирләр. Чобанлар өзләри илә бир нечә гојун-гузу (гојун олмадыгда гојун дәрисинә кирмиш адам), ағарты (сүд, гајмаг, пендир вә с.) көтүрүб сајалар (малдарлыг маһнылары) охумаға башлајырлар» (11,3, 52). Ә. Ахундов исә бу

---

[1] *Бах:* Ф. Көчәрли. Сајачы сөзләри, СМОМПК. вып. 41. 1910. сәһ. 1—10.

барәдә белә дејир: «Саја сај сөзүндәндир. Сајачы саја маһныларыны јарадан вә ифа едән сәнәткар гојунчулара вә чобанлара дејилир. Сонралар гојуна да саја демишләр. Чох еһтимал ки, бу сөз гојунлары чүтләмәк вә сајмагла әлагәдар олдуғу үчүн саја адланмышдыр. Сајачы сөзләри һәм дә «Чобаны» адлы гојунлары чүтләмә маһнысынын давамыдыр.[1] Профессор М. Һ. Тәһмасиб «Сајачы» мәрасимләриндән бәһс едәрәк дејир: «Азәрбајчанча сај сөзүнүн бир сыра мә'насы вардыр. Бурадакы сај сөзү Дәдә Горгуд дастанларында ше'р мә'насында ишләнән сај сөзү илә әлагәдардыр. Бә'зи диалектләрдә «сөј» сов шәклиндә инди дә ишләнмәкдәдир: «сөздән совдан». Бә'зи рајонларымызда исә сав аталар сөзү мә'насында ишләнмишдир. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг еһтимал етмәк олар ки, «саја» нәғмә демәкдир (14, 15).

Шүбһә јохдур ки, сөј-сөз, аталар сөзү, нәғмә мә'наларында ишләдилмишдир. Анчаг диггәт едиләрсә, Ф. Көчәрлинин дедикләриндә дә һәгигәтә ујғун чәһәтләр вардыр. Она көрә ки, сајачы сөзләри мәһз сајалы олмаг үчүн ше'рлә ифа едилән хејирдуадыр. Бу һәм дә һејвандарлыгла әлагәдар мүхтәлиф мәрасимләрдә, мәсәлән, дөл, гырхын, јајлаға көчмә, арана кетмә вә с. вахтларда ифа едилмишдир.

Сајачы сөзләри һәм форма, һәм дә мәзмун е'тибарилә мүхтәлифдир. Бунлар ев һејванларына, маллара, ән чох исә гојун вә кечиләрә һәср едилмишдир. Сајачы сөзләри чох орижинал бир шәкилдә башланыр:

Саламмәлик, сај бәјләр,
Бир-бириндән јеј бәјләр,
Саја кәлди кердүнүз?
Салам верди алдыныз?!
Алны тәпәл гоч гузу
Сајачыја вердиниз?
Сәфа олсун јурдунуз!
Уламасын гурдунуз!
Ач кетсин, аваныныз!
Тох кәлсин чобаныныз (8—91)

М. Һ. Тәһмасиб јазыр ки, «сајачы сөзләри озан мәрасим нәғмәләриндән биридир. Бу нәғмә инди архаикләшмиш бир сыра сөзләри, формалары јашатдығы үчүн дә чох гијмәтлидир. Мисал үчүн биз бу балача нәғмәдә һөрмәтли мә'насында «сај», даһа јахшы мә'насында «јеј», нәғмә мә'насында «саја», гашга мә'насында «тәпәл», далдаланачаг мә'насында «сапа», дүшәркә мә'насында «јурд», оғру мә'насында «аван», кабаб мә'насында «шишлик» мача—буд мә'насында «ашыглыг», гол мә'насында «гор», нејсан јағышы мә'насында «сајан јағыш» вә с. кими сөзләрә раст кәлирик» (13,26—27).

Сајачы сөзләри чох садә, ахычы маһнылардыр. Бунларда гојунлар, гузулар, кечиләр тә'риф едилир, онларын хүсусијјәтләри, хејири, зәрәри, һәтта харичи көрүнүшү белә мәһәббәтлә чох тә'сирли бир шәкилдә ифадә олунур.

---

[1] Әдәбијјат мәчмуәси, XI чилд. 1957, сәһ. 136.

Гојунлу евләр көрдүм,
Гурулу јаја бәнзәр
Гојунсуз евләр көрдүм,
Гурумуш чаја бәнзәр
Гојун вар кәрә кәзәр,
Гојун вар күрә кәзәр,
Кедәр дағлары кәзәр,
Кәләр евләри бәзәр.

Нәнәм гојунун гарасы,
Гырхдығы полад парасы,
Јаз күнү дәләмәси,
Пајызда күрәмәси
Гыш күнү говурмасы...

Сајачы сөзләринин бөјүк бир гисми бајаты формасында јараныб јајылмышдыр. Бу нүмунәләр даһа лирик, ахычы вә чазибәдардыр:

Нәнәм а назлы гојун,
Гырговул көзлү гојун,
Пендири кәсмә, кәсмә,
Гатығы үзлү гојун.

Хырда-хырда чәпишләр
Отларын башын дишләр,
Кедәр іајлағы кәзәр
Кәләр аранда гышлар.

Сајачы сөзләринин охундуғу мәрасимин өзүндә бир сыра драм үнсүрләри көзә чарпыр. Чох еһтимал ки, мүхтәлиф ев һејванларынын дилиндән охунан бу маһнылар муәјјән сәһнәчикләрдә ифа едилирмиш вә бурада бир сајачы—охујан дејил, бир нечә нәфәр иштирак едирмиш, куја һәр бир һејван өз хасијјәтиндән, инсанлара вердији хејирдән данышырмыш.

Чобанлар һаггындакы маһнылар да сајачы сөзләринин бир гисмини тәшкил едир. Бурада артыг чобан тә'риф олунур, онун әмәји, јашајышы, хидмәти, хејирхаһлығы, гәһрәманлығы өн плана чәкилир:

Көјдә кәзән булутлар,
Јорғаныдыр чобанын.
Јасты-јасты тәпәләр
Јастығыдыр чобанын.
Јумру-јумру гајалар
Јумруғудур чобанын.

Әлиндәки дәјәнәк,
Галханыдыр чобанын.
Јанындакы боз көпәк
Јолдашыдыр чобанын.
Ағзы гара чанавар
Дүшмәнидир чобанын.

(8. 18—19)

Белә күчлү, сәхавәтли чобанларын типик сурәти «Китаби-Дәдә Горгуд»да верилән Гарача Чобандыр. Дастанда она да мүрачиәтлә тәхминән јухарыдакы маһныја бәнзәр ше'рләр сөјләнир:

Гарангуш ахшам оланда гајғулу чобан,
Гарла јағмур јағанда чахмаглы чобан.
Судү, пәнири бол, гајмаглы чобан....

Сағын нәғмәләри. Малдарлыгла бағлы маһныларын мүһүм бир гисми дә сағын нәғмәләридир—ејдирмәләрдир. Илк дәфә көчәри тајфалар ичәрисиндә јаранан бу нүмунәләр кениш јајылмыш вә отураг инсанларын да һәјатында мүһүм јер тутмушдур. Мәгсәд исә «нәнәм-нәнәм» дејә гојунлары, инәкләри, чамышлары «јола кәтирмәк», онларын сағылмасыны асанлашдырмагдан ибарәтдир. Сон илләр сағын нәғмәләринин

мүәјјән һиссәсини профессор А. Нәбијев топлајыб чап елэтдирмишдир.

Нәнәм, нәнәм
Сәни саған
Мәнәм-мәнәм
Күл мунчуғум
Бојнундадыр,
Мәмәләрин
Гојнундадыр.

Гујруғуну
Фарагат гој,
Ајағыны
Ираһат гој.
Бујнузунда
Үзәррижим
Ев-ешијим
Бәзәријим.

Нәнәм нәнәм
Сәни саған
Мәнәм, мәнәм.

«Дәли вә бәд, һәмчинин тәзә доғанда вураған инәкләр сүдләринин чохуну јелинләриндә кизләдирләр. «Дутум, дутум нәнәм» маһнысы онлары јумшалтмагдан өтрү сағыларкән ифа едилир. Бу маһныда ритм, аһәнк әсасдыр. Сағычы «Дутум нәнәм» ифадәсини мүәјјән аһәнкә ујғун олараг он-он беш дәфә тәкрар едир. Өз көзәл сәси илә инәјә тә'сир көстәрир, онун јавашымасына, чох сүд вермәсинә наил олур. Бу маһны да сөзүн аһәнкә ујғун узадылыб гысалдылмасы илә ифа едилир. Сәс тәкрар олдугча, аһәнк сәлисләшир вә көзәлләшир» (1.246—247).

Дутум-дутум
Нәнәм дутум
Әмчәјиндән
Гајмаг дутум.

Сүбһ сүдүндән
Пендир дутум,
Күпәләрим
Долсун јағла.

Малдарлыгла әлагәдар јаранан бу маһныларын әсас јарадычылары вә ифачылары сајалар, чобанлар вә сағычылардыр.

Овчу нәғмәләри. Овчулуг дүнја халглары ичәрисиндә кениш јајылмыш гәдим сәнәтләрдәндир. Бир сыра фолклор жанрларында, мәсәлән, аталар сөзү, тапмача нағыл, маһны вә дастанларда овчулуг пешәсинин әкс сәдалары галмышдыр. Гәдим инсанларын әсас јем мәнбәләриндән бири әлбәттә овчулуг олмушдур. Она көрә дә ова кетмәздән әввәл, јахуд уғурлу овдан сонра мәрасимләр кечирилмиш, ов танрысы «ихтира» олунуб. Она ситајиш едилмишдир. Е'тигада көрә овун талеји мәһз ов танрысындан асылыдыр. Танры инсанлара ов бәхш едә дә биләр, ову онларын әлиндән ала да биләр. Бу чәһәтдән Азәрбајчан фолклорунда чохдан мә'лум олан мәшһур «Әкил—Бәкил» маһнысы чох сәчијјәвидир.

Әкил—Бәкил гуш иди,
Ағача гонмуш иди.
Кетдим ону тутмаға
О мәни тутмуш иди...

Анчаг овла әлагәдар маһнылар билаваситә овун кедишиндә ифа едилмишдир, өзү дә бир нөв овсунлама мәгсәдини дашы-

мышдыр. Ритм, нида, чағырыш бу маһныларын сәчијјәви чәһәтләридир. Ова кедәнә уғур арзуламаг мәгсәдилә

Ова кедән
Овун туш.
Овун олсун
Марал, гуш.
Гурд гушу
Сәһәр ахшам

Ләрзә-ләрзә
Салан кәл.
Бәдһејбәтдән,
Бәдәсилдән,
Бәднәзәрдән
Долан кәл.

(19—18).

Ипәкчи нәғмәләри. Азәрбајчан чох гәдим заманлардан әкинчилик, малдарлыг, овчулуг вә саирә кими сәнәтләрин мәскәни олмушдур. Бунлардан бири дә ипәкчиликдир. Ширван ипәји дүнјада шөһрәт газанмышдыр. Ипәк һазырламаг исә, әлбәттә, барамачылыгдан (күмчүлүкдән) башлајыр. Азәрбајчанда хүсуси барама усталары олмуш, ипәк гурдунун бәсләнилмәсинин көзәл гајда вә үсуллары мөвчуд иди. «Барама гурдуну тәрәчәләрә гојарлар. Тәрәчәләр гамышдан гајрылыр. Гурдун тохуму гојулмуш јерә печ гојулур. Исти 16—26 дәрәчә олмалыдыр. 25 дәрәчәдә гурд дирилир.

Барама гурдунун беш јухусу олур: Биринчи јухуда гурд аз-аз јејир. Буна «гара јуху» дејирләр. Икинчи јуху гурдун башы ағаранда олур ки, буна «чүмсаз» вә «ја «чәмтај» дејәрләр, үчүнчү јухуда гурдларын башы бөјүјүр, бәдәни шишир ки, буна «кичик јуху» дејирләр. Дөрдүнчү јухуда гурд јекәлир, узаныр, ағарыр ки, буна «улу јуху» дејәрләр. Бешинчи јуху дөрдүнчү јухудан 7—8 күн сонра башлајыр. Гурд евини тикир, барамалары һөрүр. Бу јухуда гурд бәрк ишләјир, шәклини дәјишир. Сары әрик шәкли алыр. Гурдун бешинчи јухусуна «Шаһ јухусу» дејәрләр (1.275—276).

Ипәкчилијә аид олан бир чох халг маһнылары вахтилә јазыја алынмадығы үчүн унудулуб кетмишдир. Бунларын бә'зи нүмунәләринә проф. А. Нәбијевин китабында раст кәлирик:

Барамамы
«Кичик јуху»
Апарды
Һәсир, нәнәм
Һәшир гопарды.
Атлас јығдым
Тут ағачы бојунча,
Гурда вердим
Гурд јемәди дојунча.

Тез басдырдым
Пенчәрәни
Бучағы.
Һарајлајыб
Ода салдым
Очағы.
Од үстүндә
Үзәррији јандырдым,
Бәднәзәри
Лә'нәтләдим сындырдым.

(3—40)

Балыгчы нәғмәләри. Балыгчылыг сәнәтилә бағлы јараныб јајылан нәғмәләрдир. Ән чох бөјүк чајларын, дәнизләрин әтрафында јашајан дүнја халгларынын фолклорунда мүһүм мөвге тутмушдур. Һәр һалда бу нәғмәләр, балыгчылыг пешәсинин маһијјәтинә ујғун шәкилдә дүзүлүб гошул-

мушдур. Балыг ову, торун һазырланмасы вә дәнизә бурахылмасы, овун уғурлу олмасы үчүн кечирилән һәјәчанлар вә саирә нәғмәләрдә бәдии бојаларла верилмишдир. «Вәтәкә нәғмәләри» бурада мүһүм јер тутур. «Балыгчыларын дедијинә көрә вәтәкә нәғмәләри Ајын доғмасыны тәрәннүм едән нүмунә илә башлар, гајығын, торун мөһкәмлијини, јелкәнләрин е'тибарлылығыны, салларын хилас олмасыны, овун уғурлулуғуну вә саирә әһатә едир. Балығы тора чағыран нәғмәләр дә олмушдур. Фитлә башлајан бу нәғмәләр хүсуси нәгәратлы хорларла гуртарармыш». (19—22).

Азәрбајчан балыгчы нәғмәләри Күр—Араз саһили әразидә, Хәзәр дәнизи әтрафында јараныб ифа едилмишдир. Проф. А. Нәбијев јазыр ки, балыгчы нәғмәләриндә мифоложи тәсәввүрләрин мүһафизәси—дәниз адамларынын, су пәриләринин, онгонларын, танрыларын тәсвири вә чағырышы гүввәтли олмушдур, «јаһу» чағырыш нидалы нәгарәтла мүшајиәт едилмишдир.

Кәтан үзүлдү,
Јаһу.
Суја дүзүлдү
Јаһу.
Гајығым,

Јелә дүшдү
Бурулду
Селә дүшдү
Сал кәтир
Сала кәлсин...

Јахуд
Тор долду
Тарым олду.
Гајығым
Јарым олду.

(19—23)

Һана нәғмәләри. Тохучулуг Азәрбајчанын демәк олар ки, әксәр рајонларында јајылмыш сәнәтдир. Әл ишләри, тикмәләр, кечәчилик, хурчун, палаз тохумаг Азәрбајчан әһалисинин ән чох истифадә етдији пешәләрдир. Әлбәттә, бунларын һеч бириси маһнысыз, сөзсүз кечинмәмишдир. Халча, чораб, пал-палтар тохумаг үчүн јун гырхылмалы, јујулуб тәмизләнмәли, даранмалы, әјрилмәли, бојанмалы вә ондан сонра тохунмаг үчүн һазыр вәзијјәтә салынырды. Чох заман јуну дарамаг үчүн имәчиликләр кечирилир, коллектив ишләр көрүлүр вә беләликлә муәјјән мәрасим характерини алырды. Белә јығынчагларда тохучулуг сәнәтилә бағлы маһнылар ифа едилирди. Тохучулуғун ән кениш јајылмыш саһәси исә халчачылыгдыр.

Азәрбајчанда орта әсрләрдән башлајараг халчачылыг мәктәбләри олмуш, Азәрбајчан халчалары гәдимдән бәри дүнјаны долашмыш, халчачылыг маһнылары һәмин сәнәтин мүхтәлиф мәрһәләләрилә әлагәдар јараныб јајылмышдыр. Һананы гурмаг, халчаны тохујуб гуртармаг, һананы ачмаг көзәл бир мәрасим олмушдур. Анчаг маһныларын әксәријјәти һананы тохума просесиндә охунмушдур. Ишин характеринә ујғун олмушдур. Ил-

мәләр, ипләр, тохума аләтләри һәмин маһныларын нечә дејәрләр гәһрәманлары олмушлар:

Асмакүл,
Басма күл,
Күлү хыналы,
Дөшү миналы
Әзәл бармагдан,
Көзәл бармагдан
Үзүл һанама,
Дүзүл һанама.

Халча тохујан елә бир дүнјаја кәтирдији бу көзәл сәнәт әсәрилә бәдии сәнәт дили илә сөһбәт едир:

Оху, һанам,
Оху, һанам,
Хонча күлләр,
Гонча күлләр
Тоху, һанам,
Тоху, һанам.
«Гызыл күл»ин
Ағбахт олсун
«Пирәмсән»ин
Хошбәхт олсун
«Сары күлүм»
Бојагдады.
«Үч гыз»
«Сонам»
Дајагдады
Гој үнүмә
Балам кәлсин,
Сонам кәлсин.
Оху, һанам,
Тоху, һанам.

(19—30)

Андлар. Фолклорумузун архаик жанрларынын бир гисми сон дөврләрдә топланыб үзә чыхарылмышдыр. Бунлар ичәрисиндә андлар, инамлар, алгыш вә гарғышлар, әфсун, фал, дуа, гурдағзы вә саир кими нүмунәләр вардыр. Бу жанрларын јазыја алыныб чап едилмәсиндә вә тәһлилиндә А. Нәбијевин, М. Һәкимовун зәһмәти хүсусилә гејд едилмәлидир.

Дилимиздә долашан вә тез-тез мүәјјән мүнасибәтләрдә истифадә едилән бу нүмунәләр гәдим азәрбајчанлыларын һәјаты, јашајышы, дүнјаја бахышы, тәбиәт гүввәләринә мүнасибәтләри, инам вә е'тигадлары илә бағлы јараныб јајылмышдыр. Бу мә'нада һәмин жанрларын индидән сонра да даһа кениш мигјасда топланмасы, груплашдырылыб чап едилмәси вә фолклорумузун дикәр гәдим жанрлары илә әлагәли сурәтдә арашдырылмасы фолклоршүнаслығымызын гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән биридир. Андларда гәдим инсанларын күндәлик тәмасда олдуғу тәбиәтә, чәмијјәтә, инсанлара мүнасибәтләринин екс сәдасыны ешидирик. Бәшәр чәмијјәтинин инкишафы просесиндә инсанларын дүнјакөрүшү, әхлаг нормалары, мәишәт тәрзи дә дәјишмиш, бунунла бағлы олараг әтраф мүһитә мүнасибәт дә мүхтәлиф олмушдур. Бүтүн бу чәһәтләри андлар өзләриндә горујуб сахламышлар. Андларда һәм дә гәдим инсанларын анимист, тотемист, антропоморфист, мифоложи көрүшләри екс олунмушдур. Гәдим дөврләрдә бир сыра һадисә вә мәфһумлары артыг сынаглардан чыхардVығына көрә инсанлар онлары мүгәддәс вә үлва һесаб етмиш вә анд ичмишләр.

Од, күнәш, улдузлар, су, торпаг, күләк илкин мәрһәләдә инсанлар үчүн ән мүгәддәс, мө'чүзәли мәфһумлар олмушлар.

6*

«Ајын ишығы һаггы», *«Од һаггы»*, *«Јер һаггы»*, *«Су һаггы»*, *«Торпаг һаггы»*, *«Көј һаггы»*, *«Јел баба һаггы»* вә с.

Гәдим инсанлар һәм мүхтәлиф не'мәтләри, тәамы вә һәм дәонлара тапмаг үчүн кәрәк олан әмәк аләтләрини чох чәтинликлә әлдә етмишләр. Инсанларын јашамасы, мөвчудлуғу үчүн әсас олан бу амил һәмин мә'нада мүгәддәс, әзиз сајылмыш, көз бәбәји кими горунмуш вә беләликлә анд үчүн әсас вермишдир. *«Чөрәк һаггы»*, *«Дуз һаггы»*, *«Дуз-чөрәјә анд олсун»*, *«Бәрәкәт һаггы»*, *«Чөрәк көзүмү тутсун»*, *«Гисмәт һаггы»*, *«Чөрәк мәнә гәним олсун»*, *«Суфрәнин тәамына анд олсун»* вә с. Сонралар оха, камана, гылынча, низәјә вә саирәјә анд ичилмишдир. Бунларын изләри «Китаби-Дәдә Горгуд» вә «Короғлу» дастанларында галмышдыр.

Аиләдә, мәишәтдә, јашајышда да чохлу мүгәддәс шејләр олмушдур. «Бала дады бал дады» дејән инсанларын андларынын чохусу да бала вә өвладла бағлыдыр. Ата, ана, нәнә, баба һаггында да чохлу андлар вардыр. *«Анамын südу һаггы»*, *«Очаг һаггы»*, *«Дәдәм чаны»*, *«анамын гәбринә анд олсун»*. Чәмијјәтин сонракы инкишаф мәрһәләсиндә дини көрүшләрлә әлагәдар андлар мејдана кәлмишдир. *«Аллаһ һаггы»*, *«Пејғәмбәр һаггы»*, *«Гур'ан һаггы»*, *«Зијарәт һаггы»*, *«Кә'бә һаггы»*, *«Гылдығымыз намаз һаггы»*, *«Аллаһын бирлијинә анд олсун»* вә с.

Инанчлар. Гәдим азәрбајчанлыларын, нечә дејәрләр, тәсәлли тапыб, инам көстәриб, инаныб синәсиндә јашатдығы ифадәләр заман кечдикчә фолклор жанры кими формалашыб инкишаф етмишдир. Халг, инамы тәчрүбә, сынаг, мүшаһидә, мүхтәлиф сынамалардан чыхарыб сәрраст ифадәләрә чевирмиш вә онлара инам бәсләмишдир. Фолклорун бир сыра башга архаик жанрлары кими инанчлар да реал һәјатдан доғмушдур. Бунлар мүәјјән әламәтләринә көрә аталар сөзү вә мәсәлләрә јахынлашыр. Проф. А. Нәбијев инанчлары ашағыдакы кими груплашдырмышдыр: «Мәишәтлә бағлы, тәбиәт һадисәләри, битки, һејванат аләми илә бағлы, астрал тәсәввүрләр сајәсиндә јаранан әсатири көрүшләрлә бағлы инанчлар (18—50).

Бизә белә кәлир ки, инанчларын илк нүмунәләри тәбиәт һадисәләри, мүхтәлиф биткиләр, һејванат аләми илә бағлы мејдана кәлмишдир. Гәдим инсанларын узун сүрән сынағындан уғурла чыхан ифадәләр зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмышдыр. *«Тут ағачыны кәсмәзләр»*. *«Әнчир ағачыны будамазлар*, *«Чинар ағачындан ушаг бешији дүзәлтмәзләр»*, *«Кәлин көчәнә јасәмән вермәзләр»*, *«Ағ күл ајрылыг, гырмызы күл мәһәббәт, сары күл нифрәт рәмзидир»*, *«Нарын бир киләсини дә јерә салмајыб јесән чәннәтә кедәрсән»*, *«Бәһәр үстә ағачы кәсмәзләр»*, *«Дағдаған ағачыны кәсмәк күнаһдыр»*. Һејванат аләми илә бағлы инамлар: *«Гурд үзү мүбарәк олар»*, *«Ат мураддыр»*, *«Јухуда ат көрән мурада чатар»*, *«Атын налыны евиндән ассан хошбәхтлик кәтирәр»*, *«Итин улајаны хејир кәтирмәз»*, *«Ит улајанда она чарыг верәрләр»*, *«Баһарда илк дәфә ағ кәпәнәк көрсән о ил күнүн ағ ке-*

чәр, алабәзәк кәпәнәк көрсән буғда мәһсулу бол олар». «Иландан данышанда үрәјиндә нә арзу тутсан она говушарсан», «үстүндән һөрүмчәк саллананда шад хәбәр ешидәрсән», «Һәјәтдә бајгуш уласа хөрәјин үстүнә дуз төкүб һәјәтә гојарлар».

Од, су, торпаг һаггында:

«Шәр вахты гоншуја од вермәзләр», «Ахыр чәршәнбә од үстүндән тулланан ил боју сағлам олар», «Дәрди суја данышарлар», «Горхана су ичирдәрләр», «Суја түпүрмәзләр», «Ејби торпаг өртәр» вә с.

Мәишәтлә бағлы јаранан инамлар:

«Чөрәји бир әллә кәсмәзләр», «Наһар вахты данышмазлар», «Сүфрәјә дуз дағыланда дава дүшәр», «Сүфрәнин үстүндән кечмәзләр, анасы өләр», «Дүјүнү јерә салмазлар, һәр бири бир мәлакәдир», «Чөрәк јерә дүшәрсә көтүрүб, өпүб алнына вуруб әзизләрләр», «Башын түкүнү ајаг алтына салмазлар, башы ағрыјар», «Ахшам үстү ев сүпүрмәзләр, күнаһдыр», «Шәр вахты дырнаг тутмазлар. Хәстәлик тапар», «Әлләрин вә ајагларын дырнагларыны ејни вахтда кәсмәзләр. Хејирлә шәр бирдән олар», «Бәј тојунда ојнаса уғузлуг олар», «Евдә сыныг габ сахламазлар», «күзкүнүн сынмасы бәдбәхтлик кәтирәр», «Тәрәзинин үстүндән кечмәзләр» вә с.

Алгыш вә гарғышлар. Алгыш вә гарғышлар да фолклоршүнаслығымызда сон дөврләрдә топланыб өјрәнилмәјә башланмышдыр. Гәдим инсанларын инам вә е'тигадлары илә бағлы јаранан нүмунәләрдир. «Шифаһи јарадычылығымызын илкин жанрларындан олан алгыш вә гарғышлар хејир вә шәр тәсәввүрләри илә бағлы јаранмышдыр. Алгышларда хејир әмәлләр тәгдир едилмиш, гарғышларда исә инсанлара пислик едәнләрә—шәрә, уғурсузлуг, пислик, өз әмәлләринә бәрабәр истәк ифадә олунмушдур». Алгыш вә гарғышлар да инсан һәјатынын мүхтәлиф саһәләринә аид јарадылмышдыр.

Хејр, шәр, јахшылыг, пислик, һуманизм, гәддарлыг вә с. халг јарадычылығымызын әсас мөвзуларындандыр. Анчаг алгыш вә гарғышлар билаваситә һәмин мәфһумларын ифадәчисидир.

Фолклорумузда, хүсусилә дастанларда, нағылларда, Молла Нәсрәддин ләтифәләриндә, ашыг јарадычылығында алгыш вә гарғышлар мүхтәлиф мүнасибәтләрдә ишләдилмишдир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында дејилир: *«Ол заманда бәјләрин-алгышы алгыш, гарғышы гарғыш иди».* Бурада халгымызын о заманлар јарадыб ишләтдији алгыш вә гарғышларын мүһүм бир һиссәси сахланмышдыр. Мәсәлән, *«Ағ бирчәкли анан јери беһишт олсун», «Ағ саггаллы бабан јери учмаг олсун», «Гадир танры сәни намәрдә мөһтач еләмәсин», «Гарлы гара дағлары јыхылмасын». «Көлкәлинә гара ағачын кәсилмәсин», «Һаг јандыран чырағын јана дурсун», «чалышанда гара поjад үз гылынчын күтләшмәсин», «Чаларсан әлин гурусун», «Бармагларын чүрүсүн».*

Битәр сәнин отларын, Газлыг дағы
Битәркән битмәз олсун!
Гачар сәнин кејикләрин Газлыг дағы,
Гачаркән гачмаз олсун, даша дөнсүн

Сонраки дөврләрдә биз хүсусилә ашыг јарадычылығында гарғышларын ибрәтамиз нүмунәләринә раст кәлирик:

Вәзир сәнә гарғајырам
Һагг диләјин јетирмәсин.
Көјдән мин бир бәла кәлсә
Бирин сәндән өтүрмәсин.

Отурубсан ағ отагда,
Ган гусасан лахта-лахта,
Сәни көрүм өлән вахтда
Дилин кәлмә кәтирмәсин.

Гурбани галды бурада,
Чағыр аллаһ јетсин дада,
Мејидин галсын ортада
Ел јығылыб көтүрмәсин.

Халг ичәрисиндә алгыш вә гарғыш дејән, башга сөзлә бу нүмунәләри јарадан хүсуси адамлар—сәнәткарлар олмушдур. Онлар бу арзу вә истәкләри бәдии формаја салмыш, сығаллајыб камилләшдирмишләр ки, бу нүмунәләр јашамаг һүгугу газансын, унудулуб кетмәсинләр. Алгышы да, гарғышы да хүсуси сечилмиш, мүгәддәс, нәфәси ағыр адамлар дејәндә чин олармыш. А. Нәбијевин јаздығына көрә алгышлары сәһәр тездән сүбһ чағы, гарғышлары исә шәр гарышан вахты дејәрмишләр ки, јеринә јетсин.

Аилә вә мәишәтлә, халгын арзу вә истәкләри илә бағлы алгыш вә гарғышлар: *«Бәхтин үзүнә күлсүн», «Охун даша дәјмәсин», «Сөзүн өткәм олсун», «Евин абад олсун», «Дуз чөрәкли оласан», «Сүрүләрин артыг олсун», «Аллаһ үрәјинә көрә версин», «Адын галсын», «Аллаһ евини јыхсын», «Башын голтугларда галсын», «Башына даш дүшсүн», «Торпағын көјә соврулсун», «Икид өләсән», «Чөрәк атлы олсун, сән пијада».*

Мәрасимләрлә бағлы алгыш вә гарғышлар: *«Анан тојунда әлинә хына гојсун», «Балан үзүнә күлсүн», «Истәкливә говушасан», «Бәјлик тахтыны көрүм», «Кәлинлик лампаны јандырым», «Күзкүнү бәзәјим», «Күл башына», «Јурдуну тоз бассын», «Папағын мыхчада галсын», «Ағ хончан гара бојансын», «Бајрамын гара кәлсин», «Кәлин мөһтачы оласан», «Кәлинлик кәрдәјинә кирмәјәсән»* вә с.

Әфсунлар. Фолклорумузун бир сыра жанрларында, хүсусилә чаду, тилсимә мүһүм јер верилир. Бунларын васитәсилә гәдим инсанлар тәбиәтә, тәбии гүввәләрә, вәһши һејванлара тә'сир еләмәк, сон нәтичәдә онлар үзәриндә гәләбә чалмаг истәмишләр. Әфсун бунлардан фәргли олараг мәһз

сөзүн күчү илә сөз васитәсилә сеһир дeмәкдир. Бу мә'нада әфсунларда көзәл, тә'сирли сөзләр ишләнир, бунларда сөз дүзүмүнүн вә сөзләрин сечилмәсинин мүһүм әһәмијјәти вардыр. Заман кечдикчә, елм, техника инкишаф етдикдә әфсунлар да мифолокија кими өз тә'сирини, әһәмијјәтини итирмәјә башлајыр. Анҹаг әфсунларда ишләнән сөз бәдии поетик сәнәт нүмунәләри кими јашамыш вә индидән сонра да јашајаҹагдыр. Әфсунлар да әсас е'тибарилә сон дөврләрдә топланмаға башламышдыр.

Бә'зән инсанлар күҹлү лејсан јағмасы, көјүн шаггылдамасы, илдырым чахмасы, Ајын, Күнәшин тутулмасы, јерин ојанмасы вә саирә һадисәләр заманы чөлдә, мешәдә, су үстүндә, гаранлыгда вә саирә јерләрдә горхараг мүәјјән хәстәликләрә дүчар олмушлар. Бу заман онлар хәстәни пирә апармаг вә она дуа јаздырмагла јанашы овсундан да бөјүк инамла истифадә етмишләр.

Горху сындырма
Јол кедәндә
Јолун ајдын,
Сарын ајдын,
Солун ајдын.
Ајаг алтындан
Торпаг алтындан
Башын үстә
Көлкә салдым!
Күрәјинә
Гырмызы тахдым,
Јурд јеринә
Мыхча чахдым.
Һәҹҹи кәз,
Һүҹҹи кәз
Сәнә
Хәтәр јетирмәз!

(3—121)

Көз дәјмәјә гаршы:
Голтуғунда үзәррик
Асдырмышам.
Күрәјиндә гара тикан
Басдырмышам.
Галхан сындыран
Көзүнә,
Кәл чаттадан
Сөзүнә
Тфу, тфу
Көзүмүн оху
Торпаға.

Боғаз гајтармаја, чиллә кәсмәјә, дәмров сағалтмаға, јағыш јағдырмаға, јағыш кәсмәјә вә саирә аид чохлу әфсунлар вардыр.

Јағыш јағдырма
Даш башы
Јаш башы
Јаш олду
үст-башым.
Суда дашым
Гуда дашым
Баба дашым
Кәләр
Кетмәз
Јағышым

Јағыш кәсмә
Году дашы,
Оду дашы,
Году кәссин
Јағышы.
Гонаг кәлсин
Һоду башы
Кәтирсин
Гызыл күнү,
Апарсын
Јағышы.

Әфсунлар мөвзуча чох рәнкарәнкдир. Әфсунларын ән гәдими тәсәррүфат фәалијјәти илә бағлы оларағ јаранмышдыр. Бу чүр әфсунлар әкинин, бичинин, хырманын уғурлу олмасы үчүн ифа едилирди.

Мәишәт һәјаты илә бағлы да әфсунлар чохдур. Јухусузлугдан гуртармаг, иштаһ ачмаг, һүнү, бирә, ары, тахта бити, милчәк вә саирәдән хилас олмаг үчүн охунан әфсунлар буна мисал ола биләр. Әфсунларын бөјүк бир гисминдән мүаличә үчүн истифадә едилмишдир. (Диш, гулаг, баш ағрылары, гыздырма, гызылча, чибан, мә'дә ағрылары вә с.). Белә әфсунлар һәм дә түркәчара дәрманларынын гәбулу илә мүшајиәт олунмушдур.

Мәрасим нәғмәләри. Шифаһи әдәбијјатымызын ән гәдим жанрларындан бири дә мәрасим нәғмәләридир. Бу нәғмәләр гәдим азәрбајчанлыларын мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн тәшкил етдикләри мәрасимләрдә охунмушдур. Мәрасимләр ибтидаи инсанларын һәјаты, мәишәти, дүнјакөрүшү, дини е'тигады илә әлагәдар тәшкил олунмуш вә ифа едилмишдир. Һәмин мәрасимләрдә гәдим инсанлар өз дүнјакөрүшүнә мүвафиг ајинләр дүзәлдир, сәһнәчикләр тәшкил едир, ојнајыр, маһнылар охујур вә шәнләнирдиләр. Онлар мүхтәлиф әшјалара, тәбии гүввәләрә, һәтта һејванлара да ситајиш едирдиләр.

Мәрасимләр нә үчүн тәшкил едилирди? Она көрә ки, гәдим инсанлар тәбиәт гүввәләри гаршысында ачиз идиләр. Тәбиәтин мүхтәлиф сирләринә бәләд дејилдиләр. Тәбиәт онлар үчүн ачылмаз бир сирр оларағ галырды. Она көрә дә һәр бир тәбии һадисә онлара мө'чүзә кими көрүнүрдү. Инсанлар бу мө'чүзәләрин сиррини ачмаға, тәбиәт гүввәләринә вә һадисәләринә һаким олмаға чалышыр, бунун үчүн мүхтәлиф васитәләрә әл атырдылар ки, бунлардан бири дә овсун иди. Һәмин овсунлара ашағыдакы нүмунәләри мисал көстәрмәк олар:

Јахуд:

Һаш кедә Һуш кедә, Бу ох сәнә Туш кедә.	Чах дашы, Чахмаг дашы, Аллаһ версин Јағышы.

М. Горки Совет јазычыларынын I Үмумиттифаг гурултајындакы мә'рузәсиндә демишдир: «Гәдим нағылларын, әфсанәләрин, әсатирин сизә мә'лум олдуғуна шүбһә етмирәм, лакин чох истәрдим ки, бунларын әсас мә'насы даһа дәриндән анлашылсын. Бу мә'на гәдим ишчи инсанларын өз әмәкләрини јүнкүлләшдирмәјә чалышмаларындан, дөрдајаглы вә ја икиајаглы дүшмән әлејһинә силаһланмаларындан вә һәмчинин сөз гүввәси илә, сеһр вә әфсун үсуллары илә тәбиәтин инсана дүшмән олан бәлаларына тә'сир етмәк арзуларындан ибарәтдир». Белә әфсун, чаду, сеһр вә мө'чүзәләрә биз гәдим нағылларымызда даһа чох раст кәлирик. Чох нағылларымызда сеһр гәһрәманларын әлиндә азман гүввәләр үзәриндә гәләбә үчүн васитәләрдән биридир. Демәли, гәдим инсанларын бу е'тигадлары, тәбиәт, вәһ-

ши һејванлар үзәриндә гәләбә чалмаг арзулары, сеһр, әфсун, вә с. шәкилдә мәрасим вә нағылларымызда кәлиб бизә чатмышдыр. Халг мәрасим нәғмәләрини ики јерә ајырмаг олар:

1. Мөвсүм мәрасимләри. 2. Мәишәт мәрасимләри.

Мөвсүм мәрасимләри. Мөвсүм мәрасимләри гәдим инсанларын е'тигады, тәбиәт һадисәләринә мүнасибәти, һәм дә әмәк фәалијјәти илә әлагәдар дүзәлдилмишдир. Әкинчилик, малдарлыг, овчулуг, балыгчылыг вә с. мәшғулијјәтләрлә дә бағлы олараг мәрасимләр тәшкил едилмишдир. Гәдим адәт-ән'әнәләр әсрләрин сынағындан чыхмыш, халгын формалашмасында, онун мә'нән зәнкинләшмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Адәт-ән'әнәси, бајрамлары олмајан халг јохдур. Адәт-ән'әнә, мәрасимләр, бајрамлар халгын мә'нәвијјаты, халгын симасыдыр, онун сөјкөкү илә бағлы олан вә онунла бирликдә доғуб инкишаф едән амилләрдәндир. Мүхтәлиф халгларын адәт вә ән'әнәләри онларын бирини дикәриндән фәргләндирир, бу халгларын милли колоритини, өзүнәмәхсуслуғуну нүмајиш етдирир. О адәт вә ән'әнәләр, инам, анлајыш, бајрамлар јашајыр ки, онлар әсрләрин сәрт ганунларына синә кәрир, чәтин сынаглардан уғурла чыхырлар. Бүтүн халгларда белә адәтләр, белә бајрамлар олмушду. Азәрбајчан халгынын да өзүнәмәхсус мәрасим вә бајрамлары вардыр.

Новруз. Новруз бајрамынын тарихи, мәншәји, барәдә мүхтәлиф мүлаһизәләр сөјләнмишдир. Бә'зи мәнбәләрдә Новрузу чох гәдимләрә апармаг, мүгәддәсләшдирмәк мејлләри көрүнүр. Куја танры бүтүн варлығы мәһз бу күнү јаратмаға башламыш, она көрә о күн јени күн, Новруз адландырылмышдыр. Бә'зиләри исә ону әфсанәви падшаһларын ичад етдијини көстәрмишләр. Новрузун мәһз Азәрбајчанда тә'сис олунмасы барәдә рәвајәтләр дә долашмышдыр. Мәсәлән, мәшһур Харәзмли алим әл Бируни (XI әср) өзүнүн «Өтән күнләрин абидәләри» китабында бу барәдә јазыр: «Бә'зиләри исә дејирләр ки, Чәмшид дијар-дијар кәзмәји хошлармыш. Күнләрин бир күнүндә о, Азәрбајчаны да көрмәк истәјир, өз гызыл тахтына әјләшир, адамлар, ону чијинләринә алыб апарырлар. Күнәшин шуалары Чәмшидин үстүнә дүшдүкдә адамлар бу мәнзәрәни көрүб һејран олур, севинир вә һәмин күнү бајрам е'лан едирләр».

Новрузу мәшһур «Авеста» абидәсинин мүәллифи сајылан Зәрдүштә иснад едәнләр дә чох олмушдур. Танынмыш Азәрбајчан мүәллими, етнограф вә фолклоршүнасы Тејмур бәј Бајрамәлибәјов «Новруз бајрамы» («Каспи» гәзети, 1913) адлы силсилә мәгаләләриндә гејд едир ки, бу баһар бајрамы гырмызы күнәшин шәрәфинә мәшһур Зәрдүшт тәрәфиндән тә'сис едилиб, «Короғлу» дастаныны илк дәфә китабча һалында Лондонда инкилис дилиндә 1842-чи илдә чап етдирән дүнја шөһрәтли шәргшүнас Александр Ходзко да китабын сәһифәләриндән би-

риндә Новрузун Зәрдүшт тәрәфиндән ичад едилдијини јазмышдыр.

Ј. В. Чәмәнзәминли дә Новрузу атәшпәрәстликлә әлагәләндирир. Мәсәлә бурасындадыр ки, узун әсрләр Новрузун халг күтләләри ичәрисиндә бу гәдәр шөһрәтини көрән падшаһлар ону өз адларына бағламаға, һәтта она дини дон да кејдирмәјә чалышмышлар. Хүсусилә исламын гәбулундан сонра Новрузу дини бајрам кими гејд етмәјә чох чәһд көстәрилмишдир. Дин хадимләринин бу бајрамы әфсанәви вә тарихи һөкмдарларын адына чыхмаг чәһдләри дә бир нәтичә вермәмишдир. Новруз һәгиги, дүнјәви халг бајрамы кими јашамышдыр. Мәшһур Гәрб шәргшүнасы А. Метс өзүнүн «Мүсәлман интибаһы» китабында бу мәсәләјә тохунараг јазыр: «Халгын һәјатында исламын тә'сиринин күчлү олмадығыны бајрамлар сүбут едир. Доғрудан да мүсәлман руһаниләри нә гәдәр чалышдыларса да Новруз бајрамыны нә гадаған етмәјә, нә дә она дини дон кејдирмәјә мүвәффәг олмадылар. Халг күтләләри баһар бајрамы олан Новрузун гејри-дини, азад характерини горујуб сахладылар». Т. Бајрамәлибәјовун да мүлаһизәләри бу фикирләрлә һәмаһәнкдир. «Һеч бир дин, сүлаләләрин дәјишмәси Новрузу сырадан чыхармаг игтидарына малик олмады. Хәлифә Әли Новрузу гадаған етмәк вә үмумијјәтлә һафизәләрдән силмәк үчүн һәр чүрә тәдбирләрә әл атды. Анчаг онун бүтүн сә'јләри боша чыхды». Һәгигәт будур ки, Новруз атәшпәрәстликдән, исламдан да габаг Азәрбајчан халгы ичәрисиндә бәргәрар олан бир мәрасимдир. Новруз чох гәдим заманларда күнәшлә, јазын кәлмәси илә әлагәдар јараныб формалашан күтләви халг бајрамыдыр. Әлбәттә, Новрузла Зәрдүштлијин јахын, охшар чәһәтләри чохдур. Новрузун гәдим азәрбајчанлыларын әкин, тәсәррүфат, бағ-бағат, тәбиәтин чана кәлмәси дөврү бајрамы һесаб едилмәси тәбиидир. Торпаға бағлылыг, буғда әкиб-бечәрмәк исә Зәрдүштлијин ән үмдә кејфијјәтләриндән олмушдур. Бунунла белә Новруз бајрамынын кечирилмәсиндә елә мәрһәләләр вар ки, онлар атәшпәрәстлијә зиддир. Мәсәлән, мә'лумдур ки, бајрам башлананда, ев ишләри саһмана салындыгдан сонра бајыра чыхыр, тонгал галајыр вә инсанлар нөвбә илә тонгалын үстүндән тулланыр вә дејирләр: «Ағырлығым, уғурлуғум, азарым-безарым одлара». Елә бу чәһәт көстәрир ки, оду аллаһ һесаб едән, мүгәддәс, үлви сајан атәшпәрәстләр һеч вахт өз азар-безарыны, бир иллик күнаһларыны одун үстүнә төкмәзләр. Демәли, Новруз атәшпәрәстликдән дә гәдим бир бајрамдыр. Атәшпәрәстлик олса-олса онун бир сыра чәһәтләрини гәбул етмишдир. Күнәшин мүгәддәс сајылмасы тәбии одун мүгәддәс сајылмасындан әввәлдир.

Новруз мәрасими гышын битмәси вә јазын кәлмәси илә башланыр. О, инсанлара севинч верән, онлары јени илә руһландыран ән мараглы мәрасимләрдән биридир. Чүнки гыш сојугдур, шахтадыр, чансыздыр. Гыш инсанларын әл-голуну бағлајыр, онлары, нечә дејәрләр, евдә отурмаға мәчбур едир. Гышда елә

бил һәјат јохдур. Һәр шеј сүстдүр. Тәбиәт, һејванлар, гушлар елә бил јухудадыр. Јаз исә һәјатдыр, чанлыдыр, о јалныз инсанлара дејил, бүтүн аләмә—тәбиәтә, һејванлара, биткиләрә чан верир, дирилдир. Јаз јахынлашыр, тәбиәт чанланыр, күнәш чыхыб инсанлары гыздырыр, истәр-истәмәз адамлар һәвәсә кәлир, севинир, гајнајыб чошур, өзләрини бәхтијар һисс едир. Бүтүн бу чәһәтләр, әлбәттә. Новруз мәрасиминин ән чох јајылмасыны шәртләндирән амилләрдир. Бу тәзә ил бајрамы дүнјанын бүтүн халгларында вардыр. Һәр бир халг өз етник, јерли, милли хүсусијјәтләринә ујғун олараг бу бајрамда мәрасимләр тәшкил едир, шәнләнир. Азәрбајчан халгы да јени ил мүнасибәти илә мәрасимләр дүзәлтмиш, бу мәрасимләрдә мүхтәлиф маһны вә нәғмәләр ифа етмишдир. Тәзә ил илә әлагәдар мүхтәлиф е'тигадлар да олмушдур. Сәмәни көјәртмәк, јумурта рәнкләмәк, јахшы хөрәкләр биширмәк, једди нөв јемәк һазырламаг, сәһәр евдән чыханда кери әлибош дөнмәмәк, көј курулдајанда архасыны дивара сөјкәмәк вә с... Бунлардан көрүнүр ки, јени ил бајрамы чох гәдим дөврләрлә бағлыдыр вә азәрбајчанлыларын көзәл адәтләрини, е'тигадларыны өзүндә сахламышдыр.

Мараглыдыр ки, инсанлар тәзә илә тамамилә тәмиз, сәлигә илә дахил олмаг истәјирләр. Мәсәлән, евдә һәр шеј тәмизләнир, ев ағардылыр, палтар јујулур, јорған-дөшәк һаваја чыхарылыр вә с. Лакин бу заһирән тәмизләнмәкдир. Инсанлар куја өзләрини дахилән дә тәмизләмәк истәјирләр. Бу исә бөјүк бир шәнлијин тәшкилинә кәтириб чыхарыр:

Новруз Новруз баһара,
Күлләр, күлләр баһара,
Бағчамызда күл олсун
Күл олсун бүлбүл олсун

Новруз кәлир, јаз кәлир,
Нәғмә кәлир, саз кәлир
Бағчаларда күл олсун
Күл үстә бүлбүл олсун

Новруз, Новруз хош кәлдин,
Хош кәлдин, бош кәлдин?!
Бош кәлдин, долу кәлдин!
Бол кәлдин, сулу кәлдин?!

(6—6)

Заһирән инсанлара садә бир маһны кими көрүнән кичичик бир парчада көрүн халгымызын адәт-ән'әнәләри, инамлары, арзу вә истәкләри илә әлагәдар нә гәдәр фикир вә һиссләр топланмышдыр. Ајдындыр ки, Новрузу халг, нечә дејәрләр, бир ил көзләјир. Новруз гәдәр инсанларын арзу-истәкләри, е'тигадларыны нүмајиш етдирәчәк икинчи бир бајрам бәлкә дә олмамышдыр. Халг бөјүк интизарла, һәјәчанла, диггәтлә Новрузун мәһз нечә кәләчәјини көзләјир. Новруз кәрәк хош кәлсин. Новруз

баһардыр, јаздыр, јени əһвал-руһијјəдир. Она көрə дə Новрузун кəлиши доғрудан да хошдур, тој-бајрамдыр. Бунунла бəрабəр е'тигада көрə Новрузун, мəһз нечə кəлмəси инсанларын бүтүн бир илинин нечə кечəчəји илə əлагəдардыр. Новрузун хош кəлиши экинин, тəсəррүфатын, мал-гаранын талеји илə чох бағлыдыр. Она көрə дə Новруз хош кəлдији кими, һəм дə кəрəк долу кəлсин, бол кəлсин, бəр-бəһəр кəтирсин, экинə, бичинə, малдарлыға үмумијјəтлə һаваја хош тə'сири илə кəлсин. Новруз кəрəк өзү илə бəрабəр јағыш, лејсан кəтирсин. Она көрə дə халг онун мəһз «сулу» кəлмəсини арзулајыр. Бу бахымдан мəрасимлəрлə əлагəдар маһныларын јалныз бəдии-естетик дејил, етнографик əһəмијјəти дə гејд едилмəлидир. Бунларда гəдимлəрдəн бəри сабитлəшəн инам вə е'тигадлар тапылыб үзə чыхарылмалыдыр.

Ајры-ајры һəјəтлəрдə, јахуд бөјүк бир дүзəнликдə тонгал галаныр, чамаат ораја јығылыр. Адамлар «ағырлығым, уғурлуғум, ағрым-ачым, азарым, безарым төкүл» дејиб бир-бир тонгал үстүндəн тулланырлар.

Новуз мəрасиминдə охунан маһнылар чох, өзү дə мүхтəлифдир. Əлбəттə, бунларын аз бир һиссəси бизə кəлиб чатмышдыр. «Бакы вə онун гəзаларында јашајан əһали гыш фəслинин үчүнчү ајы дахил олдугда ајын биринчи чəршəнбə кечəсини бөјүк бир бајрам кими гаршылајырлар.

Бир илин мүддəтинə үзəрлəринə кəлəн бəланы вə кəлəчəк бəдбəхтликлəри рəф етмəк үчүн бөјүк тонгал галајыб үзəриндəн једди дəфə атылдыгдан сонра хончаларын дөврəсиндə отурараг ашағыда көстəрилəн нəғмəлəри охујурдулар. Бунунла өзлəринин бир илин мүддəтиндə һəр бəд бəладан узаг олмасыны һесаб едирдилəр.

Хончаја гојдум балығы,
Та бəзəјим орталығы
Кəрдишə сал чалмалығы
Чүнки јетишиб фируз
Хош кечəчəкдир Новруз.

Тахчаја гојдум чырағы
Рөвшəн ејлəсин бучағы,
Ишыгландырсын отағы
Чүнки јетишиб фируз
Хош кечəчəкдир Новруз

Диггəтəлајигдир ки, Мəһəммəд Фүзули дə «Новруз» вə «Фируз» сөзлəрини бир ше'риндə гоша ишлəтмишдир.

Һəр јердə та новруз ола,
Күл бустанəфруз ола,
Новруз тəк фируз ола
Əјјами-шаһи-өвлија.

Јени илдə күнəши чағырмаг мəрасими дə олмушдур. Чүнки күнəш јазын рəмзидир. О, јери исидир, тəбиəтə чан верир. Буна көрə дə күнəшин шүалары инсанлара бөјүк севинч, бајрам кəтирир:

---

[1] Азəрбајчан асар-этигə əхбары, IV бурахылыш, Бакы, 1929, сəһ. 323.

Күн чых, күн чых!
Көһлән аты мин чыхы;
Оғлун гајадан учду.
Гызын тәндирә дүшдү.
Кечәл гызы гој евдә,
Сачлы гызы көтүр чых.

Бу маһныда халг бөјүк бир лөвһә јарадыр. Тәбиәти—күләји, јағышы, булуду чанландырыр, һәрәсинин өзүнәмәхсус кејфијјәтләрини садалајыр, күнәши исә һамысындан чох севир вә үстүн тутур.

Јазын кәлмәсинә бахмајараг бундан сонра да сојуглар дүшә биләр. Тәбиәтин контрастларыны илләр боју тәчрүбәдән кечирән халг һәтта рәвајәтләрдә, маһныларда белә бир һадисәни мүәјјән васитәләрлә јад едир. Белә рәвајәт вә маһнылар көстәрир ки, ибтидаи инсан тәбиәтин өзүнү белә күлл һалында чанлы сајмыш вә она ағ оланларын чәза алачағына инанмышдыр. Бунунла әлагәдар белә бир рәвајәт вардыр: бир гары јаз кирәндән сонра күнәшли бир күндә кечиләрини чөлә чыхарыр, чәһрәсини дә көтүрүб күнүн алтында отуруб иши илә мәшғул олур. Гары дејир ки, фәләк (фәләк сөзү рәвајәтә сонралар әлавә олунмушдур, әвәлләр гарынын бу «сөјүшү» үмумијјәтлә тәбиәтә мүрачиәтлә дејилмишдир) белә-белә олсун, даһа кечиләрим јаза чыхмышдыр.

Март көзүнә бармағым
Чыхды јаза оғлағым

Гары илә мартын дејишмәләри һаггында халг ичәрисиндә чохлу маһнылар мөвчуддур. Гарынын бу сөзләрини ешидән гыш куја тәзәдән кери гајыдыр, човғун, туфан гопарыр. Бурада кечиләрин тәсвири тәсадүфи дејилдир. Рәвајәт өкүз, ат, гојун вә башга ев һејванлары илә әлагәдар да јарана биләрди. Бизчә рәвајәтдә кечиләрин тәсвири јазын кәлиши мәрасиминин даим кечи илә бағлы олмасы илә әлагәдардыр ки, бу да чох гәдим ситајиш вә е'тигадларла сәсләшмәкдәдир. Һәтта јазын кәлмәсиндән сонра гышын јенидән өзүнү көстәрмәси барәдә маһны белә сахланмышдыр:

Новруз күнү јаз олар.
Гырх көтүк дә аз олар.

Кечмишдә узун мүддәт гураглыг, јахуд јағынлыг оланда ел мүхтәлиф ән'әнәви тәдбирләрә әл атмыш, бунунла, доғрудан да ја күнәшин, ја да јағышын кәләчәјинә инанмышдыр. Мүгәддәс сајылан јерләрдән көтүрүлән торпаг, јахуд кәтирилән чам јағынлыг узун сүрәндә гыздырылмыш, гураглыг оланда исә суја салынмышдыр. Јахуд һәр ики һалда халгын бир-ики нүмајәндәси бүтүн кәнд әһлиндән мүхтәлиф әрзаг шејләри топлајыр, евләрин бириндә буну бишириб бүтүн чамаата пајлајыр, јахуд да һамы мүгәддәс һесаб едилән бир јерә топлашыб ондан јејир.

Бу да јағышын, јахуд күнәшин шә'нинә дүзәлдилән мәрасимдир.

Мөвсүм мәрасимләриндә гәдимдән бәри азәрбајҹанлыларын ичәрисиндә јараныб јашајан даһа икиси барәдә данышмаг лазымдыр. Бунлардан бири «Хыдыр», икинчиси исә «Году-году» мәрасимләридир. Бунлар да ибтидаи инсанларын е'тигады, дүнјакөрүшү, тәбиәт һадисәләринә мүнасибәтини көстәрән мәрасимләрдир. «Хыдыр», «Хыдыр Нәби», јахуд «Хыдыр Илјас» һаггында олан нәғмәләр јашыллыг, јағыш арзусу илә тәшкил едилән мәрасимләрдә охунмушдур. Гураглыг чох гәдимдән бәри инсанлара әзаб вермиш, онларын тәсәррүфатыны, әкинләрини јандырыб мәһв етмишдир. Бунун гаршысыны алмаг мәгсәдилә јашыллыг, су мә'будларына ситајиш едилмиш, онларын шә'нинә тәшкил олунан мәрасимләрдә маһнылар охунмушдур. Мәсәлән:

Хыдыр Илјас, Хыдыр Илјас,
Битди чичәк, кәлди јаз.

Ханым, ајаға дурсана,
Јүк дибинә варсана,
Бошгабы долдурсана,
Хыдыры јола салсана

Гара тојуг ганады
Ким вурду, ким санады,
Мәһләнизә кәләндә
Ит балдырым далады.

Лакин чох заман узун мүддәт јағынты олурду. Тәсәррүфата, инсанларын көзләрини дикдији мәһсула бөјүк зијан верирди. Белә олдугда исә «Году-году» мәрасими тәшкил едилмиш вә маһнылар ифа олунмушдур. Кәндин ҹаванлары күнүн икинҹи јарысында күнәшин рәмзи олан бир кәлинҹији бәзәјир, гапы-гапы кәзир, тамаша дүзәлдир, чалыр, охујур, шәнләнир вә пај топлајырдылар. Бу маһнылар, әлбәттә, рәнкарәнк, өзү дә күлли миг-дарда олмушдур. Мәзмуну исә күнәшин рәмзи олан Годунун шә'нинә дејилән тә'рифләрдән ибарәтдир:

Году—годуну көрдүнмү?
Годуја салам вердинми?
Году бурдан кечәндә
Гырмызы күнү көрдүнмү?

Годуја гајмаг кәрәк.
Габлара јајмаг кәрәк,
Году күн чыхармаса
Көзләрин ојмаг кәрәк.

XIX әсрин бир сыра мәнбәләриндә бу мәрасимин Азәрбајҹанда кечирилмәси кедиши тәсвир олунмуш вә нүмунәләр дә кәтирилмишдир. Мәрасим *году-году, күдү-күдү, дүдү-дүдү, доду-доду* вә саирә шәклиндә ишләнмишдир.

«Кечән ајын узун сүрән јағышлы күнләринин бириндә мән өз мәнзилимин һәјәтиндән кәлән гәрибә сәсләр ешитдим. Һәјәтә чыхдым вә белә бир мәнзәрә көрдүм:

Јерли мүсәлман оғланларындан бир нечәси әлләриндәки ағаҹлары јерә дөјә-дөјә нә исә охујурдулар. Охујуб гуртардыгдан сонра онлардан бири мәним јаныма, бојнуна кәһрәба бојунбағы салынмыш бир кукла кәтирди. Кукла һеч шүбһәсиз гадын шәклиндә иди. Мән ушагдан бунун нә олдуғуну сорушдум. Ушаг:

— Годудур,—деди.

— Году нәдир?—дејә мән сорушдум.

— Күн, Ај,—дејә ушаг фикирләшмәдән чаваб верди:

Мән ушагдан охудуғу нәғмәни мәнә демәсини хаһиш етдим. Ушаг нәғмәни мәнә охуду, мән јаздым. Һәмин нәғмәни мән Бөјүк Веди мәктәбинин мүәллими чәнаб Вәзирова көстәрдим. Мә'лум олду ки, бу нәғмәнин белә бир варианты да она бәлли имиш:

Доду, Додуну көрдүнүзмү,
Додуја салам вердинизми?
Доду кедәндән бәри
Һеч күн үзү көрдүнүзмү?

Ајдын мәсәләдир ки, «Доду» јахуд «Году» мүәјјән бир илаһәдир. Һәмин кукла исә онун сурәтидир.

«Доду» јахуд «Году»нун күнәшлә әлагәси ајдындыр. «Доду» јох олунча күнәш дә батыр».[1]

XIX әсрдә Шәкидә топланан, чап олунмуш бир нүмунәни гејдләрилә бирликдә бурада олдуғу кими веририк. Бизчә, бу, һәмин мәрасим үчүн чох сәчијјәви парчадыр: «Чискинли күнләрдә Шәки шәһәриндә татар (Азәрб. П. Ә.) ушаглары һәјәтләри кәзир бу маһныны охујур. Әвәзиндә онлар ев саһибләриндән пул, јарма, ун, јағ, јумурта вә с. алырлар.

Году, году дурсана!
Чөмчәни долдурсана!
Годуну јола салсана
Аллаһ! Аллаһ! (хорла)
Году алчыға батмышды
Гармаладым чыхардым;
Гызыл гаја дибиндән
Бир гырмызы күн чыхардым
Аллаһ! Аллаһ! (хорла)
Гаратојуг ганады
Ким вурду, ким санады
Ешик, ешик кәзәндә
Балдырым ит далады
Аллаһ! Аллаһ.

Дағда дана бәјирди
Јенкә ора јүјүрдү
Јенкә она чатынча
Кәлин бир оғлан гајырды
Аллаһ! Аллаһ! (Хорла)
Верәнин оғлу олсун
Вермәјәнин гызы олсун
Ады да Фатма олсун
Гашлары чатма олсун
О да чатласын өлсүн

Аллаһ! Аллаһ! (Хорла)[2].

Мәишәт мәрасимләри

Мәишәт мәрасимләри дә халгын адәт вә ән'әнәләри, мәишәти, е'тигадлары вә с. илә бағлы олараг тәшкил едилмишдир. Азәрбајчан халгы ичәрисиндә јас, дәфн, доғум, тој мәрасимләри дә олмуш, һәмин мәрасимләрдә дә мүхтәлиф маһнылар охунмушдур.

Гәдим мәишәт мәрасимләриндән бири вәсф-һалдыр. «Вәсфһал» һалын вәсфи, вәзијјәтин изаһы демәкдир ки, әслиндә фал мә'насыны ифадә едир. Вәсф һаллар гәдим азәрбајчанлыларын адәтләрини, дүнјабахышыны, е'тигадларыны изаһ етмәк үчүн мүһүм әһәмијјәтә малик мәрасим нәғмәләриндәндир. Јени илин јахынлашмасы илә әлагәдар олараг инсанлар әввәлчәдән өз талеләрини јохламаг, онлары нәјин—јахшылығынмы, јохса писли-

---

[1] СМОМПК 9-чу бурахылыш. 1890 сәһ. 129.
[2] Јенә орада, 18-чи бурахылыш 1894, сәһ. 46.

јинми көзләдијини сынагдан кечирмәк истәјирләр. Вәсф—һал мәрасимини гадынлар, хүсусилә кәлин вә гызлар тәшкил едирләр. Бу барәдә көркәмли Азәрбајҹан јазычысы Ј. В. Чәмәнзәминли јазыр: «Халгымыз арасында Новруз бајрамына бир ај галмышдан башлајараг чәршәнбә ахшамы вәсф-һал кими бир адәт варды. Гадын вә гызлар топланараг, бир бадја су гојар вә һәрәдән бир нишан алыб суја салардылар. Бадја башында отуран гадын тәсадүфән әлинә кечән нишаны судан чыхарыб бир вәсф—һал сөјләјәр, бу гајда илә фала бахардылар. Демәли, нишан верәнин үрәјиндә бир нијјәт олар вә нијјәтинин баш верәҹәјини вә ја вермәјәҹәјини сөјләнән вәсф. һалдан дујарды» (10,74) Ј. В. Чәмәнзәминли вәсф һаллара мисал кәтирмәкдән әввәл бу маһныларын бајаты, ағы вә башга нүмунәләрдән фәргини көстәрәрәк әлавә едир: «Бајаты, ағы, вәсф—һалын бир-биринә бәнзәјиши заһиридир. Ағы даим кәдәрли, вәсф—һал үмид верән, нәш'ә доғуран вә мәтанәт бағышлајандыр. Бунлар бир-бириндән јалныз мәзмунча ајрылыр. Гурулуш е'тибары илә бир-бириндән ајрылмаз». Сонра әдиб вәсф—һаллара ашағыдакы нүмунәләри мисал верир:

Ағлама, начар ағлама,
Әлиндә һачар ағлама.
Гапыны бағлајан аллаһ
Бир күн ачар ағлама.

Отурмушдум сәкидә,
Үрәјим сәксәкәдә.
Үч гызыл алма кәлди
Бир гызыл нәлбәкидә.

Јас вә дәфн мәрасимләри мәишәт мәрасимләри ичәрисиндә мүһүм јер тутур. Бу мәрасимләр адам өлдүкдә онун башы үстүндә ја евдә, ја да басдырылан заман дүзәлдилир. Бунларын әсас һиссәси, әлбәттә, евдә ичра едилмишдир. Бу заман охунан маһнылар исә ағы ады алтында мәшһурдур. «Гәдим түркләрдә (азәрбајҹанлыларда ред.) сағучулар (ағычылар) мејид јанында гопуз адлы аләт чалараг онун һаггында охујарлармыш, бурада өлү тә'рифләнир, онун нөгсанлары унудулур, гәһрәман кими тә'рифләнир» (10. 78). Ағыларын охундуғу мәрасимләрин нечә тәшкил едилмәси барәдә биз көркәмли әдиб Ә. Һагвердијевин «Азәрбајҹанда театр» адлы мәгаләсиндә чох мараглы бир гејдә раст кәлирик. О јазыр: «Гәдим Азәрбајҹанда өлән бөјүк гәһрәманлар үчүн ағламаг бир адәт иди. Гәһрәман өлән күнү ҹамааты бир јерә топлајырдылар. Бу топлантыја «југ» дејирдиләр (југлама—ағламаг сөзүндәндир). Топлананлар үчүн гонаглыг дүзәләрди, хүсуси дә'вәт едилмиш «југчулар» исә икисимли гопуз чалыб ојнајардылар. Југчу әввәлҹә мәрһум гәһрәманын икидликләриндән данышыб, ону тә'рифләјирди. Сонра исә гәмли һаваја кечиб шанлы гәһрәман үчүн ағы дејәрди. Топлананлар да һөнкүр-һөнкүр ағлајарды».[1] Ағычы гәһрәман һаггында маһны охујана гәдәр ону тә'сирли, јаныглы сөзләрлә тә'риф едәр, сонра исә маһныја кечәрди. Мәсәлән, «Ачылмајан түфәнкин, сијрил-

[1] Ә. Һагвердијев. Сечилмиш әсәрләри. I ҹилд. Бакы, 1957, сәһ. 392.

мәјән хәнчәрин өз чанына гурбан. Ај кими доғдун, күн кими батдын, минәндә ат бағры јардын, дүшәндә јер бағры јардын, сајдығына салам вердин, сајмадығына јан вердин, дүшмәнинә дирсәк көстәрдин, гәнимннә ган уддурдун, алтынын бәдөв атына, чијнинин сүзән түфәнкинә, тәркинин долу хурчунуна, ағзынын кәсәрли сөзүнә анан гурбан ај...[1]

Ағачда хәзәл ағлар
Дибиндә көзәл ағлар,
Белә оғлу өлән ана
Сәркәрдән кәзәр ағлар.

Чан гардаш, чаным гардаш,
Ағлајыр чаным, гардаш.
Баш гојдум дизин үстә
Го[чыхсын чаным, гардаш.

Ағылар әсрләр боју јалныз гәһрәманлар үчүн дејил, бүтүн өлүләр үчүн охунмушдур. Она көрә дә Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында бунлар сајча чох, мәзмунча рәнкарәнкдир. «Загафгазија татарларынын (азәрбајчанлыларын — ред.) адәтинә көрә аилә үзвләринин бирисинин өлүмүндән сонра 10—15 күнүн мүддәтиндә һәр күн мәрһумун евиндә онун бүтүн гоһум-әгрәбасы, гоншулары, танышлары топлашыр вә ағлашырлар. Бунларын ичәрисиндә бир нәфәр ағы охујур, галанлары исә һөнкүртү илә она чаваб верирләр:

Анасы јанар ағлар
Һәрифи ганар ағлар
Ана дејир, кәјәр[illegible]
Табута гонар ағлар

Бостанда тағым ағлар
Басма, јарпағым ағлар.
Нә гәдәр сагам ағларам
Өлсәм торпағым ағлар»[2].

Мәрасимләрдән ән чох јајылан вә мәшһур олан тој мәрасимләридир. Бу, чох гәдимдән башлајараг ән шән, шух, кур кечирилән мәишәт мәрасими олмушдур. Тој мәрасими адәт үзрә Азәрбајчанда ән чох пајыз вахтларында кечирилир: о заман ки, адамлар мәһсулу топлајыб гуртармыш, асудәләшмишләр. Тој јени аилә һәјаты, хошбәхтлик демәкдир. Нә гәдәр бачарырса, халг бу мәрасими дәбдәбәли, шух кечирмәјә чалышыр вә бунун үчүн һәр чүр васитәләрә әл атыр. Тојлар нишан гојмаг вахтындан башлајыр. Нишанлы јанында, һәлә гыз евиндә чохлу ојунлар, сәһнәчикләр дүзәлдилир. Бүтүн бунлары едәнләр исә гызлардыр. Онлар нәинки гадын, һәтта киши ролларына да кирирләр. Тојда иштирак едән шәхсләрин, мәсәлән, гызын атасы, оғланын атасы, газы, молла, күпәкирән гары, елчи, јенкә, тәзә бәј вә саирә роллара кирир, мараглы ојунлар көстәрирләр. Тој мәрасими башдан ајаға гәдәр маһныларла мүшајиәт олунур. Бу шән, көзәл, ојнаг, лирик, бә'зән тиканлы маһнылар тојун, шәнлијин бәзәјидир. Маһнылар һәм дә мусиги, рәгс вә ојунларла мүшајиәт олунур. Тој мәрасиминин бир сыра мәрһәләләри вардыр; елчилик, нишанланма, хына кечәси, кәлин кәлмә, зифаф кечәси, тојун дағылмасы, дувагтапма вә с. һәр бир мәрһәләнин өзүнә көрә

[1] Арвад ағысы, маһны, һахышта, севки, лајлај, гајнана-кәлин сөзләри, мүәллим Мирзә Аббасзадә, Бакы, 1918, сәһ. 3.
[2] СМОМПК, вып. 18, 1894, отд. 11 сәһ. 39—40.

маһнылары олмушдур ки, бунлар билаваситә һәмин мәрһәләнин әсас хүсусиjјәтләрини өзүндә топламышдыр. Мәсәлән, ашағыдакы маһнылар чох еһтимал ки, елчилик, јахуд нишанланма заманы ифа едилмишдир:

Гуда, кәлмишик биз сизә
Һөрмәт един из бизә,
Бу кечә гыз сиздәдир
Сабаһ апаррыг бизә.

Гырмызы јастыг үзү.
Севдаја салдыз бизи.
Севдәсиз отурмушдуг.
Севдәјә салдыз бизи.

Һәмин маһныларда һәм дә о дөврүн аилә мәишәт тәрзи-мүнасибәтләр, адәтләрин изләри сахланмышдыр.

Гуда евин вар олсун.
Дөрд јаны дивар олсун.
Гызынызы истәјирик.
Гој учуз базар олсун.

Икид олан мәрд кәрәк
Гәлби судан пак кәрәк
Ахча вериб гыз алан.
Икиддә үрәк кәрәк.

Узун кет-кәлдән сонра гыз евинин разылығы алыныр вә гызы оғлан евинә апарырлар. Бу мәрһәләнин дә өзүнә көрә маһнылары вар:

Вердим бир дана,
Алдым бир сона.
Ај гыз анасы,
Гал јана-јана.

Кәфкири дүз гој гуда,
Ашыны сүз гој гуда.
Биз ки гызы апардыг,
Үрәјинә буз гој гуда.

Гызын анасы артыг иш-ишдән кечәндән сонра өзүнү сындырмајараг онлара чаваб вермәли олур:

Сандыг үстә күчү вар
Күчүнүн гырх учу вар.
Ал едиб гыз апардыз.
Сиздә бәјләр күчү вар.

Кәлин оғлан евинә кәтириләркән дә мүхтәлиф маһнылар охунур:

Анам бачым, гыз кәлин!
Әл-ајағы дүз кәлин!
Једди оғул истәрәм,
Бирчә дәнә гыз кәлин!

Әтәјин чин-чин кәлин!
Чијни көјәрчин кәлин!
Кәлинләр архасында
Һамыдан көјчәк кәлин.

Кәлин гајнана һаггында олан маһнылар тој мәрасиминин ән мараглы нүмунәләридир. Мә'лумдур ки, кәлин-гајнана арасында һәмишә зиддијјәт, чәкишмә, наразылыг олмушдур ки, бу да гајнананын дилиндән дејилмиш маһныларда ајдын көрүнмәкдәдир:

Кәлинә бах кәлинә,
Әлин гојар белинә.
Кәлинә сөз дејилмәз
Чыхар, кедәр өјүнә.

Кәлин кәлир, хан кәлир.
Евләри јыхан кәлир
Әлиндә үлкүч-тијә,
Башлары гырхан кәлир.

Дамда дирәк гајнана,
Төвләдә күрәк гајнана,
Оғлу евә кәләндә
Мәндән зирәк гајнана

Доғдун оғул гајнана,
Једин ноғул гајнана,
Оғлун алдым әлиндән
Чатла боғул, гајнана.

Һәтта нәвәсини охшајанда да гајнана кәлинә олан «мәһәббәтини» кизләдә билмир:

Сарымсағым, соғаным,
Јад гызындан доғаным,
Јарысы илан баласы
Јарысы чаным парасы.

Бүтүн бунлардан башга бәј, кәлин, онларын ата вә аналары ојнајанда белә ја ајры-ајры шәхсләр, јахуд да халг хорлары тәрәфиндән маһнылар ифа едилмишдир. Бу маһныларда бир тәрәфдән сәнәти, мусигини севән вә гијмәтләндирән азәрбајчанлыларын үрәк чырпынтылары дујулурса, о бири тәрәфдән дә мүхтәлиф әсрләрдә елин адәт вә ән'әнәләринә даир чох гијмәтли чәһәтләр горунуб сахланмышдыр.

Үмумијјәтлә, тој мәрасимләриндә охунан маһныларын ән чох јајыланы вә һәм дә ән дәјәрлиси кәлин һаггында олан нүмунәләрдир. Кәлин әввәл тојун, сонра да евин јарашығыдыр. Кәлин кәләчәк анадыр, нәслин јашаданыдыр. Кәнчләрин шәхси һәјатынын ән хошбәхт анлары тојла, дүјүнлә бағлыдыр. Она көрә дә кәлин маһнылары сајча чох вә кејфијјәт е'тибарилә рәнкарәнкдир.

Дур ајаға гыз кәлин,
Телләрини дүз кәлин
Тојхана сәни көзләр
Дүш ортаја сүз кәлин
Кәлин, бахтын мүбарәк,
Кәлин, тахтын мүбарәк

Сөзүм сојун гурбаны
Јахшы бојун гурбаны
Сән јери бир мән бахым,
Олум бојун гурбаны
Балача чејран кәлин
Бојуна һејран кәлин.

Бачыларын гардашлар һаггында охудуғу вә үмумијјәтлә, дикәр гоһумлар һаггында чешидли маһнылар етнографик бахымдан мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Сујун бәндинә гурбан.
Гардаш кәндинә гурбан.
Һәјәтдә ат јәһәрли
Синәбәндинә гурбан
Мүбарәк, ај мүбарәк
Гардаш ширнин мүбарәк

Сән мәним ағам гајным,
Саллан кәл баға гајным
Күлүм алма чичәји
Сәнә садаға гајным
Кәлин кәлди халы дөшә
Гајынлары чыхсын гоша.

Чәмијјәтдә елмин, техниканын, мәдәнијјәтин инкишафы илә әлагәдар олараг мәрасимләр дә өз тә'сирини тәдричән итирмиш, бурада тәсвир олунан адәт, ән'әнә, е'тигадлары бир чоху унудулмушдур. Анчаг маһнылар мәрасимләрин ајры-ајры мәрһәләләриндән ајрылараг мүстәгил инкишаф етмәјә башламышдыр:

Ағ алма алланыбды,
Будагдан салланыбды.
Чаван дејә вердиләр,
Саггалы чалланыбды.

Јүк үстүндә күчү вар.
Күчүнүн гырх учу вар.
Гызын мејли олмаса
Оғланын нә күчү вар?!

Бә'зи гәдим мәрасимләр заман кечдикчә өз әһәмијјәтини итирмәјә башлајыр, көһнәлиб сырадан чыхыр. Лакин индики дөврдә халгымызын адәт вә ән'әнәләрини, дүнјабахышыны, е'тигадыны, мәишәт тәрзини, тәбиәтә, чәмијјәтә мүнасибәтини, психолокијасыны өјрәнмәк ишиндә бу мәрасимләрин мүһүм елми әһәмијјәти вардыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Азәрбајчан фолклору антолокијасы, тәртиб едәни Ә. Ахундов. I чилд, Бакы, 1969.
2. Азәрбајчан классик әдәбијјаты китабханасы 20 чилддә. I чилд «Елм», 1982.
3. Нәғмәләр, инанчлар, алгышлар. Топлајыб тәртиб едәни А. Нәбијевдир. 1986. «Јазычы».
4. Новруз, топлајыб тәртиб едәни А. Нәбијевдир. «Јазычы» 1989.
5. Халгымызын дејимләри вә дујумлары, топлајыб тәртиб едәни М. Һәкимов. «Маариф», 1986.
5 . [a]Новруз бајрамы, тәртиб едәни А. Нәбијев, 1990.
6. Халгын сөз хәзинәси, тәртиб едәни П. Әфәндијев, «Маариф», 1985.
7. Халг әдәбијјатындан ачылмамыш сәһифәләр, топлајыб тәртиб едәни М. Һәкимов, «Маариф» 1990.
8. Ф. Көчәрли. Балалара һәдијјә, «Кәнчлик», Бакы, 1967.
9. Н. И. Кравцов. С. Г. Лазутин. Русское устное народное творчество. М. 1977.
10. Ј. В. Чәмәнзәминли. Әсәрләри III чилд, Бакы, 1977.
11. М. Ариф. Халг ојун вә мәрасимләриндә театр вә тамаша үнсүрләри. Сечилмиш әсәрләри, 3 чилддә. 3-чү чилд. Бакы, 1970.
12. Тој вә һалај маһнылары, топлајанлар Б. С. Шаһсојлу, Л. М. Ағајев, З. Ә. Бағыров, «Кәнчлик». 1980.
13. Тәдгигләр I—VII чилдләр. Бакы, 1961—1987.
14. М. Һ. Тәһмасиб. VII әсрә гәдәр Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, I чилд, Бакы, 1960.
15. Һ. М. Һәкимов. Халг мөвсүмләри вә ашыг сәнәти. ...Тәдгигләр, IV китаб, 1973.
16. М. Сејидов. Јаз бајрамы «Кәнчлик», 1990.
17. А. Нәбијев. Азәрбајчан—өзбәк фолклор әлагәләри, Бакы, 1978.
18. А. Нәбијев. Азәрбајчан фолклорунун жанрлары, БДУ-нун нәшри, 1983.
19. А. Нәбијев. Ел нәғмәләри, халг ојунлары, Азәрнәшр, 1988.
20. Б. Абдуллајев. Һаггын сәси, Азәрнәшр, 1989.

ХАЛГ ДРАМЛАРЫ

Жанр һаггында үмуми мә'лумат

Халг драмлары вә тамашалары гәдим азәрбајчанлыларын мүхтәлиф мүнасибәтләрлә тәшкил етдикләри мәрасимләрдән доғуб инкишаф етмишдир. Мөвсүм вә мәишәт мәрасимләринин һәр бириндә биз бу вә ја дикәр дәрәчәдә драм үнсүрләри тапа биләрик. Бу үнсүрләр, шүбһәсиз, заман кечдикчә даһа да инки-

шаф етдирилмиш вә тәкмилләшдирилмишдир. Беләликлә дә һәгиги мә'нада сырф драм хүсусиј̌јәтләринә малик тамашалар ајрылыб мүстәгил шәкилдә јашамаға башламышдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҹан фолклорунун һәр бир жанрында мүкалимәләрә, драм үнсүрләринә раст кәлә биләрик. Мәсәлән, мәшһур нағылчылар бу вә ја дикәр нағылы орадакы гәһрәманларын дили илә данышыр, һәр бир гәһрәманын мәгсәди, пешәси, јашы илә әлагәдар олараг өз сәсләрини алчалдыр-јүксәлдирләр. «Ҹик-ҹик ханым», «Пыс-пыса ханым вә Сичан бәј», «Шәнкүлүм, шүнкүлүм вә мәнкүлүм» вә с. үмуми ушаг нағылларыны данышан нәнәләр өзләрини бурада иштирак едән бүтүн сурәтләрин вәзиј̌јәтинә салыр, мүкалимә вә сәһнәчикләр дүзәлдирләр. М. Горки ушаглыг илләриндә ешитдији халг әдәбиј̌јаты нүмунәләри барәдә данышаркән јазыр: «...бу маһны она көрә јадымда башгаларындан мөһкәм галмышдыр ки, нәнәм ону охудугда күлүнҹ бир сурәтдә ајағыны јерә дөјәр вә тағалаглары мәһарәтлә шаггылдадырды».[1]

Заман кечдикҹә хүсуси театр тамашалары да мејдана кәлмиш вә бунлар да өз мөвзу рәнкарәнклији, көзәл сәнәткарлығы илә диггәти ҹәлб етмишдир. Мәшһур әдибимиз Ә. Һагвердијев көстәрир ки, халг тамашалары һәр бир заман халгларын һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр. Ачыг мејданчаларда, һәвәскар ҹамаатын көзү габағында вә һеч бир декорасијадан истифадә етмәдән ојун чыхаран мүхтәлиф сеһрбазлар вә јаланчы пәһләванлар күтләнин диггәтини һәмишә ҹәлб етмишдир. Әдиб бир заманлар Азәрбајҹанда сеһрбазларын мејданларда «Шәби ојуну» адлы театра охшајан тамаша көстәрдијини хатырлајыр. Бу тамашанын гыса мөвзусуну да верир: «Тамашада иштирак едәнләр тәнбәл Шәби вә онун атасындан ибарәт иди. Шәби иш ләмәк истәмир, атасы ону данлајыр, диләтутур ки, тәнбәлликдән әл чәкиб ишә гуршансын. Шәби исә евдә отурмаг үчүн мин ҹүрә бәһанә кәтирир. Онун һәр бир бәһанәси шиддәтли күлүш доғурур. Бу тамаша чох гысадыр, ҹәмиси 10—15 дәгигә чәкир. Нәсиһәт етмәкдән ҹана кәлән ата, оғлуну күчә сөзләри илә сөјәрәк дөјмәјә башлајыр. Шәби бағыра-бағыра јыхылараг бир чох әдәбсиз һәрәкәтләр едир. Ҹамаат һејран галыр, тамаша гуртарыр» (2. 389).

Халг драм вә ојунларыны тәхмини олараг үч групa ајырмаг олар:

1. Мәрасимләрлә әлагәдар драмлар. 2. Ичтимаи мәзмунлу драмлар. 3. Аилә-мәишәт драмлары.

Мәрасимләрлә әлагәдар драмлар.

Баһар бајрамы илә әлагәдар тамашаја гојулан ојунлардан бири «Коса-кәлин», јахуд «Коса-коса» адланыр. Бу тамашада ашағыдакылар иштирак едир:

Коса, онун көмәкчиси олан икинчи бир Коса вә Кечи. Чох

[1] М. Горки. Әдәбиј̌јат һаггында, Бакы, 1950, сәһ. 14.

заман исә һәмин көмәкчи косанын әвәзинә сәһнәјә јаланчы пәһләван чыхыр. Јаланчы пәһләван сиркләрдә көрдүјүмүз тәлхәји— клоуну хатырладыр. Коса кејиниб тамашаја һазырлашыр: үзүнә маска тахыр, башына шиш папаг гојур, узун лаббадәнин алтына јоғун гуршаг сарыјыр, зынгыровлар асыр, чөмчә көтүрүр. Үзүнә тахдығы маскада исә косалыг әламәтләри ајдынча өзүнү көстәрир. Көмәкчи Коса:

А коса, коса кәлсәнә,
Кәлиб, салам версәнә,—

дејә баш Коканы мејдана—сәһнәјә дә'вәт еләјир. Сонра исә әлавә едир:

Бошгабы долдурсана,
Косаны јола салсана.

Коса чыхан кими чамаат онун харичи көрүнүшүнә, зынгыровларынын сәсинә күлүр. Коса үст-башыны көстәрир, гарнына әл вурараг дејир:

Једијим јарма ашы, јарысы суду.
Кејдијим једди гат палтар, тәзәси буду.

Сонра о, дөврә вурмуш чамаата мүрачиәтлә көмәк истәјир. Анчаг һеч ким она һеч нә вермир. Кәнарда дајанмыш кәнчләр дәстәси охујур:

Косам бир ојун ејләр,
Гурддан гојун ејләр
Јығар Шабран дүјүсүн
Маһмудун тојун ејләр.

Коса әввәлки һәрәкәтләрини давам етдирир, чамаата әл узадараг һәрләнир. Хор исә јенә охујур:

Ај ујруғу ујруғу
Әритмәмиш гујруғу,
Саггалы ит гујруғу.
Бығлары јовшан коса.

Чамаат јенә Косаны әлә салыр, она күлүр, истеһза едир. Коса да өз мәзәли һәрәкәтләри илә чамааты күлдүрүр, әјләндирир. Бу ишдә көмәкчи Коса, јахуд јаланчы пәһләван да она көмәк көстәрир. Коса өз һәрәкәтләри илә һамыны баша салмаға чалышыр ки, о, һәм пулсуз, һәм дә ачдыр. Бүтүн бунлара бахмајараг һеч кәсин Косаја јазығы кәлмир, буна көмәк етмәк истәмирләр. Белә олдугда Коса дејир ки, бу өлкәдән чыхыб узаг бир өлкәјә кетмәлидир. Бурада күзәраны пис кечир: о, һөнкүр-һөнкүр ағлајыр. Онун бүтүн һәрәкәтләри күлүш доғурур. Јалан-

чы пәһләван да өз ојунлары, һәрәкәтләри илә чамааты күлдүрүр. О, косаја дејир ки, бу ағыр вәзијјәтдән чыхыш үчүн кечијә мүрачиәт етмәк лазымдыр. Бир чобаны кечи дәрисинә салыб сәһнәјә бурахырлар. Кечинин чох узун саггалы вар. Коса саггалындан тутуб кечидән сорушур ки, мән кәләндә сәнин саггалын јох иди, бу һарадан олду? Кечи чох күлүнч һәрәкәтләрлә чаваб верир ки, һәччә кетмишдим, орада узатмышам. Коса дәрдини кечијә ачыр, о да ағзында бир ағач чамаата тәрәф үз тутур вә пул истәјир, пул јығылыр. Коса исә пулун чох һиссәсини өзү көтүрүр, аз һиссәсини Јаланчы пәһләвана верир, Кечијә исә бир шеј чатмыр. Кечи башына дөјүр, ағлајыр, ач балаларыны сәһнәјә чағырыр, балалары илә Косаја јалварыр. Коса исә онлара мәһәл гојмур. Кечи јенә чамаатдан пул јығыр, буну да Коса онун әлиндән алыр. Кечини вә балаларыны да сәһнәдән говур, өзү исә јорғунлуғуну алмаг үчүн јыхылыб јатыр.

Кечи јаваш-јаваш сәһнәјә дахил олур. Јухулајан Косаны вуруб өлдүрүр. Јаланчы пәһләванын исә бундан хәбәри олмур. О, Косанын јанына кәлиб мин чүр ојун чыхарыр, чамааты күлдүрүр, нәһајәт, ајдын олур ки, Коса өлүб. Јаланчы пәһләван бундан сонра да өз күлүнч һәрәкәтләрини давам етдирир, маһнылар охујур:

Аршын узун, без гыса,
Кәфәнсиз өлдү коса.

Чамаат севинир, кечи дә балалары илә сәһнәјә дахил олуб шәнлијә гошулур, һамы охујур (4. 41).

Бу халг тамашасынын әсас гајәси гышын говулмасы вә јазын гаршыланмасыдыр. Коса гышын рәмзидир. Елә онун косалығы өзү дә гуру гышын тәчәссүмүдүр. Кечи исә јазын, һәјатын, јашыллығын рәмзидир. Тәсадүфи дејилдир ки, косаны—гышы кечи—јаз өлдүрүр вә һамыны севиндирир. Бүтүн дүнја халгларында бу тамаша бу вә ја дикәр дәрәчәдә өзүнү көстәрмәкдәдир. Әввәлчә мәрасим шәклиндә јаранан бу тамаша заман кечдикчә инкишаф етмиш, онда драматик үнсүрләр артмыш, һәм дә бураја сијаси-ичтимаи мотивләр әлавә олунмушдур. Буна мисал олараг, мәсәлән, пула һәрислик, јалан, тәнбәллик, зорлулуг, алдатма вә с. чәһәтләри көстәрә биләрик.

Һ. Сарабски дә өз хатирәләриндә Бакыда баһар бајрамы мүнасибәтилә кечирилән «Коса-Коса» ојуну һаггында јазыр: «Коса-коса» ојуну гәдим бир ојун иди. Бир нәфәр зирәк ушаға күрку тәрсинә кејиндириб, бир парча читдән үзүнә маска тахар вә кәллә гәнд кағызындан башына шиш папаг гојар, ајагларына узун ағач вә бојнуна да зынгыров салыб мәһлә ушаглары евбәев кәздириб ојнадардылар. Косаны ојнадаркән маһнылар да охујардылар» (3. 26). Үәллиф јухарыда мисал чәкдијимиз маһнылардан бирини дә бурада мисал кәтирир. Көрүндүјү кими Һ. Сарабски әсл мә'нада театр тамашасыны дејил, өтәрки шәкил-

дә, ушагларын дар чәрчивәдә дүзәлтдији ојуну тәсвир едир. Буна бахмајараг, Һ. Сарабскинин бу гејди «Коса-коса» ојунун һәтта Бакынын өзүндә дә тәшкил едилдијини сүбут етмәкдәдир. Ә. Һагвердијев гәдим азәрбајчанлыларын тәшкил етдији тамашалары јунанларын «Дионис»и илә әлагәдар мәрасим тамашалары илә мүгајисә етмиш вә мүәјјән охшарлыглар тапмышдыр (2,389).

Халг ичәрисиндә әмәк мәшғулијјәти вә хүсусилә әкинчиликлә әлагәдар тамашалар да дүзәлдилмишдир. Бу ону көстәрир ки, белә театр тамашалары чох гәдим бир тарихә маликдир. Бунлар өз көкләрини гәдим азәрбајчанлыларын мүхтәлиф мөвсүмләрдә тәшкил етдији мәрасимләрдән алмышдыр. Һәмин мәрасимләр заман кечдикчә мүхтәлиф дөврләрин изләрини өзүндә сахламагла инкишаф етмиш, дәјишмиш, онларын ичтимаи мә'насы вә гајәси даһа да гүввәтләнмишдир. Мәзһәкә, күлүш, аиләдә, мәишәтдә олан нөгсанларын тәнгиди, варлыларын, голузорлуларын азғынлығына гаршы е'тиразы һәмин мөвзуда олан тамашаларда да өзүнү көстәрмәкдәдир.

«Тәнбәл гардаш» адлы халг драмында әсас мәсәлә инсанлары әмәјә, зәһмәтә алышдырмаг, өз зәһмәти, алын тәри илә јашамағын тәблиғи, тәнбәлләрин, авара вә мүфтәхорларын исә тәнгидидир.

Чох мараглыдыр ки, бурада халг ислаһ етмәк, јола кәтирмәк, әмәјә алышдырмаг фикрини мүдафиә едир. «Тәнбәл гардаш» драмында 3 әсас сәһнә вардыр. Биринчи сәһнәдә ики кәндли көрүрүк. Онлар јер әкмәк арзусундадырлар. Мүхтәлиф әл-гол һәрәкәтләриндән, данышыгларындан сонра икиси бирликдә әкинчиликдә мәшғул олмаг гәрарына кәлирләр. Котан гошуб јер шумламаг вахты кәләндә биринчи гардаш өзүнү хәстәлијә вурур, икинчи гардаш јери шумлајыб тохум сәпир.

Суварма заманы јенә биринчи гардаш бир бәһанә илә ишдән бојун гачырыр. Беләликлә, тахыл дөјүлүб хырманда буғда олунчаја гәдәр тәнбәл гардаш әлини ишә вурмајыр. Мәһсул һазыр олдугда чалышган гардаш она һеч бир шеј вермәк истәмир. Гардашлар далашырлар, ағачла бир-биринин гарнына вурурлар (гарынлары инчимәсин дејә алтдан шеј сарыдыгларындан ағачлары чох чәсарәтлә бир-биринә ендирирләр). Нәһајәт, кәнд һәкәминә мүрачиәт едирләр, һәкәм чалышган гардаша һагг верир.

Икинчи сәһнәдә артыг тәнбәл гардаш арыгламыш вә әлинә әса алмышдыр. Арвады тәнбәл кишидә галмајыб ондан ајрылыр, анчаг ушагларын кимлә галмасы үстүндә мүбаһисәләри дүшүр. Ушаглара нә ата јијә дурмаг истәјир, нә ана. Бу һалда чалышган гардаш јенә әввәлки кими кефи көк вәзијјәтдә мејдана чыхыр вә гардашына төһмәтләр јағдырараг ушаглары өз һимајәсинә алыр.

Үчүнчү сәһнәдә чалышган гардаш, гардашы ушаглары илә бирликдә тәсәррүфатда чалышыр. Әкирләр, бичирләр, бостан бечәрирләр, кефи көк доланырлар. Тәнбәл гардаш пешман олур

вә ушагларынын әмәјиндән истифадә етмәк мәгсәдилә өзүнүн дә тәсәррүфата шәрик едилмәсини хаһиш едир. Чалышган гардаш ону мәзәммәт едир вә дејир ки, дуз-чөрәјә анд ичмәсә она инана билмәјәчәк. Тәнбәл гардаш дуз-чөрәјә анд ичир ки, бундан сонра бир дә тәнбәллик етмәјәчәк вә онларын тәсәррүфатында өзүнү чалышган көстәрәчәкдир. Бу тәнбеһ вә анддан сонра ону тәсәррүфата шәрик едирләр (5, З.50).

Әкинчилик, кәнд тәсәррүфаты, әмәк фәалијјәти илә бағлы олан халг ојунларындан бири дә «Әкәндә јох, бичәндә јох, јејәндә ортаг гардаш»дыр. Бу халг драмы даһа чох Баһар бајрамларында көстәрилир. Мә'лумдур ки, бу мәзһәкә халг арасында чох јајылыб, шөһрәт тапдығындан ады һәтта аталар сөзү кими дә јашамагдадыр. Бурада иштирак едән сурәтләр ашағыдакылардан ибарәтдир: мүлкәдар, ики јохсул гардаш, мүлкәдарын бәһрә јығаны нөкәр. «Мүлкәдар вәзнәли чуха кејмиш, гырмызы ипәк архалығынын алтына балынч гојдуғу үчүн јекәгарындыр. Белиндә күмүш кәмәри вар, бығлары узун вә јоғундур, тәсбеһ чевирир. Јохсул гардашлар көј бездән чырыг палтар кејмишләр, ајагјалындырлар, башларына чиркли дәсмал бағламышлар, үзләри унлудур (јә'ни өзләрини арыг, зәиф, солғун көстәрмәк үчүн үзләрини унлајырлар)» (4,45). Тамашанын гысача мәзмуну беләдир: мүлкәдар сәһнәдә көрүнәркән ики гардаш она јахынлашыр, ичарәјә јер вермәсини хаһиш едирләр. Мүлкәдар шәртлә разы олур. Гардашлар јер алырла, ишә башламаг вахты кәләндә икинчи гадаш мин чүр бәһанәләрлә өзүнү ишдән кәнара чәкир. Каһ ајағына чөп батыр, каһ башы ағрыјыр, каһ јаландан илан санчыр, үрәји ағрыјыр вә с. Бу бәһанәләр о вахта гәдәр кәтирилир ки, артыг биринчи гардаш јери әкмиш, сәпмиш, јетишән тахылы бичиб дөјмүш, чувалара јығмышдыр. Елә бу заман икинчи гардаш һазыр чувалы көрүнчә гардашынын јанына кәлир, әли белиндә вүгарла дејир:

— Һә, тахылымыз һазырдыр. Инди кәл бөләк, хырпјары...

Биринчи гардаш—(Гәти) Кеч кәлдин. Сәнә бу тахылдан бир дән дә чатмыр, өзүм әкмишәм, өзүм бичмишәм, өзүм дә јејәчәјәм.

Икинчи гардаш—Нә дејирсән? Әлим-ајағым дәјмәмиш, тахылы јары бөл, јохса сәнә бир тој тутарам ки, рәһмәтлик атамыз гәбирдән хортлар.

Биринчи гардаш—Јаман демә, ағзыны тәмиз сахла, ај чамаат, буна тахыл чатырмы?

Чамаат—Јох, јох!

Икинчи гардаш бел сапыны көтүрүб онун үстүнә чумур. Бурада савашма сәһнәси верилир. Онлар сүпүрүшүр, дәјәнәкләшир вә сөјүшүрләр. Ахырда биринчи гардаш икинчи гардашы вуруб өлдүрүр, мејидинә түпүрүр,адамлар да бир-бир она түпүрүрләр. Ојунун сонунча чамаат сәс-сәсә верәрәк дејир:

— Әкәндә јох, бичәндә јох, јејәндә ортаг гардаш (4,47).

Бүтүн бунлар көстәрир ки, «Азәрбајчанда халг театры реалистик характер дашымыш вә демократик тәбәгәләрин, башлыча

олараг кәндлиләрин һәјаты илә бағлы олмушдур. Халг театрынын репертуары мүәјјән әхлаги вә тәрбијәви әһәмијјәтә малик кичик мәзмунлу пјесләрдән (фарслардан) ибарәт олмушдур. Бу әсәрләр кәндли күтләсинин тәсәррүфат вә мәишәтини әкс етдирир. Оптимизм бу пјесләрин әсас мәфкурәви хүсусијјәтидир. Бу пјесләрдә күлүш бә'зән чох чиддиләшир, ачы бир кинајәјә, сатираја чевриләрәк ичтимаи вә әхлаги гүсурлары гамчылајыр».[1]

Ичтимаи мәзмунлу драмлар

Халг драмлары ичәрисиндә сырф ичтимаи характер дашыјан тамашалар да вардыр. Јухарыда дедијимиз кими, өз мәншәјини гәдим мәрасимләрдән алан халг тамашаларынын бир чохуна, хүсусән, халгын ојанышы илә әлагәдар ичтимаи мотивләр дахил олмушдур. Анчаг елә тамаша вә ојунлар да вардыр ки, бунлар классик ән'әнә илә јарансалар да, өз мәзмун вә идеја хүсусијјәтләри е'тибары илә сон дөврләрин мәһсулудур. Бунларда халг күтләләри ачыг-ајдын истисмарчылара, дин нүмајәндәләринә күлүр, онлары әлә салыр, һәтта кәскин тәнгид етмәкдән дә чәкинмирләр. Бизим фикримизә көрә белә сырф ичтимаи мөвзулар үзәриндә гурулан әсәрләр, үмумијјәтлә, әдәбијјатымызда реализмин, һәм дә сатиранын мејдана кәлиб инкишаф етмәси илә әлагәдар иди. Мәсәлән, Азәрбајчанын бир чох рајонларында тој мәчлисиндә «Хан-хан» ады илә мәшһур олан бир ојун ојнанылыр. Ојунда иштирак едәнләр ашыг атырлар. Хан, Вәзир (вә ја Вәкил) сечилир. Хан һүндүр бир јердә отурур. Вәзир («Өлкәјә јени һаким кәлмишдир, әдаләтлә диван едир, кимин шикајәти варса, кәлсин!»—дејә, е'лан едир. Мүхтәлиф шикајәтчиләр мејдана чыхыр. Хан истәдији кими чәзалар вермәјә башлајыр. «Мүгәссирләри» әввәлчәдән һазырланмыш турналарла дөјдүрүр. «Хан-хан» ојуну бә'зән о гәдәр чидди бир рәнк алыр ки, һөкумәт адамлары өзләри белә «бир саатлыг хәлифә»нин һөкмүнә бојун әјмәјә мәчбур олурлар. Чох вахт ојун дәрәбәјлик гајда вә ганунларыны, һакимләрин азғынлығыны тәнгид едән бир сәһнәјә чеврилир (5,3. 52).

Бу чәһәтдән «Кечәл» ојуну да мараглыдыр. Ојунда ики кечәл гардаш, гоча ана, газы, чаванлар вә чамаат иштирак едирләр. Кечәл башына гојун гарны кечирир, палтары чындыр, үзү унлудур, папағы да чырылмышдыр, көһнә, сүртүлмүш вә јағлыдыр. Бүтүн бунларын һамысы кечәллијин әламәтләридир. Ојун тәхминән белә ифа едилир: бөјүк бир мејданчанын ортасында бир ағач басдырырлар. Кичик кечәл гардаш әснәјә-әснәјә мејдана кирир, тәнбәллик нишанәләрини көстәрән һәрәкәтләр едир. Јыхылыб ағачын дибиндә јухуја кедир, хорулдајыр. Бөјүк гардаш кәлир, хорултусуну ешидир, анчаг гардашыны тапа билмир. Нәһајәт, тапыр, башына су төкүр, ону јухудан ојадыр, иш тапшырыб кедир. О кедәндән сонра кичик кечәл ағачын үстүнә чыхыб јухулајыр. Бөјүк кечәл кәлиб көрүр ки, тапшырылан иш-

---

[1] Ч. Чәфәров. Азәрбајчан драм театры. Бакы. 1951, сәһ. 5.

ләрин һеч бириси көрүлмәмишдир. Кичик кечәл дә јохдур, нә гәдәр ахтарырса, тапа билмир, күлүнч һәрәкәтләрлә гардашыны ахтарыр, ејбәчәр сәсләрлә ону чағырыр. Бу заман кичик кечәл тапылты илә ағачдан онун башына јыхылыр, гардашынын: «Нә үчүн тапшырылан иши көрмәмисән?» суалына мин чүр бәһанәләр кәтирир. Һарај-һәширә ана сәһнәјә чыхыр. Белә мәсләһәт олур ки, кичик кечәли газыја нөкәр версинләр. Газы да мејданда көрүнүр вә разы олур. Газы кечәли мөһкәмчә ишләдир. Анчаг һеч бир һагг вермир. Бурада газы илә ики кечәл гардашын мүбаһисәси дүшүр.

Сонра бөјүк кечәл газыја нөкәр олур. Газы чох дејинкән, сөјүш сөјән вә гәддардыр. Кечәл белә бир тәклиф едир ки, газы ону нечә дәфә сөјсә, һәр дәфә дә он манат пул вермәлидир. Сөјүшә адәт етмиш газы һәр дәфә кечәли сөјдүкдә он манат вермәјә мәчбур олур. Беләликлә, кичик кечәлин дә һагг чыхыр. Газы бөјүк гардашы да муздсуз говур. Бу заман мејданда бир лоту көрүнүр. О, гатыр донуна кирир вә кечәлә дејир ки, мәни газыја сат. Кечәл белә дә едир, лакин сонра лоту гачыр, газы чох пешман олур, пулуну кечәлдән кери истәјир, о да гајтармыр. Газы иши мәһкәмәјә верир. Кечәлләр газыны дәли е'лан едирләр, чамаат да газыны әлә салыр. О, чох биабырчы бир вәзијјәтдә кечәлләрин һај-күјү илә сәһнәдән чыхыб гачыр. Беләликлә, тамаша гуртарыр.

Бу тамаша халгын һәр аддымда гаршылашдығы бир мәсәлә үзәриндә гурулмушдур. Халгы даим варлылар, истисмарчылар ишләтмиш, һагг, музд вермәмишләр.

> Әзизим шәкәр чаным,
> Бу дәрди чәкәр чаным,
> Нә һаггым вар, нә муздум,
> Бәјләрә нөкәр чаным,—

дејә халг һәмишә шикајәтләнмишдир. Газы халгы һәмишә ишләдиб муздуну вермәјәнләрин, кечәлләр исә ган-тәр ичәрисиндә ишләјиб гарны ач доланалнларын сурәтидир. Ојун күлүнч, мәзһәкәли, јумористик бир шәкилдә гурулмуш, газынын шәхсиндә бүтүн зүлмкарлар әлә салынмышдыр. «Халг өз истисмарчыларына белә шаграг гәһгәһәләрлә күлмәкдән зөвг алмышдыр». (4. 54).

Аилә-мәишәт драмлары

Аилә-мәишәт мөвзусунда да халг драмлары олмушдур. Бурада әсасән мөвзу үч нәфәр—әр, арвад вә ашнанын һәрәкәтләри үзәриндә гурулур. Белә халг ојуну вә тамашаларына мисал олараг «Ашна», «Бич нөкәр», «Тапдыг чобан» вә башгаларыны көстәрмәк олар. Профессор Әли Султанлы халгын әмәк мәшғулијјәти, јаз бајрамлары һаггында олан тамашалара нисбәтән бу мөвзуда олан ојунларын кениш инкишаф тапа билмәмәсинин сәбәбини аилә драмларында көстәрилән даһа чох шит, бајағы, бә'зән дә әдәбсиз сәһнәләрин олмасында көрүрүк. Амма бүтүн бунлара бахмаја-

раг, аилә вә мәишәт мөвзусунда олан тамашалар да халг ичәрисиндә инкишаф етмиш вә јајылмышдыр.

Һәмин мөвзуда олан драмларын бә'зиләри дә куклалар васитәсилә ифа едилмишдир. Чох садә, ибтидаи шәкилдә дүзәлдилән куклалар бармаг, ајаг, диз васитәсилә ојнадылмышдыр. Бу ојунлар сәссиз көстәрилир, фикир јалныз һәрәкәтләр васитәсилә тамашачыја чатдырылыр. Садә, ајдын һәрәкәтләрлә ичра едилән ојунун әсас мәғзи тамашачылара ајдын олур. «Тапдыг чобан», «Марал ојуну», «Кафтаркус» вә с. бу кими јүнкүл мәишәт сүжетләриндән ибарәт кениш бир репертуара малик олан «Килимарасы ојуну» һәр шејдән әввәл, күлдүрмәк вә әјләндирмәк мәгсәди дашыјыр» (5, 3. 58—59).

Халг тамашаларынын даһа бир сыра нөвләри олмушдур. Мисал үчүн, кәндирбазлар кәндбәкәнд кәзәрәк чохлу ојун вә тамашалар көстәрмишләр. Кәндирбазларын ојунларындан бәһс едән Ә. Һагвердијев бунлары да театр тамашаларынын бир нөвү адландырмышдыр. О, кәндирбазларын ојунуну ашағыдакы кими тәсвир едир: «Бөјүк мејданларын бирисиндә ики-ики һачаланмыш дөрд ағач басдырылыр: һәмин ағачлар арасында јердән беш-алты метр һүндүрдә тарым кәндир чәкилир. Кәндирин учларыны јерә басдырырлар. Зурна чалыб адам јығырлар. Хејли чамаат топландыгда кәндирбаз ортаја чыхыр, бәд көздән горунмаг үчүн о, бојнуна чүрбәчүр дуа, питик асыр. Мүвазинәт сахламаг үчүн әлиндә ләнкәр тутур. Кәндирбазын Кечәпапаг адланан көмәкчиси вардыр. Кәндирбаз кәндирин үстүндә чох горхулу һәрәкәтләр едир, тулланыр, узаныр, ојнајыр, мис габын ичәрисиндә отурараг кәндирдә јеријир, ајағына бир нечә ити хәнчәр бағлајыб кәндирин үстүндә кәзинир вә саирә. Бу заман Кечәпапаг мејдан сулајараг өз устасынын һәрәкәтләрини күлмәли бир шәкилдә тәглид едир вә бунунла да бәд көзләри кәндирбаздан узаглашдырыр. Ојун заманы Кечәпапаг бир чох шит зарафатлар едир, күлмәли сөзләр данышыр, тамашачылардан пулу да о јығыр» (2. 390). Бу ојунлар заманы әсас һәрәкәтләр Кечәпапаг тәрәфиндән ичра едилир.

Азәрбајчанда халг театрынын өзүнәмәхсус јаранма вә инкишаф тарихи вардыр. Бу, мүәјјән дөврдә халгын ајры-ајры дини е'тигад вә көрүшләри илә әлагәдар олдуғу кими, сонракы мәрһәләләрдә халг мәишәти, ашыг сәнәти, комик јарадычылыг үнсүрләри илә дә сых бағлы олмушдур. Халг театрынын јаранма вә инкишафы мәсәләләринин әтрафлы вә ардычыл сурәтдә сәнәтшүнас Маһмуд Аллаһвердијев тәдгиг етмишдир.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. Азәрбајчан фолклору антолокијасы, I чилд, Бакы, 1969.
2. Ә. Һагвердијев. Азәрбајчанда театр. Сечилмиш әсәрләри. II чилд Бакы, 1957.
3. Һ. Сарабски. Көһнә Бакы, 1958.

4. Ә. Султанлы. Азәрбајҹан драматуркијасынын инкишаф тарихи, Бакы, 1964.

5. М. Ариф. Халг ојун вә мәрасимләриндә театр вә тамаша үнсүрләри. Сечилмиш әсәрләри, 3 ҹилддә. III ҹилд. Бакы, 1970.

6. М. А. Аллаһвердијев. «Гаравәлли тамашалары», «Ишыг», 1976.

7. Е. Асланов. Ел-оба ојуну, халг тамашасы, «Ишыг» 1984.

8. А. Нәбијев. «Ел нәғмәләри, халг ојунлары». Азәрнәшр, 1988.

АТАЛАР СӨЗҮ ВӘ МӘСӘЛЛӘР

Үмуми мә'лумат. Аталар сөзү вә мәсәлләр халгын һәјаты вә мәишәти, әмәк фәалијјәти илә даһа сых бағлы олан формача кичик, мә'нача кениш жанрлардан биридир. Аталар сөзү вә мәсәлләрдә халг һикмәти, халг зәкасы, халгын әсрләрдән бәри әлдә етдији сынаг вә тәҹрүбәләрин нәтиҹәләри үмумиләшдирилир. Она көрә дә данышыг дилиндә ифадәләрин даһа ҹанлы, сәрраст вә тә'сирли олмасы үчүн аталар сөзү вә мәсәлләрдән истифадә олунур. М. Горки јазыр: «Ән бөјүк һикмәт сөзүн садәлијиндәдир. Аталар сөзү вә мәсәлләр һәмишә гыса олур, лакин онларда там китаблар долусу ағыл вә һисс вардыр».

Она көрә дә аталар сөзү вә мәсәлләрә руслар ибрәтамиз сөз, ганадлы сөз, гызыл сөз, Шәрг халглары дилин күлзары, ипә-сапа дүзүлмәмиш инҹиләр, јунанлар вә ромалылар һаким фикирләр, италјанлар халг мәктәби, испанлар руһун тәбиәти, инкилисләр вә франсызлар тәҹрүбәнин бары вә с. адлар вермишдир.

Аталар сөзү вә мәсәлләр фолклорун чох гәдим жанрларындандыр. Бу жанр өз мәншәјини лап ибтидаи иҹма дөврүндән алыр. О вахтдан бәри инсанларын һәјат, тәбиәт һаггындакы тәҹрүбәләри, билик вә сынаглары гыса вә бәдии шәкилдә ифадә едиләрәк заманәмизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Она көрә дә аталар сөзү вә мәсәлләрдә халг һәјатынын, халг тарихинин бүтүн дөврләринә аид әламәтләр јашамагдадыр. М. Горки, үмумијјәтлә, халг јарадыҹылығынын, хүсусилә аталар сөзү вә мәсәлләрин јаранмасы һаггында демишдир: «Сөз сәнәти лап узаг кечмишдә инсанларын әмәк просесиндә доғулмушдур. Бу сәнәтин мејдана кәлмәсинә сәбәб исә инсанларын өз әмәк тәҹрүбәсини һафизәләрдә даһа асан вә мөһкәм һәкк олунан бејт, аталар сөзү, мәсәл, гәдим әмәк шүарлары вә с. кими сөз сәнәти формаларында ифадә етмәк сә'ји олмушдур».[1].

Аталар сөзү вә мәсәлләр бир-биринә чох јахындыр. Бунлары бир-бириндән ајырмаг чох вахт һәтта чәтин олур. Лакин бунлары фәргләндирән ҹәһәтләр дә вардыр. Бу барәдә мүхтәлиф фикирләр сөјләнмишдир. Бә'зи тәдгигатчылар бу фәргләри онларын грамматик гурулушунда көрмүш, бә'зиләри һәҹмҹә кичик вә бөјүк олмаларында ахтармыш, бә'зиләри исә мәсәлләрдә даһа

---

[1] М. Горкий. Собрание сочинений в тридцати томах, XXVII ч., сәһ. 442.

чох мәчаз, идиом, мүгајисә вә с. ишләндијинә көрә аталар сөзләриндән сечилдијини гејд етмишләр.

Мәшһур рус дилчиси, өмрү боју аталар сөзү вә мәсәлләри топлајыб өјрәнмәклә мәшғул олан В. И. Дал көстәрир ки, «Мәсәл халг арасында кәзән, анчаг һәлә тамам аталар сөзү тәшкил етмәјән, сәлис, гыса данышыгдыр. Халг дилиндә, ифадәләрдә гәбул олунмуш нәсиһәтләр, шәрти данышыг тәрзи, ади ифадә үсулудур».[1] Бу тә'рифә әсаслансаг демәлијик ки, аталар сөзү вә мәсәлләр форма вә заһири хүсусијјәтләринә көрә дејил, мәһз мәзмунларына көрә бир-бириндән ајрылыр. Бу мәзмун фәрги олдугча инчә вә көзә көрүнмәјән олдуғуна көрә чох заман һәр ики гисм бир-биринә гарышдырылыр. Бу мәзмун фәрги исә ондан ибарәтдир ки, аталар сөзү фикри там ифадә едир, онларда үмумиләшдирмә, фикир дәринлији мүһүм јер тутур. Әксинә, мәсәлләр чох заман бу вә ја дикәр конкрет һадисәјә аид олуб, натамам фикир ифадә едир. Әкәр аталар сөзүндә мүһакимә там вә һәртәрәфли исә, мәсәлләрдә һадисәјә ишарә едилир, ады чәкилир, онда тамамланмаға еһтијач вардыр. Мәсәлләр сөзкәлиши, тез-тез дејилән, бә'зән намә'лум кими көрүнән һадисәјә изаһат вермәк үчүн ишләнән популјар бир жанрдыр. Данышыг заманы «Мәсәл вар: аз ашым, ағрымаз башым» шәклиндә ишләдилир. Диггәт едилсә аталар сөзләринин һамысында, там мүһакимә, битмиш фикир, үмумиләшдирмә вә нәтичә вардыр: «Ағач бар верәндә башыны ашағы салар», «Һәр шеј назиклијиндән сынар, инсан јоғунлуғундан», «Һәгигәт инчәләр, үзүлмәз», «Зијанын јарысындан гајытмаг газанчдыр», «Зәһмәт чәкмәјән раһатлығын гәдрини билмәз». «Инәк су ичәр сүд олар, илан су ичәр зәһәр олар». «Мәрдин сүфрәси ачыг олар» вә с. Мәсәлләрдә исә бу әламәтләрин әксәријјәти јохдур. «Дишсиз ағыз—дашсыз дәјирман», «Балдыз—чувалдуз». «Сәнин үзүн, дәвәнин дизи», «Јаз күнүнүн јағышы—әр-арвадын савашы», «Ајры гардаш—јад гоншу», «Адамын јерә баханы—сујун лал аханы» вә с.

Чох заман аталар сөзү мәсәлә, мәсәл аталар сөзүнә чеврилә биләр. Бунун үчүн мәсәлдәки фикри тамамламаг мәгсәдилә бир сөз артырмаг кифајәтдир. Әкәр јухарыда адларыны чәкдијимиз мәсәлләрин ахырларына кимидир сөзүнү артырсаг, фикри тамамлајар, мәсәли аталар сөзүнә чевирмиш оларыг.

«Һејваны будундан дағларлар, инсаны үрәјиндән», «Адам ағзындан сөз чыхар, газан алтындан көз» кими аталар сөзләриндән исә «дағларлар», «чыхар», сөзләрини көтүрсәк, мәсәлә чеврилә̀р.

Аталар сөзү вә мәсәлләр чох заман һәм һәгиги мә'нада, һәм дә мәчази мә'нада ишләдилир. Һәгиги мә'нада ишләдилән аталар сөзләринә: *Ағыллы баш һәр шејдән мәнфәәт көтүрәр, Баш сағ олсун, папаг тапылар, Иш инсанын чөвһәридир». Јахшы дост гардашдан ирәлидир, Јахшы арвадлы ев чәннәтдир»* вә с., јалныз өз һәгиги мә'насында дејил, һәм дә башга мәгсәд үчүн ишләди-

---

[1] В. И. Даль. Толковый словарь, ч. III. 1912. сәһ. 395.

лән аталар сөзләринә исә: *Ајы илә бир чувала кирмә, Иланын ағына да лә'нәт, гарасына да, Исланмышын јағышдан нә горхусу, Өлмә ешшәјим, өлмә, јаз кәләр, јонча битәр, Бујнузсуз гочун гисасыны бујнузлу гочда гојмазлар»* вә с. кими ифадәләри мисал көстәрмәк олар.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин топланмасы вә нәшри.

Аталар сөзү гәдәр дилдә, данышыгда, јарадычылыгда вә үмумијјәтлә һәјатда тез-тез мүрачиәт олунан икинчи бир фолклор жанры олмамышдыр, десәк јанылмарыг. Шифаһи халг әдәбијјатымызын дикәр жанрлары кими, аталар сөзү вә мәсәлләр дә орта әсрләрин бир сыра әлјазмаларында, гәдим түрк абидәләриндә галмышдыр. Һ. Зејналлы јазыр ки, «Дивани—лүғәт-т-түрк»дә олан 266 аталар сөзүнү Нәчиб Асим Истамбул университети әдәбијјат факүлтәсинин мәчмуәсиндә дәрч етдирмишдир. «Лүғәт»дән аталар сөзләри: *Тағ* (дағ П. Ә.) *таға говушмаз, киши кишијә говушар: «Авчи нечә ал* (һијлә П. Ә.) *билсә адыг* (ајы П. Ә.) *анчаг јол билир»* вә с. «Китаби—Дәдә Горгуд»ун илк тәдгигатчыларындан олан алман шәргшүнасы Дитс Дрезден әлјазмасындан көтүрүб 420 аталар сөзләри нәшр етдирмишдир. XV әср түрк тарихчиси Јазычы оғлу Әлинин «Сәлчугнамә» әсәриндә дә түрк аталар сөзләри вардыр.

XVII әсрин сону, XVIII әсрин әввәлләриндә Аббасгулу Марағаји тәрәфиндән тәртиб олунмуш» Әмсалы Түркан» китабында 1980-ә гәдәр аталар сөзү вә мәсәлләр вардыр («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» 06. 01. 1984).

Ајдын Ојун 1972-чи илдә Истамбулда чыхан «Тарих бојунда түрк аталар сөзләри», Е. Қ. Ејјубоғлунун 1973-чү илдә Истамбулда чыхан «Он үчүнчү әсрдән күнүмүзә гәдәр ше'рдә вә халг дилиндә аталар сөзү дејимләри китаблары» да диггәтәлајигдир. Арашдырычы өз китабында аталар сөзләри олан 140 мәнбәни гејд едир.[1]

Азәрбајчан аталар сөзү вә мәсәлләринин орта әсрләрә аид ән гијмәтли топлусу «Оғузнамә»дир. Бу әсәр халг мүдриклијинин көзәл бир гајнағыдыр. Бурада орта әсрләрин дил, үслуб хүсусијјәтләри көзләнилмәклә күлли мигдарда Азәрбајчан аталар сөзү вә мәсәлләри јазылыб сахланмышдыр. «Аллаһ сағ көзү сол көзә мөһтач еләмәсин», (19) «Ел кечдики көпрүдән сән дә кеч» (10), «Әјәр алтында ат өлүр, гејрәт алтында әр өлүр» (21), «Ағлама өлү үчүн, ағлағыл дәли үчүн» (22), «Өлмә ешшәким, јонча битә, јејәсән (28), «Оғлу, гызы олан ев јығылмаз (32), Ејилики ејлә дәнизә бураг, балыг билмәсә, халыг биләр» (32), вә с. вә с.

---

[1] С. Әлизадә. Мүдриклијин сөнмәјән ишығы, Оғузнамә, «Јазычы», 1987, сәһ. 9. С. Әлизадә, јазыр ки, һәмин аталар сөзләринин бир гисми Оғузнамәдә дә вардыр. Мәс. «Ач киминлә кәрәксә савашыр», «Ағыр басар, јејни галхар», «Муса ичин Исаја гынамазлар», «Оғлу—гызы олмајан өврәтдән әски һәсир јекдир» вә с.

Шифаһи халг әдәбијјатымызын гәдим абидәләриндән олан «Китаби—Дәдә Горгуд»да чохлу аталар сөзләри вардыр: *Күл тәпәчик олмаз, Гары дүшмән дост олмаз, Ат ишләр, әр өјүнәр, Чыхан чан кери дөнмәз, Әски памбыг без олмаз, Гонағы кәлмәјән гара евләр јыхылса јеј, Оғул дәхи нејләсин, баба өлүб мал галмаса, Баба малындан нә фајда, башда дөвләт олмаса* вә с.

Аталар сөзләри вә мәсәлләр һәлә чох гәдим заманлардан башлајараг јазылы әдәбијјатымызын көркәмли нүмајәндәләринин диггәтини чәлб етмишдир. Гәтран Тәбризи, Низами, Хагани, Хәтаи, Фүзули вә башга сәнәткарларын әсәрләриндә бу вә ја дикәр дәрәчәдә күлли мигдарда Азәрбајчан аталар сөзү вә мәсәлләри ишләнмишдир. Бунлар һәмин сәнәткарлар тәрәфиндән ја олдуғу кими, ја тәрчүмә олунуб ишләдилмиш, јахуд да әсәрин руһуна, ше'рин аһәнкинә ујғунлашдырылмышдыр. Низами, Хагани, Фүзули кими шаирләрин әсәрләриндә ишләдилән ашағыдакы аталар сөзләринә диггәт едәк:

Гәтран Тәбризи: *Өмрү боју кимсәни бир дәфә илан санчса, даим ала чаты онун көзләринә илан көрүнәр, Күнәши палчыгла сувамаг олмаз. Сән јахшылыг едиб дәнизә ат, балыг билмәсә, халыг биләр.*

Хагани: *Дағ дағa говушмаз, говушар адамлар, Бу күн бағышладығыны сабаһ кери алма. Дүнјада нә гәдәр әбләһ адам вар өзүнә чох јүксәк мәгам арзулар.*

Низами: *Ахтаран тапар, Дошаб алмышам, бал чыхыб, Һәр кәсин түстүсү өз бачағындан дүз чыхар. Ев оғрусуну тутмаг олмаз. Исинмәдим истисинә, кор олдум түстүсүнә, Пишик баласыны истәдијиндән јејәр, Вахтсыз банлајан хорузун башыны кәсәрләр* вә с.

Гәдим нағылларымызда, дастанларымызда халг көзәл аталар сөзләри, мәсәлләр ишләтмишдир. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, һәмин нүмунәләрин топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси илә узун мүддәт билаваситә мәшғул олунмамышдыр.

XIX әсрдән е'тибарән аталар сөзләри һәм топланыр, һәм дә нәшр едилмәјә башлајыр. Бу чәһәтдән «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» мәчмуәсиндә нәшр едилән нүмунәләр хүсусилә диггәтәлајигдир. Бунларын бә'зиләри һәм Азәрбајчан дилинә, һәм дә рус дилинә тәрчүмә олунараг чап едилмишдир. Нәһајәт кечән әсрин сонунда М. В. Гәмәрли аталар сөзү вә мәсәлләрдән ибарәт ајрыча китабча да нәшр етдирмишдир.

XIX әсрин сону—XX әсрин әввәлләриндә чыхан мәтбуат сәһифәләриндә, хүсусилә «Молла Нәсрәддин», «Мәктәб», «Дәбистан» журналларында бир сыра аталар сөзү вә мәсәлләрә раст кәлирик.

Сатирик журналларда аталар сөзү вә мәсәлләрдән хүсуси мәгсәдләр үчүн истифадә едилирди, мәс. Молла Нәсрәддин журналынын биринчи нөмрәсиндә ашағыдакы кими аталар сөзү вә мәсәлләр дәрч едилмишдир.

Өлмә ешшәјим, өлмә, јаз кәләр һүррријјәт битәр.
Ат ат илә боғушар, һөкумәтин иши раст кәләр.
Тохун ачдан кәрәк хәбәри олмасын..
Чох јашајан чох билмәз, чох јатан чох биләр.
Аты ат јанында бағласан хан көрүб дејәр бирини бағышла мәнә.

«Ары», «Зәнбур», «Қәлнијјәт» журналларында даһа чох аталар сөзләри чап едилирди. Журналлар бу нүмунәләри о дөврүн бир сыра ичтимаи, әхлаги фикирләрини сөјләмәк үчүн бир васитәјә чевирирдиләр.

Һамы олду көзү гыпыг, сән дә ол көзү гыпыг
Горхулу баш саламат олар
Ајыдан горхан мешәјә кетмәз
Һәр сөзә бәли, бәли де, бал кими ширин ол
Гачмаг истәмәзсән тојуг кими јат
Ары кими һәм балын олсун, һәм дә зәһәрин
Өзүн ешшәк ол түкүн мәхмәр галсын.[1]

Бу чәһәтдән ашағыдакы мисал чох сәчијјәвидир. Бәли, «Ағачы ичиндән гурд јејәр».—Бу ағач о ағачдыр ки, һүријјәт ағачы, шәриәт ағачы, әдаләт ағачы, мүсават ағачы, инсанијјәт ағачы вә мәтбуат ағачы. Бу ағачларын һамысыны ичиндән гурд јејир. Анчаг һәлә сөһбәтимиз һүријјәт ағачынын үстүндә олмағына көрә бу ағачдан вә онун ичиндә олан гурдлардан бујурмагдыр. Һүррријјәт ағачы—бу, инди көкәрмиш вә гол будагланмыш ағачдыр ки, нечә илләр иди ки, һәсрәтини чәкирик!»[2]. Р. Әфәндијевин «Бәсирәтүл-әтфал», Ф. Көчәрлинин «Балалара һәдијјә», Ф. Ағазадәнин «Әдәбијјат мәчмуәси» вә с. мүнтәхәбат вә дәрсликләрдә Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Арвадларымызын һалы» (1931), С. М. Гәнизадәнин «Софи Шејда» (1920) китабларында Азәрбајчан аталар сөзү вә мәсәлләриндән нүмунәләр верилмишдир.

Азәрбајчанда 20-чи илләрдән сонра аталар сөзү вә мәсәлләр кениш шәкилдә топланыб чап олунмаға башлајыр. 1926-чы илдә Ә. Һүсејнзадәнин, сонра исә Һ. Зејналлынын топладыглары нүмунәләр китаб шәклиндә чап олунур.

Ә. Һүсејнзадәнин топладығы аталар сөзләри вә мәсәлләр сонракы илләрдә даһа да зәнкинләшдирилмишдир. Азәрбајчан аталар сөзләри рус дилиндә дә нәшр олунмушдур.

Иранда 1944-чү илдә Әли Әскәр Мүчтәһиди «Әмсал вә Һикәм» адлы китабыны 2500 азәри аталар сөзүнә вә мәсәлләринә ихтисас вермишдир. 1981-чи илдә Јагуб Гүдс нечә иллик зәһмәт вә чалышмаларынын мәһсулу олан 6000 аталар сөзүнүн биринчи чилдини чап етдирмишдир»[3].

Совет һакимијјәти илләриндә аталар сөзү вә мәсәлләр һаггында бир сыра елми-тәдгигат әсәрләри јазылмышдыр. Мәрһум фолклоршүнас И. Ибраһимовун Азәрбајчан аталар сөзү вә мә-

---

[1] «Тути» журналы, 1915, № 26, сәһ. 8.
[2] Јенә орада, 1917, № 15.
[3] Чавад Һеј'әт. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты, сәһ. 151.

сәлләри һаггында тәдгигаты инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Академик Һ. Араслы, В. Вәлијев, А. Нәбијев, М. Һәкимов, Ә. Саләддин, Т. Фәрзәлијев вә башгалары аталар сөзү вә мәсәлләр барәдә гијмәтли фикирләр сөјләмишләр.

Дилчи алимләрдән профессор С. Ҹәфәров, А. Гурбанов, Һ. Бајрамов, З. Әлизадә вә башгалары аталар сөзү вә мәсәлләрин лексик семантик, фразеоложи әсасларындан бәһс етмишләр.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин мәншәји.

Азәрбајҹан аталар сөзү вә мәсәлләри һәјатын мүхтәлиф саһәләринә аид олдуглары кими, онларын јаранма јоллары да мүхтәлиф олмушдур. Халг әсрләр боју һәјат сынаглары нәтиҹәсиндә бу гәнаәтә кәлмишдир ки, *Бирлик һарада, дирилик орада, Тәк әлдән сәс чыхмаз, Сахла саманы, кәләр заманы, Олду илә өлдүјә чарә јохдур, Ағаҹдан маша олмаз, Бәјлә бостан әкәнин тағы чијниндә битәр* вә с.

Малдарлыгла, әкинчиликлә, овчулугла әлагәдар мүхтәлиф аталар сөзү вә мәсәлләр дә јаранмышдыр. овчулугла әлагәдар аталар сөзләри: *Гушу гуш илә тутарлар, Овчу овда, јолчу јолда, Атылан ох кери гајытмаз, Чала чала чалаған олар, Алыҹы гушун димдији әјри олар, Довшана гач дејир, тазыја тут, Оху атыб јајы кизләтмә.*

Әкинчиликлә әлагәдар: *Әкәндә јох, бичәндә јох, јејәндә ортаг гардаш, Бир буғда әкмәсән, мин буғда бичмәзсән, Баға бахарсан бағ олар, бахмазсан дағ олар, Шәрти шумда кәсәк, хырманда јабалашмајаг, Әкдим, бичдим сарымсаг, хејрин көрдү гурумсаг, Әкиндә әкмәјән, хырманда ағлар.*

Малдарлыгла әлагәдар: *Һоһо вар дağа галдырар, һоһо вар дағдан ендирәр, Малы гров өлдүрәр, гышын ады бәднамдыр. Бирә дә һо де, минә дә һо де! Ҹејранын јүјүрдүјүн көрдүм әтиндән әлим үздүм, Арыг ата гујруғу да јүкдүр, Ат кетди өркәни дә апарды, Ҹамыш илә кәзән дананы гурд јејәр, Дәвәни јатырмајынҹа јүкләмәк олмаз, Нә гојуна кедәр, нә гапыда һүрәр* вә с.

Үмумијјәтлә, тәсәррүфатын, һәјатын, мәишәтин елә бир саһәси тапылмаз ки, халг о барәдә аталар сөзү, јахуд мәсәл јаратмамыш олсун.

Бурда мәнәм, Бағдадда кор хәлифә, Әрәб өлдү, ган дүшдү кими аталар сөзү вә мәсәлләр, шүбһәсиз, халгымызын әрәб ишғалчыларына гаршы мүбаризә дөврүнүн мәһсулудур. Јахуд, *Аты палан сахлар, падшаһы јалан, Нә шаһа бахыр, нә хоткара»* вә башга аталар сөзү, мәсәлләр халгы вардан-јохдан чыхаран шаһлар, хоткарлар һаггында јарадылмышдыр.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин зәнкинләшмәсиндә халг јарадыҹылығынын бир сыра башга жанрлары да әсаслы рол ојнајыр. Елә бајаты, тапмача, ләтифәләр вар ки, ағызларда аталар сөзү мәсәлә чеврилир. Бу ҹәһәтдән Молла Нәсрәддин ләтифәләри хүсусилә характерикдир: *Кишинин сөзү бир олар, Сән чалдын, Кишинин малы көз габағында, Дедиләр: молла, аш апарырлар, деди: мәнә нә, дедиләр сизә апарырлар, деди: сәнә нә* вә с.

Бә'зи бөјүк һәчмли нағылларын, рәвајәт вә әфсанәләрин дә әсас мәғзи, мә'насы аталар сөзү шәклинә дүшүр. Мәсәлән *Өзүм-өзүмә еләдим, күлү көзүмә еләдим. Јахшылыг елә, ат дәрјаја, балыг да билмәсә, халыг биләр, Бүтүнү кәсмә, параја дәјмә, доғра дојунча је, Әкәндә јох, бичәндә јох, јејәндә ортаг гардаш* вә с.

Бу жанрда халг дастанларындан да истифадә едилмишдир. *Сән ки олдун дәјирманчы, чағыр кәлсин дән Короғлу, Чохлары атасынын көзләрини чыхартды ки, она Короғлу десинләр, елә һеј дедиләр кор кишинин оғлу, Короғлу үчдән дејиб* вә с.

Елә маһнылар, ағылар, бајаты вә лајлалар да вардыр ки, чох заман онлардан мәсәл кими истифадә едирләр. Мәсәлән:

Бала дады, бал дады,
Бала адам алдады.
Ширини ширин олур,
Ачысы да бал дады.

Шаирләрин, јазычыларын һикмәтли мисралары, бејтләри, һөкмләри, атмачалары да чох заман шөһрәтләниб аталар сөзүнә чеврилир. Н. Кәнчәвидә:

Гүввәт елмдәдир, башга чүр һеч кәс
Һеч кәсә үстүнлүк ејләјә билмәз.
Инсана архадыр онун камалы
Ағлыдыр һәр кәсин дөвләти, малы,
Камил бир паланчы олса да инсан
Јахшыдыр јарымчыг папагчылыгдан.

М. Ф. Ахундовун «Молла Ибраһим Хәлил кимјакәр» комедијасында Һачы Нурунун дилиндән ешитдијимиз ашағыдакы ифадә инди аталар сөзү кими ишләнмәкдәдир: *«Камал ата күркү дејил ки, ирс илә өвлада кечә».*

М. Ә. Сабирдән:

«Дүшдү бүтүн гәзетләр гијмәтдән, ај чан, ај чан!»
«Ах, нечә кеф чәкмәли әјјам иди».
«Ким нә дејәр биздә олан гејрәтә?»
«Әфсус гочалдым, ағачым дүшдү әлимдән» вә с.
«Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?!»

Ч. Чаббарлыда:

«Азадлыг көзәл јашамаг үчүндүр»,
«Тәчрүбә јүксәлишин ганадыдыр».

Халг шаири С. Вурғунда:

«Гызылы удса да гара торпаглар.
Јенә гијмәтини өзүндә сахлар».
«Сојуг мәзара да зинәтдир инсан»,
«Ағылсыз көпәкләр улдуза һүрәр».
«Чөрәк бол оларса, басылмаз вәтән» вә с.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин идеја вә мәзмуну.

Аталар сөзү халгын мүбаризәси, әмәји, дүшүнчәләри, тәчрүбә вә сынаглары, дүнјабахышы, һәјата мүнасибәтләри һаггында дәрин вә кениш мә'налар ифадә едән конкрет жанрдыр. Бә'зән бунларын архасында халгын тәфәккүрү, адәт вә ән'әнәләри илә бағлы олан бөјүк бир һадисә кизләнир. Бә'зи аталар сөзләринин Іхујанда инсанын гаршысында бөјүк бир дөвр ачылыр, онун васитәсилә һәмин дөврдә халгын вәзијјәти, инсанларын мүнасибәти, ағалар-гуллар дүнјасынын әсл маһијјәти илә таныш олуруг. Бу нөгтеји-нәзәрдән бир чох аталар сөзү јалныз халгын дүнјакөрүшү, тәфәккүрүнү ифадә едән нүмунә олмајыб, һәм дә бир нөв тарихи сәнәдләрдир: *Јаз әкинчи, гыш диләнчи, Дини Мәһәммәд динидир, күнү итин күнүдүр, Кәлдик чаһана һаггы тапаг, молла гојмады, Хандан кәлән нөкәрәм, динмә бөјрүнү сөкәрәм, Адамларын горхусундан доғру демәк олмур, аллаһын горхусундан јалан»* вә с. Мәһз елә буна көрә дә Ф. Енкелс «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» адлы әсәриндә, В. И. Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» әсәриндә бир сыра аталар сөзү вә мәсәлләрдән мәнбә кими истифадә етмишләр.

Азәрбајчан аталар сөзү вә мәсәлләринин мөвзу даирәси чох кенишдир. Бунлар халгымызын һәртәрәфли һәјаты илә әлагәдар јаранмышдыр. Аталар сөзү вә мәсәлләрдә биз кәскин синфи зиддијјәтләрин, ичтимаи бәрабәрсизлијин, варлы-јохсул мәсәләләринин ајдын ин'икасыны көрүрүк. Мәсәлән: *Киминин башында тач, кими ач-јалавач. Кимә лов, кимә плов, Киминә чат-чат, киминә ач јат. Бириси атлас кејмиш сачаглы, бириси тапмајыр туман јамаглы»* вә с. белә аталар сөзләри һәм јохсул тәбәгәләрин варлылара гаршы нифрәтини, мүбаризәсини, һәм дә о заман әһалинин игтисади вәзијјәтини ифадә едир.

Аталар сөзләри вә мәсәлләрдә кәндли күтләләринин ағыр мәишәти, һәјаты, игтисади, мадди чәтинликләри дә өз эксини тапмышдыр. Мәсәлән: *Бириси хышла, једдиси гашыгла, Бири ишләр, он бири дишләр* вә с.

Азәрбајчан халгы аталар сөзү вә мәсәлләрдә јерли истисмарчылара—бәјләрә, ханлара, ағалара гаршы чидди е'тиразыны билдирир. Онларын әмәјиндән, зәһмәтиндән истифадә едән мүлкәдарлар кәскин нифрәтлә гаршыланыр. Мәсәлән, *Ач ајы илә чаһил ағаја гуллуг еләмә, Коханы көр, кәнди чап, Ач бәјдән тох ит јахшыдыр, Јер бәјин, јурд ханын, ишлә һеј чыхсын чанын, Хандан кәлән нөкәрәм, динмә, дишләрини төкәрәм»* вә с.

Анчаг биз бир сыра аталар сөзү вә мәсәлләрдә бунун тамамилә эксини дә көрүрүк. Бә'зән кәндли күтләләри аллаһдан, фәләкдән көмәк диләмиш, пејғәмбәрләрә јалвармыш, пәнаһ истәмишләр. Бу да онларын аталар сөзләриндә өз изләрини сахламышдыр. Мәсәлән: *Аллаһ әли һәр әлдән уча дыр, Аллаһ кәримдир, Кор лејләјин јувасыны аллаһ тикәр, Мыхы мисмар сөјләјән аллаһ вар, Сән сајдығыны сај, көр фәләк нә сајыр, Аллаһ верәнә*

гане олан гәни олар, Сәһәрдән дурмагла дејил, аллаһ вермәкләдир, Чәкмә, чәкә билмәзсән, бәркдир фәләјин јајы, Гызылдан тахтын олунча, бир гуруча бахтын олсун» вә с.

Аталар сөзү вә мәсәлләр халг күтләләринин күндәлик һәјаты вә фәалијјәти илә даһа чох бағлы бир жанрдыр. Бунлар һәр аддымда бу вә ја дикәр һадисәјә тәтбиг олунан нүмунәләр олдуғундан халгын һәјатыны, мәишәтини бүтүн мүрәккәблији илә әкс етдирир. Аталар сөзләри вә мәсәлләрдә биз халгын әмәјә, зәһмәтә, намусла ишләмәјә бөјүк сә'ј вә һәвәсинин ифадә олундуғуну көрүрүк. Мәсәлән: *Ишләмәјән дишләмәз, Иш адамын чөвһәридир. Әлдән галан әлли ил галар, Чалышган нәјә әл вурарса гызыл олар. Иш јијәси ишдә кәрәк, Галан ишә гар јағар, Зәһмәт чәкмәјән бал јемәз, Көнлү балыг истәјән ајағыны суја салар. Ел күчү сел күчү, Бу күнүн ишини сабаһа гојма. Дәмири исти-исти дөјәрләр, Чәфа чәкмәсән, сәфа көрмәзсән* вә с. Аталар сөзләриндә тәнбәллик кәскин тәнгид олунур, әмәксеәрлик әсас идеала чеврилир. *Тәнбәл дејәр, бу күн ојнајарам, сабаһ охујарам, Чалышган дејәр, бу күн охујарам, сабаһ ојнајарам. Тәнбәлә дедиләр гапыны өрт, деди: күләк әсәр өртәр, Тәнбәллик бәдбәхтлијин ачарыдыр, Тәнбәлдән су истәсән, һәкимлик едәр, Тәнбәлә иш бујур, о сәнә ағыл өјрәтсин, Тәнбәллик азар артырар, ишләмәк чаны саф едәр, Ортада јејиб гырагда кәзир, Тәнбәлә дедиләр: аты сула деди: додагларым јарадыр, дедиләр: кәл хөрәк јемәјә деди: һаны мәним јекә гашығым. Тәнбәллик азар артырар, ишләмәк чан чаны саф едәр* вә с.

Аталар сөзү вә мәсәлләри ону јарадан халгын ән көзәл, инсани кејфијјәтләрини дә өзүндә әкс етдириб сахлајыр. Адәт-ән'әнәләр, мә'нәви зәнкинлик, һәјат, инсанлара мүнасибәт, көрүб-көтүрмә бир сыра аталар сөзләринин мөвзусудур: *Сарванла гонаг оланын дарвазасы кен олар. Гонағын рузусу өзүндән габаг кәлир. Гонағы гоншуја тапытдырсан һәр икисиндән мәһрум оларсан, Гонаға аш верәрсән, сәнә баш верәр. Чаным гурбан јахшы гонаг, кәл учаг бир гонаг, Гоншу мунчуғуну көтүрән корда тахар, Ашы биширән јағ, кәлинин үзү ағ* вә с.

Аилә мәншәт тәрзи, һәјатын өзүндән доғуб кәлән арзу вә истәкләр: *Бала истәјән, бәласыны да истәмәк кәрәк. Ушаг әзиз, тәрбијәси ондан да әзиз. Ишим күчүм бучагда, арзуманым гучагда. Һәр кимин илки дурса мүлкү дә дурар. Бир чырағын ишығына 40 адам отурар. Оғлуна гыз ахтарынча гызына оғул ахтар. Мәним көнлүм арыдыр, аллаһ мәнә сары, Аллаһсыз јердә отур, бөјүксүз јердә отурма, Динини динара сатан диндән дә олар, динардан* да вә с.

Инсан сафлығы, дүзлүк, мәрдлик, һәјат вә инсанларла чәсарәтлә үз-үзә дурмаг, гүрур һиссләри вә с. бир чох аталар сөзләриндә бәдииләшиб галмышдыр: *А өз-өзүнү бәкәнмиш, гој сәни ел бәкәнсин, Кечмә намәрд көрпүсүндән гој апарсын сел сәни, Газан гарасы кедәр намус гарасы кетмәз, Напакы һамам тәмизләмәз, Гушгун олуб гујруға кечинчә, јүјән ол ағыза кеч, Мәним*

көнлүм арыды, аллаһ мәнә сары, Адын нәдир Рәшид чан де, чан ешит, Чанымы да алсан күлә-күлә ал.

Бир сыра аталар сөзү вә мәсәлләрдә гәдим азәрбајчанлыларын инам вә е'тигадлары, тәбиәт, чәмијјәтә, тәсәррүфата аид тәчрүбә вә мүшаһидәләри өз эксини тапмышдыр. *Јаз әкинчи, гыш диләнчи, Арпаны өтүр, буғданы сүтүл, гыш думаны гар кәтирәр, јаз думаны бар, улу сөзүнә бахмајан улаја-улаја галар, Горхма мартын гышындан, горх апрелин бешиндән. Од илә памбығын нә ашналығы, һәмишә јол бостан кәнарындан душмәз, Гојун дејәр мәни чәк харабалыға, сәни чыхардым абадлыға, Һарда гамыш, орда чамыш,, Өкүзүн чүтду, ишин битди, гојунун олду әлли, адын олду бәлли, Јахшы ил баһарындан бәлли олар, Дурна кетди тума чых, дурна кәлди шума, Гузу олдум сүддән дојмадым, гојун олдум отдан.*

Доғма вәтәнә мәһәббәт мөвзусу да Азәрбајчан аталар сөзләриндә мүһүм јер тутур. Аталар сөзләриндә көстәрилир ки, вәтәнә мәһәббәт һәр һансы бир инсанын ән зәрури вә гануни һиссләриндән биридир. Мәсәлән: *Вәтәнә кәлдим, имана кәлдим, Доғма јурд ширин олар, Һәр кәсә өз вәтәни әзиздир, Анам кими јар олмаз, өлкәм кими дијар, Вәтән виранә олса, јенә чәннәтдир, Вәтәнә сәдагәт гәһрәманын зијнәтидир* вә с.

Аталар сөзләриндә достлуг, гардашлыг, меһрибанлыг кими көзәл кејфијјәтләр тәблиғ олунур: *Достлуг үч алмады: каһ икиси сәндә, бири мәндә, каһ икиси мәндә, бири сәндә, Бир көрән јолдаш, ики көрән гардаш, Дуз чөрәк, дуз чөрәк. Тикә илә дост олан ајлар илә күсүлү олар. Дил вар бал кәтирәр, дил вар бәла. Дост јаман күндә танынар, Көһнә дост дүшмән олмаз. Дост јолунда мин исә аздыр, дүшмән бир исә чохдур. Јолдашыны көстәр мәнә, сәнин ким олдуғуну дејим* вә с.

Бир чох аталар сөзләриндә гәһрәманлыг, икидлик тә'риф едилир, халг бүтүн өвладларыны бу ән'әнәләр үзәриндә тәрбијәләндирмәјә чалышыр: *Чох билиб, аз данышмаг икидин ләнкәридир, Јахшы, икидин адыны ешит, өзүнү көрмә, Ат өлүр, мејдан галыр, икид өлүр, ад-сан галыр, Икид одур ки, ағзыны јума, әлини ача, Икидин башы галда кәрәк, Икидин әли ишдә кәрәк, Икид өләр, ады галар мүхәннәтин нәји галар?, Икидин икиддән нәји артыгдыр, еһтијаты* вә с.

Аталар сөзләринин чохусу һәјати тәчрүбәјә әсасланан әхлаги тәрбијәви нүмунәләрдир. Бунлар әсрләр боју пис, јахуд јахшы ишләр көрүләркән чыхарылан нәтичәләрдир. Аталар сөзләриндә наданлыг, хәјанәт, икиүзлүлүк, горхаглыг писләнир, елмә, сәнәтә, анаја мәһәббәт, достлуг, һуманизм, ағыллылыг кими көзәл кејфијјәтләр исә тәблиғ едилир: *Елм ағлын чырағыдыр, Савадсыз адам кор кимидир, Аилә хошбахтлығын ачарыдыр, Сәнәт инсанын хәзинәсидир, Бир ағыллы баш мин баш сахлар, Устадына кәч баханын көзләринә ган дамар, Улу сөзүнә бахмајан улаја-улаја галар, Өз анасыны севән өзкә анасыны сөјмәз, Ушаг әзиз, тәрбијәси ондан әзиз, Бала балдан шириндир, Ағыл јашда*

дејил, башдадыр, Тәк әлдән сәс чыхмаз, Јолдаш јолдаша тән кәрәк, тән олмаса кен кәрәк, Һәр шејин тәзәси, достун көһнәси, Јүз өлч бир бич, Анлајана гул ол, анламајана аға олма, Анлајанла даш дашы, анламајанла јемә ашы вә с.

Аталар сөзү вә мәсәлләр халгын күндәлик фәалијјәти илә әлагәдар олдуғундан мүасир дөврдә дә онларын јени нумунәләри мејдана кәлир. Мәсәлән: *Гојма башын балыша, өзүнү вер јарыша. Һәр кәсә әмәјинә көрә, һәр кәсдән габилијјәтинә көрә.* «Һамы бири үчүн, бири һамы үчүн».

Аталар сөзү вә мәсәлләрин бәдии хүсусијјәтләри.

Аталар сөзү вә мәсәлләри јалныз идеја-мәзмуну дејил, форма хүсусијјәтләри, бәдии дәјәри илә дә диггәти чәлб един. Аталар сөзү вә мәсәләләрин әксәр һиссәси нәзм шәклиндәдир. Бунлар мүхтәлиф һечалы көзәл, тә'сирли, бәдии чәһәтдән камил парчалардыр. Башга сөзлә ше'р нүмунәләридир:

Ики һечалы:
1. Јүз өлч,
Бир бич.

Үч һечалы:
2. Гыз јүку,
Дуз јүку.

Дөрд һечалы:
3. Сахла көнү,
Кәләр куну.

Беш һечалы:
4. Дөвләтдә дәвә,
Өвладда нәвә.

Алты һечалы:
5. Ат көрәндә ахсар
Су көрәндә сусар.

Једди һечалы:
6. Балалы ев базардыр,
Баласыз ев мәзардыр.

Сәккиз һечалы:
7. Ағрыларда көз ағрысы,
Һәр кәсәнин өз ағрысы.

Доггуз һечалы:
8. Ләпәни демә, дүјүнү де,
Дүнәни демә бүјүнү де.[1]

Диггәт едилсә халг һикмәтинин ше'рә салынмасы өзү дә бу нүмунәләрин јашамасы үчүн тә'минатдыр.

Нәсрлә дејилән аталар сөзү вә мәсәлләр көзәл поетик нүмунәләрдир, ше'ријәт е'тибарилә камилдирләр. Халг сәнәткарлары, фолклору јарадыб јашаданлар бу нүмунәләрин даһа тә'сирли олмасы вә тез јадда галмасы үчүн мүхтәлиф үсул вә пријомлар дүшүнмүш вә һәмин үсуллары ше'рин вәзниндә, гафијәсиндә, нәср әсәрләринин сүжетинин гурулушунда вә онун тәсвириндә чох усталыгла тәтбиг етмиш, дил ахарынын рәванлығына, образлылығына чалышмышлар. Нәсрлә олан аталар сөзү вә мәсәлләрдә ел сәнәткарлары дахили гафијәләрдән, башга сөзлә гафијәли нәсрин имканларындан бачарыгла истифадә едәрәк бу нүмунәләри чилаламыш, јонмуш, сығалламыш, мүәјјән гәлибә салмыш вә беләликлә дә онлара әбәди һәјат вермишләр. Мәсәлән, ашағыдакы нүмунәләрә диггәт јетирәк: *Ишләмәјән дишләмәз, Әлдән галан әлли ил галар. Сујун лал аханы адамын јерә баханы, Бизим башымызда чаттады чанаг, Билдир кедән билдирчин, һаны сәнин бир гычын,*

[1] Бу һагда кениш мә'лумат алмаг үчүн бах: Идрис Ибраһимов. Аталар сөзү вә мәсәлләр, «Тәдгигләр»... 1961, I китаб, сәһ. 174—177.

Сахла саманы кәләр заманы, Исинмәдик истисинә кор олдуг түстүсүнә вә с. вә с.

Аталар сөзү вә мәсәлләрдә Азәрбајҹан халг дилинин мәзијјәтләриндән, зәнкин бәдии васитәләриндән—ҹинас, кинајә, идиом, тәшбиһ, бәнзәтмә, һипербола вә саирәдән бачарыгла истифадә едилмишдир.

Аталар сөзү вә мәсәлләрдән јазылы әдәбијјатда истифадә.

Аталар сөзү вә мәсәлләр дүнјанын ән көркәмли јазычы вә сәнәткарларынын тез-тез мүраҹиәт етдикләри зәнкин бир хәзинәдир. Онлар сурәтләри кәскин данышдырмаг, бөјүк фикирләри гыса сөзләрлә ифадә етмәк үчүн һәмишә аталар сөзү вә мәсәлләрдән фајдаланмышлар. Бөјүк шәхсијјәтләр бу нүмунәләрдән истифадә етмиш, һәм дә онлар һаггында көзәл вә гијмәтли фикирләр сөјләмишләр.

Бу ҹәһәтдән А. С. Пушкин, Н. В. Гогол, Н. А. Добролјубов, Л. И. Толстој, А. М· Горки кими көркәмли шәхсијјәтләрин аталар сөзү вә мәсәлләр һаггындакы фикирләри мараглыдыр. А. С. Пушкин гүрурла демишдир: «Бу нә бәзәк, бу нә мә'на, бу нә зәкадыр ки, бизим һәр бир аталар сөзүмүздә ифадә олунмушдур». Л. Н. Толстој исә рус аталар сөзләри мәҹмуәсини охујаркән демишдир: «Бах, мужикләр нечә јахшы јарадырлар. Һамысы садә, сөз аз, һиссләр исә чохдур».

Азәрбајҹан јазычылары да өз әсәрләриндә аталар сөзү вә мәсәлләрдән кениш истифадә етмишләр. Низами, Хагани, Нәсими, Фүзули, Хәтаи, Сабир вә башга классикләрин әсәрләриндә сајсыз-һесабсыз Азәрбајҹан аталар сөзләринә раст кәлирик.

Бир сыра классик јазычыларымыз өз әсәрләринин адларыны аталар сөзләри вә мәсәлләрдән көтүрмүш, мәзмунуну да һәмин аталар сөзү әсасында гуруб инкишаф етдирмишләр. Н. Вәзировун «Далдан атылан даш топуға дәјәр», «Сонракы пешманчылыг фајда вермәз», «Ады вар, өзү јох», «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», Ә. Һагвердијевин «Јејәрсән газ әтинин, көрәрсән ләззәтини», Р. Әфәндијевин «Гоншу-гоншу олса, кор гыз әрә кедәр», А. Сәһһәтин «Јохсуллуг ејиб дејил» вә с. әсәрләри буна мисал ола биләр.

Азәрбајҹан совет јазычыларындан Ҹ. Ҹаббарлы, С. Вурғун, С. Рәһимов, М. Ибраһимов, Мир Ҹәлал, Ә. Вәлијев, И. Шыхлы, Һ. Ариф вә башгаларынын әсәрләриндә дә чохлу аталар сөзү вә мәсәлләринә раст кәлирик.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. Аталар сөзү, топлајаны Ә. Һүсејнзадә, Бакы, 1949, 1956, 1981, 1985.
2. Һикмәтли сөзләр. Ушагкәнҹнәшр. 1961.
3. Аталар сөзү, ағлын көзү, Бакы, 1976.
4. Мүдрик сөзләр, «Јазычы», 1979.
5. Ираг—Кәркүк аталар сөзләри, Бакы, 1978.
6. И. Ибраһимов. Аталар сөзү вә мәсәлләр, Тәдгигләр, I ҹилд. 1961.
7. З. Әлизадә. Азәрбајҹан аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләринин лексик семантик хүсусијјәтләри. Бакы, 1980.

8. Ə. Гарабағлы. Мәктәбдә шифаһи халг әдәбиjjатынын тәдриси Бакы, 1961.
9. Ə. Һәшимов. Шифаһи халг әдәбиjjатында тәрбиjәви фикирләр. Бакы, 1958.
10. К. Јусифов. Аталар сөзү вә мәсәлләрин фәргинә даир. «Тәдгигләр», III чилд, 1958.
11. И. Рәһимли. Аталар сөзләриндә драматик үнсүрләр. «Азәрбаjчан» журналы, 1987, № 6.

ТАПМАЧАЛАР

Үмуми мә'лумат.

Тапмача халг әдәбиjjатынын ән кениш jajылмыш жанрларындан биридир. Тапмача бу вә jа дикәр әшjа, һадисә вә мәфһум һаггында jараныр. Һәмин әшjа вә һадисәнин бир әламәти, бир кеjфиjjәти долаjы jола сөjләнилир, башга чәһәтләри исә кизли сахланылыр. Мәсәлән:

Дили jохдур дилләндирир,
Инсаны елмләндирир (*Китаб*).

Jахуд:

Бостанда вар бир арвад.
Палтар кеjиб гатбагат (*Кәләм*).

Тапмачалар *билмәчә, тапышмаг, матал, чуммаг* вә с. адларла бүтүн түркдилли халглар ичәрисиндә мәшһурдур. Аталар сөзүндә битмиш, аjдын фикир, дәрин мә'на лаконик шәкилдә ифадә олундуғу һалда, тапмачаларда фикрин мә'насы үстүөртүлүдүр. Һәм дә фикирдән даһа чох тәсвир, тәәссүрат, хәjал, фантазиjа вардыр.

Тапмачада ики тәрәф олур: жанрын өзү, бир дә онун чавабы. Беләликлә, тапмачалар ики вә даһа артыг шәхс арасында мүкалимә шәклиндә меjдана кәлмишдир. Она көрә дә Һ. Зеjналлы көстәрир ки, тапмача аталар сөзүнә, баjатыjа, маһныjа нисбәтән даһа чох коллективлик хүсусиjjәтинә маликдир. Чүнки әкәр бир маһны вә аталар сөзүнүн ифасында әсасән бир нәфәр иштирак едирсә, тапмачаларда ән азы ики нәфәр иштирак едир. Мүәллифә көрә, тапмачалар мәчлисләрдә, шәнликләрдә, тапмача кечәләриндә коллектив тәрәфиндән jарадылмышдыр. Бүтүн бунлардан сонра тапмачаjа белә тә'риф вермәк олар: тапмача инсанларын дүшүнчәсини jохламаг мәгсәдилә дүзәлдилән бу вә jа дикәр һадисә вә әшjанын поетик тәсвиридир.

Топланмасы, нәшри вә тәдгиги.

Халг әдәбиjjатымызын жанрлары ичәрисиндә ән аз тәдгиг олунан вә демәк олар ки, һеч өjрәнилмәjән тапмачалардыр. Әкәр аjры-аjры нағыл, дастан вә рәваjәтләрдә, еләчә дә jазылы әдәбиjjат нүмаjәндәләринин бә'зи әсәрләриндә раст кәлдиjимиз чүз'и мигдарда тапмачалары нәзәрә алмасаг, XIX әсрә гәдәр тапмачалар топланмамыш вә jазыjа алынмамышдыр. XIX әсрдә башга нүмунәләрә нисбәтән ән аз топланан жанр тапмачалардыр.

Бизим тапмачаларымыз эсасэн 1920-чи иллэрдэн сонра топланыб нэшр едилмишдир. В. Хулуфлунун топладығы тапмачалар илк дэфэ охучулара 1928-чи илдэ чатдырылмышдыр. Бурада тапмачалар элифба сырасы илэ дүзүлмүшдүр. Тэртибчи һэр бир тапмачанын башга вариантыны да орадача вермишдир. Һэр бир нүмунэдэн сонра, онун топландығы рајонун, кэндин ады көстэрилир, чаваблар исэ сыра илэ китабын сонунда верилир. Бу нэшрдэ тапмачаларын топландығы јерин дил, лэһчэ хүсусијјэтлэри дэ сахланылмышдыр. Китабын сонунда «Элавэлэр» бөлмэси дэ вардыр. Тэртибчи бурада бајаты шэклиндэ олан халг маһныларындан нүмунэлэр вермишдир. В. Хулуфлу китабын эввэлинэ гыса бир мүгэддимэ дэ јазмышдыр ки, бурада тапмачаларын халгын һэјаты, мэишэти илэ элагэдар јарандығы көстэрилир вэ онларын мүэјјэн бир дөврүн мэнзэрэсини вердији гејд едилир. Мүгэддимэнин бир јериндэ охујуруг: «Ел эдэбијјатымызын башга нөвлэринэ нисбэтэн тапмачаларын өзүнүн ајры-ајры хүсусијјэтлэри вардыр. Бунун материалы даһа реал вэ даһа тэбиидир. Тэбиэтдэ вэ һэјатда нэ көрүлүрсэ, тапмачалар да онун үзэриндэ гурулур». Даһа сонра мүэллиф тапмачаларын мэгсэдиндэн данышаркэн дејир: «Тапмачалар үмумијјэтлэ, тэсвир, тэ'рифчэ көзэл, услубча да гэшэнк олдуглары кими чох мүһакимэ тэлэб едирлэр. Буна көрэ тапмачалара халг фикринин математикасы демэк олар.» Һэмин иллэрдэ Һ. Зејналлы да «Азэрбајчан тапмачалары» (1928) адлы китаб нэшр етдирмишдир. Бурада 760 тапмача топланмышдыр. Китабы охујанда һисс едилир ки, мүэллиф рус, түрк, татар, түркмэн диллэриндэ тэдгигатлары вэ нэшрлэри көздэн кечирмиш вэ онларын јахшы чэһэтлэриндэн истифадэ етмишдир. Бу китабда да Һ. Зејналлы өзүнэмэхсус јолла кедэрэк, тапмачалары инсан һаггында, тэсэррүфат һаггында, тэбиэтэ даир, һејванат, нэбатат һаггында вэ с. мөвзулара бөлэрэк, он бөјүк башлыг алтында вермишдир.

Һэр бир башлығын алтында да хырда мөвзулар вардыр. Мисал үчүн бэдэн үзвлэри һаггында олан бэһсдэ инсанын башындан башлајараг сыра илэ ајағына гэдэр дүзэлдэн халг тапмачалары кэтирилмишдир. Тапмачалардан сонра лүғэт вэ бағламалар верилмишдир. Бурада тапмачаларын көтүрүлдүјү мэнбэлэр дэ көстэрилмишдир.

«Тапмачалар»ын сонунда бу нүмунэлэрин чап олундуғу мэнбэлэр, үмумијјэтлэ рус вэ башга халгларын фолклоршүнаслығында тапмача һаггында олан бир сыра елми-тэдгигат эсэрлэринин сијаһысы вэ с. верилмишдир. Һ. Зејналлы китаба јахшы бир мүгэддимэ дэ јазмышдыр. Бурада тапмачалар, онларын өзлэринэ мэхсус хүсусијјэтлэри, халгын һэјаты, дүнјакөрүшү илэ бағлы олмасы, форма хүсусијјэтлэри елми сурэтдэ тэһлил едилмишдир.

Фолклоршүнас Һ. Элизадэ дэ тапмачалар чап етдирмишдир. Бир сыра дэрсликлэрдэ јери кэлдикчэ Азэрбајчан тапмачаларындан нүмунэлэр верилмишдир. 1958-чи илдэ Һ. Гасымовун

тәртибн илә «100 тапмача» адлы китаб чап олунмушдур. Сон заманлар фолклоршүнас Нурәддин Сејидовун топладығы тапмачалар да китабча һалында чыхмышдыр. Тапмачалара хүсуси елми-тәдгигат әсәри, јахуд мәгалә һәср едилмәсә дә үмумијјәтлә, халг әдәбијјаты һаггында јазылан мәгалә вә китабларда онлардан гысача данышылмышдыр.

Тапмачаларын мәншәји. Тапмачаларын мәншәји һәлә дәгиг шәкилдә ајдынлашдырылмамышдыр. Анчаг һәр һалда бунларын ән гәдим нүмунәләринин һансы дөврә аид едилмәси, әлбәттә, ачылмаз бир сирр дејилдир. Тапмачалар халгын ән гәдим дөврдә мүәммалы, мәчази данышыглары илә әлагәдар јарадылмышдыр. Бунлар әввәлчә бәдии әсәр дејил, садәчә данышыгдан ибарәт олмушлар. Үмумијјәтлә, халгын дилиндә ибарәләр, мүгајисәләр, истиарәләр, бәнзәтмәләр чох ишләдилмишдир. Ибтидаи инсанлар өз данышыг дилиндә бу вә ја дикәр чисим, әшја вә һадисәни долајы јолла, образлы, метафорик ифадә илә адландырырдылар. Инсанлары белә данышмаға сөвг едән мүһүм ичтимаи, мадди сәбәбләр вар иди. Гәдим инсанларын тәбиәт һадисәләри, вәһши һејванлар вә с. гаршысындакы ачизлији мәһз онлары белә мүәммалы дилләә данышмаға мәчбур едирди. Онлар горхудан бир сыра әшја, һадисә вә һејван адларыны олдуғу кими дејил, охшар, бәнзәр рәмзи адларла сөјләјирдиләр.

Хүсуси мәчази данышыға сә'ј көстәрән ибтидаи инсан белә бир әгидәдә иди ки, овлајачағы вәһши һејванларын вә јахуд ов ләвазиматынын адыны чәкмәмәк, өз һазырлығыны кизләтмәклә куја ки, ов вә ја вәһши һејванын горхуну һисс етмәсинә имкан вермәз, беләликлә дә, мүвәффәгијјәтлә ов тә'мин едә биләр.[1]

Бир чох нағылларымызда гыз ону севән оғлана тапмача көндәрир, әкәр оғлан тапмачаны тапа билсә, она әрә кедир вә с. Јахуд, илин фәсилләри һаггында дејилән «Үчү бизә јағыды, үчү чәннәт бағыды, үчү јығыб кәтирир, үчү вуруб дағыдыр» тапмачасы еһтимал ки, мөвсүм мәрасимләри илә әлагәдар олараг гәдим дөврдә мејдана кәлмишдир. Бир сыра мәрасимләрдә һәтта чаван оғланларын ев ишләриндәки бачарыглары тапмачаларла јохланмышдыр.

Тапмачаларын мөвзусу. Азәрбајчан тапмачалары халг һәјатынын бүтүн саһәләринә аид јарадылмышдыр. Халг ән чох һансы пешә, һансы әшја вә һадисә илә күндәлик тәмасда олмушса, даһа чох онун һаггында тапмача дүзәлтмишдир. Тапмачалары мөвзу е'тибары илә тәхминән ашағыдакы саһәләрә ајырмаг олар: ев әшјалары, кејимләр, һејванлар аләми, биткиләр аләми, аләтләр, инсан вә онун бәдән үзвләри, әрзаг, мејвәләр, сәма чисимләри, јер, тәбиәт, тәбии һа-

---

[1] *Бах:* Аникин В. П. Русские народные пословцы, поговорка и детский фольклор. М., 1957, сәһ. 56.

дисәләр, мүчәррәд һадисәләр һаггында, елм, техника һаггында вә с. Бүтүн бу мөвзуларда јаранан јүзләрлә, минләрлә тапмача халгымызын мәшғулијјәти, һәјата бахышы, инсанлара мүнасибәти, ишләтдији әшјалар, онларын хүсусијјәтләри вә с. һаггында өзүнә мәхсус јығчам, конкрет мә'лумат верир.

Тәсәррүфат, хүсусән әкинчилик, биткиләр аләми һаггында даһа чох тапмача дүзәлдилмишдир:

Бир сандығым вар мәрәнди,
Нә гыфылы вар, нә бәнди
Елә ачылыр, елә јумулур,
Һеч кәс билмәз о фәнди.

Сон бејт васитәсилә кәләмин әсас нишанәләри нәзәрә чарпдырылыр. Ј а х у д:

Һачылар һача кедәр,
Әһд едәр кечә кедәр,
Бир јумурта ичиндә
Јүз әлли чүчә кедәр (*Нар*).

Әкдим нохуд,
Чыхды сөјүд,
Тут јарпағы—
Дәр шабалыд.

Азәрбајчанда мөвчуд олан бүтүн мејвәләр, биткиләр һаггында да тапмача вардыр. Бунлар нәсилдән нәслә, әсрдән-әсрә кечәрәк јашајыр, чилаланыр, тамамланыр, јенидән дүзәлдилир. Халг бачардыгча бу вә ја дикәр мејвәнин әсас хүсусијјәтләрини мүәммалы шәкилдә кичик бир тапмачада вермәјә чалышыр, һәтта онун мәншәјини, мејдана кәлмәсини дә нүмајиш етдирир:

Анасы јајма хатын,
Атасы һәприм гоча.
Гызы елләр көзәли,
Оғлу евләр дәлиси.

Бу тапмачада мејнә, үзүм тәнәји тәсвир едилир. Һәприм гоча мејнәнин көкү, көвдәси; јајма хатын—гол-будағы; елләр көзәли—үзүм; евләр дәлиси исә ондан һазырланан шәрабдыр. Ј а -

Гуту гуту ичиндә
Гуту сандыг ичиндә.
Бабамын ағ јајлығы
О да онун ичиндә (*Шабалыд*).

Ләјән, ләјән ләјәндә,
Ләјән бојнун әјәндә,
Јемишләрдә нә јемиш
Јемәк олмаз дәјәндә (*Хијар*).

Белә тапмачаларын әсас мәгсәди инсанлары дүшүндүрмәкдән ибарәт олмушдур:

Һалалар, һај һалалар,
Бурдан бир јол салалар,
Ичи гырмызы чөлү јашыл галалар
Әгиллиләр әгил едәјиб тапалар
Әгилсизләр онда мәәттәл галалар. (*гарпыз*).

Халг тәрәфиндән, һәтта ијнәдән тутмуш чәлтикдән дүјү чыхаран динкә гәдәр, бүтүн аләтләр һаггында да тапмачалар дүзәлдилмишдир. М ә с ә л ә н:

Кедэн лејлэк, кэлэн лејлэк
Бир гыч үстдэ дуран лејлэк. *(гапы).*

Ағач башын ојдулар
Кэндэ коха гојдулар. *(чанаг)*
Алэми бэзэр, өзү лүт кэзэр. *(Ијнэ).*
Башына кэлэм бағлајыр,
Јүрэкинэ вэрэм бағлајар
Оғул-ушағыны јығыб
Дэсмал алыб ағлајар *(Самовар).*

Анам, атам вар мэним,
Суда хэтам вар мэним,
Дөрд анадан олмушам
Он ики атам вар мэним *(Дингк).*

Бу жанрын бөјүк бир һиссэсини һејванлар һаггында олан тапмачалар тэшкил едир:

Тап тапмача,
Күл јапмача,
Мэмэли хатын
Дишлэри јох. *(Тојуг).*

Мараглыдыр ки, халг һэмишэ инсан үчүн мүэјјэн мэ'нада бир нөв сирли, тээччүблү олан һејванлары, јахуд онларын бу вэ ја дикэр чэһэт вэ хасијјэтини тапмача үчүн мөвзу сечир вэ јахуд, эн ади һејваны тапмачада гэсдэн белэ тэсвир едир.

Кедэр, кедэр ајағы јох,
Адам өлдүрэр, эли јох.
Көјнэји вар тикиши јох.
Јумурта салар, түкү јох.

Биздэ јохду, сиздэ јохду.
Јер алтында гызыл охду.
Будаг верир јарпағы јохду.

Биз идик, бизлэр идик.
Отуз ики гызлар идик,
Бизи үздүлэр,
Телэ дүздүлэр.

Гырғын кэлди гырылдыг,
Шүкүр аллаһа дирилдик.

Илан, марал бујнузу, түтүн вэ барама гурду һаггындакы бу тапмачалар нэ гэдэр мэһарэтлэ дүзэлдилмишдир.

Ај, күнэш, улдузлар, сэма, булуд, јағыш вэ с. һаггында да чохлу тапмачалар вардыр:

Анамын бир дону вар,
Гатламаг олмаз.
Үстү долу ағ эшрэфи
Санамаг олмаз.

Ајдындыр ки, бурада сэма вэ улдузлар нэзэрдэ тутулмушдур.

Бэ'зэн халг тэбиэт һадисэлэринэ өз хејир вэ зэрэрлэри, јэ'ни инсана хидмэти бахымындан јанашыр вэ тапмача дүзэлдир:

Учан бир гуш кэрэкдир,
Иши тамам кэлэкдир.

Дәјирмана чан верәр,
Хырмана да кәрәкдир. *(Күләк)*

Ағыл, фикир, јуху, көлкә, ад вә с. мүчәррәд мәфһумлар барәсиндә дә чохлу тапмачалар вардыр:

Нар да вар, нар да вар,
Нардан ширин һарда вар!
Әл тутмаз, бычаг кәсмәз.
Ондан ширин һарда вар? *(Јуху)*

Елм вә техниканын инкишафы илә әлагәдар јени-јени тапмачалар да меjдана кәлир. Һәр бир дөвр, заман өзүнәмәхсус тапмачалар гојуб кедир. Мәһз буна көрә дә тапмачалары јарандығы дөврдә јазыја алмағын мүһүм елми әһәмијјәти вардыр. Чох заман тапмача дөврдән дөврә кечдикчә дәјишилир, бир тапмача јени һадисәләрлә әлагәдар јени мәзмун кәсб едир, көһнә формасыны исә сахламаға чалышыр.

Совет һакимијјәти илләриндә дә чохлу тапмачалар јаранмышдыр. Бурада јени һадисәләр, наилијјәтләр, сәнаједә, кәнд тәсәррүфатында јаранан јени аләтләр вә с. әсас мөвзуја чеврилир.

Бир гушум вар чаны јох,
Ганады вар, ганы јох.
Учур узаг јерләрә
Елә чохдур, саны јох. *(Тәјјарә)*

Јол алтында учандыр,
Бағлы сирләр ачандыр. *(Космонавт)*.

Ајағы јохдур, гачыр
Ганады јохдур, учур. *(Пејк)*

Тапмачаларын мәгсәд вә гајәси.

Тапмача да фолклорун дикәр жанрлары кими бәдии әсәрдир. Һәр бир жанр кими тапмачанын дә өзүнәмәхсус функсијасы вардыр. Халг тапмачаны нә үчүн, нә мәгсәдлә јаратмышдыр? Әввәлән, аталар сөзү вә мәсәлләрдә олдуғу кими, тапмачаларда да халгын ајры-ајры әшја вә һадисәләр һаггында фикирләри, тәчрүбә вә сынаглары, мүшаһидәләри ифадә олунур. Халг өз елмини, билијини, тәчрүбәсини образлы бир дилләә кәләчәк нәслә тәгдим едир. Тапмачалар инсанлары дүшүнмәјә сөвг етмиш, онларын билијини, тәчрүбәсини, дүшүнмәк вә тапмаг габилијјәтини јохламаг васитәси олмушдур. Тәсадүфи дејилдир ки, мәчлисләрдә, јығынчагларда тапмачаны гочалар дејәр, чаванлар исә фикирләшәрдиләр. Һеч кәс ону тапа билмәдикдә, онлар өзләри ачар, изаһ едәр, өјрәдәрдиләр.

Кечмишдә евләнән чаванлара, әрә кедән гызлара да тапмачалар верилмиш, онларын дүнја, һәјат, аилә, тәсәррүфат вә с. һаггында тәчрүбә вә биликләри бу јол илә јохланмышдыр. Низаминин әсәрләриндә, «Дәдә—Горгуд» бојларында, «Валеһ вә Зәрникан» дастанында гызлар һәтта өзләри, онлары алмаг истәјән оғланлары бу јолла јохлајырлар:

Бир шеј варды јемишдим,
Јемәсәјдим өлмүшдүм.
Инди олса јемәрәм,
Јемәсәм дә өлмәрәм.

Дәрјада бир бир күл битибдир
Ады јох.
Ширинлијиндән јемәк олмаз
Дады јох.

Ана сүдү вә өвлад һаггында олан бу тапмачалары тапмаг үчүн доғрудан да чохлу дүшүнмәк лазым кәлир.

Тапмачалар ушагларын зеһнинин, дүшүнҹә вә тәфәккүрүнүн инкишафына бөјүк тә'сир көстәрир. Үмумијјәтлә дүшүнмә, ахтарыб тапма габилијјәти, һәм дә ушаглара әтраф һадисәләр, тәбиәт, һејванлар, кәнд тәсәррүфаты, көј ҹисимләри һаггында илк елми тәсәввүр верир. Әшјаларын кејфијјәти, мәгсәди вә әлагәләри һаггында онларын билијини артырыр. Ушаглар мәһз тапмачалар васитәсилә *«Нә һардандыр? «Нә нәдән дүзәлдилир?» «Нә нәјә лазымдыр?»* кими суаллара ҹавб тапырлар. Тапмача ушагларда һәм дә тез фикирләшмә, ахтарыб тапма, ити һесаблама габилијјәтини инкишаф етдирир. Ф. Көчәрли јазыр ки, милләт һәддән зијадә мәсәлләр, һикмәтамиз сөзләр, тапмачалар ичад едибләр ки, онларын васитәсилә өз билијини, тәҹрүбәсини, һикмәтини изаһ едир:

Јатанда јумру јатар
Әтин дәрман тәк сатар.
Һәр кәс истәсә тутсун.
Тиканы әлинә батар. (*Кирпи*).

Алты дашды, даш дејил,
Үстү дашды, даш дејил.
Һејван кими отлајыр.
Һејвана јолдаш дејил (*Тысбаға*).

Тапмачалар васитәсилә ушаглара һејванлар, биткиләр, көј ҹисимләри, тәсәррүфат вә с. һаггында мараглы мә'лумат верилир. Белә тапмачалары дејән, јахуд ҹавабыны изаһ едән адам һәм дә тапмачаларын објекти һаггында әтрафлы сөһбәт ачыр, ушаглара мә'лум олмајан мәсәлләрдән данышыр.

Бүтүн бунлардан башга тапмачаларын һәм дә әјләнҹә васитәси олдуғуну унутмамалыјыг. Кечмишдә тапмачалар даһа чох мәҹлис үчүн јарадылырды. Узун гыш кечәләри тапмачасыз кечмәзди. Кино, театр, радио вә телевизија олмајан дөврләрдә мүхтәлиф әјләнҹәләр ичәрисиндә тапмачалара хүсуси јер верилмишдир. Она көрә дә тапмачалар гуру, марагсыз дилдә дејил, образлы јарадылмышдыр. Бурада јумор, күлүш, сатира мүһүм јер тутур. Халг мәзәли, күлмәли ифадәләрлә бу жанры даһа да ширинләшдирир.

Тапмачаларын шәкли хүсусијјәтләри

Тапмачалар образлы, бәдии тәфәккүрүн көзәл нүмунәләридир. Бурада халг ән чох метафора, мүгајисә, тәшбиһ вә с. бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә едир. Аристотелә көрә, тапмача јахшыҹа дүзәлдилмиш метафорадан башга бир шеј дејилдир. Мәсәлән:

Дәјирми тәпә
Гызылҹа күпә.

Бурада «дәјирми тәпә»—көј, сәма, «гызылча күпә» исә күнәш мә'насында ишләдилмишдир.

Бә'зи тапмачалар сырф мүгајисә вә бәнзәтмәләрдән ибарәт олур. Мәсәлән:

Үстү гојун,
Алты кечи.
Башы шабалыд,
Гујруғу гајчы. *(Гарагуш)*.

Чаванлыгда ағ саггал,
Гочалыгда гара саггал. *(Бөјүрткән)*

Бә'зән тапмачалар, садәчә тәсвир үзәриндә гурулур:

Бизим евдә бир киши вар,
Гырх-әлли диши вар *(Вәл)*.

Садә суал чүмләси шәклиндә дә тапмачалар вардыр. Мәсәлән, «О нечә ағачдыр ки, күндә бир јарпаг салыр?» (Тәгвим).

Тапмачалар һәм нәср, һәм дә нәзм шәкилдә олур: *«Бир габда ики рәнк су»* (јумурта). *«Јер алтында гызыл гамчы»* (илан). *«Мән кәздикчә о да кәзир»* (көлкә). *«Алчаг дамдан гар јағыр* (әләк) вә с. кими јүзләрлә тапмачалар нәсрләдир. Анчаг бунлар нәзмлә олан тапмачалара нисбәтән аздыр. Бу жанрын әсас нүмунәләрини мәнзум тапмачалар тәшкил едир ки, бунлар да ики вә даһа чох мисралы парчалардан ибарәт олур:

Сары-сары сандыглар.
Ичи долу фындыглар *(Балгабаг)*.

Дағдан кәлир һәнир һүнүр,
Әл ајағы һалга дәмир,
Вур башына, отур кәмир *(Гоз)*

Мәммәдбағыр бағында,
Күл битәр будағында
Јел вурар, јелләндирәр
Сырғасы гулағында *(Албалы)*.

Дөрдмисралы тапмачаларын бә'зиләриндә һәр мисранын өзү дә мүстәгил чаваба малик бир тапмачадыр:

Дағда таппылдар *(Балта)*.
Суда шаппылдар *(Балыг)*.
Обада фәрман *(Ит)*.
Кәнддә Сүлејман *(Хоруз)*.

Тапмачаларын бир нөвү дә тапмача-бағламалардыр. Суал:

Зүлфүн учу күмүшдүр,
Сал бојнуна илишдир,
Бар верәр көлкә салмаз,
Ашыг, нечә јемишдир!

Чаваб:

Зулфүн учу иландыр,
Сал бојнума доландыр.
Бар верәр көлкә салмаз,
Ашыг, бу, домбаландыр.

Бурада гафијә, вәзн, аһәнк вә мусиги көзләнилмишдир. Сәнәткарын зәкасы, ағлы, ити дүшүнҹәси, һазырҹавабдлығы, бәдии истеʼдады там шәкилдә бурада өзүнү көстәрир. «Бөјлә нүмунәләрин бәʼзән һаман мүсабигә мејданында бәдаһәтән сөјләндијини нәзәрә алсаг, ағыз әдәбијјатында сәнәт вә баҹарығын нә гәдәр инҹә вә нә гәдәр уҹа олдуғуна һејран олмамаг олмаз»[1].

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. Азәрбајҹан фолклору антолокијасы. I китаб. Бакы, 1969.
2. Тапмаҹалар, «Елм» нәшријјаты. 1972.
3. Кәркүк фолклору, антолокијасы, тәртиб едән Г. Пашајев, Азәрнәшр. 1987.
4. Н. Сејидов. Азәрбајҹан тапмаҹаларына даир. «Тәдгигләр», Бакы, 1968, III китаб.
5. В. Вәлијев. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты, Бакы. 1970.

МИФОЛОКИЈА[2]

Жанр һаггында үмуми мәʼлумат.

Мифолокија бәшәр тәфәккүрүнүн мүәјјән мәрһәләсинин мәһсулудур. Инсанын тәбиәт вә ҹәмијјәт һадисәләрилә тәмасы онун шүурунун инкишафы үчүн әсас олмушдур. Мифолокија заман кечдикҹә инсанын бәдии тәфәккүрүнүн инʼикасына чеврилмишдир. Чох гәдим заманларда әтраф һадисәләрә үмумијјәтлә мүнасибәт билдирән инсанлар сонралар тәбиәт вә ҹәмијјәтин бәдии дәркинә вә шәрһинә башлајырлар. Узун заман әтраф һадисәләрдән һејрәтә кәлән гәдим инсан онун бәдии дәркинә шүурунун инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә кәлиб чыхмышдыр. Инсан тәфәккүрүнүн бәдии сәнәтә доғру инкишафы мүәјјән мәрһәләләр кечмишдир: *анимизм, тотемизм, фетишизм, антропоморфизм.* Дүнја һадисәләринин мифоложи дәрки бунлардан сонра башлајыр. Әтраф һадисәләр тәдриҹән гәдим инсанда даһа ајдын

[1] *Бах.* Һ. Зејналлы. Азәрбајҹан тапмаҹалары, Бакы, 1928, сәп. 8.

[2] Мифолокија јунан сөзүдүр: mythas—нағыл, әфсанә, дастан, — сөз, тәʼлим мәʼнасындадыр. Миф — дүнјанын јаранышы, тәбиәт һадисәләри, аллаһлар, әфсанәви гәһрәманлар, гәдим халгларын еʼтигадлары һаггында әфсанәдир, рәвајәтдир. Мифолокија исә бүтүн бу мөвзуларда олан мифләрин мәҹмуудур. Азәрбајҹан дилиндә мифолокијанын гаршылығы кими «әсатир» сөзү вардыр, бу сөзә биз миф јох, мифолокија дејирик. Јәʼни мифләри тәк һалында јох, ҹәм һалында ишләдирик. Она көрә дә һәм мифолокија, һәм дә әсатир сөзләринин ејни мәʼнада, ејни һүгугда ишләдилмәсини мәгсәдә мувафиг һесаб едирик.

тәсәввүрләр јаратмаға башлајыр. Мифолокија бәшәр өвладынын ән көзәл јарадычылыг дүнјасыдыр, көврәк, зәриф јарадычылығыдыр. Мифолокија бәшәријјәтин ушаглыг дөврүнүн бәдии салнамәсидир. О, әсрләрин чәтин сынагларындан чыхмыш, ағыр һәјати гајғылардан хилас олмуш, һәјатын мә'насыны дәрк етмәјә башлајан инсанларын дүнјакөрүшүдүр. Мифолокија сөзүн һәгиги мә'насында фантазија, хәјал вә мө'чүзәләр аләмидир. Мифолокија инди дә елми-техники тәрәгги дөврүнүн әсәб кәркинлији ичиндә чапалајан инсанлары өз сеһринә салыб апара билән мө'чүзәли бир јарадычылыг дүнјасыдыр. Мәшһур Азәрбајчан дилчи алими, (1802—1870) бөјүк шәргшүнас Мирзә Казым бәјин дедији кими, мифолокија «халгын мүгәддәсидир». (14, 306.)

Дүнја халгларында мифолокијаја мараг әсас е'тибарилә XIX әсрин әввәлләриндән башланмышдыр. Бәшәријјәтин дилинин, тәфәккүрүнүн инкишаф мәрһәләләрини өјрәнән алимләр мө'чүзәли бир аләмлә, әсатирләр аләми илә гаршылашмыш вә тезликлә онун сеһринә дүшмүшләр. Мифолокија илә халгын көзәл бир јарадычылыг саһәси дә кәшф едилмишдир. Тәдгигатчылар бу мө'чузәли аләм гаршысында баш әјмиш, бә'зи арашдырычылар һәтта ону јазылы әдәбијјатдан үстүн һесаб етмишләр.

Дүнја әдәбијјатында романтизмин мејдана кәлмәси илә әсатирә мараг даһа да артмыш, романтикләрин сәнәт аләми илә әсатирләрин мө'чүзәләри арасында бир јахынлыг, гоһумлуг тапылмышдыр. Демәли, мифолокија гәдим инсанларын тәбиәт, чәмијјәт сирләри гаршысында һејрәтинин бәдии ифадәсидир, өзү дә кортәбии, гејри-шүури ифадәсидир. Тәбиәтдәки, чәмијјәтдәки мүрәккәб һадисәләр инсанларда мүхтәлиф реаксијалар ојатмыш, бу һадисәләри—мө'чүзәләри өзләри мө'чүзәли бир сурәтдә дә шәрһ етмиш, белә бир шәрһ исә мифолокија иди. Мифолокија керчәк дүнјанын фактларыны садәләвһ, авам тәчәссүм етдирән, шәрһ едән инсан әглинин еркән мәрһәләсиндә әмәк тәчрүбәси зәмининдә мејдана кәлән бәдии јарадычылыгдыр. Әмәк тәчрүбәси кенишләндикчә, мадди истеһсалатын артмасы илә мифоложи фантазијанын даирәси кенишләнир, мәзмуну да мүрәккәбләшир. Халг әфсанәләриндән фәргли олараг мифолокија еләбир тарихи һадисәјә бағланмыр, анчаг тәбиәтин вә ја дикәр һадисәләрин, јахуд ичтимаи һәјатын тәчәссүм васитәсилә шәрһини верир.

Өз мәншәјинә көрә мифолокија динлә бағлы дејилдир, онун көкләри башгадыр. Мифолокија ибтидаи инсанын әмәк тәчрүбәси саһәсиндә артыб кенишләнән әтраф мүһитә ади марағы илә бағлыдыр. Анчаг өз еркән инкишафында мифолокија дини-сеһирли мәрасимләрлә бағланыр. Беләликлә, мифолокија дини е'тигадларын тәркибинә зәрури бир һиссә кими дахил олур вә мифләрин мәзмуну дини мәзмун алыр (19. 537).

Бурада бир чәһәтә дә диггәт јетирәк. Чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәсилә мифолокија да лајланыр, гәдим дөвләтләрин ағалығы, һәрби гулдарлыг задәканлары өз зөвгләринә ујғун олан

мифләр вә мифоложи персонажлар јарадырлар: бунлар ичәрисиндә мүһарибә аллаһлары, баһадырлар, поезија һамиләринин вә б. сурәтләри вар иди. Задәканларын сарајларында чыхыш едән јарадычылар—сәнәткарлар бу аллаһлар һаггында мифоложи дастанлар, рәвајәтләр дүзәлдирләр вә аллаһлар да һәмин задәканларын әчдады кими ин'икас етдирилирди. Беләликлә дә нечә дејәрләр, «али мифолокија» јараныр. Халг күтләләринин е'тигадында «ашағы мифолокија» јашајыр. Бурада тәбиәтин ајры-ајры руһлары һаггында, мешә, дағ, су, дәниз, хүсусилә әкинчиликлә, биткиләр аләми илә бағлы руһлар сахланыр. А. С. Токаревин дедијинә көрә, халгларын фолклорунда мәһз бу ашағы сәвијјәли мифоложи руһлар сахланмышдыр. Һәм дә заман кечдикчә халгын хатирәсиндән силинмиш, дини әфсанә вә рәвајәтләрдә јашамаға башламышдыр (19, 459).

Әсатир чох аз бир мүддәтдә бүтүн дүнјада мәшһурлашмышдыр. Әсатирин мө'чүзә сирриндән ибарәт олан мәзмунунда гәдим инсанларын е'тигадлары әкс олунмушдур. Мифолокијада тәбиәтлә үз-үзә кәлән, чох заман кор кими галан инсанларын гәлб чырпынтылары ешидилир. Мифолокија дүнјасы нәһајәтсиз бир хәзинәдир. Бәлкә дә бу хәзинәнин чүз'и бир һиссәси инсанларын һафизәсиндән топлана билиб, әсас һиссәси исә әсрләрин гаранлығында солғунлашыб өз кејфијјәтини итирмишдир.

Мифолокија һәм дә дикәр сәнәт нүмунәләринин тәркибиндә, мүхтәлиф бичимләрдә кәлиб бизә чатмышдыр. Мифолокија һәр шејдән әввәл, гәдим инсанын тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринә мүнасибәти кими өјрәнилмәлидир.

Ибтидаи инсаны һәр шеј марагландырмышдыр. Онун шүуру артдыгча, мараг даирәси дә кенишләнмишдир. Буна көрә дә мифолокија һәјатын чох мүхтәлиф саһәләрини әһатә едир. Бу мә'нада мифолокијанын тәснифи дә демәк олар ки, шәртидир: гыса да олса бурада бир сыра мифоложи сүжетләрин адларыны чәкмәк олар: һејванлар һаггында, Көј чисимләри һаггында, дүнјанын јаранмасы (јараныш һаггында), чанлынын, о чүмләдән инсанын өлүмү, гијамәт һаггында вә с.

Ән чох јајылмыш мифләрдән бири өлүмүн мәншәји, мејдана кәлмәси һаггындадыр. Елә бир халг јохдур ки, өлүм һаггында бу вә ја дикәр формада, мәзмунда мифолокија јаратмамыш олсун. Мифләрин чохусунда тәсвир олунур ки, әввәлләр өлүм јох иди, сонралар һансыса бир сәбәб кәтириб өлүмә чыхармышдыр. Өлүмүн сәбәби дә мүхтәлиф халгларын мифләриндә мүхтәлиф шәкилдә тәсвир едилир. Инсанын доғулмасы кими өлүмү дә гәдим инсанлара мө'чүзә, сирр кими көрүнүб. Гәдимдә бириси өләндә инсанлар көзләмишләр ки, о, дириләчәк, нечә ки, һәр ил баһар кәлир, тәбиәт дирилир. Јахуд, илан һәр ил габығыны дәјишир, тәзәләјир. Белә мифләрин бә'зиләриндә көстәрилир ки, инсан өлмүр, онун руһу ајрылыр вә башга бир јердә јашамаға башлајыр.

Јахуд, бөјүк туфан—ахыр заман һаггында олан мифләр. Белә мифләрдә дејилир ки, гәдим заманларда јер үзү су илә өртүлмүшдү, бүтүн ҹанлылар өлмүшдү, галан бә'зи инсанлардан исә јени бәшәријјәт мејдана кәлмишдир. Дүнјанын әсас јерләриндә вә халгларында бу мифләр јараныб јајылмышдыр. Бә'зи тәдгигатчыларын фикринә көрә ән гәдим миф Вавилионда мејдана кәлиб, башга халглара да орадан јајылыб.

Нуһ пејғәмбәрин кәмиси һаггында Азәрбајҹанда да мифләр вар. Нуһ кәми гајырыр, бүтүн һејванлардан бир ҹүт көтүрүб, онлары хилас етмәк истәјир. Сујун дәрин јериндә кәми дешилир, һеч кәс ораны бағлајыб сују кәсә билмир. Чох сәҹијјәвидир ки, һәмин мифдә кәминин сынан јерини Илан өз бәдәни илә өртүр вә бүтүн ҹанлылары хилас едә билир. Бу типдә олан мифләр чох заман һәгиги, тәбии һадисәләрдән доғуб јараныр.

С. А. Токаревин фикринҹә, Месопотамијада Дәҹлә вә Фәрат чајларынын дашмасы нәтиҹәсиндә белә бөјүк фәлакәтләр баш вермишди.

Чох јајылмыш мифләрдән бири дә кәбин олмадан, зинасыз инсанын ана бәтнинә дүшмәси һаггындадыр. Ана бәтнинә дүшмә һаггында гәдим инсанларын тәсәввүрләри олмајыб. Она көрә буна мүхтәлиф сәбәбләр ахтарылмыш вә чохлу мифләр јарадылмышдыр. Ибтидаи иҹмә дөврүндә тәкникаһлылыг јох иди. Белә олдугда һәгиги физиоложи аталыг да һисс едилмирди. Беләликлә, инсанын мејдана кәлмәси, ана бәтнинә дүшүб, сонра доғулмасы өзү бөјүк бир мө'ҹүзә сајылырды. Буна көрә дә гәдим инсанларын судан, торпагдан, һавадан доғулмасы һаггында мифләр јаранырды. Дини әфсанәләрә көрә һәтта инсанларын габырғасындан да адам дүнјаја кәлә биләр.

Азәрбајҹан мифоложијасынын топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси.

Азәрбајҹан халгы чох гәдим дөврләрдән башлајараг, мүхтәлиф мәзмунлу чохлу әсатирләр јаратмышдыр. Мифоложи сүжетләр азәрбајҹанлыларын чох гәдим е'тигадлары, көрүшләри илә бағлы олмушдур. Әсрләр боју мифоложи образ вә сүжетләр көркәмли сәнәткарларымызын јарадыҹылығында бу вә ја диҝәр шәкилдә өзүнү көстәрмишдир. М. Казым бәјин дедијинә көрә, Хагани јарадыҹылығыны мифоложи луғәтсиз баша дүшмәк чәтиндир (14, 318). Чох тәәссүфләр олсун ки, узун мүддәт халг мә'нәвијјатынын бу саһәси республикамызда топланмамыш вә өјрәнилмәмишдир. Һәлә XIX әсрдә Азәрбајҹан фолклорунун бир сыра жанрлары илә бирликдә бә'зи әсатирләр дә халгын дилиндән јазыја алынмыш вә рус дөврү мәтбуатында чап едилмишдир. Мәсәлән, «Татар (Азәрбајҹан *П. Ә.*) е'тигадлары һаггында бә'зи мә'луматлар» башлығы алтында верилән бир јазыда дејилир: *«Ҹинләр, Дивләр, Шејтанлар, тәбиәт һадисәләри, од вә су, һејванлар, һәшәратлар, гушлар, һал анасы, руһ вә шејтанлара мүнасибәт, тој, өлүләр вә саирә»*. Топлајыб редаксијаја тәгдим едәни Бөјүк Веди кәнд мәктәбинин мүәллими Мир Һашым бәј Вәзировдур (1, 69, 103—112). Јахуд

«Лəнкəран гəзасы талышларынын космогоник е'тигадларындан: *Ајын, Күнəшин тутулмасы, улдузларын дүшмəси* вə с. (1, б XV, 202—204). «Талыш е'тигадлары вə əфсанəлəри» (1, б XVI, 1—10). Һəр ики мəнбəни редаксијаја Лəнкəран икисинифли ибтидаи мəктəбинин мүəллими Тејмур бəј Бајрамəлибəјов тəгдим етмишдир. «Шамахы гəзасы татарларынын е'тигадларындан: *Көј, Күнəш, Ај, Улдузларын дүшмəси, Ҹəннəт ағачы, Гөвси гүзеh, Ајын, Күнəшин тутулмасы, көј курулдамасы, Јағыш, Шејтан, Ҹадукəрлик, фала бахма, көздəјмə, гулјабаны, су адамы...*» Тəгдим едəни Бакы шəhəр икинчи рус-татар мəктəбинин мүəллими М. Əфəндијев (1, б. XV—205—215).

Сон ијирми илдə Азəрбајҹан мифолокијасынын топланмасы вə нəшринə диггəт артмышдыр. Əсатирлəрдəн ибарəт китаблар чап едилмишдир (4, 5, 8). Мифолокија haггында елми-тəнгиди гејдлəрин дə республикамызда өзүнəмəхсус тарихчəси вардыр. М. Казым бəј, А. Бакыхановун əсəрлəриндə мифолокија haггында мүлаhизəлəрə раст кəлирик. 1920-ҹи иллəрдə фəалијјəт көстəрəн фолклоршүнаслар да мүəјјəн мəгсəдлəр үчүн јаздығы əсəрлəриндə мифолокијаја да јер вермишлəр. Бу ҹəhəтдəн Ј. В. Чəмəнзəминлинин мəгалəлəри, хүсусилə əhəмијјəтлидир. М. Һ. Тəhмасиб, А. Багри, В. Вəлијев, А. Нəбијев дə јери кəлдикҹə əсатирлəрдəн бəhс етмишлəр. Сон бир нечə илдə Азəрбајҹан əсатири haггында əн чох М. Сејидов ахтарышлар апармагдадыр.

А. Нəбијев түрк халглары ичəрисиндə мүгəддəс hесаб едилəн рəгəмлəрə көрə мифлəрин бөлкүсүнү вə ҹəдвəлини вермишдир. Мəсəлəн, 1 рəгəми, ваhидлик аллаhлар haггында мифлəр, 2—ики дүнја haггында, 3—биткилəр, hејванлар алəми вə инсан ҹəмијјəти, 4—су, од, торпаг вə күлəк вə саирə[1]. Азəрбајҹан мифлəринин топланмасы саhəсиндə исə чох аз ишлəр көрүлмүшдүр.

Авеста

Халгымызын əсатир, əфсанə, рəвајəтлəр хəзинəси чох зəнкин вə həм дə гəдимдир. «Астиаг», «Томирис» əфсанəлəрини буна мисал көстəрə билəрик. Мə'лумдур ки, бу ики əсəр мүəјјəн дəрəҹəдə тарихи hадисəлəрлə бағлыдыр. Буна көрə дə həр ики əсəр əфсанəдир, тарихи hадисə вə əhвалатлар фөвгүндə формалашмышдыр. Анҹаг бу əфсанəлəрдə о заман халг арасында јајылан мифоложи мотивлəр ачыгајдын өзүнү көстəрмəкдəдир. Мəсəлəн, «Астиаг» əфсанəсиндə гызы Мандана илə бағлы көрдүјү јухулар гəдим мифоложи сүжетлəрлə бағлыдыр. Хүсусилə Мандананын əтрафында су əмəлə кəлмəси, бəдəниндə үзүм мејнəсинин битмəси вə Јер күрəсинин бөјүк бир hиссəсини тутмасы чох сəҹијјəвидир. Бу мифоложи мотивлəр ејни заманда дини рəвајəтлəрлə мүшајиəт олунур.

Гəдим тарихи факт вə hадисəлəр үзəриндə нəш'əт тапан мифлəрдə дини рəвајəтлəрин синтези ганунидир. Бунлар гəдим мифлəрə сонракы дөврлəрдə, динлəрин, дини рəвајəтлəрин гошулмасы илə бағлыдыр. Демəли, мүəјјəн бир тəсадүф нəтиҹəсиндə

[1] А. Нəбијев. «Взаимосвязи Азербайджанского и Узбекского фольклора», Баку, 1986, сəh. 54—55.

вахтилә Јунан тарихчиси Һередотун јазыб сахладығы әфсанәдә халгымызын гәдим әсатирләриндән мотивләр галмышдыр.

«Томирис» әфсанәсиндә дә халгымызын гәдим әсатирләриндән сүжетләр сахланмышдыр. Бурада Массакетләр гәбиләси тәсвир олунур. Бу гәбиләнин һәјат тәрзи һаггында чох ибрәтамиз тәсвирләр вар. Онлар «јајда јығдыглары чүрбәчүр отларла доланыр, гышда исә бә'зи ағачларын мејвәләрини хөрәк үчүн истифадә едирләр. Бу мејвәләри јајда јетишән заман јығыб бир еһтијат кими гыша сахлајырлар. Гафгаз дағларында бир чох мүхтәлиф халглар јашајырлар, онларын һамысы демәк олар ки, мешә ағачларынын мејвәләри илә доланырлар». «Дејирләр ки, орадакы ағачларын бә'зисинин гәрибә јарпаглары вар, онлары овуб ади суја гатыр вә әлдә едилән маје илә палтарларын үзәринә һашијә чәкирләр. Бу нахышлар палтар јујуланда кетмир, елә бил, парча илә бир јердә тохунмушдур. Беләликлә, палтар јыртылана гәдәр о нахышлар орада галыр». Массакетләр гәбиләси дә бах белә јашајыш тәрзи кечирир, мејвә вә көкләрлә доланырлар. Бу әфсанәдә дә мифоложи чизкиләр галмышдыр. Бурада гәдим әсатирләрә мәхсус јухукөрмә әһвалаты вардыр... «Кија Гистаспесин бөјүк оғлу чијниндә ганадлары олдуғу һалда кәлиб Кирин габағында дајаныбдыр. Бир ганады илә Асијанын үстүнә көлкә салыр, о бири ганады илә Авропанын». Јахуд аллаһлар Кирә габагчадан билдирирләр ки, о, өзү бурда, Массакетләрин торпағында өләчәк». Әфсанәдә чох ибрәтамиз бир тәфәррүат вар: Томирис ән әзиз бир гүввәјә, ән мүгәддәс бир варлыға—Күнәшә анд ичир (3, 91). Һередот јазыр ки, Күнәшә, торпаға, суја, ода ситајиш едилиб. О, давам едир ки, Массакетләр јалныз Күнәшә ситајиш едир вә она аты гурбан верирләр (17—60).

Азәрбајҹанлыларын гәдим әсатир, әфсанә, мәрасим, дуа вә с. топлуларындан ибарәт јазылы абидәси «Авеста»дыр. «Авеста» үмумијјәтлә, Јахын Шәрг халгларынын дүнјакөрүшү, е'тигадлары, дини, фәлсәфи, ичтимаи бахышларынын хәзинәсидир. Онун јаранма јери һаггында бир сыра мүлаһизәләрин олмасына бахмајараг әксәр тәдгигатчылар бу бөјүк абидәни Азәрбајҹанла бағлајырлар. «Авеста»да ән мүгәддәс көл Урмијадыр. Бу көл Ҹәнуби Азәрбајҹандадыр. Дејилдијинә көрә «Авеста»нын әсас мүәллифи Зәрдүшт дә Урмија көлүнүн саһилләриндә дүнјаја кәлмишдир, бу абидәнин әсас мәғзини дә о, бурада јаратмышдыр. Тәдгигатчыларын фикринҹә, «Авеста» әввәлҹә шифаһи шәкилдә јаранмышдыр. Башга сөзлә, Муғлар—каһинләр бу әсәри ајры-ајры рәвајәт, дуалар, әфсанәләр шәклиндә дүзәлдиб халг ичәрисиндә јајмышлар. Сонралар бүтүн бу ајры-ајры һиссәләри бирләшдириб јазыја көчүрмүшләр. Авеста ерамыздан әввәл VI әсрин ахырлары, V әсрин әввәлләриндә Әһәмәниләр һакимијјәти дөврүндә јазыја көчүрүлмүшдүр. Рәвајәтә көрә о, 12 мин инәк дәриси үзәриндә гызыл һәрфләрлә јазылмышдыр. Әрәб тарихчиси Мәс'уди јазыр ки, Македонијалы Искәндәр «Авеста»-

нын тибби, фәлсәфи, астроложи һиссәләрини јунан дилинә тәрчүмә етдириб өзүнү јандырмышдыр. Бунунла белә, «Авеста» Шәрг халгларынын мә'нәви мәдәнијјәтини өзүндә топладығына көрә сонралар шифаһи дилдә јашамаға башламышдыр. Сасаниләр дөврүндә «Авеста»ја хүсуси мараг көстәрилмишдир. Онун бир чох һиссәләри шифаһи дилдән топланыб бәрпа едилмиш вә јазыја көчүрүлмүшдүр.

«Авеста»нын Вендидат, Висперед, Јәсна вә Јәшт кими дөрд әсас һиссәси вардыр. Бунлар мүхтәлиф дөврләрин әфсанә вә мәрасимләрини өзләриндә сахламышлар. «Авеста»нын әсас мәғзи Гатларда[1] шәрһ олунмушдур, өзү дә Гатлар јараныш е'тибары вә дуалар да әсасән бу фәсилләрдәдир. Хејрлә Шәрин мүбаризәилә әсәрин ән гәдим һиссәләридир. Гәдим әсатир, әфсанә, рәвајәтси, о дөврүн әхлаги көрүшләри, экинчилик вә с. тә'сирли, бәдии мелодик бир дилә нағыл олунур. Елә бил, гәдим Шәрг халгларынын гәһрәманлыг дастанларынын гәлибләри бурада гојулмушдур. Чох диггәтәлајигдир ки, «Авеста» әввәлчә ше'рлә нәсрин нөвбәләшмәси үслубунда јазылмышдыр. Сонралар, шифаһи дилә кечәндә нәср һиссәси унудулмуш, ше'рләр исә јашамышдыр. Ше'рләр әксәрән һеча вәзниндәдир (8, 11, 12, 16 һечадан ибарәтдир.

«Авеста»нын әсас мәғзи нәдән ибарәтдир? Онун јарадычысы вә пејғәмбәри сајылан Зәрдүштүн дини нә мәзмундадыр? Дүнјаны ики гүввә идарә едир: Ишыг вә Гаранлыг, Хејр вә Шәр гүввәләр. Ишыглы гүввәләрин башында *Аһура Мазда—һөрмүз,* гаранлыг гүввәләрин башында исә *Англо Мајно—Әһримән* дајанмышдыр. Бунлар аллаһдырлар. Һөрмүз инсанлар үчүн бүтүн ишыглы, тәмиз, ағыллы, хејрли вә с. варлыгларын јарадычысыдыр. Әһримән исә әксинә, шәр, натәмиз, зәрәрли вә с. гүввәләрин јарадычысыдыр вә ејни заманда идарә едичисидир. Ишыглы аллаһ әкинә јарарлы торпағы, гаранлыг аллаһы исә бош сәһралары, биринчиси ев һејванларыны, икинчиси вәһши һејванлары, јыртычы гушлары, һәшәраты, мурдарлары јарадыб. *Јер, су,* хүсусилә *од* Һөрмүз тәрәфиндән, *хәстәлик, өлүм, сонсузлуг—өвладсызлыг* Әһримән тәрәфиндән јарадылмышдыр. «Авеста»да олан бу икилик—дуализм ачыг-ајдын етик характер дашыјыр. Һөрмүз—доғрулуг, мүдриклик, хејирхаһлыг, Әһримән—*јалан, шәр, әхлаги чиркинлик* вә с. аллаһыдыр.

«Авеста»да олан белә ачыг-ајдын дуализмин көкләри һарадан кәлир? Дүнја өзү бүнјад олунандан ики гүввә, ики чәһәт гәдим инсанларын көзләри габағындадыр. Ики гүввә: *ишыг—гаранлыг, исти—сојуг, ағ—гара, јаз—гыш, јер—сәма,* мәишәтдә: *јалан—*

---

[1] Х. Һ. Короғлуја көрә Авестада олан *Гат* әслиндә *Гас, Гаһ* кими охунмалыдыр. Гатларда мусиги үстүндә охунан ше'р парчалары дуалар вардыр. Бу ше'р парчалары Гур'ан кими авазла охунмушдур. Ше'рләрдә од тә'рифләнир, шәр гүввәләр лә'нәтләниб говулур. Инди кениш јајылмыш «Сеһкаһ», «Чаркаһ», «Пәнчкаһ» муғамларынын көкү кедиб Авестаја чыхыр (21—8).

доғру, хејир—шәр. јахшылыг—пислик, әлиачыглыг—хәсислик вә с. Дүнја јаранандан инсанлар бунларын күндәлик шаһидидирләр, шүурлары, сәвијјәләри мүгабилиндә бунлара өз мүнасибәтләрини билдирмишләр. Гәдим инсанлара көрә көстәрдијимиз һәр бир анлајышын архасында бир гүввә вар, һәрәсини бир фөвгәл'адә гүввә—варлыг—аллаһ идарә едир вә онлар арасында даим мүбаризә кедир. Бу чәһәтләри тәбиәтин вә һәм дә мәишәтин өзүндән, гәдим мифләрдән бирбаша әхз едиб өз дүнјакөрүнүшүнүн әсасына даһи, мүдрик Зәрдүшт гојмуш вә «Авеста»да бөјүк бир дүнјакөрүшләр системинә чевирмишдир.

«Авеста»да гәдим инсанларын мәшғулијјәти илә бағлы чох ибрәтамиз фәсилләр вардыр. Вендидадын биринчи фәслиндә Һөрмүз пејғәмбәр Зәрдүштлә сөһбәтиндә јаратдығы өлкә вә шәһәрләрин адларыны чәкир, бунлар һамысы онун идарә етдији саһәдә олан әкинчилик вилајәтләридир. Үчүнчү фәсилдә *Јер күрәсиндә һансы јерләр даһа јахшыдыр?* суалына Һөрмүз белә бир чаваб верир: *әкилмиш, шумланмыш торпаг вә отураг әһалиси олан јерләр.* Јахуд *Зәрдүштилијин әсас мәғзи—тохуму нәдәдир?* суалына Һөрмүз белә чаваб верир: *О заман ки, буғда јахшы бечәрилир, ким буғда сәпирсә демәли, о, Зәрдүштилији горујур вә ирәли апарыр.*

«Авеста» ән'әнәләри сонракы дөврләрдә јаранан Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндә бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз ифадәсини тапмышдыр. Адәт-ән'әнәләримиздә, мәрасим вә бајрамларымызда, фолклорумузун нағыл, дастан вә башга жанрларында «Авеста» мотивләри јашамагдадыр. Авестанын халг әдәбијјатымыза бөјүк вә сәмәрәли тә'сири һаггында Ј. В. Чәмәнзәминли, М. Һ. Тәһмасиб кими фолклоршүнасларымыз гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Ј. В. Чәмәнзәминли һәлә 1920-ҹи илләрдә јаздығы мәгаләләриндә фолклоршүнаслығымызда «Авеста» ән'әнәләри ахтарышларынын әсасыны гојмушдур. Ј. В. Чәмәнзәминли Азәрбајчанда «Зүрдүшт адәтләри» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Гышда тәбиәтин өлмәси зәрдүштиләрә гыш вә сојуғун мүзүрр олдуғуну тәлгин едир. Одур ки, гышы Әһримәнин јарадылышы әдд едәјирләр. Зәрдүштилик мәфкурәсиндә нурани вә сағлам бир аләм тәсвир олунаркән орада сојуг вә хәстәликдән әсәр олмадығы гејд едилир. Бу фикир халг әдәбијјатымызда дә әсәр бурахмышдыр:

Үчү бизә јағыдыр,
Үчү чәннәт бағыдыр,
Үчү јығар кәтирәр,
Үчү вурар дағыдар.

Бу сөзләрдән көрүнүр ки, халгымыз да гышы *«јағы душмән»* вә јазы *«чәннәт бағы»* дејә тәсвир едир» (15—84).

Ј. В. Чәмәнзәминли «Халг әдәбијјатымызын тәһлили» адлы башга бир мәгаләсиндә јенә «Авеста»ја гајыдыр вә јазыр. «Хоруз олмаса сабаһ ачылмаз» дејирләр. Бу аталар сөзүнү анламаг

үчүн хорузун гәдим тарихдә ојнадығы ролуну билмәлијик. Зәрдүштиләрдә Пәридар адланан хоруз мүгәддәс кими тәләгги олунур, чүнки ишығын вә күндүзүн зүһуруну халга хәбәр верир. Хоруз ишыг аллаһы Һөрмүзүн күруһундан сајылыр (15, 63) «Авеста»нын Вендидат һиссәсиндә Хоруз нечә дејәрләр, тәмтәраглы бир дилдә тәсвир олунур: «Хоруз бөјүк Даны (дан јерини) гаршыламаг үчүн өз сәсини учалдыр». «Еј инсанлар, баша дүшүн! Әкинчи, мал-гараја бахан, галх, палтарларыны кејин, әлләрини ју, одун тап, ону бураја кәлир». Буну ешидән инсанлар көзләрини ачыр вә бир-биринә беләдејирләр, дурун, бизи хоруз ојадыр (17, 54).

Әдиб көстәрир ки, «Бириси асгыранда әтрафдакылар, «ја аллаһ, шүкүр» дејирләр. Бунун мә'насы бир чохларына бәлли дејил, һалбуки, әсатирә көрә адам асгыранда чин вә шејтан кими фәна гүввәләрдән хилас олур (15, 66).

Сонра Ј. В. Чәмәнзәминли фолклорумуздан белә бир бајаты мисал кәтириб онун әсатири көкләрини ачмаға чалышыр:

Ај кетди батан јерә,
Мәләкләр јатан јерә,
Синәм нишанә олду
Јар охун атан јерә.

Әксәр бајатыларда олдуғу кими, бурада да паралеллизм вардыр. Сон ики мисра гүввәсини биринчи мисрадан алыр. Биринчи мисралары изаһ едәк: халг е'тигадынча Ај оғландыр, Күнәш гыз. Ај мүтамадиән Күнәшин пешинчә доланыр. Бајатыда Ај мәләкләр јатан јерә кедир. Бурада Ај һәссас бир ашиг кими көстәрилир (15,63).

Дүнјанын јаранышы һаггында мифләр.

Дүнјанын јаранмасы гәдим инсанлары даһа чох дүшүндүрмүшдүр. Дүнјанын јаранмасы өзү дә бир сыра халглар тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә изаһ олунур. Бә'зи мифоложи тәсәввүрә көрә, дүнјада нә варса һамысы бир фөвгәл'адә гүввә тәрәфиндән јарадылыб. Бу гүввә бөјүк бир сеһркардыр—аллаһдыр. Бә'зи мифоложи тәсәввүрләрә көрә исә дүнја ибтидаи бир вәзијјәтдән мүтәмадиән әмәлә кәлиб—*Хаосдан, Торпагдан, Судан* јараныб вә с. Дүнјанын јаранмасы һаггында јунан әсатири чох сәчијјәвидир. Онун гыса мәзмуну беләдир:

Әввәлчә әбәди, сонсуз вә гаранлыг бир Хаос[1]—гармагарышыглыг олмушдур. Бу Хаосда дүнја һәјатынын мәнбәји топланмышды. Һәр шеј—бүтүн аләм вә өлмәз аллаһлар нәһајәтсиз Хаосдан әмәлә кәлди.

Хаосдан һәм дә аллаһ—Јер (Һеја) јаранды. Үзәриндә битән вә јашајан һәр шејә һәјат верән гүдрәтли Јер кениш *јајханды*. Је-

---

[1] *Хаос*—Гәдим јунан әсатириндә дүнјанын вә ондакы һәјатын әмәлә кәлмәсиндән даһа әввәл мөвчуд олмуш гармагарышыг, гејри-мүтәшәккил *аләм—материја.*

рин алтында узагда, биздән чох узагда учсуз-бучагсыз ишыглы Көјдә, өлчүјәкәлмәз дәринликдә зүлмәт—*Тартар* дүнјаја кәлди. Хаосдан—һәјат мәнбәјиндән әзәмәтли бир гүввә, һәр шеји чана кәтирән мәһәббәт—*Ерос* доғулду вә беләликлә, дүнја гурулмаға башлады. Сәрһәдсиз Хаос әбәди зүлмәти—*Ереби* вә гаранлыг кечәни—*Нјукту* мејдана кәтирди. Кечәдән вә Зүлмәтдән әбәди *Ишыг—Ефир,* хошбәхт ишыглы *Күн—Һемра* јаранды. Ишыг дүнјаја ахды вә беләликлә, кечә вә күндүз бир-бирини әвәз етмәјә башлады.

Гүдрәтли, мүнбит *Јер* нәһајәтсиз *Көјү*—(Ураны) дүнјаја кәтирди вә Көј Јер үзәринә сәрилди. Јердән доғмуш уча дағлар мәғрурчасына она доғру учалды, әбәди сәсләнән Дәниз кениш өлчүдә ахды. Көј, Дағлар, Дәниз һамысы *Јер*—анадан дүнјаја кәлиб. Онларын атасы јохдур.

Уран—Көј дүнјада һөкмран олду. О, мүнбит *Јери* өзүнә өмүр јолдашы сечди, әзәмәтли, горхунч вә нәһәнк алты оғлу вә алты гызы олду. Онларын оғлу нәһајәтсиз чајлар кими бүтүн Јер үзүндә ахан интәһасыз Океан вә'аллаһ Фатира өз далғаларыны дәнизә јөнәлдән дүнјадакы бүтүн чајлары вә дәниз аллаһларыны јаратдылар. *Титан*—нәһәнк *Һипперион* вә *Тејја* Күнәши—Һемосу *Ајы—Селенаны* вә алагырмызы *Дан Јерини—Еосу* (Аврораны) дүнјаја кәтирди. Астрејадан вә Аврорадан гаранлыг кечәдә көј үзүндә јаранан бүтүн улдузлар һәм дә бүтүн күләкләр: сәрт Шимал күләји *Бореј,* Шәрг күләји *Евр,* нәмли Чәнуб күләји *Нот* вә мүлајим Гәрб күләји *Зефир* бол јағыш кәтирән Булудлар... ајрылды[1].

«Авеста»да да дүнјанын, дүнјада илк инсанын јаранмасы һаггында чох ибрәтамиз мифләр сахланмышдыр. Дедијимиз кими «Авеста»ја көрә дүнјада ики гүввә һөкм сүрүр. Хејр вә Шәр гүввәләри. Е'тигада көрә бу гүввәләр һәлә илк инсанын јаранышындан әввәл мөвчуд олмушдур. Һәлә илкин чағларда Хејр вә Шәрин ағалығы кәскин сурәтдә сезилирди. Әбәди зүлмәт сәлтәнәтиндә исә Һөрмүз ағалыг едирди. Биринчинин сәлтәнәти ашағыда јерләшир, икинчинин сәлтәнәти исә көјдә. Бири дикәринә тохунмурду. Чүнки, онларын арасында мәсафә—һава вар. Ишыг, сәлтәнәти *Әбәди Ишыг* адланыр, Һөрмүзүн јеридир, дағылмыш јер, гаранлыглар исә *сонсуз зүлмәт* адланыр. Үч мин ил чәкән биринчи ерада һәр ики сәлтәнәт паралел мөвчуд иди, бир-бири илә гаршылашмамышдылар. Анчаг јалныз бу еранын сонунда бир-биринә тоггушур вә мүбаризәјә башлајырлар. Әһримән илк дәфә ишыг сәлтәнәтини көрүр, она нифрәт едир вә Һөрмүзүн сәлтәнәтини дағытмаг үчүн мүһарибәјә башламаг истәјир. Бунлары әввәлчәдән көрән вә мүгәддәс ифадәләрлә һәрәкәтә башлајан Һөрмүз Әһримәни горхудур вә даһа үч мин ил мөһләт ала билир.

---

[1] *Бах:* Легеды и мифы древней Греции, М., 1955, сәһ. 17—18.

Икинчи ера кәлир. Бу вахт ичәрисиндә Һөрмүз Көјү, Јери, сују, биткиләри, һејванлар аләмини, илк өкүзү вә илк инсаны јаратмышды. Јер күрәси Көј бошлуғундан ишыгла зүлмәтин арасындакы саһәјә һәрәкәт еләмишди. Јер үзүндә чәннәт бәргәрар олунмушду: өлүм, хәстәлик, зор ишләтмә—зоракылыг јох иди.

Үчүнчү ера мүбаризә ерасы иди. Зәрдүштүн дүнјаја кәлмәсинә гәдәр јенә үч мин ил чәкмишди. Јер күрәси дөјүш мејданы олмушду. Әһримән Һөрмүзүн јаратдығы илк өкүзү вә илк инсаны өлдүрмүшдү. Анчаг онларын тохумларыны мәһв едә билмәмишди. Илк инсанын тохумундан инсан нәсли төрәнди, илк өкүз тохумундан исә гара-мал.

Мүбаризә дөрдүнчү вә ахырынчы ерада тамамланыр, јенә дә үч мин ил давам едир. Хејр гүввәләр гәләбә чалыр, өлүләр дирилирләр—(17, 113).

Һөрмүзүн дүнјаны јаратмасы һаггында дикәр мифләр дә мөвчуддур. «...сонра Һөрмүз бүтүн шејләри өз бәдәниндән јаратмаға башлады. Биринчи олараг онун башындан Көј әмәлә кәлди. ...Һөрмүз өзүнүн индијә гәдәр јаратдығы илә бәрабәр Көјүн ичәрисиндә јерләшди. Јер онун ајагларындан јаранды. Су исә онун көз јашларындан әмәлә кәлди. Биткиләр Һөрмүзүн түкләриндән мејдана кәлди. Онун руһундан од јаранды. Әбәди Ишыгдан исә онун нуру јарадылды» (27, 81).

Мәһәммәд Пејғәмбәр һаггында да белә бир миф мөвчуддур. Күнләрин бириндә Аллаһ Мәһәммәдә өтәрки бир нәзәр салыр. Бөјүк јараданын бу бахышындан Мәһәммәди тәр басыр. Пејғәмбәрин башына кәлән тәрдән аллаһ мәләкләри јарадыр, үзүндәки тәрдән исә өз игамәткаһыны, инсанлара бәхт јаздығы тахтыны, чәннәти, чәһәннәми, Күнү, Ајы, улдузлары—көјдә нә варса һамысыны, синәсинин тәриндән пејғәмбәрләри—аллаһын елчиләрини, илаһијјатчылары, шәһидләри, өвлијалары, чијнинин тәриндән Кә'бәни, мә'бәдләри, мәсчидләри, ајағынын тәриндән «шәргдән күнбатана гәдәр» Јер күрәсини јаратды. (27, 87).

Шәрһ етдијимиз бу мифләр арасында варислик көз габағындадыр. Гејд едәк ки, Авестадан сонракы дөврдә ислам е'тигадаларынын тә'сирилә күлли мигдарда мифләр мејдана кәлмишдир.

Дүнјанын јаранмасы бүтүн халглары дүшүндүрмүшдүр. Һәр бир халг тәбиәтә мүнасибәти, һәјатабахышы, дүнјакөрүшү, е'ти) гады фөвгүндән бунун сәбәбини изаһ етмәјә сә'ј көстәрмишдир. Бу сәј'ләр, изаһлар, шәрһләр дүнјанын мејдана кәлмәси һаггында илк мифләрдир. Азәрбајчан халгы да бу мөвзуда мүхтәлиф әсатир вә рәвајәтләр јаратмышдыр.Ән кениш јајылмыш мифләрә көрә чох гәдимләрдә Јер Көј ајры олмамышдыр. Бунлар күлл һалында, бүтөв, јекдил варлыгдан ибарәт олмушдур. Әксәр халглара көрә бу илкин варлыг јумру имиш. Заман кечдикчә мүх-

тәлиф тәбии һадисәләр нәтичәсиндә бу јумру варлыг бөлүнмүш, јарысы Јер олмуш, јарысы да Көј.

Јерин, Көјүн јаранмасы һаггында мифләр мүхтәлифдир. Бә'зи әсатирләрә көрә дүнја әввәлчә судан, бә'зиләринә көрә исә торпагдан ибарәт олмушдур. «Лап габаглар аллаһдан башга һеч ким јох имиш. Јер үзү дә башдан ајаға су имиш. Аллаһ бу сују лил еләјир, сонра лили гурудуб торпаг еләјир. Торпагдан биткиләри чүчәрдир. Сонра торпагдан палчыг гајырыб инсанлары јарадыр, онлара руһ верир» (5, 35).

Нағылларымызын бириндә дејилир: «Бири вар иди, бири јох иди, аллаһдан башга кимсә јох иди. Аллаһ фикирләшиб беһишти, чәһәннәм вә бир дә дүнјаны јаратды. Бураја саһиб олмаг үчүн дејил, беһиштдә ләззәт апармаг үчүн торпагдан бир Адәм. онун габырғасындан бир Һәвва јаратды».

Сон илләр чап олунан бир әсатирдә дејилир ки, вахтилә Јер, Көј јох имиш, онлар битишик имиш. Дүнја чалхаланыр вә ортадан партлајыр, үст гат һүндүрә атылыр, алт гаты исә ашағы. Јухары һиссә од, ашағы һиссә исә су олур. Милјон илләр кечир. Јухары һиссә—һәмишәјанар од—*Күнәш* адланыр. Һәр ики һиссәнин даим мүбаризәси нәтичәсиндә *Булуд, Ај вә Улдузлар* ашағы һиссәни—сују һәмишә јандырырлар. Нәһајәт су чәкилмәјә башлајыр. О, чәкилдикчә дә торпаг јери галыр.. Дағлар, дәрәләр, јараныр. Елә бу јолла да чанлылар, биткиләр, инсанлар јаранмаға башлајыр. (12—194—198).

Мәһәммәд пејғәмбәрлә бағлы мифләрдә онун дикәр јарадычылыг е'чазкарлығы өз әксини тапмышдыр. Аллаһ гырмызы, парлаг дашдан Сеһрли бир чыраг дүзәлдир вә онун үстүнә дә ибадәтлә мәшғул олан бир вәзијјәтдә Мәһәммәдин әксини гојур. Аллаһы шөһрәтләндирән, Мәһәммәди Аллаһын елчиси сајан вә һәлә дүнјаја кәлмәмиш инсанларын руһлары јүз мин ил мүддәтиндә бу сеһркар чырағын әтрафында доланмыш вә даим она бахмышлар. Бу бахыш исә һәмин инсанларын јер үзүндәки кәләчәк һәјатыны тә'јин етмишдир. Мәһәммәдин башына баханлар хәлифә, јахуд султан олмушлар. Ким јалныз алнына бахыбса бәј-хан, көзүнә бахыбса илаһијјат алими, гашларына нәзәр јетирәнләр исә рәссам олмуш; јанагларына баханлар сәхавәт саһиби, додагларына баханлар исә назир доғулмуш; боғазына бахан ваиз, бојнуна бахан тачир; сол әлинә бахан чаһил, сағ әлинә бахан әкинчи доғулмушдур. Нәһајәт, һеч көрмәјәнләр исә јәһуди, христиан вә атәшпәрәст олмушлар (27, 87).

Бүтүн мөвчудијјәтин фөвгәладә шәкилдә јаранмасы һаггында бу мәнзәрә гәдим дүнјанын инсанијјәтдән мејдана кәлмәси барәдә олан мифоложи тәсәввүрләрә бүтүнлүклә чаваб верир. Белә әсатирләр бир дә ону көстәрир ки, һәр бир јараныш, һадисә, мәфһум, бир сөзлә бүтүн дүнјада мөвчуд олан һәр бир шеј

мүәјјән мә'нада инсан бәдән һиссәләринин илаһиләшдирилмәси илә әлагәдар олмушдур.

Гур'анда Јерин, Көјүн јаранмасы һаггында да чохлу әсатирләр вардыр. Куја Көј једдигатдыр, һәр бир гатын өзүнә көрә вәзифәси вар, һәр бириндә дә мәләкләр мәскән салмышлар. Једдинчи гатда үмман вар вә онун үстүндә дә чәннәт. Аллаһ чәннәти сәккиз лај јарадыб, сәккизинчи лаја лајиг көрүләнләр ән хошбәхт оланлардыр, она көрә ки, дүнјаны јараданын нгамәткаһы бунун үстүндәдир. (27, 118—119).

Космогоник мифләр. Тәбиәтдә баш верән мө'чүзәләрин сәбәбләри заман-заман халгларын дүнја көрүшләриндә дәјишикликләр әмәлә кәтирир. Мүәјјән вахтлар гәдим инсана сирр кими көрүнән һадисә заман кечдикчә ачылмыш, дурулмуш, мүәјјән мә'нада ајдынлашмыш, бу да өз нөвбәсиндә мә'лум мифләрин өзүндә дәјишикликләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Она көрә дә бә'зи халгларын дүнјанын јаранмасы һаггында да мифләриндә олан мүхтәлифлик мәһз халгларын дүнјакөрүшүндә өзүнә јер тапан дәјишикликлә шәрһ олунмалыдыр. Бу типли мифләрин ән чоху космогоник мифләрдир. Дүнја халглары ичәрисиндә ән чох јајыланы *Ај, Күнәш, Улдуз, Илдырым, Булуд, Јағыш, Сәма* вә с. һаггында космогоник мифләрдир.

Ахтарышлар көстәрир ки, Азәрбајчанда да ән чох јајылан мифләр Ај вә Күнәш һаггындадыр. Күнәш бүтүн космогоник мифләрин әсасында дурур. Әлбәттә, бунларын һамысы Күнәшин әтраф мүһитдә ојнадығы ролу илә бағлыдыр. Ајла, Күнәшлә әлагәдар халг ичәрисиндә чохлу инам вә е'тигадлар вардыр. Бунларын һамысы вахтилә инсанларын Ајы вә Күнәши доғрудан да чанлы хилгәт кими тәләгги етмәсилә әлагәдардыр. Дилимиздә *«Күн һаггы», «Күнүн габағынча кәлмәмисән ки»* вә с. ифадәләр чохдур.

«Күнәш вә Ај тутуланда габ чинҹилдәләр, күллә атардылар. (Бу е'тигад инди дә давам етмәкдәдир). Куја бунунла Күнәшин габағыны кәсән чинләри, шејтанлары, Гара диви говардылар.

«Чох јағмурлу олуб, гыш човғуну узун чәкәндә Күнәши чыхармаг үчүн бир сыра әфсунлара мүрачиәт едилир. Году, Году мәрасими һәмин е'тигадларын нисбәтән сонракы ифадәсидир».

«Күн булуддан чыханда анасынын илк өвлады олан бириси од кәтүрүб Күнәшин шәфәгләринә тәрәф тутур вә дејир:

> **Мән анамын илкијәм,**
> **Ағзы гара түлкүјәм**
> **Јандырдым мән сәни**
> **Јандыр сән дә мәни (2, 1, 249).**

Бәлкә дә гәдим инсана көрүнән илк мө'чүзә елә Күнәш олмушдур. Күнәшин сәһәр чыхыб ахшам батмасы, о бири күн јенә үфүгдә көрүнмәси, истилији, шүаларын итилији, көз гамашдырмасы, булудлар вә онларын Күнәшин үстүнү өртмәси, Күнәшин тутулмасы вә с. гәдим инсан үчүн фөвгәл'адә бир әһәмиј-

јәтә малик иди. Буна көрә дә дүнјада гәдим инсанын бәлкә дә илк мүгәддәс сајдығы вә ситајиш етдији варлыг Күнәш олмушдур. Күнәшин Сәманы, Јер күрәсини јаратмасы һаггында да мифләр јаранмышдыр. Чох заман Күнәш чанландырылмыш, она инсан вә һејванларын хасијјәтләри верилмишдир. Әсатирин бириндә дејилир: «Ај севдији Күнәшин күндүз чыхыб өз көзәл үзүнү һамыја көстәрмәсинә гысганчлыг едир, чағырыб она дејир:

— Сән гызсан, сәнә ајыбдыр ки, күндүз чыхыб көзәл үзүнү һамыја көстәрирсән. Күнәш она чаваб верир:

— Мән чыхан вахт һеч кәс мәним үзүмә баха билмәз. Мәним ијнәләрим вар, һәр кәс үзүмә бахса көзүнә батыррам». (2, 1, 248).

Низами Ширинлә Хосровун ова чыхмасыны белә тәсвир едир:

Ај вә Күнәш ова һазырлашдылар,
Шәбдизә, Күлкүнә олдулар сувар.

Ајдынча көрүнүр ки, Низами Ајла Күнәшин севкилиләр олмасы һаггында Азәрбајчан мифләринә бәләд имиш.

Јахуд, Ајын үзәриндә көрүнән ләкәләрлә бағлы сајсыз-һесабсыз әфсанә вә әсатирләр долашыр. «Ај кечә-күндүз Күнәши говур, тута билмир. Һәтта бир дәфә Күнәш тәнкә кәлмиш, бир парча палчыг көтүрүб архасынча дүшән Ајын үзүнә чырпмышдыр. Бу сәбәбдән дә Ајын үзүндә ләкә галмышдыр. Күја бунларын бәхт-талеләринә бир-биринә говушмамаг, һәмишә һәсрәт вә интизарда јашамаг јазылмышдыр» (2, 1, 249).

«Күнлә Ај бачы-гардаш имиш, бунлар чох шитәнки имишләр, елә һеј савашырмышлар. Күнләрин бир күнү јенә савашырлар, аналары да хәмир еләјирмиш ки, әппәк јапсын. Бирдән Күн әлини хәмирә батырыб чырпыр Ајын үзүнә. Аналары да һирсләниб бунлара гарғыш төкүр, дејир ки, Сизи көрүм бир-биринизин үзүнү һеч көрмәјәсиниз.

Одур ки, Күн күндүз доғур, Ај да кечә. Күн ки, хәмири чырпмышды Ајын үзүнә, инди дә кечә Аја баханда көрүнүр—ләкә кими галыбдыр» (5,35).

Әлбәттә, кечәләр Ајын үзүндә көрүнән ләкәләри халг әсатирләрдә мүхтәлиф сәбәбләрлә изаһ едир. С. Вурғун да «Ајын әфсанәси» поемасынын мәркәзинә белә әсатирләрдән бирини гојмушдур. Бизә көрә, шаир вариантларын ән уғурлусундан истифадә етмишдир. Ај орада хәмир јоғуран анасына манe олур, ону тәнкә кәтирир, ана да һирсләниб хәмирли әлини оғлунун үзүнә вурур. Бу ләкә һеч вахт кетмир вә ана да бүтүн өмрү бoју бунун әзабыны чәкир.

Улдузлар һаггында да мифләр чохдур. Ајдын сәма, кечә, сајрышан вә учан улдузлар. Улдузлар арасында өз парлаглығы вә ишыглылығы илә сечиләнләр. Сәмада улдузлардан дүзәлән мүхтәлиф фигурлар. Сәһәр ачылыр, бүтүн улдузлар сөнүр, јох олур. Һәлә Күн дә чыхмамышдыр. Анчаг бир улдуз—Дан улдузу сај-

рышыр, парлаjыр. Әлбәттә, бүтүн бунлар ибтидаи инсан үчүн сиррли бир аләмдир. Бүтүн бунлар ибтидаи инсан тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә шәрһ едилир, бунларын сәбәбләри ахтарылырды. Бурадан да мүхтәлиф мифләр јаранырды. Куја Јер үзүндә нә гәдәр инсан варса Көјдә дә бир о гәдәр улдуз вар вә һәр адамын да бир улдузу вар. Бир улдуз сәмада учуб сөнүрсә, демәли Јер үзүндә олан инсанлардан бири дә дүнјадан көчүр вә с. «Авеста»да улдузлар һаггында хүсуси мифләр вардыр. Белә улдузларын ән мәшһуру Тиштирија улдузудур. Бу, Сириус улдузунун «Авеста»дакы адыдыр. Сириус ән парлаг вә һәм дә Күнәш системинә ән јахын олан тәрпәнмәјән улдуздур. Бу улдуз һәлә Зәрдүштлијә гәдәр Мидијанын аллаһлар аиләсиндә мөвчуд олмушдур. «Авеста»да сәккизинчи Јәшт она һәср олунуб. II Артаксерксин дөврүндә о, аллаһ сәвијјәсиндә бәрпа олунмушдур. «Авеста»да Тиштиријанын ады кәләндә ашағыдакы кими епитетләр ишләдилир: ағ, парлаг, ишылдаjан, узагдан көрүнән вә һәм дә «мүаличә едән» (о, бүтүн варлығы—мөвчудијјәти мүаличә едир). Тиштирија улдузлар ичәрисиндә ән гүдрәтлисидир. Әкин јериндә буғда көвшәнләри, чөлдә отлар јалныз онун сајәсиндә битир. Тиштиријанын бир ајы үч он күндән ибарәтдир. Һәмин мүддәтдә о, көјдә көрүнүр, сонра ики дәфә үч күн шејтанла мүбаризә едир вә океанда гејб олур. Онун һаггында олан мифләрин бирисиндә дејилир ки, узун мүддәт јох оландан сонра Тиштрија јенидән чана кәлир вә көјдә көрүнүр. Бу һадисә мифдә өлүнүн дирилмәси кими тәгдим олунур. Тиштрија һаггында олан мифләрдә белә бир бахыш вар ки, һәм улдузлар вә һәм дә думан дәниздән галхыр (16, 68—69). «Авеста»да Тиштрија улдузу белә тәрәннүм олунур: «Биз парлаг, ишыгсачан Тиштријаја ситајиш едирик, гара мал, гојун-гузу вә инсанлар онун һәсрәтини чәкирләр. Биринчи он кечәдә Тиштрија он беш јашлы кәнч кими икинчи он кечәдә гызыл бујнузлу өкүз шәклиндә, үчүнчү он кечәдә исә көзәл ағ ат гијафәсиндә пејда олур. (17, 114—115). «Авеста»да Јағышла Гураглығын мүбаризәси дә верилир. Јағыш Тиштрија, Гураглыг исә Апоша дивидир. Тиштрија илә Апоша дивинин мүбаризәси чох образлы, тә'сирли бир дилә, көзәл бәдии ифадәләрлә тәсвир едилир. «Аһ, Зәрдүшт! Парлаг, ишылдајан Тиштрија көзәл, гызылгулаглы вә гызыл јүјәнли ағ кәһәр образында *Ворукаша* көлүнә кәлир. Див Апоша исә даз гулаглары, даз бојну илә, даз гујруғу илә, ејбәчәр, горхунч бир шәкилдә гара ат образында онун гаршысына чыхыр: Аһ, Зәрдүшт, онлар—парлаг, ишылдајан Тиштрија вә даз-кечәл Апоша әлбәјаха мүбаризәјә кириширләр. Аһ, Зәрдүшт, онлар дөјүшүрләр. Тиштрија Апоша дивинә галиб кәлир, ону Ворукаша көлүндән говуб чыхарыр. Парлаг, ишылдајан Тиштрија бу мүнасибәтлә мәдһнамә—нағыл охујур». (17, 116).

Бу кичичик епизодда чох мараглы штрихләр вардыр. Ишыг, парлаглыг рәмзи олан, аллаһ сәвијјәсинә галдырылмыш бөјүк

улдуз Тиштрија јалы, јүјәни гызылдан олан ағ кәһәр үстүндә көрүнүр. О, гара ат үстүндә дајанмыш даз вә ејбәчәр див Апоша илә вуруша кәлиб. Чүнки див Апоша Ворукана көлүнү тутуб, бүтүн дүнјаны судан мәһрум еләмишдир. Тиштрија Апоша илә әлбәјаха вурушур, ону говуб көлдән чыхарыр, беләликлә буғда зәмиләринә, от чөлләринә су-боллуг кәлир. Бүтүн дүнјанын каналларына су манеәсиз ахыр, боллуг-не'мәт һөкмран олур. Бүтүн бунларын сәбәби ишыг, парлаглыг, од рәмзи олан Тиштрија улдузудур.

Илк инсан һаггында мифләр.

Дүнјада илк инсан чүтү һаггында чохлу әсатирләр вардыр. Инсан өзү бөјүк бир мө'чүзәдир. О һарадан пејда олуб, әввәлчә ону ким јарадыб. Гәдим инсанлар көрпәнин доғулушуна да бөјүк бир мө'чүзә кими бахмышлар. Буну һансыса бир гүввәјә аллаһлара бағламышлар. Мәсәлән, Авестаја көрә, дүнјада илк инсан *Гаја Мартадыр.* О, сонралар *Кәјумәрс* кими шөһрәтләнмиш вә һәтта «Шаһнамә»јә дә дүшмүшдүр. «Авеста»да тәсвир олундуғуна көрә, инсан нәслиндән илк шаһ *Кәјумәрс* олуб, 30 ил һөкмранлыг еләјиб, дүнјаны чылпаг доланыб. Кәјумәрс Шејтаны өлдүрүб. Инсанлара илк ганун верән дә Кәјумәрсдир. Онун оғлу Сијамак Гара дивин әлиндә һәлак олуб. Сијамакын оғлу Хушәнк атасынын интигамчысы олуб, өз бабасы Кәјумәрслә бирликдә Гара диви өлдүрүб о әдаләти бәрпа етмишдир.

Кәјумәрсин өлүмә мәһкум олунмуш, һәјат, јахуд чанлы өлү инсан—*өкүз, чобан, шаһ* вә саирә кими мә'налары вардыр. Беруни бу барәдә јазыр: Әһриманә гәләбә чалан Һөрмүз тәрләмәјә башлајыр, алнындакы тәр дамчысындан Кәјумәрс доғулур. Кәјумәрс Әһриманә гәләбә чалыр вә онун далына миниб сүрүр. Чәһәннәмин гапысына чатанда Кәјумәрс гәрхуја дүшүр, бу заман Әһримән ону јерә атыр вә јејир. Амма өлүмү әрәфәсиндә Кәјумәрс дүнјада илк инсан чүтүнүн јарандығы өз тохумуну бурада билир, беләликлә дә дүнјаја илк инсан кәлир (17, 121—262—278).

(Бә'зи мифләрә көрә Кәјумәрсин бәдәниндән нәинки илк инсан, һәтта метал да чыхыбдыр). Бунлар һамысы гәдим инсанларын јашајыш тәрзидир, мәишәтидир, гәдим инсанларын дүнјакөрүшүнүн артмасы, инкишафыдыр. Тәбиәт гүввәләри гаршысында өз ачизлијинин шүур васитәсилә дәф едилмәсидир, инсан коллективинин гәләбәсидир. Амансыз гүввәләр, вәһши һејванлар, фөвгәл'адә мәнфи гүввәләр үзәриндә гәләбәсидир. Беләликлә, дүнјада илк инсан јаранышы һаггында, аллаһлар, гәһрәманлар һаггында мифләр јаранды. Тәбиәтә тапынма култу мифолокија јаратды, тәбии гүввәләрин тәчәссүмү, әчдадлар һаггында олан рәвајәтләрдән исә епос јаранды.

Бу чәһәтдән түрк халглары ичәрисиндә Оғузла әлагәдар олан әфсанә, рәвајәт вә мифоложи сүжетләр хүсуси бир әһәмијјәт

кәсб едир. Оғузлар «Оғузнамә»ләр, оғуз сәчәрәси вә с. Бу әсатирләр Оғузун өзү, мәншәји, дүнјаја кәлмәси, өвладлары вә нәвәләри һаггындадыр. Бу мифләрин бөјүк бир гисми «Оғузнамә»ләрдә сахланмышдыр. Түрк халглары ичәрисиндә «Оғузнамә»ләрин әсас ики версијасы долашмагдадыр. Биринчиси чох-чох гәдимдир. Мәһз бурада Оғузун вә Шәчәрәсинин мәншәји һаггында әсатирләр топланмышдыр. Бурада гәдим анимист, тотемист, антропоморфист көрүшләр әсатирләрлә гајнајыб гарышмышдыр. «Оғузнамә» гәдим мифоложи сүжетләр јығымыдыр. «Оғузнамә»ләрин икинчи версијасы исә артыг Оғузун 24 нәвәсинин ады илә адланан гәбиләләрин һәјаты илә бағлы әфсанә вә рәвајәтләрдән ибарәтдир. Демәли «Оғузнамә»нин икинчи версијасы нисбәтән сонракы дөврләрин һадисәләринин давамы вә шәрһидир.

Оғуз, үмумијјәтлә ики мә'нада ишләнир. Бир *тајфа, гәбилә, ел* кими вә бир дә *тајфа епоними,* јә'ни инсан ајрыча бир шәхсијјәт кими тәсвир олунур. Оғуз епоним кими мифоложи көкләрлә бағлыдыр, чох гәдим дөврләрин әсатири көрүшләри илә сәсләшмәкдәдир. Бу бахымдан түрк халглары ичәрисиндә јајылмыш ујғур «Оғузнамәси» хүсуси бир әһәмијјәт кәсб едир. Ону чапа һазырлајан А. М. Шербак[1] оғузун өзү һаггында чох марагды әсатир вә рәвајәтләри нәгл еләмишдир. Оғуз ханын анасы Ај қаған, атасы исә өкүз имиш. Анадан оланда Оғузун үзү көј, ағзы атәш—гызыл, көзләри ал, сачлары гара имиш. Оғуз лап ушаглыгдан өз гејри-адилији илә сечилирди. Тез бөјүјүр, ана сүдүндән башга чиј әт, аш, шәраб истәјир. Гырх күндән сонра кәзмәјә башлајыр. Онун ајағы өкүз ајағына, бели гурд белинә, чијни самбур чијнинә, көксү ајы көксүнә охшајырды. Бәдәни түклә өртүлү иди. Оғуз ат минир, ова кедир, илхы отарыр, тез бөјүјүр, инсанлара һүчум едән, һәтта бир нечәсини јејән кәркәданы да өлдүрүр (18, 17).

Бураја гәдәр јазыланлар Оғузун мө'чүзәли сурәтдә дүнјаја кәлмәси, бөјүмәси һаггындадыр. Әсатирдә онун харичи көрүшү чызылыр, көрүндүјү кими Оғуз бурада бир нечә һејвана бәнзәдилир. Әлбәттә, бунун өзү гәдим түрк тајфаларынын е'тигадларынын әкс сәдаларыдыр. Мә'лумдур ки, бәшәр тарихиндә илкин мифләрин әксәријјәти гәдим инсанларын ситајиш етдији, сајғыја салдығы вә мүгәддәсләшдирдији мүхтәлиф һејванларла бағлыдыр. Бу һејванлар һаггында олан мифләрин илк нүмунәләри гәдим инсанларын тотемизм бахышларыны әкс етдирмәкдәдир. Һәмин тотемист бахышлар Оғуз һаггында олан әсас мифләрдә өзүнү көстәрмәкдәдир. Јухарыда дејилдији кими Оғузун атасы Өкүздүр. Һәмин е'тигадлар Оғуз һаггында олан сонракы мифләрдә дә галмышдыр. Чүнки Оғузун оғул вә нәвәләри илә бағлы кестәрилән гәбиләләр һәр әси мүәјјән бир һејвана ситајиш етмишләр.

[1] *Бах:* А. М. Шербак. «Огуз-наме»—Мухаббет наме», М.., 1959.

Көрүндүјү кими, Оғузун бүтүн һәјаты мө'чүзәләрдән ибарәтдир, гејри-адидир. Күнләрин бир күнүндә Оғуз аллаһа дуа едирмиш, бирдән һава гаралыр, көјдән көј рәнкли бир шүа дүшүр. Бу шүа Күнәшдән ишыглы, Ајдан парлаг имиш. Оғуз көрүр ки, бу шүанын ичиндә көзәл бир гыз вар. Гыз о гәдәр көзәл имиш күлсә «Көј танры күлә дурур», ағласа «Көј танры јығлаја дурур». Оғуз хан ону севир вә алыр. Оғузун бу гыздан үч оғлу олур, Күн хан, Ај хан, Улдуз хан. Бу һадисәдән бир мүддәт кечир. Бир күн Оғуз ова кедир. Көлүн ортасында бир ағач көрүр, ағачын коғушунда көзәл бир гыз отурмушду. Онун көзләри сәмадан даһа мави, сачлары чај далғалары, дишләри мирвари кими имиш. Оғуз буну да севир, бу гыздан да онун үч оғлу олур. Көј хан, Дағ хан вә Дәниз хан. «Һәмин әфсанәнин вариантларыны Рәшидәддин өз «Чамиәт тәварих» әсәриндә Хивә ханы Әбүлгази өз «Шәчәреји-тәракимә» әсәриндә вермишләр» (13—18). Ајрыча бир инсанын—Оғузун мәншәји илә бағлы јаранмыш бу әсатирдә бир чәһәтә әһәмијјәт вермәк лазымдыр. Көрүн гәдим түрк тајфалары өз мифик мәншәји олан Оғузун шәхсиндә әввәлчә нечә дејәрләр Сәманы—Ај, Күнәш, Улдузлары вә сонра да јери—Дағ, Дәнизи јарадыр. Бу чәһәтдән һәмин әсатир дүнја халгларынын јараныш әсатирләри илә говушур.

Оғузун атасы өкүз олдуғу көстәрилир. Оғуз өзү дә өкүзүн бир сыра нишанәләрини вүчудунда сахламышдыр. Өкүз гәдим түрк халгларынын тотемидир. Рәшидәддиндән, Әбүлгазидән даһа габаг Маһмуд Кашғаринин «Дивани-луғәт—ит-түрк»үндә дә бу тотемин өкүз олдуғу јазылмышдыр.

Чох мараглыдыр ки, «Авеста»да дүнјанын илк чанлыларындан бири өкүздүр. Зәрдүштилик әфсанәләриндә тез-тез ады чәкилән, дүнјада илк шаһ, илк инсан нәслинин дүнјаја кәтиричиси олан Кәјумәрс дә өкүз—инсан олмушдур. Бу да ајдындыр ки, өкүз сонралар Азәрбајчан халгынын шифаһи әдәбијјатында мәшһур, чох јајылмыш тотемләрдән биридир. Совет алимләриндән К. В. Тревер Кәјумәрс һаггында белә бир әфсанә дә нәгл едир: Кәјумәрс Әһримән тәрәфиндән өлдүрүлдүкдән сонра онун бәдәниндән әлли беш чүрә мүхтәлиф тумлар: он ики чүр дәрман биткиси, ики јүз јетмиш ики нөв хејрли һејван, нәһајәт дүнјада илк инсан чүтү—арвад вә киши јараныр». Бүтүн бунлары нәзәрә алан мәшһур түрк алими Зија Көј Алп чох һаглы олараг «Түрк, Иран, Һинд, Јәһуди, әрәб, Мисир вә Јунан әсатирләриндәки «өкүз—буға сурәтләри арасында әлагәләр» олдуғуну гејд едир» (13—20). М. Һ. Тәһмасибә көрә, оғузларда илк тотем өкүз олмуш, сонралар бу, гочла, гојунла әвәз едилмишдир.

Түрк халглары өз әчдады сајдығы Оғузу сөзүн там мә'насында мификләшдирмишләр. Оғуз һаггында халг арасында долашан рәвајәтләрин бә'зиләринә көрә о, һәм дә чох нәһәнк, азман, ири чүссәли олмушдур. «Оғуз өлүсү», «Оғуз гәбирләри», «Оғуз тәпәләри» ири, нәһәнк, чох һүндүр мә'насында ишләнмәкдәдир. «Китаби—Дәдә Горгуд»да бу барәдә бә'зи тәсвирләр

галмышдыр. Оғуз баһадырларындан Гаракүнә «гара дашы күл еләјән, бығын әнсәсиндә једди јердә дүјән» гәһрәмандыр. Јејнәк «чал гара гуш әрдәмлидир» «Алтмыш әркәч дәрисиндән күрк еләсә топугларыны өртмәјән, алты өкәч дәрисиндән күлаһ (папаг) етсә гулагларыны өртмәјән, голу-буду хыранча, узун балдырлары инчә, ат ағызлы Аруз гоча...» Елә дастандакы халг ичәрисиндән чыхмыш Гарача чобан сурәти бунун ән көзәл нүмунәсидир. Дастанда тез-тез ишләнән «гара» сөзү өзү, бөјүк, нәһәнк мә'насындадыр. Гара хан, Гара Газан, Гаракүнә, Гарача-чобан, гара гуш, гара мал вә саирә. Оғузлар һаггында олан белә тәсвирләр сонралар мүәјјән мә'нада «Короғлу» дастанынын гәһрәманлары үзәринә көчүрүлмүшдүр. Танрытанымаз, Һалајпозан, Түпдағыдан, Јоласығмаз вә с. хүсусилә Короғлунун харичи көрүнүшүнүн тәсвирләри буна ајдын мисалдыр. Дастанын 1842-чи илк чапынын VIII мәчлисиндә бирдән танымадығы Короғлуну көрән шәхс һејрәтләниб ону Оғуз адландырыр, јә'ни бөјүк, азман, нәһәнк мә'насында. Дастаны чапа һазырлајан он үч ил Иранда, Чәнуби Азәрбајчанда јашамыш Александр Ходзко «Оғуз» сөзүнә чыхарышда белә бир шәрһ вермишдир: «Оғуз бир монгол гәбиләсинин адыдыр. Мәчази мә'нада Хортдан, Чин демәкдир. Инди Адчан вадисиндә оғузларын топлашдығы јери көстәрирләр. Ора дөрдкүнчлү, нәһәнк дашларла әһатә олунмушдур. Иранлыларын (бурада дастанын топландығы јерли әһали азәрбајчанлылар олмалыдыр—*П. Ә.*) дедијинә көрә чох гәдим заманларда бу дашлардан оғузлар силаһларыны итиләмәк мәгсәдилә истифадә едирмишләр».

«Хорначы вә Күли Гаһ-Гаһ». Бу әсатир көстәрир ки, инди дә «Китаби—Дәдә Горгуд» гәһрәманлары вә үмумијјәтлә, оғузлар һаггында әсатирләр халг ичәрисиндә јашамагдадыр. Әсатирин әввәлиндә көстәрилир ки, Чәлилабадда Көј тәпә вар. Бу тәпәни елә бил ортадан—һәр ики тәрәфдән сыхыб сәккиз рәгәми шәклинә салмышлар. Нијә бу тәпә məһз бу шәкилдәдир? Нәгл еләјирләр ки, бу әразидә бир бачы вә бир дә гардаш јашајырлармыш. Бунларын һәр икиси чох нәһәнк, азман олмушлар. «Гардаш аддым атанда једди ағачлыг јол гәт едәрмиш. Бир отурума бир дәвә јејәрмиш. Јухуја кедәндә үч ајдан сонра ајылармыш. Она сөз чатдырмаг, ешитдирмәк гејри-мүмкүн имиш, кәрәк бир нечә ағачлыг јолу һәрләниб бир сөз дејә биләсән. Јатанда хорулдармыш, сәсдән мешәдәки гурд-гуш гачыб кизләнәрмиш. Елә хорултусуна көрә дә она Хорначы ады верилмишдир.» Бачысы дағыз нәһәнклији илә гардашындан кери галмырмыш. «О күләндә дағ-даш ләрзәјә дүшәрмиш. Она көрә дә она Күли Гаһ-Гаһ адыны вермишдиләр». Күли Гаһ-Гаһ гардашыны көрмәк истәјәндә күләрмиш, о да бу сәси ешидиб кәләрмиш. Јенә бир күн Күли Гаһ-Гаһ гардашыны көрмәк истәјир. Бир, ики, үч дәфә күлүр, дағ-дашы титрәдир, анчаг гардашы кәлмир. Бу заман бачы билир ки, гардашынын башына бир иш кәлиб. Күли Гаһ-Гаһ аддымлајанда дизинә гәдәр торпаға батармыш. Гардашынын

мәсканинә чатанда бөјүк бир тәпәнин учалдығыны көрүр, демәсән бу тәпә онун гардашынын үстүндә әмәлә кәлмишдир. Хорначы тәпәнин алтында галмышдыр. Күли Гаh-Гаh ајагларыны тәпәнин һәр ики тәрәфинә ашырыр, гардашыны торпағын алтындан чыхармаг үчүн тәпәни ортадан гырыб көтүрүб кәнара атмаг истәјир. Тәпә аз галыр ки, ортадан үзүлә. Нәһајәт о, гардашыны чыхарыб кәнара гојур. Артыг о өлмүшдүр. Демәсән, Хорначынын үч ајлыг јухуја кетмәсиндән истифадә едән чамаат һәрәси онун үстүнә бир торба торпаг төкмүшләр, беләликлә онун зүлмүндән бирдәфәлик хилас олмаг истәјирдиләр. «О замандан јаранан тәпә инди дә дурур, ады да Көј тәпәдир. Дејилдијинә көрә Хорначынын буд сүмүјүндән һансыса бир дәниздән кечмәк үчүн көрпү кими истифадә олунур».

Әсатирин Оғуз гәһрәманлары илә бағлылығы көз габағындадыр. Һәр шејдән әввәл бунларын нәһәнклији. О бири тәрәфдән Хорначынын халгы даим нараһат етмәси, она зүлм етмәси. Халг белә бир гәнаәтә кәлмишди ки, онун әлиндән јалныз бу јолла гуртармаг олар. Нәһајәт, бурада бир чәһәт хүсусилә сәчијјәвидир: О да Хорначынын үстүнә торпаг төкүб тәпә јаратмагдыр (өзү дә јухуда олдуғу вахт).

Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романындакы «Күлтәкин әфсанәси»ни јада салаг. Ј. В. Чәмәнзәминли «атынын налы јерә дәјәндә јер титрәдән, кишнәјәндә көј курулдајан Оғуз хандан вә онун гызы «Күндүз күн кими кечә ај кими аләмә ишыг сачан икид, сәркәрдә» Күлтәкиндән сөһбәт ачыр. Күлтәкин кәләндә күнәшин шүалары кими парылдајыр, һеч ким она баха билмир. Бу әсатирдә дә Оғуз ханын өмрилә мүәјјән мәгсәдләр үчүн бир тәпә дүзәлдилир. Һаггында сөһбәт ачдығымыз әсатир дә гәдимдән бәри Азәрбајчанда олан «оғуз тәпәләри» һаггында мифләрә бир әлавәдир.

Тотемлә бағлы мифләр.

Тотемлә бағлы мифләр чохлуг тәшкил едир. Белә мифләр, әлбәттә, ибтидаи ичма дөврүндә илк дәфә мүхтәлиф һејванларла гаршылашмыш инсанларын тәәссүратларыдыр. Сонралар бу һејванларын бир чоху илә инсанлар јахындан тәмасда олур, онлара исниширр, тапыныр вә нәһајәт мүгәддәсләшдирәрәк өз әчдадыны о һејванларда көрүр. Мифолокијанын она гоһум олан дикәр епик жанрлардан фәргләндирән әсас әламәтләриндән бири дә мәһз нә үчүн, нијә суалларына чаваб вермәсидир. Бу әламәти биз хүсусилә һејванлар һаггында олан гәдим мифләрдә көрүрүк. Чох заман чавабыны билмәдији һадисә вә објектин сәбәбини халг өз дүнјакөрүшү, тәчрүбәси, мүшаһидәси, тәбиәт һадисәләринә бәләдлији мүгабилиндә ахтарыб тапмаға чалышыр. Нә үчүн Шаһнапипијин башында кәкил вар, нә үчүн маралын бујнузу чох шахәлидир, нә үчүн бағa чанағын ичинә дүшүб вә саирә.

Јунан мифолокијасындан бир сәчијјәви мисал кәтирәк. Араһна адлы тохучу гыз һаггында чох мараглы бир миф јаранмышдыр. О, чох көзәл бир сәнәткардыр. Бир күн Араһна гадынларын һимајәчиси олан Афина аллаһыны јарыша чағырыр вә е'лан

едир ки, мән ондан да јахшы парча тохујурам. Буну ешидән Афина гоча гары гијафәсиндә һазыр олур. Јарышырлар. Араһна доғрудан да Афинадан јахшы парча тохујур, әлавә оларағ өз парчасында о заманын аллаһларына нифрәт едән нахышлар һөрүр, Афина буна гәзәбләнир вә чәза олараг Араһнанын ишини парчалајыб атыр вә мәкикләә (тохучу аләтидир—*П. Ә.)* гызы башындан вурур. Бәдбәхт Араһна бу тәһгирә дөзә билмир. Һөрдүјү ипләри бојнуна кечирир вә өзүнү асыр.

Афина ону кәндирдән азад едир вә дејир:

— Сән әбәди асылы галачагсан вә һәмишә тохујачагсан, бу, сәнин нәслинә дә кечәчәк. Афина Араһнанын үстүнә сеһирли отун ширәсини төкүр. Араһна о саат ики гат бүкүлүр, галын сачлары башындан төкүлүр вә һөрүмчәјә дөнүр. О замандан Араһна—һөрүмчәк өз торунда асылы дурур вә һеј тохујур.

Мүхтәлиф ев вә чөл һејванлары һаггында, мүхтәлиф гушлар һаггында Азәрбајчан халгы да чохлу әсатирләр јаратмышдыр. Бунларын бир гисми XIX әсрдә, бир гисми дә А. Багрининин «Азәрбајчан вә она јахын өлкәләрин фолклору» (1930) китабларында чап олунмушдур. Мәсәлән, гарангушла әлагәдар олан бир әсатирә диггәт јетирәк. Аллаһ Ибраһим Хәлил пејғәмбәри јанына чағырыр, әмр едир ки, Мәккәјә кетсин вә бир заманлар Муса пејғәмбәрин Јерусәлимдә тикдирдији мә'бәдә охшар бир сарај тикдирсин. Ибраһим Хәлил Пејғәмбәр Аллаһын әмрини јеринә јетирир, мә'бәд һазыр олур, ораја минләрлә зијарәтчи ахыб кәлир. Бу заман һәмин өлкәни *Ад* адлы илә мәшһур олан бир халг тутмушду. Мә'бәдин тикилдијиндән хәбәр тутан һәмин өлкәнин падшаһы гошунуна әмр едир ки, мә'бәди дағытсын. Шаһын әмрилә гошун топланыр вә Јерусәлимә көндәрилир. Гошун әмри јеринә јетирмәјә башлајанда Ибраһим Хәлилин дуасыны аллаһ ешидир, гошун әскәрләринин сајы гәдәр гарангуш учуб кәлир, һәрәси димдијиндә бир даш кәтирир вә һәрәси димдијиндәки дашы бир әскәрин башына салыр, беләликлә бүтүн әскәрләр гырылыр, јалныз бириси сағ галыр. Сағ галан әскәр әһвалаты падшаһа хәбәр верир. Падшаһ буна инанмыр, гарангуш сағ галмыш әскәрин башы үстүндә учур вә беләликлә көстәрмәк истәјир ки, aј падшаһ бах, сағ галан әскәр будур, елә «бир әскәр галыб» дејәндә димдијиндәки даш дүшүр вә сағ галмыш о әскәр дә өлүр. Белә бир мө'чүзәнин шаһиди олан падшаһ горхур вә өз әмрини дәрһал кери көтүрүр. Бу һадисәдән сонра аллаһ гарангушлары дуа еләмәјә өјрәдир. Һәмин дуаларда инсанлара тапшырылырды ки, гарангушлары өлдүрмәк олмаз, гарангушу өлдүрәни аллаһ өзү өлдүрәчәк (1, б. 18, 181—186).

Јахуд, Турач һаггында олан башга бир әсатирә нәзәр салаг. Мә'лумдур ки, Турачын көзәллији вә охумасы һаггында бир сыра әфсанә вә рәвајәтләр мөвчуддур. Әдәбијјатда Турач көзәллик рәмзи кими тәрәннүм олунур. Әсатир беләдир. Кечмишләрдә Турач адлы бир гыз залым бир ханын евиндә гуллугчу иди. Ханым ону чох дөјүр, чох инчидирди. Турача гарын долусу чөрәк,

кејмәјә палтар да вермирди. Күнләрин бир күнү ханым ону чағырды деди:

— А гыз, бу саат су исидиб башымы, ајагларымы јујарсан. Турач кедиб су иситди. Нә гәдәр ахтарды, дарағы тапмады, билмирди дарағы һара гојуб. Ханымын сәси кәлди:

— Сәни парча-парча оласан, бәс нечә олдун?

Турач деди:

— Ханым бу саат кәлирәм.

Турач нә гәдәр ахтарды, дарағы тапмады. Ханымын ајағынын сәси кәләндә Турач ағлады, деди:

— Нә олајды бир гуш олајдым ханымын зүлмүндән гуртарајдым. Турач бир гуш олду. Ханым әли ағачлы ичәри кирәндә учуб бачадан чыхды. Бирдән јадына дүшдү ки, дараг тахчадакы бухчададыр. Тәзәдән учуб пәнчәрәнин габағына гонду, деди:

— *Ханым, тахчада, бухчада.*

Инди дә Турач һәмишә бу сөзләри охујур:

— *Ханым тахчада, бухчада* (2,2, 238—239).

Көзәл Турач дашдан-даша гонур, бу сон сөзләри тәкрар едир. Һәмин әсатирин јаранмасына әсас сәбәб дә мәһз бу сөзләр олмушдур.

Гәдимдән бәри Азәрбајчанда халгын тапындығы, мүгәддәс сајдығы һејванлар мүхтәлиф олмушдур. Бир аз әввәл өкүз тотеми һаггында гыса данышдыг. Халгымыз арасында мүгәддәс сајылан илк тотемләрдән биридир. Өкүзә Авестада хүсуси ситајиш олунмуш, дүнјаја кәлән бүтүн мал-гаранын илки, јахуд сәбәбкары кими көстәрилмишдир. Өкүз Оғуз ханын атасыдыр. Өкүзлә бағлы Азәрбајчанда гәдимдән бәри мифләр, әфсанәләр вә рәвајәтләр долашмышдыр. Белә әсатирләрдән бириндә дејилир ки, Јер күрәси Гызыл Өкүзүн бујнузлары үстүндә дајанмышдыр. Бурада халг бүтүн гәдим тотем мифләриндә олдуғу кими нә үчүн? суалына да чаваб верир. Она көрә јер үзүндә зәлзәлә баш верир ки, милчәк кәлиб Гызыл Өкүзүн бурнуна гонур, ону инчидир, Өкүз дә башыны тәрпәдир онда јер дә тәрпәнир. Она көрә дә зәлзәлә олур. Башга бир мифә көрә өкүз јоруланда Јери бир бујнузундан о бирисинә кечирир, онда зәлзәлә әмәлә кәлир. Бир варианта көрә исә дүнјанын ағырлығындан өкүзүн бујнузунун бири сынмышдыр, икинчиси сынанда дүнјанын ахыры олачаг (27, 59—60).

Ири бујнузлу мал-гара «Авеста»да мүгәддәсдир, хүсуси бир гајғы илә тәсвир олунмушдур, Јәснанын 26-чы фәслиндә «инәк руһунун фәрјады» адлы нәғмә вар. Бурада инәк нахырын чаны адландырылыр. Инәк руһу илә она тапынан гәбиләнин руһу ејнидир. Демәли, инәк һәмин маһныны гошуб ифа едән гәбиләнин тотеми олмушдур (16, 86—89). «Көјчәк Фатма» нағылы инәјә тапынманын кезәл бир нүмунәсидир.

Халгымызын ичәрисиндә кечмишдән бәри сајылан, тапынан вә ситајиш олунан һејван вә биткиләр чох олмушдур. Өкүздән

башга гурд, илан, ат, дәвә вә башга һејванлар һаггында да чох әсатирләр јаранмышдыр. Гәдим түркләр ичәрисиндә чох сајылан һејванлардан бири гурддур—чанавардыр. Оғузун өзүндә гурдун нишанәси вардыр, онун бели гурд белинә охшајыр. Гурду күнәшлә, онун шүасы илә әлагәли тәсвир едән әсатирләр дә вардыр. «Оғузнамә»дә дејилир: Дан ағараркән Оғуз хаганын чадырына күн кими шүа кирди. Бу шүанын ичиндән көј түклү, күмүшү бир еркәк гурд чыхды».

Гурд Оғузун һәрби сәфәрләриндә, јүрүшләриндә она јол көстәрир вә бәләдчилик едир. Гурда тапынманын изләри «Китаби—Дәдә Горгуд» дастанларында да галмышдыр. Өз әчдадыны гурда бағлајан Газан ханын да дилиндән belә ифадәләр ешидирик. «Гурд үзү мүбарәкдир», «Гара башым гурбан олсун гурдум, сәнә», «Авазы габа гурд әнији еркәјиндә бир көклүм вар». «Китаби—Дәдә Горгуд» дастанларында артыг гурд мификликдән чыхараг реаллашмаға башлајыр, һејвандарлыгла мәшғул олан оғузларын һәјат тәрзи илә әлагәдар тәсвир едилмишдир.

«Гурд оғлу» адлы бир әсатирдә көстәрилир ки, бир оғлан ушағына кичик јашларындан гурд дөшүндән сүд вериб бөјүтмүшдүр. Она көрә дә ушаг чох гүввәтлидир. Вәтәнин гојнундан чыхан көпүклү судан ичәндән сонра ушаг даһа да гүввәтли олур. Бу јолла да халг өз кәләчәк хиласкарыны һазырлајыр, өзү дә һәм ағыллы вә һәм дә гүввәтли кими һазырлајыр (3, 30).

«Хиласкар гурд» адлы башга бир әсатир дә вар. Бу әсатирдә чох гәдим дөврләрин изләри сахланылмышдыр. Гурд Түрк адланан рәмзи бир шәхси (әлбәттә түрк сөзү алтында үмумијјәтлә түрк халглары нәзәрдә тутулур) чәтинликдән гуртарыр, она јол көстәрир вә нәһајәт хилас едир. Бурада гурд хиласкардыр—тотемдир, мүгәддәсдир, ситајиш олунандыр (4, 273).

Илан јашајыш тәрзи, харичи көрүнүшү е'тибарилә чох гәрибә бир чанлыдыр. Чох гәдим дөврләрдә онун һәјат тәрзи, әлбәттә, инсанларын марағына сәбәб олмушдур. Бунун һаггында чох мараглы вә сирли тапмачалар дүзәлтмишләр. Илан илдә бир дәфә габығыны—палтарыны тәзәләјир, онун дәриси јаваш-јаваш бәдәниндән сүрүшүб дүшүр. Ән дәһшәтлиси исә онун зәһәридир, инсанын һәјаты үчүн горхулудур. Гәдимдән бәри илан зәһәри илә һәлак олан инсанлар да онда мө'чүзә көрмүшләр. Илан тотеми үмумијјәтлә көтүрүлсә, мүәјјән дәрәчәдә зиддијјәтлидир. Чох гәдим заманларда илан мүсбәт мә'нада хатырланмышдыр. Әсатирләрдә, әфсанәләрдә илан хејирхаһ, күч, гүввәт верән вә һәм дә инсанлара бүтүн һејванларын дилини билмәк сиррини верән мө'чүзә кими јад едилир. Она көрә дә илана ситајиш едилмиш, ону мүгәддәс сајмышлар. Чох заман исә илан хәзинә үстүндә отурур, өзү кәлир инсанлара бу хәзинәдән истәдији мигдарда гызыл верир. Анчаг зор илә ондан һеч нә алмаг мүмкүн дејил. Әсатирләрдә илан һәтта инсанларла бир мәнзилдә јашајыр, онлара көмәк кестәрир. Хүсусилә Овчу Пиримлә

бағлы нағыл, әфсанә вә әсатирләр чохдур. Әсатирә көрә илан мүәјјән чилдләрә дә кирә билир: *чејран, гыз, гурбаға* вә с.

Бунунла белә заман кечдикчә илан елә бил тотемликдән чыхыр, өз мө'чүзә вә мүгәддәслијини итирир, зәһәрли бир варлыг кими таныныр, елә о заман «Иланын ағына да лә'нәт, гарасына да» мәсәли јараныр.

Үмумијјәтлә көтүрүлдүкдә, бир чох һејван тотемләриндә бу хүсусијјәт вар. О заман ки, һејванлар инсанлар үчүн мө'чүзә иди, онлара башга чүр јанашылыр, нечә дејәрләр «һөрмәт» олунур, мө'чүзәләрин өзләри тапынма амилләри олур. Мө'чүзәләр ајдынлашанда һејванлара мүрачиәт дә дәјишилир. Буну биз гурдла бағлы мифләрдә дә көрмүшдүк:

«Маһир бир овчу вар иди. Һеч вахт оху боша чыхмамышды. Бир күн овда оларкән габағына бир чејран чыхыр. Оху атыр, чејраны јаралајыр, чејран гачыр. Овчу да онун далынча. Бир мағараја раст кәлир, чејран ораја кирир. Овчу мағараја јахынлашанда ичиндән бир илан чыхыр. О, иланы вурур, сонра даһа бөјүк бир илан чыхыр. Бөјүк илан ағзыны ачыб овчунун үзүнә түпүрүр, сонра јох олур. Овчу да онун далынча кедир. Илан гујруғу илә јери ешиб гызыллар чыхарыр, бешини овчуја верир, галанынын үстүнү басдырыр. Овчу орадан чајын кәнарына енир, әјилиб су ичәндә көрүр ки, әчајиб бир сифәтә дүшүб. О вахтдан овчу һеч кимин үзүнә көрүнә билмир». (3, 22).

Овчу Пирим әфсанәвиләшмиш овчудур. Халг онун маһирлијини чохлу әфсанә вә әсатирләрдә сахламышдыр. «Овчу Пирим» адлы мәшһур халг нағылы да вар. Овчу Пирим мәшһур Сүлејман пејғәмбәр кими бүтүн һејванларын дилини билир, бу исә онун бу саһәдәки уғур вә наилијјәтләрини шәртләндирир. Овчу Пирим үчүн кечилмәз дәрәләр, сылдырым гајалар, чәзирәләр јохдур. О, һәтта дағ кечиси кими јалчын гајаларда кәзир, чүнки ајағында сеһирли чарыглар вар. Көзләри ону индијә гәдәр алдатмамышдыр, аллаһ веркисидир. Бүтүн һејванларын дилини билдији үчүн о, овда һәмишә уғур газаныр. Һејванларын дилини билмәси веркиси онда һарадандыр. Халг буну да тотемлә, өзүнүн инандығы, тапындығы, сеһрли, е'чазкар сајдығы иланла бағлајыр. Иланлар падшаһы онун ағзына түпүрүр вә беләликлә инсан олан овчу Пирим һәр шеји билән бир рәммала чеврилир. Иланлар падшаһы Овчу Пиримә тапшырмышды ки, бу бир сирдир, һеч кимә ачылмамалыдыр. Демәли, бу сирр бир мө'чүзәдир. Сиррин ачылмасы тотемин, мүгәддәслијин сирринин фаш олмасы демәкдир. Гәдим инсанлар белә күман етмишләр ки, сиррин ачылмасы ону е'чазкарлыгдан, мө'чүзәдән чыхармыш олур. Әсатирин бу јериндә икинчи бир мө'чүзә үзә чыхыр. Узун илләр бу сирри үрәјиндә сахлајан Овчу Пирим тәсадүфән арвадына ачыр вә нечә дејәрләр тилсим гырылыр. Иланлар падшаһы демишди ки, сирр ачылан кими Пирим мәһв олачаг. Овчу Пиримин гәними башга тотем—гурд

олур. Бизә көрә һејванлар аләминин сиррини ачдығы үчүн гурд. Овчу Пирими маһв едир.

Тәһлил етдијимиз бу ики мифдә чох марағлы ҹәһәтләр ортаја чыхыр. Биринчисиндә кичик иланы өлдүрдүјүнә көрә бөјүк илан овчунун үзүнә түпүрүр, онун үзү ејбәҹәр шәклә дүшүр. Чүнки овчу бу вәзијјәтдә иланын гәними кими өзүнү кестәрир. Овчу Пиримлә әлагәдар мифдә исә Иланын түпүрҹәји нәтиҹәсиндә о, бүтүн һејванларын дилини билир. Нәтиҹә будур ки, Илан өзлүјүндә мүгәддәсдир, тотемдир, анҹаг ону инҹидән мүтләг ҹәзасыны алаҹаг.

Тотемлә әлагәдар мифләрдән данышаркән гәдим инсанларын мүгәддәс сајдығы бир сыра биткиләри, ағаҹлары да гејд етмәк лазымдыр. Ағаҹ үмумијјәтлә дүнја халгларынын бир чохунда мүхтәлиф мифләрин јаранмасына сәбәб олмушдур. Оғузла әлагәдар мифләрдән данышанда демишдик ки, Оғуз икинҹи арвадына бир көлүн ортасында битән ағаҹын коғушунда раст кәлмишдир. Ағаҹын өзү, көвдәси, будаглары гәдим инсанларын марағына сәбәб олмушдур. Онун бучурламасы, јарпагланмасы, бөјүмәси, сонра јарпагларын төкүлмәси вә саирә бир сирр олмушдур. Ағаҹ гышда гурујур, јазда јенидән көјәрир, гәдим тәсәввүрләрә көрә бу өлүб, јенидән дирилмәкдир. Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси бојунда Тәпәкөз Басатдан ким олдуғуну хәбәр алыр. О заман Басат мифик ата-анасы һаггында мә'лумат верир:

> **Анам адын сорар олсан Габа Ағаҹ,**
> **Атам адын сорар олсан гаған Аслан,**
> **Мәним адым сорурсан Аруз оғлу Басатдыр.**

Бир сыра биткиләр мифик башланғыҹа малик олмушдур. Бә'зи нағыл вә әфсанәләрдә мүәјјән биткиләр, чичәкләр шәфалыдыр, мүгәддәсдир, һәтта өлүнү дирилдир, сағалмаз јаралар үчүн мәлһәмдир. Ағаҹлар мүгәддәс һесаб едилмиш, онларын јарпаглары вә мејвәләри әбәди һәјат бәхш едән амилләрдән сајылмышдыр. «Мәлик Мәммәд» нағылындакы алма бунун көзәл нүмунәсидир. Ј. В. Чәмәнзәминли белә битки вә мејвәләрин Авестада олдуғуну јазыр: «Китаби—Дәдә Горгуд»ун «Дирсә хан оғлу Бугачын бојуну бәјан едәр» дастанында ана өз сүдүнү шәфалы дағ чичәји илә гарышдырыр вә оғлунун јарасына мәлһәм гојур.

«Тапдыг» нағылында Дирилик ағаҹы тәсвир олунур. «Күн ханым Дирилик ағаҹындан бир јарпаг кәтириб онун (Тапдығын П. Ә.) јарасына чәкди, сағалтды. Сонра о, Дирилик күлүнү онларын бурнуна тутду, һәр икиси асгырыб дурдулар».

Гах рајонунун Илису кәндиндә дағын әтәјиндә бәлкә дә әсрләрин шаһиди олан бөјүк бир гоз ағаҹы вардыр. Бу, гоз пири адланыр. Хәстәләр шәфа үчүн бура кәлирләр, хүсусилә ушағы олмајанлар бу ағаҹы ән мүгәддәс бир гүввә кими гәбул едирләр.

Гәдимдән бәри инсанларын ағачда көрдүкләри артым, хүсусилә чохлу мејвә кәтирмәси белә бир е'тигадын доғмасына сәбәб олмушдур. Ағач артым рәмзидир. Јахуд Гахла Илисунун арасында Гарабулаг адланан јердә јолун үстүндә гочаман бир зоғал ағачы вар. Буна «пир зоғал» дејирләр. Бу ағачын јола салланмыш будагларында ип, сап, әски парчасы, јун гырығы, кағыз пул (бунлар һамысы нәзирдир) вә саирәјә раст кәлмәк олар. Бүтүн бунлар гәдим инсанларын ағача тапынмасы илә бағлыдыр. Илисунун мешәләриндә чохнөвлү ағачлар битир: палыд, гарағач, көјрүч, чөкә, атағар вә с. Бунлардан ән мүгәддәси тоз ағачыдыр. Бу, русларын ағчагајынына бәнзәјир. Ону чох надир һалларда чох заман билмәјәнләр, әли һәр јердән үзүләндә онун үчүн кәсирләр. Бу ағачын шәфалы хассәси вар. Ондан бир назик будаг кәсиб арытлајыб евдә сахлајырлар. Чох заман јајда өрүшдән мал-гара көпүб кәлир, һансыса бир зәһәрли от јејир. Әкәр вахтында тәдбир көрүлмәсә һејван өлә биләр. Бу заман һәмин ағачла бир нечә дәфә өлүм ајағында олан малын гарнына вурурлар, бунунла көп кечир вә һејван елә бил һеч нә олмамыш кими ајаға дурур.

Азәрбајҹан фолклорунда бәзи мифоложи образ вә сүжетләр.

Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты мифоложи образларла зәнкиндир. Мифик сүжетләр, үнсүрләр фолклорумузун демәк олар ки, әксәр жанрларында јашамагдадыр. Хүсусилә нағыл вә дастанларда әсатирләрдән даһа чох истифадә олунмушдур. Дүнјанын әксәр фолклоршүнасларынын фикринҹә мифолокијадан ән чох нағылларда истифадә олунмушдур. Башга сөзлә јаш е'тибарилә мифолокијаја јахын олан жанр нағыллардыр, өзү дә сеһрли нағыллар. Нағылларымызда тез-тез раст кәлдијимиз мифик образлардан бири Дивдир. О, хариҹи көрүнүшү е'тибарилә ејбәҹәрдир, нәһәнкдир, бүтүн бәдәни түклүдүр, өзлүјүндә чох гүввәтли вә азмандыр. Әсас е'тибарилә нағылларда мәнфи гүввә кими тәсвир олунур. Өзү дә јер алты дүнјада јашајыр. Үч, једди, гырх башлы дивләр дә вардыр.

Дивләр чохлу вар-дөвләт, даш-гаш јығыр, хәзинә дүзәлдирләр, көзәл гызлары әсир едиб апарыр, анҹаг рам едә билмирләр. Она көрә дә сачларындан асырлар. Нәһәнк олмасына бахмајараг, онларын ҹаны шүшәдә олур, шүшәдә бир көјәрчин дивин ҹаныдыр. Әкәр чох ади бир инсан бу шүшәнин јерини өјрәниб, сындырыб ичиндәки гушу өлдүрсә, див дағ кими учуб төкүлүр. Чох заман күчлә, гүввәтлә дивләрә галиб кәлә билмәјән гәһрәман һијләјә, кәләјә әл атыр, асанлыгла дивләри алдада билир. Бу ҹәһәтдән «Сеһрли үзүк» нағылы сәҹијјәвидир.

Нағылларымызда бә'зән мүсбәт планда верилән дивләрә дә раст кәлирик. Мәсәлән, «Шаһзадә Мүталиб» нағылы. Дивләрин белә зиддијјәтли тәсвири гәдим мифоложи сүжетләрлә бағлыдыр. Тарих е'тибарилә чох гәдим дөврләрә кәлиб чыхан дивләрә биз «Авеста»да раст кәлирик. «Авеста»да чохлу див сурәтләри вардыр. Мәсәлән, орада Мазан дивиндән данышылыр. Әввәлләр

Мазандаран белә адланырды. Әсасән шәр ишләрлә мәшғулдурлар, инсанлара бәнзәјирләр, мағараларда јашајырлар. «Авеста»-да көстәрилир ки, ади дәниз онларын гуршағына вә ән дәрин дәнизләр исә саггаллына гәдәрдир. «Авеста»нын *Вендидад* һиссәсиндә дивләрдән чох данышылыр, өзү дә онлар шәр гүвләр кими тәсвир олунурлар. «Авеста»нын ән гәдим мифләриндә бу *«дева»* адланыр, бу исә гәдим ишыг аллаһынын ады имиш. Зәрдүштлик бу гәдим гәбилә аллаһыны зүлмәтлә әлагәдар шәр гүввәсинә чевирмишдир. Һеродот, Зәрдүштлүјү јајан вә мөһкәмләдән Дара вә онун оғлу Ксерксин бу саһәдәки фәалијјәтиндән данышаркән дејир ки, Аһура Мазда вә она јахын олан Митра аллаһ кими гәбул едилмиш, гәбилә аллаһы олан див исә өз илаһилијини итириб садә тәбиәт гүввәләри дәрәчәсинә ендирилмишдир. Зәрдүштлүјүн мөһкәмләнмәси илә див кетдикчә јени сәчијјә кәсб етмиш, тамамилә мәнфиләшәрәк шәр гүввәсинә чеврилмишдир (5, 1 ч, 318).

Дивләр сонра Әһримәнин көмәкчисинә чеврилләрәк хејрә, әдаләтә, ишыға гаршы мүбаризә апармаға башламышлар. «Авеста»-да олан *Гара див* вә *Ағ див* сурәтләри сонралар Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында, хүсусилә, сеһрли нағылларымызда әсас мәнфи гүввәләр кими тәсвир олунмагдадыр. Әкәр биз фолклорумузда бә'зән мүсбәт планда тәсвир олунан дивләрә раст кәлириксә, демәли, бир чох гәдим е'тигадларла бағлыдыр. Дивләрин ән характер нүмајәндәси «Мәлик Мәммәд» нағылында тәсвир едилмишдир.

Фолклорумузда тәсвир едилән мифик сурәтләрдән бири дә Әждаһадыр. Бир сыра хасијјәтләринә көрә дивләрә јахындыр. Халг арасында дејирләр ки, Әждаһа да иландыр, анчаг чох бөјүк, һејбәтли иландыр. Рәвајәтә көрә илан һәддиндән артыг бөјүкдүр, аллаһ горхмасын дејә ону инсанларын көзләринә белә көстәрир. Куја индијә гәдәр илана атылан күллә боша чыхмајыб, чүнки о, бәдәнчә чох бөјүкдүр, һәтта нишан алмасан да күллә она дәјәчәк. Әждаһа да үч, једди, бә'зән 40 башлы олур. Ону өлдүрмәк үчүн кәрәк бүтүн башларыны кәсәсән. Әждаһа горхунч, ејбәчәрдир, ағзындан алов пүскүрүр, истәдији ову нәфәсилә ағзына чәкә билир. Бә'зи нағылларда Әждаһаларын кәсилмиш башлары јенидән дирилир вә гәһрәмана гаршы һүчума кечир.

Нағылларда Әждаһалар эксәрән су илә бағлы тәсвир олунурлар. Чајларын мәнбәјини, булаг башыны тутур вә инсанлары суја һәсрәт гојурлар. Адамлар исә һәр ил она гәшәнк, көзәл, јетишмиш гызлары гурбан вермәли олурлар. Ел ичәрисиндән чыхмыш бир гәһрәман ону өлдүрүр вә халгы хилас едир. «Авеста»да бу, Ажи Даһака адланыр. Орада од аллаһы Атар илә Ажидаһаканын мүбаризәси верилмишдир. Гәдим мифоложи сүжетләрин бирисиндә тәсвир едилир ки, Күнәшин оғлу од (Атар) илә әждаһа арасында мүбаризә кедир. Атар (од) «Авеста»да каһ Мазданын оғлу, каһ сујун (Апам) оғлу, јахуд нәвәси, даһа

сонракы вариантларда исә Күнәшин вә суjун төрәмәси кими көстәрилир. Атар әждаһа илә мүбаризәдә әлиндә сөнмәз од сахлаjан инсана архаланыр. Беләликлә, әждаһа өлдүрүлүр вә дүнjа од илә пакланыр (17, 114).

Бә'зи мифләрдә әждаһа Күнәшин габағыны кәсән булудла еjниләшдирилир. Н. Кәнчәвинин «Jедди көзәл» поемасында Бәһрамкур да әждаһаны өлдүрмәклә шөһрәтләнир. Азәрбаjчан нағылларында әждаһа сурәтинә тез-тез раст кәлирик. О, һәм дә Симург гушунун jумурталарыны, балаларыны jеjир. Беләликлә дә үмумиjjәтлә хеjр гүввәләрин дүшмәни кими өзүнү көстәрир. «Мәлик Мәммәд» нағылында Симург гушунун балаларыны jемәк истәjәндә гәһрәман тәрәфиндән өлдүрүлүр.

Шифаһи халг әдәбиjjатымызда кениш jаjылмыш мифоложи образлардан бири дә париләрдир. Үмумиjjәтлә, пәриләрин тәсвири чохчәһәтлидир. Дастан вә нағылларымызда әсасән мүсбәт планда тәсвир едилирләр. Дивләрә, әждаһалара нисбәтән пәриләр чох вахт инсан чилдиндә олурлар. Онларын ән чох jашадығы jер *Күлүстани—Ирәм* бағыдыр. Бурада вә үмумиjjәтлә онларын jашадығы дикәр белә бағларда көзәл чар һовузун кәнарында чимирләр. Бу да чох ибрәтамиздир ки, пәриләр һәмишә су илә әлагәдардырлар. Она көрә дә чох заман су пәриси кими тәгдим олунурлар.

Гәһрәман онлара бағда чар һовуз кәнарында раст кәлир. Онлар гадын образында тәсвир олунурлар, узун сачлы, боjлу-бухунлу, ағ бәдәнли, чазибәдар, көзәлдирләр. Пәриләр тәмтәраглы сараjларда jашаjырлар, онларын хидмәтчиләри вар. Елә бил хүсуси, аjрыча бир нәслә, ичмаjа, елә, чәмиjjәтә мәхсусдурлар. Гәһрәман онлара вурулур, анчаг һеч вәчһлә өзүнә рам едә билмир. Кизличә онлардан ән гәшәнкинин палтарларыны оғурлаjыр вә бундан сонра пәри гызынын әлачы кәсилир, она кетмәjә разы олур.

Бунунла белә пәриләр сеһирлидирләр. Онлар башга-башга шәкилләрә кирә билирләр: *гуш, көjәрчин* олуб башга өлкәләрә учурлар, сонра jенә өз вәтәнинә дөнүрләр. «Китаби—Дәдә Горгуд» дастанларында пәриләр атасынын охла jараладығы Буғачын jанына кәлир вә jарасынын мәлһәминин ана сүдү илә дағ чичәjи олдуғуну сөjләjирләр. Jахуд, «Мәрд илә Намәрдин нағылында», «Шаһ Исмаjыл» дастанында гәһрәманын чыхарылмыш көзләринин дәрманыны да пәри гызлары сөjләjир.

«Китаби—Дәдә Горгуд» дастанларынын Тәпәкөз боjунда пәри гызларынын типик сурәти тәсвир олунмушдур. Мә'лумдур ки, пәри гызыны чобан зорла өзүнә табе едир вә бунунла да оғуз елинә бир бәла кәтирмиш олур.

Чох диггәтәлаjигдир ки, пәриләр чох гәдим дөвр мифләрилә бағлыдыр. «Авеста»да пәриләр әсасән мәнфи гүввә кими көстәрилир. Орада пәри Паjрика адланыр. «Авеста»да Паjрика һәддиндән артыг көзәлдир, өз көзәллиjи илә дә инсаны jолдан чыхармагда Әһримәнә көмәк едир вә шәр гүввә кими дә өзүнү би-

рузэ верир. Зәрдуштилик әсатириндә о, бә'зән гујруглу улдуз шәклинә дүшүр, су мә'буду мүгәддәс Тиштрија (улдуздур) илә мүбаризә апарыр, онун инсанлары су илә, јаз јағышлары илә тә'мин етмәсинә мане олур (6,1 ч, 319) «Авеста»да пәри кинли, чадукәр кими тәсвир олунур. Бундан башга гујруглу улдуз кими Күнәшилә Ајын арасына чумур, онлары зүлмәтә гәрг етмәк истәјир. Анчаг күнәш она галиб кәлир, ону өз шүалары арасына алыб зәрәрсизләшдирир (17, 114). Бизим нағылларымыз көрүнүр ки, бу сурәтин даһа гәдим хүсусијјәтләрини мүһафизә едиб заманәмизә гәдәр јашадыб кәтирмишдир. Бизчә пәриләр мәһз даһа чох гуш шәклиндә тәсвир олундуғуна көрә, хүсусилә дә «бачылы, бачылы, чан бачылы» дејән көјәрчин шәклинә дүшдүјүнә көрә әксәр нағылларымызда вә дастанларымызда мүсбәт сурәт кими галмышдыр.

Симурғ шифаһи халг әдәбијјатымызда ән кениш јајылмыш мифоложи сурәтләрдәндир. Симурғ хүсусилә нағылларымызын мүсбәт гүввәләриндәндир. О, бүтүнлүкдә сеһирли гүввәдир. Сеһрли нағылларымызда мүсбәт гәһрәманын јахын көмәкчиләриндән бирисидир. Бә'зән Симурғ кичик јашындан кимсәсиз ушағы тапыр, һимајә едир, бөјүдүр вә ахыра гәдәр онун көмәкчиси олур. Симурғун ады, онун етимолокијасы һаггында М. Һ. Тәһмасиб јазыр: «Бә'зи алимләр бу сөзүн сијаһ (гара) мурғ (гуш) демәк олдуғуну иддиа едир, бә'зиләри ону чох бөјүк, чәсамәтли, гүввәли олдуғуна («Мәлик Мәммәддә» олдуғу кими) әсасланараг Симурғ јә'ни отуз гуш кими изаһ едир. Бә'зиләри дә чох гәдимләрдә ит вә гуш һаггындакы тәсәввүрләрин бирләшмәси нәтичәсиндә јарадылмыш зооморфик бир сурәт кими гәбул едәрәк сәк (ит) вә мурғ (гуш) сөзләриндән әмәлә кәлмиш олдуғуну дејирләр (6,1 ч.316). Рәвајәтә көрә Симурғ Гаф дағында јашајыр. Күја отуз гуш һәгигәт ахтармаг үчүн Гаф дағынын архасына чәкилиб, дүнјадан үз дөндәрибләр.

«Авеста»да Симурғ гушундан бәһс олунур. Орада Симурғ (Сајено) «енли ганадлы гуш» мә'насындадыр. Авестада јазылыр ки, Симурғ көјә галханда ганадлары илә бүтүн дағы өртүр. Симурғ Мазандаран (Хәзәр) дәнизинин ортасында олан Ағачда јува тикир. М. Казым бәј јазыр ки, «Шаһнамә»јә көрә Симургләрдән бири Рүстәмин атасы Залы тәрбијә едиб, түкләриндән бир нечәсини она бағышлајыб ки, нә вахт дара дүшсә јандырсын, о заман Симурғ гушу һазыр олачагдыр (14, 31).

Јенә «Шаһнамә»дә тәсвир едилир ки, Симурғ ики дәфә Рүстәмин вә онун анасы Судабәнин һәјатыны хилас едиб. «Шаһнамә»нин башга бир јериндә јазылыр ки, Симурғ «дүнјанын ән бөјүк, һүндүр, һәтта мәркәзи дағы һесаб едилән Елбрусун зирвәсиндә јашајырмыш, биздә бу әфсанәви дағы «Гаф» әвәз едир ки, Симурғ да бә'зи һалларда бунунла әлагәләнир (5,1 ч. 317). «Мәлик Мәммәд» нағылында Симурғ мүсбәт гәһрәмана көмәк

един. Мәлик Мәммәд әввәлчә Симурғун балаларыны јемәк истәјән Әждаһаны өлдүрүр вә гушун рәғбәтини газаныр. Бунун әвәзиндә дә Симурғ Мәлик Мәммәди ганадлары үстүнә алыб гаранлыг дүнјадан ишыглы дүнјаја чыхарыр. «Симанын нағылы»нда Симурғ падшаһ тәрәфиндән атылмыш—өлүмә мәһкум едилмиш көрпә ушағы вә анасыны хилас един вә ахыра гәдәр дә гәһрәманын һимајәчиси олур. Һәтта дил ачыб данышыр, өз түкүндән бир нечәсини бөјүтдүјү гәһрәмана—Симана бағышлајыр, ону гәләбәјә гәдәр һимајә един. «Симан Симурғун ганадындан өпүб өз атыны истәди. Симурғ атын түкүну чәкди бир-биринә о саат Симанын аты кәлиб һазыр олду» (6,1 ч, 316).

Мифоложи сурәтләрин вә сүжетләрин зәнкинлији бахымындан «Короғлу» дастанынын биринчи голу—«Алы киши» хүсусилә әһәмијјәтлидир. Бурада ади бир илхычы оғлу Рөвшәнин халг интигамчысы кими һазырланмасы чох сәчијјәвидир. Дастанын гәһрәманы Короғлуја халг үч әсас мәнбәдән күч-гүввәт верир. Онун Мисри гылынчы мәншә е'тибарилә илдырымла бағлыдыр. Илдырым оддур-ишыгдыр, онда нәсә бир мө'чүзә вардыр. Беләликлә, Мисри гылынч әсатири бир мәншә илә бағланыр. Она көрә дә Мисри гылынч һеч вахт Короғлуну дарда гојмамышдыр. Короғлу гочалыр, гылынчы атыр, Чәнлибелдән узаглашмаг истәјир, анчаг дүшмәнләрин јенидән һүчумуну ешидән гәһрәман Мисри гылынча сарылыр, мүбаризәјә башлајыр вә нәһајәт јенә дә гәләбә чалыр. Короғлунун Гыраты да мифоложи мәнбәләрлә бағлыдыр. О, дәниз ајғырынын нәслиндәндир.

Гыратын өзүндә дә од—ишыг вар. Гыр—од атдыр. Гыратын аловдан-оддан пәрләри—ганадлары олмушдур. Анчаг бу мө'чүзәли ганадлар кичик бир еһтијатсызлыг үзүндән јох олуб кетмишдир. Рөвшән ганадлара атасынын вердији вахтдан тез бахмышдыр. Ганад о гәдәр сеһрли, мө'чүзәли, е'чазкар, зәриф иди ки, бәни-инсан бахышына дөзмәди, халга көрә мө'чүзәли ганадлары мө'чүзә илә дә горујуб сахламаг лазым иди. Азәрбајчан әсатириндә дирилик сују вардыр. Үмумијјәтлә, мө'чүзәли су әсатирләрдә мүхтәлифдир. Аби-көвсәр—һәјат сују, дирилик сују. Буну ичән өмүрлүк һәјата гаил олур. Бә'зән нағылларда тәсвир олунур ки, белә сеһрли сулардан бирисини өлүнүн үзүнә чиләјиб дирилдирләр. «Короғлу» дастанынын биринчи голунда белә е'чазкар сулардан бири тәсвир олунмушдур. Вәтәнин мәғрур дағларынын зирвәсиндә Гошабулаг вар. Һәмин сујун ону ичән инсана бир нечә е'чазкар тә'сири олур. Биринчиси сәнәткарлыг, ашыглыг исте'дадыдыр. Икинчи е'чазкар тә'сир исә мәғлубедилмәз күч—гүввәдир. Диггәт един, бу гүввәни халг өз гәһрәманына ана торпағын тәкиндән гајнајан көпүклү, мө'чүзәли, мүгәддәс су илә верир. Нәһајәт, чох надир һалларда халг гәһрәманына нәсиб

олан нә'рә чәкмә габилијјәти. Дедикләримизи јекунлашдыраг. Рөвшәни Короғлу еләјән әсатири мәнбәләр һансылар олду. Мисри гылынч Көјдән, Гырат Дәниздән, мәғлубедилмәз күч-гуввә, ашыглыг истеʼдады исә Јердән. Бунларын һәр үчү мифик образлардыр. Бунларын һәр үчү Оғуз ханын өвладларыдыр. Короғлуја күч, гуввәт, шаирлији верән дә онлардыр. Она көрә Короғлу бүтүн дөјүшләрдән гәләбә илә чыхыр. Сәчијјәвидир ки, Јердән күкрәјән Гошабулағын өзү дә Көјлә—Улдузларла идарә олунур. Улдуз да Оғуз ханын өвладларындан бирилир. Һәр једди (једди Авестада мүгәддәс рәгәмдир) илдә мөʼчүзә јарадыр. Бунлар көстәрир ки, «Короғлу» дастанынын биринчи голу тамамилә Азәрбајчан мифоложи образ вә сүжетләри үзәриндә нәшʼәт тапмышдыр.

Мифоложи образ вә сүжетләр бизим бүтүн фолклорумузу зәнкинләшдирмишдир. Нағыллар, дастанлар, әфсанәләр кими ашыг поезијасы да гәдим әсатирләрдән чох шеј әхз еләмишдир. «Чаһаннамә»ләрдә, «вичуднамә»ләрдә, «устаднамә»ләрдә вә дејишмәләрдә мифоложи образ, гәһрәман, һөкмдарлар вә с. һаггында ашыгларын мүлаһизәләри вар. Мәсәлән, ашыг Әләскәрин шеʼрләриндән бириндә белә бир бәнд вар:

Гәза инсанаты тәнабдан асар,
Лејлү наһар мушдур чәһд ејләр кәсәр,
Әждаһа ајагдан чәкәр сәрасәр
Әлләшәр бармағы бала јетишмәз.

Бир бәнд шеʼрдә ашыг Шәргдә вә еләчә дә Азәрбајчанда јајылмыш әфсанә-әсатирдә тәсвир олунан һадисәләри јығчам шәкилдә нечә дә усталыгла вермишдир. Әсатирә көрә бир нәфәр сәһра илә кедирмиш. Бир ач аслан ону тәʼгиб едир. О, гачыр, габағына бир јарған чыхыр, өзүнү атмаг истәјәндә көрүр ки, азча ашағыда бир ағач вар, ағачын будағындан салланыр, көзүнә саташыр ки, будағын дибиндә ики кәсәјән вар, бири ағ вә бири дә гара. Онлар будағы кәмирирләр. Чеврилиб јан тәрәфә баханда нә көрсә јахшыдыр, бир илан сүрүнә-сүрүнә она јахынлашыр. Ашағы бахыб көрүр ки, дәрәнин дибиндә бир әждаһа ағзыны ачыб көзләјир ки, нә вахт о, дүшәчәк. Белә бир кәркин заманда мүсафирин көзү ағачын јарпагларынын арасында бал шанына саташыр. Буну көрүб о, һәр шеји јаддан чыхарыр; истәјир ки, балдан дадсын, анчаг әли чатмыр, һәмин әсатир—әфсанәни белә јозурлар: Сәһра илә кедән адам бизим һәр бirимиздир, биз дүнјаја кәлән мүсафирик. Архадан гован ач аслан әчәлдир, һәр аддымда бизи јахалаја биләр. Ағ вә гара кәсәјәнләр исә кечә вә күндүздүр. Өмрүмүзү түкәдирләр. Јандан јахынлашан илан да хәстәликдир. Дәрәнин дибиндә ағзыны ачыб бизи көзләјән әждаһа исә гәбирдир, бизим сон мәнзилимиздир. Бал шаны исә һәјатдыр, ширин, көзәл һәјат. Бу балы көрән кими дүшдүјүмүз ағыр вәзијјәти јаддан чыхарыр, о ширин балы дадмаг, һәјатда јашамаг истәјирик.

Әлбәттә, фолклорумузда олан мифоложи сүжет вә образлар һаггында даһа кениш данышмаг олар. Мә'лумдур ки, мифолокија инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә динлә говушур. Сонралар дини әсатирләр бәлкә дә гәдим мифоложи сүжетләри үстәләјир. Ислам дини, пејғәмбәрләр, хәлифәләр, аллаһ, әзрајыл, Чәбрајыл, Исрафил, чәннәт вә чәһәннәм, о дүнја вә саирә һаггында чохлу әсатирләр јаранмышдыр. Бунларын мүәјјән бир гисми Гуранда горунуб сахланмышдыр. Мүәјјән објектив сәбәб үзүндән бунлары топлајыб чап еләмәк, һаггында фикир сөјләмәк гадаған едилмишди. Белә әсатирләрдән бә'зиләринин экс-сәдасы бизим ашыг сәнәтимиздә сахланмышдыр. Бир сыра дастанларымызда олан дини мөвзуда дејишмәләр буна ајдын бир мисалдыр. Чох тәәссүф ки, ашыгларымызын бу мөвзуда олан ше'рләринә дә һүчумлар олмуш чохусу горунуб сахланмамышдыр. Бунлар бизим ашыг јарадычылығымызын мүәјјән бир саһәсини тәшкил едир. Биз зорла аллаһсыз ашыг ахтармышыг, ашыглары динсиз адландырмаға чалышмышыг, елин ичәрисиндән гопан, онун чијәрпарасы олан ашыг динсиз олмаз ахы. Елә дә дастанларымыза бу мөвгедән јанашмышыг, һәмин мәшһур дејишмәләри силиб атмышыг, инди дә бәрпа еләмәк чәтин олур. Ашағыда дини әсатирләрлә бағлы ашыг ше'рләриндән бир нечә мисал веририк. Хәстә Гасымла Ләзки Әһмәдин дејишмәләриндә ашағыдакы кими бәндләр вардыр.

Ләзки Әһмәд:

О нәдир ки, һеч кәлмәди имана,
О кимдир ки, һеч дүшмәди күмана,
О кимдир ки, гәсд еләди инсана
О ким иди олду чандан безар һеј!

Хәстә Гасым:

О шејтандыр һеч кәлмәди имана,
О мүнкирдир һеч дүшмәди күмана,
Әзраилдир гәсд ејләди инсана,
Әјјубдур ки, олду чандан безар һеј.

Бурада ашыглар бағламаларыны дини әсатирләр үзәриндә гурмушлар. Шејтан, Мүнкир, Әзраил кими мифоложи образлардан истифадә едилмишдир. Әјјуб исә әфсанәви пејғәмбәрдир. О, чох варлы имиш вә аллаһы да чох севирмиш. Мәлаикәләр онун пахыллығыны чәкир вә аллаһа дејирләр ки, Әјјуб сәни она көрә севир ки, сән она чохлу вар-дөвләт вермисән. Аллаһ Әјјубу имтаһана чәкир, әмлакыны, өвладыны, сонра да сағламлығыны әлиндән алыр. Буна бахмајараг о, аллаһа олан мәһәббәтини даһа да артырыр, она көрә дә аллаһ Әјјубу «шүкүр не'мәт бәндә» ады илә мүкафатландырыр, Әјјуб Шәрг әдәбијјатында дөзүмлүк, вәфадарлыг рәмзи кими ишләнмишдир.

Зәрникар ханым:

Дејнән көрүм, нәди Јерин әсасы?
Нә үстүндә гәрар тутуб дурасы?
Нечә илди Јернән, Көјүн арасы
Нәдән хәлг етдиләр һәфт асманы?

Ашыг Валеһ:

Билжинән. балыгды Јерин әсасы,
Кав үстүндә гәрар тутуб дурасы,
Сәксән мин ил Јернән Көјүн арасы
Нурдан хәлг етдиләр һәфт асманы.

Ашыг Валеһин бу дөрд мисрасында халгымызын јаратдығы чохлу мифоложи сүжетләрә ишарә олунмушдур.

Јерин, Көјүн вә үмумијјәтлә дүнјанын јаранмасы һаггында Гур'анда мифләр вардыр. Һәмин мифләрдән биринә көрә Аллаһ Көјү ики күнә јаратмышдыр. Әввәлчә су јарадылыб, су гајнајыб бухара чеврилмишдир, гатылашмыш бухардан исә бири-дикәринин үзәриндә дајанмыш, галынлығы 550 ил јол олан Көј јарадылмышдыр. Бунларын һәрәсинин өз вәзифәси, өз рәнки вә әламәти вардыр, һәр бир көјә ујғун да мәләкләр јерләшдирилмишдир. Мүсәлман мифолокијасына көрә биринчи көј илдырым вә јағышын мәнбәји сајылыр.Икинчи әридилмиш күмүшдән, үчүнчүсү гырмызы јагутдан, дөрдүнчүсү мирваридән, бешинчиси гызылдан, алтынчысы парылдајан јагутдан ибарәтдир. Једди көјүн һәр բирисиндә Аллаһы шөһрәтләндирән мәләкләр јашајыр. Нәһајәт, једдинчи көјдә гүдрәтли вә көзәл баш мәлакәләр сакиндирләр. Онлар кечә вә күндүз Аллаһын һүзурунда зарыјыр, инилдәјир вә јалварырлар ки, Аллаһ јолуну азанлары, күнаһ саһибләрини бағышласын. (27, 117).

Молла Чүмәнин «Чүмә вә Көнүл» дастанындан ашағыдакы нүмунәләрә диггәт едәк:

Молла Чүмә:

О нәдир Нуһун кәмисин дешди,
О нәдир отларын ширәнин сечди,
О нәдир ки, аби-һәјатдан ичди,
Билинмәз мәканы һардадыр јурду.

Ашыг Көнүл:

Кәсәјәнди Нуһун кәмисин дешди,
Арыдыр отларын ширинин сечди,
Хызырды аби-һәјатдан ичди.
Билинмәз мәканы һардадыр јурду.

Молла Чүмә:

О кимдир ки, бәзәмишди гәмәри,
О кимдир ки, мум ејләди дәмири

О кимдир ки, узун сүрдү өмүрү
Билдир көрүм нечә јашда дајанды.

Ашыг Көнүл:

Јусиф Нәби бәзәмишди гәмәри,
Давуд Нәби мум ејләди дәмири,
Нуһ пејғәмбәр узун сүрдү өмүрү
Доггуз јүз әлли јашда дајанды.

Бу парчаларда бир сыра дини әсатирләрдән истифадә едилмишдир. Молла Ҹүмәнин бир чох ше'рләриндә гәдим гәһрәманлар, дини, әфсанәви падшаһ вә пејғәмбәр адлары чәкилир.

Еј дүнја мәкриндән олмарам азад,
Нуширәван, Һөрмүз, Хосрови Губад,
Танры мәнәм дејән Фир'овун, Шәддад
Намруду, һуманы нејләдин дүнја?

Бу ону көстәрир ки, ашыг ислам дини вә үмумијјәтлә Шәрг әсатирләри илә әлагәдар чохлу сүжетләрә дәриндән бәләд олмушдур.

Јухарыда Нуһун кәмиси һаггында әсатирдән данышылыб. Хызрын дирилик сују ичмәси әсатири дә мә'лумдур. Јусиф Давуд һаггында да халг ичәрисиндә долашан мөвчуд мифләр ашыға мә'лум имиш. Белә әсатирләрдә верилән сүжетләр вә фикирләр устад ашыгларымызын ајры-ајры ше'рләриндә бу вә ја дикәр шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Ашыгларымызын гәдим дини әсатирләрлә әлагәдар јаратдыглары ше'рләри нәшр етмәк бүтүнлүкдә фолклорумуз үчүн фајдалы бир иш оларды.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. СМОМПК, 1—47-чи бурахылышлары, Тифлис—Бујнакс, 1881—1927.
2. Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, I—II китаблар, Бакы, 1969.
3. Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы, 20 ҹилддә, I ҹилд, Халг әдәбијјаты, Бакы, 1982.
4. Азербайджанские сказки, мифы, легенды, составил А. Набиев, Баку, 1988.
5. Азәрбајҹан мифоложи мәтнләри, Бакы, 1988.
6. Азәрбајҹан нағыллары, 5 ҹилддә, I—V ҹилдләр, Бакы, 1960—64.
7. Низами әсәрләринин ел вариантлары, Бакы, 1941.
8. Сеһрли сүнбүлләр (Азәрбајҹан мифләри), топлајан А. Нәбијев, Кәнҹлик, 1990.
9. «Китаби—Дәдә Горгуд», Бакы, 1989.
10. «Короғлу», Бакы, 1956.
11. Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары, Бакы, 1979.
12. Халгымызын дејимләри вә дујумлары, топлајыб тәртиб едәни М. Һәкимов, Бакы, 1986.
13. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр, I китаб, 1961.
14. Мирзә Казым бек. Избранные произведения. Баку, 1985.
15. Ј. В. Чәмәнзәминли. Әсәрләри, III ҹилд: 1977.
16. И. С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии, М, 1956.
17. А. О. Маковельский, Авеста, Баку, 1960.

18. С. А. Токарев. Религия в истории народов мира, М, 1976.
19. С. А. Токарев. Ранние формы религии, М, 1990.
20. М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајҹан халг дастанлары (орта әсрләр). 1972.
21. Х. Г. Короглы. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии. Ирана, Азербайджана, М. 1983.
22. М. Сејидов. Азәрбајҹан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары, «Јазычы», 1983.
23. Ш. Ҹәмшидов. «Китаби—Дәдә Горгуд»у вәрәгләјәркән, «Кәнчлик», 1969.
24. Ә. Сәфәрли вә Х. Јусифов. Гәдим вә орта әср Азәрбајҹан әдәбијјаты, «Маариф», 1983.
25. А. Нәбијев. Азәрбајҹан-өзбәк фолклор әлагәләри. Бакы, 1978.
26. В. Вәлијев. Азәрбајҹан фолклору, «Маариф», 1985.
27. В. В. Евсюков. «Мифы о вселенной». Новосибирск, 1988.

ӘФСАНӘЛӘР

Үмуми мә'лумат. Епик нөвүн илкин жанрларындан бири дә әфсанәдир. Әфсанә әсатир, рәвајәт форма вә жанр е'тибары илә бир-биринә јахын олуб тарихи инкишаф просесиндә бири дикәринә чеврилә билир. Фолклорумузда һәлә әфсанә мүстәгил жанр кими әтрафлы тәдгиг олунмајыб. Лакин әфсанәнин өзүнәмәхсус бә'зи хүсусијјәтләри мүәјјәнләшдирилмишдир. Мә'лум олдуғу кими, башга жанрларла јанашы, әфсанәләр дә узун мүддәт нағылларын бир нөвү һесаб олунмушдур.

Халг тәбиәт һадисәләринин һәгиги маһијјәтини дәрк етмәк тәшәббүсүнә сә'ј көстәрдији дөврдән ајры-ајры сәма чисимләри илә бағлы әфсанәләр јаратмаға башламышдыр. Даһа сонралар исә халг мүхтәлиф көрүшләри вә тәсәввүрләри, тарихи һадисә вә фактлары экс етдирән әфсанәләр јаратмышдыр. Әфсанәләрдә халгын күндәлик һәјаты, дүнјакөрүшү, мәишәти, адәт вә ән'әнәси вә с. өз эксини тапмышдыр. Халг шаири С. Вурғун бу барәдә демишдир: «һәр һансы бир әфсанә олурса олсун, биз онда һәгигәт шәфәгләри көрмәлијик», «һәр әфсанәдә халгын реал һәјаты, шүур вә зөвгләри, онун кәләҹәјә олан инам вә арзулары экс олунмушдур».[1]

Топланмасы, нәшри вә тәдгиги. Әфсанәләрин јаранмасы вә халг ичәрисиндә јајылмасы һәлә ерамыздан әввәлки дөврләрлә бағлыдыр. Мә'лумдур ки, антик дөврләрин тарихини јазан Һеродот өзүнүн мәшһур «Тарих» әсәриндә Мидија дөврүнүн Астиаг вә Томрис әфсанәләриндән истифадә етмишдир. Бундан сонра јаранан бир сыра тарих әсәрләриндә, салнамәләрдә, Низами Кәнчәви јарадычылығында халг әфсанәләриндән кениш истифадә едилмишдир. Лакин Азәрбајҹанда әфсанәләрин топланмасы вә нәшринә XIX әсрдән башланмышдыр. Бу дөврдә мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн Азәрбајҹана кәлән сәјјаһ, тарихчи, етнограф, алим, јазычы вә шаирләр бир сыра

[1] С. Вурғун. Әсәрләри, 6 чилддә, 5-чи чилд, Бакы, 1972, сәһ. 344—346.

халг әфсанәләрини шифаһи дилдән топламыш, рус дилинә чевириб чап етдирмишләр. 1830-чу илдә «Литературнаја газета»да шәргшүнас В. Романович Бакыда јерли әһалинин дилиндән јазыја көчүрдүјү Аристотел, Платон, Гыз галасы һаггында әфсанәләри чап етдирмишдир. 1833-чү илдә «Московскиј телеграфда «Искәндәрин зүлмәтә кетмәси», «Искәндәрин доғулмасы» вә с. Азәрбајчан әфсанәләри верилмишдир (4. 122).

Топлама иши XIX әсрин икинчи јарысында да давам етдирилмишдир. Мәсәлән, Нахчыван гәзасындан «Илан дағ», «Әсһаби-Кәһф», (1, б, 2, 107—120) вә с. әфсанәләр топланмышдыр. Јахуд Рәшидбәј Әфәндијев Ноһур көлү (1, б, 7. 70—71), Гәбәлә маһалы (1, б, 9, 137—147) вә с. һаггында әфсанәләри топлајараг чап етдирмишдир. Јенә бу дөврдә «Пәригала» әфсанәси (1, б, 7, 96—97) шифаһи дилдән јазыја көчүрүлмүшдүр. Бунлардан башга Кәнчәбасардан һоп-һоп, гарангуш, бајгуш, гырғы вә хоруз (1, б, 18, 181—200) вә с. гушлар һаггында әфсанәләр топланыб нәшр олунмушдур. «Бујнузлу Искәндәр», «Бөјүк Пјотр» (1, б, 13, 123—156), «Сүлејман» (1, б, 13, 31), «Нә үчүн рус дөвләтинин censor кербиндә ики башлы гартал вар» (1, б, 9, 113). «Талыш әфсанәләри» (1, б, 16, 1—10), «Шамахы Гыз галасы» («Кавказ» 1886, № 169) вә с. дә бу дөврдә нәшр едилән мараглы нүмунәләрдәндир.

XX әсрин әввәлләриндә «Кавказ» гәзетиндә «Гыз галасы», «Шејх Сән'ан», «Хосров вә Ширин», «Ики дәнизин бирләшмәси» вә с. әфсанә ады алтында чап олунмушдур.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк күнләриндән фолклоршүнас, тарихчи, етнограф вә археологлар да бир сыра әфсанәләр топламышлар. Мәсәлән, 1920-чи илләрдә Македонијалы Искәндәр, «Сүлејман пејғәмбәр», «Гыз галасы» һаггында олан әфсанәләрә хүсуси мараг ојанмышды. В. М. Сысајев вә А. П. Фитуни бу мөвзуда мүхтәлиф вариантларда әфсанәләр чап етдирмишләр. Бүтүн бу әфсанәләр һаггында топлајанлардан башга А. Багри, Ј. А. Пахомов, Ј. В. Чәмәнзәминли, М. Һ. Тәһмасиб вә башгалары мараглы нәзәри мүлаһизәләр сөјләмишләр. Ә. Ахундовун тәртиб етдији «Азәрбајчан фолклору антолокијасы» (II чилд) китабында бир сыра әфсанәләр чап олунмушдур. Фолклоршүнас Сәдник Пашајев Азәрбајчанын шәһәр вә кәндләрини, Күрчүстан вә Ермәнистанын азәрбајчанлылар јашајан јерләрини кәзәрәк чохлу әфсанәләр топламыш, бунлары үч китабда чәмләшдирмиш вә мүхтәлиф мөвзулар үзрә дүзкүн груплашдырмышдыр. Т. Фәрзәлијев әфсанәләрә тәхмини бөлкү вермиш, онлары идеја, мәзмун хүсусијјәтләри барәдә данышмышлар. В. Вәлијевин университетин филолокија факүлтәси тәләбәләри үчүн јаздығы вәсаитиндә әфсанәләр һаггында ајрыча очерк верилмишдир.

Азәрбајчан әфсанәләри мөвзу е'тибары илә рәнкарәнк олдуғу кими, идеја-мәзмун бахымындан да мүхтәлифдир. Әфсанәләри тәхмини олараг ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Һејванлар, гушлар һаггында олан әфсанәләр.

2. Јер адлары, галалар, абидәләр вә саир илә бағлы әфсанәләр.

3. Тајфа, ел, халг, нәсил, тотем адлары илә әлагәдар әфсанәләр.

4. Низами Кәнчәви јарадычылығы илә бағлы әфсанәләр.

5. Аилә-мәишәт, халгын арзу вә истәкләри һаггында әфсанәләр (бунлара ичтимаи мәзмунлу, бә'зән дә утопик әфсанәләр дејилир).

6. Тарихи шәхсијјәтләрлә бағлы әфсанәләр.

7. Сәма чисимләри—ај, күнәш, улдуз вә сәјјарәләр һаггындакы әфсанәләр.

8. Дини әфсанәләр.

Һејванлар, гушлар барәдә чохлу вә мүхтәлиф әфсанәләр вардыр. Јухарыда һоп-һоп гушу һаггында мәнбәјини көстәрдијимиз әфсанә бу ҹәһәтдән даһа сәчијјәвидир. Әфсанәдә көстәрилир ки, Јусиф вә Нәсиб адында ики гардаш, онларын да Фатма адлы бир бачысы вармыш. Фатма һәмишә башында дараг кәздирирмиш. Бир күн онларын аты итир, гардашлар ахтармаға кедир вә тапшырырлар ки, онлар кәләнә кими бачысы сүдлү аш биширсин. Анчаг гардашлары кәлиб чыхмыр. Фатма сүдлү ашы һазырлајыб, өзү дә онлары ахтармаға кедир, аллаһа јалварыр ки, ону гуш етсин, учуб гардашларыны тез тапа билсин. Куја аллаһ Фатманын сөзүнү ешидир вә ону һоп-һоп гушуна дөндәрир, анчаг гызын дарағы башында галыр. Елә о вахтдан о, гардашларыны ахтарыр вә чағырыр: һоп-һоп, кәл тап, Јусиф, Нәсиб, судду аш! Гыза чатачаг ата малы торпаға дөнүр. Она көрә дә о һәмишә димдијини јерә вурур вә өз пајыны ахтарыр.

Јахуд јенә һәмин журналда јапалаг-бајгуш һаггында мараглы әфсанәләр чап олунмушдур. Бајгушу ағыллы гуш һесаб едирләр. Ону бајгуш, бәј-гуш адландырырдылар. Әфсанәјә көрә узаг кечмишдә бу, ев гушу олубмуш. Сонралар о, инсанлардан узаглашыб харабәликләрдә јашамаға башламышдыр. Сәмәндәр гушу барәдәки әфсанәләрдә исә дејилир ки, бу гуш гарлы, бузлу өлкәләрдә јашајыр. Куја онун димдији полад, чајнағы чахмаг дашы, түкү исә говдур, ики баласы олур. Балалары бир илә пәрвазланыр. Балалар учан күнү о, севинчиндән димдијини чајнағына вурур, од сачыр вә јаныб күл олур (6,21).

«Гызыл гуш вә хоруз» адлы әфсанә дә мараглыдыр. Бир күн гызыл гуш хоруза дејир ки, нә үчүн сән инсанлары севмирсән, әксинә онлар сәни, чох севир вә ағыллы гушлардан һесаб едирләр. Инсанлар сәни тутмаг истәјәндә гачыб кизләнирсән. Мән исә вәһши гуш олсам да, инсанлар мәни өјрәдир, ова апарыр вә мән онларын сөзүндән чыхмырам, ов заманы нә гәдәр узаға учсам да јенә гајыдыб кәлирәм. Хоруз ҹавабында дејир ки, сән авамсан, она көрә дә инсанларын бизи нә мәгсәдлә тутдуғуну билмирсән. Мәним јеримдә олсан елә учарсан ки, һеч керијә дә гајытмазсан, уча дағларын башындан галарсан. Сән билмирсән-

ми ки, индијә гәдәр гызардылмыш гызыл гушлар көрүнмәјиб, амма гызардылмыш хорузлара исә чох тез-тез раст кәлиниб» (1, 18, 190—191).

Товуз, кәклик, турач, бүлбүл, марал, чејран вә с. һејванлар вә гушлар тәбиәтин јарашығыдыр, инсанлар үчүн олдугча фајдалыдыр. Буна көрә дә халг онлар һаггында өлмәз әфсанәләр јаратмыш вә онларын адларыны өвладларына гојмушлар.

Халг арасында марал вә чејран һаггында чохлу әфсанәләр долашыр. Бу әфсанәләрдә овчу инсафсыз вә залым кими тәсвир олунур. Халг «залым» овчулары чөлләримизин, дүзләримизин бәзәји олан марал вә чејрана күллә атмамаға чағырмышдыр. Севимли шаиримиз С. Вурғунун ашағыдакы мисралары халгын арзусунун ифадәси кими сәсләнир:

Овчу, инсаф ејлә, кечмә бу дүздән,
О чөлләр гызыны ајырма биздән...

Фолклоршүнас С. Пашајевин маралдар һаггында топладығы әфсанәләр мараг доғурур. Мәсәлән, «Һәршәнин мараллары» (8, 71) адлы әфсанәдә тәсвир олунур ки, өмрү боју марал овлајан, аиләсини овчулугла доландыран Әһмәд киши, нечә дејәрләр, ган төкмәкдән әл чәкир, өзүнә башга бир пешә сечир, өзү мараллaрын даими кешикчисинә чеврилир.

Гушлар, мүхтәлиф һејванлар һаггында олан әфсанәләрдән бир чоху А. Багринин «Азәрбајчан вә она јахын өлкәләрин фолклору» (1930) китабында верилмишдир.

Әфсанәләрин бир групу мүхтәлиф јер, әрази адларына, галалара, дағлара, гајалара, булаглара, чајлара вә дәнизләрә һәср едилмишдир. Белә әфсанәләр халгын мүхтәлиф дөврләрдә баш верән һадисә вә әһвалатлара мүнасибәтини өјрәнмәк бахымындан мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бир рајонда, кәнддә сылдырым гајанын дөшүндә тәбиәтин е'чазкар бир әсәринә раст кәлән халг онун тарихи, јаранмасы, харичи көрүнүшү вә с. һаггында чохлу вә мүхтәлиф әфсанәләр дүзәлтмишдир. Мәсәлән, Илису кәндинин бир нечә километрлијиндә дағларын јахынлашдығы јердә исти су чыхыр. Јан тәрәфдә исә булаглар вар: бунлар «оғлан булаг, гыз булаг» адланыр. Булаға халг бахыб белә бир ад вермиш, сонра да онун харичи көрүнүшү һаггында әфсанә дүзәлтмишдир. (әфсанәнин бир вариантыны С. Пашајев топлајыб чап етдирмишдир). Бурада олдугча һүндүр, јалчын гајада бир сығыначаг көрүнүр, кија бура овчу Пиримин евидир. Онун гајаларда асанлыгла кәзә билдији дәмир чарыглары да инди бу сығыначагдадыр. Әлбәттә, ора индијә гәдәр һеч кәс чыхмамыш вә дәмир чарыглары да көрмәмишдир. Анчаг халг һәмин сығыначаға бахыб әфсанәви овчу һаггында өз фикрини билдирмишдир. Азәрбајчанын һәр кушәсиндә белә галалар, сығыначаглар, гүдрәтдән јаранмыш сәнкәрләр вардыр ки, һамысы һаггында да мүхтәлиф әфсанәләр сөјләнир. Белә галалардан бир

гисми Ҹаванширə, Бабəкə, Короғлуја иснад едилир. Бу галаларын бир чоху «Гыз галасы» адланыр. Бунлара Шамахы, Гəбəлə, Шəки, Гах, Газах, Исмајыллы, Губадлы, Кəдəбəј вə с. рајонларда раст кəлинир. Бунларын һаггында олан əфсанəлəри тəхминəн ики група ајырмаг олар. Биринҹи груп əфсанəлəрдə һəмин галалар мүдафиə мəгсəди дашыјан истеһкам кими тəгдим олунур. Икинҹи груп əфсанəлəр исə ата-гыз хəтти əсасында гурулур. Күја ата өз көзəл гызына ашиг олур, гыз исə буну гəбул едə билмир. Гызын арзусу илə гала тикилир, гала һазыр оланда гыз чыхыб өзүнү орадан атыр. Гыз галасы илə əлагəдар əфсанəлəрин бир чохунда галан бу епизодлар, көрүнүр, чох гəдим дөврлəрлə сəслəшир. Ҹəмијјəтин инкишафынын мүəјјəн бир мəрһəлəсиндə гəбилə, тајфа, ел ичəрисиндə гоһумла евлəнмə адəти олмушдур. Сонралар һеч бир əхлаг чəрчивəсинə сығмајан белə адəтлəр бөјүк фаҹиəлəрə кəтириб чыхармышдыр.

Тəдгигатчыларын фикринчə, гыз галаларынын бир гисми дə ғуз, оғуз галаларыдыр ки, мүдафиə мəгсəдилə тикилмишдир. Чох мараглыдыр ки, Ҹ. Ҹаббарлы «Гыз галасы» поемасында Хəзəри Гузғун адландырыр ки, бунун өзүндə гуз, оғуз, гыз сөзлəринин əламəтлəри өзүнү мүһафизə етмишдир. Бə'зи галаларын гыз һөкмдара, сəркəрдəјə мəхсус олдуғу тəсвир олунур. Бəлкə бунларын бир чохусу елə гызын сəркəрдə, гəһрəман, башчы олдуғу дөврлəр, јахуд амазонка дөврү илə əлагəдардыр. Ј. В. Чəмəнзəминлинин «Ган ичиндə» романында «Күлтəкин» əфсанəсиндə Күлтəкин оғуз ханын гыз гошунунун сəркəрдəсидир. О, индијə гəдəр һеч кəсə мəғлуб олмамышдыр, мəғлубијјəти өзү үчүн өлүм һесаб етмишдир. Күлтəкин Иран һөкмдарыны гошунлары илə бəрабəр Араз чајынын о тајына говмушдур.

Јахуд «Пəри гала» əфсанəсинə нəзəр салаг. Бурада да амазонка дөврүнүн излəри сахланмышдыр. Əфсанə Загатала јахынлығындан топланмышдыр. Бу əфсанəни һөкмдар Тамара һаггында да сөјлəјирлəр. Тамара галада јашајыр вə һеч бир јерə кетмир. Онун үстүнə гошун көндəрəн бүтүн һөкмдарлар мəғлуб едилир. Пəри ханымын көзəллији бүтүн дүнјада сөјлəнирмиш. Əн күчлү һөкмдарлар белə онун үзүнү көрмəјə чəһд едирмишлəр. Бир күн Шаһ Аббас галајчы шакирди палтарында кəлиб Пəри ханымы көрүр, гыз исə бу гејри-ади адамдан шүбһəлəнир.

Бир ил сонра Шаһ Аббас бөјүк гошунла һүчум едиб Пəри галасына кəлир, ағыр дөјүшлəр олур. Нəһајəт, иранлылар Пəринин гошунуна галиб кəлир. Пəри галанын башына чыхыр вə өзүнү орадан атыр. Гала, онун мəғлубедилмəзлији, галанын гыз саһибинин сон анда өзүнү галадан атмасы ən'əнəви гыз галалары əфсанəлəринин епизодларыдыр ки, мүхтəлиф вариантларда Азəрбајҹан əразисиндə јашамагдадыр.

Рəшидбəј Əфəндијевин топладығы «Ноһур көлү» адлы əфсанə дə мараглыдыр. Гəбəлə јахынлығында олан бу көлүн алтындан күја инди дə инсан, гојун, инəк сəслəри кəлир. Күја вахтилə

бурада бир кәнд олуб, кәнд елә јерин алтына чөкүб, үстүндә көл әмәлә кәлмишдир. Күја кәндин сакинләриндән бири өз доғма гызына јахын олмуш, бу күнаһын үзүндән дә кәндә белә бир фәлакәт кәлмишдир. Елә бу әфсанәнин өзүндә дә гыз галалары әфсанәләринин мүәјјән әламәтләри экс олунмушдур.

Ел, тајфа, гәбилә, тотем һаггында да чохлу әфсанәләр јаранмышдыр. Бу чәһәтдән Оғуз, Бајат, Дәдә Горгуд, Алдәдә вә с. һаггында олан әфсанәләр мараглыдыр. Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романындакы «Күлтәкин» оғузларла әлагәдар әфсанәләр ичәрисиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бурада һәм Оғуз хан, һәм дә онун гызы гыз гошунунун сәркәрдәси Күлтәкин һаггында халгын чох гијмәтли е'тигадлары јашамагдадыр (12, 5, 186—194). Үмумијјәтлә, Дәдә Горгуд, Бајат, Оғуз вә онун өвладлары һаггында чохлу әфсанәләр јајылмышдыр. Сәдник Пашајевин Алдәдә илә әлагәдар сон илләрдә топладығы әфсанәләр бу чәһәтдән хүсуси бир мараг доғурур. Бу әфсанәләрин һамысы билаваситә одла, атәшлә, од култу илә бағлыдыр. Бурада Азәрбајчанда атәшпәрәстликлә әлагәдар олан е'тигадлар топланмышдыр. Бу әфсанәләрин эксәријјәтиндә әрәб хилафәти вә хәлифәләр тәсвир олунур. «Алдадә әфсанәси», «Маһпејкәр әфсанәси», «Гурдоғлу әфсанәси», «Алдадәнин шүмшад әсасы», «Дәдә күнәш әфсанәси». «Алдәдә вә Бәхтијар дағы» әфсанәләриндә атәшпәрәстлик мүдафиә олунур, әрәб хилафәтинә гаршы нифрәт мотивләри өзүнү көстәрир. Әфсанәдә тәсвир олунур ки, атәш— од мүгәддәсдир. Од Алдәдәнин чанына, ганына һопмушдур. Башга сөзлә, Алдәдә оддан јаранмышдыр. Алдәдәнин мө'чүзәләри дә одла әлагәдардыр. Бу мө'чүзәләрдән хәбәр тутан әрәб хәлифәси ону тәндирә салдырыр. Анчаг од ону јандырмыр. «Бурада һеч бир мө'чүзә јохдур. Мән Одлар дијарынын өвладыјам, од оғлуғам. Од оду јандырмаз» (8, 110). «Китаби—Дәдә Горгуд» дастанынын әсас гәһрәманларындан олан Горгудун да одла әлагәдар олмасы һаггында фолклоршүнаслығымызда тәдгигатлар мејдана кәлмишдир. Һәтта гыз галалары илә әлагәдар әфсанәләрин бә'зиләриндә гыз өзүнү ода атыб елини, јурдуну фәлакәтдән хилас едир.

Низаминин јаратдығы гәһрәманлар һаггында әфсанәләр Азәрбајчанда һәлә XIX әсрин әввәлләриндән јазыја көчүрүлмәјә башланмышдыр. Бунунла белә, 1930-чу илләрдә Н. Кәнчәвинин јубилејинә һазырлыг дөврүндә бир сыра мәгалә, монографија вә мәчмуәләр бурахылмыш, чохлу әфсанә, рәвајәт, нағыл вә дастанлар топланыб чап едилмишдир (3). Шаирин өзү, гәһрәманлары һаггында чохлу ел вариантларынын олмасы сүбут едир ки, Низами 850 илдән чохдур ки, Азәрбајчан халгынын һәјатына, мәишәтинә, фолклоруна дахил олмуш, онун гәлбиндә јашамышдыр.

Низами әсәрләри халгымызын фантазијасыны пәрвазландырмыш, фолклоруну јени-јени епизод, сүжет вә мөвзуларла зәнкинләшдирмишдир. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын

илк илләриндән шаирин гәһрәманлары һаггында халг ичәрисиндә долашан әфсанәләр гәләмә алынмыш вә чап едилмишдир. Сон дөврләрдә бу саһәдә фолклоршүнас Сәдник Пашајевин көрдүјү ишләр диггәтәлајигдир. О, даһи сәнәткарын һәјаты, әсәрләри, гәһрәманлары һаггында олан әфсанәләри Азәрбајҹан елләриндән јазыја алмыш, өзү дә тәдгигата ҹәлб етмишдир. Шаирин халг гајнаглары илә әлагәсини ашкарлајан әфсанәләр индән сонра да топланыб чох диггәтлә арашдырылмалыдыр. Чүнки бунлар ахтарылдыгҹа даһа чох үзә чыхарылыр. «Хосров вә Ширин» поемасында «Фатма нәнәнин дарағы» әфсанәсиндән истифадә едилмишдир. «Масаллыда бир Мишар дағы вар. Фатма нәнәнин тәндири бу дағын дибиндәдир. Тәндирин јанындан Фатма нәнәнин башыны јудуғу су ахыр. Бурада о, башыны јујанда јад адам көрүр. Дарағыны, күзкүсүнү атыб сачыны үзүнә төкүр. Дараг дүшән јердә ағаҹ битир, јарпаглары Фатма нәнәнин дарағына охшајыр. Инди дә сал дашлар үстә битән һәмин диш-диш јарпаглы ағачлара халг Фатма нәнәнин дарағы дејир. «Хосров вә Ширин»дә дејилир:

> **Сәндән бу әфсанә кизли галмасын,**
> **Бир күн ҹадукәрлик едән бир гадын**
> **Јолуна туллады күзкү вә дараг,**
> **Дараг мешә олду күзкү дә будаг. (13, 79—80).**

Македонијалы Искәндәрин хәзинәси һаггында олан бу әфсанәләрдән бир нечәсини В. М. Сысојев Шамахыдан топламышдыр. Куја Искәндәр бүтүн дүнјаны ишғал етмиш, бөјүк хәзинә топламыш, нәһајәт, Шамахыја кәлиб чыхмышдыр, хәзинәни Күллүкхан кәндиндә басдырыб, вәтәнә дөнәркән јолда өлмүшдүр. Әфсанәдә көстәрилир ки, бир нәфәр һәмин кәнддә һамамын јанындан кечирмиш. Бу вахт о, бир илана раст кәлир, иланын олдуғу јери газмаг истәјир. Бошгаба, бал төкүб бура гојур, илан кәлиб балы јалајыр вә јерин дәринлијинә чумараг бир гызыл пул кәтириб башгаба гојур. Һәмин адам бу иши бир нечә дәфә тәкрар едир вә һәр дәфә дә иландан гызыл манат алыр. Өләндә сирри оғлуна ачыр. Оғлу да иландан бир нечә дәфә гызыл алыр вә о, бүтүн хәзинәјә саһиб олмаг мәгсәдилә иланы тә'гиб едир. Буну баша дүшән илан дикәр иланлары чағырыб, оғланы чалыр. Бундан сонра кәндин адамлары горхур, кәнддән гачмаға башлајырлар, иланлар кәнддә олан 700 аиләдән 7-сини сахлајырлар, һамысыны мәһв едирләр, куја инди дә бу әтрафда тез-тез гызыл манат тапырлар. (2, 4. 108).

Бир нечә әфсанәни дә А. П. Фитуни топламышдыр. Бу әфсанәләр өз мәзмуну, идеја вә форма зәнкинлији илә диггәти ҹәлб едир. А. П. Фитуни јазыр ки, Искәндәр һаггында Ширванда чохлу әфсанәләр долашыр. Бу әфсанәләрдә Искәндәр *Бөјүк Искәндәр, Бујнузлу Искәндәр, Искәндәр Зүлгәрнејн, Дәрбәнд галасыны, Ширван дарвазасынын инша едән, Искәндәр галасыны тикдирән* вә с. кими адландырырлар. Мүәллиф көстәрир ки, һәтта Шаһдағын әтәјиндә «Искәндәр галасы» адлы гала да вардыр.

Бурада атәшпәрәстләрин мә'бәдинин харабалыглары галмышдыр.

А. П. Фитуни Ширванда Искәндәрлә әлагәдар топладығы чохлу әфсанәләрдән икисини чап етдирмишдир. Онлардан биринчиси нисбәтән кичикдир, натамамдыр. Икинчи әфсанәдә Низами, Искәндәр, Нүшабә, Ширин, Шамахы вә Ширванла әлагәдар чохлу халг е'тигадларынын изләри галмышдыр. Бу әфсанәләрдә дә Искәндәрин хәзинәсилә әлагәдар епизодлар тәсвир едилир. Биринчи әфсанәдә көстәрилир ки, Искәндәр Дәмиргапыны кечиб Ширвана кәлир, онун илк дајаначағы Фит дағы олур. Бу дағдан гызыл шејпурларла өз кәлишини хәбәр верир. Бу вахта гәдәр халг елә билирди ки, о дağа чыхмаг олмаз, чүнки орада о бири дүнјанын адамлары јашајыр. Ким ора кетсә кери гајытмыр. Искәндәр бу фикрә сон гојур. Искәндәр е'лан едир ки, о бүтүн дүнјанын һөкмдарыдыр. Кәрәк һамы она табе олсун. Ајаг тута билән һәр кәс дуз-чөрәклә онун габағына чыхсын, баш әјсин, чыхмајанын башы кәсиләчәкдир. Фит дағында гурулан әввәлинчи дүшәркәдә Искәндәрин әскәрләри вә Мидијадан кәтирилән әсирләр дајаныб. Бурада гала гурулуб вә мајак дүзәлдилиб. Ширвандан кедәндә Македонијалы Искәндәр бүтүн дөвләтини басдырыб, кешикчи дә гојуб (2,4. 185).

Икинчи әфсанә даһа чох һадисәләрлә вә фактларда зәнкиндир. Әсәрин гыса мәзмуну беләдир: Бөјүк Искәндәр бүтүн өлкәләрә гәләбә чалдыгдан сонра белә гәрара кәлир ки, Ширваны да тутсун. О бу мәгсәдлә Ширван галасына кәлир. Ширванын һөкмдары гадын иди. Искәндәр она чапарла мәктуб көндәрир ки, табе олсун, ган төкүлмәсин. Ширван һөкмдары разы олмадыгда Искәндәр мүһарибә е'лан едир. Ганлы дөјүшләр башлајыр, бүтүн дөјүшләрдә Искәндәр мағлуб олур. Гәзәбләниб әмр едир ки, Фит дағындан Дәрбәндә гәдәр Ширван мүһасирәјә алынсын.

Искәндәр там гәләбә чалмаг мәгсәдилә Ширвана мүхтәлиф вәһши тајфалар бурахыр, гала, көрпү, һәрби гәраркаһлар тикдирир. Буна чаваб олараг Ширванын гадын һөкмдары өз игамәткаһындан—Гыз галасындан мүхтәлиф зәһәрли иланлар бурахыр. Иланларын әлиндән зара кәлән Искәндәр бүтүн гаш-дашыны торпаға басдырыр. Ширван һөкмдарындан хаһиш едир ки, онун өлкәсиндә олан ән күчлү адам кимсә тәкбәтәк дөјүш үчүн мејдана чыхсын. Ширван көзәли өзү Искәндәрлә вурушмаға разы олур. Тәкбәтәк дөјүш заманы Искәндәрин дәбилгәси дүшүр, башында түк галмадығына көрә бујнузу көрүнүр. Дәһшәт ичәрисиндә бу сәһнәјә бахан Ширван көзәли бујнузундан тутуб Искәндәри јерә чырпыр, бујнуз торпаға санчылыр, сыныб јарысы торпағын алтында галыр. Мә'лум олур ки, Искәндәрин бүтүн күчү һәмин бу бујнузда имиш. Она көрә дә күчдән дүшүр, мәғлуб олур. Ширваны тәрк едиб вәтәнә дөнүр. Гошунун чохусу мәһв олур, бә'зиләри елә Ширванда галыб, о јан бу јана сәпәләнирләр. Ел елә билди ки, даһа бунунла да һәр шеј гуртарыб

кетди. Сән демә, торпагда галан бујнуз чох сајыглыгла Искәндәрин хәзинәсини горујурмуш. Бујнуз бир күн өз һәрәкәти илә елә бир зәлзәлә әмәлә кәтирди ки, Искәндәрин гијмәтли дашгашы бүтүн Ширванда јерин алтында сәс-күјлә һәрәкәт етмәјә башлады. Нә вахт, ким бу гијмәтли шејләри ахтармаға башласа, бујнуз онлары јерин алтында кәздирир. Шамахыда олан зәлзәләнин сәбәби бах бурададыр. (2, 4, 188).

Искәндәр дүнјанын ән бөјүк фатеһләриндәндир. Онун гәһрәманлығы, фәалијјәти һәлә сағлығында белә, бир чох әсәрләрин, әфсанәләрин мөвзусу олмушдур. Искәндәрин ишғал етдији өлкәләрдән чохлу вар-дөвләт гарәт едиб апармасы да мүхтәлиф рәвајәт вә әфсанәләрдә сөјләнмишдир. Бәлкә Низами дә белә рәвајәтләрин бир гисминдән истифадә едәрәк ону билаваситә Азәрбајчанла бағламыш вә Нүшабә илә көрүшү епизодуну јаратмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Нүшабә Искәндәрә јемәк әвәзинә даш-гаш верир.

Азәрбајчан халгы Искәндәрин хәзинәсини Шамахы илә бағлајыр, бу һагда јухарыда адларыны чәкдијимиз мүәллифләрин јаздығына көрә чохлу әфсанәләр мә'лумдур. Бизә елә кәлир ки, Искәндәрин хәзинәси илә әлагәдар јаранан әфсанәләр Низаминин «Искәндәрнамә» әсәриндә Искәндәрин Нүшабә илә көрүш сәһнәсинин халг әдәбијјатында әксидир.

Диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири дә әфсанәдә Ширван галасынын тәсвири вә бу галанын саһиби гызын—сәркәрдәнин гәһрәманлығыдыр. Топлајычы јазыр: «Ширван әфсанәләринин хүсусијјәти одур ки, бүтүн вариантларда Ширван һөкмдары гадындыр, игамәткаһы да Гыз галасыдыр. Бунун көкүнү чох гәдимләрдә ахтармаг лазымдыр. Көрүнүр, бу вә ја дикәр гадын ја Ширванын, јахуд да јалныз Гыз галасынын һөкмдары олмушдур. Ширванда Гыз мејдан, Гыз көшкү вә с. кими адлар чохдур» (2, 4, 187). Низаминин әсәриндә Искәндәри Азәрбајчанда Нүшабә гаршылајыр. Бу ән'әнә сөһбәт ачдығымыз типдә олан әфсанәләрин һамысында бу вә ја дикәр дәрәчәдә сахланылмышдыр. Низами мөвзусу илә әлагәдар олмајан Гыз галалары әфсанәләринин бә'зисиндә һөкмдар јенә дә гыз олмушдур. Көрүнүр Азәрбајчан халгы бу ики мөвзуда олан әфсанәләрин сүжетләринин чох заман усталыгла бирләшдириб нағыл етмишдир.

Искәндәрин бујнузу әһвалаты да мараглыдыр. Бу һагда әфсанәләр дикәр мөвзулара нисбәтән даһа чох јајылыб. Бүтүн дүнјаны фәтһ едән Искәндәр халгын нәзәриндә чох гүввәтли, һејбәтли, азман бир варлыг кими чанланмышдыр. Онун белә фөвгәл'адә гәһрәманлыглары мүәјјән сеһрли, мө'чүзәли гүввәләрлә мәсәлән, бујнузу илә изаһ едилмишдир. Мә'лумдур ки, нағылларда див, чин, дикәр сеһрли гүввәләрин бујнузлу олдуғу тәсвир едилир. Белә сеһрли бир сирри олмаса иди, Искәндәр, халга көрә, бүтүн дүнјаны фәтһ едә билмәзди. Әфсанәдән көрүнүр ки, Ширванда олан зәлзәләнин дә сәбәби бу сеһрли бујнуздадыр.

А. П. Фитуни јазыр ки, 1914-чү илдә Ширванда бу әфсанәни мәнә сөјләјән гоча әлавә етди ки, елә ачкөз адамлар тапылыр ки, гызылдан өтрү јери газырлар, хәзинәни ахтарырлар. Искәндәрин бујнузу да бизим ширин Ширваны, көзәл Ширваны (бу сөзләр мәтндә Азәрбајчан дилиндә верилмишдир. П. Ә.) алт үст едир, дағыдыр.

Сон илләр С. Пашајев дә Низами мөвзулары илә әлагәдар чохлу әфсанәләр топламышдыр. «Ширин гала», «Фәрһадын сәси», «Шәбдизин өлүм хәбәри», «Низами вә Кәнчә әмири», «Әдаләтли Әнуширәван», «Ширин булаг» вә с. буна мисал ола биләр.

Халгын арзу вә истәкләрини, мәишәтини әкс етдирән әфсанәләр дә кениш јајылмышдыр. Бу групдан олан әфсанәләрин әсас мөвзусуну аилә-мәишәт мәсәләләри тәшкил едир. Инсанын узаг јоллары гыса етмәк, чәтинликләрә галиб кәлмәк, тәбиәт гүввәләри үзәриндә һөкмран олмаг арзусу бу әфсанәләрин башлыча хүсусијјәти кими нәзәрә чарпыр.

Тарихи шәхсијјәтләрлә бағлы әфсанәләрдә мүхтәлиф дөврләрдә јашамыш гәһрәман, сәркәрдә, сәнәткар вә башгаларынын һәјаты илә бағлы әһвалатлар әфсанәләшдирилир. Халг ичәрисиндә Мидија һөкмдары Астиаг, Дара, Әнуширәван, Бабәк, Чаваншир, Чавидан вә башга тарихи шәхсијјәтләрин ады илә бағлы чохлу әфсанә долашмагдадыр.

Сәма чисимләри илә бағлы јаранан әфсанәләр даһа гәдим дөврләрин мәһсулу һесаб едилир. Космогоник тәсәввүрләр бу әфсанәләрдә башлыча јер тутур. Ај, Күнәш вә улдузларла бағлы бир чох әфсанәләрдәки космогоник тәсәввүрләр сонралар, мә'лум олдуғу кими, астрал дастанларын јаранмасына мүһүм тә'сир көстәрмишдир.

Космогоник әфсанәләр халг арасында кениш јајылмышдыр. Сәма, Ај, Күнәш, улдузлар инсанлар үчүн мин илләрлә бир сирр олараг галмышдыр. Ән чох әфсанәләр Ај вә Күнәш һаггындадыр. Онларын ана, гыз, бачы, гардаш, нишанлылар вә саирә олмасы һаггында чохлу әфсанәләр сөјләнмишдир. Хүсусилә Ајын үзүндә олан ләкәләр, Ајын кечә, Күнәшин күндүз чыхмасы вә саирә гәдимдән бәри инсанларын һејрәтинә сәбәб олмушдур. Азәрбајчан халгынын бу мөвзуда јаратдығы әфсанәләрдән бирини ашағыда көстәририк.

«Өз көзәллији илә өјүнән Күнәш чох мәғрур бир гыз иди... Көј үзүндә сәпәләнән улдузлар онун пишвазында дурардылар, онун јолуну һәсрәтлә көзләјәрдиләр. Лакин бу мәғрур гыз јолуну көзләјәнләрин чох олдуғуну көрдүкдә даһа да мәғрурлашыр, көзләриндән севинч, мәғрурлуг алову сачырды. Бу алова дөзмәјән улдузлар јаныб күл олар, Күнәшин чыхмасы илә јох олардылар. Лакин мәһәббәт онлары өлмәјә гојмазды, онлар јенидән дирилиб дүнјаја кәләрдиләр... Лакин Күнәши улдузлардан даһа чох Ај марагландырырды. Чүнки о, тәк иди, бә'зән дә өз мәһәббәтини Күнәшә билдирмәк үчүн икијә бөлүнәр, бәдәнини парча-парча едәрди. Бә'зән дә һәсрәтдән о гәдәр назиләрди ки,

Күншин өзү дә ону көрәндә хәчаләт чәкиб үзүнә пәрдә (булуд) тутуб кизләнәрди. Бир күн Ај Күнәшин көрүшүнә кедир. Күнәш Ајын көзәллијини көрәркән һәсәддән гәлби чырпыныр, ону севән оғланын даһа көзәл олдуғуну көрүб хәјала далыр, ахырда дејир: «Әкәр мәни үрәкдән севирсәнсә, үзүндәки гара халы дырнағынла гопарыб мәнә вер, мән ону өз овчумда көрмәк истәјирәм». Ај һеч нә дүшүнмәдән севкилисинин әмрини јеринә јетирир. Ајын үзүнү ган бүрүјүр. Бу заман Күнәш гәһ-гәһә чәкиб күлүр, Ајын фәдакарлығына чаваб олараг дејир: «Сәнин көзәллијин о халда иди, ону да гопартдын, инди дүнјанын ән көзәли мәнәм». Күнәшин бу сөзү Ајы тәәччүбләндирир, онун үзүнә төкүлән ганы сифәтиндәчә донуб галыр. Елә о вахтдан Ајын үзүндә ләкә галыр. Ај Күнәшдән узаглашыр, бир даһа ону көрмәк истәмир. Күнәш тутдуғу ишә пешман олур, нә гәдәр Ајы чағырырса чаваб алмыр, одур ки, Күнәш чыхаркән Ај үзүнә пәрдә чәкир, онун сифәти солғунлашыр. Ај истәмир ки, Күнәш онун үзүндә олан ләкәни көрсүн».

Халг әдәбијјатында дини әфсанәләрин јаранмасы әсасән ислам дини илә бағлыдыр. Бу әфсанәләрин бир чоху Гур'анда, дини китабларда да верилмишдир. Дини әфсанәләр, үмумијјәтлә башга халгларын мүгәддәс китабларында—Библијада, Инчилдә, Тövратда вә Зәбурда да өз әксини тапмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. СМОМИК,—вып. 1—27, Тифлис, 1881—1927.
2. Известия общества обследования и изучения Азербайджана. Баку, 1925.
3. Низами әсәрләринин эл вариантлары, Бакы, 1941.
4. М. Садыхов. Писатели—декабристы и Азербайджан, Баку, 1967.
5. Азәрбајчан фолклору антолокијасы, II китаб, Бакы, 1969.
6. Јашајан әфсанәләр, Бакы, 1973.
7. Јурдумун әфсанәләри, Бакы, 1976.
8. Јанардаг әфсанәләри, топлајыб тәртиб едәни С. Пашајев. Бакы. 1978.
9. Әфсанәләр, Кәнчлик, 1986.
10. Ә. Ш. Исмизадә вә һ. Ә. Чидди. Бакы. Гыз галасы, Бакы, 1968.
11. Т. Фәрзәлијев. Әфсанә анлајышы вә Азәрбајчан әфсанәләринин тәснифинә даир. Азәрбајчан ЕА Хәбәрләри, әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы, 1978, № 1.
12. Б. Абдуллајев. Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романындакы: «Күлтәкин» әфсанәси һаггында гејдләр. «Тәдгигләр...» 1977, V китаб, сәһ. 186—194.
13. С. Пашајев. Низами вә халг әфсанәләри, Кәнчлик, 1983.

НАҒЫЛЛАР

Фолклорумузун епик нөвүнә дахил олан жанрлар ичәрисиндә нағылларын хүсуси јери вардыр. Нағыллар да шифаһи халг әдәбијјатынын гәдим жанрлары сырасындадыр. Рәвајәт, гаравәлли, ләтифә, бә'зән бир сыра мәһәббәт дастанлары, әфсанә вә әса-

тир дә чох заман нағыл групуна дахил едилмишдир. Доғрудур, бу жанрларын охшар, јахын әламәтләри чохдур. Анҹаг бунлары һеч бир заман ејниләшдирмәк вә гарышдырмаг олмаз. Әксинә, бу нүмунәләри фәргләндирән әламәтләри тапыб үзә чыхармаг вә беләликлә дә һәрәсинин өзүнәмәхсус ҹәһәтләрини ашкар етмәк лазымдыр.

Узун мүддәт епик нөвүн нағыл групуна дахил едилән жанрлардан бири рәвајәтләрдир. Рәвајәтләр һәчмҹә кичик вә јығҹам олур. Тарихдә баш вермиш һадисәләр әсасында јараныр. Доғрудур, фолклоршүнаслығымызда рәвајәт һәлә мүстәгил бир жанр кими әтрафлы өјрәнилмәмиш, онун мәзмун вә форма хүсусијјәтләри лазыми сәвијјәдә шәрһ едилмәмишдир. Рәвајәт бу вә ја дикәр тарихи һадисә, мадди абидә, тарихи шәхсијјәт, гәһрәман һаггында јарадылыр. Рәвајәт һәлә әфсанәјә чеврилмәмиш һадисә вә әһвалатлардыр. Рәвајәтдә тәсвир ади үсулла нағыл едилир, фантастика әсас јер тутур, сүжет бирхәтлидир. Ибрәтамиз, әхлаги фикирләр, бәшәри идејалар бир чох рәвајәтләрин әсас мәзмунуну тәшкил едир.

Гаравәлли епик нөвүн сатирик, јумористик үслубда јаранан бир жанрыдыр. Гаравәллидә нағыллара мәхсус фантастика, сеһр, үјдурмалар олмур. Гаравәлли, һадисә вә әһвалатларын мәзәли, күлмәли, сатирик бир јолла тәсвирдир. Гаравәлли ләтифә илә нағыл арасында бир жанрдыр. Бә'зи гаравәллиләр сатирик нағыллары хатырладыр. Анҹаг гаравәлли реал һадисәләрдән јарадылыр. Һәҹм е'тибары илә ләтифәдән бөјүк олур. Гаравәллиләрдә мүәјјән биткин һадисәләр әкс олунур. Бу жанр әсасында бә'зән кичик тамашалар көстәрилир ки, онлар халг ичәрисиндә *«Гаравәлли тамашалары»* ады илә мәшһурдур.

Бүтүн епик жанрлар ичәрисиндә нағыллар өз әламәтләринә көрә сечилир. Нағыл бүтүн дүнја халглары ичәрисиндә кениш јајылмыш епик жанрдыр. Она көрә дә нағылларын хүсусијјәтләри һаггында бир чох фолклоршүнаслар фикир сөјләмишләр. В. Г. Белински сеһр, ҹаду, әфсун, тилсим, див, әждаһа, фантастика вә саирәни нағылларын әсасән әламәтләриндән сајмышдыр. Ј. В. Чәмәнзәминлијә көрә нағылларда әсас ҹәһәт һаггын наһаг үзәриндә гәләбәсиндән ибарәтдир. Ф. Көчәрли көстәрмишдир ки, бүтүн нағылларын сонунда нағылчы күләш үзү илә динләјиҹиләрә үзүнү тутуб дејир: «Онлар једиләр, ичдиләр, јерә кечдиләр, сиз дә јејин, ичин дөврә кечин» вә с.

Әшја вә тәбиәт һадисәләринин ҹанландырылмасы, инсанлара мәхсус хасијјәт вә кејфијјәтләрин әшја вә һејванлар үзәринә көчүрүлмәси, ҹәмијјәтдә, тәбиәтдә чох ади көрүнән һадисәләрин фантастик шәклә салынмасы, фөвгәл'адә һадисәләрлә гајнајыб гарышдырылмасы, кәләҹәјә никбин мүнасибәт, инам, хош әһвали-руһијјә, кениш епик лөвһәләрин, маҹәра вә мүрәккәб һадисәләрин боллуғу вә с. нағыллара хас олан хүсусијјәтләрдир.

М. Горки нағыллара јүксәк гијмәт вермишдир. Әдибә көрә нағыллар гәдим инсанларын һәјат, мәишәт, давраныш, мүба-

ризә вә әмәјини әкс етдирән нүмунәләрдир. «Бу нағылларда биз һејванларын әһлиләшдирилмәси, шәфалы отларын тапылмасы, әмәк аләтләринин ихтирасы ишләринин ин'икасыны ешидирик. Узаг кечмишдә инсанлар һавада учмағын мүмкүн олмасы һаггында дүшүнмүшләр. Буна учан халча һаггында әфсанә бир мисалдыр. Инсанлар јер үзәриндәки һәрәкәтин сүр'әтини артырмаг һаггында дүшүнмүшләр... аты мәнимсәмишләр, чајда, онун тәбии ахынындан даһа сүр'әтлә үзмәк арзусу авар вә јелкән ихтирасына сәбәб олмушдур, дүшмәни вә јыртычы һејванлары узагдан өлдүрмәк арзусу низә, ох вә каманын ихтирасына сәбәб олмушдур».[1] «Нағылларымыз һаггында» мәгаләсиндә исә әдиб көстәрир ки, ушаг јашларында онун дүнјакөрүшүнүн инкишафына ән чох тә'сир едән жанр халг нағыллары олмушдур. Әдибә көрә нағыл халг фантазијасыны, халг дилинин мәзијјәтләрини өзүндә чәмләшдирән көзәл бәдии сәнәт нүмунәсидир.

Бүтүн бунлара көрә дә нағыл чох гәдим дөврләрдән башлајараг дүнјанын ән бөјүк сәнәткарларынын да диггәтини өзүнә чәлб етмишдир. Бу сәнәткарлар бир сыра көзәл вә мәшһур әсәрләринин мөвзусуну халг нағылларындан көтүрмүшләр. М. Горки «Мин бир кечә» китабынын русча нәшринә јаздығы мүгәддимәсиндә көстәрир ки, бүтүн дөврләрин әдәбијјатчылары гәдимдән бәри нағыл вә нағыл мөвзуларына мүрачиәт етмишләр. Әдиб дүнјанын белә сәнәткарлары ичәрисиндә Апулеј, Кете, Балзак, Жорж Санд, Анатол Франс, Андерсон вә башгаларынын адларыны чәкир, рус классикләриндән Жуковски, Пушкин, Толстој вә башгаларыны бураја дахил едир.

Азәрбајчанын көркәмли сәнәткарлары да вахташыры халг нағылларына мүрачиәт етмишләр. Бу чәһәтдән Низами Кәнчәвинин јарадычылығы хүсусилә диггәти чәлб едир. «Сирләр хәзинәси»ндә, «Једди көзәл»дә чохлу халг нағылларындан истифадә олунмушдур. Ш. И. Хәтаи, М. Фүзули, М. Әмани, Г. Закир, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, А. Шаиг јарадычылығында нағыл вә нағыл мотивләриндән чох бачарыгла истифадә олунмушдур.

Азәрбајчан совет әдәбијјатында Ч. Чаббарлынын «Гыз галасы», С. Вурғунун «Ајын әфсанәси», «Гыз гајасы», «Булаг әфсанәси», М. Рәһимин «Арзу гыз», «Гырх гыз» поемаларынын да мөвзулары халг нағыл вә әфсанәләриндән көтүрүлмүшдүр. Ә. Аббасовун «Мәлик Мәммәд», М. Һ. Тәһмасибин «Чичәкли дағ» пјесләри. С. Рәһимовун «Пәри чынгылы», «Күлән балыг», Ә. Вәлијевин «Мадарын дастаны» әсәрләриндә нағыллардан истифадә едилмишдир.

Азәрбајчан нағылларында халгын милли хүсусијјәтләри, адәт-ән'әнәләри, мәишәт тәрзи тәсвир олунур. Бу нағыллар мүхтәлиф дөврләрдә халгын дүнјакөрүшүнү, һәјата мүнасибәтини, кәләчәк һаггында арзуларыны, азадлыг, мүстәгиллик уғрунда ха-

---

[1] М. Горки. Шура әдәбијјатынын вәзифәләри, Бакы, 1935, сәһ. 7—8.

ричи ишғалчылара јерли залымлара гаршы мүбаризәсини, онун өз гүввәсинә, кәләчәјә инамыны бәдии бојаларла әкс етдирир.

Нағылларын топланмасы нәшри вә өјрәнилмәси.

Бир сыра лирик жанрлардан фәргли олараг Азәрбајчан шәраитиндә епик жанрлар, нағыл, әфсанә, ләтифә, гаравәлли вә с. гәдимләрдә јазыја алыныб сахланмамышдыр. Нағылларымызын топланмасына, нәшринә исә XIX әсрин орталарындан башланмышдыр. Бүтүн XIX әср боју рус мәтбуатында күлли мигдарда Азәрбајчан халг нағыллары билаваситә шифаһи дилдән топланыб нәшр едилмишдир. Бу барәдә фолклоршүнаслыг бәһсиндә кениш мә'лумат верилмишдир. «Кәшкүл»дә «Ләтаиф» башлығы алтында бир сыра нағыл вә ләтифәләр чап олунмушдур.

XX әсрин әввәлләриндә «Мәктәб», «Дәбистан» журналларында чохлу нағыллар дәрч едилмишдир. Бунларда әсасән ушагларын јаш хүсусијјәти, бир сыра тәрбијәви мәсәләләр нәзәрә алынмышдыр.

Анчаг демәлијик ки, Азәрбајчан нағылларынын кениш, күтләви шәкилдә топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси јалныз Совет һакимијјәти илләриндә мүмкүн олмушдур. Ингилабын илк илләриндә «Азәрбајчаны тәдгиг вә тәтәббө чәмијјәти»нин, ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын сә'ји илә чохлу нағыллар топланыб чап едилмишдир. А. Багри, Ә. Сүбһанвердиханов, Ј. В. Чәмәнзәминли, Һ. Зејналлы, Һ. Әлизадә, Ф. Бабајев тәрәфиндән күлли мигдарда нағыллар топланмышдыр. «Азәрбајчан түрк нағыллары» (1935) (рус дилиндә), Һ. Әлизадәнин «Азәрбајчан ел әдәбијјаты» (1929), «Дастанлар вә нағыллара» (1937) китабларындакы нүмунәләр хүсусилә гејд едилмәлидир.

Һәлә 30-чу илләрдән Азәрбајчан нағылларынын топланмасы илә М. Һ. Тәһмасиб, Ә. Ахундов, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы дөврдә исә Н. Сејидов мәшғул олмушлар. Онларын топладығы материаллар мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф нәшрләр васитәсилә охучулара чатдырылмышдыр. Һәмин нәшрләр ичәрисиндә ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын фолклор шө'бәсинин үч чилдлик (1941—1947) вә Азәрбајчан ЕА Низами адына Әдәбијјат Институту фолклор шө'бәсинин 5 чилдлик (1960—1964) нәшрләрини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Бу илләрдә М. Һ. Тәһмасиб, Ә. Ахундов, Н. Сејидов ајрыча китаблар шәклиндә дә нағыллар чап етдирмишләр. Бунунла белә, адлары чәкилән алимләр Азәрбајчан нағылларынын мүхтәлиф проблемләринә даир мәгаләләр јазмыш, тәдгигат ишләри апармышлар. Бу бахымдан Н. Сејидовун «Азәрбајчан нағылларында ичтимаи һагсызлыг әлејһинә мүбаризә мотивләри», Лалә Һәсәнованын «Азәрбајчан сатирик мәишәт нағыллары» әсәрләри хүсусилә диггәти чәлб едир.

Совет һакимијјәти илләриндә дүнја, рус, ССРИ халгларынын нағылларындан ибарәт тәрчүмә китаблары да Азәрбајчан охучуларына чатдырылмышдыр.

Нағылларын груплашдырылмасы. Дүнјанын бүтүн нағыл топлајанлары вә тәдгигатчылары бу жанрын тәснифи илә дә мәшғул олмушлар. Анчаг индијә гәдәр нағылларын дәгиг, сабит бөлкүсү јохдур. Мә'лумдур ки, нағыллар мөвзу, идеја, тәсвир, веситә вә үсулларына көрә мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Нағылларын өјрәнилмәси вә тәдгигатыны асанлашдырмаг үчүн бөлкү апармаг, онлары груплашдырмаг лазымдыр. Һәлә XIX әсрин әввәлләриндә мәшһур рус нағыл топлајанлары И. П. Сахаров вә А. Н. Афанасјев рус халг нағылларынын бөлкүсүнү апармаға чалышмышлар. И. П. Сахаров нағыллары гәһрәманларын характеринә көрә (мәсәлән, ағыллы, икид, һијләкәр, јелбејин вә с.) тәсниф етмишдир. Һејванлар һаггында олан нағыллар онун бөлкүсүнә дахил едилмәмишдир. Она көрә дә бу бөлкү о заман елм аләминдә гејд едилмәди. А. Н. Афанасјев исә нағыллары үч әсас група ајырмышдыр: һејванлар һаггында нағыллар, сеһирли нағыллар вә мәишәт нағыллары, XIX әсрин сонларында А. В. Владимиров да нағыллары: һејванлар һаггында, әсатирләр вә мәишәт нағыллары ады алтында үч јерә бөлмүшдүр.

Азәрбајчанда да мүхтәлиф вахтларда нағыллар тәсниф едилмишдир. Мәсәлән, Ј. В. Чәмәнзәминли нағыллары үч група ајырмышдыр: гәдим ајинләрлә, зәрдүштлүклә бағлы нағыллар, тарихә јанашан нағыллар вә чочуг нағыллары, Һ. Араслы, М. Һ. Тәһмасиб, Ә. Гарабағлы, Н. Сејидов, В. Вәлијев, А. Нәбијев вә б. исә нағыллары мүхтәлиф чүр тәсниф етмишләр. Индики дөврдә нағылларымызы тәхминән ашағыдакы кими груплашдырмаг олар: һејванлар һаггында нағыллар, сеһрли нағыллар, тарихи нағыллар, аилә-мәишәт нағыллары, сатирик нағыллар.

Һејванлар һаггында нағыллар. Инсанлар чох гәдим заманлардан башлајараг һәмишә бу вә ја дикәр дәрәчәдә һејванларла тәмасда олмушлар. Бәшәр чәмијјәтинин мүхтәлиф инкишаф пилләләриндә инсанларын һејванлара олан мүнасибәти дә дәјишмишдир. Әлбәттә, бүтүн бунлар чүрбәчүр нағылларда өз изләрини сахламышдыр. Гәдим инсанлар бир тәрәфдән һејванлары мүхтәлиф јолларла овламыш, онун әтини јемиш, судүнү ичмиш, дәрисини кејмишләр. Сонракы инкишаф дөврүндә исә һејвандарлыг пешәсини сечән инсанлар мүхтәлиф һејванлары сахламагла мәшғул олмушлар.

Һејванлар һаггында гәдим нағыллар чох заман әчдадын һејванларла рәфтары һаггында чаванлара нәсиһәти, вәсијјәти олмушдур. Хырда-хырда әһвалатларын садә тәсвирләриндән ибарәт олан бу шифаһи данышыглар бәдии тәфәккүрүн инкишафы илә нағыла чеврилмишдир. Заман кечдикчә һејванларын мө'чүзәли һәјатдан алынан бир сыра епизодлары бу нағыллары зәнкинләшдирмишдир. Тотем дә елә гәдим инсанларын һејванлара е'чазкар мүнасибәтинин нәтичәсидир. Азәрбајчан шәраитиндә мүхтәлиф дөврләрдә өкүз, инәк, гурд, хоруз, илан вә башга һејванлар тотем кими мүгәддәсләшдирилмишдир. Заман кечдикчә

һејванларын бир чоху әһлиләшдирилмиш, инсанларын достуна, көмәкчисинә чеврилмишдир.

Халг әдәбијјатымызда инәк, өкүз, илан тотеми һаггында даһа чох әфсанә, рәвајәт вә нағыллар мөвҹуддур. «Көрүнүр, илан мидијалыларын да тотеми олмушдур. Иланлара ситајиш јерләри (Илан пири) Азәрбајҹанда сон заманлара гәдәр галмышдыр».[1]

Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатында инсанларын һејванлара мүнасибәтини өзүндә бариз шәкилдә әкс етдирән нағыллара «Овчу Пирим» вә «Фатманын нағылы» характерик мисалдыр.

Халг ичәрисиндә Пиримин овчулуғу һаггында инди дә чохлу әфсанәләр долашыр. Әксәр рајонларда инди дә сылдырым гајаларда онун мәскәни көстәрилир. Овчу Пиримин е'ҹазкар силаһындан, сал гајалара һәкк олунан әфсанәви дәмир чарыгларындан данышылыр. Нағылда көстәрилир ки, өмрүндә Овчу Пиримин күлләси боша чыхмамышдыр. Бир күн ова кедәркән о бирбирилә далашан ики илана раст кәлир. Бири ағ, о бириси исә гара. О, гара иланы нишан алыб атыр. Оху һәдәфә дәјмир. Сән демә ағ иланлар падшаһынын гызы имиш. Гыз Овчу Пирими атасынын јанына апарыр, она тапшырыр ки, јахшылығын әвәзиндә атасындан хаһиш етсин, онун ағзына түпүрсүн. Иланлар падшаһы әкәр разы олмаса, Пирим кәрәк инадындан дөнмәсин. Иланлар падшаһы Овчу Пиримин ағзына түпүрүр. Овчу Пирим һејванларын, гушларын дилини билир, биткиләр аләминин сирләринә вагиф олур. Анҹаг она тапшырылмышдыр ки, бу сирри һеч кимә ачмасын. Лакин о, узун мүддәт бу сирри сахлаја билмир вә арвадына сөјләјир. Бунунла да мәһв олур.

Бу нағылда илан там мә'насы илә тотемдир. О харигүл'адә гүввәјә маликдир, һәтта онун ағзынын сују ади инсан олан овчу Пиримә дә харигүл'адәлик верир. О, тәбиәтин кизли сирләрини дәрк етмәјә башлајыр. Мараглыдыр ки, бурада иштирак едән һејванлар да «хејир» вә «шәр» гүввәләр бөлкүсү чәрчивәсиндәдир. Мә'лум олдуғу үзрә, Пиримә көмәк едән хоруз вә ит гәдим Азәрбајҹанда «мүгәддәс», ону парчалајан ҹанавар исә «мәл'ун» һесаб едилмишдир».

Нағылларымызда инсанлара көмәк едән, онлара һәјат, боллуг верән дикәр һејванлара да раст кәлирик. Мисал үчүн «Мүгәддәс балыг», **«Ахмаг киши»** нағылларында балыг белә тәсвир едилир. Јахуд «Армудаһла түлкү» нағылында түлкү, «Әлијарла довшан» нағылында довшан, «Чил мадјан»да ат вә с. бу нағылларын гәдимлијини сүбут етмәкдәдир.

Гәдим инсанлара мәхсус олан бу тәсәввүрүн галыгларыны инди халг ичәрисиндә «Көјчәк Фатма», «Фатманын инәји», «Фатма вә Кијав» адлары илә мүхтәлиф вариантларда сөјләнән нағылларда ајдынча көрмәкдәјик (10,6). Мә'лум

---

[1] И. Әлијев. Гәдим Азәрбајҹан тарихи һаггында очеркләр. Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, 1950, сәһ. 167.

олдуғу үзрә, бу нағылда Фатма адлы бир гыз тәсвир олунур. О, кичик јашларындан анасыны итирмиш, өкеј ананын әлинә дүшмүшдүр. Анасы Фатмаја тапшырыр ки, инәјә јахшы бахсын, нә кими чәтин ишләрә дүшсә инәкдән сорушуб көмәк алсын.

Аналығы Фатманы чох инчидир. Фатманын исә јеканә сирдашы инәк иди. Бир күн өкеј ана бу ишдән һали олур вә әрини инәји кәсмәјә мәчбур едәјир. Фатма инәјин сүмүкләрини јығыб бир јерә басдырыр вә һәмишә чәтинә дүшәндә кедиб орада ағлајыр.

Бир күн өкеј ана өз гызы илә тоја кедир. Фатма јенә инәјин сүмүкләри үзәриндә ағлајыр. Сүмүкләр дилә кәлир вә Фатмаја бир дәст көзәл палтар верир. Фатма тојдан гајыданда гызыл башмағынын тајыны чајда итирир. Буну бир шаһзадә тапыр вә саһибини тапа билсә онунла евләнәчәјини билдирир. Өкеј ананын Фатманы кизләтмәсинә бахмајараг, шаһзадә Фатманы тапыр вә онунла евләнир.

Көрүндүјү кими, бурада инәк хошбәхтлик кәтирән бир варлыг кими көстәрилмишдир. Һәмин нағылын башга бир вариантында исә инәк әвәзинә өкүз тәсвир едилир. Бүтүн бунлардан көрүнүр ки, гәдим заманларда Азәрбајчан халгынын севдији, ситајиш етдији, өзүнә әчдад сајдығы һејванлардан бири өкүз олмушдур. Өкүзүн мүгәддәсләшдирилмәси халгын әкинчилик мәшғулијјәти илә дә бағлыдыр.

Сеһрли нағыллар. Гәдим нағыллар ичәрисиндә сеһрли нағыллар хүсуси бир јер тутур. Бунларда халгын, гәдим инсанларын тәбии гүввәләрә, вәһши һејванлара гаршы мүбаризәси өз бәдии әксини тапмышдыр. Тәбии гүввәләр, вәһши һејванлар гаршысында ачиз галан гәдим инсанлар бу гүввәләри һәмин нағылларда див, әждаһа шәклиндә тәсвир етмишләр. Демәли, бу нағылларын идеја-бәдии әһәмијјәтиндән башга, бир дә гәдим инсанларын материалист тәфәккүрүнүн изләрини мүһафизә едиб сахладығы үчүн елми әһәмијјәти дә гејд едилмәлидир. Сеһрли нағыллар Азәрбајчан халгынын фантазијасынын, бәдии тәфәккүрүнүн көзәл бир ифадәсидир. «Шәмс вә Гәмәр», «Мәлик Мәммәд», «Шаһзадә Мүталиб», «Һатәмин нағылы», «Гарагаш», «Ах-вах», «Сеһрли үзүк» вә б. белә нағыллара мисал ола биләр.

Сеһрли нағылларын характер хүсусијјәти одур ки, бунларда гәһрәманлар сеһр, чаду, әфсунларын көмәјилә дүшмән үзәриндә гәләбә чалыр. Дивләрә, әждаһалара, гырылмаз тилсимләрә гаршы вурушурлар. Бу нағылларда мүхтәлиф әфсанәви јерләрдә, зүлмәт дүнјасында һәтта о бири дүнјада тәсвир едилән һадисә, әһвалатлар халгын реал мүбаризәси, изтираблары, хошбәхт кәләчәк һаггында арзусу, дүшмәнләрә нифрәти кими өзүнү бүрузә верир. Максим Горки белә нағыллардан бәһс едәрәк дејирди: «Гәдим әфсанәләрин, әсатирләрин мә'насы гәдим инсанларын өз әмәкләрини јүнкүлләшдирмәјә чалышмаларындан, әмәк мәһсулдарлығыны артырмаларындан, дөрдајаглы, икиајаглы

дүшмәнләр әлејһинә силаһланмаларындан вә һәмчинин сөз гүввәси илә әфсун, чаду үсулу илә тәбиәтин инсанлара дүшмән олан бәлаларына тә'сир етмәк арзуларындан ибарәтдир».

Әкәр диггәт едилсә сеһрли нағылларда раст кәлдијимиз әфсун, чаду, тилсим вә с. һеч дә дини, мистик характер дашымыр. Бу тилсимләр, чадулар ичәрисиндә халгын истәкләри, арзулары ачыг-ајдын өзүнү көстәрир. «Кечәл Мәммәд», «Күл оғлан», «Мәлик Мәммәд» вә саир нағылларын гәһрәманлары халг ичәрисиндән чыхмыш икидләрдир. Беләликлә, Симург гушлары, көјәрчинләр, пәриләр, сеһрли үзүк, сүфрә вә мүхтәлиф әшјалар вә с. көмәкчи гүввәләр исә һәлә ачизлик көстәрән бу гәһрәманларын мүбаризәсини даһа да реаллашдырыр, хејрин шәр, әдаләтин ичтимаи һагсызлыг үзәриндә гәләбәсини шәртләндирир. Демәли, бу нағылларда биз халгын бәхт, тале, хошбәхт һәјат вә саирә һаггында арзуларыны вә үмумијјәтлә, дүнјакөрүшүнү өјрәнирик. Бу чәһәтдән сеһрли нағылларын мүһүм елми-тарихи әһәмијјәтини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр.

Див сеһрли нағылларда тез-тез иштирак едән мәнфи гүввәләрдәндир. Бу заман гүбвә харичи көрүнүшү чәһәтдән кобуд, ејбәчәр, нәһәнкдир. Дивләрин 1, 7, һәтта 40 башы олдуғу тәсвир едилир. Онлар бә'зән учур, көзәл гыз вә оғланлары оғурлајыр, әсир едир. Бә'зән онларын адам әти једији тәсвир едилир. Дүнјада олан ән јахшы не'мәтләр, о чүмләдән гызыл, күмүш, дашгаш күја ки, дивләрин ихтијарында олур. Учан халча, сүфрә, сеһрли үзүк дә дивләрин әлиндә олур. Бә'зән дивләр зүлмәтдә јашајырлар. Дивләр гәддар, кобуд, амансыз олдуглары гәдәр дә горхаг, бачарыгсыз, сарсаг, садәлөвһдүрләр. Мәсәлән, «Һахнәзәр» нағылында горхаг Нәзәр дивләри алдадыр, халчаны, үзүјү вә сүфрәни көтүрүб гачыр. Көзәл гызлары оғурлајыб апарсалар да дивләр онлары өзләринә табе едә билмирләр. Бүтүн нағылларымызда бу горхунч, нәһәнк дивләр гәһрәманлар тәрәфиндән мәғлуб едилир,әдаләт нағылын сонунда гәләбә чалыр.

Див гәдәр горхунч гүввәләрдән бири дә әждаһалардыр. Әждаһалар да азман вә нәһәнк тәсвир олунур. Бунларын да 3, 7, 40 башы олдуғу көстәрилир. Әждаһалара нағылларда әсасән ики јердә раст кәлинир. Онлар сују кәсиб халга әзаб верирләр. Бә'зән дә гәһрәманын көмәкчиси олан Симург гушларынын јуваларында олан балалары јејирләр. Онлар Симургун јумурталарыны јемәк, јахуд балаларыны мәһв етмәк истәјирләр, һәмишә дә гәһрәман вә онун көмәкчиләри тәрәфиндән мәғлуб едилирләр.

«Мәлик Мәммәд» нағылы.

«Мәлик Мәммәд» нағылы үзәриндә апарылан мүшаһидәләр, үмумијјәтлә, сеһирли нағылларын хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн кифајәт едәр. Бу нағыл илә илк дәфә кениш шәкилдә јазычы вә фолклоршүнас Ј. В. Чәмәнзәминли мәшғул олмушдур. Шифаһи дилдән јазыја алдығы бу нағылы о, ики дәфә чап етдирмиш, бир нечә мәгаләсиндә бу барәдә әтрафлы сөһбәт етмишдир. Јухарыда көстәрдик ки, сеһрли нағылларда гәдим ин-

санларын е'тигадларынын, материалист тәфәккүрүнүн изләри галмышдыр. Сеһр, чаду вә әфсунларын ичәрисиндә гәдим инсанын материалист тәфәккүрүнүн изләрини көрмәк чәтин дејилдир. Чох диггәтәлајигдир ки, Ј. В. Чәмәнзәминли дә сеһрли нағыллара дедијимиз һәмин чәһәтләрдән јанашыр, хүсусилә бу нағылларда гәдим азәрбајчанлыларын зәрдүштлүклә әлагәдар е'тигадларыны ахтарыр вә онун чыхардығы нәтичәләр дә әсасән дүзкүндүр. Әдиб јазыр: «Бүтүн Азәрбајчан нағыллары ичәрисиндә «Мәлик Мәммәд» тип сајылдығы үчүн, бунун тәһлили гејриләрини дә изаһ едәр». «Мәлик Мәммәд»ин фәлсәфәси тәбиәтдәки икилији тәсвир еләјир. Бир тәрәфдә һүрмүзлә вә онун халг етдији нур, әбәди һәјат, һагг вә әдаләт, о бири тәрәфдә дә Әһримән вә күруһи: гаранлыг дүнјанын мәһсулу олан дивләр, әждаһалар, бүхл, һәсәд, фәна фикирләр бир-бирилә «әбәди чарпышмада олан бу ики гүввә һөрмүзүн гәләбәси илә нәтичәләнир».[1]

Көркәмли әдибин көстәрдијинә көрә «Мәлик Мәммәд» нағылында һәмин мәсәлә ашағыдакы кимидир: «Е'чазкар алма ағачы падшаһа даим чаванлыг һазырлајыр. Лакин Әһримәнин хәлг етдији див буна мане олур. Мүбаризә башлајыр, мүвәффәгијјәт Мәлик Мәммәдин тәрәфинә кечир. Чүнки о, тәмиз гәлбли вә зәки бир шәхсијјәтдир. Ики бөјүк гардаш һүсн-нијјәтдән мәһрум олдуглары үчүн мүвәффәгијјәт әлдә едә билмирләр.

«Мәлик Мәммәд» нағылында тәсвир едилән алма ағачы һәр үч күндән бир бар јетирир. Бу ағачын барыны јејән һәр кәс 15 јашында чавана чеврилир. Гочалмыш падшаһ бу алманы јемәк һәсрәтиндәдир. Анчаг кечәјарысы јетишән алма сәһәр ачылар-ачылмаз јох олур. Мәлик Мәммәдин икидлији дә бу әһвалатла әлагәдар башланыр. Ј. В. Чәмәнзәминли кәнчлик, өмүр, сәадәт мәнбәји кими верилән бу алманы «Авеста» әсәриндә тәсвир олунан гәдим ајин вә е'тигадларла бағламаға чалышыр. О јазыр ки, «Авеста»да алма ағачына бәнзәр «Наара» ағачы вар. Күр вә Араз чајлары арасында јашајан гәдим иргләрин е'тигадынча «Наара» ағачы... бүтүн нәбатата руһ верәрмиш. Бә'зиләри «Наара»ны әбәди һәјат бәхш едән ағача бәнзәдирләр. «Мәлик-Мәммәд»дәки алма ағачы «Наараја» чох бәнзәјир. Алманы јејән чаванлашыр вә әбәди һәјата һасил олур.

«Шәмс вә Гәмәр» нағылы.

Бә'зи сеһрли нағылларымызда гәдим инсанларын астрал көрүшләри дә, јә'ни көј чисимләри вә онларын хүсусијјәтләри һаггындакы мүлаһизәләри дә ифадә олунмушдур. Мә'лумдур ки, халгын бу барәдә фикирләри бир сыра тапмачаларда, бағламаларда, ашыг дејишмәләриндә, ај, күн, улдузларла әлагәдар олан әфсанәләрдә дә сахланмышдыр. Бу чәһәтдән «Меһр вә Мүштәри», «Таһир вә Зөһрә» дастанлары да диггәтәлајигдир. Халгын сәма, көј чисимләри вә с. һаггында мүәјјән мүлаһизәләри ејни заманда «Шәмс вә Гәмәр» нағылында да өз бәдии ифадәсини тапмыш-

---

[1] Ј. Вәзир. Азәрбајчан нағылларынын әһвали-руһијјәси. Әсәрләри. III чилд. Бакы, 1977, сәһ. 46.

дыр. Бурада һадисәләр әввәлчә мәһәббәт дастанлары үслубунда нағыл олунур. Бир сыра епизодлар «Шаһ Исмајыл», «Таһир вә Зөһрә» дастанларындакы әһвалатлары хатырладыр.

«Шаһ Исмајыл» дастанында олдуғу кими, бурада да әсәр өвлад һәсрәтилә башлајыр: дәрвиш кәлир, алма верир, өвлад доғулур, ону моллаја тапшырырлар. О, мәктәбдә дәрс охујуб баша чыхыр. Бүтүн бунлар «Шаһ Исмајыл» дастанынын әввәлиндәки һадисәләрә бәнзәјир. Бундан сонра Гәмәр (оғлан) вә Шәмс (гыз) бири дикәриндән хәбәрсиз евләнмәк һаггында ата-аналарынын тәклифини рәдд едирләр. Чүнки Гәмәр охудуғу китабларда вәфасыз гадынлара, Шәмс исә вәфасыз кишиләрә раст кәлмишдиләр. Бу да мараглыдыр ки, једди иллик мәсафәси олан өлкәләрдә јашајан бу гәһрәманлары мәлакәләр падшаһынын гызы вә чинләр падшаһынын оғлу бир-бирилә таныш едир. Беләликлә, һадисәләр мәһәббәт дастанларындакы бутаны хатырладыр. Көрүнүр «Шәмс вә Гәмәр» мәһәббәт дастаны шәклиндә дә мөвчуд олмуш вә ифа едилмишдир.

Нағылда сурәтләрин һамысынын адлары көј чисимләринин адларындан көтүрүлмүшдүр. Гәмәр, Шәмс, Гәмәрин дајысы Асиман (көј), Шәмсин севкилисиндән ајрылыб дүшдүјү өлкәдә падшаһын гызынын ады Афтабдыр, Гәмәрин оғланларынын ады Сәттар вә Үлкәрдир. Үлкәрин дидәркин дүшдүјү заман сығындығы падшаһын гызынын ады Көкәбдир. Сәттара әзаб вә әзијјәт верән чөрәкчинин рәһмдил гызынын ады Маһируһдур. Шәмс јад бир өлкәдә бир падшаһа нөкәр олур. Оғлан палтары кејир, адыны дәјишдириб Рөвшән гојур («Алы хан вә Пәри ханым» дастанында олдуғу кими) вә с.

Көрүндүјү кими, нағылын әсас гәһрәманларынын һамысынын адлары сәма чисимләри илә әлагәдардыр. Бир чәһәт дә хүсуси мараг доғурур: адларыны чәкдијимиз сурәтләрин һамысы мүсбәт гәһрәманлардыр. Нағылда бүтүн бәлалар вә дәһшәтләр онлара гаршы јөнәлдилир.

Сурәтләрин адлары көј чисимләриндән көтүрүлсә дә, бүтүн һадисәләр јердә баш верир. «Шәмс вә Гәмәр» чох чидди ичтимаи мәзмуна малик бир нағылдыр. Һадисәләр чох гәрибә адалар вә шәһәрләр арасында чәрәјан едир. Бир ададан дикәринә илдә бир дәфә кәми јола дүшүр вә с. Бүтүн нағыл боју гәһрәманлар зүлм вә зилләт ичиндәдирләр. Онлар өз ев-ешијиндән, өз өлкәсиндән дидәркин дүшүр, сәфил һәјат кечирмәјә мәчбур едилир, нөкәр, муздур олур, мин чүр мәһрумијјәтләрә вә әзаблара дүчар едилирләр. Нағылда Гәмәр илә Шәмс сүжети баша чатыр, онлар бир-биринә говушур, хошбәхт олур. Сонра икинчи сүжет хәтти башлајыр. Онларын өвладлары—оғланлары Сәттар вә Үлкәр өлкәләриндән дидәркин дүшүр, гул кими әлдән-әлә кечирләр. Онлар адамјејәнләрин, залымларын әлиндә мин бир әзаба дүчар едилир, нечә дәфә өлүмүн пәнчәсиндән хилас олурлар. Гәфәсә салыб һејван кими онлары кәздирирләр вә с. Бүтүн бунлар исә мүхтәлиф дөврләрдә, әсрләрдә сүркүн олунан, вәтәндән

дидәркин дүшән инсанларын кечирдији әзаб вә әзијјәтләрдир ки, нағылда мүхтәлиф рәмз, сеһр, фөвгәл'адә әһвалатлар фонунда тәсвир олунур.

Гәмәр, Шәмс, Асиман, Афтаб хејирхаһлыг, аличәнаблыг, һуманизм, дәјанәт рәмзидирләр. Нағылын бир јериндә тале Гәмәри һәјатындан артыг севдији Шәмсдән ајырыр. Дүнја онун башына дар олур. Севкилисинин сорағына дүшүб кедәркән мешәдә она јаралы бир марал раст кәлир. О, көрүр ки, сәјјад охла ана маралын гычларыны гырмышдыр, ики көрпә баласы баш-баша вериб анасынын јанында јатыр. Ана маралын көзләриндә јаш дамчылары вар. Гәмәр күнләрлә бурада дајаныр, маралы сағалдыр, балаларыны севиндирир, сонра өз ишинин далынча кедир. Бүтүн бунлар халгын өз гәһрәманынын мә'нәви аләмини ачмаг үчүн васитәдир. Халг өз өвладларыны Гәмәр кими көрмәк истәјирди. Гәмәр падшаһ оланда өлкәни әдаләтлә идарә едир.

«Шәмс вә Гәмәр» нағылынын чох мараглы сүжет хәтти вар. Чохлу вә мүрәккәб һадисәләр халг сәнәткарлары тәрәфиндән усталыгла дүзүлмүшдүр. Чохлу сеһр, чаду, тилсимләрин ичәрисиндә халгын ајдын, саф дујғулары, һәјат арзулары өзүнү көстәрир. Бүтүн чәлладлар, залымлар өз чәзасыны алыр. Һәгигәт, һагг, әдаләт гәләбә чалыр. Бүтүн гәһрәманлар өз арзуларына чатырлар.

Тарихи нағыллар. Тарихи нағыллар һөкмдарлар, падшаһлар, халг гәһрәманлары, мәшһур сәнәткарлар, ингилабчылар һаггында јарадылыр. Бу нағылларда һәмин шәхсијјәтләрин һәјаты, фәалијјәти илә әлагәдар олан һадисәләр әсас тәсвир објектинә чеврилир. Тарихи нағылларда халг күтләләринин һөкмдарлара мүнасибәти ин'икас етдирилмишдир. Һәмин һөкмдарларын фәалијјәти, давранышы, јахшы вә пислији һаггындакы халгын фикирләрини өјрәнмәк чәһәтиндән нағылларын мүһүм елми әһәмијјәти дә гејд едилмишдир. М. Горки тарихи нағыллардан бәһс едәрәк јазыр: «Чох гәдим заманлардан бәри фолклор јорулмадан өз хүсуси јолу илә тарихә јолдашлыг едир. XI Лүдовикин, Иван Грознынын фәалијјәти һаггында, онун өз мүлаһизәси вардыр. Бу мүлаһизә мүтәхәссисләр тәрәфиндән јазылан тарих гијмәтләри илә дабан-дабана зиддир».[1] Тарихи һадисәләрлә әлагәдар јаранан нағылларымызда Дара, Искәндәр, Әнуширәван, ән чох исә Шаһ Аббасын адлары чәкилир. Македонијалы Искәндәрлә әлагәдар јаранан нағылларын бир гисми топланыб бир китабчада чап олунмушдур. Буна «Искәндәрин зүлмәтә кетмәси», «Искәндәрин балыглардан хәрач алмасы», «Искәндәрин бујнузу вар» вә с. нағыллары мисал көстәрә биләрик. Белә нүмунәләрин әксәријјәтиндә Искәндәр әдаләтли бир һөкмдар кими тәсвир олунур. Чох күман ки, халг сәнәткарлары бунларын бир гисмини Низами әсәрләринин гәһ-

---

[1] М. Горки. Шура әдәбијјатынын вәзифәләри, Бакы, 1935, сәһ. 31.

рəманы олан Искəндəрлə танышлыгдан сонра јарадыб сөјлəмишлəр. Мə'лумдур ки, Низаминин əсəрлəриндə Искəндəр əдалəтли бир һөкмдар кими гəлəмə алынмышдыр. Бунунла белə бир сыра əфсанə вə нағылларда халг күчү, халг һикмəти Искəндəр кими һөкмдардан јүксəк тутулурду. Мəсəлəн, «Искəндəр вə үзүк тапан чобан», «Искəндəрин гушлардан харач алмасы», «Искəндəр вə Фəгир» вə саирə. Бə'зи нағылларда исə Искəндəр һəм дə ачкөз, зүлмкар, ишғалчы кими тəсвир олунмушдур. Бу чəһəтдəн «Даранын нағылы» сəчијјəвидир. Дара ерамыздан əввəл јашамыш Иран шаһыдыр. О, бир чох үсјанлары јатырмыш, халга һəддиндəн артыг верки тə'јин етмиш, ишғалчылыг мүһарибəлəри апармышдыр. Нағылларда Дара гəддар, һијлəкəр, хəјанəти илə мəшһур олан ишғалчы бир һөкмдар кими тəгдим олунур.

Шаһ Аббас Азəрбајчан нағылларында тез-тез раст кəлдијимиз һөкмдарлардандыр. Азəрбајчан халгы кечмишдə узун иллəр Иран ишғалчыларына гаршы мүбаризə апармалы олмушдур. Шаһ Аббас Азəрбајчан халгынын əн гəддар дүшмəнлəриндəн биринə чеврилмишдир. Јалныз нағылларла дејил, «Короғлу», «Аббас вə Күлкəз» кими дастанларда да Шаһ Аббаса гаршы халгын кəскин нифрəти ифадə едилмишдир.

Шаһ Аббасын зүлмкар, гəддар, ишғалчы бир шаһ кими тəсвир олундуғу нағыллардан «Дашдəмирин нағылы», «Үч бачы», «Салеһ вə Валеһ» вə с. мисал көстəрə билəрик. Бир чох нағылларын əввəлиндə халг белə јумористик ифадəни тəкрар-тəкрар ишлəдир: «Шаһ Аббас чəннəт мəкан, тəрəзијə вурду тəкан, ики гоз бир кирдəкан»,«Салеһ вə Валеһ» нағылында исə халг Шаһ Аббас сарајынын əдалəтсизлик вə рүшвəтхорлуғуну ачыб көстəрирди.

«Салеһ вə Валеһ» нағылында Шаһ Аббас мəһкəмəси чинајəткар, хаин, пулаһəрис бир шəхсə бəраəт газандырыр. Халг буна чаваб олараг кечəллəрин васитəси илə əјани сурəтдə өз мəһкəмəсини дүзəлдир вə Шаһ Аббаса мүрачиəтлə белə дејир: «Бах мəһкəмəни белə едəрлəр, сəн нə билирсəн ки, мəһкəмə нə олан шејдир».

«Бафтачы шаһ Аббас», «Шаһ Аббасын бағбанлара верки гојмасы вə кери көтүрмəси», «Шаһ Аббасын доғулмасы» вə саирə кими нағыллар тарихи нағыллар групуна дахил едилə билəр. Бу нағылларда шаһ Аббаса нисбəтəн һүсн-рəғбəт һисс олунур. Көрүнүр шаһын тəрəфдарлары, јə'ни јухары синиф нүмајəндəлəри, шаһ Аббасы хејирхаһ, əдалəтли падшаһ кими гəлəмə вермəјə чалышмыш, «Чəннəт мəкан» адландырмыш, һəтта чох заман халгын бу шаһ һаггында јаратдығы нағыллара өз истəдиклəри епизодлары, əһвалатлары артырмыш, јахуд гондармышлар.

Мəишəт нағыллары. Нағылларын бөјүк бир групуну да мəишəт нағыллары тəшкил едир. Сај е'тибары илə бунлар башга груплардан чохдур. Халгын һəјаты, јашајыш тəрзи, дүнјабахышы, мүхтəлиф синифлəрə мүчасибəти вə с. əн

чох вә даһа ајдын шәкилдә бу нағылларда өз бәдии әксини тапмышдыр. Мәишәт нағыллары халг һәјатынын мүхтәлиф саһәләринә аид јарадылмышдыр. Һәчм е'тибары илә дә о гәдәр бөјүк олмајан бу нағыллар күтләләрин мәшәггәтли һәјатыны әкс етдирән, онлары мүбаризәјә руһландыран, динләјичијә әхлаги, тәрбијәви һиссләр ашылајан өлмәз сәнәт нүмунәләридир. М. Горки «Нағыллар һаггында» адлы мәгаләсиндә көстәрир ки, мән еркән, еһтимал ки, сәккиз јашында икән, нағыллар васитәсилә думанлы да олса, анламыш вә инанмышдым ки, аллаһлара, шејтанлара, чарлара, кешишләрә јад олан вә бүтүн шәр, күлүнч, ахмаг шејләри көрән, чох ағыллы вә чүр'әтли кимсә вардыр. «Нағыллар мәним хәјалымда башга бир аләмә пәнчәрә ачырдылар ки, орада нә исә азад вә горхмаз бир гүввә варды вә бу гүввә көзәл һәјат арзусу илә фәалијјәтдә иди». Бу гүввә М. Горкинин е'тираф етдији кими, һәмин көзәл нүмунәләрин јарадычысы олан халгдыр. Бизә елә кәлир ки, М. Горкинин кәнч јашларында бир сәнәткар кими јетишмәсиндә әсас рол ојнајан мәһз халгын күндәлик һәјатындан бәһс едән мәишәт нағыллары олмушдур. Азәрбајчан нағылларындан ашағыдакылары мәишәт нағыллары групуна дахил етмәк олар. «Једди гардаш, бир бачы», «Јетим Ибраһим вә сөвдакәр», «Ағ атлы оғлан», «Зәманәнин һөкмү», «Тәл'әтин нағылы». «Илјасын нағылы», «Нүшапәри ханым», «Дашдәмирин нағылы», «Дәрзи шакирди Әһмәд», «Көј көз коса», «Һачынын көпәји» вә с.

Мәишәт нағылларынын әсас гәһрәманлары кениш халг күтләләринин нүмајәндәләриндән (кечәл, муздур, чобан, нөкәр, илхычы вә с.) ибарәт олур. Нағылларын әввәлиндә онлар күчсүз, зәиф, бачарыгсыз кими тәсвир олунур. Сонра санки бунлар јени физики вә әгли гүввә кәсб едир, бүтүн манеә вә тилсимләрә гәләбә чалараг бачарыглы, ағыллы, әдаләтли инсан, һәтта тәдбирли һөкмдар дәрәчәсинә гәдәр јүксәлирләр. Сеһрли нағылларда бунларын әсас көмәкчиләри сеһрли гүввәләр: чаду, әфсун, мүхтәлиф әшјалар: үзүк, сүфрә, ағач, папаг, чәкмә вә с. олдуғу һалда, инди өз ағлы, күчү, зәкасы, мәһарәти, јери дүшәндә исә һијлә вә кәләји онларын гәләбәсини тә'мин едир. Мәсәлән, «Дәрзи шакирди Әһмәд» нағылында тәсвир едилир ки, гоншу падшаһ бир бәһанә илә бу өлкәјә бир нечә тапмача көндәрир. Бунлары ачан олмаса өлкә талан едиләчәк, вар-јоху чәкилиб апарылачаг. Бу тапмачалары шаһын сарајында олан ә'јанлардан, онун јахын адамларындан һеч кәс ача билмир. Шаһын әмрилә зиндана салынмыш дәрзи шакирди тапмачаларын чавабыны тапыр вә өлкәни таландан хилас едир.

«Кечәл» нағылында исә јохсул бир кишинин кичик оғлу Кечәл гәддар, көјкөз косаны алдадыр, нәтичәдә ону дәнизә салыб мәһв едир. «Ағ атлы оғлан» нағылында тәсвир едилир ки, падшаһын үч оғлу вар. Бири бәј гызындан олдуғу үчүн Бәјбала, о бириси хан гызындан олдуғу үчүн Ханбала адланыр. Үчүнчүсүнүн—балачасынын ады Нәрбаладыр, чүнки о, јохсул дәвәчинин

гызындан олуб. Сарајда атасы да башда олмагла һамысы Нәрбалаја һәгарәтлә бахыр. Лакин халг Нәрбаланы һамыдан икид, гәһрәман, һәм дә аличәнаб вә доғручул кими тәсвир едир. О, гардашларынын, атасынын хәјанәтини баша дүшүр, онлары мәғлуб едир. Нағылын сонунда, халг ону падшаһ сечир.

Мәишәт нағылларынын гәһрәманлары симасында халгын арзу вә истәкләри, онун тәчрүбә вә мүшаһидәләри, дүнја бахышы, кәләчәјә инамы тәсвир едилир, ағыл, зәка, чевиклик, аличәнаблыг, хејирхаһлыг илк плана чәкилир. «Газы вә кечәл» нағылында бүтүн нөкәрләри чана дојуран, онлара әзијјәт верән газы кечәлин гаршысында ачиз галыр вә нағылын сонунда ифша едилир. Јахуд «Илјас» нағылында бир гул кими әлдән-әлә сатылан халг нүмајәндәси Илјас өз ағлы илә шаһы вә вәзирләри, бүтүн сарај әһлини һејран едир.

«Бостанчы вә Шаһ Аббас» нағылында јохсул кәндли ағлы, һазырчавваблығы, мүдриклији илә гәләбә чалыр. Шаһ Аббас вәзири Аллаһверди хана дејир: «Аллаһверди вәзир, о кәндли сән ағылда адам дејил, чох ағыллы кишиди, јүнкүлсаггал олма». Бүтүн бунлара көрә дә варлыларын күлдүјү, әлә салдығы јохсуллар, кечәлләр һәр бир варлыдан һәм физики, һәм дә эгли чәһәтдән күчлү тәсвир едилирләр.

Азәрбајчан нағылларында һәм дә чох мараглы ибрәтамиз гадын сурәтләри тәсвир олунур. Бунларын реал, инандырычы нүмајәндәләри мәһз мәишәт нағылларындадыр. Халг бурада гадынларын һәм чәмијјәтдә, аиләдә мөвгеји һаггында тәсвирләрини верир, һәм дә өз фикир вә гајәләрини ирәли сүрүрләр. Нағыллардан өјрәнирик ки, халг сәнәткарлары өз гадынларыны һәм сәркәрдә, икид, рәшадәтли гәһрәман, евдә, аиләдә көзәл, сәдагәтли, вәфалы јолдаш, сирдаш, һәм дә көзәл, инсанлары валеһ едән бир варлыг кими көрмәк истәјирләр. «Нүшапәри ханым», «Һәсән Гара», «Гара вәзир», «Пишик вә падшаһ», «Күлнар», «Үч бачы». «Уста Абдулла» вә башга нағылларда биз буну ајдын көрүрүк.

«Нүшапәри ханым» нағылында гәһрәман көзәл бир гыздыр, атасы исә залым падшаһдыр. Падшаһын јеканә өвлады олан Нүшапәри һәлә кичик јашларында ат минмәк, гылынч ојнатмаг вә с. өјрәнир. Атыны миниб өлкәләри кәзир, һәр јердә һагсызлыгларла гаршылашыр. О өз вәтәниндә атасынын зүлмүнә дә көз јума билмир, дәфәләрлә атасыны зүлмдән әл чәкмәјә чағырыр. Буна көрә дә падшаһ гәзәбләнир, гызынын тапылыб өлдүрүлмәсини әмр едир. Нүшапәри ханым евдән гачыр, тәрәфдарлар топлајыр, атасыны тахтындан салыр, өзү өлкәни әдаләтлә идарә етмәјә башлајыр.

«Уста Абдулла» нағылында исә халг гибтә олуна биләчәк сәдагәтли, вәфалы, исмәтли бир гадын сурәти јаратмышдыр. Абдулланын арвадынын белә гәнирсиз көзәллијини ешидән шаһ, вәзири, вәкили, хәзинәдары, устаны сарајда бир ишә чәлб едир, өзләри исә бир-бириндән хәбәрсиз онун евинә кәлир, арвадыны

јолдан чыхармаға чалышырлар. Арвад бунлары нөвбә илә зирзәмијә салыр, һәрәсинә бир иш тапшырыр, әри гајыдандан сонра исә онлары ифша едир.

«Дашдәмирин нағылы»нда тәсвир олунур ки, залым бир падшаһын оғлу јох имиш. О, бир нечә дәфә евләнир, һәр дәфә дә гызы олур. О, гызы олан арвадларыны доғдуғу ушаглар илә бирликдә ја өлдүрүр, ја да евдән говур. Нәһајәт, бир гызла евләнмәздән әввәл белә бир шәрт бағлајыр ки, әкәр гызы олса, ушағы илә бирликдә өлдүрәчәкдир.

Шаһын бу јени арвадынын да гызы олур. Белә олдугда шаһын вәзири вә сәркәрдәси бир дәјирманчынын өзүнү вә арвадыны өлдүрүр, онларын көрпә ушағыны—оғлуну көтүрүб шаһын арвадынын јатағына гојурлар, гыз ушағыны исә апарыб туллајырлар. Дәјирманчы оғлу шаһзадә кими сарајда бој атыр. Вәзир вә сәркәрдә һакимијјәти әлләринә алмаг үчүн шаһы гәтлә јетирирләр, шаһзадәни исә шаһ гојурлар. Дәјирманчы оғлу ағыллы вә тәдбирлидир. Нәһајәт, о, вәзирин, сәркәрдәнин бүтүн чинајәтләрини ачыр, онларын һәр икисини өлдүрүр вә өлкәни әдаләтлә идарә етмәјә башлајыр. Бу нағылда диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири халгын мәһз дәјирманчы оғлуну шаһлыға чыхармасыдыр. Гәдим ән'әнәви тәсвирләрә бахмајараг, нағыл халг күтләләринин шүурунда јаранан дәјишиклији көстәрмәкдәдир.

Мәишәт нағылларынын бир чохунда гәһрәман физики чәһәтдән чох гүввәтли тәсвир едилир. Бунлар јалныз өз гүввә вә бачарығы илә ән дәһшәтли дүшмәнләрә галиб кәлә биләрләр.

Бунунла белә бир сыра мәишәт нағылларында гәһрәманларын көмәкчиләри дә олур. Бу көмәкчиләр реал гүввәләрдән ибарәт олур. Мәсәлән, мүдрик гочалар, ипәк гарылар вә с. Мәсәлән, «Аллаһверди чобан» нағылында гәһрәмана гоча бир ел ағсаггалы јол көстәрир. Онун мәсләһәти илә Аллаһверди чобан Хасај ханы өлдүрүр, халгы зүлмдән гуртарыр. Она көрә дә халг ону һөкмдар сечир. Бу типли нағылларда бир тәрәфдән күтләләрин залым һөкмдарлара гаршы нифрәти, бә'зән дә мүбаризәси тәсвир едилир, дикәр тәрәфдән халгын азадлыға, хошбәхт һәјата олан мејли, арзулары өз бәдии ифадәсини тапыр. Һөкмдар оландан сонра Аллаһверди чобан Хасај ханын гулларыны азад едир, чамаатын веркиләрини азалдыр вә өлкәни әдаләтлә идарә едир.

Јахуд «Кечәл» нағылына нәзәр салаг. Бурада бузов отаран Кечәл ханын гызыны алмаг истәјир. Хан кечәлин гаршысында јеринә јетирилмәси мүшкүл олан шәртләр гојур, ону кедәр-кәлмәз јерләрә көндәрир. Анчаг Кечәл үч дәфә белә горхулу сәфәрдән гәләбә илә гајыдыр, ханын дедикләрини көтүрүб кәлир. Буна бахмајараг јенә залым хан вә'динә әмәл етмир. Бу һагсызлыгларын шаһиди олан Кечәл Шејтандан өјрәндији һијлә васитәсилә елә әввәлчә шејтанын өзүнү, сонра да ханы өлдүрүр. Нәтичәдә Кечәл өзүнүн горхулу сәфәрләринин бириндән хан үчүн кәтирдији сеһрли нары кәсир, хилас етдији севкилиси илә бирликдә јејир вә һәр икиси он беш јашында чавана дөнүрләр.

Бурада гәһрәман мин чүр дәһшәтләр төрәдән, дини бир варлыг кими мәшһур олан шејтана да гәләбә чалыр. Дин нүмајәндәләри шејтаны бир чох фәлакәтләрин төрәдичиси кими тәгдим едирләр. Белә бир дәһшәтли варлыг да халг гәһрәманы гаршысында ачиз галыр. Бүтүн бунлар исә халгын өз күчүнә, гәһрәманынын гүввәсинә, бүтүн дини горху вә дәһшәтләрә бахмајараг һәгигәтин, дүзлүјүн сон нәтичәдә гәләбә чалачағына инамыны нүмајиш етдирирди (1,3. 229).

«Јетим Ибраһим вә сөвдәкәр» нағылында Ибраһим дивләрин әсир етдији Хуршуд ханымы гуртарыр, онун көмәји илә шаһа да гәләбә чалыр. Сонра сөвдәкәр онун башына мин бир бәла кәтирир. Ибраһим нағылда халгын ағлыны, тәдбирини тәмсил едир. Мәһз о, өз ағлы вә тәдбири илә дүшдүјү ағыр вәзијјәтләрдән гуртара билир. Сөвдәкәр тутдуғу әмәлләриндән пешман олур вә нәһајәт, өз чәзасына чатыр. «Сары говун» нағылында кәндлиләрин «башында бостан әкән» залым бир хана гаршы халгын мүбаризәси тәсвир олунур вә с.

Мараглы нағыллардан бири дә «Рејһан»дыр. Бу нағыл бә'зи хүсусијјәтләринә көрә сеһрли нағыллара бәнзәјир. Анчаг диггәтлә охујанда ајдын олур ки, бурада дивләр, әждаһалар, һәтта тилсимләр олса да, сүжет мәишәт мәсәләләри чәрчивәсиндәдир. Она көрә ки, бурадакы сурәтләр, хүсусилә Ајғыр Һәсән даһа чох реал тәсвир едилир. Ајғыр Һәсән сеһрли нағыл гәһрәманлары кими сеһр, чаду, тилсимләр васитәсилә дејил, өз күчү,ағлы, бачарығы илә гәләбә чалыр. О, нағылда чох күчлү, гүввәтли бир гәһрәман кими тәгдим олунур. Ајғыр Һәсән дивләрин әсир етдији гызлары—Хавәр, Зивәр вә Күләндам кими көзәлләри хилас едир. Јолдашлары Чаһанкеш вә Фәзаһир она пахыллыг едир, кәмәндини кәсиб ону гујуја атырлар. Һәсән, булаг башында сујун габағыны кәсән Әждаһаны өлдүрүр, шаһын гызыны хилас едир. О, һәмин шаһын вә Симург гушунун көмәји илә зүлмәт дүнјасындан чыхыр. Бөјүк гәһрәманлыглар көстәрир, хаин јолдашларындан интигам алыр, бачысы Рејһаны әсирликдән гуртарыр. Беләликлә, Ајғыр Һәсән үмумијјәтлә, шәр гүввәләрә, халгын дүшмәнләринә гаршы мүбаризә апаран бир гәһрәман кими елин нәзәриндә јүксәлир, халгын хиласкары кими чыхыш едир. Халг өз гәһрәманыны һәдсиз дәрәчәдә гүввәтли, күчлү көрмәк истәјир. Бу нағыл бир сыра хүсусијјәтләринә көрә «Мәликмәммәд» нағылыны хатырладыр. Анчаг бурада әсас һадисәләр даһа чох тилсим вә сеһрләрдән чыхарылараг реаллашдырылмыш, гәһрәман исә даһа чох халга јахын бир шәхс кими тәсвир едилмишдир. Ајғыр Һәсәнин мүбаризәси дә шәхси мүбаризә чәрчивәсиндән чыхмыш, ел, халг, онун әмин-аманлығы илк плана чәкилмишдир. Ајғыр Һәсән Мәликмәммәд кими шаһ оғлу дејил, јохсул синфин нүмајәндәсидир.

«Һачы вә көпәји», «Газынын мәһкәмәси», «Имам» вә с. нағылларда исә халгын фырылдагчы, ачкөз дин хадимләринә нифрәти, гәзәби ачыг-ајдын өз ифадәсини тапмышдыр.

Нағылларын бәдии хүсусијјәтләри. Азәрбајҹан нағыллары бәдии ҹәһәтдән камил әсәрләрдир. Кениш халг күтләләри әсрләр боју бу нүмунәләри заманын ән сәрт сынагларындан чыхармыш, онлары јалныз идеја вә мәзмунҹа дејил, форма, дил вә бәдии ифадә васитәләринин зәнкинлији ҹәһәтдән дә јүксәк сәвијјәјә галдырмышдыр. Азәрбајҹанда нағыллары дүзәлдән, јаддашында горујуб сахлајан вә чох ҹазибәли бир дилләдә данышан хүсуси сәнәткарлар олмушдур ки, онлара *нәггал* дејилмишдир. Гәдим азәрбајҹанлылар узун кечәләри нағылларла кечирмишдир. Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Нағыллары нечә топламалы» адлы мәгаләсиндә ашағыдакы гејдләр бу ҹәһәтдән мараглыдыр. «Әләләксәр нағыла вә бүтүн халг әдәбијјатына вагиф оланлар арвадлардыр. Арвадларын да ичиндә һамысы јох, јалныз халгын ишинә јарыјан вә онунла һәмишә тәмасда оланлар билирләр. Халга јахын оланлар мәшшатәләр, ағычылар, јенкәләрдир» (10, 49).

Азәрбајҹан нағылларынын өзләринә мәхсус форма хүсусијјәтләри вардыр. Халг сәнәткарларынын әсрләр боју сечиб, чилалајыб камилләшдирдији бу форма хүсусијјәтләри нағылларын бәдии емосионал тә'сирини артырмаг, јаддашларда даһа асан һәкк олунмасыны тә'мин етмәк мәгсәдини дашымышдыр. Нағылларда әсрләр боју сабитләшән, камилләшән ән'әнәви форма компонентләри вардыр. Нағыллар бир гајда олараг мүгәддимә илә башлајыр, буна *пишров* дејирләр. Халг сәнәткарлары баҹардыгҹа мүгәддимәни мараглы гурур, чох тә'сирли сөзләр, ифадә васитәләри, идиомлар сечирләр. Һәм дә мүгәддимә әсасән нағылларын умуми мәзмуну илә бағлы олмур. Мәсәлән: «һамам һамам ичиндә, хәлбир саман ичиндә, дәвә дәлләклик ејләр, көһнә һамам ичиндә, һамамчынын тасы јох, балтачынын балтасы јох, орда бир тазы көрдүм, онун да халтасы јох. Гарышга шыллаг атды, дәвәнин буду батды, милчәк миндим Күр кечдим, јабајнан довға ичдим. Һеч белә јалан көрмәмишдим. Нағыл-мағыл билмәрәм, билсәм дә сөјләмәрәм, хандан кәлән нөкәрәм, динмә бәјрүнү сөкәрәм» вә с. Чох заман сәнәткарлар бу мүгәддимәнин һәчмини бир-бирилә әлагәси олмајан бу ҹүр ифадәләрлә даһа да артырырлар.

Мүгәддимәдән сонра кириш, башланғыч кәлир. Реалист нағылларын әксәријјәти мүгәддимәсиз олур; «Бири вар иди, бири јох иди», «Күнләрин бир күнүндә, Мәһәммәд нәсир тининдә, көј имамын белиндә» вә с. Бунлардан башга нағылларда сонлуг-финал'да верилир. Бурада да чох мараглы халг кәламлары ишләдилир. Мәсәлән, Онлар једиләр, ичдиләр, јерә кечдиләр, сиз дә јејин, ичин, дөврә кечин. Көјдән үч алма дүшдү, бири мәним, бири гулаг асанларын, бири дә баҹадан баханларын. Сиз јүз јашајын, мән ики әлли, һансы чохдур ону сиз көтүрүн, јердә галаны мәним, Онлар једди күн, једди кечә тој еләјиб мурад һасил еләдиләр, сиз дә мурадыныза чатасыз.

Нағыл данышанлар мүхтәлиф һадисә вә әһвалатларын тәс-

вириндә мәшһур ән'әнәви ифадәләрдән, чүмлә вә кәламлардан истифадә едирләр. «Чәкиб чарығынын дабаныны, гырыб јерин дамарыны, күнә бир мәнзил тејји—мәназил, нағылларда мәнзил олмаз: аз кетди, үз кетди, дәрә тәпә дүз кетди, ијнә јарым јол кетди, кәлиб бир бағa јетишди». «Башдан кејинди, ајагдан гыфылланды, ајагдан кејинди, башдан гыфылланды», «Орада ајла, иллә, бурда мүхтәсәр диллә», «Дәрәләрдән сел кими, тәпәләрдән јел кими, бади-сәрсәр кими». «Ачы бијабанлыг, јашыл хијабанлыг», «Дағларын дабанындан, јолларын кәнарындан, ајаг үзәнкидә, диз габырғада, кетһакет, кедиб чыхды бир галачаја» вә с.

Бу кими ифадәләрлә јанашы халг сәнәткарлары нағылларда бағлама, бајаты вә дикәр ше'р парчаларындан да истифадә етмишләр. Мәсәлән, «Оххајын нағылы», «Фатманын нағылы» вә с. Бу чәһәтдән аллегорик нағыллар хүсусилә мараглыдыр. Һејванлар һаггында олан нағылларын бир групу кими аллегорик нағыллар да әсасән ушаглар үчүн јарадылыр. Бу нағылларда халг кичик балалара ән үмдә арзуларыны, өјүд нәсиһәт, һәјат тәчрүбәсини чатдырыр. Она көрә дә ел сәнәткарлары нағылларын мараглы, тә'сирли олмасыны тә'мин етмәк үчүн бурада чохлу ше'р парчаларындан истифадә едир. Белә ше'рләр ушаг әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәләри кими мәшһурдур. Мәсәлән, «Пыспыса ханым вә Сичан Солуб бәј», «Чик-чик ханым», «Түлкүтүлкү түнбәки», «Шәнкүлүм, Шүнкүлүм, Мәнкүлүм» вә башга нағыллары көстәрмәк олар.

Таппыр туппур атлылар,
Голлары баз бәндлиләр,
Шаһ евинә кедәрсиз,
Сичан бәјә дејәрсиз!

Пыспыса пүстә ханым,
Дабаны хәстә ханым
Дүшүб дәвә көлүнә
Боғулур хәстә ханым...

Јахуд гурд вә кечинин дилилә дејилмиш ашағыдакы парчалара диггәт едәк:

Гурд:

О кимди дамым үстә,
Дамым, дирәјим үстә?
Ашымы шор еләди,
Көзүмү кор еләди.

Кечи:

Мәнәм, мәнәм, мән паша,
Бујнузум гоша-гоша
Баламы сән јемисән
Кәл кирәк бир саваша.

Халг нағылларында һипербола, тәшбиһ, бәнзәтмә, идиом, тәзад вә с. кими бәдии тәсвир васитәләриндән чох усталыгла истифадә едилмишдир. Нағыллар халг дилинин мәзијјәтләрини өзүндә сахлајан ән гијмәтли фолклор нүмунәләридир.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. Азәрбајҹан нағыллары, 3 ҹилддә, чапа һазырлајанлар М. Һ. Тәһмасиб, Ә. Ахундов. Бакы, 1941—1947.
2. Азәрбајҹан нағыллары, 5 ҹилддә, ЕА нәшријјаты, 1960—1964.
3. Азәрбајҹан нағыллары. 2 ҹилддә, Азәрнәшр, 1970.
4. Гаравәллиләр, Бакы, 1967.
5. Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, II ҹилд, Бакы, 1969.
6. Низами әсәрләринин ел вариантлары, Бакы, 1941.
7. Азәрбајҹан әдәбијјаты инҹиләри, Нағыллар, «Јазычы», 1985.
8. Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы, 20 ҹилддә, I ҹилд, «Елм», 1982.
9. Дүнја ушаг әдәбијјаты китабханасы. Азәрбајҹан халг нағыллары, тәртиб едәни А .Нәбијев, Кәнҹлик, 1988.
10. Ј. В. Чәмәнзәминли. Азәрбајҹан нағылларынын әһвал-руһијјәси, Әсәрләри, III ҹилд. 1977.
11. М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајҹан нағылларында кечәл. «Револјусија» вә култура» журналы, 1939, № 1—2.
12. М. Һ. Тәһмасиб. Мүгәддимә, Азәрбајҹан нағыллары, I ҹилд, 1960.
13. Н. Ә. Гарабағлы. Азәрбајҹан әдәбијјатынын тәдриси методикасы, «Маариф», 1968, сәһ. 160—164.
14. Н. Сејидов. Азәрбајҹан нағыллары һаггында «Тәдгигләр», 1961, I китаб.
15. И. Бабајев. Азәрбајҹан нағылларында гәһрәманлыг мотивләри. В. И. Ленин адына АПИ-нин әсәрләри. 1959, № 7.
16. П. Әфәндијев. «Бири варды, бири јохду мөʼҹүзәси» Азәрбајҹан әдәбијјаты инҹиләри. Нағыллар. «Јазычы» 1985.
17 Л. Һәсәнова. Азәрбајҹан сатирик мәишәт нағыллары, «Јазычы», 1989

МОЛЛА НӘСРӘДДИН ЛӘТИФӘЛӘРИ

Үмуми мәʼлумат. Ләтифәләри дә чох заман нағылларын бир нөвү кими гәләмә верирләр. Анчаг ләтифә нағыла бәнзәсә дә, она јахын олса да, өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри илә сечилир. Ләтифә јығчам, садә, лаконик, јумористик бир жанрдыр. Нағылы билмәк, јадда сахламаг, данышмаг хүсуси бир мәһарәт тәләб едир. Буна көрә дә хүсуси нағылчылар вардыр. Амма ләтифәләр белә дејил. Онлары һамы билир, јадда сахлајыр вә данышыр. Өзү дә бирини дејән адам һөкмән једдисини данышмалыдыр. Беләликлә дә, бир кечәдә истәнилән гәдәр ләтифә сөјләмәк мүмкүндүр. Она көрә дә ләтифәләр тапмача, аталар сөзү, бајаты, маһны гәдәр чох јајылан вә халгын мәишәтинә дахил олан жанрдыр. Өзү дә бунлар јығчам олдуғу үчүн тез бир заманда мүхтәлиф дөврүн һадисәләринә, инсанларына аид олуна биләр.

Ләтифәләрин сону чох ибрәтамиз олур. Елә бир ләтифә олмаз ки, орада мүәјјән бир әхлаги, эгли, иҹтимаи нәтиҹә верил-

мәмиш олсун. Чох заман фикир бирҹә ҹүмлә илә ифадә едилир ки, о да ләтифәнин идејасыны тәшкил едир. Һәмин лаконик ифадәјә, афоризмә көрә дә ләтифә јадда галыр. Бу ҹәһәтдән ләтифәләр халг мәсәлләринә јахынлашыр.

Мә'лумдур ки, бир чох ләтифәләрдән чыхан нәтиҹәләр халг ичәрисиндә мәсәл кими ишләнир вә јашајыр. Халг һәјатындакы һадисәләри, тәҹрүбәсини, мүшаһидәләрдә үмумиләшдирмишдир. Буна көрә дә ләтифәләрин һәм дә тәҹрүби әһәмијјәти вардыр.

Азәрбајҹанда ләтифә жанры чох гәдим тарихә маликдир. Бунлар мүхтәлиф дөврләрдә, мүхтәлиф шәхсләрин адлары илә әлагәләндирилмишдир. Бә'зән бир шәхсин ады јаддан чыхмыш, ләтифә дикәр бир шәхсин адына бағланмыш вә јашамышдыр. Ләтифәләр Азәрбајҹанда ән чох ики нәфәрин—Бәһлул Данәндәнин вә Молла Нәсрәддинин ады илә бағлыдыр. Дејилдијинә көрә Бәһлул Данәндә әрәб хәлифәләриндән Һарун-әр Рәшидин гардашы олмушдур. Һәм Молла Нәсрәддинин, һәм дә Бәһлулун ады илә әлагәдар олан ләтифәләрин мәзмуну, идеја истигамәти арасында мүәјјән фәргләр вардыр.

Азәрбајҹан халгынын ән чох севдији ләтифәләр Молла Нәсрәддинин ады илә бағлы оланлардыр. Халг мүхтәлиф заманларда мүхтәлиф мүнасибәтләрдә јарадылан ләтифәләри дә заман кечдикҹә Молла Нәсрәддинин әһвали-руһијјәсинә ујғунлашдырмышдыр.

Топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси

Молла Нәсрәддинин ады илә бағлы олан ләтифәләр дүнјанын мүхтәлиф халглары ичәрисиндә гәдимдән бәри јајылыб јашамагдадыр. Академик В. А. Гордлевски һәмин ләтифәләрин јајылдығы әразидән данышаркән көстәрир ки, Түркијәдә, Аралыг дәнизи саһилләри өлкәләриндә, Румынијада, Сербијада, Крымда, Загафгазијада—һәр јердә бу ады танıјырлар. Дағыстанда, ерменилер, јәһудиләр арасында да Нәсрәддин чох јајылмыш бир шәхсијјәтдир. Хоҹанын дүзәлтдији ләтифәләрә Һиндистанда, Гәрби Авропада вә биздә раст кәлмәк олар. Нәсрәддинин ләтифәләри күндән-күнә чохалыр, заман онларын гаршысында аҹиздир».[1]

Мүхтәлиф өлкәләрдә Нәсрәддинә мүхтәлиф адлар верилмишдир: Хоҹа Нәсрәддин, Хаҹә Нәсрәддин, Молла Нәсрәддин. Бә'зән исә садәҹә олараг Хоҹа, Хаҹә, Молла, Әфәнди вә с. дејилмишдир. Бу адларын һеч бири дини маһијјәт дашымыр. Мәсәлән, Молла кечмиш заманлардан бәри Азәрбајҹанда елмли, биликли адамлара дејилмишдир. Мәсәлән, Молла Вәли Видади, Молла Пәнаһ Вагиф, Молла Ҹүмә вә с. Молла Нәсрәддин ләтифәләринин әсас формалашдығы вә јајылдығы дөвр XIII—XIV әсрләрә аид едилир. Анҹаг ләтифәләр Азәрбајҹанда әсас е'ти-

[1] *Бах:* Анектоды о Ходже Насреддине, Изд. Восточной литературы, М. 1957. сәһ. 243.

барилә XIX әсрдән топланмаға башланмышдыр. Бу чәһәтдән А. Захаровун топлајыб чап етдији нүмунәләр диггәти чәлб едир. О, ләтифәләрә вердији изаһларда јазыр: «Молла Нәсрәддин татар (Азәрбајчан... ред), ләтифәләринин севимли гәһрәманыдыр. Ону јалныз татарлар дејил, Иран, түрк, ермәни вә башга Шәрг халглары да севирләр.[1] Сонралар Д. А. Јеритсев топладығы ләтифәләри башга бир журналда чап етмишдир.[2] Топлајычы әлавә едир ки, Молла Нәсрәддинлә әлагәдар 800-ә гәдәр ләтифә она мә'лумдур.

XX әсрин әввәлләриндә мәтбуатда—мәсәлән, «Дәбистан», «Мәктәб» журналларынын сәһифәләриндә дә Молла Нәсрәддинин мүхтәлиф ләтифәләринә раст кәлирик.

«Молла Нәсрәддин» журналынын биринчи нөмрәсинин чапдан чыхмасы мүнасибәтилә Ф. Көчәрли бир мәгалә јазмыш вә бурада ләтифәләрин идеја-бәдии истигамәтини әсасән дүз гијмәтләндирмишдир. Һәмин илләрдә ләтифәләр китабча һалында да бурахылмышдыр (1908). Тәртибчи Ә. А. Мүзниб сонралар да бир нечә дәфә Молла Нәсрәддинин вә Бәһлул Данәндәнин ләтифәләрини чап етдирмишдир.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк күнләриндә ләтифәләр јенидән топланыр, низама салыныр вә чап олунур. Ә. А. Мүзнибин һәлә ингилабдан әввәл чап етдирдији ләтифәләр фолклоршүнас Һ. Зејналлы тәрәфиндән тәртиб едилир вә мүгәддимә илә китабча һалында бурахылыр (1927). Һәмин мүгәддимә Молла Нәсрәддин һаггында фолклоршүнаслығымызда илк кениш вә елми мәгалә иди. Һ. Зејналлы Молла Нәсрәддинин тарихи шәхсијјәт олмасы, бу ләтифәләрин јајылдығы әрази, онлардакы ичтимаи мә'на, сатира, јумор һаггында мараглы мә'луматлар вермишдир. Сонра ләтифәләри М. Һ. Тәһмасиб чап етдирмишдир (1939). 1950-чи илләрдә Молла Нәсрәддин ләтифәләри «Ушагкәнчнәшр» тәрәфиндән бир нечә дәфә чап олунмушдур.

Ләтифәләрин камил нәшрини М. Һ. Тәһмасиб баша чатдырмышдыр (1956). Һәмин нәшр сонралар Бакыда Азәрбајчан вә рус дилләриндә бир нечә дәфә јенидән ишләниләрәк чап олунмушдур. Ләтифәләрин русча тәрчүмәси 1962-чи илдә Москвада бурахылмышдыр. Китаба М. Һ. Тәһмасиб кениш мүгәддимә јазмышдыр. О, чох доғру олараг илк дәфә һәмин ләтифәләри мүәјјән мөвзулар әтрафында груплашдырмышдыр. Китабын сонундакы изаһлар да ләтифәләрин баша дүшүлмәси вә кәләчәк тәдгигатчы үчүн гијмәтлидир. Ләтифәләрин тәдгигиндә Т. Фәрзәлијевин фәалијјәти дә тәгдирәлајигдир.

Молла Нәсрәддинин шәхсијјәти мәсәләси дә тәдгигатчылары чох дүшүндүрмүшдүр. Түркијәдә бир сыра тәдгигатчылар һәтта онун тәрчүмеји-һалыны бәрпа етмәк истәмишләр, мүхтәлиф өл-

---

[1] *Бах*: СМОМПК, вып IX отд. 11. 1890, сәһ. 52.

[2] *Бах*: «Новое обозрение», 1890, № 2267, 2367.

кәләрдә ләтифә гәһрәманынын гәбри олмасы барәдә фәрзиҹјәләр дә вардыр. Мүтәрәгги түрк јазычысы Әзиз Несин бир мәгаләсиндә һәмин фәрзијјәләрдән бәһс едир[1].

Бә'зиләри Молла Нәсрәддинин Һарун-әр Рәшидин (IX әср) бә'зиләри сәлчугиләрин (XII әср), бә'зиләри Тејмурләнкин (XIV әср) дөврүндә јашадығыны иддиа едирләр. Мәсәлән, А. Захаров јазыр: «Еһтимала көрә Молла Нәсрәддин әрәб хәлифәси Һарун-әр Рәшидин сарајында јашамышдыр (Анчаг мән ләтифәләрин һеч бириндә бу һөкмдарын адына раст кәлмәмишәм). «Тејмурләнкин тарихи» адлы китабда дејилир ки, бу дәһшәтли ишғалчынын сарајында бир нәфәр ағыллы, алим адам јашамышдыр. О, кәләчәји доғру вә дүзкүн, габагчадан хәбәр вермәји бачармышдыр. Тејмурләнк ону севирди, онун сөзләринә инанырды, әввәлчәдән онунла мәсләһәтләшмәмиш һеч бир иш көрмүрдү. Истираһәт саатларында Нәсрәддин һазырчаваб зарафатлары илә өз зәһмли һөкмдарыны әјләндирирди». Доғрудан да, Молла Нәсрәддинин бир чох ләтифәсиндә Тејмурләнкин ады чәкилир. Һәмин бурахылышын мүгәддимәсиндә А. Словински адлы башга бир нәфәр дә бу фикри тәсдиг етмәкдәдир.

Азәрбајчан тәдгигатчылары Молла Нәсрәддин ләтифәләринин формалашма дөврүнү XIII әсрә бағлајырлар. Молла Нәсрәддинин шәхсијјәти мәсәләси әтрафында да мараглы ахтарышлар апарылыр. М. Һ. Тәһмасиб, М. Султанов ләтифәләрин гәһрәманы Нәсрәддинлә XIII әср Азәрбајчан алими Нәсирәддин Тусинин шәхсијјәти арасында мүхтәлиф охшарлыглар тапмыш вә онларын ејни адам олмасы мүлаһизәсини ирәли сүрмүшләр. Бизчә, бу мүлаһизәләрдә мүәјјән һәгигәт вардыр.

Һәр бир фолклор жанрында күлүш, јумор өзүнү көстәрир. Халг өз күлүшүнү, һазырчаваблығыны, мүдриклијини бирләшдирән бир тип, сурәт, објект сечмишдир. Гәдимдән бәри чох пәракәндә һалда кәзән ләтифәләр, рәвајәт вә әһвалатлар заман кечдикчә бир шәхсијјәтин ады илә бағланмышдыр. Бу, өз тәбиәти, шәхсијјәти, ағлы илә эксәр ләтифәләрә ујғун кәлән Молла Нәсрәддиндир.

XII әсрдән сонра халгын јаратдығы буна охшар ләтифәләрин һамысы мүхтәлиф јолларла Нәсрәддин әтрафында чәмләшир. Анчаг бүтүн бунларла бәрабәр, онун ады илә бағлы ләтифәләрдәки рәнкарәнклик, мүхтәлиф өлкә вә халгларда бу барәдә бир-бирини инкар едән јары һәгиги, јары әфсанәви рәвајәтләр Нәсрәддинин тарихи шәхсијјәт олмасы мүлаһизәләрини һәләлик шүбһә алтына алыр.

Бир чәһәт дә мараглыдыр ки, бу типли ләтифәләр әсасән (Азәрбајчанда Молла Нәсрәддин вә Бәһлул Данәндә) мүәјјән бир һөкмдарла әлагәләндирилир. Јарыкерчәк ,јарызарафат күлүшлә һәмин һөкмдара тә'сир етмәк, ону јола кәтирмәк бир чох

[1] *Бах:* Нәсрәддин хоча һаггында тәдгигат, «Азәрбајчан» журналы 1966, № 12.

лэтифэлэрин эсасыны тэшкил едир. Үмумиjjэтлэ, халг эдэбиjjатында гэдимдэн белэ бэдии үсуллар ишлэдилмишдир. Лап эввэллэрдэ тэбиэт, вэhши hejванлар гаршысында ачизлик көстэрэн халгын, өзүндэн гат-гат күчлү олан бу гүввэлэрэ сеhр, эфсун, тилсим, сонралар сөзүн гүввэси илэ гэлэбэ чалмаг арзуларындан jухарыда данышмышыг. Заман кечдикчэ hэмин үсулдан халг мэhз синфи дүшмэнлэрэ гэлэбэ чалмаг арзулары үчүн истифадэ етмишдир. Мэсэлэн, Н. Кэнчэвинин эсэрлэриндэ халгын мэhз ағыл, камал, ирадэ васитэсилэ hөкмдара үстүн кэлмэк меjллэри өн плана чэкилир («Залым падшаhла Заhидин дастаны», «Әнуширэван вэ баjгушларын сөhбэти», «Сүлеjман вэ экинчи», «Фитнэ эhвалаты», «Бэhрамла чобан» вэ саирэ). Она көрэ ки, халг өлкэлэр ишғал едэн hөкмдарлара силаhла, физики гүввэ илэ гэлэбэ чала билэчэjинэ үмид бағламыр. Һөкмдарларын ағлына, hисслэринэ тэ'сир етмэк, бунунла да онлары доғру jола чэкмэк истэjирди. Халг идеал, эдалэтли hөкмдар сурэти уjдуруб залымлара нүмунэ көстэрирди. Бунунла бэрабэр, халг бирдэ зарафатла, jумор, күлүшлэ hөкмдарлара тэ'сир етмэк истэмишдир: «...Халг өзүнэ тэсэлли верэрэк Нэсрэддинин мэ'нэви гүввэсини, ағлынын гүдрэтини вэ hазырчаваблығыны Теjмурун ағыр дағынтыларына, физики гүввэсинэ гаршы гоjмушдур».[1] Белэликлэ, халг jумору, күлүшү, hазырчаваблығынын тэчэссүмү олан епик сурэтлэр меjдана кэлмишдир. Белэ сурэтлэр лэтифэлэрин гэhрэманы сечилмишдир.

Лэтифэлэрин мөвзусу вэ идеjасы

Молла Нэсрэддин эсрлэр боjу халг тэрэфиндэн үмумилэшдирилмиш бир сурэтдир. Бу сурэт өз ағлы, тэдбири, зэкасы, hазырчаваблығы, hэjат тэчрүбэси, дүнjакөрүшү илэ бүтүн сараj э'jанларындан, шэhэр hакимлэриндэн, Теjмурлэнк кими hөкмдарлардан гат-гат jүксэкдэ дурур. Мараглыдыр ки, Молла Нэсрэддин hэмишэ өз ағлы, тэдбири илэ гэлэбэ чалыр. Она көрэ ки, бу сурэтдэ халгын физики гүввэси, гэhрэманлығы деjил, ағлы, hазырчаваблығы, эсрлэр боjу элдэ етдиjи hэjат тэчрүбэлэри вэ сынаглары тэчэссүм етдирилмишдир. Һэр hансы бир jердэ эдалэтсизлик, өзбашыналыг оланда халг мүхтэлиф васитэлэрлэ Молла Нэсрэддини тапыб кэтирир, онун васитэсилэ шэр гүввэлэри мэзэммэт едир. Бу заман hакимлэрин, газы вэ моллаларын фырылдаглары ачылыр. Һагг, эдалэт гэлэбэ чалыр, мэсэлэ халгын хеjринэ hэлл олунур.

Лакин геjд етмэк лазымдыр ки, Молла Нэсрэддин сурэтиндэ башга бир чэhэт дэ өзүнү көстэрир. О, бэ'зэн авам, садэлөвh, jүнкүлтэбиэтли, күлүнч, тез алданан, тэрсинэ иш тутан бир адам кими дэ тэсвир едилир вэ халг тэрэфиндэн кэскин сатира атэшинэ тутулур. Демэли, халг өз лэтифэлэриндэ бир тэрэфдэн халг мүдриклиjини, зэкасыны, бэдии сөзүн тэ'сирини тэсвир вэ

---

[1] В. Гордлевский. Ходжа Насреддин. Анекдоты о Ходже Насреддине, Моска, 1957. сэh. 248.

тәблиғ едир, авамларын көзләрини ачыр, онлара јол көстәрир, о бири тәрәфдән исә авамлығы, садәлөвһлүјү, мөвһумат вә керилији, бошбоғаз, тәнбәл вә түфејли адамлары гамчылајыр, онлары ислаһ етмәјә чалышыр. Бүтүн бунлардан башга диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири дә будур ки, руһаниләрин, молла вә газыларын әсрләр боју тәблиғатына бахмајараг, халг јенә дә ләтифәләрин чохунда фырылдагчы дин хадимләрини, дини чәннәт вә чәһәннәм хүлјаларыны кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур. Ләтифәләрин чоху мәһз бу мөвзудадыр. Фикримизчә, Молла Нәсрәддин ләтифәләри әввәлчә дин хадимләринә, халгын малыны мин чүр јалан вә фырылдагларла алдадыб алан сејид вә моллалара гаршы јаранмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, сурәтин ады Молладыр. Демәли, халг мәһз молла васитәсилә, зарафат јолу илә дин нүмајәндәләринин јалан вә фырылдагларыны үзүнә чырпмышдыр. Ачыг ачығына, кәскин шәкилдә истисмарчылары тәнгид етмәкдән чәкинән халг үчүн бу јол даһа мүнасиб вә әлверишли иди. Халг јаратдығы Молла сурәтини дөврүндә олан бүтүн моллалара, дин хадимләринә гаршы гојмушдур. Лакин заман кечдикчә, әсрләр доландыгча ләтифәләрин мөвзусу дар чәрчивәдән чыхмыш, јалныз дин нүмајәндәләринә дејил, үмумијјәтлә, һакимләрә, падшаһлара, ишғалчылара, истисмарчылара гаршы чеврилмишдир.

Молла Нәсрәддин ләтифәләринин мөвзу даирәси чох кенишдир. Мәсәлән, Тејмурләнк һаггында, газылар, моллалар, сејидләр һаггында, шәһәр һакимләринин фырылдаг вә рүшвәтхорлуғуна аид, аилә вә мәишәтдә олан көһнә адәтләрә, пинтилик вә түфејлилијин тәнгидинә аид јүзләрлә ләтифәләр вардыр.

Халгымыз тәрәфиндән Тејмурләнк, онун ишғалы, зүлмү, гәддарлығы һаггында күлли мигдарда ләтифәләр јаранмышдыр. Бу ләтифәләр нәсилдән-нәслә кечәрәк инди дә халг арасында јашамагдадыр. Һәлә XIX әсрдә рус дилиндә нәшр олунмуш ләтифәләрин бөјүк һиссәси һәмин мөвзудадыр. Мә'лумдур ки, Тејмурләнкин ишғалчы ордулары Загафгазијаны, Кичик вә Орта Асијаны, бир сыра Шәрг өлкәләрини ишғал етмиш, шәһәрләри дағытмыш, кәндләри виранә гојмушдур. О, һәр һансы бир өлкәни ишғал едәркән орада ағыр веркиләр тәтбиг етмиш, мүхтәлиф јолларла халгын мадди вә мә'нәви сәрвәтләрини талан едиб апармыш, көрүнмәмиш гырғынлар төрәтмишләр. Она көрә дә Тејмурләнклә әлагәдар ләтифәләр, бүтүн бу өлкәләрдә јаранмыш вә сөјләнмишдир. Ишғала мә'руз галан халглар бир тәрәфдән бу гәсбкарлара гаршы гәһрәманчасына мүбаризә апармыш, дикәр тәрәфдән исә өз кинини, гәзәб вә нифрәтини заман кечдикчә јаратдығы ләтифәләр васитәсилә, зарафат јолу илә онун үзүнә чырпмышдыр.

Азәрбајчан халгы да бу мөвзуда сајсыз-һесабсыз ләтифәләр јаратмышдыр. Бунлар халг арасында јајылдыгча Тејмурләнкә олан мүнасибәт сонралар, үмумијјәтлә, һакимләрә, шаһ зүлмүнә, ишғалчылара олан нифрәт кими үмумиләшдирилмишдир.

Аилә, мәишәт, тәрбијә мөвзусуна даир да чохлу ләтифәләр вардыр. Бунларын васитәсилә халг мәишәт нөгсанларыны, көһнә, јарамаз тәрбијә үсулларыны, инсанларын авамлығыны, пинтилијини, сәлигәсизлијини сатира атәшинә тутмушдур. Бә'зән Молла һәддиндән артыг севән, гајғыкеш әр вә атадыр, охучу она гибтә едә биләр. Бә'зән исә арвад вә ушагларынын дүшмәни, онлары мә'нән шикәст едән, тәрбијәсини позан деспотдур. Һәр ики тип ләтифә инсанлара тә'сир еләмәк, онлары тәрбијәләндирмәк мәгсәди дашыјыр.

Молла Нәсрәддин чох чевик бир сурәтдир. О һәм ағыллы, һәм дә сәфеһ кими көстәрилән бүтүн инсанларын донуна кирир. Биринчиләрин ағлыны, һазырчаваблығыны тәблиғ едир, икинчиләри исә сатира атәшинә тутур. Чох мараглыдыр ки, ағылсыз, ахмаг, сәфеһ кими тәгдим олунан Молланын ләтифәләрдә һазырчаваблығы, јумору, тәрбијәедичи, ајылдычы сатирасы үзә чыхыр. Она көрә дә Молла Нәсрәддин ләтифәләринин һамысы бу вә ја дикәр әхлаги, тәрбијәви фикри тәблиғ едир. Бунларын тә'сир гүввәси дә елә бурасындадыр.

Молла Нәсрәддин ләтифәләринин мәзијјәти, тә'сири, кәсәрлилији онларын јығчамлығында, лаконикліјиндә вә идеја мәзмунундадыр. Халг әсрләр бoју бунлары дилиндә, һафизәсиндә кәздирмиш вә јығчамлашдырмышдыр. Буна көрә дә ләтифәләрин чохусу афоризм характери алмышдыр.

Классик әдәбијјатымызын Н. Кәнчәви, М. Фүзули, А. Бакыханов, Г. Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир вә башга нүмајәндәләри дә ара-сыра ләтифәләрә мүрачиәт етмиш, ја олдуғу кими, ја да мүәјјән дәјишикликләрлә онлардан әсәрләриндә истифадә етмишләр. М. Ф. Ахундовун «Ләнкәран ханын вәзири» комедијасында кәтирдији ики ләтифә әдибин ичтимаи сијаси фикирләрини әјани, ајдын бир сурәтдә охучулара чатдырмасына көмәк етмишдир. С. Ә. Ширвани «Бир дә вурсан һеч нә», «Ахыр гәбиристанлыға кәләчәк», «Бағдад хәлифәси вә Бәһлул», «Хәсис вә диләнчи» вә с. ләтифәләри нәзмә чәкмиш вә онлардан өз әхлаги фикирләрини сөјләмәк үчүн истифадә етмишдир.

Јахуд М. Ә. Сабир «Молла Нәсрәддинин јорғаны» ,«Молла Нәсрәддин вә оғру», «Тәбиб вә Хәстә», «Искәндәр вә фәгир» вә башга ләтифәләри нәзмә чәкмишдир. Ләтифәләрдән Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, М. С. Ордубади, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, Ә. Рәһимов, С. Рәһман вә башгалары да истифадә етмишләр.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. Молла Нәсрәддин ләтифәләри, тәртиб едәни М. Һ. Тәһмасиб, ЕА нәшри. 1956, 1960, 1965.
2. Азәрбајчан фолклору антолокијасы, II китаб, 1969.
3. Бәһлул Данәндә ләтифәләри, тәртиб едәни Н. Сејидов. Бакы. 1979.
4. Рәвајәтли ифадәләр, тәртиб едәни Б. Һүсејнов, Бакы. 1961.

5. М. Һ. Тәһмасиб. Мүгәддимә, Молла Нәсрәддин ләтифәләри. Бакы, 1960.

6. М. Султанов. Молла Нәсрәддинин прототипи кимдир? «Азәрбајҹан» журналы, 1961, № 10.

7. Ә. Мирәһмәдов. Ҹ. Мәммәдгулузадә јарадычылығында Молла Нәсрәддин сурәтинин тәкамүлү. «Тәдгигләр...» V китаб, 1977.

8. Т. Фәрзәлијев. Азәрбајҹан халг ләтифәләри. «Елм», Бакы, 1971.

9. Шәкинин күлүш чәләнки, топлајаны Һ. Әбдүлһәлимов, «Ишыг», 1987.

БАЈАТЫЛАР

Үмуми мә'лумат. Бајаты шифаһи халг әдәбијјатымызын чох јајылмыш жанрларындан биридир. Бунлар чох дәрин мә'налы, фәлсәфи, әхлаги, ичтимаи фикирләр ифадә едән гыса, јығҹам, лирик парчалардыр. Бајаты јаратмаг асан дејилдир. Чүнки дөрдҹә мисрада бәдии вә тә'сирли шәкилдә тамамланмыш бир фикир ифадә етмәк тәләб олунур. Бајаты ән чох һисслә, һәјәҹанла, инсанларын дахили изтираблары илә әлагәдар јараныр.

Дәрја оллам, буланнам,
Сучаг оллам, суланнам,
Сағ көзүм сәнә гурбан.
Сол көзүмлә доланнам.

Мәкәр бу кичик ше'р парчасында өмрүнү, сәадәтини, варлығыны, һәјатыны өвладынын јолунда фәда едән бир ананын кениш гәлбинин дөјүнтүләри ешидилмирми?

Бајаты сөзүнүн етимолокијасы һаггында фолклоршүнаслығымызда мүәјјән мүлаһизәләр олмушдур. Мәсәлән, Салман Мүмтаз јазыр ки, рәвајәтә көрә, *Бајат* Оғуз ханын нәвәсидир. Бу сөз индики азәрбајҹанлыларын формалашмасында әсас рол ојнамыш Бајат гәбиләсинин ады илә бағлыдыр. *Бајаты*—јә'ни Бајат гәбиләсинә мәхсус ше'р формасы. Салман Мүмтаз бу сөзүн ики һиссәдән ибарәт олдуғуну гејд едир: *бај*—бәј, варлы, *ат* исә ад-сан, исим мә'насындадыр. Әдибин мүлаһизәсинә көрә, Дәдә Горгуд, Фүзули вә Вагиф дә Бајат гәбиләсиндәндир. Маһмуд Кашғаринин «Луғәт»индә Бајатын һәм дә тотем олдуғу көстәрилир. Проф. Ә. Дәмирчизадә, проф. М. Һ. Тәһмасиб дә бу фикри тәгдир етмишдир.

Бајаты ше'р шәклинин мәншәји һаггында да мүәјјән мүлаһизәләр јүрүдүлмүшдүр. Бу ҹәһәтдән Әмин Абидин «Түрк халглары әдәбијјатында «мани» нөвү вә Азәрбајҹан бајатыларынын хүсусијјәти» адлы тәдгигаты хүсусилә әһәмијјәтлидир. Ә. Абидә көрә түрк халглары фолклорунда һеҹа вәзнинин «једдили»си илә јарадылан дөрд мисралы мүстәгил мәнзумәләр јалныз Азәрбајҹан саһәсиндә «бајаты» адланыр. Мәсәлән, Гәрб ләһҹәсиндә «мани», чөл Крым түркҹәсиндә «чынг», Газан илә Ҹәнуби Крымҹада «чыр», өзбәкҹәдә «әшулә», јахуд «ашулә», Ираг түркләриндә «түркү», Гырғыз вә Газахларда «Гајым өләнк», јахуд

«Ајтыспа» кими хүсуси адларла адланыр.»[1] Алим сонра әлавә едир ки, Азәрбајчанын бә'зи кәндләриндә дә бајатыја «мани—мәни», «маһни—маһна» дејилир. Ә. Абидин ахтарышларына көрә бу сајыланлар ејни заманда һава, мелодија адланыр.

Бу барәдә М. Ф. Көпрүлү, Ф. Корш, Т. Ковалски, Ә. Абид, М. Һ. Тәһмасиб, И. Стеблева вә башгалары мүхтәлиф вахтларда јазмышлар.

Тәдгигатчылар «мани» сөзүнүн мә'насына да тохунмушлар. А. Самојловичә көрә османлы вә азәрбајчанлылар буну «мани» кими јазырлар. Т. Ковалски бу сөзүн «мә'на» кәлмәсиндән јарандығыны сүбут етмәјә чалышыр. М. Көпрүлү дә бу мүлаһизәјә тәрәфдар чыхыр. Ә. Абид јазыр ки, Өвлија Чәләби һәмин ше'р шәклиндән өз «Сәјаһәтнамә»синдә вермиш вә «мә'ни» кими јазмышдыр. Ә. Абид белә бир нәтичәјә кәлир ки, сөзүн көкү «мә'ни»дир вә түрк тәләффүзүнә көрә «мани» олмушдур. Ә. Бәдәлбәјлинин луғәтиндә «маани»[2] сөзү вар, изаһы исә беләдир: Шур көкүндә зәрбәли муғам. Јухарыда дедик ки, Ә. Абидә көрә «мани»нин түрк халгларындакы адлары ејни заманда һава, мелодија адларыдыр. Онда мани сөзүнүн мәншәји мәсәләсинә ишыг дүшүр. Сонралар халгымыз ичәрисиндә һәмин ше'р шәкли бајаты кими, халг ше'ринин башга шәкилләри дә маһны, нәғмә кими сабитләшмишдир.

М. Ф. Көпрүлүнүн јаздығына көрә түрк халгларынын ән гәдим нәзм шәкли манидир. Ә. Абид јазыр ки, Орхон китабәләринин нәсрлә јазылмыш һиссәләриндә једди һечалы мәнзум парчаларын да олдуғуну академик Ф. Корш хәбәр верир:

Билкә Қаған битикин
Јолуг тәкин битдидим...

Һәмин сајлы һеча вәзнли ше'рләр «Гутатгу билиг», «Диваны-луғәт-ит түрк» китабларында да сахланмышдыр. Ә. Абид јазыр: «Дивани-луғәт-ит түрк»дәки мәнзум нүмунәләр көстәрир ки, бундан 800 ил әввәл түрк нәзми гәти шәкилдә дөрд мисралы гитә һалында тәшәккүл тапмышдыр. К. Броккелман көстәрир ки, «Дивани-луғәт-ит-түрк»дәки әсас е'тибарилә халг поезијасы нүмунәләридир. Бунларын әксәријјәти «Диван»ын тәртибинә гәдәр халг ичәрисиндә мөвчуд олмушдур. Чүнки онларын һеч бириндә исламын тә'сири јохдур»[3].

Чох гәдим дөвр һејвандарлыг маһныларынын хүсусијјәтләрини өзүндә топлајан сајачы сөзләринин әксәријјәти једди һечалыдыр:

Салам әлејк сај бәјләр,
Бир-бириндән јеј бәјләр...

---

[1] «Азәрбајчаны өјрәнмә јолу» журналы, 1930. № 4—5.
[2] Әфрасијаб Бәдәлбәјли. «Мусиги луғәти». Бакы 1969. сәһ. 47.
[3] *Бах:* И. В. Стебелева. «Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. М. 1971. сәһ. 6.

Јахуд, чобанлар һаггында маһнылар:

Көјдәки көј булудлар
Јорғанадыр чобанын...

«Китаби—Дәдә Горгуд»да сајачы сөзләринин нишанәләрини сахлајан «сөјләмә»ләрин өзләриндә једди һечалы ше'р нүмунәләри вардыр:

Хан бабамын көјкүсү,
Гадын анамын севкиси,
Атам, анам вердији
Көз ачубан көрдүјүм
Көнүл вериб севдијим.

М. Һ. Тәһмасиб гәдим шүлән мәчлисләринин әкс-сәдасыны өзүндә сахлајан једди һечалы дөрд мисралы белә бир аталар сөзү мисал кәтирир:

Шилан бәјләрин ашы,
Тутмач онун јолдашы,
Умач илә буламач
Гырнаг, гарабаш ашы.

Бүтүн бунлар бајатынын чох гәдим дөврләрдән формалашыб јашадығыны көстәрмәкдәдир. М. Ф. Көпрүлү бир мәгаләсиндә јазыр ки, «мани»нин тәкамүлү сајәсиндә гошма, дастан, түркү, варсағы нөвләри мејдана кәлмишдир.

Бајаты ады алтында ағылар, охшамалар, лајла вә һолаварлар, сајачы сөзләри вә бә'зән маһнылар да топланыр. Лакин бунларын чохусу форма е'тибары илә бајатылара охшасалар да, мәзмун е'тибары илә ондан хејли фәргләнирләр.

Әкәр бајатыларда халг һәјатынын бүтүн саһәләри: истисмара, милли зүлмә гаршы мүбаризә, вәтән вә ел севкиси, дүшмәнә нифрәт, фәлсәфи бахышлар, инсанын дахили мә'нәви һисс вә дујғулары вә с. үмумиләшмиш шәкилдә әкс олунурса, адларыны чәкдијимиз нөвләрдә онлардан анчаг бир гисми тәсвир едилир.

Топланмасы вә нәшри. Бајатыларын топланмасына кечән әсрин әввәлләриндән башланмышдыр. Лакин бу иш ардычыл шәкилдә давам етдирилмәмишдир. Гәдим чүнк вә әлјазмаларында бир чох Азәрбајчан бајатылары сахланмагдадыр.

Филолокија елмләри намизәди Асија ханым Мәммәдова Республика Әлјазмалары Институтунда олан чүнкләрдәки бајатылары топлајыб китабча шәклиндә нәшр етдирмишдир. Һәмин китабда верилән ашағыдакы алты мисралы нүмунә 1549-чу илдә јазыја алынан илк бајатылардан һесаб олунур.

Мән Ашиг, јасәмән сиз.
Бағларын јасәмәнсиз

Мән өлдүм күлә һәсрәт
Күлшәнсиз, јасәмәнсиз
Јурағлајан дост кујиндә
Кетмәјин јасә, мәнсиз.

Јахуд, чүнкләрдә белә бајатылара да раст кәлирик:

Јох ашиг, гара гара,
Халын гарабагара.
Јары итмиш ашигләр
Кәзәр гарабагара.

Ашигәм кимсә даға,
Ким гурбан, ким садаға,
Мән Мәчнун варисијәм
Гојмарам кимсә дағa.[1]

XVII әсрин мәшһур түрк сәјјаһы Өвлија Чәләбинин «Сәјаһәтнамәси»ндә «Баба», «Ләлә», «Әләми» сөзләри илә башлајан бајатылар сахланмышдыр:

Ләләнин дүнјасы нә,
Алданма дүнјасына,
Дүнја мәним дејәнин
Дүн кетдик дунјасинә

Әләми һалым фәләк,
Дил билмәз залим фәләк
Кәсдин чан бағчасындан
Ики ниһалым фәләк.[2]

Елиас Мушег 1721-чи илдә тәртиб етдији «Нағмәләр» китабына бир чох Азәрбајчан бајатылары да әлавә етмишдир:

Бабанын һарајын көр,
Һәфтәсин, һәр ајын көр,
Јыхылмыш, виран олмуш
Өмрүнүн сарајын көр.

Баба барычүн ағлар
Һејва каричүн ағлар,
Нә кор зәманә јетдик
Доған, јарычүн ағлар.

Күрчү мәнбәләриндә дә мараглы нүмунәләрә раст кәлирик.

Әзизинәм бағда јаз,
Күл үстүндә бағда јаз.
Бағдан нүбар дәрмәдим
Дәрдләрими бағда јаз.

Кедәрәм кедән олса,
Дәрдими дујан олса.
Јазарам ганны кағза
Ирана кедән олса.

(16, 65—84)

XIX әсрдә бир чох шаир вә јазычыларын әсәрләриндә јери кәлдикчә бајатыларын ишләндијини көрүрүк. Һәм дә СМОМПК мәчмуәсинин сәһифәләриндә бајатылар чап олунур. XIX әсрин ахырлары, XX әсрин әввәлләриндә бир чох дәрсликләрдә дә ојнаг, садә бајатылар өзүнә јер тапыр. Ф. Көчәрлинин, А. Шаигин, Р. Әфәндијевин дәрсликләри буна мисал ола биләр. Һәтта мүәллим М. Аббасзадә маһны вә бајатылардан ибарәт хүсуси бир китаб да нәшр етдирмишдир (1918).

Совет һакимијјәти илләриндә бајатылар мүнтәзәм оларап топланыр вә китабча шәклиндә нәшр едилир.[3] 1938-чи илдә Һ. Әлизадә тәрәфиндән башга бир китаб бурахылмышдыр.

---

[1] *Бах:* Республика әлјазмалары институту, чүнк 10553.
[2] Өвлијә Чәләби. «Сәјаһәтнамә», I чилд, сәһ. 211.
[3] Бајатылар, топлајанлары А. Шаиг вә Ш. Әфәндизадә. Бакы, 1926.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә «Бајатылар» китабы чапдан чыхыр (топлајыб тәртиб едәни М. Һ. Тәһмасиб). Бајатылар сонралар да нәшр едилмишдир. Бу ишдә Һ. Гасымовун, В. Вәлијевин, С. Пашајевин, Б. Абдуллајевин, А. Мәммәдованын вә башгаларынын хидмәти гејд едилмәлидир.

Азәрбајҹан бајатылары рус дилинә дә тәрҹүмә едилмиш вә дәфәләрлә нәшр олунмушдур. Бу саһәдә шаир-фолклоршүнас Владимир Гафаровун зәһмәти бөјүкдүр.

Ирагда јашајан азәрбајҹанлыларын дилиндән топланан бајатыларын бир гисми дә китабча һалында нәшр едилмишидр.

Азәрбајҹан бајатылары гәдим халг маһныларындан, әмәк нәғмәләриндән инкишаф едәрәк формалашмышдыр. Бу һәр шејдән әввәл, гәдим әмәк нәғмәләри олан «һолавар»ларын форма е'тибары илә бајатылара јахынлығында өзүнү көстәрир. Бајаты һәм дә мусиги илә бағлы бир жанрдыр. Чох заман бајатыларын мәтни мүхтәлиф халг маһнылары үчүн мәнбә олмушдур. Бајатыларын мәтнинә халг тәрәфиндән ҹүрбәҹүр мусиги бәстәләнмишдир: «Бајаты шираз», «Бајаты күрд», «Чобан бајатый» вә с. Бу, өзлүјүндә бајатынын һәм дә халг мусигиси илә сых әлагәдар јараныб инкишаф етдијини көстәрмәкдәдир.

Фолклорумузда елә бајатылар вардыр ки, онларда Лејлинин, Мәҹнунун, Фәрһадын, Ширинин вә башгаларынын адлары чәкилир. Үмумијјәтлә, бајатыларын нә вахт јарандығыны дәгиг шәкилдә сөјләмәк чәтиндир. Чүнки бунлар јазыја алынмамыш, шифаһи дилдә кәлиб бизә чатмышдыр.

Бајатыларымызын јаранма јоллары да мүхтәлиф олмушдур. Һәр шејдән әввәл, бунлар Азәрбајҹан халгынын мүбаризәси, тарихи, һәјат вә мәишәти илә әлагәдар мејдана кәлмишдир. Мүхтәлиф дөврләрдә халгын хариҹи ишғалчылара гаршы мүбаризәси илә әлагәдар бајатыларын сөјләнилдијини көрүрүк.

Әрәб ишғалчыларынын Азәрбајҹана һүҹуму, төрәтдикләри таланларын, төкдүјү ганларын әкс сәдасы галан ҹүзи мигдарда олса бајатылар һазырда ел арасында јашамагдадыр.

Әзизим һарамы кәлди,
Һарам һарамы кәлди
Әрәб кәлди улусдан
Татар, һарамы кәлди

Әзизинәм јүз дәрдим
Дәрмансызды јүз дәрдим
Әрәб кәлди аҹ олду
Биркән артды, јүз дәрдим

Әззинәм һәр ајлар,
Кечәр күнләр һәр ајлар
Гул гардашым Бағдаддан
Кәнчә дејиб һарајлар.

Атдылар мәни
Шама атдылар мәни
Гул дејиб базарларда
Уҹуз сатдылар мәни.

Јахуд:

Апарды татар мәни,
Гул едәр сатар мәни.
Јарым вәфалы олса,
Ахтарыб тапар мәни

Булагда галды,
Күјүм булагда галды
Јары татар апарды
Үјүм гулагда галды.

Бу бајатылар, шүбһәсиз, татар-монголларын Азәрбајҹана бастыны дөврүнүн мәһсулудур. Мүһарибәләрдән әзаб чәкән, доғма јурдундан дидәркин дүшән азәрбајҹанлыларын изтираблары беләэсәрләрдә ифадә олунурду.

Фәрди јолла да бајатылар мејдана кәлмишдир. Доғрудур, һәр бир бајатыны сөјләјән әввәлчә бир сәнәткар, фәрд олмуш, сонра һәмин әсәр халгын дилинә кечәрәк ҹилаланмышдыр. Белә бајатыларын мүәллифләри сонрадан унудулмуш вә инди дә бизә мә'лум дејилдир.

Көзәл мусиги, һава илә ифа едилән бу күтләви жанр классик шаирләримизин дә диггәтини ҹәлб етмишдир, онлар да өз бајатыларыны јазмышдыр. Мәсәлән, Шаһ Исмајыл Хәтаинин јаратдығы ашағыдакы бајатылара диггәт едәк:

Хәтаи, ҹан архына,
Әһли-үрфан архына.
Мә'рифәтдән су кәлиб
Төкүлүр ҹан архына.

Хәтаи, ишин дүшәр.
Кәлиб, кедишин дүшәр.
Дишләмә ҹиј ләгмәни.
Јеринә дишин дүшәр.

Биз, XVII әсрин әввәлләриндә јашамыш Мәһәммәд Әмани, Әзизи кими шаирләрин јарадыҹылығында да бајатылара раст кәлирик. Лакин бу нүмунәләр алты мисрадан ибарәтдир:

Әзизим, еј бу дағлар
Бу гајалар, бу дағлар.
Гамәтин сәрв ағаҹы,
Зүлфүн она будаглар.
Сәндән ајры синәмә
Чәкилмишдир бу дағлар.
(Әзизи)

Ҹананым тәк ҹан аз вар,
Арамызда мин раз вар.
Онда әрки наз варса,
Мәндә ичзү нијаз вар.
Һәзәр ет, көнүл гушу,
Кәминдә шаһбаз вар.
(Әмани)

Һәмин шаирләр бајатыларда өз тәхәллүсләрини дә вермиш, лакин әсрләр кечдикҹә шифаһи дилә дүшән бу нүмунәләрдә мүәллифин ады унудулмушдур.

Ән көркәмли Азәрбајҹан ашыглары да бајаты гошмушлар. XVII әсрдә јашамыш Сары Ашыг бајаты устасы кими мәшһур олмушдур. Хүсусилә ашыгларын јаратдығы бајатылар вахтилә јазыја көчүрүлмәдијинә көрә халг бајатыларына гајнајыб гарышмышдыр.

XVIII әсрдә Видади илә Вагифин дејишмәсиндән көтүрүлмүш ашағыдакы мисралар бајатынын доғрудан да о заманлар халг ичәрисиндә севилмәсинә ајдын сүбутдур:

Күлли—Гарабағын аби һәјаты,
Нәрмү назик бајатыдыр, бајаты.

М. П. Вагиф ,Г. Закир, А. Сәһһәт, А. Шаиг, Ә. Ҹавад, Ҹ. Ҹаббарлы вә С. Вурғун кими сәнәткарларын да бајаты јаздығы мә'лумдур.

Бајатыларын идејасы вә мәзмуну.

Азәрбајчан бајатылары халгымызын һәјаты, дүнјакөрүшү, мәишәти вә мә'нәвијјаты илә сых бағлыдыр. Доғма вәтәнә мәһәббәт бу бајатыларын әсас мөвзуларындан бирини тәшкил едир. Халг өз ана јурдуну, онун тәбии көзәлликләрини һәмишә севмиш вә поетикләшдирмәјә чалышмышдыр:

Әзизим, вәтән јахшы,
Кејмәјә кәтан јахшы
Кәзмәјә гәриб өлкә
Өлмәјә вәтән јахшы.

Әзизинәм дилән кәз
Бағда күлү дилән кәз
Гүрбәтдә хан олунча,
Вәтәниндә дилән кәл.

Бајатылар Азәрбајчан халгынын димағындан сүзүлүб ахан јүксәк сәнәткарлыг нүмунәләридир. Азәрбајчан торпағындан Күр, Араз кими мәшһур чајлар кечир. Үмумијјәтлә, фолклорумузда хүсусилә бајатыларымызда јурдумузун ган дамарлары олан бу чајлар бөјүк һисс вә һәјәчанла тәсвир едилир. Дәли Күр вә Хан Араз.

Араз, Араз хан Араз
Мин көздән галхан Араз
Севдиким кәмидәдир
Кәл ејләмә ган Араз

Араз дашды дејирләр,
Күр говушду дејирләр
Дәрманым дүкүлү галды
Тәбиб гачды дејирләр.[1]

Вахт кәлмишдир ки, Араз «вәфасыз» чыхмышдыр» ики гардашын арасына кириб јолу бағламышдыр. Мәһз бундан сонра Араз «дилә-дишә» дүшүб, онун һаггында даһа чох бајатылар чағырылмышдыр:

Араз. Араз хан Араз.
Дағлардан ахан Араз
Јардан бир хәбәр кәтир
Евими јыхан Араз.

Араз. Араз хан Араз
Кәл ејләмә ган, Араз
Гој кедим јар көзләјир
Нәдир бу түғјан, Араз.

Аразы ајырдылар,
Гум илә гајырдылар.
Мән сәндән ајрылмаздым
Зор илән ајырдылар.

Араза кәми кәлди.
Мән дедим һамы кәлди.
Сән ағла, ај көзләрим
Ајрылыг дәми кәлди.

Бајатыларда доғма вәтәнин көз охшајан тәбиәти, башы булудлара дәјән Шаһдағ, Савалан, Боздағ, Гарабағ, Мил, Муған, Ширван вәсф едилир.

Мән ашигәм Гарабағ,
Шәки. Ширван Гарабағ.
Теһран Чәннәтә дөнсә
Јаддан чыхмаз Гарабағ.

Әзизим Гарабағы.
Шән олсун Гарабағы.
Бир аллаһ веркисиди
Охнағы «Гарабағы».

Тәбриз, Кәнчә, Нахчыван кими гәдим шәһәрләрин шә'нинә халгымыз бајатылары васитәсилә бәдии абидә учалтмышдыр:

---

[1] Азәри фолклору сәһфһәләри, доктор С. Чавид. сајы 9, 1390. сәһ. 58.

Јол вермә јада, Тәбриз,
Ел кедәр бада, Тәбриз.
Сәнин һәсрәтиндәјәм,
Чан сәнә фәда, Тәбриз.

Араз гырағындајам,
Чешми чырағындајам.
Гардашым о тајдады,
Онун сорағындајам.

Әзизим сәни Тәбриз,
Ел севәр сәни, Тәбриз.
Ал гојнуна, әзизлә,
Ана тәк мәни, Тәбриз.

Тәбриз үстү дашлыды,
Торпағы зәрдашлады.
Диндирмәјин Тәбризи,
Көзләри ган јашлыды.

Азәрбајҹан бајатыларында гәриблик, һәсрәт, интизар, ҹәкиш, аҹлыг вә с. мотивләр дә чох гүввәтлидир. Бу, Азәрбајҹан торпағына харичи ишғалчыларын басгынлары илә әлагәдардыр. Чүнки онлар халгымызын көзәл гыз вә кәлинләрини, оғланларыны, мәшһур сәнәткарларыны зорла башга өлкәләрә апарыб гәриблик-дә аһ вә фәғанла јашамаға мәчбур етмишләр.

Әзизим һеј ағларам,
Дәрдимә дәрд бағларам
Гүрбәт чәннәт олса да,
Вәтән дејиб ағларам.

Әзизим ираг мәнәм,
Бу јанан чыраг мәнәм
Гул тәк әлләрә дүшдүм,
Вәтәндән ираг мәнәм.

Бајатыларымызда шаһ зүлмү, сарај әјанларынын өзбашыналығы, бәјләрин, ханларын, мүлкәдарларын халг күтләләри үзәриндә зоракылығы, кәндлиләрин истисмарчылара гаршы сонсуз нифрәти дә өз әксини тапмышдыр.

Мән ашиг, билән олмаз,
Бу јердә күлән олмаз
Шаһын зүлмү јүз олар,
Рәһмини билән олмаз.

Әзизијәм хан ејләр,
Хан диванын хан ејләр,
Бир баша ики јумруг,
Ону анчаг хан ејләр.

Әзизим, шәкәр чаным,
Бу дәрди чәкәр чаным.
Нә һаггым вар нә муздум,
Бәјләрә нөкәр чаным.

Халг шаири С. Вурғун 1934-чү илдә јазырды:

«Бу әдәбијјат (халг әдәбијјаты—ред) әсас истигамәти е'тибарилә әзилән синифләрин, мәзлум тәбәгәләрин әһвали-руһијјәсини ифадә етмишдир. Мәсәлән:

Әзизијәм, күл әлләр,
Күл бармаглар, күл әлләр.
Дәријача ағлын олса,
Јохсул олсан күләрләр.

Әзизијәм, күлә наз,
Бүлбүл ејләр күлә наз.
Дүнја бир гәмханадыр.
Ағлајан чох, күлән аз.

Бу кими јүзләрлә, минләрлә ағыз әдәбијјаты нүмунәләри вардыр ки, бунларда әзилән синифләрин көз јашлары, јохсулларын варлылара гаршы олан кини, бә'зән дә үсјаны, азларын һакимијјәти, чохларын мәһкумијјәти ифадә олунур».[1]

---

[1] С. Вурғун. Әсәрләри. V чилд. Бакы, 1972, сәһ. 22.

Бајатыларда һагг јолуну азан, руһаниләрин кәскин тәнгиди дә диггәти чәлб едир:

Дилим әрзә јазандыр,
Молла чәкән әзандыр,
Моллаја бел бағлама
Молла гәбир газандыр.

Хош кәрдүк, молла Нијаз
Һеч вермәз молла нијаз,
Әзәлдән чәһәннәмлик
Јазырсан, молланы јаз

Бә'зән бајатыларда чәннәт вә чәһәннәм хүлјалары бош вә мә'насыз һесаб едиләрәк бу дүнјада даһа јахшы јашамағын зәрурилији ирәли сүрүлүр:

Кабабчыјам, шишим јох,
Ағзымда бир дишим јох,
Бу дүнјада кеф чәким
О дүнјада ишим јох.

Халг күтләләри чох заман чәкдији зүлмүн, әзијјәтләрин, мәһрумијјәтләрин сәбәбини фәләкдә көрмүш, бу ад илә заманәнин, дөврүн ағыр вә ачыначаглы һәјатындан шикајәтләнәрәк она өз е'тиразыны билдирмишләр:

Мән ашиг, әсди фәләк,
Сәбрими кәсди фәләк,
Һәр јанда чадыр гурдум,
Тәнәфим кәсди фәләк

Аман фәләк, дад фәләк
Һеч олмадым шад, фәләк,
Ичиртдијин шәрбәтдән
Өзүн дә бир дад, фәләк.

Бајатылар мусиги илә сых бағлы лирик нүмунәләрдир. Онларын бөјүк бир гисминдә инсанларын көзәл мә'нәви кејфијјәтләри, зәнкин дахили аләми, мәһәббәти, вәфа вә сәдагәти тәрәннүм олунур. Бурада ешг, мәһәббәт чох реал шәкилдә тәсвир едилир, инсаны јашамаға, севмәјә, мүбаризәјә руһландырыр. Инсанларын һисс вә һәјәчанлары илә әлагәдар јараныб формалашан бу әсәрләрдәки сағлам лирика, азад севки, дүнјәви һиссләр јүксәк бәдии шәкилдә, сәнәткарлыгла ифадә едилмишдир:

Әзизијәм, јаз бағда,
Бүлбүл охур јаз бағда,
Јара меһман олајдым
Гыш отагда, јаз бағда

Мән ашигәм күл күлә,
Бүлбүл күлә, күл күлә,
Јар телинә күл тахыб
Чалаг олуб күл-күлә.

Дағ башында гузу вар,
Аһу кими көзү вар.
Бир гәлб бир гәлби тутса
Кимин она сөзү вар?

Јазычы Меһди Һүсејн јазыр: «Севкијә һәср олунмуш бајатыларын чохунда вәфа, һәсрәт вә интизар мотивләри бөјүк бир сәнәткарлыгла тәрәннүм едилир. Үмумән, бајатыларын ән гүввәтли нүмунәләрини севки лирикасы адландырмаг даһа доғру олар. Бурада һәмишә инчә инсан һиссләри дәрин вә сәмими бәдии образлар васитәсилә верилир:

Бу дағлар гоша дағлар,
Вериб баш-баша дағлар
Јарым сәндә кәзибдир..
Сәни јүз јаша дағлар.

Јахуд, севкилисини бүтүн башга сәрвәтләрдән үстүн тутан бир ашығын мисраларыны охујун:

Гара ат налы нејләр?
Гара гаш халы нејләр
Сән кими јары олан,
Дөвләти малы нејләр?

Бу садәчә бајаты нәчиб инсан мәһәббәтини нә гәдәр јүксәк вә гијмәтли бир сәрвәт кими тәрәннүм едир!.. Бурада мәһз халгымыза хас олан садә, лакин ејни заманда дәрин бир фәлсәфә вардыр: инсан дөвләтдән, малдан мүгајисәедилмәз дәрәчәдә јүксәкдә дурур»![1]

Бу сағлам мәһәббәт орта әсрләрдә феодал даирәләриндә, сарајларда, севкинин, мәһәббәтин мала, пула, дөвләтә, шөһрәтә, һакимијјәтә табе едилдији бир дөврдә тәблиғ едилмишдир. Феодал әхлагына, аилә мүнасибәтләринә, давраныш нормаларына гаршы чеврилән бу нүмунәләр мәһз кениш зәһмәткеш күтләләрин дүнјакөрүшүнү, һәјата бахышыны ифадә едир.

Халг күтләләри өз үрәк сөзләрини тәрки-дүнјалығa, аскетизмә гаршы е'тиразыны, дүнјәви һиссләрини, һәјат ешгини, јашамаг һәвәсини бајатыларда экс етдирмишләр. Бу нүмунәләр нәсилдән-нәслә кечәрәк дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

Ашығам нечә сајым?
Нә сајым, нечә сајым?
Сәнсиз кечән күнүмү
Өмрүмә нечә сајым!

Мән ашигәм, әсән кәл,
Гара бағрым кәсән кәл.
Аләм Кә'бәјә кетсә,
Мәним гибләмә сән кәл.

Бајатыларымызын чохунда Азәрбајчан гадынларынын һәјат вә мәишәтинин тәсвиринә раст кәлирик. Бу нүмунәләрдә феодал чәмијјәтиндә гадынларын ағыр мәишәт чәтинликләри, јохсуллуғу, еһтијачдан, хүсусилә һүгугсузлугдан шикајәти вә башга чәһәтләр тәсвир олунур. Гадын вә гызларын мә'нәви изтираблары, дөврдән, зәманәдән наразылығы, гануни һисс вә арзуларынын тапдаланмасы бир чох бајатынын әсас мөвзусудур.

Булағын башы илә,
Дибинин дашы илә,
Јара бир намә јаздым,
Көзүмүн јашы илә.

Әзизим, гара бахтым,
Охудум гара, бахдым,
Ја сәнин кор талејин
Ја мәним гара бахтым

Дағлар дағымды мәним,
Гәм ојлағымды мәним
Диндирмә, ган ағларам,
Јаман чағымды мәним.

---

[1] М. Меһди. Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри. Бакы 1958, сәһ. 117—118.

Бајатыларын бириндә гоча кишијә зорла әрә верилән гыз өз һүгугсуз вә ачы талејиндән шикајәтләнир:

> **Ағ алма алланыбды,**
> Будагдан салланыбды.
> **Чаван дејә вердиләр**
> Саггалы чалланыбды.

«Бакынын Новханы гәсәбәсиндә јашајан Рејһан адлы бир гоча гарынын сөјләдијинә көрә ән чох бајаты сөјләјән Тәбриз гадынларыдыр».[1]

Бајатыларымыз бөјүк вә түкәнмәз хәзинәдир. Онларын һәр бириндә бир поемадакы гәдәр фикир вә һиссләр ифадә олунмушдур.

Ч. Чаббарлы халгын маһны вә бајатыларында сәмими, тәбии, көзәл һиссләр көрдүјүнә көрә бу нүмунәләрә үрәкдән ашиг олмушдур. Әдиб бир әлјазмасында бу барәдә дејир: «Белә бир ел шаири өз севдијинә гаршы:

> Мән ашыг нејним сәнә
> Дүшүбдүр мејлим сәнә.
> Мән дөнсәм үзүм дөнсүн.
> Сән дөнсән нејним сәнә!..—

дејәрәк истәр-истәмәз тутдуғу тә'сири башгасына нағыл едибдир. Бурада ел, даһа доғрусу, онун тәрчүманы олан, онун јасыны, кәдәрини, севинчини таныјан, онун севинч вә изтирабларынын тәрчүманы олан бир шаирин билаваситә һәјатдан, маишәтдән алдығы тәзә-тәр һиссијјат вә дујғусунун сәмими бир ифадәсини көрә билирик. Охучуја бәдии бир һәјәчан верән дә бу сәмимијјәтдир».

Бә'зи бајатылар елә бил ки, нә вахтса мүәјјән бир мәрасим заманы ифа едилмиш, сонралар мәрасимдән ајрылараг мүстәгил шәкилдә јашамаға башламышдыр:

> Јух үстүндә күчү вар
> **Күчүнүн гырх учу вар,**
> Гызын мејли олмаса,
> Оғланын нә күчү вар?

> Јух үстүндә үзүм вар,
> Үзүм сәндә көзүм вар.
> Бир евдә ики бачы.
> Кичијиндә көзүм вар.

Бајатылар формаҹа чох садәдир. Илк бахышда елә көрүнүр ки, ким истәсә бајаты гоша биләр. Лакин әслиндә бу чох чәтин, јүксәк сәнәткарлыг тәләб едән бир жанрдыр.

Бајатылар ән чох «еләми», «әзизинәм», «мән ашыг» сөзләри илә башлајыр. Бу ону көстәрир ки, бајаты, ашыг олуб олмамасындан асылы олмајараг, дәрдли, синәси сөзлә долу олан, һәјәчанланмыш, үрәји јанығлы адамлар тәрәфиндән сөјләнилир. Башга сөзлә бајаты мәһз һиссә, һәјәчанла, изтирабла, мусиги

---

[1] Ә. Абид. «Түрк халглары әдәбијјатында «маны» нөвү вә Азәрбајчан бајатыларынын хүсусијјәтләри», «Азәрбајчаны өјрәнмә јолу», 1930, № 4—5, сәһ. 41.

илә бағлы лирик бир жанрдыр. Бајатынын һәр мисрасында 7 һеча олур. 1, 2, 4-чү мисралар һәмгафијә, 3-чү мисра исә сәрбәстдир. Бајатынын әсас мәзмун вә идејасы сон ики мисрада верилир.

Бә'зән белә бир мүлаһизә ирәли сүрүрләр ки, куја бајатыларда биринчи, икинчи мисра форма хатиринә кәтирилир, чох заман һеч бир мәна дашымыр вә сон мисраларла о гәдәр дә бағланмыр. Әлбәттә бу фикир јанлышдыр. Бајатынын мәзијјәти мәһз дөрд мисралы олмасындадыр. Бу дөрд мисра да бирләшәрәк үмуми бир фикри, һисси, тамамлајыр.

Мәсәлән:

Гызыл күл олмајајды,
Саралыб солмајајды,
Бир ајрылыг, бир өлүм
Һеч бири олмајајды.

Бу бајатыда икинчи мисрада верилән гызыл күлүн саралыб солмасы илә үчүнчү, дөрдүнчү мисралардакы инсан үстүнә кәлән ајрылыг вә өлүм бәласы арасында нә гәдәр дә инчә бир элагә вардыр.

Бајатылардакы көзәл поетик лөвһәләр, тәзадлар, рәнкләр динләјичиләрин мә'нәвијјатына, онларын естетик һисләринин формалашмасына күчлү тә'сир көстәрир:

Ашыг со[1] дејиб ағлар
Сүнбүл су дејиб ағлар
Дәрјада бир күл битиб
О да су дејиб ағлар.

Әзизим од апара
Ај доғду о да пара.
Јохду бир слу кечән
Синәмдән од апара.

Бајатыларымызын өзләринәмәхсус рәдиф, гафијә вә чинаслары вардыр. Хүсусилә, бу кичик жанрда чинасларын бөјүк усталыгла ишләдилмәси охучуну вә динләјичини һејран едир:

Әзизим, суда јанды,
Сел кәлди су дајанды.
Ешг одуна су төкдүм
Алышды, су да јанды.

Әзизим, бәхти јарым
Бәхтимин тахты јарым
Үзүндә көз изи вар.
Сәнә ким бахды, јарым.

Бајатыларымызын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри һаггында һәлә 20-чи илләрдә Әмин Абид, Ҹаббар Әфәндизадә, Әли Назимин мәгаләләри чап олунмушдур. Бајатыларда *бәнд, мисра, гафијә* вә *чинаслар системи, һеча вә бөлкүләр, вурғулар* һаггында хүсусилә, Әмин Абидин чох мараглы, индијә гәдәр һеч кимин тохунмадығы мүлаһизәләри вардыр. Ел сәнәткарларынын һагдан кәлән истеʼдады бајатыларымызда чөвлан едир. Бу жанрын әдәбијјатшүнаслыг бахымындан тәһлили инсаны һејрәтә кәтирир. Ә. Абид Азәрбајҹан бајатыларында јалныз «чинаслашманын» (Ә. Абидин өз ифадәсидир П. Ә.) доггуз нөвүнү көстәрир. Мәсәлән, «рәдифли чинас шәкли».

---

[1] *Со*—сөз демәкдир.

Мән ашиг оду кечди.
Гәлјанын оду кечди.
Көзүн кор олсун, овчу
Чејранлар оду кечди!

Тәләффүздә бир-биринин ејни олан кәлмәләрдән дүзәлән чинас шәкли:

Әззнјәм Гарабағы,
Кәнчәнин гарабағы.
Бир чүт тәрланым кетди,
Бојнунда гара бағы.

Һәм гафијә вә һәм дә рәдифдә чинас шәкли:

Әззијәм јарым килә,
Јемәјә јарым килә.
Баш ајаға миннәт ејләр
Кетмәјә јарымкилә.[1]

Сонра Ә. Абид бајатыларда олан бөлкүләрдән сөһбәт ачыр. О, көстәрир ки, полјак алими Тедеуш Ковалски бајатыларда ашағыдакы бөлкүләри көстәрир: 4+3, 3+4, вә 2+5. Анчаг Ә. Абид өзү бајатыларымызда бөлкүләрин он дөрд нөвүнү тапыб үзә чыхарыр вә мүлаһизәләрини уғурлу мисалларла тәсдигләјир. Бундан сонра о, бајатыларда үчүнчү вә дөрдүнчү мисраларын јери, ролу вә функсијалары һаггында чох марагл ахтарышлар апарыр. Азәрбајчан бајатыларында мөвзу рәнкарәнклији, етнографик топонимик мә'луматлар, халгымызын тарихиндән галан изләр вә с. һаггында да Ә. Абидин гијмәтли ахтарышы фолклоршүнаслығымыз үчүн хүсуси бир әһәмијјәтә маликдир.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. Азәрбајчан фолклору антолокијасы, I китаб, Бакы, 1969.
2. Народная поезия Азербайджана, тәртиб едәни Ә. Вәкилов, Ленинград. 1978.
3. Бајатылар, топлајаны Һ. Гасымов. Бакы, 1956.
4. Бајатылар, тәртиб едән А. Мәммәдова, Бакы, 1977.
5. Ираг-Кәркүк бајатылары, топлајыб тәртиб едәни Г. Пашајев. Бакы, 1984.
6. Фолклордан чөл материаллары топлусу. топлајаны М. Һәкимов, Бакы, 1982.
6. Азәрбајчан бајатылары тәртиб едәнләр, Б. Абдуллајев, Е. Мәммәдов, Г. Бабазадә, «Елм». 1984.
7. Бајатылар, топлајанлар В. Вәлијев, С. Пашајев, «Јазычы», 1985.
8. «Аразам Күрә бәндәм» тәртиб едәни, Б. Абдуллајев, «Јазычы». 1986.
9. Халгымызын дејимләри вә дујумлары, топлајыб тәртиб едәни, М. Һәкимов. «Маариф», 1986.
10. Р. Рза. Узаг елләрин јахын төһфәләри, Ираг—Кәркүк бајатылары, Бакы. 1984, сәһ. 5—19.
11. М. Һ. Тәһмасиб. Узаг елләрин јахын төһфәләри, «Азәрбајчан» журналы, 1969, № 2.
12. Һ. Гасымов. Азәрбајчан бајатылары. Јенә орада, 1955, № 2.

[1] Ә. Абид. Түрк халглары әдәбијјатында «маны» нөвү вә Азәрбајчан бајатыларынын хүсусијјәти, «Азәрбајчаны өјрәнмә јолу». 1930, № 4—5.

13. М. Һәкимов. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатындан хүсуси курс, Бакы, 1975.
14. А. Нәбијев. Бајатылар. Азәрбајҹан-өзбәк фолклор әлагәләри. Бакы, 1978.
15. А. Лачынлы. Бајатыларда үслуб рәнкарәнклији, АДУ-нун әсәрләри (дил вә әдәбијјат серијасы). 1978, № 4.
16. Һ. Вәлијев. Азәрбајҹан фолклору вә әдәбијјаты күрҹү мәнбәләриндә, Бакы, 1984.

ХАЛГ МАҺНЫЛАРЫ

Үмуми мә'лумат. Маһны халгын гәлбидир. Маһны халгын мә'нәвијјаты, дахили аләми, фикри, һисси, дүшүнҹәләри, изтираблары, севинҹ вә кәдәридир, маһны халгын өзүдүр. Маһныларына көрә халгын һәјат тәрзини, тојуну, јасыны, мүбаризәсини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр.

Халгымыз сазы, сөһбәти гәдимдән бәри севән, гијмәтләндирән шаир халгдыр. Саз вә сөһбәт, мәһәббәт, гәлб, үрәк чырпынтылары динҹлик, әмин-аманлыг дөврүндә ҹөвлана кәлир, чағлајыр. Ширин маһнылар һәјатдыр, јашајышдыр. Көркәмли сәнәткарымыз Бүлбүлүн охудуғу ашағыдакы маһнынын сәдалары санки динләјичини өз ганадлары үстүнә алыб сәнәт аләминдә учурур:

Галада јатмыш идим
Топ атдылар ојанмадым,
Саз илә, сөһбәт илә
Ојатдылар...

Бу маһны сәнәткар бир халгын сөз вә мусиги аһәнкинин вәһдәтиндән һөрүб дүзәлтдији көзәл бир чәләнк дејилми?

Саз, сөз, маһны, бунларын тәрҹүманы олан сәнәткар гәдимдән бәри Азәрбајҹанда мүгәддәс сајылыб. Оғузлардан аман диләмәк үчүн дүшмән сон анда әлинә гопуз көтүрәрмиш. Ән бөјүк гәһрәманлар белә сазын, сөзүн тә'сирини гылынҹдан кәсәрли, топпуздан зәрбәли һесаб етмишләр. Озан, ағсаггал, дәдә, сөј сөјләјән, бој бојлајан Горгуд ејни заманда сәркәрдә олмушдур. Шаһ Исмајыл Хәтаи, Короғлу маһнылары илә гылынҹдан даһа чох иш көрмүшләр.

Маһны халгын һәјата бахышыдыр, дүнјакөрүшү вә психолокијасыдыр. Халг маһны илә досту гаршылашмыш, дүшмәнләри ана јурддан говуб чыхармышдыр. Бу бахымдан халг маһныларынын фолклорун дикәр жанрлары ичәрисиндә мүһүм мөвгеји гејд едилмәлидир. Шүбһәсиз, һәр бир халгын маһнылары мөвзу е'тибары илә рәнкарәнкдир. Маһны һәмишә вә һәр дөврдә мусиги илә сых әлагәдар олмушдур. Һәм сөзләр, һәм дә һава бирбирилә гаршылыглы инкишаф етмишдир.

Маһнылар, чох еһтимал ки, халгын илк јарадыҹылыг нүмунәләридир. Онлар әсрләр боју мүәјјән инкишаф мәрһәләләри кечмишдир. Маһнылары мөвзулара көрә мүхтәлиф груплара бөл-

мәк олар. Онларын тәхмини бөлкүсү ола биләр. Мә'лумдур ки, һәлә чох гәдим заманларда азәрбајчанлылар әмәк просесиндә, јахуд мүхтәлиф мәрасимләрлә әлагәдар маһнылар охумушлар. Бундан башга тарихи һадисә вә шәхсијјәтләрлә әлагәдар маһнылар да вардыр.

XIX әсрдә хүсуси гачаг нәғмәләри мејдана кәлмишдир. XX әсрин әввәлләриндә ингилаби маһнылар јаранмышдыр. Бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында «Бејнәлмиләл», «Марсељоза», «Варшавјанка» вә с. фәһлә синфинин ингилаби мүбаризәсини мүшајиәт етмишдир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә гәһрәманлыг нәғмәләринин бөјүк ролу олмушдур. Короғлу, Гачаг Нәби, Гачаг Кәрәм, Сәттархан адына гошулан нәғмәләр јенидән сәсләнмиш, бәстәкарларымыз чәбһә гәһрәманларына јени-јени маһнылар һәср етмишләр. Демәк, маһны халгын гәлбиндән гопуб кәлән экс-сәда олмаг е'тибарилә онун күндәлик һәјатында, әмәк вә мүбаризәсиндә мүһүм рол ојнајан ән чевик фолклор жанрларындан биридир. Ү. Һачыбәјов көстәрир ки, «Ел маһнылары Азәрбајчан халгынын әһвали-руһијјәсини шәрһ, зөвг мусигисини бәјан, ше'р вә мусигидәки јарадычылыг габилијјәтинин дәрәчәсини тә'јин едә билән бөјүк бир материал олдуғундан онун истәр мадди, истәр әдәби, истәр психоложи, истәр етнографик әһәмијјәти чох бөјүкдүр» (8, 220—221).

Топланмасы вә нәшри. Фолклорун дикәр жанрлары кими, маһныларын да топланмасына әсас е'тибарилә XIX әсрдән башланмышдыр. «Короғлу» дастанынын илк нашири А. Ходзко һәлә 1828-чи илдә Азәрбајчан халг маһныларыны чап етдирмишдир. Сонралар бүтүн XIX әср бођу рус мәтбуатында рус вә Азәрбајчан зијалыларынын топладығы нүмунәләр чап едилмишдир. Хүсусилә, СМОМПК мәчмуәси сәһифәләриндә белә нүмунәләрә даһа чох раст кәлирик. Бурада һәм тарихи, һәм лирик, һәм дә мүхтәлиф мәрасимләрлә әлагәдар нүмунәләр чап олунмушдур.

XX әсрин әввәлләриндән маһныларын топланыб нәшр едилмәси нисбәтән сүр'әтләнмишдир. Һәм рус вә һәм дә Азәрбајчан мәтбуатында чохлу маһнылар чап едилмишдир. XX әсрин әввәлләриндә һәм ајры-ајры мәтбуат сәһифәләриндә маһнылар чап олунмуш, һәм дә хүсуси китаблар (1914, 1919) бурахылмышдыр. Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, А. Шаиг вә башга көркәмли јазычы вә мааариф хадимләри өз дәрслик вә мүнтәхабатларына лирик халг маһныларындан да нүмунәләр дахил етмишләр.

Бүтүн бунлара бахмајараг маһныларын кениш шәкилдә топланмасы Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруләугдан сонра башланмышдыр. Дөври мәтбуатда тез-тез јеничә топланмыш маһнылар чап едилмишдир. 1927-чи илдә Ү. Һачыбәјов вә М. Магомајевин тәшәббүсү илә 33 халг маһнысы ајрыча китабча һалында бурахылмышдыр. С. Мүмтазын тәртиб етдији «Ел шаир-

ләри», Һ. Әлизадәнин нәшрә һазырладығы «Ашыглар» китабларында «Кимләр тәрәфиндән дејилдији мә'лум олмајан ше'рләр» ады алтында мүнтәзәм олараг лирик халг маһныларындан нүмунәләр верилмишдир.

1928-чи илдә эсасән ингилаби маһнылар вә маршлардан ибарәт «Нәғмә китабчасы» чап олунур. Бүлбүл Мәммәдовун тәшәббүсү илә халг нәғмәләриндән ибарәт маһнылар китабчалары да (1936, 1956, 1958) чап олунмушдур. Сонралар «Халг маһнылары» (1961), «Маһнылар» (1967). «Азәрбајчан халг маһнылары» вә с. китаблар чап олунмушдур.

Сон илләрдә нәшр едилән китаблар ичәрисиндә Ә. Ахундовун тәртиб етдији «Азәрбајчан фолклору антолоқијасы»ны (1969) хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Бурада, јалныз лирик халг маһнылары дејил, башга мөвзуларда да маһнылардан күлли мигдарда нүмунәләр верилмишдир.

Азәрбајчан халг маһнылары чохдан тәдгигатчы вә етнографларын диггәтини чәлб етмишдир. Һәлә XIX эсрдә Јасаул, П. Востриков, Ј. Полонски вә башгалары халг маһныларынын идеја, мәзмун хүсусијјәтләриндән вә емосионал тә'сириндән данышмышдыр. Мәсәлән, П. Востриков јазыр: «Азәрбајчанлынын мә'нәви симасы күзкүдәки кими маһныларында әкс олунур. Һансы мөвзуда олурса-олсун, Азәрбајчан маһнысында әксәр һалда һәзин бир кәдәр өзүнү көстәрир. Азад вахтларда, бајрамларда, тојларда, шәнликләрдә, тәкликдә азәрбајчанлыларын охудуғу бүтүн нәғмәләрдә о, һәр шејдән әввәл, вәчдә кәлмиш бир инсандыр, азәрбајчанлы нәғмәкарлар өз маһнысына тез-тез елә бағланыр ки, һәтта өзләрини унудур. Нәғмәкар өз маһнысыны бөјүк мәһәббәтлә, сәмими, тәбии һиссләрлә охујур. О, өз нәғмәсинин тә'сиринә бөјүк инам һиссләри дујур. Доғрудан да бу маһны чох көзәл тә'сир бағышлајыр. Динләјичиләр нәғмәкары бөјүк кәркинликлә, диггәтлә, башларыны ашағы салыб динләјирләр. Будур, нәғмәкар, гуртарды, динләјичиләр башларыны галдырыр вә елә бил хәјаллардан ајылан кими, нәфәс алараг дејирләр: «Чох сағ ол».[1]

Азәрбајчан јазычы, етнограф вә маариф хадимләриндән М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби, Н. Нәриманов, Ү. Һачыбәјов, А. Шаиг, Ә. Шахтахтлы, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, Һ. Зејналлы, В. Хулуфлу, Бүлбүл, Ҹ. Ҹаббарлы, С. Вурғун вә башгалары халг маһнылары һаггында гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Анҹаг тәәссүф ки, индијә гәдәр халг маһныларына нәинки диссертасија, монографија, һәтта самбаллы бир мәгалә belә һәср едилмәмиш, кениш тәдгиг олунмамышдыр.

Азәрбајчан халг маһныларынын мөвзу даирәси чох кенишдир. Бунларын бир чохлары һаггында әввәлдә сөһбәт ачылмышдыр. Мүхтәлиф е'тигадларла, тәбиәт һадисәләри илә, хүсусилә

[1] СМОМПК, 42-чи бурахылыш, сәһ. 86.

тарихи һадисәләрлә бағлы маһныларымыз мүһүм әһәмиjjәтә маликдир.

Дағла аранын, Jерлә Көjүн деjишмәләри кими халг маһныларында бу мәфһумлар инсан кими данышдырылыр, мүбаһисәjә чәкилир вә беләликлә дә халгын гәдим етигад вә дүнjа көрүшүнүн ифадәсинә чеврилир.

Мән Аранам, сар мәндәди, сол мәндә,
Зәрри мәндә, jашыл мәндә, ал мәндә.
Шеjда бүлбүл чәһ-чәһ вуран дал мәндә
Jаны ала хары бүлбүл мәндәди[1].

Бә'зи маһныларда тарихи һадисәләр ифадә едилиб сахланмышдыр. Мәс. «Кәнчәнин гырғыны» адлы маһныда (мүәллифи ел сәнәткары Һәсәндир) XIX әсрин әввәлләриндә рус гошунлары тәрәфиндән ганлы дөjүшләрлә Кәнчәнин зәбт едилмәси тәсвир олунур:

Баjдаглары бүрч үстүндә гурдулар,
Тифил ушаглары һамы гырдылар.
О заман ки, Чавад ханы вурдулар
Санасан гырылды бели Кәнчәнин.
...Ал гана боjанды чөлү Кәнчәнин...[2]

Jахуд, зорла вәтәндән дидәркин салынан, әсир едилиб өмүрлүк бәдбәхт олан Азәрбаjчан гызларынын аһ вә наләләри ифадә олунан маһны:

«Бизи аjырдылар ата анадан,
«Будур кәлди әсирләрин карваны»,
«Беш гыз идик бир арада, бир jердә»
jа илаһи дәрман еjлә, бу дәрдә» вә с.».

Маһныларын мөвзу на идеjасы.

Бир сыра маһнылар тәбиәтә, тәбии һадисәләрә, меjвәләрә, чичәкләрә, һеjванлара мурачиәтлә деjилмишдир. Инсанлар өз әһвал-руһиjjәси вә һиссләрилә бунлар арасында мүәjjән jахынлыг көрмүш, мүгаjисәләр апармыш вә маһныjа салмышлар. Ашигин мүрачиәт етдиjи меjвә вә jахуд һеjванлар өз jашаjышы, харичи көрүнүшү е'тибарилә лирик-романтик бир көркәмә, jахуд һәjат тәрзинә малик олмушдур. Бунлар ашиглә мә'шуг арасында әлагә jарадан көзәл, лирик романтик васитәләр кими тәрәннүм едилмишдир. Аj, улдуз, сакит мешә, аjлы кечә, көлкәлик, чешмә башы, гырмызы алма, чәһ-чәһ вуран бүлбүл, дурна көзлү булаг, тара, көзлү чеjран, хыналы кәклик, аһу бахышлы, боjну бүкүк бәнөвшә, гызыл күл, гәрәнфил, нәркиз, шамама, нар, һеjва вә с. вәсф олунур, ашигләрин арзусуну, ниjjәтини ифадә едир. Бу исә

---

[1] *Бах:* СМОМПК, 13-чү бурахылыш, 1892 сәһ. 230—232. Дағла Аранын деjишмәси Шушадан, Jерлә Көjүн деjишмәси исә Шамахыдан топланмышдыр.

[2] *Бах:* «Ел шаирләри», 1927, I чилд. сәһ. 62.

инсанлара хош тә'сир бағышлајыр. Баһар һәјатдыр, севкидир, ики севәнин әһвал-руһијјәсини чағлајан дағ чајларынын шырылтысына гарышдырыб пәрвазландырыр, кәләчәјә, јашамаға чағырыр. «Үчтелли дурна», «Аһу кими», «Күл ачды», «Азәрбајчан маралы», «Бүлбүлләр охур», «Кәклик» вә с. маһныларда севән ашигләрин үлви һиссләри јүксәк емосионал шәкилдә ифадә едилмишдир.

Лирик маһны инсанлары әмәјә, зәһмәтә, мүбаризәјә руһландыран ән гүввәтли васитәләрдән биридир. Тәсадүфи дејилдир ки, узун илләр истисмарчылар, дин каһинләри инсанлары шәнликдән, чалыб охумагдан, демәли, бу күндән, бу дүнјадан ајырмаг үчүн сазы, сөһбәти, маһныны гадаған етмиш, һарам һесаб еләмишләр.

Күл ачыланда јаз олур, бәһ, бәһ, бәһ!
Кәдәрим, гәмим аз олур, бәһ, бәһ, бәһ
Көзәлдә ишвә-наз олур, бәһ, бәһ, бәһ!
Кәл-кәл, көзәл јар, севирәм сәни!

Јахуд:

Күчәләрә су сәпмишәм
Јар кәләндә тоз олмасын!
Елә кәлсин, елә кетсин,
Арамызда сөз олмасын.

вә ја

Кетдим көрдүм булагдадыр.
Әл-үзүнү јумагдадыр.
Гызыл үзүк бармагдадыр.
Бир белә чан алан олмаз,
Бир белә ган салан олмаз.

Азәрбајчан халг маһныларынын мүһүм әламәтләриндән бири сөзлә һаванын, мусигинин сых вәһдәтидир. Маһныларын сөзләринә—мәтнләринә ујғун да мусиги вардыр. Заман кечдикчә ел сәнәткарлары маһныларын һәм мәтнләриндә, һәм дә мусигисиндә дәјишиклик апармыш вә беләликлә, онлары тәкмилләшдирмишләр. Академик М. Ч. Чәфәров јазыр: «Ел маһныларымызын мәтнләриндә мусиги илә јахынлыг мүтләг нәзәрдә тутулмушдур. Ким билир, бәлкә маһны мәтнини јарадан гүдрәтли бир бәстәкар, јахуд мусиги бәстәләјән ејни заманда исте'дадлы бир шаир имиш».[1] Бу вә ја дикәр маһнылар заман кечдикчә тәкчә мусиги јох, һәм дә идеја бәдии чәһәтдән тәкмилләшир, ишләнир, даһа ојнаг мусиги илә чилаланыр.

Алманы атдым харала
Галды сарала-сарала.
Дагларда дөндүм марала,
А тирмә көјнәк,
Ај сары чәпкән.

А тирмә көјнәк,
Сары чәпкән.
Јери, һаралысан,
Өзү көјчәк,
Сөзү көјчәк,
Һара маралысан?!

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында ел маһныларыны аталар сөзү, мәсәл, тапмача, бајаты кими жанрларла мүгајисә етмәк олар. Она көрә ки, халгын мә'нәви вә мадди һәјатында

[1] М. Чәфәр. Фүзули дүшүнүр. Бакы, 1959, сәһ. 196.

баш верән һәр бир кичичик һадисә һәмин жанрларда олдуғу кими маһныларда да өз бәдии эксини тапмышдыр. Мәсәлән, «Апарды селләр Сараны» кими маһнылар бу гәбилдәндир. Јахуд 1919-чу илдә чыхан «Маһнылар» китабында Вәтән, азадлыг, достлуг вә с. һаггында јени-јени маһнылар топланмышды.

Сөјләдијим Азәрбајчан дилидир.
Мән дәрдијим вәтәнимин кулудур.
Бу чалдығым ел сазынын телидир.
Кәрәк сәси үрәкләри ојнада.

Јахуд, башга бир маһныда:

Дурна көзлү булагларын,
Чәннәт кими јајлагларын,
Кениш, кениш ојмагларын
Азәрбајчан, Азәрбајчан.

Дағларынын башы гарлы,
Синәси јашыл орманлы
Дәрәләрин ширин нарлы,
Азәрбајчан, Азәрбајчан.

Маһныларын бөјүк бир гисми әсрләр боју коллектив сурәтдә ифа едилмишдир. Мәсәлән, «һахышта»лар, «күлүмчан», «һалај» маһнылары вә с. Гызлар, кәлинләр дәстәләрә бөлүнмүш, үз-үзә дајанмыш, маһны јарышы кечирмишләр, бунлар эксәрән бајаты мәтнләри үзәриндә гурулмушдур. Чох заман хор маһныларында мусиги, рәгс, театр үнсүрләри бирләшмишдир.

Дағлар, дағлара, бахар,
Зәркүллү бағлар.
Арада ичајлар ахар,
Овчулу дағлар

Бизим јердә адәтдир
Зәркүллү бағлар.
Севән севәнә бахар
Овчулу дағлар.

Зәркүллү бағлар, бала,
Овчулу дағлар, бала
Истәмнјән[1] јар олан
Һәмишә ағлар.

Јахуд, хорла охунан башга бир маһны: (мусигиси дәјишдијинә көрә мәтндә дә мүәјјән дәјишиклик апарылыр).

Гаја алты нәрдүкән,[2]
Тунгај Мәлик,
Кимди бу јолдан өтән

Сәламәлејкүм,
Бу јıхылмыш дүнјада
Тунгај Мәлик
Вармы мурада јетән,
Сәламәлејкүм.

Дағлар дағлара бахар,
Тунгај Мәлик,
Арадан чајлар ахар,
Сәламәлејкүм.
Бизим јердә адәтдир,
Тунгај Мәлик,
Севән севәнә бахар,
Сәламәлејкүм.

---

[1] *Истәмијән*—истәмәдији, севмәдији.
[2] *Нәрдүкән*—нәрдиван.

Бурада бајатыја әлавә олунан мәтн мусиги илә әлагәдардыр. Һәмин мәтнин мүәјјән тарихи һадисәләрлә бағлы јаранмасы да маһныдан ајдын көрүнүр.

Ики дәстә гыз габаг-габаға дуруб бир-биринә сөз дејәрләр, дедикчә јерләрини дәкишәрләр:

Һахышта һа һахышта
Һахышта бир гуш иди
Бағчада гонмуш иди
Шаһ оғлу көрмүш иди
Охуну гурмуш иди.

Мән бу јолдан өтмәрәм,
Чадраны јеллә тмәрәм
Дул кишијә кетмәрәм
Кәллә боз оғлан кәрәк
Һоггабаз оғлан кәрәк[1].

Форма хүсусијјәтләри

Халг маһнылары мөвзуча рәнкарәнк олдуғу кими формача да мүхтәлифдир. Маһнылары өзләринә мәхсус форма хүсусијјәтләри вар. Халг бунларда чох гүввәтли вә тә'сирли ифадә васитәләриндән истифадә етмишдир. Әсрләр боју халг күтләләри өз маһныларыны чилаламыш, идејасыны дәринләшдирмиш, бәдии, естетик вә мусиги чәһәтдән тәкмилләшдирмишдир. Халг маһнылары әсрләрин сынағындан чыхараг зәманәмизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Бу өлмәз сәнәт инчиләри инди дә јашајыр, јени јаранан маһныларла бирликдә охунур. Маһнылардакы композисија, услуб вә вәзн камиллији, бәдии ифадә васитәләриндән мәһарәтлә истифадә олунмасы онларын халг арасында кениш јајылмасына, нәсилдән нәслә кечәрәк дилләр әзбәри олмасына сәбәб олмушдур.

Бир сыра маһныларда ејни бир сөз бүтүн бәндләрин әввәлиндә тәкрар олунур: «Ирәванда хал галмады» маһнысы буна мисалдыр. Лирик башланғычы олан бу маһныда мүәјјән дөврүн тарихи һадисәләри дә экс етдирилмишдир. Һәр бәнддән сонра тәкрар олунан ашағыдакы мисралар исә маһныја хүсуси бир тон верир, онун бәдии-емосионал тә'сирини артырыр:

Ај гыз, о хал нә халдыр.
Сән ора дүздүрмүсән?!
Ај наз, о нә халдыр.
Сән үзә дүздүрмүсән?!

«Белә наз олмаз, олмаз» маһнысында да бүтүн бәндләр «архалығын» сөзү илә башлајыр. Бәндләрин сонунда исә: «Белә наз олмаз олмаз. Белә сөз олмаз, олмаз» мисралары тәкрар едилир. Маһнынын әсас мәтни исә бајатыдан ибарәт олур, «Самавара од салмышам», «Пәнчәрәдән даш кәлир» вә с. маһнылар да бу гәбилдәндир.

Бә'зи маһныларын һәр бәнди беш мисрадан ибарәтдир. Һәр бәнддә биринчи үч мисра дәјишилир, дөрдүнчү, бешинчи мисралар исә нәгарәт ролуну ојнајыр. Бунлар, шүбһәсиз, маһнынын

---

[1] Арвад ағысы, маһны, һахышта, севки, лајлај, гајынана кәлин сөзләри, мүәллим Мирзә Аббас Аббасзадә, икинчи чапы «Мәктәбин» електрик мәтбәхиндә басылды. Бакы, 1918, сәһ. 21.

охундуғу һава, мотивлә әлагәдар мејдана кәлмиш хүсуси формадыр. «Булаг башы...» «Чикеј-чикеј»... маһнылары буна јахшы мисалдыр:

Булаг башы буз олмасын,
Јел әсәндә тоз олмасын.
Аралыгда сөз олмасын.
Ај јарым чан, ај јарым чан,
Ај јарым чан, ај нарым чан.

Бир сыра маһнылар тәһкијә—дејишмә формасындадыр. Бурада ашиг вә мә'шугун һисс вә дујғулары шән вә никбин бир тәрздә ифадә олунур:

...Сән бир көзәл чејран олсан,
Дүзләрә гачачаг олсан,
Мән бир маһир овчу олсам.
Сәни овласам, нејләрсән?

...Сән бир маһир овчу олсан,
Мәни овлајачаг олсан,
Мән бир гызыл алма олсам,
Сандыға кирсәм, нејләрсән?!

Бә'зи маһнылар мүәјјән пешәләрлә, инсанларын коллектив әмәји, мәһсул јығымы вә с. илә әлагәдар јаранмышдыр. Бу чәһәтдән алма, нар, үзүм вә с. илә бағлы маһнылар характерикдир. Маһныларда тәбиәт көзәлликләри бөјүк шөвглә тәрәннүм едилир. Дурна, аһу, марал, кәклик, бүлбүл, чејран, нәркиз, гәрәнфил, гызыл күл вә с. һаггында халг арасында чохлу маһнылар јајылмышдыр. Көрүндүјү кими, Азәрбајчан халг маһнылары өз идеја мәзмуну, форма вә поетик хүсусијјәтләри илә диггәти чәлб едир.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. Ф. Көчәрли. Балалара һәдијјә. Бакы. 1967.
2. Халг маһнылары, тәртиб едәни Ә. Бағыров. Бакы, 1961.
3. Маһнылар. Бакы, 1967.
4. Азәрбајчан халг маһнылары, нот јазылары С. Рүстәмовундур. Бакы. 1967.
5. Азәрбајчан фолклору антолокијасы, I чилд. Бакы. 1959.
6. Тој вә һалај маһнылары. Бакы. 1980.
7. Нәғмәләр, инанчлар, алгышлар, топлајыб тәртиб едәни А. Нәбијев. «Јазычы» 1986.
8. А. Нәбијев. Ел нәғмәләри, халг ојунлары, Азәрнәшр. 1988. Кәркүк маһнылары. «Кәнчлик», Бакы, 1973.
9. Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри. I чилд, 1965.
10. Бүлбүл Мәммәдов. Сечилмиш мәгалә вә мә'рузәләри. Бакы, 1968.
11. Р. Рүстәмзадә. Азәрбајчан халг нәғмәләринин ингилабдан сонра, топланмасы, нәшри вә тәдгиги һаггында «Тәдгигләр», III китаб, Бакы, 1968.

УШАГ ФОЛКЛОРУ

Халгымызын чохәсрлик шифаһи јарадычылығынын мүһүм бир һиссәсини дә ушаг фолклору тәшкил едир. Ушаг фолклору нүмунәләри һәм идеја вә мәзмун, һәм дә форма чәһәтдән ушагларын јаш хүсусијјәтләри вә психолокијасы нәзәрә алынмагла јараныр.

Ушаг фолклору һаггында тәдгигатчылар арасында рә'јләр мүхтәлифдир. Бә'зи алимләр дејир ки, ушаг фолклору бөјүкләрин ушаглар үчүн јаратдығы нүмунәләрдир, јахуд бөјүкләрин јарадычылығыдыр ки, заман кечдикчә ушаглар онлары өз малы едирләр вә бир дә мәһз сөзүн һәгиги мә'насында ушагларын өз јарадычылығыдыр. Бир сыра арашдырычыларын фикринә көрә исә ушаг фолклору јалныз вә јалныз ушагларын өзләринин јаратдығы вә ифа етдији нүмунәләрдир.

Әлбәттә, бизчә бунларын һәр икисиндә мүәјјән һәгигәт вардыр. Биз өзүмүз һисс етмәдән бөјүкләрин јаратдығы фолклор нүмунәләри ушагларын репертуарына кечир вә нечә дејәрләр, ушаглашыр. Ушаглар бөјүкләрдән ешитдији нүмунәләри заман кечдикчә өзүнүнкүләшдирирләр. Беләликлә, нәтичә олараг дејә биләрик ки, ушаг фолклору һәм бөјүкләрин ушаглар үчүн јаратдығы вә һәм дә ушагларын өзләринин јаратдығы нүмунәләрдән ибарәтдир.

Халгын јаратдығы фолклор жанрларынын әсас һиссәси ушаглар үчүн дә марагды вә әһәмијјәтлидир. Мәсәлән, «Китаби— Дәдә Горгуд», «Короғлу», һәтта «Гачаг Нәби» вә с. кими мәшһур гәһрәманлыг дастанлары—јалныз бөјүкләр дејил, ушаглар тәрәфиндән дә марагла охунур вә севилир. Она көрә дә бу әсәрләр, еләчә дә бир сыра нағыллар ушаглар үчүн ишләдилир вә оху материалы кими онлара тәгдим олунур. Беләликлә, ушаг фолклору ушаглар үчүн јаранан әсәрләрдир. Ушаг фолклорунун әсас әламәтләри онун мәһз ушагларын јаш хүсусијјәтләринә ујғун олмасы, онларын дахили, мә'нәви аләмини әкс етдирмәсидир.

Бу бир һәгигәтдир ки, бөјүкләр һәмишә, һәр бир дөврдә өз өвладларынын тәрбијәсилә мәшғул олмушлар. Бу тәрбијә јалныз онлары әмәјә алышдырмаг, вәтәни мүдафиәјә һазырламагдан ибарәт олмамышдыр .Ушагларын дахили аләми, мә'нәвијјаты, әхлагы, давранышы да онлары даим дүшүндүрмүш, нараһат етмишдир. Естетик тәрбијә дә үмуми тәрбијә комплексинин ичәрисиндә өзүнәмәхсус бир јер тутмушдур. Халгын шифаһи шәкилдә јарадыб јашатдығы бу нүмунәләр ушагларын тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Ән'әнәви ушаг фолклору нүмунәләри поетик вә чазибәдардыр, бәдии чәһәтдән долғун вә камилдир. Бу нүмунәләри әсрләрин сынағындан чыхарыб јашадан, итиб-батмагдан горујан мәһз онларын бәдии камиллији олмушдур.

Һәлә кечән әсрин ахырларындан башлајараг ән көркәмли мүәллим, јазычы, мүрәббиләр тәрәфиндән бу нүмунәләр бөјүк

гаjғы илә сечиләрәк балача охучулара тәгдим едилмиш, онларын китаб, мүнтәхәбат вә дәрсликләриндә өзүнә лаjигли jер тутмушдур. Онлар һәмин нүмунәләри ушаг фолклору ады алтында вермәмишләр. Лакин бу нүмунәләр кичик jашлы ушаглар үчүн нәзәрдә тутулмушдур. М. Ш. Вазеһ, А. О. Чернjаjевски, М. Маһмудбәjов, А. Шаиг, А. Сәһһәт, Ф. Ағазадә, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндиjев вә башгаларынын дәрслик вә гираәт китабларында буну аjдын көрмәк олар. Ф. Көчәрли һәтта топладығы материаллар әсасында ушаглар үчүн «Балалара һәдиjjә» (1912) адлы кичик бир мүнтәхәбат да дүзәлтмишдир .Мүнтәхәбат вә дәрсликләрдә халг әдәбиjjатынын әксәр жанрларында ушаглар үчүн мүәjjән нүмунәләр вардыр. Аталар сөзү вә мәсәлләр, тапмачалар ушаглар тәрәфиндән марагла охунур.

Ушаг фолклорунун ән мараглы жанрларындан бири нағыллардыр. Үмумиjjәтлә, нағыллары «бөjүкләр» вә jа «ушаглар» үчүн jаранмыш нағыллар кими груплашдырмаг олмаз. Бүтүн нағыллары ушаглар марагла динләjир, jадда сахлаjыр вә дөнәдөнә, һәвәслә нағыл едирләр. Анчаг бу жанр ичәрисиндә аллегорик нағыллар групу ушаглар үчүн мараглыдыр. Аллегорик нағыллар бөjүк усталыгла jарадылан нүмунәләрдир. Бунларда ушагларын jаш хүсусиjjәтләри, психолокиjасы, мараг даирәси чох мәһарәтлә нәзәрә алынмышдыр. Дүзкүн олараг аллегорик нағылларын әсас иштиракчылары олан әшjалар, хүсусилә һеjванлар инсан кими данышдырылыр, инсанлара хас олан хасиjjәтләр онларын үзәринә көчүрүлүр. Аллегорик нағылларын әксәриjjәтиндә мүхтәлиф һеjванлар иштирак едир. Нағыллары дикәр нөвләриндән фәргли олараг, бунлар конкрет вә лаконик олурлар. Бурада һадисәләр аjдын вә jығчам тәсвир олунур, узун узады епизодлара, сеһрли мачәралара jер верилмир. В. И. Ленин белә нағыллардан бәһс едәрәк jазырды: «Һәр бир нағылда һәгигәт үнсүрләри вардыр. Әкәр сиз ушаглара хорузла пишиjин адам дилиндә данышмадығы бир нағыл десәниз, онлар бу нағылларла марагланмазлар».

Аллегорик нағылларда чохлу һеjван сурәти вардыр. Түлкү, гурд, довшан, илан, кечи, хоруз, ат, чаггал, аслан, гарға, тоjуг, һачылеjләк вә с. Бунлардан ән чох иштирак едән түлкүдүр. О, нағылларымызда дондан дона кирир, мүхтәлиф һиjлә вә кәләклә чох jердә дә галиб кәлир.

«Түлкү, түлкү түнбәки», «Түлкү баба вә һачылеjләк», «Түлкү вә кәклик», «Түлкү вә чанавар», «Түлкү вә илан», «Түлкүнүн кәләjи» вә с. Нағылларда түлкү каһ бир гол чубуг гырыб сәбәт тохуjур, каһ бир биз, бир чүт чарыглыг көн тапыб чарыг, тикир, каһ әлинә тәсбеһ алыб башына әммамә гоjуб молла олур, китаб охуjур, минбәрдә абид олур вә с. Бу нағылларда бир тәрәфдән Азәрбаjчанын милли вә jерли хүсусиjjәтләри, адәт вә ән'әнәләри, һәjат вә мәишәти, тәбиәт тәсвирләри өз әксини тапыр. Дикәр

тәрәфдән ушаглара адлары чәкилән һејванлар, онларын харичи көрүнүшү, јашајыш тәрзи, хасијјәтләри барәдә илк мә'лумат верилир. Мәсәлән, «Түлкүнүн кәләји» нағылында түлкү гарғаја дејир: «Сән јазыг јузуғун, һејванларын белини дәлирсән, ағзыны һәмишә бәдлијә ачырсан. Гәдәмин бәддир».

Ушаглар ајынын гышда, јазда јашајышы, гурдун ов ахтармасы, довшанын хасијјәти, кечинин, гојунун, атын хејри барәдә бу нағыллардан чох шеј өјрәнирләр. Анчаг мәсәлә бунунла битмир. Халг мараглы пријомларла, һејванлары данышдырмагла, һәм дә ушагларда мүһүм әхлаги кејфијјәтләр тәрбијә едир. Ушагларда әмәјә мәһәббәт, бөјүкләрә һөрмәт, јолдашлыг, достлуг, горхмазлыг, дәјанәт, бирлик вә с. кејфијјәтләрин тәрбијәсиндә, онларын пахыллыг, тәнбәллик, ачкөзлүк, горхаглыг, өзбашыналыг вә башга пис сифәтләрдән узаглашмасында лап кичик јашлардан белә нағыллар мүһүм рол ојнајыр.

Мәсәлән, «Шәнкүлүм, шүнкүлүм, мәнкүлүм» ушагларын ән чох севдији нағыллардандыр. Бу нағылы охујан һәр бир балача охучу кечи, онун балалары мәсәләсиндән бир анлыға узаглашыр, өз анасынын, бачы-гардашларынын давранышы аләминә дүшүр. Беләликлә, ушагларда бөјүјүн, ата-анасынын сөзүнә бахмаг, көзүачыг олмаг, горхмамаг вә с. кими кејфијјәтләр јараныб мөһкәмләнир.

Лајла вә охшамалар. Азәрбајчан ушаг фолклорунун ән кениш јајылмыш нүмунәләри ичәрисиндә лајла вә охшамалар хүсуси јер тутур. Лајлалар һәзин мусиги сәдалары алтында охунур. Лајлалар бешик нәғмәләридир. Бунлара нәнни нәғмәләри дә дејилир. Бу нүмунәләр һәлә дил ачмамыш көрпәләр үчүн аһәнкдар бир ритмлә охунур. Чүнки бу заман ушаглар јалныз мимика вә һәрәкәтлә «данышырлар». Она көрә дә нәнниләрин илк нүмунәләриндә мусиги вә ритм үстүнлүк тәшкил едир. Көрпәләри јухуја верән сөздән чох аһәнк вә мусиги сәдаларыдыр. Бурада ана, хала, биби, нәнәләр чох заман импровизасијаја мејдан верир, ифа заманы лајлаларын јени-јени нүмунәләрини јарадырлар. Бүтүн бунларла бәрабәр, лајлаларда ананын өз баласына олан сонсуз мәһәббәти, онун кәләчәк һәјатда газаначағы мүвәффәгијјәтләр һаггындакы арзулары ифадә олунмушдур. Ана өз баласына хејир-дуа верир, она узун вә мә'налы өмүр арзулајыр, гәһрәманлардан, халг сәркәрдәләриндән ибрәт көтүрмәји төвсијә едир.

Аналар дүнјаја тәзәчә көз ачан көрпәләри һәзин, арзу долу лајла сәдалары илә јухуја верирләр:

Нәркизи үзүм лај-лај,
Јахана дүзүм лај-лај.
Сән бөјү, мән гочалым,
Тојунла сүзүм лај-лај

Лај-лај дејим бојунча,
Баш гасдыға гојунча.
Пардахлан гызыл күлүм
Бир ишләјим дојунча.

Ушаг психолокијасыны, онун дахили аләмини, кәләчәк тәрбијә јолларыны халг гәдәр доғру, дүрүст мүәјјәнләшдирмәји ба-

чаран икинчи бир мүрәбби тапмаг чәтиндир. Она көрә дә нәнни вә лајлалар јалныз көрпәләри јухуја вермәк үчүн дејил, һәм дә онларын естетик тәрбијәси үчүн ән тә'сирли васитәләрдән бири-дир. Ушагларда мусигијә, әдәбијјата һәвәс ојадан, онун бәдии зөвгүнү охшајан илк нүмунәләр, шүбһәсиз, лајла, бајаты, маһны вә охшамалардыр:

Лајлај, бешијим лајлај,
Евим, ешијим лајлај.
Сән кет ширин јухуја,
Чәким кешијин лајлај

Лајласы дүрри бала,
Јухусу ширин бала!
Танрыдан әһдим будур,
Тојуну көрүм, бала!

Бу нүмунәләрдә нә гәдәр нәвазиш, бәсирәт, гајғы вә севинч вардыр:

Лајла дедим һәмишә
Карван кечәр енишә
Јасдығыва күл дүздүм
Бешијивә бәнәфшә

Бүрүнүб дона бүлбүл,
Көч етди сона бүлбүл
Балам дил ачан куну
Мат галды ана бүлбүл[1]

Лајла формасына көрә дә бајатыдан сечилир. Бунлар бә'зән «лај-лај» сөзләри илә башлајыр. Бә'зән дә «лај-лај» сөзләри ше'рин сонунда ики мисрада мәгсәдәујғун шәкилдә тәкрар олунур. Мәсәлән:

Атыбан тутдум сәни,
Әчәб овутдум сәни,
Өмүр үздүм, чәфа чәкдим,
Шүкүр бөјүтдүм сәни.
Балам лај-лај, а лај-лај,
Күлүм лај-лај, а лај-лај.

Охшамалар. Бунлар да өз мөвзу вә мәгсәдләри е'тибары илә лајлалара охшајыр. Әкәр лајлалардакы мусиги ритми арамлы, сакитләшдиричи характер дашыјырса, охшамаларда әјләндирмә, охшатма башлыча чәһәт кими нәзәри чәлб едир.

Охшамалар никбин лајлалардыр. Охшамалар да формача мүхтәлиф олур. Чох заман импровизасија едән валидејнләр, нечә-дејәрләр, нәғмәни мә'лум гәлибдән чыхарараг мараглы вә оризинал формалар јарадырлар. Белә нүмунәләрдә ана өз көрпәсини бөјүк севинчлә, чанлы, ојнаг бир диллә охшајыр, башгаларына да белә хошбәхтлик арзулајыр.

Гарабағын јајлағында,
Шәкинин күллү бағында.
Тәзә кәлин субһ чағында
Оғлун алар, лајлај чалар.
А танры, бундан беш дәнә вер,
Көјдә учан гушлара вер,
Гарымыш, гочалмышлара вер,
Евиндә галмышлара вер! (2. 63).

[1] Азәри фолклору сәһифәләри, топлајаны доктор С. Чавид, сәһ. 49.

Әзизләмәләр «Китаби—Дәдә Горгуд»дан башлајыб сонракы бүтүн дастанларда бу вә ја дикәр дәрәчәдә јаранан нүмунәләрдә өз бәдии әксини тапмышдыр. «Балалы ев базардыр, баласыз ев мәзардыр»—дејән халг јеничә дүнјаја кәлән өвладыны охшајыр, әзизләјир:

Бала дады, бал дады,
Бала әдам аллады.
Ширини ширин олур,
Ачысы да бал дады.

Облар обаныз олсун,
Бир белә баланыз олсун
Һамыја беш-беш олсун,
Гој бизә он беш олсун.

Охшамалардан эксәријјәти ән'әнәви формаларда јараныр. Бунларын аз бир гисми ики мисралы, галанлары исә дөрд мисралы олур. Ики мисралы:

Балама гурбан инәкләр
Балам нә вахт имәкләр?!
Балама гурбан бузовлар,
Балам нә вахт дүз ојнар?!

Дөрд мисралы охшамалар да ушаг фолклору нүмунәләри ичәрисиндә кениш јер тутур. Мараглыдыр ки, дөрд мисралы охшамаларын һәр бир мисрасында һечаларын сајы бешдир:

Дағда јарылар,
Сүнбүлү сарылар.
Гоча гарылар...
Бу балама гурбан.

Оғул урәкдир
Гызыл дирәкдир.
Алын сахлајын.
Гыза кәрәкдир.

Охшама жанра верилән үмуми аддыр. Анчаг бунларын ичәрисиндә мәзмунуна көрә бир-бириндән сечилән нүмунәләр вар ки, онлары арзуламалар, бәсләмәләр, әјләндирмәләр, әзизләмәләр вә с. кими адландырмаг дүзкүн оларды. Ана һәлә бәләкдә олан көрпәсинин бешији башында өз арзуларыны белә ифадә едир:

Алтында халча,
Чалыр каманча.
Он дәнә хонча
Кәләр гызымчүн.

Әлиндә вар дәф,
Үстүндә сәдәф.
Гырмызы көјнәк
Кәләр гызымчүн.

Ушаг фолклорунун бир гисми тәбиәтә, тәбиәт һадисәләринә—јағыша, гара, долуја, Аја, Күнәшә, күләјә, илдырыма вә с. һәср едилмишдир. Мүхтәлиф мәрасимләрлә бағлы күнәши чағырма, году-году, новруз вә с. нағмәләр бу чәһәтдән характерикдир.

Ушаглар инәк, өкүз, гојун, кечи вә башга һејванлар һаггында олан маһнылары да, аран, јајлаг, јер, көј вә с. арасындакы дәјишмәләри дә чох севирләр. Азәрбајчанлыларын тәбиәт һадисәләринә мүнасибәтини әкс етдирән, күләјә мүрачиәтлә дејилән маһнылар да ушаглар тәрәфиндән севилә-севилә охунур:

А јел баба, јел баба,
Гурбан сәнә кәл баба .

Тахылымыз јердә галды,
Јахамыз әлдә галды.
А јел баба, јел баба,
Гурбан сәнә, кәл баба.

Кичикјашлы ушагларын мүхтәлиф ојунлары илә дә, әлагәдар чохлу фолклор нүмунәләри јарадылмышдыр. Бунлар ушагларын ән чох севдији вә ифа етдији әсәрләрдәндир. Бураја јанылтмачлар, санамалар, дүзкүләр, ачытмалар, чашдырмалар вә с. дахил етмәк олар. «Ијнә-ијнә», «Мотал-мотал», «Үшүдүм һа үшүдүм», «Әлими бычаг кәсибди», «Ајза-ајза Нәркизә», «Чәтин гоз, чәтин гоз», «Бешди-бешди, һа бешди» вә с. буна мисал ола биләр.

Халг ичәрисиндә ифа олунан ашағыдакы санамалар ушагларын дилинин әзбәридир:

Ијнә-ијнә,
Учу дүјмә,
Бал-баллыча
Баллы кечи.
Шам ағачы,
Шатыр кечи.
Гоз ағачы.
Готур кечи.
Һоппан, һуппан,
Јырыл, јыртыл,
Су ич, гуртул. (1, 47—48).

Әкил бәкил гуш иди,
Ағача гонмуш иди,
Кетдим ону тутмаға,
О мәни тутмуш иди.
Мејдана салмыш иди
Мејданын ағачлары,
Дән кәтирир гушлары.
Чәпәр чәкдим, јол ачдым,
Гызылкүлә долашдым.
Бир дәстә күл дәрмәмиш
Нәнәси кәлди, мән гачдым.

(2, 146—147).

Ушаг ојунлары ичәрисиндә «А тешти» ојуну... хүсусилә мараг доғурур. Гызлар, оғланлар дашлардан алчаг дивар дүзәлдир вә онун ортасында дөврә вуруб отурур вә охујурлар:

А тешти, тешти, тешти,
Ағачдан алма дүшдү...
Чобан чөлдә кәзирди,
Даварларын дүзүрдү.
Чобан гојуна кедәр,
Көпәји адам дидәр...

Гызларын ојунлары илә әлагәдар бир сыра ше'р нүмунәләри дә јаранмышдыр. Бурада гызларын өз аләми, дүшүнчә, арзу вә истәкләри әкс олунмушдур:

Әлими пычаг кәсибди,
Дәстә пычаг кәсибди.
Јағ кәтирин, јағлајаг,
Бал кәтирин, баллајаг,
Дәсмал кәтирин, дәсмаллајаг,
Дәсмал дәвә бојнунда,
Дәвә Ширван јолунда,
Ширван јолу буз бағлар,

Ајза-ајза Нәркизә,
Чеһизин кәтүр кәл бизә,
Биздән кедәк Тәбризә.
Тәбриз хәраб олуб, кәл,
Дәмир дараг олуб, кәл.
Дәмирчинин гызлары...[1]
Јолда галды көзләри.
Күнәш көзүн ачанда,

[1] СМОМПК, вып. 18, 1894, сәһ. 58.

Дэстэ-дэстэ кул бағлар.
О кулун бирсин узэјдим,
Теллэримэ дузэјдим,
Гардашымын тојунда
Отуруб, дуруб, сузэјдим.[1]

Субһ шэфэгин сачанда
Икидлэр јел атында,
Севданын ганатында.
Дэмирчинин бағындан,
Гызлары отағындан...
Ајза-ајза Нэркизэ
Апардылар Тэбризэ...

Ушаг фолклору нумунэлэри ичэрисиндэ дузкулэр дэ хусусилэ мараг доғурур. Бурада һэр шеј өлчулуб бичилмишдир. Ушаглар ше'ри јадда сахламалы, бирнэфэсэ ритмлэ, тактла охумалыдырлар:

Чэтин гоз, чэтин гоз
Бири каһал, бири боз.
Миндим бозун бојнуна...
Кетдим уруб јолуна,
Уруб јолу дэрбэдэр,
Ичиндэ мејмун кэзэр.

Мејмунун балалары,
Тук кэтириб узлэри,
Торча көрур көзлэри.
Қор мејмуну уркутдум,
Чыхыб миндим далына,
Сурдум Уруб бағына...

Үшудум, һа ушудум,
Дағдан алма дашыдым,
Алмачығымы алдылар...
Мэнэ чурм вердилэр,
Мэн чурмдэн безарам,
Дэрин гују газарам...

Дарыны сэпдим гуша,
Гуш мэнэ ганад верди.
Ганадландым учмаға,
Һагг гапысыны ачмаға.
Гапычы гапы тохур,
Ичиндэ булбул охур. (1, 13)

Кичик јашлы ушагларын нитг инкишафы, дузкун данышыг вэ тэлэффуз вэрдишлэринэ јијэлэнмэси, сөз еһтијатынын артмасы вачиб бир мэсэлэ кими бутун валидејнлэри душундурмушдур. Бу ишдэ чох гэдимлэрдэн бэри эн муһум ролу мэһз халг эдэбијјаты нумунэлэри ојнамышдыр. Бир сыра нағыллар, тапмачалар, хусусилэ дузку вэ јанылтмачлар мэһз бунун учун јарадылмышдыр. Јанылтмачларда эсас мэгсэд дилдэ олан чэтин сөзлэри јахшы тэлэффуз етмэји бачармаг, тез-тез данышмаг вэрдишлэринэ јијэлэнмэкдэн ибарэтдир. Јанылтмачлар һэм нэср, һэм дэ ше'р шэклиндэ олур. Һэтта бир-биринэ ујушмајан, чэтин дејилэн, дилэ јатмајан сөзлэри ел сэнэткарлары усталыгла сыраја дузуб, бэдии эсэр кими репертуара дахил едирлэр. Мэсэлэн:

«Ај гылгујруг гырговул, кэл бу кола кир, гылгујруг гырговул». «Кэклик кэпэнэк, кэлин кедэк, кул дибинэ кэлин кэтирмэјэ». Јахуд:

«Кетдим, көрдум бир дэрэдэ једди гара, гашга, тэпэл, сэкил кечи вар. Дедим:

— Ај једди гара, гашга, тэпэл, сэкил кечи, мэним једди гара, гашга, тэпэл сэкил кечими көрдунму? Деди:

---

[1] СМОМПК, вып. 18, 1894, сэһ. 45.

— Сәнин о једди гара, гашга, тәпәл, сәкил кечин мәним једди гара, гашга, тәпәл, сәкил кечимин једди гара, гашга, тәпәл, сәкил баласыды» вә с.

Халг сәнәткарлары јаратдыглары бә'зи нүмунәләрдә ушаглара мүәјјән һадисәләр һаггында елми мә'лумат да верирләр, мүхтәлиф һадисәләр барәдә билик даирәсини кенишләндирирләр. Бир гары гышда јоллар буз бағладығы заман гәфләтән сүрүшүб јыхылыр.[1] О, буза мурачиәтлә «А буз, сән нә күчлүсән» (башга вариантда бәрксән—*П. Ә.)*—дејир.

Бир гары кетди буз үстә.
Таппадан дәјди диз үстә.
— А буз, сән нә күчлүсән!
— Күчлү олсам, мәни күн әритмәз.
— А күн, сән нә күчлүсән!
— Күчлү олсам, үзүмү булуд тутмаз.
— А булуд, сән нә күчлүсән!
— Күчлү олсам мәндән јағыш кечмәз... (1,8—11)

Беләликлә, јағыш, от, гојун, гурд, чобан, сичан, пишик вә саир дә өз әламәт вә хүсусијјәтләрилә бу мүкалимәјә гошулур. Ахырда пишијин дилилә маһныја белә бир јекун вурулур:

Мән бәркәм—дурарам,
Быгларымы бурарам.
Јүк үстә јајлағым вар.
Тәндир үстә гышлағым вар...

Јахуд «Балыг» адлы башга бир нүмунәјә нәзәр салаг:

Балыг, ај балыг,
Бирчә сөјлә сән,
Нијә гуруда
Кәзә билмирсән?
Де нијә сусуз
Дөзә билмирсән?
Мәнә гулаг ас,
Алмаз, ај Алмаз,
Сулар, Вәтәним
Су һәјатымдыр.

Сулар һәјатым
Көзүм, чанымдыр,
Судан ајрылсам
Үзә билмәрәм.
Сусуз бирчә ан
Дөзә билмәрәм.
Гынама мәни,
Алмаз, ај Алмаз,
Ахы вәтәнсиз
Јашамаг олмаз[2].

Азәрбајчан ушаг әдәбијјатынын јараныб формалашмасында ушаг фолклору нүмунәләри мүһүм рол ојнамышдыр. Ушаг фолклору нүмунәләри һәмишә јазычы вә шаирләримизин диггәтини чәлб етмишдир. С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, А. Шаиг, С. С. Ахундов вә башгалары һәм өз әсәрләриндә ушаг фолклорунун лајла, охшама, дүзкү, нағыл вә с. нүмунәләриндән истифадә етмиш, һәм дә бу сәпкидә орижинал әсәрләрини јаратмышлар. Совет һакимијјәти илләриндә Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, А. Шаиг, М. Рзагулузадә, М. Дилбази, М. Сејидзадә вә башгалары ушаг фолклору нүмунәләриндән усталыгла истифадә етмишләр.

---

[1] Башга бир вариантда гары јох, ушагдыр. М. Ә. Сабирин «Ушаг вә буз» ше'риндә һадисә ушагла әлагәдар тәсвир едилир—Ред.

[2] Азәри фолклору сәһифәләри, топлајаны С. Чавид. Абан—Азәр, 1390, сәһ. 56.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. Ф. Көчәрли. Балалара һәдијјә, «Кәнчлик», Бакы. 1967.
2. Азәрбајчан фолклору антолокијасы. I китаб, Бакы. 1969.
3. Азәрбајчан нағыллары 5 чилддә, 5-чи чилд (Аллегорик нағыллар бәһси, сәһ. 3—80), Бакы, 1964.
4. Фолклор нүмунәләри, тәртиб едәни Н. Сејидов. «Кәнчлик» Бакы, 1980.
5. Бајатылар. Топлајыб тәртиб едәни Һәсән Гасымов. Азәрнәшр. 1956.
6. Һикмәтли сөзләр. Ушагкәнчнәшр. 1961.
7. Тапмачалар. Азәрнәшр. 1964.
8. О јана кетмә. (Ушаг фолклору нүмунәләри), Азәрнәшр, 1966.
9. Нәғмәләр. Инанчлар, алгышлар, топлајыб тәртиб едәни А. Нәбијев. «Јазычы», 1986.
10. М. Һ. Тәһмасиб. «Мәктәб» журналында фолклора мүнасибәт. «Тәдгигләр». V китаб. 1977.
11. Ә. Гарабағлы. Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјатынын тәдриси, Бакы. 1961.
12. С. Әлијева. Мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын нитг инкишафында Азәрбајчан халг нағылларынын ролу. «Маариф», 1975.

АШЫГ ПОЕЗИЈАСЫ

Үмуми мә'лумат. Ашыг јарадычылығы шифаһи халг әдәбијјатынын ән бөјүк вә зәнкин голуну тәшкил едир. Ашыг поезијасынын јарадычылары халг сәнәткарлары—ашыглардыр. Ашыг халгын ән севимли нәғмәкарыдыр. «Ашыг сәнәти... халга, күтләләрә даһа јахындыр, халгын һәјәчан вә арзуларыны, халг мусигисинин башга нөвләринә нисбәтән даһа парлаг әкс етдирир. Ашыг ичтимаи мөвгејинә көрә кәндлијә, зәһмәткеш халга јахындыр... Ашыг сәнәти халгын өз јарадычылығыдыр» (25, 253). Ашыглар һәмишә халг күтләләри ичәрисиндә јашамыш, халгын һәјат вә мүбаризәси онларын јарадычылығы үчүн бир мәнбә олмушдур. Бу ел сәнәткарлары әсрләр боју халгын кәдәри илә кәдәрләнмиш, севинчи илә севинмишдир. Азәрбајчан кәндләриндә һеч бир мәчлис, тој, шадлыг мәчлиси ашыгсыз кечмәмишдир.

Ашыг сәнәти орижинал вә тәкраролунмаздыр. Бу сәнәт халгын әсрләр боју әлдә етдији јарадычылыг ән'әнәләри үзәриндә јараныб формалашмышдыр. Ашыг сәнәтинин бу бәнзәрсизлији һаггында көркәмли Азәрбајчан сәнәткарлары чох гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Һ. Зәрдаби көстәрир ки, «Азәрбајчан халгы ашыға елә гулаг асыр ки, лап әтини дә кәссән хәбәри олмаз». Јахуд Ҹ. Ҹаббарлы јазыр: «Дағлар башында, сүрү јанында түтәк чалараг охујан бир ел шаири, бир Сә'ди, бир Һүго, бир Шекспирин тә'сирилә бир о гәдәр дә әлагәдар олмаз». С. Ағамалыоғлу ашыгларын биринчи гурултајында чыхышында демишдир: «Ашыг елин анасыдыр, бурада дағларын, булагларын ичәрисиндән алыныб да ел һавасына гарышмыш сәсләри ешидәчәксиниз». Демәк, ашыг сәнәти Азәрбајчанын зәнкин тәбиәтиндән доғмуш, дурна көзлү булагларындан гајнајыб чыхмышдыр. «Ашыға тәмиз һава, јашыл чәмән, чөл чичәкләринин әтри, уча дағлар, ке-

ниш тарлалар, гушларын чәһ-чәһи, чајларын шырылтысы илһам кәтирир, ашыг әсл азад рәссамдыр» (25, 253).

Ашыглар халг арасында јалныз гошма, кәрајлы дејән, дастан сөјләјән ел сәнәткарлары кими дејил, һәм дә һуманист мүдрик устад, дар күндә јохсулларын дәрдинә јанан, онлара јол көстәрән мәсләһәтчиләр кими дә мәшһур олмушлар. Ашыглар ағлы, кениш дүнјакөрүшү, тәчрүбәси, һазырчаваблығы илә дә халг ичәрисиндә һөрмәт газанмышлар. Ашыгларымызын бир чох ше'рләри халга ағыл, камал, јахшылыг вә әдаләт тәлгин едән көзәл нүмунәләрдир. Ашыг нечә олмалыдыр вә о, халга нечә хидмәт етмәлидир суалына Ашыг Әләскәр белә чаваб вермишдир:

Ашыг олуб тәрки-вәтән оланын
Әзәл башдан пүр камалы кәрәкдир.
Отуруб дурмагда әдәбин билә,
Мә'рифәт елминдә долу кәрәкдир.

Халга һәгигәтдән мәтләб гандыра,
Шејтаны өлдүрә, нәфсин јандыра.
Ел ичиндә пак отура, пак дура.
Далысынча хош сәдалы кәрәкдир.

Ашыг ше'ри халг әдәбијјаты жанрлары ичәрисиндә ән чох мүәллифи мә'лум олан нүмунәләрдир. Белә ки, һәр бир ашыг ше'ринин сонунда ону јарадан мүәллифин ады, тәхәллүсү верилир. Бу чәһәт ашыг поезијасыны јазылы әдәбијјата јахынлашдырыр. Мә'лумдур ки, халг ше'ринин ән үмдә хүсусијјәтләриндән бири онун мүәллифинин мә'лум олмамасыдыр, үмумән халга, коллективә аид едилмәсидир, даһа әтрафлы шәрһ етсәк һәр бир нүмунәни јарадан мүәллифин әсәрләрин шифаһи јашама просесиндә адынын унудулмасыдыр.

Илк бахышда адама белә кәлир ки, ашыг поезијасы халг әдәбијјатынын бу хүсусијјәтини өзүндә еһтива етмир. Лакин һадисәләрә диггәтлә јанашдыгда көрүрүк ки, XV әсрин сонларында јашајан Гурбанидән башламыш бүтүн классик ашыгларымызын ше'рләри шифаһи јолла, халг һафизәсиндә јашамыш, мәчлисдән-мәчлисә, ағыздан-ағыза, әсрдән-әсрә кечәрәк дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Бу ше'рләр јазыја көчүрүлмәмиш, чап едилмәмиш, анчаг шифаһи шәкилдә јашамышдыр. Бу мүддәт әрзиндә һәмин ше'рләр халг јарадычылығынын башга нүмунәләри кими һәм идеја, һәм дә форма сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән тәкмилләшиб чилаланмышдыр. Она көрә дә әсрләр боју халг мәчлисләрини бәзәјән һәр бир ашыг ше'ри (сон бәнддә мүәллифин ады олса да) үмуми халгын малы кими јашамышдыр. Доғрудур, бу ше'рләр фолклорун башга жанрларына нисбәтән аз дәјишиклијә уғрамышдыр. Анчаг, һәр һалда дөрд-беш әср шифаһи дилдә дөвр едән әсәрләр әсрин, заманын һадисәләри илә әлагәдар олараг мүәјјән дәјишиклијә уғрамамыш дејилдир. «Бир сөзлә, ашыг јарадычылығына мәнсуб һәр бир ки-

чик, јахуд бөјүк әсәр хүсуси мә'нада мә'лум бәлли тәк «мүәллифә» малик әсәр олса да, ејни заманда һәм дә коллектив јарадычылыг мәһсулудур» (31, 52).

Ашыг гошмаларынын мүәллифлилији мәсәләси бир чох дастанларда тамамилә башга характер алыр. Чүнки belә дастан үчүн ше'рләр гошан һәр бир ашыг сон бәндләрдә өз имзасыны дејил, дастан гәһрәманларынын адыны вермишдир. Бәлкә дә Короғлу, Шаһ Исмајыл, јахуд Мәчнун ашыг олмамышдыр. Лакин дастан мәһз онларын ады илә бағлы олдуғу үчүн ону дүзәлдән ашыг ејни заманда гәһрәманлары бир ашыг кими тәсвир етмиш вә онларын дили илә ше'р демишдир.

Ашығын әсас чалғы аләти саздыр. Ону сазсыз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Ашыгларын јанында балабан чалан да олмушдур. Әслиндә ашыгларын балабанчы илә чыхыш етмәси онларын сәси, ифачылыг манерасы илә әлагәдардыр. Зәнкин, јүксәк мәлаһәтли сәсә малик ашыглар һеч заман балабанын мүшајиәти илә охумамышлар. Мәсәлән, Чилли Ашыг Мүсејиб (Нәсибов) һәмишә балабансыз чалыб охумушдур. Онун көнүлләри рам едән мәлаһәтли сәси, бүлбүлләри сусдуран, јахыб јандырычы зәнкуләләри гаршысында балабан динә билмәмишдир. Ашыг Мүсејиб һәм дә тәк охумушдур. Чүнки онун мүгабилинә чыхан олмамышдыр.

Белә ифачылыг бачарығына малик олмајан ашыглар исә һәмишә балабан васитәсилә чыхыш етмишләр. Онларын јанында һәтта зурна вә нағара чаланлар да олмушдур. Бә'зән онлар ансамбл дүзәлдәрәк хорла да охумушлар. Бу, мүасир дөврдә дә беләдир.

Ашыг халгын ән чох севдији сәнәткардыр. О, заман Корус мәктәб нәзарәтчиси олан П. Востриков јазырды: «Ашыглар, адәтән, кәндләрдә олурлар. Онлар халгын ичәрисиндән чыхмыш адамлардыр. Чыхыш едән ашыгларын сајы икидән әскик олмур, бириси сазда чалыр, охујур, о бириси исә дәфдә ону мүшајиәт едир. Бәзән әлләриндә саз чалан ики ашыг көрүрсән, онлар нөвбә илә чалыб охујур, дејиширләр. Бә'зән исә ашыглар оркестри зурна, балабан вә дәфдән ибарәт олур. Ашыг Загафгазија дөврәси кәндләриндә бөјүк һөрмәт вә шөһрәтә маликдир».[1]

Ашыглар халг јарадычылығынын башга нүмунәләрини ифа етмәклә, ајры-ајры гошма, бајаты, дастан гошмагла јанашы, чохлу саз һавалары да јаратмышлар. Бу һавалар нағыл вә дастан гәһрәманларынын әһвали-руһијјәсинә, кечирдији изтираблара, психоложи һаллара, көстәрдији гәһрәманлыглара вә с. ујғун јарадылмышдыр. «Тәчнис», «Дүбејт», «Дилгәм», «Јурт јери», «Мүхәммәс», «Сарытел», «Кәрајлы», «Кәрәми», Чәлили», «Дивани», «Көјчә күлү», «Овшары» вә с. Бу һаваларын һәр биринин өз аһәнки, өз ритми, өз көзәллији вә хүсусијјәти вар.

---

[1] СМОМПК, вып. 42, 1912, Тифлис, отд. 2, сәһ. 9.

Ашыглары әсасән ики група бөлмәк олар: јарадычы, устад, ашыглар, пешәкар ифачы ашыглар.

Јарадычы, јахуд устад ашыглар көзәл ше'рләр гошур, дастанлар дүзәлдир, һәм өзләринин, һәм дә башгаларынын әсәрләрини мәлаһәтли сәслә охумағы бачарырлар. Онлар бөјүк тәбә вә јарадычылыг исте'дадына маликдирләр. Устад ашыглар һәм өз ше'рләрини ифа едир, саз һаваларыны мәһарәтлә чалыр, һәм дә өзләри һавалар јарадырлар. Бә'зи ашыглар исә јалныз ше'р гошуб саз чалырлар, охумаг габилијјәтинә малик дејилләр.

Пешәкар—ифачы ашыглар. Бу ашыгларын јарадычылыг габилијјәтләри јохдур, јахуд да олдугча зәифдир. Пешәкар ашыглар устад ашыгларын јаратдығы ше'р вә дастанлары әзбәрләјир, ашыглыг сәнәтини өјрәнир, һавалары мәнимсәјир вә халг арасында ифа едирләр. Бу ашыгларын чох көзәл сәси вә охумаг габилијјәти вардыр. Устад ашыгларын јарадычылығыны горујуб сахламаг, тәблиғ етмәк, јашатмаг, күтләләрә идеја естетик тә'сир көстәрмәк нөгтеји-нәзәрдән бу ашыгларын хидмәти мисилсиздир.

Азәрбајчан халгы ашыглары јүксәк гијмәтләндирир, онларын нағыл вә дастанларына бөјүк марагла гулаг асыр. Тәсадүфи дејилдир ки, ашыглара халг арасында «ел ашығы», «һагг ашығы», «ашыг ел анасыдыр» вә с. дејилир.

Ашыг сәнәти Загафгазијадан башга Орта вә Кичик Асијада да кениш јајылмышдыр. Газах вә гырғызлар акын, бахшы, тачикләр һафиз, Дағыстан халглары исә ашыг дејирләр. Газах халгынын Ҹ. Ҹабајев, Дағыстан халгларынын С. Сталски, Һәмзәт Садаса, өзбәкләрин Ергаш Ҹүмәнбүлбүлоғлу, Пулкан шаир Нәзәроғлу, Фазил Јулдашоғлу, гырғызларын Токтокул Сатылганов, Азәрбајчан халгынын Ашыг Аббас. Ашыг Әләскәр, Халтанлы Тағы, Һүсејн Бозалганлы, Молла Ҹүмә вә башга сәнәткарлары мәшһурдур.

Азәрбајчан ашыг поезијасы гоншу халгларын арасында да чох севилир. Халгымызын бә'зи бајатылары, ашыгларымызын бир чох гошмалары, бир сыра дастанларымыз һәтта Азәрбајчан дилиндә, күрчү вә ермениләр тәрәфиндән ифа едилмишдир. Күрчүстанда да көркәмли ашыглар јетишмишдир. Онлар өз ше'рләрини Азәрбајчан дилиндә гошмушлар. Профессор Д. Әлијева јазыр ки, күрчү ашыглары да мүхәммәс, тәчнис, бајаты, гошма, дүбејт, једәкләмә, дөшәмә, додагдәјмәз, тапшырма, гәзәл вә с. ше'р формаларындан истифадә едирдиләр».[1]

Устад-шакирд. Азәрбајчан ашыг сәнәтинин өзүнә мәхсус хүсусијјәтләриндән бири дә онда әсрләр боју сабитләшән устад-шакирд ән'әнәсидир. Бу барәдә Бүлбүл, М. Һ. Тәһмасиб, О. Сарывәлли, М. Һәкимов мүәјјән мүлаһизәләр сөјләмишләр. Һәр бир устадын шакирди олмалыдыр. Бу ба-

[1] Д. Алиева. Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей, Баку, 1958, сәһ. 43.

хымдан устад сәнәткарлары шакирд «проблеми» бүтүн өмрү боју дүшүндүрмүшдүр. Гәдимдән бәри ашыглар өз әсәрләрини чап едә билмәмиш, әдәби ирсини, тәчрүбәсини кәләчәк нәсилләрә чатдырмаг үчүн хүсуси шакирдләр јетишдириб онларын васитәсилә бу ән'әнәләри јашатмышлар. Шүбһәсиз, бөјүк ашыгларын өз мәктәби, нечә дејәрләр, өзләринә көрә «студијасы» олмушдур. Бу «студија»нын вәзифәси елдә, обада көзә дәјән исте'дадлары тапмаг, ашыг сәнәтинин сирләринә вагиф етмәк, сонра да мүстәгил һәјата зәманәтдән ибарәт олмушдур. Шакирд бир сыра хүсусијјәтләри—һафизәси, мәлаһәтли сәси, ифачылыг мәһарәти, мусигини дујмаг габилијјәти вә с. илә устадын диггәтини чәлб етмәли иди. Бу кејфијјәтләри олмајан кәнчләри устад һеч заман шакирдлијә гәбул етмәзди. Бүлбүлүн јаздығына көрә, һәтта Ашыг Әләскәр һәмин чәһәтләри јохлајандан сонра кәнчин ағзына да бахарды, ағзы кичик олан (охумаг үчүн, ифа үчүн мүғәннинин ағзы кениш ачылмалыдыр) гәбул едилмәзди (26, 147). Шакирдлијә јарарлы кәнчләр чох гајғы вә тәләбкарлыгла һазырланарды. М. Һәкимов тә'лимин саздан башландығыны јазыр. Әввәлчә сазы, онун пәрдәләрини билмәк, көкләмәји, сонра да чалмағы бачармаг әсас сајылырды. Өзү дә устад әввәлчә асан һаваларлан башлајыр вә мүрәккәбә доғру кедирди. Шакирдләрә јалныз 16 јашындан сонра охумаға ичазә верилирди. Ашыг Әләскәр шакирдләринин сәси формалашана гәдәр онлара евләнмәјә дә ичазә вермирди.

Устад шакирди мәчлисләрә, тојлара апарыр, анчаг шакирд онун ичазәси олмадан охуја билмәз. Көзләри чалыб-охујан устадында олар, онун бүтүн һәрәкәтләринә диггәт едәр, һамысыны көрүб көтүрәр. Шакирд устадынын јанында 4—5 ил галыр, сәнәтин әсас сирләринә јијәләнир. О, сазы истәдији мәгамда көкләмәли, бүтүн һавалары чалмағы бачармалы, ашыг ше'ри формаларыны, дастанлары әзбәрдән билмәли, устадынын јарадычылығына бәләд олмалыдыр. Нәһајәт, устад өз шакирдини устадлар, динләјичиләр гаршысында имтаһана чәкир. Бу имтаһан ејни заманда мүстәгил һәјата вәсигә олур.

Устадлар һәмишә исте'дадлы шакирдләри илә, шакирдләр исә мәшһур устадлары илә фәхр етмишләр. Ашыг Әләскәр он ики шакирди илә фәхр едирди. Молла Чүмә мәчлисләрә өз шакирдләри илә кедәрмиш. О, мәчлиси апармағыән исте'дадлы шакирдләрә тапшырар, өзү исә, тәклиф олунарса, ахырда охујармыш.

Ашыг ше'ринин топланмасы вә нәшри.

Кечмиш заманларда мәдрәсә тәһсили көрмүш зијалылар даһа чох әрәб, фарс дилләриндә јазылан, классик ше'р услубунда јаранан әсәрләри јазыја көчүрүрмүш, ашыг јарадычылығына исә әһәмијјәт верилмәмишдир. Ашыглар өз ше'рләрини нәсилдән нәслә кечирәрәк горујуб сахламышлар. Ашыг ше'ри јазыја алынмадығы үчүн ајры-ајры сәнәткарларын әсәрләри әсрләр өтдүкчә мүәјјән дәјишикликлијә уғрамыш, бә'зи-

ләри исә итиб-батмыш, јахуд башгалары илә гарышыг дүшмүшдүр. Һәтта бир чох сәнәткарларын адлары белә, унудулмушдур. Мәшһур классик ашыгларымызын тәрҹүмеји-һалларынын галмамасы да һәмин бу сәбәб үзүндәндир. Шүбһәсиз, бүтүн бунлар ашыг поезијасынын тәдгиги ишиндә бөјүк чәтинликләр төрәдир.

Биз ашыг ше'рләринин топланмасына гәдим мә'хәзләрдә тәсадүфдән-тәсадүфә дә олса, раст кәлирик. Гурбани, Сары Ашыг, Аббас Туфарганлы, Ашыг Валеһ, Хәстә Гасым, Әмраһ вә башгаларынын ше'рләри ҹүз'и мигдарда олса да, ҹүнкләрдә галмышдыр. XIX әсрин әввәлләриндән Тифлисдә, Москвада вә Петербургда нәшр едилән рус мәтбуаты сәһифәләриндә дә бир сыра ашыгларымызын гошмаларына раст кәлирик. Лакин Азәрбајҹан ашыг поезијасынын топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси јалныз Совет һакимијјәти илләриндә мүмкүн олмушдур. Азәрбајҹанын рајон вә кәндләриндән топланан јүзләрлә нүмунәләр аз бир мүддәтдә әввәлҹә гәзет вә журнал сәһифәләриндә чап олунуб кениш охуҹу күтләләринә чатдырылмышдыр. 1927-ҹи илдә Вәли Хулуфлунун тәртиби илә «Короғлу» вә «Ел ашыглары» китаблары» чап олунмушдур.

Ашыг ше'рләринин ән гызғын топланма вә чап олунма дөврү 30-ҹу илләрдир. Мәшһур Азәрбајҹан фолклор топлајыҹысы Һ. Әлизадә рајон вә кәндләримизи кәзәрәк чохлу әсәрләр топлајыр вә бир-биринин ардынҹа ашыг ше'риндән ибарәт китаблар чап етдирир. Ашыг ше'рләри әввәлҹә «Азәрбајҹан ашыглары» ады илә ајрыҹа китабда, сонра исә 2 ҹилддән ибарәт «Ашыглар» китабларында топланыр. Һәмин икиҹилдлик ики дәфә чап едилир. Һ. Әлизадә китаблара мүгәддимәләр јазыб, һәр бир ашығын һәјаты, јашадығы дөвр һаггында мә'лумат вермишдир. Бундан башга һәмин илләрдә ајры-ајры ашыгларымызын да китаблары чап едилир. Ашыг Әләскәрин, Һүсејн Бозалганлынын, Ашыг Әсәдин ше'р китабларыны буна мисал көстәрә биләрик.

Ашыг ше'ринин топланмасында әдәбијјатшүнас Салман Мүмтазын да хидмәтини гејд етмәлијик. Онун тәртиб етдији икиҹилдлик «Ел шаирләри» китабы бу ҹәһәтдән диггәтәлајигдир. Сон заманда ашыгларымызын әввәлләр топланмыш ше'рләриндән ибарәт бир нечә мәҹмуә бурахылмыш, классик вә мүасир ашыгларымызын ајрыҹа китаблары нәшр едилмишдир. Азәрбајҹан алимләриндән Һ. Араслы, Ф. Гасымзадә, М. Һ. Тәһмасиб, Ә. Ахундов, Ә. Гарабағлы, Ә. Елдарова, А. Нәбијев, М. Һәкимов, В. Вәлијев, С. Пашајев, М. Мүрсәлов, Г. Намазов, Е. Мәммәдов вә башгаларынын ашыг поезијасынын мәншәјинә, форма хүсусијјәтләринә вә бир сыра башга нәзәри мәсәләләрә даир гијмәтли мәгаләләри чап едилмишдир. Академик Һ. Араслы «Ашыг јарадыҹылығы», академик М. Ибраһимов «Ашыг поезијасында реализм», М. Һәкимов «Азәрбајҹан ашыг әдәбијјаты», Г. Намазов «Ашығын сазы вә сөзү» адлы гијмәтли тәдгигат әсәрләри јазмышлар. Бүтүн бунларла бәрабәр, ашыг сәнәтинин бир чох проблемләринин өјрәнилмәси давам едир.

Ашыг сәнәтинин мәншәји һаггында.

Мә'лумдур ки, ашыг сәнәти мүхтәлиф әсрләрдә өзүнәмәхсус инкишаф пилләләри кечмишдир. Чох гәдим заманларда бу сәнәтин характери, мејдана кәлмәси вә инкишафы мәсәләләри о гәдәр дә кениш тәдгиг едилмәмишдир.

Ашыг јарадычылығында гәдим сәнәтин бир сыра характер хүсусијјәтләри бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүһафизә олунмушдур. Бунлардан бири синкретизмдир. Синкретизм сәнәтин чох гәдим нүмунәләринә хас олан чәһәтдир. Ибтидаи ичма дөврүнүн сәнәти әсасән синкретик характер дашыјыб. Синкретизм мүхтәлиф сәнәт нөвләринин бир сәнәтдә чарпазлашмасы, бирләшмәсидир.

Шаирлик, ханәндәлик, бәстәкарлыг, рәгс, актјорлуг вә с. гәдим сәнәтдә үзви сурәтдә бирләширди. Бу чәһәт јалныз классик ашыг сәнәтиндә дејил, онун индики инкишаф мәрһәләсиндә дә өзүнү көстәрмәкдәдир. Ашыг сәнәти ше'р, мусиги вә рәгсин ајрылмаз синтезиндән ибарәтдир. Бу хүсусијјәт муасир ашыг сәнәтиндә дә мүәјјән дәрәчәдә өзүнү сахламагдадыр. Бу ону көстәрир ки, ашыг сәнәти өз көкләрини чох гәдим заманлардан, ибтидаи ичма дөврүндән көтүрмүш вә сонралар мүәјјән инкишаф мәрһәләләри кечирмишдир.

Халг сәнәтинә мәхсус импровизасија ашыг поезијасында өзүнү даһа чох көстәрир. Импровизасија әввәлчәдән һазырлыг көрмәдән, фикирләшиб дүшүнмәдән, бәдаһәтән јаратмаг демәкдир. Импровизасија халг сәнәтиндә өзүнү мүхтәлиф формаларда көстәрир. Мәсәлән, бир нағылы, ләтифәни, дастаны сөјләјән сәнәткар замана, мәчлисә, әһвали-руһијјәјә әсасән ону дәјишдирир (ихтисар, јахуд әлавәләр едир). Бунлар ифа заманы баш верир. Бунун үчүн әввәлчәдән һазырлыг да көрүлмәјир. Бурада сәнәткарын бачарығы, поетик исте'дады, һафизәси мүһүм рол ојнајыр. Белә импровизаторлуг кәрәк динләјичи тәрәфиндән һисс едилмәсин, артырма, әлавә, ихтисар, гондарма сүн'и характер дашымасын. Бу просесдә бөјүк халг сәнәткарлары хүсусилә сечилирләр. Импровизасија ашыг поезијасынын мүһүм чәһәтидир. Хүсусилә дејишмә заманы импровизасија өзүнү даһа габарыг бүрузә верир. Ашыглар дејишмә просесиндә поезијанын, хүсусилә бағлама, гыфылбәнд, тәчнис, додагдәјмәз кими чәтин формаларындан истифадә едир, бир-бирини чәтин сынаға салырлар.

Ашыг сәнәтинин мәншәји, гәдим тарихи һазырда да актуал бир проблем олараг галмагдадыр. Муасир Азәрбајчан фолклоршүнаслығы бу проблемлә чохдан мәшғул олур вә сон илләрдә мүәјјән наилијјәтләр әлдә етмишдир. Муасир ашыға биз ел сәнәтини јарадан ән гәдим јарадычынын хәләфи кими бахмалыјыг. Јухарыда бәһс етдијимиз синкретизм ашыг јарадычылығынын мәншәјини ибтидаи ичма дөврүнә апарыб чыхармырмы? Профессор Т. Бүнјадов тарих, археолокија, етнографија елмләринин әлдә етдији наилијјәтләрә әсасланараг ашыг сәнәтинин тәхминән 4 мин ил бундан әввәл мејдана кәлдијини сөјләјир. Алимә көрә

ашыг сәнәти илк өнчә көчәри малдар тајфалар шәклиндә јашајан түркдилли гәбиләләр арасында јаранмышдыр. Азәрбајчанда сазын, сазабәнзәр симли аләтин дә тәхминән 3 мин ил тарихи вардыр.[1] Фолклоршүнаслығымызын индики инкишаф мәрһәләсиндә бу мүлаһизәләр, әлбәттә, мараг доғурур. Анчаг, бизчә, ашыг сәнәтинин мәншәјини, үмумијјәтлә, сәнәтин мәншәји ганунаујғунлуглары илә әлагәли арашдырыб изаһ етмәк даһа доғру олар.

Гәдим дөвр ашыг јарадычылығы нүмунәләри бизә кәлиб чатмамышдыр. Үмумијјәтлә, фолклорун дикәр жанрларында јаранан илкин нүмунәләр дә галмамышдыр. Азәрбајчан фолклоршүнаслығынын сон дөврдә ахтарышлары нәтичәсиндә халг сәнәтини инкишаф етдирән сәнәткарлара түркдилли гәбиләләр ичәрисиндә *ишыг, варсаг, озан, дәдә, ағсаггал, јаншаг* вә с. кими адлар верилдији мүәјјән едилмишдир.

Түркдилли халглар ичәрисиндә ашыглара «ишыг» да дејилмишдир. Ашыг сәнәтинин тәдгигатчылары бу терминә дә заман-заман өз мүнасибәтини билдирмишләр. Мәс. Һ. Диздар оғлу бу барәдә јазыр: «Ашыг сөзчүјүнүн һарадан чыхдығы һәләлик исбат олунмамышдыр, дәјишик көрүшләр ирәли сүрүлмүшдүр. В. Чәләби ешг вә ашыг сөзчүкләринин түркчә *«ишыг»* сөзчүјүндән кәлдији гәнаәтиндәдир». М. Көпрүлүзадә дә *«ашыг»* сөзүнүн мәһз позулараг *«ишыг»* тәрзиндә түрк дилинә кечдијини сөјләјир.

М. Һ. Тәһмасиб бу һагда јазыр: «Бизчә «ашығын» «озан» вә «јаншаг» ад-титулларына галиб кәлмәси просеси белә узун вә мүрәккәб бир јол кечмишдир ки, бурада да «ешг»лә бағлы «ашиг» сөзүнүн дүнјәви, фәлсәфи вә рәмзи мә'налары чох бөјүк рол ојнамышдыр. Лакин бурада бир сыра башга сөзләрин дә көмәји, хидмәти, иштиракы олмушдур ки, бунлардан бири «ишыг» сөзүдүр» (31. 45).

В. Гордлевски бу мәсәлә илә бағлы олараг дејир: «Гәләндәрләри XVI әсрдә чох кениш јајылмыш истилаһ олан *«ишыг»* адландырырдылар. Бурада бәлкә дә түркчә «ад» демәк олан «ишыг» сөзү илә әрәбчә «аллаһа мәһәббәтлә јанан» демәк олан *«ашиг»* сөзүнүн контаминасијасы баш вермишдир»[2].

«Мә'лумдур ки, «ишыг» гәдим түрк халгларынын мифоложијасына дахил олмуш вә мүгәддәсләшмиш бир үнсүрдүр. Ишыг Ајла, Күнәшлә, одла бағлыдыр». Оғуз Хаган дастанында Оғуз ханын үзү нуранидир вә арвады көјдән дүшән бир ишыгдан доғулмушдур. Оғуз хан ордуларына јол көстәрән гурд да оғузун чадырына дүшән бир ишыгдан доғулмушдур.

Ујғурларын Хаганы Буға хан вә дөрд гардашы да бир ағач вә ја торпаға дүшән сәмави бир ишыгдан јарадылмышдыр. Бу халгларын исламдан габагкы динләри олан Шаман дининдә

[1] Т. Бүнјадов. Әсрләрдән кәлән сәсләр. «Кәнчлик», Бакы, 1966. сәһ. 42—43.

[2] В. Гордлевский. Государство сельджукидов и Малой Азии, М.—Л., 1941, сәһ. 175.

«Учмаг» дедикләри чәннәт дә бир ишыг аләмидир. Түрк дилли халглар һәлә Азәрбајчана кәлмәмиш ишығы мүгәддәс билмишләр вә ону һәр шејин, һәтта дүнјанын јаранмасында, илһам гајнағы һесаб етмишләр».[1]

Сна көрә дә «Қороғлу» дастанындан гопуб галан гәдим бир маһныда халг өз гәһрәманынын дилилә дејир:

Қороғлу дер: мән ашығам,
Ашыг дејиләм ишығам.

Бурада чох инчә мәтләбләр үзә чыхыр. Ишыг гәдим түрк халгларынын севимли, әзизләнән, мүгәддәс сајдыглары сәнәткарлара верилмиш аддыр. Беләликлә дә онлар мүгәддәс һесаб едилмишләр. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, бу мүгәддәслик бүтүн тарих боју һәмин сәнәткарларын үзәриндә јашамышдыр. Адлары дәјишилмиш, мүгәддәслик исә јашамышдыр. Озан, дәдә мүгәддәс, өвлија олмуш, ашыг—һагг ашығы, танры ашығы, күнәш, ишыг ашығы олмуш јенә дә мүгәддәс сајылмышдыр. Мәкәр бүтүн бу ахтарышлар—*ишыг, варсаг ,озан дәдә* ашыг сәнәтимизин чәх гәдимлијинә дәлаләт еләмирми? Демәли, ашыг сәнәтимиз халгын өзү гәдәр гәдим бир сәнәтдир, өзү дә мүгәддәс вә тохунулмаз бир сәнәтдир.

Профессор М. Сејидов ерамызын VI—VII әсрләриндә индики ашыға варсаг дејилдији гәнаәтинә кәлмишдир. Тәхминән бу әсрләрдән башлајараг, хүсусилә VIII—X әсрләрдә исә озан сөзү ишләнмишдир. «Китаби Дәдә Горгуд» дастанларында озанларын типик сурәтләри јарадылмышдыр. Халг ичәрисиндә бөјүк һөрмәтә малик олан озанлар әлиндә гопуз ел-ел кәзәр, чалар, охујар, икидләрә дастанлар гошарды. Дәдә исә озанлығы илә бәрабәр һәм дә мүдрик, биличи, мүшкүл ишләри јолуна гојан бир ел ағсаггалы олмушдур. Башга сөзлә әкәр озанлар ән чох гопузла, чалыб охума, ифа илә бағлы идиләрсә, дәдәләр һәм дә јарадан сәнәткарлар, мәшһур оғузнамәләрин әсл јарадычылары олмушлар. «Дәдәм Горгуд кәлибән бој бојлады, сөј сөјләди, бу бој Дәли Домрулун олсун, мәндән сонра алп озанлар сөјләсин, алны ачыг, чомәрд әрәнләр динләсин—деди» вә с.

Озанларын вә дәдәләрин типик нүмајәндәси дастанда, әлбәттә, Дәдә Горгуддур. Доғрудан да, сонралар өз јарадычылыг габилијјәти, мүдриклији, ағсаггаллығы илә сечилән ел сәнәткарларына дәдә дејилдији мә'лумдур. XVI әсрдә Дәдә Јадикар, XVII әсрдә Тураб Дәдә, XVIII әсрдә Дәдә Гасым (Хәстә Гасым), XIX әсрдә Әләскәр, Молла Чүмә, Ашыг Һүсејн Бозалганлы вә башгалары буна мисал ола биләр. Инди озанларла әлагәдар Азәрбајчанда јер адлары вар: Кәнчәдә олан озанлар мәһәлләси

[1] Чавад Һеј'әт. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты, Бакы, 1990, сәһ. 43—44.

буна ајдын мисалдыр. Озанларла бағлы халг ичәрисиндә мүхтәлиф маһнылар да јашамагдадыр:

Гызым, гызым гыз ана,
Гызымы веррәм озана.
Озан ахча газана,
Гызым кејә, бәзәнә.

Евимә озан кәлибди,
Пәрәни позан кәлибди.
Күндүз олан ишләри,
Кечә јазан кәлибди.

Јаншаг сөзү дә мүәјјән мүддәт ашыг мә'насында ишләнмишдир. Заман кечдикчә бу сөз өз мә'насыны мүәјјән гәдәр дәјишмиш (чох данышан, узунчу вә с. мә'налар дашымышдыр). Бу терминлә әлагәдар Азәрбајчанда јер, кәнд адлары да вардыр. Хүсусилә Кәлбәчәр рајонундакы Јаншаг кәндини көстәрмәк олар ки, бу кәндин әһалисинин әксәријјәти кечмишдә ашыглыгла мәшғул олмушдур.

Ашыг сөзү исә нисбәтән сонралар ишләнмәјә башланмышдыр. Озанын нә вахт ашыгла әвәз олундуғуну дәгиг сөјләмәк чәтиндир. Анчаг көрүнүр, бу сөзләр мүәјјән дөврдә гоша јашамыш, әввәлчә ашиг, XIII—XIV әсрләрдән исә ашыг шәклиндә ишләнмишдир.

Әһмәд Јәсәви, Јунис Имрә кими шаирләр вә онларын мүасирләри ешги, мәһәббәти кениш, үмуми мә'нада көтүрүр, ону хүсуси верки, һагг веркиси кими тәләгги едирдиләр. Бу мә'нада өзләрини *ешг әһли—ашиг* адландыран шаирләр мүгәддәсләшир, үлвиләширдиләр. Бу шаирләрә көрә, ешг әһли хүсуси сечилмиш инсанлардыр ,јә'ни ашигләрдир. Ешг верки кими верилир, ешг һагдан верилир. Тәмиз ешг инсаны сафлашдырыр, учалдыр вә сон нәтичәдә мүгәддәсләшдирир:

Јунис Имрә:

Ешг одуна вармы әвәз,
Она јанан јандым демәз,
О да бу ода бәнзәмәз,
Һеч билинмәз зәбанәси.

Тәмиз, мүгәддәс, һәгиги, одлу севмәји дә һәр адам бачармаз. Белә јүксәк исте'дада малик олан инсанлар ешг әһлидир, јә'ни ашигләрдир. Белә ашигләр, мүгәддәс инсанлар, верки алмыш шәхсләр доғрудан да өз һәрәкәти, давранышы илә халг арасында танынар, мәшһурлашыр, севилир вә тәглид едилирләр.

Онун шәми һагг шәмидир,
Дәми әнәлһәг дәмидир.
Һәллачи—Мәнсур кимидир
Ән кәминә диванәси

Белә ашигләрин, мәһәббәт диванәләринин, ешг чүнунларынын вурғунлуғу, јә'ни бу кејфијјәтләри о заман ел ичәрисиндә ән чох баһадырлары, гәһрәманлары вәсф едән озанларын сәнәтинә кечир, озанлар ашигләрин ешг мачәралары һаггында маһнылар гошмаға башлајырлар. Белә ашигләр әлбәттә, озанлар үчүн дә

ибрәтлидир. Елә бурадача башга бир чәһәти дә хатырламаг јеринә дүшәр. Ашигләрин чох заман мүгәддәс кими адландырдығы, бә'зән тәригәт, мә'рифәт, һәгигәт јолу кечиб һәгиги ашиг адланан шәхсләрин белә мәһәббәти, һәгиги дүнјаны, инсани мәһәббәти вәсф едән ше'рләрә дә кәлир. Ашигләрин мәһәббәти озанларын јарадычылығына кечиб даһа чох дүнјәви характер алыр. Бу јолла ешгә дүчар олан озанлар өзләрини ашиг адландырыр вә гошдуғу маһныларынын да әсас мөвзусу ешг олурду. Беләликлә, бир мүддәт озан-ашиг гоша ишләнир, ешгин тәрәннүмү баһадырлығын тәсвирләринә гәләбә чалыр. Заман кечдикчә озан ашигә, ашиг дә ашыға чеврилир. Озанларын-ашигләрин ше'рләриндә *ашыг* сөзү кими сабитләшир. XIV—XVI әсрләрдә мөвчуд олан бүтүн Азәрбајчан бајатыларында да ашыг јох, ашиг ишләнмишдир.

Мән ашиг бу дағ һарај,
Гәм мәни будағ һарај
Көнүл истәр, әл јетмәз
Әјилмәз бу дағ һарај[1].

Ашыг сөзү һаггында да мүхтәлиф мүлаһизәләр сөјләнмишдир. Әсас фикир будур ки, ашыг әрәб мәншәли ешг сөзүндән көтүрүлүб. Ашиг, јә'ни ешгә тутулан, вурулан, мәфтун олан мә'насындадыр. Сонралар ашиг Азәрбајчан дилинин гајда ганунларына ујғун олараг, *«ашыг»* шәклинә дүшмүшдүр. Профессор М. Һ. Тәһмасиб сон тәдгигатында бүтүн бу дејиләнләрә әлавә олараг белә бир мүлаһизә ирәли сүрмүшдүр: «Ашиг»ин көкү әрәбчәнин «ешги», «ашығ»ын көкү исә, бизчә түркчәнин инди артыг тамамилә архаикләшмиш олан гәдим *«аш»*ыдыр. Бу сөзүн *ашыламаг* формасы инди дә дилимиздә ишләнмәкдәдир». Алимин фикринчә, һазырда өзбәк дилиндә јашајан маһны, мелодија мә'насында ишләнән *«ашулә»* вә мүғәнни мә'насында ишләнән *«ашуләчи»* дә һәмин сөзлә әлагәдардыр (31, 41).

Көрүндүјү кими, ашыг сәнәти чох гәдим тарихә маликдир. Анчаг онун ајры-ајры нүмајәндәләри бизә сонракы әсрләрдә мә'лум олмушдур.

С. Мүмтаз «Молла Гасым вә Јунис Имрә» адлы мәгаләсиндә («Маариф вә мәдәнијјәт» журналы, 1929, № 1) Молла Гасымын XIII әсрдә јашадығы вә һеча вәзниндә ше'рләр гошдуғуну көстәрир.

Мүгабирдән күзар етдим,
Әчаиб мәрдүман көрдүм.
Гарангу топраг алтында
Јатар чисм илә чан көрдүм.

Салман Мүмтаз Молла Гасымын үч ше'рини әлдә едиб. «Ел шаирләри» (I—II чилдләр, 1927—28-чи илләр) китабларында

---

[1] Бајатылар, тәртиб едәни А. Мәммәдова, 1977, сәһ. 13.

вермишдир. Мәгаләдә Салман Мүмтаз әввәлчә Јунис Имрәнин јашадығы дөврү шаирин өз әсәрләри әсасында дәгигләшдирир. Јунис Имрә XIII әсрин сону вә XIV әсрин әввәлләриндә јашамышдыр. Салман Мүмтаз јазыр: «Молла Гасым Һәсәноғлу вә Јунис Имрәнин мүасири, Азәрбајҹан шаиридир. Мүасири олмасыны Јунис Имрәнин ашағыдакы бејти тәсдиг етмәкдәдир.

Дәрвиш Јунис бу сөзү әјри-үјрү сөјләмә.

Сәни сијғәјә чәкәр бир Молла Гасым кәлир. Әскидән галма бәјаз вә ҹүнкләрдә «Мин кәламы Молла Гасым Ширвани», үнваны илә 2—3 ше'р көзә чарпмагдадыр». Тәдгигатчы алимин дедијинә көрә, әкәр ҹүнкләр, әлјазмалары ахтарыларса Молла Гасымын даһа бир чох ше'рләри үзә чыхарыла биләр. Һәләлик С. Мүмтаз ики тәҹнис вә бир дә дикәр бир ше'р әлдә едиб халгын малына чевирмишдир. Бунлар «Сәнәм, Сәнәм» рәдифли гошма, «Бешинә» рәдифли мүәмма тәҹнис вә «Көрдүм» рәдифли кәрајлыдыр. Молла Гасымын әлдә едилмиш ше'рләринин гијмәти нәдәдир?

Үмумијјәтлә, индијә гәдәр Азәрбајҹан ашыг јарадыҹылығы үзәриндә апарылан тәдгигатлара көрә һәләлик илк ашығымыз XV әсрин сонлары вә XVI әсрин әввәлләриндә јашадығы еһтимал олунан Гурбанидир. Әлбәттә, һеч шүбһә јохдур ки, Гурбанидән әввәлләр дә Азәрбајҹанда ашыглар јашамыш, көзәл ше'рләри вә дастанлары илә шөһрәт газанмышлар. Анҹаг һәләлик тарихин сәһифәләриндән биз Гурбанини тапмышыг. Дикәр ашыгларын да јени тәдгигатлар вә ахтарышлар нәтиҹәсиндә үзә чыхарылаҹағына әминик. Чүнки Гурбанинин јарадыҹылығы ашыг поезијасынын башланғыҹы дејил, камилләшмиш, пухтәләшмиш бир мәрһәләсини тәшкил етмәкдәдир.

Мараглы ҹәһәтләрдән бириси Јунис Имрәнин мүасири олан Молла Гасым Ширванлынын һәлә XIII—XIV әсрләрдә ашыг ше'ринин кәрајлы, гошма, тәҹнис формаларындан истифадә етмәсидир. Онун ше'рләри бизим билдијимиз, шаһиди олдуғумуз мә'нада форма вә мәзмун е'тибарилә камил нүмунәләрдир. Јухарыда кәтирдијимиз мисалдан көрүндүјү кими, Јунис Имрә ше'р гошаркән Молла Гасымдан еһтијат едир, ондан бир тәҹрүбәли, исте'дадлы, танынмыш бир сәнәткар кими данышыр. Өз фикирләрини әсасландырмаг үчүн С. Мүмтаз һәр ики сәнәткарын ше'рләриндән нүмунәләр вериб мүгајисәләр апарыр. Бу, кәрајлы үстүндә «Көрдүм» рәдифли ше'рләрдир. С. Мүмтаза көрә бу рәдифдә кәрајлыны әввәлчә Молла Гасым гошмуш, Јунис Имрә исә она нәзирә демишдир. Ше'р Молла Гасымда 7, Јунис Имрәдә исә 9 бәнддән ибарәтдир.

Биз бурада Салман Мүмтазын мүгајисәләриндән истифадә едирик.

Молла Гасым:

Јумулмуш шол ала көзләр,
Гијамәт јолуну көзләр

Һаны ширин шәкәр сөзләр?!
Дәһани бизәбан көрдүм.

Јунис Имрә:

Соғулмуш шол ала көзләр,
Позулмуш ај кими үзләр
Гарышмыш гара торпаға
Күл дәрән әлләри көрдүм.

Молла Гасым:

Кими ејш илә ишрәтдә,
Кими зөвг илә сөһбәтдә,
Кими рәнҹ илә мөһнәтдә,
Гаты һалын јаман көрдүм.

Јунис Имрә:

Кими зөвг илә ишрәтдә,
Кими ејшү бәшарәтдә.
Кими әзабү мөһнәтдә,
Дүн олмуш күнләри көрдүм.

Һеҹа вәзнли ше'рин түркдилли халглар ичәрисиндә инкишафынын өјрәнилмәси саһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр. Бизә кәлиб чатан гәдим абидәләр үзәриндә апарылан мүшаһидәләри буна мисал көстәрмәк олар. Орхон-Јенисеј абидәләри (VI—VIII), Маһмуд Кашгаринин «Дивани-Луғәт-ит-түрк» (XI), Јусиф Баласагунлунун «Гутадгу билиг» (XI), «Дастани-Әһмәд Һәрами» (XIII), шаир Әлинин «Гиссеји-Јусиф» (XIII) поемасы вә с. кими јазылы абидә вә әсәрләрдә һеҹа вәзнли ше'рин гәдим нүмунәләри сахланмышдыр. Бу абидәләрдән вә тәхминән бу әсрләрдә јашајан сәнәткарларын ше'рләриндән бир нечә нүмунә вермәји лазым билирик.

«Дивани Луғәт-ит-түрк». Алп әр Тонганын өлүмүнә ағы:

Алп әр Тонға өлдимү,
Исиз ачун галдыму,
Өзлөк өчин алдыму
Имди јүрек јыртылур

Өзлек јараг көзетти,
Оғру тузаг узатты
Бәкләр бәкин азытты,
Гачса гаму гуртылур

XII әсрдә јашамыш шаир Әһмәд Јәсәвинин ше'рләриндән мисал:

Он сәккиз бин аләмдә
Һејран булған ашигләр
Тапмаг мә'шуг сорағы
Сәрсан булған ашигләр.

Шаир Әлинин «Гиссеји-Јусиф» поемасында ашағыдакы кими мисралар вардыр:

«Чүмләси гују үзрә учарлар имди»,
«Ог алыб гуш атмаға варур имди».
«Ани көрүб бихуд олуб дашар имди».

Јахуд Јунис Имрәнин ше'рләриндән ашағыдакы парчалара диггәт едәк:

(беш һечалы)

Јар, јүрәким јар,
Көр ки, нәләр вар.
Бу хәлг ичиндә
Бизә күләр вар.

Јунус сән бурда
Мејдан истәмә;
Мејдан ичиндә
Мәрданәләр вар

(сәккиз һечалы)

Ахар сулар тәк чағларам,
Дәрдли чијәрим дағларам.
Шејх кими аныб ағларам,
Кәл көр бәнә ешг нејләди.

Мән Јуниси бичарејәм
Дост елиндә аварејәм.
Башдан ајаға јарејем,
Кәл көр бәнә ешг нејләди.

Биз һәлә XIV әсрдә Гази Бүрһанәддинин јарадычылығында һеча вәзнли ше'рин камил нүмунәләринә раст кәлирик:

Әрәнләр өз јолунда әр тәк кәрәк,
Мејданда еркәк киши нәр тәк кәрәк,
Јахшы јаман, гаты-јумшаг олса хош,
Сәрвәрәм дејән киши еркәк кәрәк.

Бөјүк Азәрбајчан шаири Нәсиминин әсәрләри ичәрисиндә ашыг ше'ри формасында јазылмыш нүмунәләр дә вардыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Нәсиминин кәрајлы формасында јаздығы садә, ахычы, лирик ше'рләри халгын дилиндә әзбәр олмуш, кениш јајылмышдыр.

Бах бу дилбәрин ојнуна,
Күнаһын алмыш бојнуна,
Сәһәрдән ашиг гојнуна
Кирән дилбәрин гулујам.

Кимсәнин малын јемәкил,
Бу бана галыр демәкил,
Ол сијасәт мејданында
Һаглы һаггын аласудур.

XVI әсрин әввәлләриндән е'тибарән јазылы әдәбијјатымызда, хүсусән Шаһ Исмајыл Хәтаинин вә сонралар Мәһәммәд Әманинин јарадычылығында халг дилиндә, ашыг поезијасы үслубунда јазылмыш әсәрләрә даһа чох раст кәлирик:

Көнүл, нә кәзирсән сејран јериндә
Аләмдә һәр шејин вар олмајынча.
Олура, олмаза дост дејиб кәзмә,
Бир әһдинә бүтүн јар олмајынча.

(Хәтаи)

Баһар олду, таза күлләр ачылды,
Сәрвүназым, салланыбан сејр елә.
Шүкуфә оврагы һәр јан сачылды,
Сәрвүназым, салланыбан сејр елә.—

(Әмани).

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан торпағы әсрләр боју арды-арасы кәсилмәјән харичи басгынлара мә'руз галмышдыр. Ишғалчылар Азәрбајчана сохулараг онун мадди сәрвәтләрини дағытмыш,

көзәл сәнәткарлары, әлјазма вә тарихи китаблары башга өлкәләрә апармышлар. Лакин халг күтләләри устад сәнәткарларынын әсәрләрини заманын бурулғанларындан кечирәрәк горујуб сахламышдыр.

Ашыг јарадычылығынын идеја мәзмуну.

Азәрбајчан халгынын һәјатында, мүбаризә тарихиндә елә бир әһәмијјәтли, тә'сирли һадисә олмамышдыр ки, ашыглар она өз мүнасибәтини билдирмәсинләр. Ашыг поезијасында халгын мисилсиз гәһрәманлыг һүнәри, азадлыг уғрунда мүбаризәси, дүнјакөрүшү, һәјат вә мәишәти, истәк вә арзулары, кәләчәјә инамы өз бәдии әксини тапмышдыр. Ашыг һәмишә ел ичиндә мәчлисләрдә охумушдур. Халгын хошуна кәлмәјән һеч бир гошма ашыг тәрәфиндән икинчи дәфә охунмамышдыр. Чүнки ашыг мәчлисдә динләјичиләрин арзусу, хаһиши илә һәрәкәт едир, онларын зөвгүнү охшајыр, сифаришини јеринә јетирир.

Ашыг јарадычылығында мәһәббәт лирикасы әсас јер тутур. Бурада тәсвир вә тәрәннүм едилән мәһәббәт реал, инсани, һәјати мәһәббәтдир. Ашығын һәр бир гошмасы мәчлисдә көрдүјү ел көзәлинә—реал инсана һәср едилмишдир. Чох заман ашыглар гошмаларыны көрдүкләри көзәлин ады илә бағлајыр, ону тә'риф едирләр. Бу исә һәр шејдән әввәл, ашыг јарадычылығыны һәр чүр мүчәррәдликдән, хәјали романтикадан, көјләр аләми, мәләк вә гылманларын тәсвириндән узаглашдырмыш, реализмә јахынлашдырмышдыр. «...ашыг поезијасынын һәтта лирик, ашиганә ше'рләриндә дә тез-тез ичтимаи мотивләр, зәманәнин сијаси вә фикри мүбаризәләри өз әксини тапмышдыр» (28, 31). О бири тәрәфдән ашыг поезијасы орта әср феодал гаранлыгларында, зүлмкарларын халгы һәр чүрә инсани һисләрдән, һәјати зөвгләрдән мәһрум етдији бир заманда инкишаф етмиш, өз реал мәһәббәти илә инсанлары мүасир һәјата, јашамаға, мүбаризәјә чағырмыш, һагсызлыға гаршы чеврилмиш, она көрә дә ичтимаи характер алмышдыр.

Ашыглар өз дастан, нағыл вә гошмалары илә күтләләрә һәгигәти баша салмыш, онлары мусигидән, сәнәтдән зөвг алмаға, һәјата никбин көзлә бахмаға, шәнләнмәјә чағырмышдыр. Ашыглар мәһәббәт тәрәннүм едән ше'рләриндә дә өз зәманәсиндән, ичтимаи бәрабәрсизликдән шикајәтләнмишләр. Бә'зән бөјүк мадди чәтинликләр ичәрисиндә јашајан ашыглар өз истәкләринә чата билмәмиш, мә'шугә онлар үчүн үн јетмәз бир варлыға чеврилмишдир. Белә һалда ашыг ше'риндә мәһәббәт мөвзусу илә јанашы дүнјадан, дөврдән наразылыг әкс етдирән ичтимаи мотивләр әкс олунмушдур.

Демәли, ичтимаи-сијаси лирика да ашыг јарадычылығынын ән әсас мөвзуларындан олмушдур. Дөврүн хејри-шәри, јахшысы-писи, варлы-јохсуллуғу, ағалар-гуллар дүнјасынын бүтүн зиддијјәтләри ашыг поезијамызда өз бәдии ифадәсини тапмышдыр. Ајры-ајры устадларын јарадычылығынын бөјүк бир һиссәси мәһз бу мөвзудадыр. Дүнјанын зиддијјәтләри, кешмәкешлик-

ләри, таланлар, ганлар ичәрисиндә өзләрини тәнһа, күчсүз санан сәнәткарлар Мискин Абдал, Гул Аббас, Шикәстә Аббас, Гул Аллаһгулу, Мискин Әли, Хәстә Гасым вә саирә кими ләгәбләр көтүрмүшләр.

Һаны бу дүнјада әдаләт, диван,
Јох кимсә дәрдимә ејләјә дәрман.

(Аббас Туфарганлы.)

Ај ағалар накам кетдим дүнјадан,
Јарәб мәним ханиманым неч олду?

(Хәстә Гасым.)

Һаггын дәркаһында бәдбәхт гул олдум.

(Молла Чүмә)

Белә мисаллары ашыг ше'риндән истәнилән гәдәр кәтирмәк олар.

Азәрбајчан ашыг ше'ринин мүәјјән бир гисми дә дини мөвзулара һәср едилмишдир. Јухарыда дедијимиз кими, ашыг јарадычылығы үмумијјәтлә дүнјәви бир сәнәтдир, һәјат һәгигәти онун мајасыны тәшкил едир. Бурада севки дә вар, нифрәт дә вар, һәјатын сәрт ганунларынын реалист тәсвирләри дә вар. Бунунла белә, гәдимдән бәри ел сәнәткарлары дини мөвзулара да мараг көстәрмишләр. Ашыглар дини гајда-ганунларын әхлаги-фәлсәфи маһијјәтини дәриндән һисс етмиш вә өз ше'рләриндә јери кәлдикчә онлардан үмдә бир васитә кими истифадә етмишләр. Хүсусилә дини мө'чүзәләр пејғәмбәрлә, имамларла, чәннәт вә чәһәннәмлә әлагәдар мөвзулар ашыг ше'рләриндә аз да олса галмышдыр. Бу чүр нүмунәләрә әсас е'тибарилә устад ашыгларын дејишмәләриндә, бағлама вә гыфылбәндләриндә раст кәлирик. Анчаг чох тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан ашыгларынын бу мөвзуда ше'рләри узун илләр амансызчасына мәһв едилмишдир, һәтта дастанлардан да чыхарылыб атылмышдыр. Һеч ким мәс'улијјәт дашымамышдыр ки, ахы бунлар да бәдии јарадычылыгдыр, сәнәтдир. Халг сәнәткарларынын һәјата, дүнјаја, инсанлара, кечмишә бахышларыны экс етдирән мә'нәви дујғуларынын бәдии ифадәсидир.

Илк ашыг дастанымыз «Гурбани»дән бәһс едәркән М. Һ. Тәһмасиб јазыр: «Дәдә Једијарла Гурбанинин дејишмәси тәгдим етдијимиз дастанда кетмәмишдир. Бу дејишмә алты гатар гыфылбәнддән ибарәтдир.[1]. «Гурбани» дастанынын өзүндә бу барәдә охујуруг: «Устадлар дејирләр ки, бу мәчлисдә Дәдә Једијар Гурбанијә үч гатар лап о чәтин пүхтә сөзләрдән деди. Бу

[1] Азәрбајчан дастанлары, 5 чилддә I-чи чилд, сәһ. 297—298, 1965.

сөзләр елә сөзләр иди ки, һәлә һеч кәс ача билмәмишди. Бири пејғәмбәрдән, бири имамәтдән, бири дә Нәмрутдан, Шәддатдан үиди».[1] Бурадан мә'лум олур ки, һәмин алты гатар сөз «лазымсыз» сајылыб вә дастана да дахил едилмәдијинә көрә инди итиб батмышдыр. Дини мүәммалар ишләдилмиш бир гыфылбәндә диггәт едәк:

Молла Ҹүмә:

О нәдир ки, һагг гурандан итирди,
О нәдир ки, кечә күндүз отурду,
О нәдир ки, бу јерләри көтүрдү,
Бирчә кәлмә һоһо-һишдә дајанды.

Ашыг Көнүл:

Исми ә'зәмдир һагг гурандан итирди,
О дашдыр ки, кечә-күндүз отурду,
Гызыл өкүз бу јерләри көтүрдү
Бирчә кәлмә һоһо-һишдә дајанды.

АШЫГ ШЕ'РИНИН ШӘКИЛЛӘРИ

Азәрбајчан ашыг ше'ри формача чох зәнкин вә рәнкарәнкдир. Бу формалар, саз һаваларына ујғун шәкилдә јарадылмышдыр. Бә'зи тәдгигатчылар ашыг ше'ринин 71, башгалары исә 84 шәкли олдуғуну гејд едирләр. М. Һәкимов 193 ашыг һавасынын чәдвәлини вермишдир. Ашыг сәнәтинин көзәл биличиси, филолокија елмләри намизәди Гијас (Әчаиб) Вәкиловун тәдгигатында исә саз һаваларынын сајы 73-дүр. Тәдгигатчы фикрини сүбута јетирмәк мәгсәдилә Ашыг Әләскәрин шәјирди олмуш Ашыг Әсәдин бир гошмасындан ашағыдакы парчаны мисал кәтирмишдир:

Камил устадларын күлүн дәрмәсән,
Һәгигәти синән үстә сәрмәсән,
73 һавадан хәбәр вермәсән
Өлүм јејди сәнә ел габағында.

Әлбәттә, факта әсасланан бу фикир охучуда даһа дүзкүн тәсәввүр јарадыр. Бүтүн бу ше'р шәкилләри исә дилимизин гајдагануңларына ујғун олан һеча вәзниндә јарадылмышдыр.

Јени ше'р шәкилләринин јаранмасы түркдилли халгларын шифаһи поезијасында једдилик ше'р шәклинин јаранмасындан сонра мејдана кәлмишдир. Халг сәнәтимиз инкишаф едиб тәкмилләшдикчә јени-јени формалар јаранмышдыр. Азәрбајчан ашыг ше'ринин шәкилләри барәдә М. Ибраһимовун, Ф. Гасымзадәнин, Ә. Мирәһмәдовун, В. Вәлијевин, М. Һәкимовун, Ә. Ел-

---

[1] Азәрбајчан дастанлары, 5 чилддә, 1-чи чилд, сәһ. 31.

даровапын, Г. Вәкиловун вә башгаларынын мараглы тәдгигат әсәрләри вардыр. Азәрбајҹан ашыг ше'ринин әсас шәкилләри ашағыдакылардыр.

Кәрајлы ашыг поезијасынын лирик, ахычы, садә вә ојнаг шәклидир. Адәтән кәрајлы 3, 5 бәнддән ибарәт олур. Анҹаг кәрајлы үстүндә бәндләри чох олан мүхтәлиф ше'рләр јарана биләр. Һәр мисрада һечаларын сајы сәккиздир, гафијә системи беләдир: а-б-в-б, г-г-г-б, д-д-д-б вә с. Бир гајда олараг ше'рин сон бәндиндә мүәллифин тәхәллүсү верилир. Үмумијјәтлә, ашыг ше'ринин сон бәндинә мөһүрбәнд, јахуд тапшырма дејилир.

Назлы јарын күл јанағы
Јарашыгдыр хал үстүнә.
Инҹә белдә күмүш кәмәр,
Дүзүлүбдүр пул үстүнә.

...Сөјүн ағлар зары-зары,
Кетмәз көнлүмүн гүбары,
Итирмишәм назлы јары,
Дурум, чыхым јол үстүнә.

Кәрајлынын чығалы, саллама, нәгаратлы, мүрвәт, әлиф-лам, гајтарма кәрајлы, дил дөнмәз вә с. шәкилләри вардыр.

Гошма, мүхәммәс вә тәчнисләрдә олдуғу кими, кәрајлыларда да «чыға» ишләдилир. Чыға һәр бир бәнддә мисраларын арасына кирир, бу да тәбии, һава илә әлагәдардыр:

Овчу итирсә маралы,
Кәсиләр сәбрү, гаралы
Дағдан, дашдан хәбәр алы
Үрәк јанар,
Јарын анар,
Дәрдин ганар,
Чәмән сызлар, чөл вај ејләр.

Саллама кәрајлы да бу шәкилә охшајыр. Анҹаг онун дөрдүнчү мисрасы кәрајлы һавасына ујғун олараг дәјишдирилир.

Соналар көлләрә чума,
Сөзүм јетирдим тамама.
Дост бојнуна Молла Ҹүмә

Голун салар,
Гурбан олар,
Бусә алар,
Үз вај ејләр.

Јахуд, Гурбанинин Ш. И. Хәтаијә һәср етдији башга бир кәрајлысына нәзәр салаг:

Көзәл шаһим шејх оғлуду
Шаһ Хәтаи, Шаһ Хәтаи.
Шаһи—Мәрданә бағланды
Шаһ Хәтаи, Шаһ, Хәтаи,

Бу дүнјада бир һаг диван,
О дүнјада чәннәт мәкан.
Гој вар олсун түркн зәбан
Шаһ Хәтаи, Шаһ Хәтаи.

Гурбани гул, о пәнаһы,
Гиблеји-аләмин маһы,
Ол чаһанын гибләкаһы,
Шаһ Хәтаи, Шаһ Хәтаи.

Гошма Гошма ашыг поезијасынын ән чох јајылмыш шәклидир. Гошма әсасән 3, 5 бәнддән ибарәт олур. Һәр мисрада һечаларын сајы он бирдир. Гафијә системи кәрајлыдакы кимидир.

Исми пүнһан көчдү фани дүнјадан,
Гарышды торпаға көз һајыф олду.
Худанын тәдбири белејмиш бизә,
Солду јанаглары, үз һајыф олду.

Әчәл чатыб нәфәс сана дүзүлдү.
Гәм һичран тапдады, бағрым үзүлдү
Јенә севдијимдән әлим үзүлдү
Ихтилат түкәнди, сөз һајыф олду.

Бу јазыг Чүмәнин дөнүбдү бахты,
Әсди әчәл јели сәрвими јыхды,
Дедим ки, шад оллам бу баһар вахты,
Төкүлдү бурнумдан јаз, һајыф олду.

Гошманын *гошајарпаг, күллү гошма, гошма-мүстәзад, ајаглы* гошма кими шәкилләри вардыр:

Гошајарпаг:

Бир зүлфү әнбәрә, гашы пејкәрә
Бир көзү хумара чаным пешкешдир.
Бир јанаг Әһмәрә, үзү гәмәрә
Бир диши көвһәрә чаным пешкешдир.

Күллү гафијә:

Дедим: Гулач нәдир?—Деди, Голумду,
Дедим: Узаг нәди? Деди· Јолумду
Дедим: Әмраһ кимди?—Деди: Гулумду
Дедим: Кәлсән кедәк, Сөјләди: јох, јох!

Гошма XIV әсрдән јазылы әдәбијјатымызда ишләнмәкдәдир. Онун јазылы әдәбијјатда илк нүмунәләрини Гази Бүрһанәддин, Ш. И. Хәтаи, Мәһәммәд Әмани кими шаирләримиз јаратмышлар. Гошманын ән көзәл нүмунәләрини јазылы әдәбијјатымызда XVIII әсрдә Молла Пәнаһ Вагифин јарадычылығында көрүрүк. Вагиф әдәби мәктәбинин XIX әсрдә давамчыларындан Н. Нәбатинин, Г. Закирин јарадычылығында гошма шәраитлә әлагәдар мәзмунча даһа да јениләшмишдир.

Азәрбајҹан совет әдәбијјатында да гошманын көзәл нүмунәләри јаранмышдыр. С. Вурғунун, С. Рүстәмин, О. Сарывәллинин, Б. Ваһабзадәнин, Һ. Арифин, М. Аразын, М. Асланын, М. Исмајыловун вә башгаларынын гошмалары буна мисал ола биләр.

Тәҹнис. Ашыг поезијасында, ҹинаслы гафијәләр вә рәдифләрлә јаранан ше'рә *т ә ҹ н и с* дејилир. Тәҹнис дә әсасән 3—5 бәнддән ибарәт олур. Тәҹнис ашыг поезијасынын зирвәси һесаб едилир. Бурада әсас е'тибарилә ашыгларын сөзләри бөјүк усталыгла сечиб ишләдә билмәк баҹарығы мејдана чыхыр. Мә'лумдур ки, тәҹнис формача ејни, мәзмунча мүхтәлиф олан ҹинас рәдиф вә гафијәләрлә јараныр. Бурада аз сөзлә дәрин мә'на, кениш фикирләр ифадә олунур. Тәҹнис јаратмаг сәнәткардан бөјүк истә'дад, баҹарыг тәләб едир. Мәһз буна көрә дә belә чәтин бир жанрда һәр ашыг мүвәффәг ола билмәмишдир. Јалныз көркәмли импровизаторлар, кениш дүнјакөрүшүнә, зәнкин сөз еһтијатына, јүксәк сәнәткарлыг баҹарығына малик сәнәткарлар тәҹнисин көзәл нүмунәләрини јаратмышлар. Гурбанинин, Хәстә Гасымын, Ашыг Алынын, Ашыг Әләскәрин, Молла Ҹүмәнин, Шәмкирли Ашыг Һүсејнин, Бозалганлы Ашыг Һүсејнин, Нөврәс Иманын тәҹнисләри буна парлаг мисалдыр.

Јохсул үчүн лазым олур бирчә мал,
Лаф ејләмә вар синәндә бирчәм ал.
Лејли кәстәр мән Мәҹнуна бир ҹамал
Нисан чешмим мәни ејләр сәнә мал.

(Хәстә Гасым)

Гурбани дер: бура кәлдим јар ичин,
Кәс ҹијәрим, доғра бағрым јар ичин,
Јар одур ки, јардан сонра јар ичин
Јаха јырта, зүлф дағыда, јара үз.

(Гурбани)

Шәһди шәкәр сәдагәилә ич әрдән,
Нимдаш дәһнә пәр дағыдар, ичәр дән,
Јахшы зәнән ханә гурар ичәрдән,
Әрз ејләјәр һәмсәринә дашы нан.

(Ашыг Алы)

Ај назәнин, дәрдин мәним ҹанымы
Аз галыб инҹәлдә, ај үзә, үзә,
Алыбсан әлимдән дин, иманымы,
Мүштаг ејләјибсән ај үзә-үзә.

Јар мәскәни астанамы, дәрдими,
Камил бағбан күлү бағдан дәрдими?
Ај бимүрвәт, дәрдин мәним дәрдими,
Артырыб јетириб а, јүзә, јүзә.

(Ашыг Әләскәр)

Тәчнисләрин чығалы тәчнис, ајаглы тәчнис, һәрф үстә тәчнис, додаг дәјмәз тәчнис вә с. кими шәкилләри дә вардыр. Бунларын ичәрисиндә додагдәјмәз тәчнис даһа чәтиндир. Чүнки бурада һәм чинаслар ишләнмәли, һәм дә ше'р боју додагланмајан самит вә саитләрдән истифадә едилмәлидир:

Гыш чилләси Хыдыр Илјас кәләндә,
Гар сәлә дөнәндә, јаз ачыланда
Һәрләнәр кәрдиси, ај еләр гыж-гыж.
Шаггылдар лејсаны, ај еләр гыж-гыж.

(Шәмкирли Ашыг Һүсејн)

Гејз ејләјәр, чән чәкиләр дағлара,
Гәһриндән селләри ај ејләр гыж-гыж
Гаршы кәлсә, һәсрәт чәкән јар-јара,
Ағлы чашар, көнлү ај ејләр гыж-гыж.

Әрш-ә'лада дал гејдинә дал галар,
Гачһагачды, һеј керидә дал галар.
Ашыг Алы, шаһә галхар далғалар,
Чәкәндә нә'рәсин ај ејләр гыж-гыж.

(Ашыг Алы).

Һәрф үстдә тәчниси исә ашыглар мүәјјән һәрф үстүндә гошурлар. Белә тәчнисләрдә бүтүн мисралар ејни һәрфлә башлајыб, ејни һәрфлә дә гуртармалыдыр. Молла Ҹүмәнин бүтүн мисралары «Н» һәрфи үстүндә гурулан бир тәчнисиндән бир бәндини мисал верәк:

Назлы јарым, һеч дојмарам бу сәндән,
Ноғул-набат ширин олмаз бусәндән,
Нөкәр Ҹүмә чох чәкинир бу сәндән
Намәрдләрин дилин вурсун баз илан.

Ашыг ше'риндә тәчнисин ајаглы тәчнис, додагдәјмәз тәчнис, һәрф үстдә тәчнис вә башга нөвләри дә вардыр. Чығалы тәчнисә бир нүмунә:

Ај бимүрвәт, һәсрәтини чәкмәкдән
Илләр илә хәстә дүшдүм баша баш.

Мән ашигәм баша баш,
Оху дәрсин, баша-баш
Ешгиндән Сәмәндәрәм
Ода јандым баша-баш.

Ҹан дејәнә ҹан декинән мәрданә,
Баш гојанын гој јолунда баша баш.

(Ашыг Әләскәр).

Һазырда јазылы әдәбијјатда да тәчнисдән истифадә олунур, ашыг поезијасынын бу шәклинин јени-јени нүмунәләри јараныр.

Ашыг ше'ринин јахшы давамчыларындан олан Гијас Әчаибин тәчнисләриндәки сәнәткарлыг вә орижиналлыг диггәти даһа чох чәлб едир.

Гијас Әчаиб јеканә тәчнис устасыдыр. Биз онун тәчнисләриндә һеч бир устад тәрәфиндән ишләдилмәјән јени чинаслар көрүрүк. Бу чинаслар сөзүн һәгиги мә'насында чалаг тутмаз бир шәкилдә ишләдилмишдир:

Бир тахта үстүндә бир ше'р јазсам,
Санарам јетирмиш бу тахта бары,
Низами һакимди сәнәт тахтына,
Каш мән дә чыхајдым бу тахта бары.

Ј а х у д:

Чағлаја билмәзди чошгун тәбим тәк,
Араз, Аму-Дәрја, Волга, бу Дон да.
Кедиб көзәллијим, бәдрәнк олмушам,
Көрәнләр танымаз мәни бу донда.

Тәчнисин бүтүн нөвләриндә шаирин јаратдығы нүмунәләр бөјүк мараг доғурур. Мүәллифин бир додагдәјмәз тәчнисини нәзәрдән кечирәк:

Әчаиб, гәддинди јај инди нәдән?
Сәнә гарлы гышды јај инди нәдән?
Јар чыхды гаршыдан јајынды нәдән?
Синән ајнасында ај гара галды.

Устаднамә. Адындан мә'лум олдуғу кими, устаднамә устад сөзү, устад нәсиһәти демәкдир. Белә ше'рләрдә ән чох ашыгларын дүнјакөрүшү, һәјат һадисәләринә, дөврә мүнасибәтләри, халга нәсиһәтләри ифадә едилмишдир. Мәсәлән, Улулу Кәрим бир устаднамәсини белә башлајыр:

Салам вериб бир мәчлисә варанда
Јахшы әјләш, јахшы отур, јахшы дур.
Диндирәндә кәлмә-кәлмә чаваб вер.
Көрән десин: бәрәкаллаһ јахшыдыр.

Устаднамәләрин илк нүмунәләри «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында верилмишдир. Һәр бојун ахырында Дәдә Горгуд «Оғузнамә» гошмаздан әввәл дејир:—«Ганы дедијим бәј әрәнләр? Дүнја мәним дејәнләр? Әчәл алды, јер кизләди. Фани дүнја јенә галды. Кәлимли кедимли дүнја, сон учу өлүмлү дүнја». Азәрбајчан ашығы дүнја, аләм, заманә, фәләк һаггында нә гәдәр устаднамә јаратмышдыр. Өзү дә бунларын һамысыны ашыглар мәһәббәт дастанларыны башламаздан әввәл охујурлар.

Устаднамәнин јаранмасында халг афоризмләринин, һәјат тәчрүбәсини өзүндә экс етдирән әхлаги, нәсиһәтамиз аталар сөзләринин мүһүм ролу олмушдур. Чох заман бир нечә аталар сөзү ше'рин вәзн вә гафијәсинә ујғунлашдырылыб устаднамә кими верилир. М ә с ә л ә н:

Улғун чоша кәлсә көпүк јағ олмаз,
Сөјүд бар кәтирсә, бағча бағ олмаз,
Зибил тәпә олса, күллүк дағ олмаз,
Јел әсәндә алчаглара ендирәр.

Бә'зән ашыглар дүнјанын вәфасызлығыны, беш күнлүк олмасыны, Сүлејман, Искәндәр кими һөкмдарларын белә өлүб кетдикләрини хатырладараг зүлмкарлара, шаһ вә султанлара ибрәт дәрси вермәк, онлары доғру јола чағырмаг истәмишләр. Шүбһәсиз, устаднамәләрдә әхлаги фикирләрлә, нәсиһәтләрлә јанашы, мүәјјән дини мотивләр дә өз әксини тапмышдыр. Бу исә заманла, дөврлә, дүнјакөрүшү илә әлагәдардыр. Көркәмли ашыгларымызын һамысы устаднамә јаратмышлар. Анчаг XVIII әсрдә јашамыш Хәстә Гасым өз устаднамәләри илә даһа чох танынмышдыр. Устаднамәләр гошманын шәкли хүсусијјәтинә әсасланыр, ондан јалныз мәзмун фәргинә көрә сечилир.

Дејишмә. Ашыг поезијамызын кениш јајылмыш шәкилләриндән бири дә дејишмәдир. Дејишмәләрин дә илк нүмунәләринә биз Дәдә Горгуд дастанларында раст кәлирик.

Доғрудур, бунлар әсасән тәһкијә сәчијјәси дашыјыр:

«Бејрәк ајдыр: Мәрә гыз!
Нә ағларсан, нә бозларсан ағам дејир?!
Јанды бағрым, көјнәди ичим
Мәкәр сәнин аған јох олубдур?
Јүрәкинә гајнар јағлар гојулубдур.
Баны ајдыр:
Чалма озан! Ајытма, озан!
Гаралыча мән гызын нәсинә кәрәк озан?
Гаршы јатан гара дағы сорар олсан,
Ағам Бејрәјин јајлағыјды,
Ағам Бејрәк кедәли јајладым јох».

Дәјишмә ашыгларын сәнәткарлыг бачарығыны, исте'дадыны, дүнјакөрүшүнү, билијини нүмајиш етдирмәк үчүн мүһүм васитәләрдән биридир. Дәјишмә заманы ашыглар мүхтәлиф ше'рләрдән истифадә едирләр. Мәсәлән, һәрбә-зорба, гыфылбәнд, тәчнис, устаднамә, додагдәјмәз тәчнис вә с.

Ашыглыг сәнәтиндә белә бир гајда тарих боју мәчлисләрдә давам етмишдир: сәнәткарлар халг гаршысында бир-бирилә јарышмыш, өз күчләрини сынамышлар. Мәғлуб оланын сазы алыныб, өзү бәндә салынмышдыр. Бу јарышда ән чох бәдаһәтән ше'р дејә бачаран, дәрин билијә малик устад ашыглар гәләбә газанмышлар. Дәјишмәләрә биз ән чох дастанларымызда раст кәлирик. Валеһлә Зәрникарын, Ашыг Јығвалла Ашыг Алынын дәјишмәләри бу чәһәтдән характерикдир:

Ашыг Јығвал:

О нәдир ки, отузунда чавандыр,
Он бешиндә гочалардан улудур?

О нәдир ки, дили ајры, сөзү бир
Һансы дәрја һәр дәрјадан долудур?

Ашыг Алы:

О ајдыр ки, отузунда чавандыр,
Он бешиндә гочалардан улудур.
О гәләмдир, дили ајры, сөзү бир,
Елм дәрјасы һәр дәрјадан долудур.

Мүхәммәс

Мүхәммәс бешлик демәкдир. Мүхәммәсдә һәр бәнд беш мисрадан, һәр мисра 16 һечадан ибарәт олур. Анчаг ашыглар бу мисраларын бирини парчалајыр вә һәр бәнди он мисраја чатдырырлар. Мүхәммәс адлы ашыг һавасы да вардыр! Мүхәммәсдә мисралар саз һаваларынын мелодик ахары илә бағлы олараг һәр дәфә икијә бөлүнүр. Бу нөв ше'рләр ашыг јарадычылығында кениш јер тутур. Онун чығалы нөвүнә исә нисбәтән аз тәсадүф едилир.

Молла Чүмәнин «Пәри» рәдифли чиғалы мүхәммәсиндән ашағыдакы нүмунәјә диггәт јетирәк.

Нәкаһан көрдү көзүм
Сән тәки инсаны: Пәри.
Һурисән, мәликәсән,
Чәннәтин гылманы Пәри.

Јаралар мәлһәмисән
Дәрдләрин дәрманы Пәри.
Көзәлләр сәрдарысан
Мәһбубларын ханы Пәри.
Шаһ кими тахта чыхыб
Едәрсән диваны Пәри.

Диванына кәләрәм,
Иззәт икрам гыларам
Хидмәтиндә галарам,
Гул гурбаның оларам
Әкәр гәбул еләсән
Гол бојнуна саларам

Голум бојнунда
Әлим гојнунда
Чијним чијниндә
Ешгин бејнимдә

Сармашыб көјнәк кими
Дурум сәнин әјниндә
Әјнинә ал мәни кәл
Гат бу чана чаны Пәри.

Мүхәммәс классик ашыг поезијамызын бир нөв епик шәкли һесаб едилир. Молла Чүмәни ашыглар мүхәммәсин атасы адландырмышлар. Азәрбајчан совет ашыг поезијасында да мүхәммәсин көзәл нүмунәләри јаранмыш вә јаранмагдадыр.

Вүчуднамә. Бир сыра вүчуднамәләрдә инсанын ана бәтнинә дүшдүјү дөврдән һәјатынын сонуна гәдәрки дөвру (ушаглыг, мәктәб илләри, евләнмәси, гочалығы, һәтта о дүнјадакы вәзијјәти вә с.) тәсвир едилир. Аббас Туфарганлынын, Ашыг Мәдәдин, Ашыг Валеһин, Халтанлы Тағынын, Молла Ҹүмәнин вүчуднамәләри бу ҹәһәтдән диггәтәлајигдир. Мүасир ел шаирләриндән мискинли Ашыг Вәлинин вичуднамәси дә ашыгларын репертуарында өзүнә мәхсус јер тутур.

Вүчуднамәләрин әксәријјәти он бир һечалы олдуғу һалда, Вәли Мискинин «кәлдим» рәдифли вүчуднамәси кәрајлы шәклиндәдир.

Ашыг Валеһин вүчуднамәсиндән бир парчаны нәзәрдән кечирәк:

Әсли бәнадәмин вәсфин сөјләдим:
Ата вүчудундан кәлдим анаја.
Ана бәдәниндә ган олдум дурдум,
Анам һәмли олду галды вәдаја.

...Әввәл башланғычда бүнјад олду дил,
Ики көзләр олду она мүгабил.
Ики дамаг, ики чикәр бир үрәк һасил,
Доггуз күндә тамамландым әзаја.

Јерим хилгәт олду, дөндүм зиндана,
Әл ајаг тәрпәтдим ојан-бу јана
Доггуз ај, доггуз күн олдум нишана
Аллаһынан кәлдим бу күн дүнјаја...

Дивани. Ашыг поезијасынын кениш јајылмыш шәкилләриндән бири дә диванидир. Онун јаранма тарихи мүхәммәсдән даһа гәдимдир. Дивани үч вә даһа артыг бәнддән ибарәт олур. Һәр бәнд дөрд мисрадан, һәр мисра исә он беш һечадан ибарәтдир. Биринчи, икинчи вә дөрдүнчү мисралар һәмгафијә, үчүнчү исә сәрбәстдир, галан бәндләр гошма вә кәрајлыда олдуғу кимидир. Дивани адлы бир нечә ашыг һавасы да вардыр. Һәмин һаваларын ритм вә тәгтинә ујғун олараг диванидә ифа заманы мисралар ики һиссәјә бөлүнүр, ағыр темплә охунур.

Дивани дә гошма кими мәзмунуна көрә мүхтәлиф—лирик, нәсиһәтамиз, чағырыш, һәрбә-зорба характерли вә с. олур.

Исмимди Ашыг Әләскәр,
Буду дөвраным мәним
Гүрбәт елдә бир көзәлдә
Галды пејманым мәним
Өлдүрсә дә бу севдада,
Һалалды ганым мәним
Инчимәрәм дост јолунда,
Бу зијандан кечмишәм.

Азәрбајҹан ашыг поезијасынын һәр бир шәклинин јаранмасы мүхтәлиф саз һаваларынын мејдана кәлмәси илә бағлы олмушдур.

Тәсниф. Ашыг поезијасынын мараглы шәкилләриндән бир дә тәснифләрдир. Бу шәкил әсас е'тибарилә шифаһи әдәбијјатымызда сон дөврләрдә топланыб чап едилмишдир. Ахтарышлар нәтиҹәсиндә тәснифләр Ашыг Алынын, Ағ Ашығын (Аллаһверди), Һүсејн Шәмкирлинин, Вархијанлы Ашыг Мәһәммәдин, Молла Ҹүмәнин, Ашыг Бәстинин вә башга сәнәткарларын јарадыҹылығында да үзә чыхарылмышдыр. Садә, ајдын, ширәли, бир дилләгошулмуш бу нүмунәләрин һәр бир мисрасында 5 һеҹа олур, бәндләрин сајы исә сәрбәстдир. Бунлар ел әдәбијјатымызын тәкрарләмә шәкли кими чох заман сәрбәст ше'р тә'сирли бағышлајыр. Тәснифләрин XIII—XIV әсрләрдә јашамыш Јунис Имрәнин јарадыҹылығында олмасы бу шәклин гәдимлијини нүмајиш етдирир:

Гәддим јај олду,
Бағрым зај олду,
Ишим вај олду
Ешгин әлиндән.

Динлә зарымы,
Вердим сәрими,
Атдым арымы
Ешгин әлиндән.

Молла Ҹүмәнин јарадыҹылығында да тәсниф үстүндә бир ше'р ашкар едилмишдир:

Ағлајыб күлләм,
Көз јашын силләм,
Гурбан кәсилләм
Сән бизә кәлсән.

Кетмә күсәрәм,
Јел тәк әсәрәм,
Гурбан кәсәрәм
Сән бизә кәлсән.

Ағ Ашығын, Ашыг Алынын јарадыҹылығында тәснифләрә хүсуси јер верилмишдир. «Ағ Ашыг вә Сүсәнбәр» дастанында бу шәкилдән даһа чох истифадә едилмишдир:

Јашыл башлы,
Чатма гашлы,
Шух бахышлы,
Јарашыглы
Сүсәнбәрим,

Гулач сачды,
Гәләм гашды,
Ағзын ачды,
Көвһәр сачды
Сүсәнбәрим.

Бу нөв сәнәт нүмунәләри јазылы әдәбијјатымыза дәрин тә'сир көстәрмишдир. Халг шаири С. Вурғунун өз әсәрләриндә бу формадан јарадыҹы сурәтдә истифадә етмәси тәсадүфи дејил.

Еј баһар јазым,
Дурна авазым,
Сән һүнәр көстәр
Мән ше'р јазым.

УСТАД АШЫГЛАР

ГУРБАНИ

XVI әср Азәрбајҹан ашыг ше'ринин һәләлик бизә мә'лум олан илк нүмајәндәсидир. Ашығын нә вахт анадан олмасы вә

өлмәси һәләлик бизә дәгиг мә'лум дејил. Анчаг бизә о ајдындыр ки, Гурбани Шаһ Исмајыл Хәтаинин һакимијјәти илләриндә (1501—1524) јашамышдыр. Һәтта о, бир мүддәт Шаһ Исмајылын сарајында да олмушдур.

Бу сәнәткар «Гурбани», «Дирили Гурбан» адлары илә ашыг сәнәтимизин тарихиндә шөһрәт тапмышдыр. Индијә гәдәр биз јазмышдыг ки, Гурбани Чәнуби Азәрбајчанын Дири кәндиндә дүнјаја кәлмишдир. Сон илләр Гурбанинин шәхсијјәтинә, јарадычылығына хүсуси диггәт јетирилмәкдәдир. Бир нечә ил бундан әввәл Чәбрајыл рајонунда ашығын анадан олмасынын 500 иллији мүнасибәтилә «Гурбани саз бајрамы» кечирилмишдир. Ахтарышлар көстәрмишдир ки, Дири кәнди Чәбрајыл рајонундадыр. Һәм дә бурада ашығын гәбри сахланмышдыр.

Гурбанини Салман Мүмтаз тапыб үзә чыхармышдыр. О, «Ел шаири Гурбан» («Гызыл Шәрг» журналы, 1923, №2—3) адлы мәгаләсиндә ашығын јарадычылығына јүксәк гијмәт вермиш вә ше'рләриндән нүмунәләр дә кәтирмишдир. Сонра әлдә етдији ше'рләрини «Ел шаирләри» (I—II чилдләр, 1927—28-чи илләр) китабына дахил етмишдир. С. Мүмтаз јазыр ки, Гурбанинин бир ше'ри вардыр ки, о, Шаһ Исмајыл Хәтаијә һәср едилмишдир. Алимин дедијинә көрә бу ше'р һәм онун јашадығы дөврү вә һәм дә јери һаггында мә'лумат верән јеканә мәнбәдир.

Сонралар мә'лум олмушдур ки, Гурбани Шаһ Исмајыл Хәтаијә бир дејил, бир нечә ше'р һәср етмишдир. Бу ше'рләр дә ашығын јашадығы дөврү вә Ш. Хәтаи илә әлагәсини дәгигләшдирмишдир. Салман Мүмтазын топладығы ше'р беләдир.

Мүршиди-камилим, Шејх[1] оғлу шаһим!
Бир әрзим вар гуллуғуна шаһ мәним
Әзиз башын үчүн оху јазғуму,[2]
Акаһ ол һалымдан каһбәкаһ мәним!

Дәрин дәрин дәрјалара бојлады,
Хәнчәр алыб гара бағрым тејләди,
Оғлу өлмүш вәзир гәза ејләди
Кетмәз дәмағымдан дуди-аһ мәним.

Шаир олан дәрсин алыр пириндән[3]
Башым тәвәлладыр, үзүм пајәндаз
Голубаглы кечдим Худафәриндән,
Үзүм күлмәз, һеч ачылмаз, аһ мәним.

Гурбан дејир баһар олу күлүр јаз,
Көлләрдә үзүшүр өрдәк илә газ.
Башым тәвәлладыр, үзүм пајәндаз
Јохдур бундан өзкә бир мәтаһ мәним.

---

[1] Шаһ Исмајылын атасы—Шејх Һејдәр.
[2] Јазғу—әризә, истид'а (түрк).
[3] Шаһ Исмајыла ишарәдир (Гејдләр С. Мүмтазындыр).

Ајдын олур ки, Ш. И. Хәтаи Гурбанинин камил мүршидидир. Гурбани дәрсини пирдән—Ш. Исмајылдан алмышдыр. «Әзиз башын үчүн оху јазғуму» (јаздығымы) ифадәси дә чох шеј дејир. Бу онуну көстәрир ки, ашыг бу «әризә»сини јаздығы дөврә гәдәр Ш. И. Хәтаи илә таныш имиш. Башга сөзлә, әввәлләр Шејхлә көрүшмүш имиш. С. Мүмтаз јазыр:

«Шаһын вәзирләриндән биринә хош кәлмәдијиндән, Гурбаны голубағлы Гарабағ тәрәфиндән Худафәрин көрпүсүндән кечирдәрәк Ирана сүркүн етмишдир. Гурбан да бу әһвалаты ше'рлә јазыб Шаһ Исмајыла јолладығындан, ону шаһ бағышлајыб азад етмишдир». Сонра С. Мүмтаз фикрини белә јекунлашдырыр: «Гурбан Шаһ Исмајыл Гафгазы алдығы заманда јашамышдыр». Гурбанинин Ш. И. Хәтаинин јанына дәрдиндән фәрјад едәрәк кәлмәсинә онун башга ше'рләриндә дә ишарәләр вардыр.

Мән һаг ашигијәм һаг јола маил,
Китабым Гур'андыр., олмушам ганл,
Еј мәним султаным Шаһ Исмајыл,
Дәрдимин әлиндән фәрјада кәлдим.[1]

Ибрәтамиздир ки, Ш. И. Хәтаијә үнванланан ше'рләрдә «Кәлдим», «Кәлмишәм» кими рәдифләр ишләдилмишдир. Әкәр биринчи ше'рдә ашыг өз һамисинә «јазғу-әризә» көндәрирсә, икинчи вә үчүнчү ше'рдә јаздыгларыны көтүрүб о, шаһыч һүзуруна кәлмишдир.

Дири дағларындан, узаг еллердән,
Әлбәттә ки, бир мурада кәлмишәм.
Ешгин ситәминдән, чәрхин әлиндән
Бир шаһым вар она дада кәлмишәм.

Бүлбүл идим ајры дүшдүм күлүмдән,
Фәләк вурду чида салды елимдән,
Гурбанијәм, Гара вәзир әлиндән
Шејх оғлуна шикајәтә кәлмишәм.

Гурбани Диридә отуруб Шаһ Исмајыл Хәтаи илә бағлы һадисәләри сејр еләмәјиб. О, билаваситә бу һадисәләрин чохусунун иштиракчысы олмушдур. Она көрә дә ашығын ше'рләри бир нечә әср шифаһи дилдә кәлмәсинә бахмајараг һадисәләрин мүәјјән гисмини өзүндә горуја билмишдир.

Мә'лумдур ки, Ш. И. Хәтаи һакимијјәти әлә аландан сонра Тәбризи бөјүк бир мәдәни мәркәзә чевирмишди. Онун сарајында Азәрбајчан дилиндә данышылырды. Тәбриздә бөјүк бир китабхана тәшкил етмишди: гардашлары Ибраһим Мирзә вә Сам Мирзә тәзкирә јазырдылар. Ш. И. Хәтаи сараја чохлу шаирләр топламышды. Һәбиби мәһз Ш. И. Хәтаинин сарајында Мәликүшшүәра рүтбәсинә чатмышды. Өзү бөјүк дөвләт хадими вә һәм дә танынмыш шаир иди. Халг ше'ри үслубунда бајаты, кәрај-

---

[1] Һ. Араслы. Ашыг јарадычылығы. Бакы, 1960. сәһ. 34.

лы, гошмалар јазырды. Ашыглар онун ше'рләрини мәчлисләрдә охујурдулар, она чох ше'р вә ашыг һавалары һәср едирдиләр. Ашыглар ону ше'р, сәнәт, сөз һамиси һесаб едирдиләр. Ш. И. Хәтаи шаирләрлә бирликдә танынмыш ашыглары да өз сарајына дә'вәт етмишди. С. Мүмтаз, Һ. Араслы, М. Һ. Тәһмасиб, Әзизаға Мәммәдов вә башгаларынын тәсдигинә көрә һәмин ашыглардан бири дә Гурбани олмушдур. Гурбани Хәтаинин шә'нинә, «Шаһ сарајы», «Шаһ јухусу», «Шаһ дурғузаны» вә «Шәр Хәтаи дивани» һаваларыны јаратмышдыр. Бизә кәлиб чатан ше'рләриндән ајдын олур ки, Гурбани Ш. И. Хәтаинин бә'зи сәфәрләриндә дә иштирак етмишдир.

Чох күман ки, Шаһ Исмајылын 1514-чү илдә Чалдыран јахынлығында мәғлубијјәтиндән сонра Түркијәјә апарылан сәнәткарлар ичәрисиндә Гурбани дә олмушдур.

Биз дә гонаг олдуг Гарслы Османа,
Јунис тәк мат галдыг бәһри-уммана,
Гурбани дер: дөнсүн белә замана
Көјдәки улдузлар ајә дөнүбдүр.

Башга ше'рләрдә дә вәтән һәсрәти вар: бунлар дә бизим еһтималымызы күчләндирир. «Ајры дүшдүм вәтәнимдән, елимдән», «башы чәнли, гарлы дағлар гал инди», «ган төкүрсән гүрбәт елдә кезләрим»—дејә ашыг шикајәтләнир.

Бағрым дәли-дәли синәм пејканды,
Мәним узүм күлмәз вәтәндән ајры.
Нә ола бир шадлыг хәбәри кәлә,
Јүкләнә бархапам елләрә доғру.

Гајыдандан сонра о јенә Ш. И. Хәтаинин көрүшүнә кетмиш, бу дәфә өз мүршидини сағ тапа билмәмишдир. Бу чәһәтдән ашығын дастан васитәсилә кәлиб бизә чатан диваниләри әвәзсиз мәнбәдир:

Фәләк, сәнлә әлләшмәјә бир белә мејдан ола!
Тут әлимдән, мејдан сәнин, лүтф елә, еһсан ола!
Кетмиш идим мүршидимә, дәрдимә дәрман ола!
Мән нә билим мән кәлинчә хак илә јексан ола!

Көлкәсиндә зүлфләринин бир заман јатмаг кәрәк
Табуту сәрв ағачындан, кәфәни јарпаг кәрәк,
Тез јујун, тез көтүрүн ки мәнзилә чатмаг кәрәк,
Бари илаһим, нечә гыдын бир белә чаван елә?..

Бир күлү ки, дәрәммирсән, дәриб хәндан ејләмә,
Бир көнлү ки, һөрәммирсән, јыхыб виран ејләмә
Һагг таладан сәда кәлди, Гурбани чох гәм јемә
Горхум буду, бу күн бурда чохлары пешман ола!

Дастанда көстәрилир ки, Гара вәзир јаландан Гурбанинин севкилиси Пәринин өлдүјүнү е'лан едир вә онун кuја дәфн мәрасимини дә тәшкил еләјир. Анчаг Гурбани билирди ки, бу јалан-

дыр. Буну билә-билә о, һәмин диванини охумушду, М. Һ. Тәһмасибә көрә диванинин бир гыз һаггында дејил, адлы-санлы, һөрмәтли, чох чаван јашларында өлмүш көркәмли бир шәхсијјәт һаггында дејилмиш олдуғу шүбһәсиздир. Ајдын көрүнүр ки, бу өлән һәм дә мүршид имиш. Гурбани дә өзүнә «мүршид» интихаб етдији бу адамын јанына она көрә кетмиш имиш ки, «дәрдинә дәрман олсун». Бизчә, бу дивани Ш. И. Хәтаинин өлүмүнә јазылмыш мәрсијәдир».[1].

Салман Мүмтаз Гурбанинин поетик ирсинә чох бөјүк гијмәт вермиш, ондан сонсуз мәһәббәтлә данышмышдыр. «Ел шаирләринин сөзләри о гәдәр нарын, о гәдәр инчәдир ки, инсанын үрәји о сөзләрдән өз пајыны алмамыш савуша билмир. Онларын бә'зисини охујанда адамын көнлү гызыл күл гөнчәси кими чытлајыб, додагларында күлүмсәмәк көрүнүб, көзләри дә шәһлаланыр. Гәмли, гүссәли бир парчасы сөјләндикдә, гајғу охлары кими, гулаг асанларын гәлбләрини дәлик-дәлик едиб илан кими гыврылдыр. Гурбани ел шаирләринин ән јахшыларындандыр». Сонра С. Мүмтаз ашығын «дедим-деди» суал-чавабы илә башлајан гошмасындан мисаллар верир:

Дедим: дилбәр, кетмә бир дәм данышаг
Деди: сөзүн јохдур, бә'һанәдир, бу.
Дедим: бир нәзәр гыл ашиг һалыма
Деди: әчәб дәли-диванәдир бу.

Гурбани 500 ил бундан әгдәм Азәрбајчанын дилбәр кушәләриндән олан Гарабағын јамачларында бојнуну бүкмүш бәнөвшәни көрдү, онун дәрди-сәрини ше'ринә салыб һәмвәтәнләринә чатдырды. Ашыг бәнөвшәни көзәллик, накамлыг рәмзи кими вәсф етди. Елә бил индијә гәдәр һамымызын һәр күн көрдүјүмүз бәнөвшәдә јени кејфијјәтләр үзә чыхарды:

Башына дөндүјүм ај гәшәнк пәри,
Адәтдир дәрәрләр јаз бәнөвшәни
Ағ назик әлинлә бир дәстә бағла
Тәр бухаг алтында дүз бәнөвшәни.

Танры сәни хош чәмала јетирмиш,
Сәни көрән ашиг әглин итирмиш,
Мәләкләрми дәрмиш, көјдән кәтирмиш.
Һејиф ки, дәрибләр аз бәнөвшәни

Гурбан дејәр, көнлүм бундан сајрыдыр.
Нә етмишәм јарым мәндән ајрыдыр.
Ајрылыгмы чәкиб, бојну әјридир
Һеч јердә көрмәдим, дүз бәнөвшәни.

Гурбанинин ше'рләриндә бә'зән көчлә әлагәдар олан тәсвирләрә дә раст кәлирик. Онун белә гошмалары да өз бәдиилији, ифадәләрин јерли-јериндә ишләдилмәси илә диггәти чәлб едир:

[1] М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары (Орта әсрләр), Бакы, 1972, сәһ. 361.

Нә ола бир шадлыг хәбәри кәлә
Јукләнә бәрханам елләрә доғру.
Нашы овчу бәрә бәкләр, өјләнәр
Мараллар сајрышар јоллара доғру.

Бағчаларда гурудулур барама,
Нашы тәбиб мәлһәм ејләр јарама.
Дедим, Пәрим, зулфләрини дарама,
Көнүл кәштә чыхар халлара доғру.

Гурбани һәм дә көзәл кәрајлы устасыдыр. Онун кәрајлылары өз инчә лиризми, ахычылығы вә хәлгилији илә сечилир:

Ај ағалар, ај газылар,
Јар јаман аллатды, мәни.
Әл атдым јар әтәјинә,
О, кәнара атды мәни.

Ҹәннәтинин нары идим,
Ала көз хумары идим,
Јүз илин бимары идим.
Кәлди јар, ојатды мәни.

Тор атдым чешмим көлүнә,
Илишди сонам телинә,
Дүшдүм бир надан әлинә
Учуз алыб сатды мәни.

Гурбани өз ше'рләриндә феодал зүлмүнә, вәзир вә һакимләрин гәддарлығына гаршы чыхмыш сарај зиддијјәтләрини вәзирләрин зоракылығыны тәнгид атәшинә тутмуш, зәһмәткеш күтләләрин арзу вә истәкләрини әкс етдирмишдир.

Зүлм ејләјән вәзир намәрд оғлуду,
Аман аллаһ имдад ејлә бу ишә.

Онун бир сыра ше'рләриндә тәкликдән шикајәт, кәдәр өзүнү көстәрир:

Кечә-күндүз вахт-бивахт ағларам,
Чешмим јашы Ҹејһун олур, селләнир.
Јај мөвсүмү бүлбүл дил-дил өтәндә
Бағ-бағчалар нәркизләнир, күлләнир.

Лакин Гурбани һеч вахт бәдбинлијә гапылмамышдыр. О, һаггын, әдаләтин гәләбәсинә һәмишә инам бәсләмишдир. Ашыға көрә бир заман зүлм вә һәрҹ-мәрҹлијә сон гојулачаг, «зимистан» кедиб баһар кәләҹәкдир:

Гәм чәкмә бу гәдәр, диванә көнүл,
Һәмишә рузикар белә дар олмаз.
Он бир ај чәкәсән зимистан гәһрин,
Неҹә күлдүр чөһрәсиндә хар олмаз.

Гурбани әхлаги-нәсиһәтамиз мәзмунлу ше'рләр дә јазмышдыр:

Мәрд одур ки, ишин тута мәрд илән,
Әр истәсән кеч намәрддән, әр дилән
Рәмз анлајан, сөз дүшүнән, дәрд билән,
Аләмләрдә шөһрәтләнир, бәлләнир.

Гурбанинин тәчнисләри дә камил сәнәт нүмунәләридир.

Гурбани күлдәстә бағлар охуна
Синәм бута јарын мүжкан охуна
Бир намә јаз һәр диванда охуна
Көрән дејә вар әлләрин, бир дә јаз.

Ашығын һәјат вә јарадычылыг һаггында «Гурбани» дастаны вардыр. Һәлә 1936-чы илдә «Әдәбијјат» гәзетәсиндә «Чобан» имзасы илә «Гурбани» дастаны һаггында бир мәгалә чап олунмушдур. Анчаг орада ше'рләриндән истифадә олунмамышды. «Гурбани» дастанынын бир нечә варианты топланыб чап олунмушдур. Бу дастанын илк дәфә кениш шәкилдә тәдгигилә проф. М. Һ. Тәһмасиб мәшғул олмушдур.

АББАС ТУФАРГАНЛЫ

Аббас Туфарганлы XVI әсрин сонлары, XVII әсрин әввәлләриндә јашајыб јаратмышдыр. Онун бир сыра ше'рләриндә Шаһ Аббасла әлагәдар һадисәләр, шаһ зүлмү вә өзбашыналығындан шикајәт мотивләри өз әксини тапмышдыр. Бу, онун Шаһ Аббасын һакимијјәти илләриндә јашајыб-јаратдығыны көстәрир. Туфарганлы Аббас өз дөврүнүн устад ашыгларындан олмушдур. О, көзәл исте'лада, чошғун тәбә, бөјүк јарадычылыг габилијјәтинә малик сәнәткардыр. Ашыг Аббасын әсәрләри бизә әсасән халгын, ашыгларын һафизәсиндә кәлиб чатмышдыр.

Тәдгигатчыларын дедијинә көрә, Ашыг Аббас мүкәммәл мәдрәсә тәһсил көрмүш, әрәб вә фарс дилләринин өјрәнмиш, ашыг ше'риндән башга, классик ше'р үслубунда гәзәл, гәсидә, рүбаиләр дә јазмышдыр. Лакин бунлар заман кечдикчә унудулмушдур. Јалныз ашығын бир гисм гошма, кәрајлы, тәчнис вә устаднамәләри кәлиб бизә чатмышдыр. Биз орта әср тәзкирәчи вә тарихчиләринин јазыларында да Аббас Туфарганлынын һәјат вә јарадычылығы һаггында гејдләрә раст кәлмирик. Лакин Туфарганлы Аббасын бә'зи ше'рләри бир чох габагчыл адамларын, ханәндәләрин чиб дәфтәрләриндә јазылмыш вә сахланылмышдыр. Анчаг бу саһәдә даһа кениш мәнбә ашығын өз ше'рләри вә «Аббас вә Күлкәз» дастаныдыр. Биз бу ше'рләрдән вә дастандан өјрәнирик ки, Аббас Туфарганлы Чәнуби Азәрбајчанын Туфарган кәндиндә анадан олмуш, она көрә дә Туфарганлы тәхәллүсүнү гәбул етмишдир. О, бир ше'риндә дејир:

Мән сәнә чан дедим, сән дә мәнә чан,
Алыш ешг одуна, мәним кими јан.
Адым Ашыг Аббас, јерим Туфарган,
Каһдан ағла, каһдан јада сал мәни.

Ашығын бир чох ше'рләриндә тәхәллүсү *Гул Аббас, Шикәстә Аббас* вә с. шәкилләрдә дә ишләдилир.

«Аббас вә Күлкәз» дастанына көрә, Аббас Туфарганлы Күлкәз Пәри адлы бир көзәлә ашиг олмушдур. Күлкәз Пәринин көзәллијини ешидән Шаһ Аббас өз пәһливаны Дәли Бечаны көндәриб гызы зорла Исфаһана апартдырмыш, севкилисинин далынча Исфаһана кедән Ашыг Аббас јол узуну чохлу гошмалар демишдир. Нәһајәт, о кәлиб Исфаһана чатмыш, өз сәнәти, сөзү, исте'дады илә сарајда гәләбә чалараг севкилисинә говуша билмишдир.

«Аббас гүдрәтли бир шаир-ашыг олмуш, лирик көзәлләмәләр, нәсиһәтамиз устаднамәләр, мә'налы, һәм дә көзәл тәчнисләр, шух, ојнаг кәрајлылар, диваниләр јаратдығы кими, көзәл дастанлар да гошмуш, өз дөврүнүн ән чиркин һадисәләриндән бирини, јә'ни «көзәл гызларын күчлә сараја апарылмасы» мәсәләсини мәһарәтлә бир дастанчы кими ишләмиш, јахшы бир әсәр јаратмышдыр» (31, 259).

Ашыг Аббас гүдрәтли бир сәнәткар олдуғундан јашадығы дөврдә һеч бир һадисәјә биканә галмамышдыр. Ону залым шаһларын һагсызлығы, сарај өзбашыналығы, јохсулларын еһтијач ичәрисиндә јашамасы, ағыр феодал мүһарибәләри чох дүшүндүрмүш вә ашыг бу һадисәләрә өз мүнасибәтини билдирмишдир. Ашыг Аббас «Бәјәнмәз» рәдифли устаднамәсиндә о дөврдә көрдүјү синфи, ичтимаи бәрабәрсизлији, варлылар вә јохсуллар арасындакы кәскин зиддијјәтләри ачыг-ачығына өз ше'рләриндә тәчәссүм етдирмишдир:

Адам вар доланар сәһраны, дүзү,
Адам вар дөшүрәр күлү, нәркизи.
Адам вар кејмәјә тапаммаз бези,
Адам вар ал кејәр, шалы бәјәнмәз.

Адам вар чох ишләр ејләр ирадә,
Адам вар ки, јетә билмәз мурада
Адам вар ки, чөрәк тапмаз дүнјада
Адам вар јаг јејәр, балы бәјәнмәз.

Анчаг Туфарганлы Аббас аталар сөзүндән чох усталыгла истифадә едир, онлара синфи, ичтимаи мә'на верир, мәһарәтлә өз фикринин, дүшүнчәсинин ифадәсинә чевирә билир. Бу һал, јә'ни аталар сөзү вә афоризмләрдән истифадә едәрәк көзәл әсәрләр јаратмаг бир чох устад ашыгларын, о чүмләдән ашыг Аббасын да јарадычылығынын мүһүм хүсусијјәтләриндән биридир. Бу чәһәт ән чох нәсиһәтамиз әсәрләриндә, хүсусилә устаднамәләрдә өзүнү көстәрир.

Гејд етдијимиз кими, Ашыг Аббас XVI әсрин ахырлары, XVII әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан торпағында дағыдычы феодал мүһарибәләринин баш вердији бир дөврдә јашамышдыр». Бу заман шәһәрләр, кәндләр тез-тез сојулур, талан едилирди. Дәстә-дәстә адамлар јерләриндән сүркүн олунурдулар. Ағыр веркиләр,

һәрби таланлар, сүркүнләр, кәндләрин, шәһәрләрин јерлә јексан едилмәси азмыш кими, шаһын нөкәрләри шәһәр-шәһәр, кәнд-кәнд кәзиб көзәл кәлинләри вә гызлары Исфаһана, шаһын һәрәмханасына апарырдылар» (28, 33). Халгын белә ағыр вә мәшәггәтли дөврүндә Аббас Туфарганлы күтләләри сәфәрбәрлијә чағырараг ишғалчылара гаршы мүбаризә апармаға, вәтәни горумаға руһландырырды:

Аббас бу сөзләри дејәр сәриндән,
Архы вурун, сују кәлсин дәриндән,
Ел бир олса дағ ојнадар јериндән,
Сөз бир олса зәрби кәрән сындырар.

Ашыг бу шеʼриндә Азәрбајҹан халгынын јаратдығы *«Ел күчү-сел күчү»* аталар сөзүндән истифадә етмишдир.

Ашыг Аббасын шеʼрләриндә биз заманәсиндән шикајәт, наразылыг мотивләринә чох раст кәлирик. О, шаһларын Азәрбајҹаны таламасына, вар-јохуну, сәнәткарларыны зорла башга јерләрә апарылмасына дөзә билмир, еʼтираз сәсини учалдыр, фәрјад едирди. Онун шеʼрләриндә ајрылыг, интизар, вәтән һәсрәти кими мотивләр дә гүввәтлидир:

Ај арифләр, ганлы фәләк ҹәбриндән,
Гоһумдан, гардашдан, елдән ајрылдым.
Фәрһад кими чәкдим Ширин гәһрини,
Ҹыға пәрваз етди, телдән ајрылдым.

Јахуд башга бир мисал:

Шаһ һөкмүјлә хан үстүнә хан кетди,
Ағла дидәм, јаш јеринә ган кетди.
Гол бошалды, дил долашды, ҹан кетди,
Ахыр апардылар дара, кәлмәди.

Аббас Туфарганлынын устаднамәләри дә диггәти ҹәлб едир. Бу шеʼрләрдә әхлаги-тәрбијәви фикирләр, нәҹиб һисләр тәблиғ олунур, икиүзлүлүк, пахыллыг, хәјанәт, оғурлуг, јалтаглыг вә с. чиркин сифәтләр писләнир.

Өзүндән бөјүјүн сахла јолуну,
Душән јердә соруш әрз-һалыны,
Әманәт, әманәт гоншу малыны,
Гоншу јох истәјән, өзү вар олмаз.

Ашыг Аббас чох көркәмли лирик бир сәнәткардыр. Онун шеʼрләринин чоху севки-мәһәббәт мөвзусундадыр. Бу шеʼрин өзүндә дә инсанын мәʼнәви аләми, онун һүгугсузлуғу, кечирдији мәшәггәтләр, дөврүн һагсызлығындан шикајәт мотивләри ајдын һисс олунур. Ашыг халг дилинин инҹәликләриндән мәһарәтлә истифадә етмишдир. Аббасын шеʼрләри әсрләр боју халгын һафизәсиндә јашамыш, јенә өз тәравәтини итирмәмишдир.

Көнүл гушу көјдә ганад булады,
Гырды шикар бәндин, ачды да кетди.

Тәрлан дүшдү мән наданын әлинә,
Овлаја билмәдим, учду да кетди.

Көркәмли сәнәткарын сөз сечмәк, көзәл тәшбиһ, мүбалиғә вә башга бәдии ифадәләри бөјүк усталыгла ишләтмәк бачарығы охучуну һејран едир.

Көнүл, Мәчнун кими јајын дағлара,
Әјил, бу лаләнин будағындан өп.
Пәрванә тәк долан јарын башына,
Арала телләрин, габағындан өп!

Туфарганлы Аббасын кәрајлылары да көзәл, сәмими, ахычы вә хошакәләндир. Бу ше'рләрдә тәбиәт көзәлликләри һәгиги сәнәт дилилә тәсвир олунур:

Будур кәлди баһар фәсли,
Дағларын лала вахтыдыр.
Ачылыбдыр гызыл күлләр,
Бүлбүлүн бала вахтыдыр.

Ашығын кәрајлыларында гәм-кәдәр, заманәдән шикајәт мотивләри дә өзүнү көстәрир:

Нә ағларсан, нә сызларсан,
Бир дәрди беш олан көнлүм?!
Ахырда зүннар бағларсан,
Гәмә јолдаш олан көнлүм.

Ашыг Аббас дилләр әзбәри олан чинас кәрајлылар да јаратмышдыр. Бу сәнәт инчиләри онун һејрәтамиз јарадычылыг гүдрәтинә әјани сүбутдур.

Атасынан, анасынан,
Күл кәзинди, Күл кәзинди[1]
Атасынан, анасынан
Күл, кәз, инди, Күл, кәз, инди[2].

Сән мәни ағлама да көр[3],
Сән мәни ағламада көр[4],
Сән мәни ағламада көр[5],
Күлкәз инди, Күлкәз инди.

Јары ағ либасда көрдүм[6]
Јары ағлы бадә көрдүм[7],
Јары ағлы бада көрдүм[8],
Күлкәз инди, Күлкәз инди[9].

---

[1] Күл (јә'ни Күлкәз пәри), кәзинди, кетди.
[2] Күлмәк вә инди кәзмәк мә'насында.
[3] Өзүн ағламајан заман мәни көр.
[4] Мәни ағладығым вахт көр.
[5] Мәни дуруја чыхмыш һалда көр вә ја кәфәндә көр.
[6] Јары ағ либасда көр.
[7] Јарысы ағ олан бадә.
[8] Јарын ағлынын бада кетдијини, онун чашдығыны көрдүм.
[9] Күлкәз һал-һазырда.

Биш ишдә Аббас дајанды[1],
Бир ишдә Аббас да јанды[2],
Бир ишдә Аббас да јанды[3],
Күл кәзин дә, Күлкәз инди[4].

Туфарганлы Аббас јалныз јашадығы дөврдә дејил, сонралар да ашыгларымыз ичәрисиндә устад сајылмыш, онун ән'әнәләри, ше'рләри Азәрбајчан ашыглары үчүн өрнәк олмушдур.

САРЫ АШЫГ

Сары Ашығын зәнкин әдәби ирси јалныз Азәрбајчанда Совет һакимијјәти илләриндән сонра топланыб өјрәнилмәјә башланмышдыр. 1927-чи илдә ашығын бајатыларындан ибарәт илк китабыны С. Мүмтаз чап етдирмишдир. Китаб «Ашыг Абдулла» адланырды. О вахтдан е'тибарән демәк олар ки, ашығын шәхсијјәтинә, әдәби ирсинә диггәт даһа да артмышдыр.

1920—30-чу илләрдә онун һәјаты, јарадычылығы һаггында Ә. Абид, Б. Беһчәт, Ә. Дәмирчизадә, Һ. Араслы, Ә. Гарабағлы ара-сыра мәгаләләрлә чыхыш етмишләр. Сон ијирми илдә М. Һ. Тәһмасиб, Ә. Ахундов, М. Һәкимов, С. Пашајев, Х. Чаббаров, С. Рүстәм бу сәнәткарын јарадычылығыны мүхтәлиф саһәләрдән ишыгландырмаға чалышмышлар. Узун илләр фолклоршүнаслығымызда Сары Ашыгла бағлы бир дастанын мөвчудијјәти барәдә сөһбәтләр кедирди. Нәһајәт, бу дастан да үзә чыхарылыб, чап едилди. Үстәлик ашығын һәјаты илә әлагәдар бир сыра рәвајәтләр дә топланды.

Сары Ашыг һаггында XIX әсрин тәзкирәчиси Гарадағы белә мә'лумат вермишдир: «Сары Ашыг Гарадағ маһалындандыр. Чох-чох гәдим вахтларда кәлиб Гарабағын Зәнкәзур маһалында Һәкәри чајынын кәнарында ваге Күләбүрт адлы гәрјәдә сүкна едиб». Сон илләр Ашыг һаггында јазан арашдырычылар тәзкирәчинин «Гарадағ маһалы»ндан мүлаһизәсини дәгигләшдирмиш вә белә бир үмуми рә'ј үзәриндә диггәти чәмләшдирмишдир ки, Гарадағ Чәнуби Азәрбајчанда олан маһал дејил, һәм дә Лачын рајонунун әразисиндә бир кәнддир. Бурада һәмин адда үч кәнд олуб. Бу кәндләрдән бири мәһз Һәкәри чајы саһилләриндә Мәзмәзәк дәрәсинин ағзында олмушдур. Харабалары инди дә галмагдадыр. Сары Ашығын мәзары да *Һәкәри* чајы саһилләриндә Гарадағлы кәнди јахынлығындадыр. Һәмин кәндин үст тәрәфиндәки тәпә инди дә *«Ашыг јајлағы»* адланыр. Ашығын севкилиси Јахшы исә *Магсудлу* кәндиндәндир. Мәзары да о кәндин јахынлығындакы бир тәпәдәдир.

---

[1] Аббас һәмин ишдә мөһкәм дајанды.

[2] Һәмин ишдә Аббас јанды (одданды).

[3] Һәмин ишдән Аббас кәнардыр.

[4] Күл, дур кәзин, Күлкәз инди.

Азәрбајҹан ашыг сәнәтинин гәдим ән'әнәсинә көрә бүтүн ашыглар өз әсәрләриндә бу вә ја дикәр дәрәҹәдә өзләри барәдә мә'лумат верирләр. Белә ән'әнәни биз, әлбәттә, Сары Ашыг јарадыҹылығында да көрүрүк. Бә'зи бајатыларында о өзү, севкилиси, јашадығы јер һаггында мүәјјән мә'луматлар вермишдир.

Белә бајатыларын бир гисми сон илләр топланыб үзә чыхарылмышдыр.

Мән ашыг ағзындајам,
Аләмин ағзындајам,
Әслим Гарабағлыдыр,
Мәзмәзәк ағзындајам.

Мән ашығам һа Кәрим,
Дада јетиш һа кәрим,
Сизин олсун кен дүнја,
Мана бәсди Һәкәрим.

Ән мәшһур, устад ашыгларымыз һаггында дастанлар јарандығы кими Сары Ашыг һаггында да дастан вардыр. Ашығын әсас јарадыҹылығы бајатылардан ибарәт олдуғу үчүн дастандакы һадисәләр дә бајатылар үзәриндә инкишаф етдирилир.

Гејд едәк ки, фолклорумузда бүтүн ше'р һиссәси бајатылардан ибарәт «Арзу вә Гәнбәр» адлы башга бир дастанымыз да вардыр. Сон илләр фолклорумузун тәдгигатында әлдә едилән нәтиҹәләрдән бири дә будур ки, устад ашыглар өзләри һаггында һәлә сағлығында дастан дүзәлдир, өз ше'рләрини, бу ше'рләрин јаранмасы илә бағлы мүхтәлиф әһвалатлары бу јолла тәсвир едирләр. Хүсусилә XIX, XX әсрин әввәлләри вә совет дөврүндә мејдана кәлән ашыг дастанлары үзәриндә апарылан мүшаһидәләр бу мүлаһизәләрин доғрулуғуну сүбут етмәкдәдир. Демәли, «Сары Ашыг вә Јахшы» дастаны да илк өнҹә ашығын өзү тәрәфиндән дүзүлүб гошулмушдур. Дастанда Ашығын тәрҹүмеји-һалы илә әлагәдар бир сыра мә'луматлар сахланмышдыр. Бунлар сәнәткарын һәјатынын мүхтәлиф саһәләрини өјрәнмәк үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

«Ашығын Јахшыја ашиг олмасы реал һәгигәтдир. Буна даир әлдә сәнәдләр вардыр. Мәһәммәд бәј Ашыг Пәријә мәһәббәтини е'лан едәркән бајатыларынын бириндә Ашыг илә Јахшынын адларыны чәкмишдир:

Тәрланын јахшы пәри,
Гаршыда јахшы пәри.
Мән Ашыгдан јахшыјам
Јахшыдан јахшы Пәри».[1]

Ашығын ады да мүхтәлиф илләрдә вә мүхтәлиф мәнбәләрдә мүхтәлиф шәкилдә көстәрилмишдир. Мәсәлән, Гарадағы тәзкирәсиндә көстәрир ки, онун ады Гурбанәлидир, ел арасында она һагг ашығы дејирмишләр. С. Мүмтаз илк китабында (1927) онун адыны Абдулла јазмыш, сонра исә (1935) *Сары Ашыг* олдуғу гәнаәтинә кәлмишдир. Куја она рәнки (дәриси) сары олдуғуна көрә белә бир ад верилмишдир. Б. Беһчәт исә онун адынын *Са-*

---

[1] С. Мүмтаз. Ашыг Абдулла, 1927, сәһ. 15.

рыча Нәби олдуғуну сөјләјир. Кућа Ашыг ашағыдакы бајатысында өзү бу барәдә белә дејир:

Ашығын Нәбиди ады,
Гәм мәни нә будады
Ад мәним, јар өзкәнин
Нејлирәм набуд ады.

Мә'лумдур ки, ашыг поезијасы нүмунәләриндә ону јарадан сәнәткарлар өз адларыны, јахуд тәхәллүсләрини әсәрин сон бәндиндә верирләр. Бу бәнд *«тапшырма»* адланыр. Һәтта дастан кими кениш һәчмли епик-лирик үнсүрләрин бирләшдији бир жанрда да ашыглар өз тәхәллүсүнү верирләр. Бунлар хүсусилә мәһәббәт дастанларынын ахырындакы дуваггапмаларда өзүнү көстәрир. Һәмин дуваггапмаларда дастан дүзәлдән ашыг өз тәхәллүсүнү верир, чүнки дастан боју онун гошдуғу ше'рләр дастан гәһрәманларынын адларына бағланмышдыр. Азәрбајчан ашыглары әсрләр боју бу ән'әнәни бајатыда да јашатмаға чалышмышлар, јалныз ашыглар јох, бүтүн бајаты гошанлар белә һәрәкәт етмишләр. Беләликлә, бүтүн бајаты гошанлар өз адларыны бу дөрд мисралыг парчада сахламаға чалышмышлар.

Зијатам башдан јара,
Артыбды башдан, јара.
Мәни һәсрәт јаратды
Јарадан башдан јара.

Сејр еләдик Фирәнки,
Һагдан бизә фәрз енди,
Мәзлум дер: гоч ијидин
Гочаг кәрәк фарзәнди вә с.

Диггәт версәк, көрәрик ки, кәлиб бизә чатан бајатыларын чохунда Ашығын ады чәкилир. Бу, чох заман ад, шәхсијјәт мә'насыны дашымыр, *«ашиг»* үмумијјәтлә, ешгә дүшән, вурулан мә'насында ишләнмишдир. Чох диггәтәлајигдир ки, А. Мәммәдованын XVI—XVII—XVIII вә XIX әсрин әлјазмаларындан көтүрүб чап етдији бајатыларын да чохусу мәһз Ашығын ады илә бағлыдыр. Фолклоршүнаслығымызда Сары Ашығын XVII әсрдә јашадығы гејд едилир. Үзләриндә саз һәкк олунмуш Ашыг күнбәзини тәдгиг едән археологлар ону XVII әсрә аид етмиш вә беләликлә, Сары Ашығын да бу әсрдә јашајыб-јаратдығы гәнаәтинә кәлмишләр. Әлбәттә, бүтүн бунлара јенидән бахылмалы, дәгигләшдирилмәлидир. Проф. М. Һ. Тәһмасибә көрә, Сары Ашығын јашадығы дөврү мүәјјәнләшдирмәк үчүн ја бир әлјазмасы тапылыб үзә чыхарылмалы, јахуд да күнбәз, гәбир әтрафында газынты ишләри апарылмалыдыр. Алимә көрә, Сары Ашыг инди биз зәнн етдијимиз дөврдән габаг јашамышдыр. М. Һ. Тәһмасибин сөзүндә һәгигәт вардыр, биз дә Сары Ашығын XVII әсрдән әввәлләр јашамасы мүлаһизәсини мүдафиә едирик. Әввәлән, Ашыг һаггында олан рәвајәт, әфсанә вә дастандакы бир сыра епизодларын мәзмун вә маһијјәти белә бир мүлаһизәни сөјләмәјә имкан верир. Һәм дә әлјазмаларындан тапдығымыз ән гәдим бајаты мәһз *«ашыг»*, јахуд *«ашиг»* сөзү илә башлајыр, де-

мәли, ашыға мәхсус олуб. Мәс. XVI әсрин әввәлләриндә јазыја көчүрүлмүш бир бајатыја нәзәр салаг:

Мән ашиг јасәмән сиз,
Бағларын јасәмәнсиз
Мән өлдүм күлә һәсрәт.
Күлшәнсиз, јасәмәнсиз.
Јур аглајан дост кујиндә
Кетмәјин јаса мәнсиз.

Дејә биләрләр ки, *«ашыг»* вә *«ашиг»и* гарышдырмаг нә дәрәчәдә дүзкүн олар. Шүбһә јохдур ки, һәлә Сары Ашығын дүнјаја кәлмәсиндән чох-чох әввәл Азәрбајчан халгы бајатылар гошмуш вә орада «ашиг» (үмумијјәтлә ашиг олан) сөзүнү ишләтмишдир. Буна е'тираз етмирик вә белә бајатылар јазыја сонралар көчүрүлмүшдүр. Анчаг чох мараглыдыр ки, биздә алты мисралыг бајатылар олмуш, бунлар әсасән XVI әсрдә Әзизинин вә М. Әманинин, һәм дә Сары Ашығын јарадычылығында мүшаһидә едилмишдир. Сонракы дөврләрдә исә белә бајатылар демәк олар ки, јарадылмамышдыр Дедикләримиздән белә нәтичә чыхармаг олар ки, Сары Ашыг лап азы XVI әсрин әввәлләриндә јашамышдыр. Гәдимдән вә XIII—XIV әсрләрдә *«ашиг»* сөзләрилә башланан бајатылара кәлинчә демәк олар ки, бунлар сонралар Сары Ашығын адына бағланмышдыр. Халг әдәбијјаты жанрларынын инкишафы, интишары јолунда белә чарпазлашмалар, бирләшмәләр, гарышмалар чох олмушдур.

Сары Ашығын јарадычылығы илә әлагәдар ән чәтин вә мүбаһисәли проблем бу көркәмли сәнәткара вә үмумијјәтлә халга мәхсус бајатыларын талеји мәсәләсидир. Сары Ашыг бөјүк сәнәткардыр, устаддыр, һагг веркиси алмыш ашигдир. Сары Ашыға гәдәр Азәрбајчан халгы әсрләр боју бајаты гошуб охумушдур. Белә бир суал ортаја чыха биләр: *Биз инди бөјүк бир бајаты дәнизинин ичәрисиндән Сары Ашығын гәлбиндән сүзүлүб кәләнләри сечә билирикми?* Бајаты сәрвәтини һеч ким әлимиздән ала билмәз. Анчаг елми ахтарышлары, мүшаһидәләри, мүгајисәләри апармаг лазым вә зәруридир. Доғрудур, әсрләр боју шифаһи дилдә, һафизәләрдә јашајан бу нүмунәләри инди сечиб ајырмаг чох чәтиндир. Анчаг елм өз ишини давам етдирмәлидир. Башга сөзлә Сары Ашығын чағырдығы бајатыларын һеч олмаса, мүәјјән бир гисмини сечмәк бизчә мүмкүндүр. Бунун үчүн, бизә көрә, ашағыда көстәрдијимиз чәһәтләрә диггәти чәлб етмәк мәсләһәтдир.

1. Һәр шејдән әввәл Ашығын үслубу арашдырылыб өјрәнилмәли, үзә чыхарылмалыдыр.

Сары Ашығын өз поетик үслубу вардыр:

Ашыг јамана кәлә,
Дәрдин јамана кәлә,
Јахшы јахшыја кедә,
Јаман јамана кәлә.

Мән ашиг бу дағилән
Күл сынмыш будагилән,
Сәнә јахшы демәзләр
Мән өлсәм бу дағилән.

Бајаты биткин, бүтөв ше'р парчасы олдуғундан узун мүддәт сабит, дәјишмәз гала билир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн ики мисал чәкмәк истәјирик:

Ашығам бусә дағы,
Әғјарлар бусә дағы.
Бир ох бәскән Ашигә
Нә төкдүн бу сәдағы.[1]

Бурадакы чинаслара диггәт јетирәк: биринчи мисрада бусә өпүш мә'насында ишләнмишдир. Икинчи мисрада бусмаг, көзләмәк, јолу кәсиб кизличә бусмаг мә'насында ишләнмишдир. Үчүнчү мисрада «сәдаг» ох габыдыр. Сәдаг һәтта «Китаби—Дәдә Горгуд» дастанында да ишләнилмишдир. Бир ох Ашығы өлдүрә биләр, бу ох габыны-торбасыны нијә габағыма төкдүн. Бурада «сәдаг» севкилинин кирпикләринә бәнзәдилиб, көзәлин кирпијинин бир түкү ашығы өлдүрә биләр, бүтүн кирпикләри үзә төкмәјә нә еһтијач? Бизә белә кәлир ки, бу бајатыда нә исә бир сәнәткар үслубу, мөһүрү галмышдыр. Шаир гәләми, нәфәси һисс едилмәкдәдир. Инди икинчи бир бајатыја нәзәр салаг:

Әзизим суда јанды,
Сал кәлди су дајанды,
Ешг одуна су төкдүм,
Од дүшдү су да јанды.

Бу бајатынын да чинаслары чох усталыгла ишләнмиш, чох тә'сирли, садә, сәмими вә јерли-јериндәдир. Анчаг бу садәлик, сәмимилик, бајатынын үмуми емосионаллығыны ашағы салмајан орижиналлыг көстәрир ки, буну нә вахт исә халг јарадыб, јашадыб, зәманәмизә кәтириб чыхарыб. Үслубу е'тибарилә садә олан бу нүмунә үмумијјәтлә елин һафизәсиндән сүзүлүб төкүлмүшдүр.

2. Ашығын тәрчүмеји-һалы илә әлагәдар јарадылмыш бајатылар. Мә'лумдур ки, ашыг кәзиб-долашдығы, мәчлисләр апардығы јерләрин адларыны бир сыра бајатыларында сахламышдыр. Бир дә Азәрбајчан ашыг сәнәтиндә белә бир ән'әнә јашајыр: Ашыг көрдүјү вә башына кәлдији әһвалатлар һаггында јериндәчә маһнылар гошур. Белә бир чәһәти биз Сары Ашығын һәјатында да көрмәкдәјик. Бу әһвалатларла әлагәдар јаранан бајатылары да диггәтлә арајыб, сечиб груплашдырмаг олар: М ә с:

Ашығы тәрсинә гој,
Тәр тәни тәрсинә гој.
Јахшыны гибләсинә
Ашығы тәрсинә гој.

Белә әһвалатларын бөјүк бир гисми, нечә дејәрләр, Сары Ашығын «мө'чүзә»ләрилә әлагәдар јаранмышдыр. Кұја Ашыг

[1] Һәмин бајатынын чинасларыны Чаббар Әфәндизадә дә шәрһ етмишдир.

кимин үзүнә бахарса үрәјиндән кечәнләри билирмиш. Бунларын бир гисми дастанда топланмышдыр. Мәсәлән, дастанын бир јериндә Ашыг бир дәстә гыза раст кәлир, бир аз аралы исә башга бир гыз тәк-тәнһа фикирли һалда пенчәр јығырмыш. Бу гызын үрәјиндән кечәнләри тапмағы гызлар Ашыгдан хаһиш едирләр. Ашыг дејир:

Мән Ашыг дәрмә-дәрмә,
Дәрмәни дәрмә, дәрмә,
Әкилмәмиш бостандан

Тикилмәмиш чардагдан
Доғулмамыш бир оғлан,
Чағырыр дәрмә, дәрмә.

Гызларын арзусу илә Ашыг бу бајатыны белә ачыр: пенчәр јыған гызын көнлүндән кечир ки, каш бир оғлум олајды, бостанын гырағында бир гәлби чардаг тикәјди. Чардагда отуруб бостаны горујајды. Бостана кирән оланда оғлум чағырыб дејәјди: Бостана кирән, јемишләри дәрмә-дәрмә! Дастанда белә рәвајәтләр чохдур. Јухарыда дедијимиз кими бунларын һамысы Сары Ашығын һагг ашығы кими шөһрәт тапдығыны кестәрир вә бунларын јашамасынын әсас сәбәбләриндән бири дә елә будур.

3. Сары Ашығын бир сыра бајатылары тапмача, бағлама шәклиндә дүзәлдилмишдир. Көрүнүр, дејишмәләрдә, јарышларда јалныз ашыг ше'ринин һәрбә-зорба, гыфылбәнд, бағлама, тәчнис вә с. илә јанашы, бајаты-бағламалардан да истифадә едилмишдир. Белә бағламалар чох гыса вә мүкәммәл олдуғундан ачылмасы чәтин олмушдур.

Ашыг бәнәк, бәнәкди,
Синәм бәнәк-бәнәкди,
Сәндән бир сөз сорушум:
Араз нечә сәнәкди?

Ашыг бәнәк, бәнәкди
Јүзүн халды, бәнәкди,
Сән чағыр Аразы дурсун,
Сајым нечә сәнәкди.

4. Сары Ашығын бајатыларынын мүһүм бир гисми халг аталар сөзү, мәсәл, афоризм, һикмәтли сөзләринин әсасында јарадылмышдыр. Халгын ағыл, зәка, мүдриклијини, сынаг вә тәчрүбәләрини әсрләрин дәринлијиндән кәтирән бу һикмәтли сөзләр сонрадан поетик вүс'әт алараг, даһа тә'сирли вә емосионал бир шәкилдә ашығын бајатыларында јашамагдадыр. Сары Ашыг өзү һикмәтли сөзләр, афоризмләр дүзәлдәрәк бајатылара салыб өз динләјичиләринә өјүд-нәсиһәтләр дә вермишдир:

Ашыг јарыдан кечәр,
Кечә јарыдан кечәр
Намәрдә дост оланын
Өмрү јарыдан кечәр

Ашығам, јүз илмәни,
Дүјмәлә, јүз илмәни,
Вәфалы дост јад олмаз
Көрмәсә јүз ил мәни.

5. Сары Ашыг үслубунун әсас әламәтләриндән бири дә бәлкә дә биринчиси бајатыларда чинаслардан истифадә етмәсидир. Чәсарәтлә дејә биләрик ки, Ашығын бајатыларынын әксәријјәти

чинаслыдыр вә буну сәнәткар гәсдән вә биләрәкдән етмишдир. Она көрә дә чинаслы бајатыларын өзләринин үзәриндә диггәтли мүшаһидәләр апармаг вә Сары Ашыг гәләминин мәһсулу оланлары сечиб ајырмаг мүмкүндүр. Усталыгла ишләдилән чинаслар ше'рин сәмимилијини, емосионаллығыны, тә'сир күчүнү артырыр, онда мелодик вә ритмик мә'на чалары јарадыр: һәм дә бу һәмин нүмунәнин јадда галмасыны асанлашдырмаг үчүн сәнәткарын ишләтдији үсуллардан биридир:

Мән ашыг күлүстанды,
Ач оху «Күлүстан»ды,
Бүлбүлүн көз јашындан
Бағчада күл истанды[1].

Бурада чинаслар форма е'тибарилә ејни сөзләрдир. Әсас мә'на үчүнчү, дөрдүнчү мисраларда ифадә едилир. Биринчи вә икинчи мисралар һазырлыг ролуну ојнајыр. Бајаты «күлүстанды» сөзү үзәриндә гурулмушдур.

Бајатыны әсрләрин кешмәкешләриндән, имтаһанлардан горујуб кәтирән «Бүлбүлүн көз јашындан бағчада күл исланды». мисраларыдыр. Бу ики мисра ајрылыгда мәсәл, афоризм кими дә ишләнир. Әввәлинчи ики мисра дәјишилә дә биләр, анчаг бунлар јох.

Сары Ашығын халг дилинин ојнаглығы, инчәлији, сәмимилијиндән гидаланмаг, сөзләри сечиб, чешидләјиб ишләтмәк мәһарәти охучуну, динләјичини вәчдә кәтирир:

Мән ашыг бу дар күндә,
Гәм мәни будар күндә
Көнлүм истәр јарыны
Кәләјди бу дар күндә.

Ашығын бајатылары әсасән мәһәббәт мөвзусуна һәср едилмишдир. Бурада Ашигин севкиси, изтираблары, мә'шугәјә сонсуз мәһәббәти һејрәтамиз бир диллә тәсвир едилир.

Мән ашигәм, ганлы күл,
Ганлы севиш, ганлы күл,
Јемиш бүлбүл бағрыны,
Чыхмыш ағзы ганлы күл.

Бу ашыг ода јанды,
Од тутду, о да јанды,
Јар чәкди, мән јеридим,
Мән чәкдим, о дајанды.

Сары Ашығын јарадычылығы јалныз бајатыларла мәһдудлашмыр. Онун бир сыра көзәлләмә вә тәчнисләри дә олмушдур. Өз бәдиилији, сәмимилији илә сечилән белә нүмунәләр Ашығын бу саһәдәки мүвәффәгијјәтләрини нүмајиш етдирир:

Гара гашын охду, кирпијин алмаз,
Һарамдан охласан, јарам сағалмаз.
Кедәр бу көзәллик, сәнә дә галмаз,
Әкәрчи сәрхошсан, ајыл, а Јахшы!

---

[1] Истанды—исланды.

Мәни сәнә ашиг етди јарадан,
Серәгубу һагг көтүрсүн арадан,
Истәјирсән хәбәр туткил Сарадан,
Јолларында мәнәм саил, а Јахшы!

Јахуд, онун һәр бәнди беш мисрадан ибарәт олан тәчниси-нин бир јериндә охујуруг:

Көзүм көрчәк сәни, истәр кам ала,
Бургәин јүзүндән дағыдыр, Јахшы.
Фәләк гојмаз кимсә јетсин камала,
Бахма бу кеч-рәвин дағыдыр јахшы,
Әрзи-һалым сана әјанды гәрәз[1].

Бу тәчнис беш бәнддән ибарәтдир. Сонра кәлән бүтүн дөрд бәндин биринчи үч мисрасы һәмгафијә, һәм дә чинасдыр. Галан бүтүн бәндләрин дөрдүнчү мисралары биринчи бәнддә олан *«дағыдыр»* сөзү «јахшы» рәдифи илә мә'наландырылыр. Биринчи бәндин бешинчи мисрасында олан *«әјанды гәрәз»* бүтүн бәндләрин бешинчи мисраларында тәкрар едилир. Көрүндүјү кими, ше'р чох мараглы бир гурулуша маликдир.

ХӘСТӘ ГАСЫМ

XVIII әсрдә јашајыб јарадан көркәмли халг ашыгларымыздан бири дә Хәстә Гасымдыр. О, һәм нәсиһәтамиз, һәм дә лирик ше'рләри илә шөһрәт газанмышдыр. Ше'рләри көстәрир ки, Хәстә Гасым јүксәк исте'дада, бөјүк јарадычылыг габилијјәтинә, дәрин билијә малик бир сәнәткар олмушдур. Хәстә Гасымын һәјаты һаггында мә'луматымыз аздыр. Нә вахт анадан олдуғу мә'лум дејилдир. Ше'риндән мә'лум олур ки, о, Чәнуби Азәрбајчанын Тикмәдаш кәндиндәндир:

Хәстә Гасым Тикмәдашлы,
Әли ганлы, көзү јашлы,
Көлдән чыхды, јашыл башлы,
Силкинди соналар кими.

Ашығын гәбри Тикмәдашдадыр. Гәбир дашынын үстүндә чәтин охунан тарих бəләдир: 1779. Бу, онун өлүм тарихидир.

Хәстә Гасымын ше'рләрини һәлә XIX әсрин сонларында М. Маһмудбәјов топлајыб чап етдирмиш, СМОМПК-да (19-чу бурахылыш) ашығын бир чох ше'рләрини Азәрбајчан дилиндә хүсуси транскрипсија илә вермишдир. Бундан сонра М. Маһмудбәјов Шамахынын Тирчан кәндиндә Ашыг Оручдан «Молла Гасым» («Хәстә Гасым»—ред.) дастаныны топлајыб «Каспи» гәзетиндә (1895, № 137) чап етдирмишдир. Бурада дастанын гыса мәзмуну вә бир сыра гошмаларын русча һәрфи тәрчүмәси верилмишдир. Һадисәләр Тикмәдашда чәрәјан едир. Гасым Шаһ-

[1] С. Мумтаз. Ел шаирләри, Азәрнәшр. 1935, сәһ. 446.

задә Нурулланын оғлудур. О, Тикмәдашын һакими Алыханын гызы Мәләк Симаја ашигдир. Дастанда Хәстә Гасым сәнәти ағлы, тәдбири, һазырчаваблығы илә сечилир. Һәтта о дөврүн һөкмдары Надир шаһын да диггәтини чәлб едир. Хәстә Гасымын мухтәлиф ашыгларла дејишмәләри һаггында да мә'лумат вардыр. Әдаләт Тағызадә Гәбәлә рајонунун Һәмзәли кәндиндәки Шых баба пириндән 12 вәрәгли бир чүнк тапмышдыр. Бурада дикәр мүәллифләрлә бәрабәр Хәстә Гасымын да бир ше'ри вардыр. Индијәдәк һеч јердә чап олунмајан беш бәнддән ибарәт бу гошма мараг доғурур:

Ашиг олан мә'шугуна ирмәсә,
Чананы јолунда чанын вермәсә,
Һәр јана баханда сәни көрмәсә
Кор олсун, о көзләр зијаланмасын.[1]

Хәстә Гасым чох заман сәфәрдә олмуш, шәһәрләри, кәндләри кәзмиш, мәчлисләрдә охумуш, ашыгларла дејишмишдир.

Ашығын ше'рләринә әсасланараг онун бир мүддәт гүрбәтдә јашамасы еһтималыны ирәли сүрмәк олар:

Обаларымыз сәф-сәф олуб јүкләнир,
Башы ала гарлы дағлар гал инди.
Биз ичмәдик аби-көвсәр сујундан,
Сојуг сулар, тәр булаглар гал инди...

Хәстә Гасым, тамам олду сөзләрим,
Ешг учундан кабаб олду көзләрим,
Гәриб јердә, јад өлкәдә көзләрим,
Вәтән дејиб, ағла, ағлар гал инди.

Хәстә Гасымын чох мараглы бир гошмасы да вардыр. Беш бәнддән ибарәт бу ше'рин бүтүн мисралары «тәр» сөзү илә башлајыр вә бу сөз бүтүн мисраларда үч дәфә тәкрар олунур. Бу, гошманын ән чәтин шәклидир:

Тәр гәмзән, тәр хәдәнк, тәр синәсиндә,
Тәр атмыш, тәр пејкан, тәр синәсиндә,
Тәр асмыш, тәр нарын, тәр синәсиндә
Тәр дәјмәз, тәр сахлар, тәр күләр Сәнәм.

Хәстә Гасымын ады илә бағлы бир дастанда көстәрилир ки, о, кәзә-кәзә кәлиб Дағыстана чыхмышдыр:

Нә дәрдиниз олса мәнә сөјләјин,
Ширин намә јазын, бәјан ејләјин,
Кәклик, сиз Гасымы һалал ејләјин
Чүнки кедир Дағыстана, кәкликләр!

Хәстә Гасым Дағыстанда Ләзки Әһмәд адлы мәшһур бир ашыгла дејишмишдир. Һ. Әлизадә бу барәдә јазыр: «О заман

[1] «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1979, 24 феврал.

Дағыстанда Ләзки Әһмәд адлы бир ашыг вармыш. О, Хәстә Гасымын Дағыстана кечдијини билир. Хәстә Гасымын бир тој мәчлисиндә сорағыны алыр. Сазыны чијнинә кечириб онун јанына кәлир. Хәстә Гасыма сөз атыр. Хәстә Гасым да онун сөзүнүн чавабыны гајтарыр. Сөзләри, данышыглары дүз кәлмир. Нәһајәт, дејишәси олурлар. Ашыглыг гајдасы үзрә онлар әввәл бир-бирләринә һәрбә-зорба кәлир, сонра гыфылбәнд, дивани, тәчнис сөјләјирләр. Хәстә Гасым Ләзки Әһмәдин бүтүн бағламаларыны ачыр. Ләзки Әһмәд Хәстә Гасымын бир-ики бағламасыны ачыр. Ахырда Хәстә Гасым чәтин бир гыфылбәнд сөјләјир ки, Ләзки Әһмәд ону ача билмир. Бунунла да Хәстә Гасым она үстүн кәлир».

Хәстә Гасым, устаднамәләри илә дә мәшһурдур. Онун устаднамәләри инсанлары доғрулуға, әдаләтә, јахшылыға, хејирхаһлыға чағырыр, мала, пула, дөвләтә, голунун зоруна архаланараг јохсуллара зүлм едәнләри доғру јола дә'вәт едир:

Бир јерә кедәндә өзүнү өјмә,
Шејтана бач вериб, кимсәјә сөјмә,
Әкәр күчлү исән фәгири дөјмә,
Демә вар гүввәтим, голум јахшыдыр.

Хәстә Гасым кимә гылсын дадыны,
Чаны чыхсын, өзү чәксин одуну,
Јахшы икид јаман етмәз адыны.
Чүнки јаман аддан өлүм јахшыдыр.

Хәстә Гасым көзәл афористик, һикмәтамиз ше'рләри илә дөврүндәки шөһрәтпәрәст һакимләри, халга, чамаата һеч бир хејри дәјмәјән, мә'насыз вә бош өмүр сүрән варлылары тәнгид едир:

Вәфалыја әмәк чәксән итирмәз,
Бәдәсил нәсиһәт, өјүд котүрмәз,
Габаг тағы тәр шамама битирмәз,
Көј сөјүддә һејва олмаз, нар олмаз.

Бә'зән Хәстә Гасымын лирик тәрздә јаздығы гошмаларда да эхлаги-тәрбијәви фикирләр өз әксини тапыр:

Ај ағалар, сизә бәјан ејләјим,
Јенә јахшы олар јар ашналығы,
Сән севәсән јары, сәни севмәјә
Олар бүлбүл илән хар ашналығы.
...Бир адам ки, лоғма илән дост олур,
Олур јағыш илән гар ашналығы.

Хәстә Гасымын көзәл бағламалары, гыфылбәндләри, һәчвләри, тәчнисләри, чығалы гошмалары, дејишмә вә кәрајлылары да вардыр. Ашыг чығалы тәчнисин тәкраролунмаз бир нүмунәләрини јаратмышдыр:

Һәгигәт бәһриндә гәввасам дејән,
Гәввәс исән кир дәрјаја үзһа-үз.

Ашыг дејәр: үзһа-үз
Сонам көлдә үзһа-үз,
Гары душмән дост олмаз.
Јалварасан үзһа-үз,
Бир мәрд илә илгарыны вур баша
Намәрд илә кәс үлфәти үзһа-үз

Хәстә Гасымын кәрајлылары да јүксәк сәнәт нүмунәләридир:

Нә бахырсан марал көзлүм,
Мәнә биканалар кими?!
Дуруб доланым башына,
Шама пәрваналар кими.

Кәл кедәк Чинү Мачына,
Һәсрәтәм үзүн мачына,
Ал мәни гојнун ичинә
Истәкли балалар кими.

Дост гапысында дустағам,
Телләринә чох муштағам,
Јар, әлиндән дүјүн-дағам,
Дағдакы лалалар кими,

Хәстә Гасымын инчә, лирик һиссләри нечә сәнәткарлыгла, ше'р-сәнәт дили илә верә билмәк бачарығы өзүнү ашағыдакы гошмада даһа ајдын көстәрмишдир:

Күмүш кәмәр бағлајыбдыр белинә,
Данышдыгча мајыл олдум дилинә,
Күл узатдым назлы јарын әлинә,
Чаным чыхды күлү мәндән алынча.

Бөјүк сөз устадынын башга ше'рләрдә олдуғу кими тәчнисләриндә дә бир шикајәт, наразылыг өзүнү көстәрир.

Пајыз дәрдим, гыш меһнәтим, јаз гәмим,
Һичран тапдаг етмиш јајылан мәни,
Ал дәстинә күмүш гәләм, јаз кағыз.
Гафынан, миминән, јајылан мәни.

Хәстә Гасымын ше'рләриндә тәкликдән, дәрд-гәмдән, јохсуллугдан, дүнјанын зүлмүндән шикајәт мотивләри әсас јер тутур. Тәсадүфи дејилдир ки, ашыг өзүнә «Хәстә» тәхәллүсүнү көтүрмүшдүр. О, *«хәстә чисмим», «хәстә чаным», «хәстә көнлүм»* дејә дад чәкир. Шүбһәсиз, бурада *«хәстә»* сөзү чисмани хәстәлик мә'насында дејил, тәклик, накамлыг, јохсуллуг мә'насында ишләнмишдир. Ашыг синифли чәмијјәтин феодализм гаранлыгларынын сәрт ганунлары гаршысында өзүнү ачиз, хәстә сајмышдыр. Бир сыра ашыглар дүшдүјү ағыр вәзијјәтин, кечирдији һәјат шәраитинин характеринә ујғун да өзләринә тәхәллүс сечмишләр. Мәсәлән: Гул Аббас, Мискин Әли, Дилгәм, Гул Аллаһгулу вә б.

Хәстә Гасым да мәһз јухарыда дедијимиз сәбәбә көрә *Хәстә* тәхәллүсүнү гәбул етмишдир.

Хәстә Гасымын ше'рләри ашыг поезијасынын гызыл фондуна дахил олмушдур. Бу тәкраролунмаз сәнәт инчиләри ашыглар вә халг күтләләри тәрәфиндән севилә-севилә охунмагдадыр.

АШЫГ ВАЛЕҺ

XVIII әсрдә өз лирик ше'рләри илә шөһрәт тапан көркәмли ашыгларымыздан бири дә ашыг Валеһдир.

Ашыг Валеһин бир сыра ше'рләрини Һүсејн Мүфти Әфәнди Гајыбов, сонралар Фирудин бәј Көчәрли топлајыб сахламышлар. Ф. Көчәрли онун инсанын дүнјаја кәлмәси, јашамасы, һәтта өләндән сонракы вәзијјәтини тәсвир едән бөјүк бир ше'рини әсрин әввәлләриндә рус дилиндә чап етдирмишдир[1]. Л. Лопатински, В. Гордлевски дә о заман мәтбуатда һәмин ше'р барәдә мүсбәт рә'ј сөјләмишләр. Ф. Көчәрли «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» (1925) китабынын биринҹи ҹилдинин икинҹи һиссәсиндә Ашыг һаггында даһа бир сыра мә'луматлар вә ше'рләриндән нүмунәләр вермишдир. 1970-ҹи илдә онун ше'рләри ајрыҹа китабча һалында чап олунмушдур.

Ф. Көчәрли јазыр: «Нечә ки, фөвгдә зикр олунду, Кәрбәлаји Сәфи «Валеһ» Ҹаныоғлу Кәрбәлаји Абдулланын вә Баба бәјин мүасири имиш. Мәһәлли тәвәллүдү Күлаблы гәрјәсидир ки, ата-бабасынын әсил вәтәнидир». Ф. Көчәрли, Ә. Ахундов, Ф. Меһди, М. Һәкимов Валеһ һаггында јазмыш, онун анадан олма вә өлмә тарихләрини дәгигләшдирмәјә чалышмышлар. Ашығын мәшһур «Вүҹуднамә»синдә белә бир бәнд вар:

Јүз јашында олдум пири-натәван,
Кәләнлә, кедәнлә, гоншујла јаман,!

Көнлүмдә аһу-зар, чешмимдә думан,
Истәдим фәнадан көчәм үгбаја.

Ашыг Валеһин гәбри Абдал-Күлаблы кәндиндә *Салам тәпәси* дејилән јердә дағын дөшүндәдир. Баш дашында јазылыб:

«Валеһ ләгәбимдир, Сәфидир адым,
Аллаһы севәнләр будур мурадым,
Гәбрим јол кәнарында ирзиллаһ,
Һәр көрән десин бир гулфуллаһ!»

Беләликлә, Ашыг Валеһин 1722-ҹи илдә анадан олдуғу вә 1822-ҹи илдә исә вәфат етдији мүәјјәнләшдирилмишдир. Ашыг Валеһ Гарабағда јашамыш мәшһур Ашыг Сәмәдин шакирди олмушдур. Буну ашығын ше'рләриндән ајдын көрмәк олар:

---

[1] Кочарлинский Ф. бек. Песня Валеха, СМОМПК, 41-чи бурахылыш, Тифлис, 1910, сәһ. 1—23.

Устадым Сәмәддир, сакини—Абдал,
Көрән тәк јүзүнү нитгим олур лал,
Дејишәндә вермир һафизә мачал,
Мән Валеһәм, она гуррә, сән нәсән?

Ашыг Валеһ мүкәммәл дини тәһсил алмышдыр. Бу да ашығын јарадычылығына мүәјјән тә'сир көстәрмишдир. Валеһ классик Шәрг вә Азәрбајчан әдәбијјатыны, зәнкин шифаһи халг јарадычылығыны диггәтлә өјрәнмишдир. О, тарихдән дә јахшы мә'луматы олан бир сәнәткар олмушдур. Онун «Чаһаннамәси» бу чәһәтдән хүсусилә мараглыдыр:

Нечә падшаһлар кәлди саһиб-чәнк,
Чәмшиди—Чәм, Нуширәвану һушәнк,
Дәгјанус, Һүлаку, Чинкиз, Тејмурләнк,
Онлардан бирчәси бу заман һаны?

Сонра Рүстәм Зал, Әрәсту, Әфлатун, Логман кими философ, гәһрәман вә һәкимләрдән данышан ашыг дејир:

Дүнја сәндә Ашыг Сәмәд вар иди,
Нәзму ше'ри-лә'ли көһәрбар иди,
Бир көзәл ешгинә кирифтар иди,
Онун кими пәс бәһри-үмман һаны?

Ашыг Валеһ һәмин ше'рдә классик Шәрг поезијасынын көркәмли нүмајәндәләриндән, мәшһур Шәрг дастанларынын гәһрәманларындан сөһбәт ачыр:

Һаны Хосров, Һәсән, Јусиф, Зүлејха,
Һаны Әсли, Кәрәм, Вамигү Әзра,
Шејх Сән'ан севмиш иди бир тәрса,
Онларын бирчәси бу заман һаны?

Һафизү Нәваи, Фүзули, Чами,
Шејх Сә'ди, Һилали, Үрфи, Низами,
Дүнја сәндә кәшт ејләјиб тәмами,
Фирдовси тәк нәзми дүррәфшан һаны?

Һаны Молла Пәнаһ, бивәфа чаһан!
Тәхәллүсү «Вагиф» нәзми дүррәфшан,
Инди ејләмисән хак илә јексан,
Тапмаг олмаз о камалда чан, һаны?

Валеһин ше'рләри әсасында «Валеһ вә Зәрникар» адлы бир дастан да вар. Һәмин дастан чап олунмушдур. Бурада Валеһин һәјатындан бир сыра епизодлар сахланмышдыр. Дастанда Валеһин устадынын Ашыг Сәмәд олдуғу көстәрилир. Әсәрдә тәсвир олунур ки, Дәрбәндә Зәрникар адлы мәшһур вә һазырчаваб бир ашыг вардыр. Нә гәдәр устад ашыглар Дәрбәндә кәлиб онунла јарышырларса, һеч кәс галиб кәлә билмир, эксинә, мәғлуб олур вә шиддәтли чәза алырлар. Устады Сәмәдин ичазәси илә Зәрникарла јарышан Валеһ гәләбә чалыр вә онунла бирликдә Вәтәнә гајыдыр. Дастанын бөјүк бир һиссәсини Валеһлә

Зәрникарын дејишмәси тәшкил едир. Мәһз бу әсәр васитәсилә Валеһ ше'рләринин бөјүк бир гисми горунуб сахланмыш вә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

Көркәмли сөз сәррафынын ичтимаи-сијаси мотивли гошмаларында фәлсәфи дујумлар чох һәјати вә мәнтигидир.

Нечә Нәбиләри кечирдин јандан
Нуһ туфаны гопду, дојмадын гандан
Зал оғлу Рүстәми ејләдин чандан
Букдүн Сүлејманы фәрмаша, дүнја.

Ашыг Валеһ һаггында ахтарышлар апаран Маһмуд Аллаһманов Зәрникарын да шәхсијјәтини дәгигләшдирмишдир. Зәрникар ашыг Валеһин мүасири иди. О, Дәрбәнддә доғулуб боја баша чатмышдыр. Кичик јашларындан саз чалыб охумағы өјрәнмишдир. Он једди јашына чатанда артыг бир устад кими мәшһурлашмышды. Зәрникар ханым Дәрбәнддә ашыг Валеһлә гаршылашмышдыр. Јүксәк әхлаги кејфијјәтләри, зәнкин мә'нәви аләми, шәхси габилијјәти илә ашыг Валеһин диггәтини чәлб едән Зәрникар ханым онунла аилә гурмаға разылыг вермиш, Абдал—Күлаблыја кәлмиш вә өмрүнүн сонуна гәдәр дә орада јашамышдыр. Һазырда Зәрникар ханымын да гәбри орададыр. Баш дашында онун гошдуғу белә бир ше'р парчасы да һәкк едилмишдир:

Вәфаји-ешгдә дүз илгар мәнәм,
Садиги-ашигә вәфадар мәнәм,
Мәкани Дәрбәндәм, өврәти Валеһ,
Сорағы дастанлы Зәрникар мәнәм.

Зәрникар ханымын һәјаты илә бағлы «Талеһ вә һәгигәт» адлы дастан да мөвчуддур. Ашыг Валеһ «Валеһ вә Зәрникар» дастанында гошма шәклиндә, һәтта кәрајлы формасында чох мараглы һәрбә-зорба ше'р нүмунәләри ишләтмишдир. Мәсәлән, Зәрникар Валеһә дејир:

Гарабағдан кәлән ашыг,
Говғалыдыр башын сәнин,
Төкдүрәчәм көзләриндән,
Гангарышыг јашын сәнин.

Валеһ чаваб верир:

Башына мән дөнүм ханым,
Говғалыды башым мәним,
Намәрд кими алсан чаным,
Гәтрә ахмаз јашым мәним.

Зәрникар өзүнү мәғлубедилмәз бир устад кими көстәрәрәк Валеһә һәдә-горху кәлир:

Зәрникарам, әсилзадә,
Илгар вермәмишәм јада,

Сәһәр бујуррам чәллада,
Күнә сәрәр лешин сәнин.

Ашыг Валеһ өзүнә күвәндијиндән, Зәрникарын бу һәдә-горхулары көзәллик пәнчәрәсиндән дүшән шәфәг кими онун гәлбини ишыгландырыб чуша кәтирир.

Валеһи өлдүрмә, һәлә,
Кәл, данышаг күлә-күлә,
Аҕ синән үстә динчәлә,
Јол јорҕуну башым мәним.

Ашыг Валеһ тәкчә Зәрникарын дејил, өз мүасирләринин һеч биринин габаҕындан гачмамыш, сазынын-сөзүнүн гүдрәтинә инанараг дејишмиш, «Бу әсрдә ашыг кәлмәз мәнә тај»—дејәрәк, нечә-нечә елдә, елатда танынмыш сәнәткарлара галиб кәлмишдир.

Валеһин лирик ше'рләри өз сәнәткарлыҕы, ахычылыҕы, сәмимилији илә диггәти чәлб едир. Зәнкин халг дилиндән кәлән афоризмләр, орижинал мәчазлар ашыҕын гошмасына хүсуси рөвнәг верир:

Саллана, саллана баҕа чыханда,
Сәрв гамәтиндән хәчаләт чәкәр
Ләлә јанаҕындан, нәркиз көзүндән,
Гонча күлүшүндән нәдамәт чәкәр,

Ашыг Валеһин кәрајлыларында лирик һиссләрин тәсвири өз естетик тә'сирилә сечилир:

Итирмишәм маралымы,
Бир синәси јаралымы,
Күндүз сәбр гәрарымы,
Кечә јухум кәсән дилбәр.

Бу нә адәтдир инсанда?!
Ихтијар гојмадын чанда,
Бу зүлм олмаз мүсәлманда,
Кафирмисән, нәсән дилбәр?!

«Гарабаҕ гајтаҕысы», «Гарабаҕ шәрилиси» кими саз һавалары Валеһин ады илә баҕлыдыр. *Гарабаҕ шәрилиси* ашыҕын «Олум» кәрајлысынын аһәнкинә ујҕун јарадылмышдыр:

Ај ана бу бир чүт сонанын
Һансына гурбан мән олум?!
Сүзкүн бахыб чан аланын
Һансына гурбан мән олум?!

XIX ӘСРДӘ АШЫГ ПОЕЗИЈАСЫ

XIX әсрдә шифаһи халг јарадычылыҕымызын башга жанрлары Валеһин ады илә баҕлыдыр. *Гарабаҕ шәрилиси* ашыҕын зијасынын бир сыра көркәмли нүмајәндәләри јетишир: Ашыг Алы, Шәмкирли Ашыг Һүсејн, Ашыг Муса, Молла Чүмә, Ашыг Маһмуд, Вархијанлы Ашыг Мәһәммәд, Ашыг Әһмәд, Јәһја бәј Дилгәм, Ашыг Әләскәр, Ашыг Һүсејн Бозалганлы, Халтанлы Таҕы вә башгалары белә сәнәткарлардандыр. Һәр бир дөврдә

олдуғу кими, XIX әсрдә ашыг јарадычылығынын әсас мөвзусуну мәһәббәт лирикасы тәшкил едир. Ашыглар өз ше'рләриндә үлви мәһәббәт, ешг јолунда дөнмәзлик, мә'нәви сафлыг кими јүксәк инсани кејфијјәтләр тәблиғ едирдиләр. Онларын лирик гәһрәманы һәгигәти севән, гәлби һәјат ешгилә дөјүнән реал инсандыр. Ше'рдә бу гәһрәманын чәкдији изтираблар, мәшәггәтләр дә габарыг шәкилдә өзүнү көстәрирди. Ашыг ше'риндә күчлү мәһәббәт мотивләри илә јанашы, ичтимаи бәрабәрсизлик, милли зүлм вә өзбашыналыг да өз әксини тапмышдыр.

Классик ашыг поезијасынын сабитләшмиш ән'әнәләри үзәриндә нәш'әт тапан XIX әср ашыг сәнәти јени-јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшмишдир. Һәр шејдән әввәл бурада ичтимаи-сијаси мотивләр күчләнмиш, һәјата фәал мүнасибәт, чох заман исә мүдахилә, кәскин тәнгид, сатира ашыг поезијасында мәһз XIX әсрдә күчләниб өзүнә мөвге газанмышды. XIX әср Азәрбајчан ашыг поезијасында мүшаһидә етдијимиз бу кејфијјәтләр халгымызын ичтимаи-игтисади-мәдәнијјәт һәјатында баш верән мүһүм һадисәләрлә шәртләнирди. XIX әср јазылы әдәбијјатымызда јаранан сатиранын Азәрбајчан ашыг поезијасына тә'сир даирәсини дә хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Классик ашыг поезијамызда әсас е'тибарилә өзүнү көстәрән инилти, шикајәт инди тәнгидә, һәчвә доғру үз тутмушду. Бу тәнгид вә сатира јазылы әдәбијјатымызда олдуғу кими ичтимаи бәрабәрсизлијә, өзбашыналыға, зүлмә, дин хадимләринин фырылдагларына гаршы чеврилмишди. Азәрбајчан ашыг сәнәти чох һәссас вә чевикдир. Һәр бир дөврүн ән үмдә һадисәләринә ашыгларымыз өз јарадычылығында бу вә ја дикәр сәвијјәдә өз мүнасибәтини билдирмишләр. Она көрә дә XIX әсрдә јашајан бә'зи ашыглар чар мә'мурлары, јерли бәј вә ханлар тәрәфиндән тә'гиб олунмушлар. Мәсәлән, Ашыг Маһмуд Азәрбајчан кәндли күтләләринин ағыр вәзијјәтини, онларын веркиләрдән тәнкә кәлдикләрини өз ше'риндә көстәрдији үчүн дәфәләрлә тә'гиб едилмишдир.

Һара кедәк Әһмәдлинин әлиндән,
Баш тапмадыг тө'чүкарын фе'линдән,
Нечә нәфәр мәафларын әлиндән
Биз фағырлар зарә кәлдик күнбәкүн (30. 130)

Ашыг Әһмәд «чар үсули-идарәси вә јерли феодаллар әлејһинә ше'р јаздығына көрә амансыз тә'гиб олунмуш, гардашы Паша илә гачаг дүшмүш, өмрүнүн чохуну бир чијниндә саз, бир чијниндә түфәнк дағларда, мешәләрдә кечирмиш, ән сонда исә гардашы илә бирликдә чәза дәстәси тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр» (2, 87).

XIX әср Азәрбајчан ашыг сәнәти даһа бир сыра кејфијјәтләрилә сәчијјәләнир. Бу дөврдә гадын ашыглар јашајыб јаратмышлар. Бунлардан бә'зиләринин бир нечә маһнысы кәлиб бизә чатмыш, бә'зиләри исә бүтүн өмрүнү бу сәнәтә һәср етмишләр. Бу әсрдә бәлкә дә илк сәнәткар сәсини Ағабәјим аға учалтмышдыр.

О, Гарабағ ханы Ибраһим хан Чаванширин гызыдыр. Шушада анадан олмушдур. Теһрана Фәтәли хана әрә верилмишдир. Лакин о, һеч вахт өзүнү сарајда хошбәхт һесаб етмәмишдир. «Ағабачы» имзасы илә ше'рләр гошмушдур.

Мән ашығам Гара бағ,
Гара салхым, гара бағ,
Теһран чәннәтә дөнсә,
Јаддан чыхмаз Гарабағ.

Ағабәјимин бу бајатысы о замандан Гарабағ шикәстәсинин мусиги сәдалары алтында бүтүн Азәрбајчан елләрини долашмагдадыр.

Маһханым, Маһтаб ханым (Шәки), Һәмајыл (Шәмкир), Фатма, Пәрназ, Зејнәб, Пүстә (Ширван) вә башга ашыгларымыз да бу әсрдә јашамышлар. Бу ашыгларын ше'рләринин Азәрбајчан гадынларынын гисмәтини, талејини, дүнјакөрүшүнү, о дөврүн һадисәләринә мүнасибәтини вә нәһајәт шәхси изтирабларыны өјрәнмәк бахымындан мүһүм ичтимаи естетик әһәмијјәти вардыр. Бу ашыг-шаирләримиз халг поезијасынын ән'әнәви шәкилләриндә көзәл сәнәт нүмунәләри јаратмышлар. Пәрназын, Зејнәбин, Пүстәнин бајатылары онларын дөјүнән гәлбләринин бәдии әкс-сәдасыдыр.

Дағда бијан вармола,
Сојуб јејән вармола,
Бу әлачсыз гырғына
Һајыф дејән вармола.[2]

Бағырлы[1] кәм үстәди
Гышлағы чәм үстәди,
Пәрназ нә һава чалса
Һамысы гәм үстәди

Ашыг Пәри елә бил XIX әср гадын ашыгларымызын илһамверичиси олмушдур. О, Араз гырағында Маралјанда доғулмуш, сонра Шушаја кәлиб орада јашамышдыр. «Ашыг Пәри олдугча көзәл, рәван тәбли, ағыллы вә һазырчаваб олмушдур. Өз көзәл ше'рләри вә һазырчаваблығы илә о, аз бир заманда Гарабағ шаирләринин нәзәрини чәлб етмишдир. Ашыг Пәри Мирзәчан Мәдәтов, Чәфәргулухан Нәва, Мәһәммәд бәј Ашиг, Туфејли вә башга шаирләрлә дејишмиш вә бу дејишмәләрдән галиб чыхмышдыр».

Дад ејләрәм һарај нашы әлиндән,
Јанды чијәр ешг атәши әлиндән,
Мән нә дејим көзүм јашы әлиндән
Үзүшәр соналар, көлләр ојнашыр.

Мәһәббәтә һәјатын гануни тәләбаты кими бахан бу ашыгларын гәлб чырпынтылары заманәнин сәрт ганунларына тохунуб чилик-чилик олурду.

---

[1] Шамахы рајонунда кәнддир.
[2] Әсримизин әввәлләриндә Шамахыда баш верән зәлзәләјә ишарәдир.

Бир дилбәр пәриjә Пәри ган ағлар,
Чәкилиб синәмә дүjүнләр, дағлар,
Өлүбдү бүлбүлүм, лал олуб бағлар
Саралыб, савылыб күлләр, ағларам.

XIX әср гадын ашыгларымыз ичәрисиндә ашыг Бәстинин хүсуси мөвгеjи вардыр. О, Кәлбәчәр раjонунун Лев кәндиндә XIX әсрин тәхминән 30-чу илләриндә дүнjаjа кәлмиш, романтик тәбиәтли, һәссас бир инсан олмушдур. Дөврүнүн адлы-санлы ашыгларынын мәчлисләриндә иштирак етмиш, jазы-позу билмәсә дә өзү бәдаһәтән ше'рләр гошмаға башламышдыр. Ашыг Бәстини фолклоршүнас С. Пашаjев үзә чыхармышдыр. Узун илләр топладығы ше'рләри «Лалә» («Кәнчлик», 1970) адлы китабчада нәшр етдирмишдир. Бурада кәраjлы, гошмалар, Бәсти һаггында халг ичәрисиндә долашан әфсанә диггәти чәлб един. «Бәсти вә чобан» адлы бу әфсанәдә көстәрилир ки, о, кәнч jашларында Әjjуб адлы бир чобаны севмишдир. Jаншаг бәjин Әjjубу өлдүрмәси Бәстини руһән сарсытмышдыр. Бәсти дә даһа бир башгасыны севмәмиш, өмрү боjу илк мәһәббәтини хатырламышдыр. өзү дә көз jашлары илә охудуғу маһнылары илә хатырламышдыр. Өмрүнүн сонларына доғру кор олмуш вә «кор Бәсти» ады илә танынмышдыр.

Ашыг Бәстинин ше'рләри садә, ахычы вә тә'сирлидир.

Бир гәмли бүлбүләм,
Күлләр инанмыр.
Мәчнунсуз Лејлиjәм,
Чөлләр инанмыр.

Көз jашым сел олур
Көлләр инанмыр.
Бир гәриб jолчуjам,
Jоллар инанмыр.

Ашыг Бәсти мәнәм
Елләр инанмыр.
Синним дохсан олуб
Илләр инанмыр.

Ше'рләри охудугча ашыг Бәстинин тәбии исте'дада малик бир сәнәткар олдуғуна шүбһә етмирсән. Бәсти ше'рләриндә чох мараглы, орижинал, чәзбедичи мүгаjисә, тәшбеһ, тәзад вә тәкрирләр ишләдир. Мәсәлән, лалә әдәбиjјатда чох заман jанар гәлблә, jанагла мүгаjисә едилир. Анчаг ашыг Бәсти ләләни jарын ганлы көjнәjинә бәнзәтмәклә гәмли вә фачиәли бир лөвһә, мәнзәрә jаратмышдыр.

Jарын ганлы көjнәjи тәк
Гызарыр jол үстә лалә!
Хан чобаны кәтир дилә
Бир ширин чан истә лалә!

Јахуд:

Ган дамыр дағ лаләсиндән
Сән дә гана бојан, дағлар!

Ашыг Бәстинин ше'рләри мәзмунча мүхтәлиф олдуғу кими формача да рәнкарәнкдир. Онлар халг ше'римизин тарихини, форма рәнкарәнклијини өјрәнмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

О јар кәзән ојлагларда
Бир дә ачды бәнөвшәләр.
Сәпәләнди дара, даша,
Јолдан ашды бәнөвшәләр.
Јаралы гушлар кими
Кола дүшдү бәнөвшәләр.
Јарыб о тутгу чајыны,
Нечә кечди бәнөвшәләр.
Бир гуш кими јоха чыхды
Һара учду бәнөвшәләр?!
Бәсти, Ханчобаным кими
Вахтсыз көчдү бәнөвшәләр.

XIX әсрдә јашајыб-јарадан устадлардан бири дә Халтанлы Тағыдыр. О, тәхминән 1800-чү илдә Губа рајонунун Халтан кәндиндә анадан олмуш вә 1906-чи илдә вәфат етмишдир. Шәкидә, Загаталада, Ширванда вә Дағыстанда онун ше'рләри даһа чох јајылмышдыр. Ашығын «Тағы вә Күллү» адлы дастаны да вардыр.

XIX әсрин танынмыш ашыгларындан бири дә Ашыг Мусадыр. О, Көјчә маһалынын Ағкилсә кәндиндәндир. Ашығын һәјаты һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләр сөјләнмишдир. Анчаг сон дөврүн ахтарышларына көрә 1819-чу илдә анадан олмуш, 1912-чи илдә вәфат етмишдир. Көркәмли сәнәткар ашыг ше'ринин бүтүн формаларында көзәл әсәрләр јаратмышдыр. Лакин онун ше'рләринин чүз'и бир гисми бизә кәлиб чатмышдыр. Ашығын «Нә күнаһы телли сазын» адлы кәрајлысы чох мәшһурдур.

Мәчлисләри абад ејләр,
Нә күнаһы телли сазын?
Мә'лул көнүлләр шад ејләр,
Нә күнаһы телли сазын?

Бир ағачдыр, бир дә дәмир
Ара вурмур јалан демир,
Анд ичмәјир, рүшвәт јемир,
Нә күнаһы телли сазын?

Ашыг Мусаны ел ичиндә Короғлухан адландырмышлар. Она көрә ки, дастанын ше'рләрини мүхтәлиф Короғлу һавалары үстүндә бөјүк усталыгла вә зил сәслә охујармыш. Ашыг Муса бир сәнәткар кими пухтәләшәндән сонра Түркијәјә сәфәр етмиш, көркәмли сәнәткарларла дејишмиш вә бә'зиләри илә дә достлуг ет-

мишдир. «Дилбәр», «Күлә-күлә», «Бири јаз», «Көјнәкчәк», «Ағ ола» гошмалары, «Ағлар», «Ај үзбә-үзә», «Әјәр-әјәр» тәчнисләри, «Марал», «Самовар», «Галмады», «Пәри» кими мүхәммәсләри халг ичәрисиндә кениш јајылмышдыр.

Дәли көнлүм, сәндә нәләр доланыр,
Бири пајыз, бири баһар, бири јаз.
Үч аламәт көзәлләрин нишаны:
Бири ишвә, бири гәмзә, бири наз.

Гүрбәт елдә кимди һалым сорушан,
Ағ үзүндә гоша халы вер нишан,
Үч шејди ки, бир отаға јарашан:
Бири Муса, бири сөһбәт, бири саз.

XIX әсрин ән танынмыш сәнәткарларындан бири дә *Ашыг Мәһәммәддир.* О, индики Загатала рајонунун Вархијан кәндиндә јашајыб-јаратмышдыр. Ашығын өз ше'рләриндә вә дикәр мәнбәләрдә онун анадан олдуғу вә өлдүјү ил һаггында дәгиг мә лумат јохдур. Анчаг индијә гәдәр бир нечә мәнбәдә Ашыг Мәһәммәдин јашадығы дөвр тәхмини олараг көстәрилмишдир. Мәсәлән, XIX әсрдә Загатала даирәсини кәзиб долашан вә күлли мигдарда шифаһи әдәбијјат нүмунәләрини—нағыл, ләтифә, тәмсил, тапмача, аталар сөзү, маһнылар топлајан, бу даирәдә јашајан мүхтәлиф милләтләрин һәјат вә ја мәишәти, етнографијасы һаггында гијмәтли материаллар јазыја алыб чап едән А. Фон Плотто көстәрир ки, Мәһәммәд көркәмли импровизатор—ашыгдыр, әсас е'тибарилә көзәллији вә мәһәббәти тәрәннүм етмишдир. Етнограф Ашыг Мәһәммәдин (онун дедијинә көрә) тој үчүн гошдуғу «Ала көзүм» маһнысындан әтрафлы сөһбәт ачмышдыр. О, һәмин ше'рин (мүхәммәсин —*П. Ә.*) мүәјјән ихтисарла русча һәрфи тәрчүмәсини вермишдир. Ф. Плотто әлавә едир ки, Ашыг Мәһәммәдин маһнылары Загатала даирәсинин мүхтәлиф милләтләрдән ибарәт мәчлисләриндә Азәрбајчан дилиндә охунур. Гејдин сонунда дејилир ки, Ашыг Мәһәммәд бу јахынларда вәфат етмишдир[1]. Бу гејдләрдән белә күман етмәк олар ки, ашыг тәхминән кечән әсрин 50—60-чы илләриндә вәфат етмишдир.

Совет һакимијјәти илләриндә ашығын ше'рләрини Һ. Әлизадә топламыш вә 1930—1938-чи илләрдә «Ашыглар» китабынын мүхтәлиф нәшрләриндә онун 40-а гәдәр ше'рини чап етдирмишдир. Һ. Әлизадәнин ашыг һаггындакы гејдләриндә дејилир: «Мө'тәбәр гоча ашыгларын дедикләринә көрә, јүз ил бундан әввәл 60—65 јашларында вәфат етмишдир». Академик Ф. Гасымзадә јазыр: «Ашыг Мәһәммәд XVIII әсрин сону, XIX әсрин әввәлләриндә јашамышдыр» (30. 127).

Ашыг Мәһәммәд барәдә Ә. Ахундовун вердији мә'лумат да чох мараглыдыр. О јазыр: «Елдарда, Алы коханын тојунда Ашыг Һүсејн (1811—1891) Верхијанлы мәшһур Ашыг Мәһәммәдлә кө-

[1] Сборник сведений о Кавказских горцах, IV бурахылыш, 1870.

рүшүр. О заман Ашыг Мәһәммәдин лап гоча вахты имиш. Вар-хијанлы Ашыг Мәһәммәд ондан хаһиш едир ки, ортаја чыхыб охусун. Һүсејн ортаја чыхыб *«Уф, уф»* рәдифли ше'рини, сонра да «Әчәм гызы» адлы диванисини охујур. Ашыг Мәһәммәд чох разы галыр. Гоча Ашығын сөзүнү јерә салмајараг Ашыг Һүсејн «Мә'сим» дастаныны да сөјләјир. Ашыг Мәһәммәд онун сәнәткарлығыны чох бәјәнир. Ел ичиндә чох устад бир сәнәткар, көзәл бир шаир кими шөһрәтләнән Ашыг Мәһәммәд һәр ашығы бәјәнмәзмиш» (9,4). Бу гејдләрдән вә өз ше'рләриндән дә көрүнүр ки, Ашыг Мәһәммәд әлиндә сазы ел-ел доланмыш, бир чох көркәмли ашыгларла гаршылашмыш, тәчрүбәли, дүнја көрмүш бир сәнәткар кими мәшһурлашмышдыр:

Мәһәммәдәм кәшт еләдим,
Бу чүмлә чаһаны кәзиб,
Кәнчәни, Гарабағы.
Шәкини, Ширваны кәзиб,
Хој, Салмаз, Марағa
Тәбризи, Теһраны кәзиб...

Ашыг Мәһәммәдин бүтүн ше'рләри топланыб үзә чыхарылмамышдыр. Анчаг әлдә олан ше'рләри дә онун јарадычылығы һаггында мүәјјән фикирләр сөјләмәјә имкан верир. Ше'рләриндән көрүнүр ки, о, инсанын мә'нәви, дахили аләмини, лирик һиссләрини усталыгла ифадә етмәји бачаран, Азәрбајчан дилинин инчәликләриндән, зәнкин бәдии ифадә васитәләриндән јерли-јериндә истифадә едән көркәмли бир сәнәткар олмушдур.

Бағда сәһәр гаршы кәлир, ишвә назлы дилбәрим,
Гәләм гашлы, aј габаглы, хумар көзлү дилбәрим,
Ағ бухаглы, күл јанаглы, күнәш үзлү дилбәрим
Һәр тәрәфдән бирчә бусә вер гадасын алдығым.

«Өмрүнүн чохусуну ашыглыгда кечирән Мәһәммәд ашыг ше'ринин, демәк олар ки, бүтүн шәкилләриндә әсәрләр јаратмышдыр» (30, 127). Онун ше'рләри ичәрисиндә кәрајлы, гошма, тәчнис, дивани, устаднамә, мүхәммәс вә с. нүмунәләр вардыр. Бу әсәрләр Ашыг Мәһәммәдин бир сәнәткар кими шәхсијјәти һаггында да мүәјјән тәсәввүр јарадыр:

Вахт олар, Мәһәммәд тез кәләр чоша,
Вахт олар, һеч әлим кетмәз бир ишә,
Вахт олар, дөнәрсән дәмирә, даша,
Вахт олар, шүшә тәк сынарсан, көнүл.

Ј а х у д:

Мәһәммәдәм, бир мурада јетмәдим,
Баш көтүрүб галмагалдан кетмәдим,
Өз охуму бир мәнзилә атмадым,
Өзкәләр охуна јај олан чаным.

Ашығын тәчнисләри дә камил сәнәт нүмунәләридир:

Ибтида әлифдән дәрсим аланда
Әлифдән охујуб кәлдим ја дала.
Ачыланда фәсли-баһар мевсүму
Бүлбүл мејлим учуб гонар ја дала.

Ҝамандарын оху дәрјаја дүшдү,
Гышын чилләсиндә дәр јаја дүшдү,
Дәли көнлүм јенә дәрјаја дүшдү,
Истәјир ки, гәввас кими ја дала.

Мәһәммәдәм, јенә ајјары севдим,
Бајгуш тәк јасланыб, ај јары севдим,
Ешгә чүнун олдум, ај јары севдим,
Лајигдирми инди ону јад ала.

Ше'рдәки «ја дала» сөзү биринчи бәндин икинчи мисрасында дал һәрф, дөрдүнчү мисрада будаг, икинчи бәндин дөрдүнчү мисрасында далмаг, үзмәк, үчүнчү бәндин дөрдүнчү мисрасында алмаг мә'насында ишләдилмишдир.

Шәки, Загатала зонасынын ашыглары Мәһәммәди, өзләринә устад һесаб етмишләр. Бу бөјүк сәнәткарын јарадычылығы XIX әср Азәрбајчан ашыг сәнәтинин ән'әнәләрилә сых әлагәдә инкишаф етмишдир.

АШЫГ ҺҮСЕЈН ШӘМКИРЛИ

Ашыг Һүсејн Шәмкирли XIX әсрин мәшһур ашыгларындандыр. Онун тәрчүмеји һалы вә әсәрләри барәдә илк дәфә Вәли Хулуфлунун тәртиб етдији «Ел ашыглары» (1927) китабында мә'лумат верилир. О, јазыр: «Ашыг Һүсејн Ҝәнчә гәзасынын Гапанлы кәндиндә анадан олубдур. Сонралар өзү көчүб Гарачаәмирлидә јашамышдыр. Ашыг Һүсејн XIX әсрин ахырларында вәфат етмишдир. Өзүндән сонра оғлу Ашыг Чобан атасы гәдәр мәшһур олмаса да, өз вахтынын ашыглары арасында биринчи ашыглардан сајылырды». Сонралар Һүммәт Әлизадә, Ә. Ахундов да Ашыг Һүсејн Шәмкирлинин ше'рләрини топлајыб чап етдирмишләр.

Ә. Ахундов Ашыг Һүсејнин анадан олма, вәфат етмә илләрини дәгигләшдирмәјә чалышмышдыр. О јазыр: «Ашыг Һүсејн тәгрибән 1811-чи илдә анадан олмушдур. Дејилдијинә көрә, о, мәшһур шаир Молла Пәнаһ Вагифин бачысы оғлудур. Һүсејн ашыглыг сәнәтини Ҝәнчә јахынлығындакы Алабашлы кәндиндә јашајан «Мәчнун» тәхәллүслү шаир Ҝәрбалајы Бағырдан өјрәнмишдир. Ашыг 1891-чи илдә Ҝәдәбәј рајонундакы Галакәнддә вәфат етмишдир».

Јарадычылығындан мә'лум олур ки, Шәмкирли Ашыг Һүсејн сазы синәсиндә кәндләр, шәһәрләр, өлкәләр кәзмиш, көркәмли сәнәткарларла гаршылашмыш, сәнәт мејданындан һәмишә галиб

чыхмышдыр. Онун Ашыг Әләскәрлә дејишмәси дә мә'лумдур. Вархијанлы Ашыг Мәһәммәд онун сәнәткарлығыны јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Ашыг Һүсејн өз ше'рләриндә бәјләрин, мә'мурларын өзбашыналығыны кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур. Ашыг о заман чар һөкумәтинин Азәрбајчанда гојдуғу «динмә вер» веркиси һаггында бир ше'р демишдир. Вәли Хулуфлу бу барәдә јазыр: «Динмә вер» чар һөкумәти тәрәфиндән јерсиз-јурдсуз алынан ағыр бир налогун адыдыр. Бу налог јығылан заман кәндлиләрин малларыны, һејванларыны зор илә сатдырмышлар. Бачарыб верә билмәјәнләри дустаг еләјирләрмиш. «Динмә вер»и билән адам тапмадым».

Ше'р узун ахтарышлардан сонра үзә чыхарылмышдыр. Чох ибрәтамиз сәнәт нүмунәси вә тарихи сәнәд тә'сири бағышладығына көрә ону там шәкилдә веририк:

Падшаһын бујруғудур сизләрә,
Верки дејил бир ганундур «динмә вер».
Аси олсан күндә вурар дизләрә,
Далдаланыб күнч-бучагда синмә, вер.

Нөкәрсән ағаја көстәр хидмәти,
Ахирәт үчүндүр чанын зилләти,
Пијада хәлг етмиш халыг рәјјәти,
Атын варса чәк базара минмә, вер.

Һүсејн дејир белә бујурмуш аға,
Ејлә сөзләрими кушиндә сырға,
Кәндхуда, пристав, началник, дарға,
Веркн нәдир, чан истәсә, динмә, вер.[1]

Шәмкирли Ашыг Һүсејн дикәр устад ашыглар кими, бир сыра нәсиһәтамиз ше'рләр вә устаднамәләр гошмушдур. Онун устаднамәләриндә аилә вә мәишәтдә олан нөгсанларын, инсанларын тәбиәтиндә олан пис, мәнфи јарамаз хасијјәтләрин тәнгиди илә бәрабәр, мәрдлик, горхмазлыг, мә'нәви сафлыг, вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, хејирхаһлыг, достлуг вә башга кејфијјәтләр тәблиғ едилир.

Ашығын дөврдән шикајәтини билдирән ше'рләри дә вардыр:

Залым фәләк, сәндән шикајәтим вар,
Аман фәләк нә кәтирдин башыма.
Мәни чида салдын сән тај-тушумдан,
Нијә зәһәр гатдын ширин ашыма.

Ашыг Һүсејнин лирик ше'рләри бәдии дәјәри, садәлији вә ахычылығы илә диггәти чәлб едир. Бу бахымдан онун маһныја чевриләрәк дилләр әзбәри олмуш «Ағ күл, гырмызы күл, бир дә сары күл» гошмасы хүсусилә сечилир:

---

[1] Ше'ри филолокија елмләри намизәди Гијас Вәкилов јазыја алмышдыр.

Јарын бағчасында үч күл ачылмыш,
Ағ күл, гырмызы күл, бир дә сары күл,
Һәр үчү дә бир-бириндән өјмәли,
Ағ күл, гырмызы күл, бир дә сары күл.

Улу сөз сәррафынын көзәлләмә, мүхәммәс, кәрајлы вә дејишмәләри мәһәббәт лирикасынын көзәл нүмунәләридир:

Кедирдим јолдан ејләди,
Бир гыз мәни, бир гыз мәни.
Улусдан, елдән ејләди
Бир гыз мәни, бир гыз мәни.

Гара гашлар бағрым кәсәр,
Каһ әзизләр, каһ да күсәр,
Сачларыјнан дардан асар
Бир гыз мәни, бир гыз мәни.

Ашыг өз ше'рләриндә халг дилинин зәнкинликләриндән, онун әлван бәдии тәсвирваситәләриндән усталыгла истифадә етмишдир. Бу чәһәтдән «Көрүн» рәдифли мүхәммәси диггәтәлајигдир.

Ә. Ахундовун јаздығына көрә «Зарынчы», «Зејналабдини», «Сарајы», «Шәмкир көзәлләмәси», «Ашыг Һүсејн» вә с. кими саз һаваларыны да Ашыг Һүсејн јаратмышдыр.

«Рејһан» дастаны. Бу дастаны илк дәфә В. Хулуфлу чап етдирмишдир. 1930-чу илләрдә Һүммәт Әлизадә «Ашыглар» китабында онун ше'рләриндән нүмунәләр вермишдир. Бунлар әсасән дастанда олан ше'рләрдир. Сонралар Ашыг Һүсејн Шәмкирлинин ше'рләрини чап едән (1970). Ә. Ахундов «Рејһан» дастанындан да бир парча вермишдир. 1980-чи илдә «Јазычы» нәшријјатынын бурахдығы «Азәрбајчан дастанлары» китабында дастан чап едилмишдир. Анчаг гејд едилмәлидир ки, бу нәшрләрин һеч бириси В. Хулуфлунун вариантындан ирәли кедә билмәмишдир.

«Рејһан» дастанында дејилир ки, нахчыванлы ағ кешишин гызы Рејһан 17 ашығы бағламыш, сазыны алмыш вә бәндә салмышдыр. Бу заман ашыг Һүсејнин шакирдләриндән бири Нахчывана кәлиб чыхыр. Бундан хәбәр тутан Рејһан ону јанына чағыртдырыр, дејиширләр. Рејһан ону да бағлајыр. Бунунла о, 18 ашығы дустаг едир. Онун әлиндән бу ашыглары јалныз Һүсејн гуртара биләрди. Ашыг Һүсејнлә дә дејишмәјә һазыр олдуғуну Рејһан билдирир. Онун ашыг Һүсејнә јаздығы мәктубунда дејилир:

Сәһәр-сәһәр доған дан улдузујам,
Ашыгларын сөһбәтијәм, сазыјам,
Нахчыванда ағ кешишин гызыјам,
Адым билсән Рејһанә де кәлсин.

Ашыг Һүсејн јола дүшүр. Нахчывана кәлиб чатыр. Бүтүн Нахчыван хәбәри ешидир, һамыдан чох бағланан ашыглар онун јолуну көзләјирдиләр. Бөјүк бир мәчлис дүзәлир, Нахчыванын

мө'тәбәр адамлары ораја топлашыр. Рејһан палтарыны дәјишиб Мухтар бәј ады илә о мәчлисдә иштирак едир. Ашыг Һүсејндән хаһиш едирләр ки, инди Рејһана бир тә'риф десин. Ашыг Һүсејн чаваб верир ки, мән Рејһаны көрмәмиш, ону тә'риф едә билмәрәм. «Мухтар бәј Рејһанын әмиси оғлудур, боју-бухуну Мухтар бәј кимидир, амма Рејһан чох кезәлдир» дејирләр. Елә бу ара ашыг папағын алтындан Рејһанын сачларыны көрүр вә таныјыр, о саат чушә кәлиб дејир:

Бојун сураһидир, бәдәнин биллур,
О нәдир ки, өмрү бир ил јашар һеј?
Ашифтә зүлфләрин пәришан олмуш,
Ал шанә дәстинә дара, а Рејһан!

Бурада «Мухтар бәјлә» онун илк дејишмәси олур. Сәһәриси бүтүн Нахчыван чамааты бир мејдана топлашыр. Шәрт гојулур ки, Ашыг Һүсејн мәғлуб олса, он сәккиз ашығын јанына зиндана салыначаг, галиб кәлсә, Рејһан онун ихтијарына вериләчәкдир. Онлар әввәлчә бир-биринә һәрбә-зорба кәлирләр. Сонра Рејһан дејир:

Рејһан:

Мәндән салам олсун Ашыг Һүсејнә,
О нәдир ки, өмрү бир ил јашар һеј?
Нечә гәләмдир өз-өзүнә јазылар,
О нәдир ки, күндән-күнә чошар һеј?

Ашыг Һүсејн:

Ал чавабын дејим мән, Рејһан ханым,
Сәмәндәр гушудур бир ил јашар һеј!
Дәли көнүлдүр өз-өзүнә јазылар,
Синә дәрјасы күндән-күнә чошар һеј!..

Ашыг Һүсејн Рејһанын бүтүн бағламаларыны ачыр. Ахырда о, Рејһана бир бағлама дејир. Рејһан бағламаны ача билмир. Ашыг Һүсејн гәләбә чалыр вә бүтүн ашыглары азад едир. Рејһан сөзарасы Һүсејнә мүрачиәтлә «сән мүсәлман мән ермәни» дејир. Онда Ашыг Һүсејнин тәклифи илә Рејһан онун шакирди ермәни Шәһријара әрә кетмәјә разы олур.

Ашыгларын дедијинә көрә Ашыг Һүсејн һәм Рејһана вә һәм дә Ираванда икән Ашыг Һејдәрә гыфылбәнд дејиб онлары бағламышдыр. Бу гејддән вә дастан үзәриндә апарылан диггәтли мүшаһидәдән ајдын олур ки, доғрудан да, әлимиздә олан «Рејһан» дастаны там шәкилдә јазыја алынмамышдыр.

Бурада Хасај бәј, онун гызы Хасо ханым, Ираванлы Ашыг Һејдәр, Рејһанын гуллугчусу, ашыг тәбли Чаһан гары вә башга сурәтләр дә вардыр. Бунлар «Рејһан» дастанынын мараглы вә тамамлајычы сурәтләридир.

«Рејһан» дастаны XIX әср ашыг јарадычылығынын ән јахшы әсәрләриндәндир. Һ. Әлизадәнин фикринчә, бу дастаны сонракы

ашыглар јаратмышлар. Анчаг диггәтли тәдгигат көстәрир ки, дастан Ашыг Һүсејнин өзү тәрәфиндән дүзәлдилмишдир. Сонра ашыглар ону охумуш вә јашатмышлар. Ашыгларын дастандакы бүтүн гыфылбәндләри билмәмәси дә фикримизи сүбут едир.

Ашыг Һүсејнин Бәј Чобанла дејишмәси дә чох мараглыдыр. Ашыгларын дедикләринә көрә, Нахчывандан гајыдаркән Ашыг Һүсејн бәј Чобанын гонағы олур. Бәј Чобанын шаирлик тәби вар имиш. Дејилдијинә көрә о, бир сыра ашыгларла дејишмишдир. Она көрә дә Ашыг Һүсејн кими көркәмли сәнәткары көрәндә о, чох севинир. Ашыға һәр чүр һөрмәт едир, чадырда она хүсуси јер ајырыр вә с.

Кечә јарысы көј курулдајыр, шимшәк чахыр, күчлү јағыш башлајыр. Кечәнин гаранлығында гојун сүрүләринә чанаварлар сохулур. Бәј Чобан гојун-гузу отаранлары сәсләјир, онларын һамысыны јухудан ојадыб сүрүләрин јанына көндәрир, бир сөзлә, һај-һарај салыб бүтүн көчү ајаға галдырыр. Бүтүн бу һадисәләр ани бир вахтын ичәрисиндә баш верир. Бунлары чадырдан мүшаһидә едән Ашыг Һүсејн сәһәр тездән јола дүшәркән, елә атын үстүндә икән үзүнү Бәј Чобана тутуб «Јүјүр» мүхәммәсини охујур. Мүхәммәс Бәј Чобанын дилиндән дејилир:

Јахуд:

Гудуз дәјмиш чанаварлар
Көрүн нә туфан еләди,
Өлдүрдү једди гојуну
Ганына гәлтан еләди...

Еркәчләри јохлајын
Ала шишәк, хары кедиб.
Ағ сејиз, гара сејиз
Көј тәпә јухары кедиб...

Һәмин мүхәммәси, Бәј Чобанла дејишмәләри охујанда белә гәнаәтә кәлирсән ки, Һүсејн Шәмкирли гојунчулугла әлагәдар бир дастан јаратмышдыр. Бу ше'рләр көстәрир ки, Һүсејн гојунчулуғу, чобанларын һәјатыны, мәишәтини вә психолокијасыны чох јахшы билирмиш. Демәли, ашыг өзү дә гојунчулугла мәшғул олмушдур. Һәтта оғлунун адыны да Чобан гојмушдур. Мә'лумдур ки, Чобан сонралар мәшһур ашыг кими дә танынмышдыр. Чох мараглыдыр ки, Әләскәр дүлкәр, Молла Чүмә, Һүсејн Бозалганлы әкинчи, Хәјјат Мирзә дәрзи, Әфган чобан вә с. олмушлар. Көрүндүјү кими, көркәмли ашыгларымыз ејни заманда мүәјјән бир сәнәт саһиби идиләр. Ашыгларымызын тәрчүмеји-һалы, бәдии јарадычылығыны өјрәнәркән бу чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр.

Ше'рләриндән ајдын көрүнүр ки, Ашыг Һүсејн халгын һәјат вә мәишәтинә дәриндән бәләд олан, јүксәк импровизасија мәһарәтинә малик бир сәнәткар олмушдур.

XIX әср ашыг поезијамызын көркәмли вә бәнзәрсиз нүмајәндәләриндән бири дә ашыг Алыдыр. Ашыг Алы ашыг поезијамызын тарихиндә мүәјјән мәктәб јаратмыш ашыг Әләскәрин устады олмушдур. Нәдәнсә узун илләр ашығын зәнкин поетик ирси елин ағзындан јығылмамыш галмышдыр. Һ. Әлизадә јазырды: «Ашыг Алы Көјчә маһалындандыр. Әләскәрин устады олмушдур. Фәгәт нәдәнсә әсәрләриндән аз нүмунә галмышдыр.»[1] Чох мараглыдыр. Һ. Әлизадә бир нечә илин мүддәтиндә ашыг Әләскәрин ше'рләрини үч дәфә (1934, 1935, 1937) чап етдирмишдир. Ашыг Алынын ше'рләрини исә әлә кәтирә билмәмишдир. Һәр икиси бөјүк сәнәткардыр. Бизчә Әләскәр ше'рләри даһа чох садә, тәбии, үрәјә јатан, ахычы, ритмик вә мелодикдир. Онлар бөјүк устадын дилиндән чох камил вә сығаллы чыхмышдыр, она көрә дә јадда галмасы даһа асан олмушдур, бир аз да онлары ел сығалламышдыр. Ашыг Алы ше'рләринин әксәријјәти әлјазмалары васитәсилә бизә чатмышдыр.

Һ. Әлизадәдән сонра да ашыг Алынын сәнәти заман-заман әдәби ичтимаијјәтимизи дүшүндүрмүшдүр. Нәһајәт, 1960-чы илләрдә ашыг Алы Азәрбајчанын халг шаири, фолклоршүнас Һ. Арифин диггәтини өзүнә чәлб етмишдир. «Ашыг Алыны ахтарырам» дејә «Елм вә һәјат» журналы (1968, № 2) васитәсилә елимизә мүрачиәт етмишдир. Бу мүрачиәт халг арасында бөјүк әкс-сәдаја сәбәб олмушдур. Шаир өзү бу барәдә јазыр: «Мән кечән илләрдә Азәрбајчанын Гарабағ, Кәнчә, Газах, Кәлбәчәр рајонларында, еләчә дә Көјчә, Борчалы маһалларында XVIII—XIX әср Көјчә ашыгларынын ше'рләрини топламагла јанашы, ашыг Алынын әсәрләринин топланмасы илә дә хүсуси мәшғул олдум. Әлбәттә, мүхтәлиф јерләрдә мүхтәлиф адамларла көрүшдүјүмдән бә'зи әсәрләрин бир нечә вариантыны әлдә етмишәм.

Мәтбуатда бу һагда чыхыш етдијимдән кениш охучу күтләсиндән мараглы мәктублар алырам. Бу мәктубларла биркә мәнә Алынын, онун мүасирләриндән Ағ ашығын, Мәммәд Һүсејнин, Мәһәррәмин, Мусанын, Әләскәрин, Нәчәфин, Зодлу Абдулланын, Мирзә Бәјләрин, Агилин, Ајдынын[2] вә б. чап олунмамыш әсәрләрини тапыб көндәрирләр»[3]. Бу илләрдә гәзет вә журналларда Һ. Арифин ашыг Алынын ше'рләринин мүшајиәт едән даһа бир нечә мәгаләси чап олунду. Нәһајәт, 1975-чи илдә Азәрнәшр шаирин о замана гәдәр топладығы ше'рләри ајрыча китабча һалында бурахды.

Сон илләр ашыг Алынын сәнәти илә проф. М. Һәкимов мәшғул олмушдур. О, ашығын тәрчүмеји-һалына аид материаллары

[1] Азәрбајчан ашыглары, I чилд, 1930, сәһ. 263.
[2] Көјчә ашыг мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләри.
[3] Һ. Һүсејнзадә, Ашыг Алы, «Азәрбајчан» журналы, 1969, № 9.

әлдә етмиш вә ашыг Алынын «Түркијә сәфәри» дастаныны јазыја алыб «Маариф» нәшријјатында чап етдирмишдир.

Азәрбајҹан һөкумәти Ашыг Алынын анадан олмасынын 180 иллији мүнасибәтилә хүсуси бир гәрар гәбул етмишдир. Бу мүнасибәтлә ашығын ирсинин топланмасы сүр'әтләнмиш, јарадыҹылығына аид ҹохлу мәгаләләр дәрҹ едилмишдир. М. Һәкимов мәгаләләринин бириндә јазыр ки, бу гәрардан сонра Һүсејн Арифин «Ашыг Алы» говлуғуна ишыг үзү көрмәјән доггуз мин мисрадан артыг тәсниф, бајаты, кәрајлы, гошма, устаднамә, гыфылбәнд, тәҹнис, күллү гафијә, дивани, мүхәммәс вә бир нечә адда дастан дахил олмушдур»[1]. Бүтүн бу топланан материаллар үзәриндә кәркин иш апарылды вә ашығын ше'рләриндән ибарәт икинҹи китаб ишыг үзү көрду»[2]. Сон илләрдә апарылан ахтарышлар нәтиҹәсиндә көркәмли сәнәткарын тәрҹүмеји-һалы һаггында мүәјјән мә'луматлар әлдә едилмишдир.

Ашыг Алы тәхминән 1800—1801-ҹи илләрдә Көјчә маһалынын Гызылвәнк кәндиндә доғулмушдур. Бу барәдә онун ше'рләринин бириндә дејилир:

Маһалым Көјчәдир, кәндим Гызылвәнк...

Атасынын ады Мирзә, анасынын ады Фатмадыр. О, Бәсди адлы бир гызла евләнмиш, өмрүнүн ахырына гәдәр онунла јашамышдыр.

Дејилдијинә көрә Ашыг Алы Норашендә моллаханада охумушдур. Бунунла belә кичик јашларындан ше'рә, саза бөјүк мараг көстәрмишдир. Бу мараг она һагг тәрәфиндән верилән шаирлик веркисиндән чағлајыб ҹошурду. Алы Көјчә ашыг мәктәбинин баниләриндән бири олан Ағ ашыға (Аллаһверди) он ил шәјирдлик еләмишдир. О, Ағ ашыгдан јалныз ашыг сәнәтинин сирләрини дејил, һәм дә онун әдәб-эркан гајдаларыны дәриндән өјрәнмишдир. Алынын һагдан кәлән ашыглыг веркиси Ағ ашығын узун илләр зәһмәти сајәсиндә пәрвазланмыш вә өз бәһрәсини вермишдир. Сонралар Алы бүтүн Загафгазијада, Иранда, Кичик Асијада шөһрәт газанмышдыр. Елин шөһрәтли сәнәткары әлиндә саз дүнјаны доланмышдыр:

Гәрибәдир, кәздим дијарбәдијар,
Әзәл әлдә Ирәваны көрмүшәм.
Үрәјимдә дүрлү-дүрлү јарам вар,
Араз кими күр үмманы көрмүшәм.

Көмрүдән үз тутдум Сарыгамыша,
Әрзурумдан кечдим дағ аша-аша,
Кәздим Түркијәни мән башдан-баша,
Һәм јахшыны, һәм јаманы көрмүшәм.

---

[1] М. Һәкимов. Ашыг Алынын мүдрик сөз чешмәси. «Мәдәни Маариф иши», 1981, № 4.

[2] Ашыг Алы, топлајыб тәртиб едәнләр, Әли Әмиров, Шамил Әскәров. Мүрсәл Һәкимов, Бакы. 1982.

тәчнис Алы», «Шых Алы», «Лоғман Алы», «дәдә Алы» ад-титулларла доғма халгынын гәлбиндә өзүнә јер еләмишдир. Ашыг Алы 20-јә гәдәр шәјирд јетишдирмиш, Көјчә ашыг мәктәбинин ән'әнәләрини инкишаф етдириб јашатмышдыр. Тәгрибән 1894—1895-чи илләрдә дүнја ишығындан мәһрум олмушдур. Бу барәдә онун ше'рләриндә дә мүәјјән мә'лумата раст кәлирик:

Кәзирдим, елләри сәрбәст кәзирдим,
Һајыф көзләримә, зај олду кетди,

Јахуд:

Бир заман агилдим, башда әјләшән,
Инди ајагларда кор ашыг Алы.

Бәнзәрсиз сөз сәррафы 1911-чи илдә тәхминән 110 јашында вәфат етмишдир. Гәбри Көјчә маһалынын Гызылвәнк кәндиндәдир. Ашығын харичи көрүнүшү һаггында мүтәхәссисләрин елин ағзындан алыб јаздыглары ашағыдакы сөзләр әһәмијјәтлидир.

«Уча бојлу, сарыјағыз, башына сүр папаг гојан дағ чүссәли ашығын сазы һавада мисри гылынч кими ојнадараг кур сәслә охудуғу «Чәнки Короғлу»ну бу күн дә Азәрбајчанда, Көјчәдә јашајан гочалар унутмамышлар *(Һүсејн Ариф)*.

«Ону көрән Көјчә гочалары хатырлајырлар ки, Алы уча бојлу, енли күрәкли, сәсли-нәфәсли, ләмси ширин ашыг олуб. Көјчәдә онун бир иши ирәличәдән дедијини вә о ишин она бәјан олдуғуну хатырладан чохлу рәвајәтләр инди дә дилдә-ағызда долашмагдадыр». *(М. Һәкимов)*.

Ашыг Алынын јарадычылығы кениш вә чохчәһәтлидир. О, ашыг поезијамызын эксәр шәкилләриндән бөјүк усталыгла истифадә етмиш, өзү дә јени формалар јаратмышдыр. 100 илдән артыг өмүр сүрән бу сәнәткарын, әлбәттә, әдәби ирсинин чүз'и бир һиссәси кәлиб бизә чатмышдыр.

Јар јанында күнаһкарам
Доғру сөзүм јалан олду.
Јериш етди гәм ләшкәри
Көнлүм шәһри талан олду.

Бах бу гаша, бах бу көзә,
Јанды бағрым дөндү көзә,
Кечән сөзү тутма үзә
Кечән кечди, олан олду.

Ашыг Алы сәнә гурбан
Кәл ејләмә бағрымы ган,
Әлдән учду түләк тәрлан
Сар дә кәклик алан олду.

Бөјүк устадын лирик гошмаларынын бир гисминдә севки-мәһәббәт һиссләринин тәрәннүмү өзүнәмәхсус јер тутур. Ашығын

јарадычылығында о дөвр үчүн, үмумән зәманә үчүн, инсанлары дүшүндүрән, нараһат едән ән үмдә мәтләбләри һәгиги сәнәт дили илә екс етдирилмишдир. Бу чәһәтдән дилләр әзбәри олан «Нә галды» рәдифли гошма даһа сәчијјәвидир:

Кәшт ејләдим бу дүнјаны доландым,
Әллини кечирдим јүзә нә галды?!
Ајаг кетди, әл кәтирди, диш једи,
Бахмагдан савајы көзә нә галды.

Өлүм һагды, чыхмаг олмаз әмирдән,
Ипәк тора һәлгә салма дәмирдән,
Ајдыр, күндүр кәлиб кечир өмүрдән
Тәләсирик, көрән јаза нә галды.

Һајана бахырам, һава мәхшушдур,
Кәздијим ојлаглар јадыма дүшдү,
Бир күн ешидәрсән Алы да көчдү,
Сынды симли сазы тәзәнә галды.

Устад ашыглар—елин гәлбиндән гопуб пәрвәриш тапан нәғмәкарлар өмрү боју елин дәрдини чәкмишләр. Әтрафда баш верән бүтүн һагсызлыглар, әдаләтсизликләр, гејри-бәрабәр ичтимаи һәјат ел ашыгларыны даим дүшүндүрмүш, нараһат етмишдир. Онларын өмрүнү түкәдән сөзүн һәгиги мә'насында елин дәрди олмушдур. Молла Чүмә «һаггын дәркаһында бәдбәхт гул олдум» дејәрәк зүлм, өз башыналыг, еһтијач ичәрисиндә чабаладыған доғма халгына көмәк едә билмәдији үчүн «зары-зары» ағлајырды, чох заман да гарғышлар јағдырмагла тәсәлли тапырды.

Азәрбајчан ашыг поезијасына хас олан бу хүсусијјәти, кејфијјәти биз, тәбии, Ашыг Алы јарадычылығында о дөврүн дикәр халг сәнәткарларына нисбәтдә даһа ајдын вә габарыг көрүрүк.

Фәләк мәнә чәвр ејләди дүнјада,
Јахшы күнүм, јаман күндән аз олду...

Јахуд:

Дүнјаја кәләни ағлар көрмүшәм
Дили дејиб, үзү күлән олмады...

Елә шәхси һәјаты кими тәсвир едилән Түркијә сәфәриндәки бир сыра ше'рләр бунун үчүн ајдын бир мисалдыр.

Ашыг Алы поезијасынын бөјүк бир гисмини тәчнисләр тәшкил едир. Бу тәчнисләр фәлсәфи дәринлији, поетик мә'на тутуму, орижинал, характерик чинаслары, хәлги чизкиләри вә шәкли хүсусијјәтләри илә башгаларындан сечилир:

Сәрраф көзү сејр елијә зибаны,
Надан әсла билмәз, ај беләси нә?!

Чамалын шөвгүндән Ај, Күн хоф едә,
Күнәш белә синә[1], Ај белә синә.

Син ичиндә охумушам аға, лам,
Јар сәдринә мүгабилди ағ алам,
Әбчәд илә гуллуғунда «а» галам[2]
Гул олам илинән ај беләсинә[3],

Ашыг Алы, чых күлшәнә нәркиз дәр,
Сәрраф маја ағушунда нәр киздәр,
Олмаз тајы Зүлејхалар, Нәркиздәр
Әсла јох кимсәдә ај белә синә[4],

Ашыг Алынын Түркијә сәфәри һаггында ајрыча дастан дүзәлдилмишдир. Бу дастан үмумијјәтлә Азәрбајчан дастан ән'әнәләри әсасында јаранмыш көзәл сәнәт нүмунәсидир. XIX әсрдә ашыг Һүсејн Шәмкирли, ашыг Һүсејн Сејфәлли, Молла Чүмә вә башга сәнәткарларымыз бу типдә дастанлар дүзәлтмишләр. Бу дастанлар мүәјјән мә'нада тәрчүмеји-һал характери дашыјыр. XIX әсрдә јаранмыш белә дастанлар Гурбанидән башлајыб кәлән «Аббас вә Күлкәз», «Сары ашыг вә Јахшы», «Хәстә Гасым», «Абдулла вә Чаһан», «Валеһ вә Зәрникар» ән'әнәләри әсасында давам вә инкишаф етдирилмишдир. Бу дастанлар садәчә һәмин ашыгларын ше'рләринин јығнағы, топлусу дејил, әввәлчәдән дүшүнүлмүш, үзәриндә илләрлә иш апарылмыш камил сәнәт нүмунәләридир. «Ашыг Алынын Түркијә сәфәри» онун поетик аләмини, дүнјакөрүшүнү, сәнәткарлыг гүдрәтини өјрәнмәк үчүн көзәл бир мәнбәдир.

Дастан ејни заманда кәнч Алынын көркәмли сәнәткар кими нечә пухтәләшдијини әјани сурәтдә нүмајиш етдирир. Ашыг Алы Түркијәдә о дөврүн бөјүк сәнәткары Ашыг Јығвалла дејишиб, јарышы да галиб чыхыб. Буна бахмајараг о, ашыг Јығвалын сәнәткарлыг ләјагәтинә һөрмәтлә јанашмыш, сазыны алмамышдыр.

Сонра Алы Түркијәдә шөһрәт газанмыш Ашыг Әсмәрлә үзүзә кәлмиш, бу имтаһандан да үзү ағ чыхмышдыр, вәтәнинә галиб сәркәрдә кими дөнмүшдүр. «Ашыг Алынын Түркијәјә сәфәри» дастанында ики чәһәти нәзәрә чатдырмаг вачибдир. Әввәлән, ашыг бутасына чатмаг үчүн еһтијач учундан гүрбәтә кетмәјә мәчбур олур. Һәтта севкилисинә вердији вә'дәдән дә узун мүддәт кечир. Онун сағлығына күман галмыр. Аз галыр ки, онун севкилиси Бәстини башга бир адама әрә версинләр. Дастанда көрдүјүмүз бу епизодларла «Бамсы Бејрәк», «Ашыг Гәриб» ән'әнәләри арасында бир охшарлыг вардыр.

---

[1] Синмәк—кетмәк мә'насында.

[2] Әбчәд һесабында әлиф «I» биринчи һәрф, гуллуғунда «әмир» кими дүздик дајаныш демәкдир.

[3] Белә көзәлә.

[4] Синә мә'насында.

Икинчиси, дастанда Алынын Әсмәрлә дејишмәсинә мүһүм јер ајрылмышдыр.

Бә'зи ашыгларын репертуарында Әсмәрлә бағлы һадисәләр, дејишмәләр ајрыча бир дастан кими данышылыр. Әсмәр кәнч ашыгдыр, 18 ашығы јарышда бағлајыб әсир етмишдир. Он доггузунчу ашыг Алыдыр. Бөјүк мејданда, халг гаршысында дејишмәдә Алы гәләбә чалыр. Дастанда олан бу епизод Валеһлә Зәрникарын, Һүсејнлә Рејһанын дејишмәләри сәпкисиндәдир. Јә'ни бу ән'әнәләр үзәриндә гурулмушдур.

Әсмәр ханым:

Мәндән салам олсун ај ашыг Алы,
О нәдир ки, онда дүрлү һал олур?
Нә чаһана, чаһан она доланыр
Нә үстә дүзүлүб далбадал олур.

Ашыг Алы:

Ал чавабын дејим ај Әсмәр ханым,
О илдир ки, онда дүрлү һал олур.
О күн һесабыдыр, намын үстәдир,
Һәфтәләр дүзүлүб далбадал олур.

Бу чүр дејишмәләр ашығын сәнәткарлыг гүдрәтини, дүнјакөрүшүнү, һазырчаваблығыны әкс етдирән өлмәз сәнәт нүмунәләридир.

МОЛЛА ЧҮМӘ

Молла Чүмә кениш дүнјакөрүшүнә малик бир сәнәткар олмушдур. Онун јарадычылығы о заманын бир чох Азәрбајчан ашыглары үчүн бир мәктәб иди. Молла Чүмәнин зәнкин әдәби ирси јалныз Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра топланмаға башланмышдыр. Бу ишлә С. Мүмтаз, Һ. Әлизадә мәшғул олмушлар. Һ. Әлизадә, М. Чүмәнин ше'рләрини һәм ашыглардан топламыш, һәм дә евиндә олан әлјазмаларындан сечиб чапа һазырламышдыр. Лакин ашығын әлјазмаларындакы ше'рләрин һамысы һәлә там чап едилмәмишдир. Сон илләр Молла Чүмәнин ше'рләри ајрыча китабча һалында бурахылмышдыр. Һәмин китабын нәшриндән сонра ашығын шәхсијјәтинә, јарадычылығына мараг даһа да артмышдыр.

Молла Чүмә молла олмамышдыр, савадлы, елмли, биликли олдуғу үчүн она молла демишләр.

Фолклор топлајычылары, тәдгигатчылар, әдәбијјатшүнаслар Молла Чүмәнин анадан олма тарихини каһ тәхмини, каһ да әсәрләринә әсасән көстәрмишләр. О, әсримизин әввәлләриндә әлдә олан ше'рләрини сәлигә илә бир дәфтәрчәјә көчүрмүш вә оғлу Һәсәнә јадикар вермишдир. Ашығын оғлуна итһаф етдији бир ше'риндә дејилир:

Мин үч јүз отуз ики
Тарихдәдир инди сәнә,
Алтмыша чатмыш јашым,
Севда сәрдә дурур јенә...
Үзүлүб бүрчү бәдән
Үстдән кедир күндән күнә
Тапшырыр Молла Чүмә
Оғул сәнә дөнә-дөнә,
Сидгнән јахшы тутуб
Көз јетир дәфтәрә, Һәсән,
Јаздығым бу дәфтәри
Сахла јадикара, Һәсән.

Бурада көстәрилән һичри тарихини миладијә чевирдикдә 1914-чү ил олур. Демәли, 1914-чү илдә Молла Чүмәнин јашы алтмыша чатыбмыш. Бурадан ашығын тәхминән 1854-чү илдә доғулдуғу мә'лум олур. Башга бир ше'риндә ашыг анадан олдуғу јери билдирир, сәнәти, ад вә фамилијасы һаггында дәгиг мә'лумат верир:

Ашыг анасыјам, шаирләр көкү,
Кәзәрәм дүнјада диванә тәки,
Маһалым Көјнүкдүр, шәһәрим Шәки,
Лајисги кәндинин бинасыјам мән.

Бинәм Лајисгијә дүшүбдүр меһман,
Пәдәрим Салаһдыр, мадәрим Рејһан,
Вәләдим Һәсәндир, әхим[1] Сүлејман,
Фамлим Молла Оруч әднасыјам мән.

Молла Чүмә илк тәһсилини мәдрәсәдә алмышдыр. Аз мүддәт ичәрисиндә әрәб-фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнмишдир. Анчаг о, мәдрәсәдән тез узаглашмышдыр. Көзәл тәб'ә, шаирлик исте'дадына малик кәнчи ше'р, сөз даһа чох чәлб етмишдир. Молла Чүмә өз шәхси мүталиәси илә классик Азәрбајчан әдәбијјатыны, хүсусилә Вагифин, Закирин, Нәбатинин әсәрләрини, ашыг јарадычылығыны вә үмумән фолклорумузу дәриндән өјрәнмишдир. О, ејни заманда классик поезијаны јахшы билмәклә јанашы, әрәб вә фарс дилләринә дә јахындан бәләд олмушдур.

Ганарам, устаддан алмышам дәрси,
Охумушам әрәб, түркинән фәрси.
Фикрим сејр еләјәр әршинән күрсү,
Дәрин китабларын мә'насыјам мән.

Чүмәнин атасы Салаһ киши әкинчиликлә мәшғул олмушдур. Салаһ киши јеканә оғлу Чүмәни дә кичик јашларындан тәсәррүфат ишләринә алышдырмышдыр. Чүмә ше'р гошмаға кичик јашларындан башламышдыр.

Сонралар бүтүн өмрү боју Молла Чүмәнин әсас сәнәти, пешәси әкинчилик олмушдур. О, аиләсини дә бунунла сахламыш-

[1] Әхим—гардашым.

дыр. О, ән чох Гах, Загатала, Балакән рајонларынын кәндләриндә варлыларын јанында бичин бичмиш вә бундан олан зәһмәт һаггы илә евини доландырмышдыр. Гыш вахтларында бу јерләрдә мәчлисләр апармышдыр.

Ашығын бичинчиликлә әлагәдар бир сыра ше'рләри дә вардыр. «Сәрчәләр», «Ај арвад» ше'рләрини, «Һачы Кәрим», «Гары» һәчвләрини буна мисал көстәрә биләрик. Молла Чүмә 1920-чи илдә өлдүрүлмүшдүр. Ашығын өлүмү инди дә бир сирр олараг галмагдадыр. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә кетдији вахтларда тәхминән 1920-чи илин мај ајынын ахырларында, ахшамүстү ашығы кәндин бир нечә һөрмәтли адамы илә евиндән чағырыб апармышлар, о бир даһа евинә дөнмәмишдир. Мејиди дә бир нечә күн сонра кәнддән аралы јолун кәнарындан тапылмыш вә орада да дәфн едилмишдир. Гәбри дә инди ораддадыр («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети, 7 октјабр 1989-чу ил).

Молла Чүмәнин әксәр ше'рләриндә Исми Пүнһанын ады чәкилир. Дејиләнә көрә, о, кәнч јашларында варлы, һәм дә диндар бир аиләдән олан гыза мәһәббәт бағламыш, анчаг гызы јохсул ашыға вермәмишләр. Молла Чүмә дә онун адыны чәкә билмәмиш, Исми Пүнһан дејә вәсф етмишдир. Бу барәдә чохлу рәвајәтләр сөјләнир.

Молла Чүмә гәм һичрана батыбдыр,
Аһы зары асимана чатыбдыр.
Исми Пүнһан сәндә гәрар тутубдур,
Охшајырсан лап чәннәтә, Лајисги.

«Һајыф олду» рәдифли гошмасында исә о өз севкилисинин дүнјадан накам көчдүјүнә ачыјыр.

Накам мәһәббәт ашығы сарсытмыш, адыны кизли сахладығы севкилиси һаггында јаздығы гошмаларда Исми Пүнһана олан мәһәббәтини јүксәк поетик шәкилдә тәрәннүм етмишдир:

Исми Пүнһан, нијә мәндән күсүбсән,
Дост меһрибан ја бир олар, ја ики.
Бир күн өлсәм һамы дејәр һејфдир.
Чаны јанан ја бир олар, ја ики.

Ашығын јарадычылығында Исми Пүнһан мүчәррәд мә'на дашымыр, онун һәјат идеалы, арзу вә истәји, бөјүк мәһәббәти кими вәсф олунур. Башга сөзлә, Исми Пүнһан һаггындакы ше'рләрдә ејни заманда дөврдән, ичтимаи бәрабәрсизликдән шикајәтләнән, наразы олан, өзбашыналыға, һагсызлыға көз јума билмәјән кениш үрәкли, һуманист бир ашигин, мүдрик халг сәнәткарынын е'тираз сәси учалыр.

Молла Чүмә инчә зөвгә малик, инсанын дахили, руһи һиссләрини көзәл, тә'сирли ифадәләрлә ифадә етмәји бачаран лирик бир шаирдир. Онун лирикасы һеч дә көјләр аләми, көзәкөрүнмәз мәфһумларла бағлы олмајыб, реал вә керчәк һәјати лири-

кадыр. Онун тәрәннүм етдији көзәлләр мәчлисләрдә раст кәлинән ел гызларыдыр. Онлар дахилән көзәл олдуғу кими, заһирән дә чазибәдар, ағыллы, камаллы көзәлләрдир. Онлар Молла Чүмә јарадычылығында өз ады илә тә'рифләнмишдир.

Бөјүк устад бир сыра ше'рләриндә тәбиәт көзәлликләрини дә васф етмишдир:

Кедибән зимистан баһар јетишди,
Аби-лејсан јағыб, дағлар бәзәнир.
Бүлбүлүн чанына гәһәр илишди,
Ачылыб гөнчәләр, бағлар бәзәнир.

Бә'зән Молла Чүмә үзүнү күл ешги илә алышыб јанан, фәрјад едән бүлбүлә тутараг өз һәјаты илә ону мүгајисә едир, бүлбүлү охумаға, көнүл ачмаға чағырыр:

Бирчә оху көрүм нечә сәсин вар,
Гызыл күл үстүнә хош һәвәсин вар,
Нә пешман дурурсан, јохса јасын вар
Мәшәггәтми кәлиб ил сәнә, бүлбүл:

Адым Молла Чүмә Салаһзадәјәм,
Үзү гара бәндә, кәмтәр кәдајәм,
Мән өзүм дә сән тәк јардан чидајам,
Дәрдимә дәрд гатма, күлсәнә, бүлбүл.

Көркәмли сөз устады ше'рләринин бөјүк бир гисминдә јохсуллугдан, еһтијачдан шикајәтләнир, дөврүнүн һагсызлығындан наразылығыны билдирир:

Ариф олан, һеч билмирәм нејләјим
О гәдәр дәрдим вар, гәрәли јохдур.

Ашығын башга бир гошмасында онун ағыр күзәраны белә ифадә едилмишдир:

Мән Чүмәјәм, бир мурада ирмәдим,
Һа ки чәфа чәкдим, сәфа сүрмәдим,
Бу дүнјада јахшы бир күн көрмәдим,
Һаггын дәркаһында бәдбәхт гул олдум.

Молла Чүмәнин әдәби ирси ичәрисиндә һәчвләр дә мүһүм јер тутур. Бу һәчвләрин чохусунда бу вә ја дикәр варлылар, мүлкәдарлар вә алверчиләр кәскин тәнгид атәшинә тутулмушлар. «Һачы Кәрими һәчв», «Чавад аға», «Ахсаг Лачын», «Дәлләк салам», «Алмалы Иса дәлләк» вә с. буна мисалдыр.

Молла Чүмәнин инсанлара, һәјата мүнасибәтини ифадә едән ше'рләри дә диггәти чәлб едир. Бунлар ашығын дүнјакөрүшүнү мүәјјәнләшдирмәк бахымындан да мараглыдыр. Бу ше'рләр көстәрир ки, Молла Чүмә һәјата, мүһитә вә онда олан зиддијјәтләрә ачыг көзлә бахан, онларын сәбәбләринә вармаг истәјән, дүшүнән, ахтаран бир сәнәткардыр. Доғрудур Ашыг һәјатда көр-

дүјү бу зиддијјәтләрин әсил сәбәбини ахтарыб тапмагда чәтинлик чәксә дә бүтүн јарадычылығы боју әмәкчи халгын арзу вә истәјини тәрәннүм едән, мүшаһидә етдији әдаләтсизликләри дүзкүн гијмәтләндирән мүдрик бир ел сәнәткары кими өзүнү көстәрмишдир. Бу чәһәтдән ашығын «Дүнјадыр», «Еј дүнја», «Нејләдин дүнја», «Долана-долана» вә с. ше'рләри мараглыдыр. Ашығын «Дүнјадыр» рәдифли гошмасында инсанын һәр шејә гадир гүдрәти, һәјат ешги сәнәт дилилә тәчәссүм етдирилир:

Алтун сәфалыдыр, мә'дән сәфасыз,
Тәбиб шәфалыдыр, хәстә шәфасыз,
Инсан вәфалыдыр, дүнја вәфасыз,
Әлбәт јахшы бихәбәрә дүнјадыр.

Молла Чүмәнин ичтимаи мөвзуда ше'рләри чохдур. Бунлардан бә'зиләри билаваситә ашығын мәшғулијјәти, әмәк вә зәһмәти илә әлагәдардыр. Буна мисал олараг «Ај арвад» вә «Сәрчәләр» рәдифли ше'рләрини көстәрә биләрик. Ашығын «Ај арвад» рәдифли ше'ри даһа характерикдир. Бу әсәр һәчм е'тибары илә дә кенишдир. Ашыг бу ше'риндә халгын ағыр веркиләр, төјчүләр алтында әзаб чәкдијини ајдын шәкилдә әкс етдирир:

Мәшәдиләрин үстүмүздә борчу вар,
Салдат пулу, бир дә мирзә хәрчи вар,
Ики коха, отуз манат төјчү вар,
Аз демирәм, һәлә чоxду, ај арвад.

Халг ичәрисиндән чыхмаш үсјан башчыларына ел сәнәткарлары һәмишә рәғбәт бәсләмишләр. Белә гәһрәманлар хүсусилә XIX әсрдә чох јетишмишдиләр. Молла Чүмә дә белә икидләрдән олан Чавадоғлунун шүчаәтинә «Дејим» рәдифли тарихи мүхәммәс гошмушдур. Чавадоғлу Шәкидә вә онун әтраф јерләриндә 25 илә јахын гачаглыг етмиш, чар һекумәтинә гаршы мүбаризә апармышдыр.

Молла Чүмә Азәрбајчан ашыг вә халг ше'ринин мүхтәлиф шәкилләриндә чох зәнкин бир ирс гојуб кетмишдир. О, савадлы бир ашыг олдуғуна көрә ше'рләринин әксәријјәтини јазыб сахламышдыр. Инди онун әлјазмаларында ашыг ше'римизин формача мараглы нүмунәләри вардыр. Классик ашыг ше'риндә «Саллама кәрајлы» шәкли һәләлик јалныз онун јарадычылығында ашкар едилмишдир:

Ашыг мә'шугдан ајрылса,
Чаны јанар,
Тәзәнә вурар,
Симин гырар,
Саз вај ејләр.
Јары јадла кәзән көрсә,
Бир аһ чәкәр,
Гәддин бүкәр,

Јашын төкәр,
Көз вај ејләр...

Мараглыдыр ки, һәмин формада кәрајлыја биз мүасир ашыглардан Һүсејн Чаванын, Микајыл Азафлынын јарадычылығында да раст кәлирик.

Молла Чүмә өз јарадычылығында тәчнисләрин чох мүхтәлиф нөвләриндән истифадә етмишдир. Мәсәлән, һәрф үстдә («з» әввәл, ахыр) тәчнисинә диггәт едәк:

Завал јохдур сәнә өрдәк, сәнә газ,
Заман кечир, јар һовзунда јүз һа јүз
Зәнбур авазына дөнүбдүр, аваз,
Зијаным вар, чәк боғазым јүз һа јүз.

Бу нөв тәчнисә башга ашыгларын јарадычылығында чох аз һалларда тәсадүф едилир.

Молла Чүмә бүтүн јарадычылығы е'тибары илә классик Азәрбајчан әдәбијјатына, ашыг поезијасы ән'әнәләринә бағлы бир сәнәткар олмушдур. Онун әлјазмаларында инди мараглы ше'рләр сахланыр. Онлардан бири дә «Долана-долана» рәдифли кәрајлысыдыр. Гәдимдән бәри халг ичәрисиндә долашан бир маһныда дејилир:

Көј үзүнү алды булуд,
Маһы долана-долана
Залымлардан чәкдим аман
Раһы долана-долана.

Һәмин рәдифдән истифадә едәрәк ашыг 21 бәнддән ибарәт мараглы бир ше'р гошмушдур. Бурада ән мәшһур ешг фәдаиләринин, мәһәббәт дастанлары гәһрәманларынын адлары чәкилир.

Зөһрә деди бу дүнјада,
Таһир өмрүн верди бада,
Ахыбан кетди дәрјада
Әли долана-долана

Чаван икән гәддин әјиб,
Кизлин сиррин халга јајыб,
Кәрәм јанды Әсли дејиб,
Дили долана-долана.

Молла Чүмә өзүнү да бу ашигләрин сырасына дахил едир вә ше'рини беләтамамлајыр:

Молла Чүмә бинасыны,
Билир ешгә јанасыны,
Исми Пунһан ханасыны,
Галы[1] долана-долана.

Көркәмли сәнәткарын дүнјакөрүшүнү, һәјата бахышыны, үмумијјәтлә, поетик дүнјасыны, һәм дә Азәрбајчан ашыг поезијасынын шәкли хүсусијјәтләрини өјрәнмәк үчүн белә ше'рләрин мүһүм әһәмијјәти вардыр.

Молла Чүмәнин мәһәббәт мөвзусунда олан мүхәммәсләри

---

[1] Галы—галыр.

Азәрбајҹан ашыг поезијасында бу жанрын ән јахшы нүмунәләриндән һесаб едилир. «Аманды», «Пәри», «Кәлин», «Ојнајыр», «Демишәм», «Кағыз» вә башга мүхәммәсләрини буна мисал көстәрмәк олар.

Молла Ҹүмәнин шәјирди ашыг Мәһәммәд Һәсрәтовун дедијинә көрә, ашығын «Ҹүмә вә Көнүл», «Сәјјад вә Сәјалы» адлы дастанлары да вардыр. Молла Ҹүмәнин ашыг Көнүл илә олан дејишмәләринин әксәријјәти әлдә едилмишдир. Р. Рүстәмзадә исә ашығын «Бахыш бәј вә Лејли ханым» адлы дастаныны шифаһи дилдән топлајыб чапа һазырламышдыр. Көнүл илә дејишмәсинин бир јериндә Молла Ҹүмә дејир:

Ашыг Көнүл:

Үч нә иди кәлди адәм үстүнә?
Данышанда бири башда дајанды.
Икиси доланды ҹүмлә әзаны,
Бири үздә, бири дөшдә дајанды.

Молла Ҹүмә:

Әгил, һәја, иман үчү кәлдиләр,
Данышанда әгил башда дајанды.
Икиси доланды ҹүмлә әзаны,
Һәја үздә, иман дөшдә дајанды.

Молла Ҹүмәнин елә ше'рләри дә вардыр ки, онларын форма ҹәһәтдән хүсуси тәдгигата еһтијаҹы вардыр. Бу нүмунәләр Азәрбајҹан ашыг поезијасынын шәкли хүсусијјәтләринин бир сыра јени ҹәһәтләринин ајдынлашдырылмасына зәнкин материал верир.

АШЫГ ӘЛӘСКӘР

Халгымызын јетишдирдији ел сәнәткарлары ичәрисиндә Ашыг Әләскәрин хүсуси јери вардыр. Әләскәр Азәрбајҹан ашыг поезијасы тарихиндә мүәјјән бир мәктәб јаратмыш сәнәткардыр. Һәлә кәнҹ јашларындан бир сыра көркәмли шәхсләрин, сәнәткарларын диггәтини ҹәлб етмишди. Мәсәлән, Ј. Н. Полонски һәлә 1851-ҹи илдә «Кавказ» гәзетиндә чап етдирдији мәгаләләринин бириндә[1] кәнҹ Әләскәрдән данышмыш, онун сәсинә, сазына, маһнысына һејран олдуғуну билдирмишдир. Әләскәрин сөјләдији «Әсли вә Кәрәм» дастаны шаири һејран гојмушду.

Ашыг Әләскәр ирсинин топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси Азәрбајҹан Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра башланыр. Бу ишдә «Дан улдузу», «Јени кәнд» вә хүсусилә «Әдәбијјат гәзети»нин хидмәти диггәтәлајигдир. Әләскәр ирсини ардычыл шәкилдә топлајыб илк дәфә нәшр етдирән Һ. Әлизадә олмушдур.

Ашығын нәвәси, филолокија елмләри намизәди Ислам Әләскәров атасы Ашыг Талыбла бирликдә Әләскәр ирсини јенидән топламыш, мүмкүн гәдәр дәгигләшдирмиш вә кичик бир һиссәсини 1956-чы илдә нәшр етдирмишдир.

[1] «Кавказ» гәзети, 1851, № 1—2.

Низами адына Әдәбијјат Институтунун шифаһи халг әдәбијјат шө'бәси узун илләр боју Әләскәрин ше'рләрини топламыш, нәһајәт, 1963-чү илдә, мүкәммәл академик нәшрини чап етмишдир. Китабда әввәлки нәшрләрдән фәргли олараг гејдләр, изаһлар, бә'зи нүсхә фәргләри, ашығын һәјат вә јарадычылығы барәдә нисбәтән кениш мә'лумат вә с. вардыр. Ашыг Әләскәрин һәјат вә фәалијјәти илә әлагәдар бир чох әһвалат, хатирә вә епизодлар да бураја дахил едилмишдир. Ашыг Әләскәрин анадан олмасынын 150 иллији мүнасибәтилә ашығын ики чилддән ибарәт әсәрләри чап едилмишдир (1972).

Ашыг Әләскәр ирсинин тәдгиги саһәсиндә дә хејли иш көрүлмүшдүр. Фолклоршүнас Ә. Ахундов «Әләскәрин һәјат вә јарадычылығы» һаггында намизәдлик диссертасијасы јазмыш, Һ. Араслы, Ф. Гасымзадә, М. Ибраһимов, М. Һ. Тәһмасиб, М. Һәкимов, И. Әләскәров, О. Сарывәлли вә башгалары монографија вә мәгаләләриндә ашығын бәдии ирси һаггында гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Јазычы вә шаирләримиздән С. Вурғун, Һ. Меһди вә башгалары Әләскәр јарадычылығынын әдәбијјатымыз, фолклорумуз тарихиндәки јери, мөвгеји, әһәмијјәти барәдә мараглы мүлаһизәләр ирәли сүрмүшләр.

Ашыг Әләскәрин һәјаты һаггында илк дәфә М. Шәмсичәдид, сонра да ашығын ше'рләрини топлајыб чап едән Һ. Әлизадә гыса мә'лумат вермишләр. Онлар Ашыг Әләскәрин һәјат вә јарадычылығы һаггындакы мә'луматлары ајры-ајры адамлардан сорушуб өјрәнмишләр. М. Шәмсичәдид «Дан улдузу» журналында Ашыг Әләскәрдән бәһс едәрәк јазырды: «Халг арасындан чыхан, шаирләримизин устады вә мүршиди гочаман Ашыг Әләскәримизи дә унутмамалыјыг. Ашыг Әләскәр бу дәмдә Ермәнистанын Көјчә маһалында јашајыр. Онун ше'рләри, ширин-ширин сөзләри вә гошмалары бүтүн Ермәнистан, Күрчүстан вә Азәрбајчан гәзаларында... чох сүр'әтлә јајылыб халг арасында бөјүк һөрмәт газанмышдыр». Сон илләрдә Ашыг Әләскәрин тәрчүмеји-һалына даир бә'зи фактлар үзрә чыхарылмыш, онун һәјаты, фәалијјәти, дөврү барәдә даһа әтрафлы мә'лумат әлдә едилмишдир.

Ашыг Әләскәр тәхминән 1821-чи илдә Басаркечәр рајонунун Ағкилсә кәндиндә анадан олмушдур. Атасы Әлимәммәд Кәлбәчәр рајону мешәләриндән одун дашыјар, ја да күрәк, шана гајырыб сатармыш. Саз чала билмәсә дә, ашыг ше'рини јахшы билән, шаир тәбли бир адам олмушдур. Әлимәммәд кишинин дөрд оғлу вә ики гызы олмушдур. Аиләнин бөјүклүјү онун вәзијјәтини ағырлашдырмыш, буна көрә о, Әләскәри 13—14 јашларында Кәрбәлајы Гурбан адлы бирисинә нөкәр вермишдир. Бирчә гызындан башга өзкә өвлады олмајан Кәрбәлајы Гурбан Әләскәрлә мүлајим рәфтар етмиш, һәтта гызы Сәһнәбаны илә онун арасында мәһәббәт јарандығыны билдикдә дә чох шад олмуш, ону һәмишә өз евиндә сахламаг фикринә дүшмүшдү. Лакин Кәрбәлајы Гурбанын гардашы Пуллу Мәһәррәм бу иши позмуш, Сәһнәбаныны күчлә өз оғлу Мустафаја алмышдыр.

Кичик јашларындан ше'р демәји, саза гулаг асмағы севән Әләскәр 15—16 јашларында артыг мүстәгил саз чалмаға, сөз гошмаға башлајыр. Она көрә дә атасы Әлимәммәд киши ону маһалда устад ашыг кими танынан гызылвәнкли Ашыг Алынын јанына шәјирд гојмушдур. Әләскәр ашыглыг сәнәтинин сирриня устады Алыдан өјрәнмишдир.

Ашыг Әләскәрин јарадычылығы дурмадан инкишаф едир, һәр тәрәфдән ону мәчлисләрә дә'вәт едирләр. Ашыг Кәнчә, Газах, Гарабағ, Күрдүстан, Ирәван, Нахчыван, Кәлбәчәр, Шамхор, Шәрур, Дағыстан вә башга маһаллары кәзиб долашыр, мәчлисләр јола салыр, ашыгларла дејишир, һәмишә дә галиб чыхыр.

Севкилиси Сәһнәбаныдан күчлә ајрылан Әләскәр 40 јашына гәдәр субај галмыш, нәһајәт, Кәлбәчәр рајонунун Јаншаг кәндиндә јашајан Калвајы Зејналын бачысы Анаханымла евләнмиш вә чох сәмими бир аилә гурмушдур. Лакин бир сыра гошмаларында јенә дә дөнә-дөнә илк мәһәббәтини јада салмышдыр.

Ашыг Әләскәр Азәрбајчан халг поезијасынын ән јахшы нүмунәләрини, дастан вә гошмаларыны әзбәр билир, бүтүн ашыг һаваларыны сазда чалырды.

Бәнзәрсиз сөз устады Ашыг Һүсејналы, Ашыг Мустафа, Ашыг Нәчәф, Ашыг Әсәд вә б. бир сыра көркәмли ашыглар јетишдирмишдир. Ашыг өзү ше'рләринин бириндә ифтихарла он ики шакирди олдуғуну сөјләјир:

> **Адым Әләскәрди, мәрду-мәрданә,**
> **Он ики шакирдим ишләр һәр јана,**
> **Түлкүсән, асланла кирмә мејдана,**
> **Данасан, сүртүнүб калдан данышма.**

1918—1919-чу илләрдә дашнаклар ермәни вә Азәрбајчан халглары арасында милли гырғын төрәтмишдиләр. Бу заман Көјчәнин вар-јоху таланмыш, әһали башга јерләрә көчүб кетмәјә мәчбур олмушдур. Ашыг Әләскәр дә аиләси илә бирликдә индики Кәлбәчәр рајонунун Јаншаг кәндинә көчмәјә мәчбур олмушдур.

Әләскәр Кәлбәчәрдә Һүсејн Арыгалы оғлу адлы бир адамын дәјирманчысы олмушдур. Ашағыда ашығын «Долансын» рәдифли гошмасындан кәтирдијимиз бир бәнд фикримизчә һәмин дөврдә дејилмишдир:

> **Дад сәнин әлиндән, чәрхи-кәчмәдар,**
> **Үрәјимдә јүз дәрмансыз јарам вар,**
> **Ашыг дәјирманчы, аға чарвадар,**
> **Сәрраф кәлсин бу базара долансын.**

Әләскәр учабој, енликүрәк, бәдәнчә чох сағлам вә гүввәтли бир адам имиш. Гара көзләри, галын, гара чатма гашлары, долу сифәти вармыш. Әјнинә узун әтәкли архалыг, үстүндән чуха, ајағына мәст кејәр, башына бухара папаг гојармыш, һәмишә

башыны гырхдырар, үзүндә хәтт сахлармыш. Дејиләнә көрә, Ашыг Әләскәр сонра Тәртәрә көчүб бир мүддәт орада јашамышдыр. 1921-чи илдә Әләскәр Ағкилсәјә гајытмыш, «лакин хәстәлији вә гочалығы үчүндән артыг нә ашыглыг едә билмиш, нә дә јени сөз сөјләјә билмишдир». О, 1926-чы ил мартын 7-дә тәгрибән 100—106 јашларында икән вәфат етмишдир. Гәбри Ағкилсәдәдир.

Ашыг Әләскәр зәнкин бир ирс гојуб кетмишдир. Һ. Әлизадәнин јаздығына көрә, о, сағлығында өз ше'рләрини бир јерә топламаг истәмишсә дә, буна мүвәффәг ола билмәмишдир. Ашыг көрдүјү, мүшаһидә етдији һадисә вә әһвалатлар һаггында јериндәчә, бәдаһәтән ше'рләр демәк габилијјәтинә малик имиш. Онун сајсыз-һесабсыз ше'рләри олмушдур. Лакин бунларын чоху јазылмадығы, гејд едилмәдији үчүн итиб-батмышдыр. Ашыг Әләскәрин әсәрләри халгын, ашыгларын, ел шаирләринин, мүдрик сәнәтсевәрләрин дилиндән топланмышдыр.

Ше'рләриндән көрүнүр ки, Ашыг Әләскәр бир ел сәнәткары, ел мәсләһәтчиси, елинин дәрдини, гәмини чәкән ағсаггал кими, ичтимаи һәјатын һәр бир саһәсинә нәзәр салмыш, ити көзләри илә јахшы вә пис чәһәтләри көрмүш, мүшаһидә етмиш, һамысына да бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз мүнасибәтини билдирмишдир. Әләскәр халг ашығы иди. О, даим халгын севинчи вә кәдәринә шәрик олур, өз әсәрләриндә халгын ағыр һәјатыны јүксәк поетик дилдә тәрәннүм едирди.

Ашыг Әләскәр зүлм вә истисмар дүнјасына гаршы е'тираз етмиш, ше'рләриндә јерли кәлдикчә, ичтимаи бәрабәрсизлији, јерли һаким вә чар мә'мурларынын өзбашыналығыны гамчыламышдыр. Мәһз буна көрә дә, онун јарадычылығында зәманәдән, дөврандан шикајәт, һаким тәбәгәләрин өзбашыналығына е'тираз мотивләри гүввәтлидир:

> Мүхәннәс зәманә, бимүрвәт фәләк,
> Шәмы сүбһә, сүбһү шама чәкирсән.
> Ләһзәдә ачырсан мин чүрә кәләк,
> Каһдан әјиб, каһ низама чәкирсән.

Әләскәрә көрә, һаким тәбәгәләрдә инсанлыг, инсаф, гејрәт, сәхавәт галмамышдыр. Дүнјаны идарә едән адамлар исә јаланчы вә намәрддир:

> Бивәфанын, мүхәннәсин накәсин,
> Доғру сөзүн, дүз илгарын көрмәдим,
> Намәрдин дүнјада чох чәкдим бәһсин,
> Намусун, гејрәтин, арын көрмәдим.

Ашығын мәһәббәт лирикасында һәјатдан, дөврандан күскүнлүк, тәкликдән шикајәтлә бағлы бир кәдәр вардыр. О, ше'рләриндә тез-тез «Гул Әләскәр», «Әләскәр тәк бинәва», «Јазыг Әләскәр», «Әләскәрәм, шад олмадым дүнјада», «Мән фағыры гәм атәши јандырыр», «Көнүл гәмкин, үрәк дәрдли, вәрәмли», «Хәстә көнлүм», «Әзәл гара кәлди игбалым мәним» вә с. ифадәләр

ишләдир. Илк бахышда бунлар ашығын шәхси кәдәри, дәрди кими тә'сир бағышлаја биләр. Лакин бу кәдәр фәрди кәдәр јох, һәр тәрәфдә әдаләтсизлик, еһтијач, өзбашыналыг, фырылдаг көрән, өз сәсини халгын сәсинә гатыб, елин дәрдини чәкән ашығын ичтимаи бәрабәрсизликдән доған кәдәридир:

Әләскәр дә һәр елмдән. һалыдыр,
Мөвлам баратыдыр, өз камалыдыр,
Мән чәкдијим халгын гилү-галыдыр,
Мәним кими бинәваја дүшәрми?

Ашыг Әләскәр даим халга архаланан, халгын арзу вә истәјини тәрәннүм едән бир сәнәткардыр:

Әләскәр, мәтләбин елиндән истә,
Кәрәм олмаз мүхәннәсдә, накәсдә
Бәјлик, көјлүк, сәјлик олан мәчлисдә,
Гач ки, орда хејир, бәрәкәт олмаз.

Ашыг мәһз ели, халгы, вәтәни јолунда она едилән зүлмләрә дөзүр, тәһгирләрә таб кәтирир, јенә дә өз мәгсәдиндән дөнмүрдү:

Әләскәр, үсјанын чыхыбды сандан,
Өлдүрсән зәнбуру әл чәкмәз шандан
Һәрчајыдан, мүхәннәсдән, надандан,
Нә сөз галды сәнәткара дәјмәмиш?

Әләскәр «Чыхыбдыр» рәдифли ше'риндә истисмарчы синифләрин, халгын башына кәтирдији мүсибәтләрдән бәһс едир вә көстәрир ки, приставлар, бәјләр, ханлар ағалыг едир, халгы сојуб талајыр, онун мадди вә мә'нәви сәрвәтләрини дағыдыр, һејсијјәтини тәһгир едирләр:

Гочулар, гулдурлар гатар тахырлар,
Фағыр-фүгәраја јан-јан бахырлар,
Кими истәсәләр вуруб јыхырлар,
Бешатанын чата-чаты чыхыбдыр.

Пристав, началник кәләндә кәндә,
Обаны. ојмағы вururлар бәндә,
Хәрч үстә чохлары дүшдү кәмәндә,
Гамчыда белинин гаты чыхыбдыр.

Ашыг Әләскәр дөврүн бир сыра мүһүм сијаси һадисәләринә дә биканә галмамыш, јери кәлдикчә онлара да өз мүнасибәтини билдирмишдир.

1905-чи ил һадисәләри Ашыг Әләскәри даһа чох тә'сирләндирмиш, бу мөвзу ашығын јарадычылығында әкс олунмушдур.

Әрзәләр атгаз гајытса, шаһдан имдад олмаса,
Фәнадан көчмәк лазымдыр, ол үгбајә далбадал,—

мисралары илә битән диванисини дә Ашыг 1905-чи илдә фәһләләрин Гыш сарајы габағында күлләбаран едилдикләрини ешитдикдән сонра демишдир[1]. Бу мөвзуда Әләскәрин ше'рләри бәлкә дә чох олмушдур. Лакин онлар кәлиб бизә чатмамышдыр. Лирик ше'рләриндә дә бә'зән Ашыг мүһүм сијаси һадисәләрә долајысы илә тохунмушдур. Мәсәлән, «Дағлар» рәдифли гошмаларынын бириндә Елдар адлы икид гәһрәмандан сөһбәт ачан Ашыг дејир:

Көзәлләр чешмәдән көтүрмүр абы,
Дад верә дәһанда көвсәр шәрабы,
Хачпәрәстлә дүшдү пунд ингилабы,
Онунчүн бағланды јолларын, дағлар?

Бурада Әләскәр чар һөкумәти вә јерли истисмарчылар тәрәфиндән төрәдилән милли гырғына ишарә етмишдир.

XIX әсрдә Азәрбајчан кәндлиләри дәфәләрлә чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә, ағыр веркиләрә, бәј вә ханларын һәрчмәрчлијинә гаршы үсјан етмишләр. Молла Нур, Адыкөзәл, Јарәли, Гандал Нағы, Гара Танрыверди, Дәли Алы, Гачаг Нәби вә башгалары белә кәндли үсјанларынын рәһбәрләри олмушлар. Ашыг Әләскәр Дәли Алынын гәһрәманлығындан руһланараг она бир нечә ше'р һәср етмишдир. Гошмаларын бириндә охујур:

Намәрдләр әлиндән чәкирләр һаша,
Намуслу икидсән, сәни јүз јаша.
Түфәнкин күлләси ишләјир даша,
Тәк гајтарыр јүз дүшмәни Дәли Алы!

Бундан башга Әләскәрин Дәли Алыја һәср етдији ики мүхәммәси дә вардыр.

Ашыг Әләскәрин әхлаги-тәрбијәви фикирләр тәблиғ едән ше'рләри дә вардыр. Шаирин бу сәпкидә олан әсәрләриндә ән чох достлуг, хејирхаһлыг, вәфа, сәдагәт вә с. кими инсани сифәтләр тәблиғ олунур; пислик, хәјанәт, намәрдлик, оғурлуг вә саирә тәнгид атәшинә тутулур:

Ијид одур намусуну атмасын,
Дост өлүнчә доста јалан сатмасын,
Бир баш ки, илгара гурбан кетмәсин,
Ону бир гарпыза дәјишмәк олар.

Ашыг Әләскәрә көрә меһрибанлыг, достлуг, хош рәфтар һәмишә инсанлары бир-биринә јахынлашдырыр, әһвали-руһијјәни јахшылашдырыр, ачы сөз исә адамы пәришан едир:

«Чан» демәклә чандан чан әскик олмаз,
Достлары даима меһрибан ејләр,
«Чор» демәјин нәфи нәдир дүнјада,
Абад көнүл јыхар, пәришан ејләр.

---

[1] Бах: Ашыг Әләскәр, 1963, сәһ. 450.

Ашыг Әләскәрин мәһәббәт лирикасы өз сәмимилији, ахычылығы, тә'сирлилији илә сечилир. Ашыг Әләскәр һәр шејдән әввәл тәбиәт вурғуну, вәтән вурғунудур. Тәбиәтин «гүдрәтдән јаранан» көзәллији ашығы валеһ етмишдир. Ашыг дағлар, дүзләр, булаглар, әлван чичәкләр, тәбиәтин әсәри олан лаләли јамачлардан илһам алмыш, чушә кәлмишдир. Ашыг Әләскәр тәбиәтин гојнунда ади инсанларын сечә билмәдији зәриф, инчә көзәлликләри көрмүш вә бәдии сөзүн гүдрәти илә онлары тәрәннүм етмишдир:

Баһар фәсли, јаз ајлары кәләндә,
Сүсәнли, сүнбүллү, лаләли дағлар
Јохсулу, әрбабы, шаһы, кәданы
Јутмаз бир-бириндән аралы дағлар.

Хәстә үчүн тәпәсиндә гар олур.
Һәр чүр чичәк ачыр, лаләзар олур,
Чешмәсиндән аби-һәјат чар олур.
Дағыдыр мөһнәти, мәлалы дағлар.

Гошманы охудугча елә бил бу мәғрур дағларын әтәјиндә дуруб хәјала далыр, башга бир аләмә кедирсән. Вәтәнин гојнунда учалан бу гүдрәтдән сәнкәрли дағларда Азәрбајчан халгынын Бабәк, Короғлу, Нәби кими оғулларынын изләрини көрүр онларын гәһрәманлығы илә өјүнүр, фәхр едирсән.

Ашыг Әләскәрин лирикасында елинин намуслу, ағыллы, садә вә көзәл гызларынын тәрәннүмү дә диггәти чәлб едир. Бунлар Күләндам, Хуршуд, Һәчәр, Мәләк, Шәкәр ханым, Бәјистан, Телли, Мүшкүназ, Күлханым кими садә, ади кәнд, ел, оба гызларыдыр. Анчаг Әләскәр бу кими көзәлләрин шәхсиндә Азәрбајчан гадынынын ән нәчиб дујғуларыны, ағлыны, камалыны, харичи вә дахили көзәлликләрини үмумиләшдирмәјә мүвәффәг олмушдур.

Әләскәрәм, доғру јолдан азмарам,
Һәрчаји көзәлә тә'риф јазмарам.
Јүз ил кечсә әлим сәндән үзмәрәм,
Чәксәләр дилимдән дара, Бәјистан!

Јахуд:

Әләскәр гурбанды, ај бојну минә!
Инчидән, мәрчандан дүзүб көјсүнә.
Тәрса үзүн көрсә тез кәләр динә,
Алим көрсә, кедәр саз алы, Күллү.

Әләскәрә көрә, харичи көзәллик һәлә там, әсл көзәллик дејилдир. Көзәлләр мә'нән дә көзәл, ағыллы, камаллы вә сәдагәтли олмалыдырлар.

Устад дәрин, камал дәрин, сөз дәрин,
Гој синәм үстә ешгин көзләрин,
Гәбилијјәтсиз, мә'рифәтсиз гызларын
Јүзү бир дәрдимәнд дул ола билмәз!

Әләскәр тәмиз, саф мәһәббәтин тәблиғатчысыдыр. О, дүнјада бүтүн севәнләрин бир-биринә говушмасыны арзулајыр, пислијә, шәрә гаршы чыхыр:

Фәләк, мәрдин ишин салма мүшкүлә,
Әһли-дили јетир сән әһли дилә.
Бүлбүлү күлә јаз, күлү бүлбүлә.
Гөнчәнин үстүндә хар ојнамасын.

Ашыг Әләскәр бөјүк тәчнис устасыдыр. Тәчнисләр Әләскәр поезијасынын зирвәси һесаб олунур. Академик М. Ариф ашығын тәчнисләриндән бәһс едәрәк јазыр: «Әләскәрин јаратдығы чинасларын бәрабәри јохдур. Бу чинасларын үстүнлүјү онларын тәбиилијиндә, садәлијиндә вә ајдынлығындадыр». Бу бахымдан ашығын бир тәчнисинә диггәт едәк:

Көнүл, сән ки дүшдүн ешгин бәһринә,
Нарын чалхан, нарын силкин, нарын үз
Дост сәни бағына меһман ејләсә,
Алмасын дәр, күлүн ијлә, нарын үз!

Тикдирибсән гәср, ејван, ода сән,
О нөкәрин, о севдијин о да сән.
Гыја бахдын, мәни салдын ода сән.
Инсаф ејлә, кәл көнлүмүн нарын үз!

Ашыг олан сөзүн демәз тәрсинә,
Тәр кәзән дүнјадан кедәр тәр синә,
Тәр синәјә гисмәт олсун тәр синә
Нарын үзә гој сөкәнсин нарын үз.

Үрүсхәт вер, сөзүм дејим, гајым ағa!
Јујар гәссал гәддим, бүкәр гајым ағa.
Ләззәт верәр бал гатанда тајмаға,
Онлардан да ләзиз олар нарын үз.

Тәрлансан, озлатма сары, дур кедәк
Бу сыныг көнлүмү сары, дур кедәк!
Әләскәрәм, бизә сары дур кедәк!
Бир дәрдими ејләјибсән, Нарын, үз![1]

Тәчнисин бүтүн бәндләриндә ишләнән чинас «нарын үз»дүр. Бу чинас биринчи бәнддә јаваш-јаваш (хырда-хырда, еһтијатла) вә мејвә (нар), икинчидә од, атәш, үчүнчүдә јумшаг мә'насында ишләнмишдир. Ахырынчы бәнддәки Нарын исә адлыр. Нарына мүрачиәтлә ашыг дәрдинин јүзә чатдығыны сөјләјир. Дөрдүнчү бәнддә ишләнән нарын үз исә сөјләндијинә көрә белә бир әһвалатла әлагәдардыр. Ашыг Әләскәр һәмин тәчниси гошур, дөрдүнчү бәнд үчүн куја «нарын үз»ә чинас тапа билмир, һеј фикирләширмиш. Бир күн ашығы јајлаға гонаг чағырырлар. О, дағa чыханда гоча чобан ашығы көрүб севинчини кизләдә билмир, гонағы әзизләјир. Ашыг үчүн јемәк тәдарүк көрүрләр,

[1] Јүз.

чобан гызыны сәсләјир вә әлавә едир ки, әзиз гонаг үчүн ән ләзиз тәам—*нарын уз* кәтирсин. Әләскәр марагла сорушур ки, *нарын уз* нәдир? Чобан чаваб верир ки, нарын уз сүдүн һәлә гајмаг кими тутушмамыш, зәриф, инчә, назик үзүдүр. О, гајмагдан да дадлыдыр. Буну ешидәндә Әләскәр севинир, кујა елә орадача тәчнисин дөрдүнчү бәндини дә гошур.

Бу тәчнисдә һәр бир бәндин өзүнә көрә чинасы вардыр. Икинчи бәндин биринчи мисрасында *«ода»* алачыг, икинчи мисрада бағлајычы, үчүнчү мисрада *од* (атәш) мә'наларында ишләниб. Үчүнчү бәнддә тәрсинә—јалан, *гәбир, бәдән* дөрдүнчү бәнддә гајым аға—*дүз, бәрк, гајмаг,* ахырынчы бәнддә исә *сары—гуш, овундур* (ал), *тәрәф* мә'наларында ишләдилмишдир.

Ашыг Әләскәр самит сәсләрдән дә мәһарәтлә истифадә едир ки, бу да онун тәчнисләринә хүсуси бир аһәнк вә ахычылыг кәтирир. Мәсәлән:

Гышда дағлар ағ кејинәр, јаз гара,
Сағ әлинлә ағ кағыза јаз гара,
Әсәр јелләр, гәһр ејләјәр, јаз гара,
Дашар чајлар, дашлар кәләр чата-чат.

Биринчи бәнддәки «р»-ләр, икинчидәки «ч»-лар, елә усталыгла сечилмишдир ки, фикрә, мә'наја гәтијјән хәләл кәлмәмиш, ше'рдә аһәнкдарлығы емосионаллығы артырмыш, мисралар арасында һармоник мәнтиги вәһдәт, јаратмышдыр.

Ашыг Әләскәр додагдәјмәз вә «чинас» тәләбләринә риајәт етмәклә синоним сөзләр тапмыш, *«баш»* јеринә *«кәллә»*, *«вур»* јеринә *«чал»* ишләтмиш, додаглары бирләшдирән *«б»*-дән гачмыш, һәм дә *«ч»* сәси илә сонракы мисранын аһәнкини артырмаға мүвәффәг олмушдур. *«Чал чәнкәлин, чәк чијәрин, чата-чат!»*. Биз бу көзәл сөзләри әдәби әјләнчә вә ја формализм адландыра биләрикми? Әлбәттә, јох! Чүнки ашыг фикри формаја еффектә вермәмишдир, чүнки ашыг јалныз гуру тә'сирә вә бәдии еффектә әһәмијјәт вермәмишдир[1].

Ашыг Әләскәр өзүндән сонракы Азәрбајчан ашыг поезијасына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Бир чох көркәмли Азәрбајчан ашыглары Әләскәрә нәзирәләр јазмышлар. Бунлардан Шаир Вәлини, Ашыг Һүсејн Бозалганлыны, Мирзә Бәјләри, Уста Абдулланы, Ашыг Тејмуру, Ашыг Мусаны, ашыг Һәсәни вә башгаларыны көстәрмәк олар. Ашыг Әләскәр јарадычылығындан јазылы әдәбијјатымызын бир сыра нүмајәндәләри дә фајдаланмышлар. Јеничә јазмаға башлајан һәр бир кәнч үчүн Әләскәр ше'ринин поетикасы, сәнәткарлыг е'чазы бир өрнәкдир.

XIX әср сәнәткарларынын—Ағ Ашығын, Ашыг Алынын, Мәммәдсөјүнүн, Шәмкирли Ашыг Һүсејнин, Ашыг Әләскәрин, Ағдабанлы ашыг Гурбанын, Бозалганлы Ашыг Һүсејнин, Молла Чүмәнин јарадычылығыны системли шәкилдә илк дәфә Гијас (Әча-

---

[1] *Бах:* М. Ариф. Әдәби-тәнгиди мәгаләләр, Бакы, 1958, сәһ. 227.

иб) Вәкилов арашдырмыш, тәһлил етмиш, чәтин анлашылан дини-фәлсәфи ифадәләрин, сөзләрин мә'насыны ајдынлашдырмышдыр. Гијас Вәкилов һәм дә фолклоршүнаслығымызда илк дәфә дини характерли ашыг ше'рләринин тәрбијәви-әхлаги маһијјәтини ачыб көстәрмиш, тәгдир етмиш вә фикрини һәјати фактларла әсасландырмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. Ашыглар, Бакы, 1957, 1960.
2. Телли саз устадлары, Бакы, 1964.
3. Азәрбајчанын ашыг вә шаир гадынлары. Тәртиб едәни Ә. Чәфәрзадә, Бакы, 1974.
4. Гурбани. 55 ше'р, тәртиб едәни А. Дадашзадә. Бакы, 1972.
5. Аббас Туфарганлы. 72 ше'р, тәртиб едәни А. Дадашзадә, Бакы, 1973.
6. Сары Ашыг. Тәртиб едәни Ә. Ахундов, 1966.
7. Хәстә Гасым. Тәртиб едәни С. Пашајев, 1975.
8. Ашыг Валеһ. Алчаглы, учалы дағлар, тәртиб едәнләри Ф. Меһди, Х. Мирзәјев, Бакы, 1970.
9. Ашыг Һүсејн Шәмкирли, тәртиб едәни Ә. Ахундов, Бакы, 1971.
10. Молла Чүмә. Ше'рләр, топлајаны, тәртиб едәни П. Әфәндијев, Бакы, 1966.
11. Ашыг Алы. Топлајаны Һ. Һүсејнзадә, Бакы, 1975.
12. Ашыг Гурбан Ағдабанлы. Меһнәт, топлајаны Һ. Һүсејнзадә, Бакы, 1972.
13. Ашыг Әләскәр. I—II чилдләр, ЕА нәшријјаты, 1972.
14. Әмир Әли вә Еһраклы Рәчәб. Ше'рләр, 1980.
15. Сазым, сөзүм, Бакы, 1978.
16. Азәрбајчан ашыглары вә ел шаирләри, I—II чилдләр, Елм, 1983, 1984.
17. Молла Чүмә. Сечилмиш әсәрләри, Јазычы, 1985.
18. Ики зирвә. Јунис Имрә вә Ашыг Вејсәл, тәртиб едәни М. Аслан, Јазычы, 1982.
19. Ашыг ше'риндән сечмәләр. Тәртиб едәнләр Һ. Ариф, М. Һәкимов, Кәнчлик, 1984.
20. Устад ашыглар. Тәртиб едәнләр П. Әфәндијев, М. Һәкимов, Н. Мәммәдова, Кәнчлик. 1983.
21. Хәстә Бајрамәли, Мәним Көјчәм, тәртиб едәни М. Худијев, Јазычы, 1987.
22. Ашыг рәвајәтләри, «Кәнчлик», 1988.
23. Тәчнисләр. Тәртиб едәни Е. Мәммәдов, Јазычы, 1986.
24. Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1965.
25. Б. Мәммәдов. Сечилмиш мәгалә вә мә'рузәләри, Бакы, 1968.
26. Һ. Араслы. Ашыг јарадычылығы, Бакы, 1960.
27. М. Ибраһимов. Ашыг поезијасында реализм, Бакы, 1965.
28. О. Сарывәлли. Гүдрәтли шаир, устад сәнәткар, Бакы, 1971.
29. Ф. Гасымзадә. XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, АДУ нәшријјаты, 1956.
30. М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары (Орта әсрләр) Бакы, 1972.
31. Ә. Бәдәлбәјли. Мусиги лүғәти, Бакы, 1969.
32. Ә. Мирәһмәдов. Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти, Бакы, 1978.
33. М. К. Хамраев. Основы тюркского стихосложения, Алма-Ата, 1963.
34. М. Рәфили. Әдәбијјат нәзәријјәсинә кириш, Бакы, 1958.

---

[1] *Бах:* Гијас Вәкилов. «XIX әср ашыг лирикасы», нам. дисс., 1987.

36. М. Сеjидов. Варсаг, Озан, Ашыг... «Гобустан». 1970. № 1.
37. М. Сеjидов. Саjат Нова, 1954.
38. Ә. Елдарова. Ашыг сәнәти һаггында тарихи очерк, Азәрбаjҹан инҹәсәнәти, VIII, 1962.
39. А. Эльдарова. Музыкально-поэтический терминологический словарь азербайджанских ашугов, jенә орада, XII, 1968.
40. В. Вәлиjев. Гаjнар сөз чешмәси, Јазычы, 1981.
41. В. Вәлиjев. Азәрбаjҹан фолклору, «Маариф», 1985.
42. М. Һәкимов. Азәрбаjҹан шифаһи халг әдәбиjjатындан хүсуси курс, 1975.
43. М. Һәкимов. Ашыг шe'ринин нөвләри, Бакы, 1987.
44. М. Һәкимов. Азәрбаjҹан ашыг әдәбиjjаты, Јазычы, 1983.
45. С. Пашаjев. Азәрбаjҹан фолклору вә ашыг jарадычылығы, Бакы, 1989.
46. С. Пашаjев. XIX әср ашыг jарадычылығы, Бакы, 1989.
47. О. Әфәндиjев. Ашыг поезиjасынын естетик проблемләри, Бакы, 1983.
48. Һ. Вәлиjев. Азәрбаjҹан фолклору вә әдәбиjjаты күрҹү мәнбәләриндә. Јазычы, 1984.
49. Гиjас Әҹаиб Вәкилов. Ашыг шe'ринин хәлгилиjи вә естетик чаларлары, «Елм вә һәjат», 1989, № 9.
50. Г. Намазов. Ашығын сазы вә сөзү, Бакы, 1980.
51. М. Әлиjев. Азәрбаjҹан шe'ринин вәзнләри, БДУ-нун нәшри. 1983.
52. М. Аллаһманов. Гарабағ әдәби мүһити вә ашыг Валeһ. «Елм вә һәjат», 1989, № 4.

ДАСТАНЛАР

Үмуми мә'лумат. Дастан Азәрбаjҹан фолклорунун чох јаjылмыш вә ири һәҹмли жанрларындандыр. *«Дастан»* сөзү әдәбиjjат тарихимиздә *һадисә, әһвалат, тәсвир, тә'риф, тәрҹүмеjи-һал, һәтта тарих* вә с. кими бир нечә мә'нада ишләнмишдир (20, 57—60). Мәсәлән, мә'лумдур ки, «Китаби—Дәдә Горгуд»да бу, *«боj»* адланыр. Сонралар она *«һекаjәт», «гиссә», «нағыл»* вә башга адлар да верилмишдир.

Дастан нәср вә нәзм һиссәләриндән ибарәт олур. Нәср һиссәси ашыглар тәрәфиндән нағыл едилир, нәзм һиссәси исә мүхтәлиф ашыг һавалары үстүндә охунур. Һәр ики һиссә үзви шәкилдә бир-биринә бағлыдыр. Нәзм һиссәси лирик, тә'сирли, көзәл шe'р нүмунәләридир. Бунларда даһа чох гәһрәманларын дүшдүкләри вәзиjjәтлә әлагәдар дахили һисс вә һәjәҹанлар, изтираблар тәрәннүм едилир.

Дастанлар адәтән шәнликләрдә, тоj мәҹлисләриндә ифа едилир. Бә'зән ашыглар бир дастаны 2—3 кеҹәjә данышырлар. Дастан узун олдугда динләjичиләр јорулмасын деjә, арада гаравәлли дә сөjләнир. Ашыглар дастанда тәсвир олунан бир һадисәдән башга бир һадисәjә кечмәк үчүн марагллы үсуллардан истифадә едирләр. Чох заман данышылан һадисә, епизод тамамланмыр, јарымчыг сахланылыр, бәләликлә, динләjиҹи интизарда галыр, ашыг исә «Инди Зиjад хан тоj тәдарүкүндә олсун, сизә кимдән хәбәр верим, Гара кешишдән» jахуд, «Дәлиләр зинданда галсын кимдән данышым, Чәнлибелдә гоч Короғлудан» вә с. деjә башга әһвалата кечир.

Азәрбаjҹан дастанлары әсасән гәһрәманлыг вә мәһәббәт дас-

танлары кими тәсниф едилир. М. Һ. Тәһмасиб исә гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанларынын мухтәлиф бөлкуләрини вермиш (20, 108—112), онларда әхлаги-тәрбијәви мөвзуда олан сүжетләри аилә-әхлаг дастанлары кими груплашдырылмышдыр. Бу бөлкү, дастанларын мөвзу вә мәзмуна көрә груплашдырылмасыны дәгигләшдирир, ејни заманда онларын гәһрәманлыг вә мәһәббәт мөвзусуна көрә груплашдырылмасыны инкар етмир.

Гәһрәманлыг дастанлары. Гәһрәманлыг дастанлары халгын мухтәлиф дөврләрдә азадлыг уғрунда, вәтән уғрунда апардығы мүбаризәси, гәһрәманлығы, азад севки уғрундакы әзаблары илә бағлы јараныб формалашмышдыр.

Түркдилли халгларда дастан јарадычылығынын гәдим вә зәнкин ән'әнәләри олмушдур. Һәлә исламдан габагкы дөврләрдә түрк дилли халглар, «Әфрасијаб», «Шу», «Һун», «Көј түрк» ујғурларын, «Оғуз Гаған», «Боз гурд», «Төрәјиш», «Көч» вә саирә кими дастанлар јаратмышлар. Бу гәдим баһадырлыг дастанларында алп-әрәнләрин муһарибәләрдә иштиракы көстәрдији рәшадәти вәсф олунмушдур. Әфрасијабын түрк ады Алп Әр-Тунгадыр. «Алп Әр-Тунга миладдан једди јүз ил әввәл Сага түркләринин (Туран) бөјүк хаганыдыр. О, Иран—Туран савашларында иштирак едәрәк иранлылары дәфәләрлә мәғлуб етмиш, сонралар Кејхосрова јениләрәк өлдүрүлмүшдүр» (44—41). О заманлар бу гәһрәман һаггында чохлу рәвајәтләр, ше'рләр јарадылмышдыр. Бунлардан бир гисмини, хүсусилә онун өлүмүнә һәср олунан мәрсијәни Маһмуд Кашғари «Дивани-луғәтит-түрк», Јусиф Баласағунлу *«Гутадгу билик»* әсәрләриндә јазыб сахламышлар. Азәрбајҹан гәһрәманлыг дастанлары бу әсәрләрин ән'әнәләриндән истифадә илә јарадылмышдыр.

Халг ичәрисиндән чыхмыш гәһрәманларын көстәрдији икидлик вә шүҹаәт, доғма вәтәни горумаг үчүн јаделли ишғалчылара, јерли истисмарчылара гаршы мүбаризә гәһрәманлыг дастанларынын башлыҹа идејасыны тәшкил едир. «Китаби—Дәдә Горгуд», «Короғлу», «Молла Нур», «Гачаг Нәби», «Гачаг Кәрәм», «Сәттархан» вә с. дастанларымыз буна јахшы нүмунәдир. Бу дастанларын һәр бириндә Азәрбајҹан халгынын тарихинин бу вә ја дикәр дөврү өзүнәмәхсус шәкилдә бәдии әксини тапмышдыр. Мәсәлән, «Китаби—Дәдә Горгуд»да X—XI әсрләрин, «Короғлу»да XVI—XVII, «Сәттархан», «Гатыр Мәммәд» дастанларында исә XX әсрин әввәлләриндә халгымызын тарихиндә баш верән һадисәләр дастанчылыг ән'әнәләринә ујғун шәкилдә тәсвир едилмишдир. Гәһрәманлыг дастанларында халгын һәјаты, аилә-мәишәти, севкиси, мәһәббәти вә с. кениш бәдии лөвһәләрдә әкс олунур. Бу ҹәһәтдән «Китаби—Дәдә Горгуд» вә «Короғлу» дастанлары дәјәрли тарихи, елми, етнографик әһәмијјәтә маликдир.

«КИТАБИ—ДӘДӘ ГОРГУД» ДАСТАНЛАРЫ

Үмуми мә'лумат. «Дәдә Горгуд» бојлары халгымызын ән гәдим гәһрәманлыг дастанларындандыр. Индијә гәдәр дастанын формалашма дөврү X—XI әсрләр гәбул едилмишди. Јә'ни әсас е'тибарилә бу әсрләрдәки һадисә вә әһвалатлар дастанларын әсас мәзмунуну тәшкил едир. Бунунла белә сон илләр Дәдә Горгуд, оғузлар, дастанын дикәр гәһрәманлары һаггында бир сыра јени тәдгигатлар меjдана кәлмишдир. Бу һагда М. Һ. Тәһмасиб, М. Сејидов, Ш. Ҹәмшидов, Х. Короғлу, Е. Әлибәјзадә кими алимләрин ахтарышлары диггәтәлајигдир. Оғузларын Азәрбајҹана VI—VII әсрләрдән кәлмәјә башладығы мә'лум иди. Һазырда тәдгигатчыларын кәлдији нәтиҹәјә көрә ерамызын әввәлләриндә Азәрбајҹан торпағында оғузлар јашамышлар. М. Һ. Тәһмасибин бу барәдә мүлаһизәси беләдир:

«1. Акад. Вл. Гордлевски бу фикирдәдир ки, оғузлар сәлҹугиләрдән чох-чох габаг бу јерләрин сакинләри имишләр.

2. В. В. Бартолд. «Китаби—Дәдә Горгуд»дакы оғуз гәһрәманларынын фәалијјәтини исламијјәтин биринчи әсринә аид едир.

3. Әбдүлхалиг Короғлунун әрәб тарихчиси Мәһәммәд Ибн Вагидијә әсасланараг вердији мә'лумата көрә, оғузлар Гафгаза вә Анадолуја сәлҹугиләрдән бир нечә әср әввәл кәлмишдир.

4. Дијарбәкријјә мүәллифи Әбубәкр Теһранијә көрә оғузлар VII әсрдән Гафгазда јашајырлар.

5. Ниһад Тами Банарлы «Рәсмли түрк әдәбијјаты тарихи»ндә јазыр ки, оғузлар һәлә һун дөвләти заманындан бурада јашамышлар» (3, VI, 5—6). Беләликлә тарихдән дастанын өзүндән кәтирилән мисал вә фактларла оғузларын мәһз әсримизин әввәлләриндән Гафгазда, демәли, Азәрбајҹанда јашамасы фикри сүбута јетирилир.

Арашдырычылар «Китаби—Дәдә Горгуд» дастанларынын VII—VIII әсрләрин мәһсулу олдуғуну ајдынлашдырмаг үчүн даһа бир чох фактлар да кәтирирләр. Мәсәлән, дастанын мүгәддимәсиндә дејилир: «Рәсул әлејһүссәлам заманына јахын Бајат бојундан Горгуд ата дерләр бир әр гопду». Јахуд «Газан ханын евинин јағмаланмасы» бојунда охујуруг: «Варубән Пејғәмбәрин үзүн көрән, кәлүбән оғузда сәһабәси олан... Бәкдуз Әмән чапар јетди». Демәли, Дәдә Горгуд Мәһәммәд Пејғәмбәрин дөврүндә Бајат елиндән гопмушдур.

Дастанын мәшһур алп-гәһрәманларындан бири Бәкдүз Әмән исә пејғәмбәрин үзүнү көрмүшдүр.

Бу дедикләримизә бә'зи ҹәһәтләри дә әлавә етмәлијик. Әввәлән, дастанда Горгуд кечмиш, олуб кечән әһвалатлары данышыр: «Ганы дедиким бәк әрәнләр? Дүнја мәним дејәнләр? Әҹәл алды, јер кизләди, фани дүнја кенә галды. Кәлимли, кедимли дүнја, ахыр, сон учу өлүмлү дүнја». Бундан башга дастанда елә әфсанә, әсатир, әһвалат вә сөјләмәләр вар ки, бунлар доғрудан

да халгымызын гәдим вә кечмиш ән'әнәләрилә бағлы олараг јаранмыш вә дастанда өз јерини тутмушдур. Бунлардан бири «Тәпәкөз» бојудур. Јалныз Тәпәкөзлә бағлы дејил, халгымызын чох гәдимләрдән бәри јаратдығы әфсанә, әсатир вә гәһрәманлыг хатирәләри дастанда топланмышдыр.

Оғуз гәһрәманлары, Дәдә Горгуд вә с. һаггында түркдилли халглар ичәрисиндә чохлу рәвајәтләр јајылмышдыр. Бунлар кениш мә'нада «Оғузнамә» адланыр. «Китаби—Дәдә Горгуд»ун һәр бир бојунун сонунда Горгуд кәлиб оғузнамә гошур. «Оғузнамә» түркдилли халгларын гәдим мүштәрәк јарадычылығыдыр. Сонралар һәр бир халг мүстәгил инкишаф јолуна дүшдүкдән сонра бу мүштәрәк нүмунәләри милли, јерли, етник хүсусијјәтләри әсасында ишләмиш, өз мүстәгил дастанларыны јаратмышдыр.

Дастаны диггәтлә охујанда ајдын олур ки, бурада әһали ән чох көчәри һәјат кечирир, малдарлыгла мәшғул олурмуш. Она көрә дә көчәри патриархал һәјат сүрән инсанларын һәјаты, мүбаризәси, мәишәти, адәт вә ән'әнәси вә дүнјакөрүшү дастанда әсас јер тутмагдадыр. Бунунла јанашы, бурада вәтәнпәрвәрлик, гонагпәрвәрлик, ана вә өвлад мәһәббәти, гадынлара һөрмәт, мүбаризлик, дүшмәнләрә нифрәт, гәһрәманлыг вә с. кими көзәл бәшәри һиссләр дә ифадә едилмишдир.

«Китаби—Дәдә Горгуд» дастанлары нәзм вә нәср һиссәләриндән ибарәтдир. Дастанда дејилир: «Дәдәм Горгуд кәлди, бој бојлады, сөј сөјләди, бу Оғузнамәји дүздү, гошду, белә деди» Бурада «бој» дастанын нәср һиссәсинә дејилир, һәм дә дастан мә'насында ишләнир, «сөј» исә дастанын нәзм һиссәсидир. Мараглыдыр ки, «сөј» сөзүнү академик В. Бартолд, шәргшүнас Е. Росси дә ше'р, мәһны кими тәрчүмә етмишләр. Шүбһәсиз дастанын нәср һиссәси нағыл едилмиш, нәзм һиссәсини исә озанлар гопуз чалыб мүәјјән һава илә охумушлар. Она көрә дә дастанда нәср вә нәзм үзви сурәтдә бир-бири илә бағлыдыр, бири дикәрини тамамлајыр. Нәср һиссәси чох образлы, бәдии бир дилләсөјләнилир. М. Һ. Тәһмасибин јаздығына көрә «Китаби-Дәдә Горгуд» көстәрир ки, бу, һеч дә дастанчылығын илк нүмунәси јох, дөврүнә көрә камил, јүксәк зирвәсидир. Сон заманлар фолклоршүнаслығымызда «Гара Мәлик», «Гараоғлу» кими гәдим дастанларын үзә чыхарылмасы да бу мүлаһизәни тәсдиг едир.

Дастанын тәдгиги тарихи.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ла демәк олар ки бүтүн дүнја мәшғул олур. Чох диггәтәлајигдир ки, илләр кечдикчә дастанын бәдии, естетик, идеја вә тарихи әһәмијјәти даһа чох артыр. Мә'лумдур ки, сон илләрдә бүтүн дүнја фолклора үз чевириб. Фолклор бәшәријјәтин әвәзсиз мә'нәви сәрвәтидир. Дүнја алимләри белә бир гәнаәтә кәлмишләр ки, бу вә ја дикәр бир халгын фәлсәфи, дини, педагожи, етик, естетик вә с. көрүшләринин тәдгиги фолклорсуз кечинә билмәз. Бу бахымдан «Китаби-Дәдә Горгуд» икитәрәфли е'тибарлы мә'нәви абидәдир. Бир тәрәфдән о фолк-

лордур, шифаһи јарадычылыгдыр, халгын бүтүн мә'нәви-естетик идеаллары орада өз бәдии ин'икасыны тапыб, икинчи бир тәрәфдән бу өлмәз абидә—гамус, мә'нәви хәзинә вахтилә јазыја көчүрүлмүш, өзү дә чох гәдимләрдә јазыја көчүрүлмүш вә нечә дејәрләр, сәнәдләшдирилмишдир. Она көрә дә дүнјада бу өлмәз абидәјә әвәзсиз антик бир сувенир кими бахырлар.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын әлјазмасы илк дәфә Алманијанын Дрезден китабханасындан тапылмышдыр. Мәшһур алман шәргшүнасы J. Рејски XVIII әсрдә дастанын әлјазмасына раст кәлмиш, лакин онун дилини лазымынча билмәдијиндән үзәриндә елми иш апармамышдыр. Сонралар әлјазмасы һәмин китабхананын каталогуну тәртиб едән Флејшерин диггәтини чәлб етмишдир. Нүсхәнин үзәриндә Осман пашанын өлүм тарихи (1585) олдуғуна көрә Флејшер ону XVI әср әлјазмалары каталогуна дахил етмишдир.

1815-чи илдә шәргшүнас Ф. Дитс әлјазмасынын үзүнү чыхарараг Берлин китабханасына кәтирмиш вә «Тәпәкөз» бојуну алман дилинә тәрҹүмәси илә бирликдә нәшр етдирмишдир. Ф. Дитс һәмин нәшрә јаздығы мүгәддимәдә «Тәпәкөз» бојуну Һомерин «Одиссеја»сы илә мүгајисә етмиш, һәтта «Одиссеја»нын јарадылмасында бу бојдан истифадә олундуғуну сөјләмәклә әсәрин чох гәдим олмасы мүлаһизәсини ирәли сүрмүшдүр[1].

1859-чу илдә алман шәргшүнасы Т. Нјолдеке дастаны тәрҹүмә етмәјә чалышмыш, лакин јахшы охуја билмәдији үчүн иши тамамламамышдыр. Јарымчыг галмыш бүтүн материаллары өз тәләбәси В. В. Бартолда тәгдим етмишдир. Дастан үзәриндә ингилабдан әввәл ән чох иш апаран да рус академики В. В. Бартолд олмушдур. В. В. Бартолд, демәк олар ки, бүтүн өмрү боју абидәнин үзәриндә чалышмыш, онун тәдгиги вә тәрҹүмәси илә мәшғул олмушдур. В. В. Бартолдун һазырладығы тәрҹүмә там шәкилдә онун өлүмүндән сонра, 1950-чи илдә Низами адына Әдәбијјат Институту тәрәфиндән нәшр едилмишдир.

В. В. Бартолдун мәгаләләриндә диггәти чәлб едән ҹәһәтләрдән бири дастанын јаранма јери барәсиндәдир. О, узун тәдгигатдан сонра белә бир нәтиҹәјә кәлмишдир ки, бу дастан чох чәтин ки, Гафгаз мүһитиндән кәнарда формалаша биләрди[2].

Доғрудан да әсәрдәки һадисәләр әсас е'тибарилә Азәрбајҹанда ҹәрәјан едир. Бурада Кәнҹә, Бәрдә, Нахчыван, Шәрур, Әлинҹә галасы, Көјчә көлү, Дәрәшам, Дәрбәнд вә с. јер адлары гејд олунур. Әмин Абид бураја Мәрдин галасы, Бајбурд һасары, Трабзон, Гарадәниз, Гадлыг дағ, Абхазија, Күрҹүстан ағзы, Көјчә дәнизи вә с. адлары да әлавә едир. О јазыр ки, оғузлар Дәрбәнддән Күрҹүстана кедәркән ахар сулардан кечирләр, «һеч шүб-

[1] Һ. Араслы, Ә. Дәмирчизадә, М. Ариф, М. Һ. Тәһмасиб, Дәдә Горгуд дастанлары. «Коммунист» 1957. 26 март.

[2] *Бах:* В. В. Бартольд. Турецкий эпос и Кавказ. Книга моего деда Коркута, М. 1962, сәһ. 120.

һәсиз бунлар Араз вә Күр нәһрләри вә голларыдыр». Гәһрәманлар ән чох бу јерләрдә фәалијјәт көстәрирләр, онларын гоншулары да күрчүләр, ермәни вә абхазлардыр.

Вахтилә Азәрбајҹана кәлмиш бир чох алим вә сәјјаһлар да Дәдә Горгуд һаггында ешитдикләрини өз әсәрләриндә гејд едиб сахламышлар. Мисал үчүн, 1638-чи илдә Адам Олеари Дәрбәнддә олдуғу заман азәрбајҹанлылардан Дәдә Горгуд һекајәләрини ешитдијини, Газан ханын вә арвады Бурла Хатунун, еләҹә дә Дәдә Горгудун бурада гәбирләри олдуғуну гејд етмишдир. Һәмин әсрин орталарында Шамахыја кәлмиш сәјјаһ Өвлија Чәләби исә өз «Сәјаһәтнамә»синдә Дәрбәнддә Дәдә Горгудун гәбри олдуғуну вә ширванлыларын бу гәбрә бөјүк еһтирам бәсләдикләрини, һәтта е'тигад етдикләрини јазыр.

1916-чы илдә Түркијәдә Килисли Рүфәт дастаны Берлин нүсхәси әсасында әрәб әлифбасы илә илк дәфә нәшр етдирмишдир. 1938-чи илдә исә түрк алими Орхан Шаиг тәрәфиндән әсәр латын әлифбасы илә чап едилмишдир. Бундан сонра М. Ҹевдет, М. Ф. Көпрүлүзадә, Әбүлгәдир Инан, Пертев Наили, М. Кирзиоғлу (1952) вә башгалары дастаны чап етдирмиш вә үзәриндә тәдгигат ишләри апармышлар. Мәшһур түрк алими Мәһәррәм Еркин «Китаби—Дәдә Горгуд»у үч ҹилддә чап етдирмишдир. Бурада дастанын дили, бәдии дәјәри кениш тәдгиг олунур вә әтрафлы шәрһләр дә верилир. Орхан Шаиг дастан үзәриндә тәдгигатлары үмумиләшдирмиш, бу саһәдә дүнја мигјасында апарылан ишләрә нәзәр салмыш вә дастаны мәтнлә бирликдә кениш шәкилдә 1973-чү илдә чап етдирмишдир.

Италија шәргшүнасы профессор Етторе Росси дә дастанын јени бир әлјазмасыны Ватикан китабханасындан тапыб елм аләминә тәгдим етмишдир. Ватиканда олан әлјазмасы XVI әсрә аид едилир. Бурада бир мүгәддимә вә дастанын 6 бoју верилмишдир: «Буғачын бoју», «Газанын евинин јағма едилмәси», «Бамсы Бејрәк бoју», «Урузун әсир олмасы», «Јејрәк бoју» вә «Ич оғузла Даш оғузун вурушмасы».

Рус совет алимләриндән В. М. Жирмунски, А. И. Шербак, А. Г. Тумански, А. Ј. Јакубовски, К. А. Иностранцев, А. Кононов, Ј. Вирсаладзе, А. А. Дивајев вә башгалары бу абидәнин тәдгиг тарихчәсинә гијмәтли әлавәләр етмишләр. Филолокија елмләри доктору Х. Короглы дастан һаггында индијә гәдәр апардығы тәдгигатлары бир монографијада үмумиләшдирмишдир.

Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајҹан алимләри дә бу дастан үзәриндә ҹидди елми тәдгигат ишләри апармышлар. Ә. Султанлы, М. Һ. Тәһмасиб, Ә. Абид, М. Рәфили, М. Сејидов, Ш. Ҹәмшид вә башга алимләримизин елми мәгалә вә китаблары буна ајдын мисалдыр. Һ. Араслы дастаны үч дәфә (1939, 1962, 1978) чап етдирмиш, Ә. Султанлы дастанда олан бир сыра әһвалат вә голларын гәдим јунан фолклору илә сәсләшән ҹәһәтләрини ашкара чыхармышдыр.

Ә. Дәмирчизадә бу абидәнин дили үзәриндә мүшаһидәләр апармышдыр. М. Һ. Тәһмасиб «Китаби-Дәдә Горгуд»ун сон илләрә гәдәрки тәдгигатларыны үмумиләшдирмиш, бојларын идеја вә бәдии хүсусијјәтләрини тәһлил етмиш, әсәрин сонракы Азәрбајҹан дастанларына тә'сирини кениш сурәтдә ајдынлашдырмышдыр.

М. Сејидов дастанын бојларынын мәншәјинә һәср етдији мәгаләләрдә мараглы елми фикирләр сөјләмишдир. О, сонра «Китаби—Дәдә Горгуд»ун Азәрбајҹан мифолокијасы илә әлагәси проблемләрини кениш шәкилдә шәрһ етмишдир. Сон илләрдә Ш. Ҹәмшидин дастанын үзәриндә апардығы тәдгигатлар хүсусилә гејд едилмәлидир. Мүәллиф дастана ики монографија һәср етмиш, Дрезден әлјазмасында көстәрилән Осман пашанын шәхсијјәтини мүәјјәнләшдирмиш, бунунла да әлјазмасынын билаваситә Азәрбајҹанла бағлылығы мулаһизәсини ирәли сүрмүшдүр.

Ш. Ҹәмшид дастанын бүтүн бојларыны ушаглар үчүн ишләјиб садәләшдирмиш вә 1980-ҹи илдә чап етдирмишдир.

Ш. Ҹәмшидин докторлуг дссертасијасы «Китаби-Дәдә Горгуд»ун текстоложи тәһлили адланыр. Бу әсәр алимин 30 иллик ахтарышларынын бәһрәсидир. О, дастанын һәр ики әлјазмасыны диггәтлә өјрәнмиш, мүгајисәләр апармыш, күлли мигдарда сөзләрин јазылышыны дәгигләшдирмишдир. Онун «Китаби—Дәдә Горгуд» монографијасы Анкарада чап олунмушдур (1990).

Сон илләр Дрезден әлјазмасында олан анҹаг индијә гәдәр әһәмијјәт верилмәјән тарихә дә диггәт јетирилмишдир. Араш дырыҹылар бу тарихин 466 олдуғуну ајдынлашдырмышлар. Һәмин һиҹри тарих миладијә чевриләндә 1074-ҹү ил алыныр. Демәли, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун илк әлјазмасынын тарихи бир аз да гәдимләрә апарылыр.

Ики јүз илдир ки, «Китаби—Дәдә Горгуд» дүнја фолклоршүнаслығынын дилиндән дүшмүр. Хүсусилә сон илләр дастаны дүнја халглары өз дилләринә тәрҹүмә едир вә беләликлә дә дастанын тәдгигат хәритәси кенишләнир. «Китаби-Дәдә Горгуд» инкилис, алман дилләринә тәрҹүмә олунмуш, Америкада—Техасда, Лондонда, Сурихдә чап едилмишдир. Дастаны фарс дилиндә исә Тәбриздә Ибн Сина нәшријјаты бурахмышдыр. Хариҹи өлкәләрдә чыхан бир сыра лүғәт вә енсиклопедијаларда да дастан һаггында мараглы гејдләр верилмишдир.

Техасда дастаны инкилис дилинә чевирән Левис Ҹефри мәшһур тарихчи Рәшидәддинә әсасланараг Дәдә Горгуд һаггында белә јазыр: «Дәдә Горгуд 295 ил јашамыш вә оғуз һөкмраны Инал Сыр Јавкуј Хан заманында елчи сифәтилә пејғәмбәрин јанына көндәрилмиш, өзү ислам динини гәбул етмиш, оғузун ханыны да мүсәлман етмишдир».

Белград университетинин профессору Славолјуб. Ҹиндич Орхан Шаиг Көкјајын Китабы әсасында дастаны Серб—Хорват дилинә тәрҹүмә етмишдир (1981) мүгәддимәдә Ҹиндичин белә гејдләри дә вар:

«Китаб тарихчиләрин вә фолклоршүнасларын хүсуси марағына сәбәб олмушдур. Бу да тәсадүфи дејилдир. Дастан бизә гәдим түрк тајфаларынын һәјаты, онларын ичтимаи мүнасибәтләри, ислама гәдәрки дөврә мәхсус әгидә вә инамлары, бә'зиләри феодализм епохасына, бә'зиләри исә бу күнүн өзүнә гәдәр горуныб сахланан хүсусијјәтләри һаггында кениш мә'лумат верән надир јазылы әдәби абидәдир. Бу китаб бәдии әсәр кими даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бурада гәһрәманлыг сүжетләри халг сәнәткарларынын бир нечә әср әрзиндә епик ән'әнәләри јараданларын вә горујуб сахлајанларын маһир сәнәтини өзүндә тәчәссүм етдирир».

«Китаби-Дәдә Горгуд» тәдгиг олундугча бизә јахынлашыр. «Китаби—Дәдә Горгуд» тәдгиг олундугча, тәдгигаты дәринләшдикчә биз өзүмүзү даһа јахшы таныјыр, өјрәнирик. Она көрә дә бир тәрәфдән дастан елми чәһәтдән өјрәнилир, гәдим е'тигад, адәт вә ән'әнә, мифолокија тапылыр, ајдын олур ки, «Китаби—Дәдә Горгуд» бизим бүтүн мә'нәви аләмимизә өз тә'сирини көстәриб. «Китаби—Дәдә Горгуд» бир гәдим әлјазмасында јашајыр, бир дә бизим фолклорумузда, јазылы вә шифаһи әдәбијјатымызда.

Дастан һаггында Б. Ваһабзадә, Нәби Хәзри, Анар кими көркәмли сәнәткарлар ахтарышлар апарыб өз мүлаһизәләрини сөјләјирләр. Н. Хәзри дастан мотивләри әсасында «Сыјрылмыш гылынч» пјесини дә јазмышдыр. Анар 6 ил дастаны өјрәнмәклә мәшғул олмушдур. Ики серијалы «Дәдә Горгуд» кино филмини чәкмишдир. Нәһајәт «Дәдә Горгуд» дүнјасы адлы көзәл елми бир әсәр јазмышдыр. Јазычыларымызын дастана мүрачиәти тәсадүфи дејилдир. Бу да әввәлчәдән мөвчуд олан бир ән'әнәдир. М. Рзагулузадәнин «Ана үрәји, дағ чичәји», Ә. Дәмирчизадәнин «Гарача чобан» әсәрләрини јада салаг. «Китаби-Дәдә Горгуд» бизим һәјат китабымыз, гамусумуздур. «Китаби-Дәдә Горгуд» бизим фәхримиз, гүрурумуздур. Тәсадүфи дејилдир ки, Азәрбајчан Республикасы «Китаби—Дәдә Горгуд енсиклопедијасы јаратмаг һаггында гәрар гәбул етмишдир.

Дастанын бојлары. «Китаби—Дәдә Горгуд» 12 бојдан вә бир мүгәддимәдән ибарәтдир. Мүгәддимәдә әсас е'тибарилә Дәдә Горгуд тә'рифләнир, онун нәсиһәтамиз төвсијәләри вә мүдрик халг ифадәләри верилир. Мараглыдыр ки, бу афоризмләрин чохусу һал-һазырда аталар сөзү вә мәсәл кими халг ичәрисиндә долашмагдадыр. «Китаби—Дәдә Горгуд»дакы 12 бојун һәр бириндә бир гәһрәманын икидлији нағыл едилир. Дастанда тәсвир едилән гәбилә—тајфанын башында ханлар ханы Бајындыр хан дурур. О, көстәришләр верир, мәчлисләр гурдурур, оғуз гәһрәманларына башчылыг едир вә с. Анчаг дастанын әсас гәһрәманы Газан хан вә башга икидләрдир. Онлар харичи басгынчылара гаршы вурушур, вәтән ел уғрунда мүбаризә апарырлар.

Дәдә Горгуд дастанынын бојлары халг һәјатынын мүхтәлиф

саһәләрини әһатә едир. Бурада јалныз вәтән јолунда мүбаризә, мүһарибә дејил, халгын мәишәти, севкиси, арзусу, адәт-ән'әнәләри вә с. илә әлагәдар мүһүм мәсәләләр дә өз бәдии эксини тапмышдыр.

«Дирсә хан оғлу Буғачын боју»нда гәһрәман нәзир-нијаздан сонра дүнјаја кәлир. Бојда тәсвир едилир ки, «Ханлар ханы хан Бајындыр илдә бир кәрә тој едиб оғуз бәјләрини гонагларды». Јенә Бајындыр хан бир мәчлис тәшкил едир, бүтүн бәјләри ораја чағырыр. Оғлу оланы ағ отаға, гызы оланы гырмызы отаға, өвлады олмајаны исә гара отаға јерләшдирирләр. Дирсә хан адлы бир нәфәри дә гара отаға апарырлар. Бундан хан чох мә'јус олур, әһвалаты хатунуна сөјләјир. Хатун белә мәсләһәт көрүр ки, ач көрсә дојурсун, јалынчыг көрсә дунатсын, борчлуну борчундан гуртарсын, тәпә кими әт јығыб, көл кими гымыз сағдырсын, улу тој еләсин...

Беләликлә, Дирсә ханын бир оғлу олур. 15 јашына чатаркән бу икид Бајындыр ханын чамаата һүчум чәкән гызмыш буғасы илә дөјүшүр, ону өлдүрүр. Дәдә Горгуд икидә Буғач адыны гојур. Буғачын гәһрәманлығы Дирсә ханын гырх икидинин хошуна кәлмир. Она һәсәд апарырлар. Нәһајәт, онларын хәјанәти нәтичәсиндә Дирсә хан овда өз оғлуну ағыр јаралајыр. Буғачын анасы 40 инчә белли гызла кедиб өвладыны тапыр, Хызырын мәсләһәти илә анасы Буғачы сағалдыр. Бу дәфә дә 40 намәрд Дирсә ханын өзүнү мәһв етмәк истәјир. Лакин Буғач атасыны хилас едир.

Бу бојда, ананын өз оғлунун јолуну көзләмәси, сонра да кедиб ону хилас етмәси чох тә'сирли тәсвир едилмишдир. Ананын өвладына олан сонсуз мәһәббәти, онун кечирдији һәјәчанлар, изтираблар бу бојда чох көзәл верилмишдир. Буғачын гәһрәманлығына, онун ата вә анасына олан мәһәббәтинә һәср едилән тәсвирләр дә марагла охунур.

«Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунда көстәрилир ки, Газан ханын овда олдуғуну часуслар дүшмәнә хәбәр верир. Онлар кәлиб Газан ханын вар-дөвләтини, мал-гарасыны, ат вә дәвәләрини апарыр, анасыны, арвады—сачы узун Бурла Хатуну вә оғлу Урузу әсир едирләр. Бундан хәбәр тутан Газан хан Гарача Чобанын көмәји илә дүшмәнләри тапыр, бөјүк саваш олур. Газан хан өз тәрәфдарлары илә гәләбә чалыб кери дөнүр. Дәдә Горгуд кәлиб шәнлик кечирир, бу әһвалатлардан «Оғузнамә» дүзәлдир, өз нәсиһәтләри илә динләјичиләрә хејир-дуа верир.

Бојдакы әсас идеја вәтәнпәрвәрликдир. Газан хан өз јурдуну горујур, дүшмәнләрин гәфил басгыныны ешидән бүтүн оғуз баһадырлары ајаға галхыр. Газан ханын анасы, арвады, оғлу вә башга адамлар әсирликдән хилас едилир. Һәмин бојда ана-өвлад мәһәббәтиндән, намус, исмәт мүдафиәсиндән хүсуси бир еһтирасла бәһс олунур. Мәсәлән, дүшмәнләр Газан хандан интигам алмаг үчүн онун әсир алынмыш арвадыны мәчлисә кәти-

риб шәраб пајлатмаг истәјирләр. Лакин гырх инчә белли гыз һамысы бир ағыздан өзләринин Бурла Хатун олдуғуну дејирләр. Белә олдугда Шөклү Мәлик тапшырыр ки, Газанын оғлу Урузу доғрајыб әтиндән говурма һазырласынлар, ким јемәсә, демәли, о, Урузун анасыдыр. Ана өвладыны чох севир, онун өлүмүнә һеч вәчһлә разы ола билмир. Анчаг намус мүгәддәсдир. Она көрә дә Уруз анасына мәсләһәт көрүр ки, башгалары онун әтиндән бир тикә јесә, о ики тикә јесин. Дүшмәнә баш әјмәк, она тәслим олмаг, намусу сатмаг олмаз.

Бурада бир чәһәт дә диггәтәлајигдир. Газан хан өз анасыны вар-дөвләтдән, бүтүн әсирләрдән әзиз сајыр, дүшмәнә чатан кими ағ бирчәкли анасыны тәләб едир. «Мәрә Шөклү Мәлик! Ағыр хәзинәм, бол ахчамы кәтирибсән—сәнә хәрчлик олсун, Гырх инчә белли гызла Бурла Хатуну кәтирибсән—сәнә јесир олсун. Гырх ијидлә оғлум Урузу кәтирибсән—гулун олсун. Товла-товла шаһбаз атларымы кәтирибсән—сәнә минәт олсун, Гарычыг анамы кәтирибсән, мәрә кафир! Анамы веркил мана, савашмадан, вурушмадан гајыдајым, кери дөнәјим, кедәјим».

Бүтүн бунлар халгын гәдим адәт-ән'әнәләри, дүнјакөрүшү, вәтәнпәрвәрлији һаггында да чанлы тәсәввүр јарадыр.

«Дәдә Горгуд»да ән ширин вә мараглы бојлардан бири дә «Бамсы Бејрәјин боју»дур. Бојун әввәлиндә јенә Бајындыр ханын тәшкил етдији бөјүк бир мәчлис тәсвир олунур. Мәчлисдәки Бајбура ханын вә Бајбечан ханын өвлады јохдур. Күјә «о заман оғуз бәјләринин алгышы алгыш, гарғышы гарғыш иди». Она көрә онлар һәр ики хана өвлад арзулајырлар. Бир мүддәтдән сонра Бајбура ханын оғлу, Бајбечан ханын исә гызы олур. Ушаглар бир-бириндән хәбәрсиз бөјүјүрләр. Бајбура хан өз бәзирканларыны Рум елинә көндәрир ки, оғлу бөјүјәнә гәдәр онун үчүн орадан әрмаған кәтирсинләр. Бәзирканлар 16 илдән сонра гајыдырлар. Артыг Бејрәк бөјүмүшдүр. Бәзирканлар кери дөнәркән дүшмәнләр һүчум едиб онларын кәтирдији һәдијјәләри алырлар. Бу заман Бејрәк дүшмәнләри мәғлуб едиб бәзирканларын малларыны өзләринә гајтарыр. Бу һадисәдән һали олан Бајбура чох севинир. Дәдә Горгуду чағырырлар. О, кәлиб хејирдуа верир вә оғланы Бамсы Бејрәк адландырыр. Бундан сонра дастанда Бејрәклә Бајбечан гызы Банычичәјин илк көрүш сәһнәси тәсвир едилир. Онлар бир-бирини таныјыр, әһд-пејман бағлајырлар. Лакин дүшмәнләр Бамсы Бејрәји гырх икиди илә бирликдә әсир едиб галаја салырлар. Бејрәк 16 ил гүрбәтдә галыр.

Јаланчы оғлу Јалынчыг дејилән бир нәфәр Бејрәјин өлүм хәбәрини кәтирир вә Банычичәји алмаг үчүн һазырлашыр. Ағламагдан Бејрәјин атасынын көзләри кор олур. Једди бачысы ағ чыхарыб гара кејир. Гүрбәт елдә бу һадисәни ешидән Бејрәк дүшмән гызынын көмәји илә зиндандан гуртарыб вәтәнинә дөнүр. Онун кәлмәси, бачылары илә сөһбәти, озан палтарында көрдүјү ишләр бу бојун ән тә'сирли вә мараглы сәһнәләриндәндир. Нәһајәт, Бејрәк Банычичәјин тој мәчлисинә кәлиб чыхыр. Ону

бурада Дәли озан адландырырлар. Газан хан ичазә верир ки, Дәли озан һарада истәсә чалыб охусун. Бејрәк гадынларын мәчлисини сечир. Өз нишанлысыны танырыр вә мәчлис әһли, оғуз бәјләри, Газан хан, һамы Дәли озанын Бејрәк олдуғуну билирләр. Һәгигәт ајдынлашыр, Бејрәк јаланчы оғлу Јалынчығын тәгсириндән кечир, кедиб әсирликдә олан 40 јолдашыны азад едиб кәтирир. 40 күн, 40 кечә тој едиб Банычичәклә хошбәхт јашајырлар.

Гыса мәзмунуну данышдығымыз бу бој бир чох Азәрбајҹан нағыл вә дастанларымызын јаранмасына, онларын бә'зи епизодларына өз тә'сирини көстәрмишдир. Бојун әсасына нишанлынын өз севкилисинин тојуна кәлиб чыхмасы сүжети гојулмушдур. Мә'лумдур ки, бу бир чох дүнја халгларынын епосларында көрдүјүмүз сүжетә бәнзәјир. Мәсәлән, «Одиссеја» әсәриндә Одиссеј дә 20 илдән сонра гајыдыр. Бејрәк кими ону да танымырлар вә с.

Дастанда олан белә гәдим епизод вә сүжетләр әсәрин һәгигәтән, гәдим тарихә малик олдуғуну, бурада гәдим халг әфсанә вә әсатирләриндән истифадә едилдијини сүбут етмәкдәдир. Мараглыдыр ки, бу бој бәјләрин һәјатынын тәсвири илә башлајыр. Лакин сонра һадисәләр, үмумијјәтлә, сырф инсани һисс вә һәјәчанларын, изтирабларын, аилә вә мәишәт мәсәләләринин тәсвири илә гуртарыр. Әдаләт, һәгигәт, һуманизм тә'рифләнир, јалан, хәјанәт, гулдурлуг исә писләнир. Тәсадүфи дејилдир ки, һәмин бојун тә'сири илә сонралар «Ашыг Ғәриб» кими көзәл дастанымыз формалашмышдыр.

«Духа гоча оғлу Дәли Домрул» да дастанын мараглы бојларындадыр. Бојда көстәрилир ки, Дәли Домрул бир гуру чајын үзәриндә көрпү салыр, көрпүдән кечәндән отуз ахча, кечмәјәндән исә дөјә-дөјә гырх ахча алыр. Сәбәбин сорушанда чаваб верир ки, елдә мәндән дәли, күчлү вармы ки, чыхсын габаға, мәним баһадырлығым Рума, Шама јајылмышдыр. Бир күн көрпүнүн јанында јахшы, көзәл бир икид чан верир. Гоһумлары ағлашанда Дәли Домрул сорушур ки, бәс икиди ким өлдүрдү, «алганадлы Әзраил»—дејә чаваб верирләр. Дәли Домрул Әзраил һаггында илк дәфә иди ки, ешидирди. О, аллаһа јалварыр ки, Әзраили онун көзләри өнүнә кәтирсин, мәгсәди одур ки, Әзраиллә савашсын, бир дә о, јахшы ијидин чаныны ала билмәсин.

Домрулун бу сөзү аллаһа һеч хош кетмир. Әзраилә әмр едир ки, кедиб икиди горхутсун, сонра да чаныны алсын. Бир күн Домрул гырх јолдашы илә шәнлик едәркән гәфләтән Әзраил кәлир, ону горхудур. Әзраил она дејир, мәнлә савашмаг истәјирдин, кәлмишәм, сәнин чаныны алам, чаныны верирсән, јохса мәнимлә чәнкә кирирсән? Домрул Әзраили илк дәфә көрүрдү, јолдашларына дејир ки, гапы-пәнчәрәләри бағлајын, мән ону өлдүрүм, бир дә јахшы икидләрин чаныны алмасын. Әзраил бир көјәрчинә дөнүб пәнчәрәдән учуб кедир. Дәли Домрул әлини әлинә вуруб «гас-гас» күлүр».

Бир күн овдан гајыдаркән Әзраил Дәли Домрулун атынын көзүнә көрүнүр, ат һүркүр, ону јерә атыр. Әзраил Дәли Домрулун синәсинә чөкүр. О, Әзраилә јалвармаға башлајыр, бағышланмасыны хаһиш едир. Әзраил исә она дејир ки, мәнә јох, аллаһа јалвар.

Дәли Домрул өјрәнир ки, чаны вериб алан аллаһ тааладыр. О, аллаһла хәбәрләшир, ону учалардан уча адландырыр вә јалварыр ки, алырса онун чаныны елә аллаһ өзү алсын. Дәли Домрулун сөзләри аллаһа хош кәлир. Әзраилә дејир ки, Домрул мәним бирлијими билдисә, онда гој чан әвәзинә чан версин. Дәли Домрул әввәлчә атасынын, сонра анасынын јанына кәлир, дәрдини онлара данышыр, ата-анасы исә «дүнја әзиз, чан ширин» дејә имтина едирләр. Бу заман Әзраил јенә Домрулун башынын үстүну кәсир. О исә Әзраилә јалварыр ки, «јад гызы һалалым вар, ики оғланчығым вар», онларла һалаллашым, чанымы сонра ал. Домрул бүтүн әһвалатлары һалалына данышыр вә сон сөзу бу олур:

Көзүн кими тутарса,
Көнлүн кими севәрсә,
Сән она варғыл!
Ики оғланчығы өксүз гојмағыл

Өврәт исә онсуз јашамаг истәмәдијини сөјләјир. Домрул аллаһа јалварыр ки, онларын икисинин дә чаныны биркә алсын. Бунларын һәрәкәти аллаһын хошуна кәлир. Әзраилә әмр едир, гочаларын чаныны алсын. Чаванлара исә јүз гырх ил өмүр верир. Бундан сонра Дәдә Горгуд кәлир, бој бојлајыр, сөј сөјләјир вә бу дастаны Дәли Домрула итһаф едир.

Бу бојдан көрүнүр ки, ислам дини һәлә халгын бүтүн тәбәгәләри ичәрисиндә кениш јајылмамышдыр. Аллаһдан, Әзраилдән хәбәри олмајан икидләр һәлә дә ел арасында долашмагдадырлар. Белә адамлара каһинләр аллаһын мө'чүзәләри һаггында епизодлар данышыр, сон анда онлары да ислам динини гәбул етмәјә чағырырдылар.

Бу бојда дүнја халглары ичәрисиндә јајылмыш ики сүжет вардыр. Онлардан бириси гәһрәманын Әзраиллә мүбаризәсидир. Мә'лумдур ки, бу, хүсусилә јунан әсатириндә кениш јајылмышдыр. Икинчи сүжет исә арвадынын өз чаныны әринә гурбан вермәсидир ки, бу сүжет дә гәдим јунан әсатириндән көтүрүлмүш вә ерамыздан әввәл IV әсрдә јашамыш јунан драматургу Еврипидин «Алкеста» әсәриндә ишләнмишдир.

«Ганлы Гоча оғлу Гантуралынын боју»нда гоча ата оғлуна мүрачиәтлә дејир: «Атам өлүб јерини мән тутмушам. Мән өләндә дә јерими сән тутмаг үчүн кәрәк евләнәсән». Гантуралы исә чавабында дејир ки, Оғузда мәнә лајиг гыз јохдур. Атасынын «нечә гыз истәјирсән?» суалына чаваб олараг о, дејир: «Мән јеримдән дурмадан ол дурмуш ола. Мән гарагоч атыма минмәдән ол минмиш ола. Мән ганлы кафир елинә вармадан ол вармыш,

мәнә баш кәтирмиш ола». Ата чаваб верир ки; оғул, гыз көрмәк сәндән, мал-риза вермәк исә мәндән. Ганлы гоча бир дә Ич вә Даш оғузу ахтарыр, оғлу истәдији кими гыз тапа билмир. Орадан Трабзона јола дүшүр. Трабзон тәкурунун (һөкмдарынын—ред.) Селчан Хатун адлы бир гызы вар иди. О, икидләрин күчүнү сынајырды. Ону алмаг истәјән әввәлчә буға илә, сонра асланла, нәһајәт исә буғра (дәвә) илә вурушмалы иди. Мәғлуб оланларын башы кәсилирди. Беләликлә, отуз ики икидин башы бүрчдән асылмышды. Бунлар һәлә јалныз буға илә дөјүшдә мәғлуб олмушдулар. Аслан вә дәвәјә һеч нөвбә белә чатмамышды. Инди Гантуралы да бунларла дөјүшмәли иди. Бунлары Ганлы гоча көрүб ваһимәјә дүшүр, оғлуну бу јолдан дөндәрмәјә чалышыр. Лакин Гантуралы мәгсәдиндән дөнмүр. Атасынын, анасынын әлини өпүб јола дүшүр. Гантуралы ачыг мејданда дөјүшмәли иди. Селчан Хатун мејданын кәнарында көшк тикдирмишди. Јанында олан гызлар ал кејиндикләри һалда, Селчан хатун сары кејинмишди. Гара шапкалы тәкүр исә башда әјләшмишди. Тәкүрүн әмри илә Гантуралынын палтарыны тамам сојундурурлар. О, белинә боз бағлајыб мејдана кирир. Гантуралыны көрән кими Селчан хатун она ашиг олур. Гантуралы дәмир зәнчирли буғаны өлдүрүр. Буну көрән тәкүр «гызы верин, апарсын» дејир. Анчаг тәкүрүн гардашы оғлу разы олмур, ахыра гәдәр вурушсун дејир. Гантуралы аслана, дәвәјә дә галиб кәлир. Онда тәкүр дејир: «валлаһ бу јикиди көзүм көрдү, көнлүм севди».

Селчан хатуну Гантуралыја верирләр. Онлар једди күн, једди кечә јол кәлиб Оғузун сәрһәддинә чатырлар. Гантуралы гырх јолдашына дејир ки, кедин атамы, анамы муштулугласын. Онлар Оғузун кәнарында «дурналы, турачлы, кәкликли, сојуг булаглы, чајыр, чәмәнли бир јердә» динчәлирләр. Гантуралыны јуху тутур. «О заман Оғуз јикидләринә нә гәза кәлсә јухудан кәлирди». Селчан хатун исә атлары јәһәрләјир, силаһланыр, һүндүр јерә чыхыб кешик чәкир. Тәкүр, гызыны вердијинә үчүн пешман олур, онларын далынча алты јүз гошун көндәрир. Гошуну көрән Селчан хатун Гантуралыны ојадыр, дүшмәнлә вурушмаға башлајырлар. «Селчан хатун гачаны говмады, аман дејәни өлдүрмәди». Елә санды ки, јағы басылды. Гантуралыны да итирди. Бу заман Гантуралынын атасы, анасы кәлиб оғлуну ахтарырлар. Селчан хатун онлары танырыр. Гантуралыны ахтармаға кедир. Көрүр ки, онун атыны охламышлар, өзүнү јараламышлар. Селчан хатун јағыларла јенидән дөјүшүр. Гантуралы әввәлчә ону танымыр. Сонра икиси бирликдә дүшмәнлә вурушур, галиб кәлирләр. Гантуралы дүшүнүр ки, Селчан хатун ону өлүмдән хилас етдијини данышыб, Оғузда өјүнәчәк. Бу исә она ар кәлир вә Селчан хатуну өлдүрмәк истәјир. Онлар дөјүшмәли олурлар. Селчан хатун ох атыб Гантуралыны горхудур. Бундан сонра онлар барышыр вә Оғуза кәлирләр. Дәдә Горгуд гопуз чалыб онлара хејир-дуа верир.

Бу бојда гәдим нағыл вә дастанларла әлагәдар бир нечә сүжет сахланмышдыр. Онлардан бири нишанланмадыр. Мә'лумдур ки, бу сүжетин өзү дә мүхтәлиф вариант вә шәкилләрдә ишләнмишдир. Бурада ата оғул үчүн гыз ахтарыр, нишанланма да мүәјјән манеәләри дәф етмәк шәклиндә тәсвир олунмушдур. Гызын бу јолла икид, чәсур нишанлы ахтармасы бир сыра нағыл вә дастанларымызда тәсвир олунмушдур. Һәтта Н. Кәнчәви дә белә нағыллардан өз јарадычылығында истифадә етмишдир. Буна охшар бир сыра сүжетләр исә мәһз гәһрәманла гыз арасында олан јарыш, мүсабигә үзәриндә гурулур. Бамсы Бејрәк бојунда, еләчә дә «Шаһ Исмајыл» дастанында бу сүжетләрә раст кәлирик. Белә јарышлар даһа сонракы дастанларымызда саз вә сөз јарышы үзәриндә гурулур. «Валеһ вә Зәрникар», «Рејһан» вә с. дастанлар буна мисал ола биләр.

Бир чәһәтә дә диггәт едәк. Бојда тәсвир едилир ки, дәмир зәнчирдән буғаны бурахырлар, «буға бујнузу илә бир мәрмәр дашы јоғурду», «пендир кими дидди». Буну көрән гырх икид ағлајыр. Гантуралы исә онлара мүрачиәтлә: «нијә ағларсыз, голча гопузу көтүрүн, ојун мәни» дејир. Бундан сонра Гантуралы асланла вә дәвә илә дөјүшдән әввәл ејни сөзләрлә икидләрә мүрачиәт едир. Көрүндүјү кими, бурада гопуз, сөз мүгәддәслик, уғур рәмзи кими көстәрилир. Һәм дә, көрүнүр, оғуз гәһрәманлары дөјүшдән габаг гопуз чалар, гәһрәманлыг маһнылары охујармышлар. Гопуз вә маһнынын сәдалары алтында онлар гәләбә чалармыш. Сонралар бу ән'әнәләр өзүнү «Короғлу» дастанында даһа ајдын көстәрмишдир. Короғлу өзү саз чалан, көзәл сәслә охујан ашыгдыр. О, әввәлчә саз чалыб охујар, сонра исә Мисри гылынчы чыхарыб дөјүшә кирәр, гәләбә чаларды.

Бу бојдакы һадисәләр «Короғлунун Әрзурум сәфәри» голундакы кими инкишаф етдирилмишдир. «Короғлу» дастанында Дәмирчиоғлу Әрзурума кедир. Чәфәр пашанын пәһләваны Гара пәһләванла мејданда күләшир, чох чәтинликлә она гәләбә чалыр. Телли ханымы алыб кери дөнүр, Чәнлибелин сәрһәдиндә динчини алыр, јухуја кедир. Телли ханым ону ојатмадан Чәфәр пашанын гошунлары илә вурушур. Нәһајәт, Дәмирчиоғлу да дөјүшә киришир. Ону јаралајырлар. Короғлу кәлиб онлары хилас едир. Бу хүсусијјәтләр «Китаби—Дәдә Горгуд» бојларынын Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын башга жанрларына мүһүм тә'сир етдијини көстәрир.

«Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси боју» да дастанын мүһүм голларындан биридир. Өзү дә дикәр бојлардан өз гәдимлији, бир сыра гәдим әфсанә вә әсатирләрлә бағлылығы бахымындан сечилир. Бој ики бир-бирилә бағлы сүжетлә башлајыр: бунлардан бири Басатла, о бириси исә Тәпәкөзлә әлагәдардыр. Нәтичә е'тибары илә һәр ики сурәт һаггында олан әһвалатлар үмуми ахына говушур вә беләликлә дә өз композисијасы, мәзмуну е'тибарилә чох мараглы бир бој алынмыш олур. Бојун гыса мәзмуну беләдир: Күнләрин бир күнү Оғуз елинә јағы һүчум едир,

ел өз јериндән көчүр, гачһагачда Арузун көрпә оғлу көчдән дүшүр. Ону бир аслан көтүрүр, сүд вериб бәсләјир. Оғуз бир мүддәтдән сонра јенә јатағына гајыдыр. Илхычы хәбәр кәтирир ки, гамышлыгдан бир аслан чыхыр, адама охшајыр, анчаг һејван кими јеријир, ат басыр, ган сүмүрүр. Аруз дејир ки, бу, мәним оғланчығым олачагдыр. Оғланы асландан алыб Аруза верирләр, анчаг о, инсанлар арасында јашаја билмир, јенә мешәјә гачыр. Дәдә Горгуд кәлир, ону баша салыр ки, сән инсансан, инсанлар арасында јашамалысан, улу гардашынын ады Гыјан Сәлчугдур, сәнин адын да Басат олсун.

Икинчи бир әһвалат исә Оғузун Сары чобаны илә әлагәдар баш верир. Гојун отаранда чобан пәри гызларыны көрүб бирини тутур. Пәри гызы кедәркән дејир: «Чобан, ил тамам олчаг мәндә әманәтин вар, кәл ал. Амма Оғузун башына завал кәтирдин». Доғрудан да, бир илдән сонра јајлаға көчәндә чобан бир јығнаға раст кәлир, сапанынын дашы илә вурдугча, јығнаг бөјүјүр, о, горхуб гачыр. Сонра Бајындыр хан оғуз бәјләрилә сејрә чыханда һәмин јығнаға раст кәлир. Бәјләр вурдугча јығнаг бөјүјүр, Аруз гоча өз маһмызы илә јығнағы дешир, көрүрләр ки, онун ичиндән бир оғлан чыхды. Анчаг тәпәсиндә тәкчә бир көзү вар. Арузун арзусу илә Тәпәкөзү дә она верирләр ки, Басатла бирликдә бөјүтсүн. Дајә кәтирирләр. «Тәпәкөз бир сорду—оланча сүдүн алды, ики сорду—ганын алды, үч сорду—чанын алды». Тәпәкөз бүтүн дајәләри һәлак едир. Сонра она һәр күн газанларла сүд верирләр. Беләликлә, Тәпәкөз бөјүјүр. Оғланчыгларла ојнајанда «киминин бурнун, киминин гулағын јемәјә башлајыр». Арузун нәсиһәтләри һеч бир нәтичә вермир. О, мәчбур олуб Тәпәкөзү евдән говур. Елә бу заман анасы кәлиб Тәпәкөзүн бармағына бир үзүк тахыр вә дејир: «Оғул! Сәнә ох батмасын! Тәнин гылынч кәсмәсин!». Тәпәкөз Оғуздан чыхыб Гара дағда мәскән салыр, һәрами олур, кечәнләри һәм сојур, һәм дә тутуб јејир.

Сонра Тәпәкөз Оғуза һүчум еләјир. Бир ағачы көкүндән чыхарыб атыр вә әлли-алтмыш адамы һәлак едир. Һәтта адлы-санлы баһадырлары да өлдүрүр. Бунларын ичәрисиндә Газанын гардашы Гаракүнә, Дөзән оғлу Алп Рүстәм, Дәмир донлу Мумаг, бығы ганлы Бәјдуз Әмән вә бир чох башгалары вар иди. Тәпәкөзүн әлиндән Аруз гоча ган гусур; оғлу Гыјан Сәлчугун өдү јарылыр. «Алплар башы Газана зәрб урду, дүнја башына дар олду» вә с. Оғуз једди дәфә гачыб Тәпәкөзүн әлиндән гуртармаг истәјир, һәр дәфә Тәпәкөз елин габағыны кәсиб кери, өз јеринә гајтарыр. Нәһајәт, Дәдә Горгуду чағырырлар, кәсим кәсмәсини хаһиш едирләр. Беләликлә, Тәпәкөз күндә Оғуздан ики адам вә беш јүз гојун алыр. Онун ашыны биширмәк үчүн исә Дәдә Горгуд Јүклү гоча вә Јапаглы гочаны Гара дağа көндәрир, «Дөрд оғлу олан үчүнү верир, үч оғлу олан икисини верир».

Бир күн бир гоча гарынын јеканә оғлуна нөвбә чатыр, гары көзү јашлы ахтарыб Басаты тапыр, дәрдини она сөјләјир. Ба-

сат евинə дөнүр. «Јеләјиндән бир тутам ох чыхарды, белинә сохду, гылынчын һәмаил гушанды, јајын гарысына бурахды, әтәкләрин гыврады, бабасынын, анасынын әлин өпдү, һалаллашды: Хош галын—деди». Сонра Басат Тәпәкөзүн олдуғу Саллагхана гајасына кәлир. Басаты көрәркән Тәпәкөз гас-гас күлүр вә дејир ки, «оғуздан јенә бизә бир түрфәндә гузу кәлди».

Басат гочалардан өјрәнир ки, Тәпәкөзүн јалныз көзү әтдәндир. О, шиши очаға гојуб гыздырыр вә јухуда икән Тәпәкөзүн көзүнә басыб ону кор едир. Бундан сонра Тәпәкөзлә Басатын вурушмасы башланыр. Аслан сүдү илә бәсләнән Басат Тәпәкөз гаршысында чох ачиз иди. Өз күчү, гүввәси илә она һеч вәчһлә гәләбә чала билмәзди. Она көрә дә бурада Басат фәнд ишләтмәли олур. Тәпәкөз мағаранын ағзыны кәсиб гојунлары бир-бир јохлајыб бурахмагда икән Басат бир гочу кәсиб, дәрисинә кирир вә Тәпәкөзүн әлиндән гачыб гуртарыр.

Сонра Тәпәкөз Басаты анасынын вердији үзүклә алдатмаг истәјир, бир шеј һасил олмур. Тәпәкөз Басаты бир күнбәзә апарыр, орада онун алтун-ахчасы топланмышды. Басат анбара кирән кими Тәпәкөз гапылары бағлајыр, бурадан да Басат бир тәһәр гуртарыр. Нәһајәт, Тәпәкөз дејир ки, орада ики гылынч вар, бири гынлы, о бириси исә гынсыздыр. Јалныз о гынсыз гылынч мәним башымы кәсәр. Басат көрүр ки, гылынча јахынлашмаг мүмкүн дејил. О, зәнчирдән асылы һалда тәрпәнир. Басат охла зәнчири гырыб, гылынчы көтүрүр. Бу јерә гәдәр Тәпәкөз дүшмәнинин Басат олдуғуну билмир, көзләри кор олдуғуна көрә ону көрмүр. Тәпәкөз Басата мүрачиәт едәрәк онун ким олдуғуну сорушур. Басат исә чавабында дејир:

Габа аләм көтүрән ханымыз Бајындыр хан,
Гырыш күнү өндән тәпән алпымыз Салур оғлу Газан,
Анам адын сорар олсан, Габа Ағач,
Атам адын дејирсән Гоған Аслан,
Мәним адым сорарсан Аруз оғлу Басатдыр.

Тәпәкөз Басаты танıјыр, ондан аман истәјир, «гардаш, мәнә гыјма» дејир. Басат исә Тәпәкөзүн бүтүн вәһшиликләрини, азғынлығыны, елә кәтирдији фәлакәтләри бир даһа јада салыр, онун өлүмә лајиг олдуғуну дејир. Сонра Басат Тәпәкөзү өз гылынчы илә өлдүрүр, сүрүјүб мағаранын гапысы ағзына кәтирир. Оғуз елинә хәбәр чатыр. Дәдә Горгуд кәлиб «шадлыг чалыр».

«Китаби—Дәдә Горгуд»ун бир чох тәдгигатчылары, о чүмләдән В. В. Бартолд, В. М. Жирмунски вә башгалары бу сүжетин гәдим әсатирләрлә бағлы јарандығыны сөјләмишләр. «Бу бој башгаларындан фәргли олараг, дүнја халгларынын фолклору илә чох кениш әлагәјә маликдир. Бу сүжетин оғузларла кенетик чәһәтдән гоһум олан, һәм дә гоншу олан Орта Асија, Гафгаз, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләри халглары фолклорундан башга, оғузларла һеч әлагәси олмајан франсыз, италјан, алман, скан-

динавија халгларында, еләчә дә јунан, фин, славјан халгларында 200-дән артыг версија вә варианты вардыр» (19, 134).

Мә'лумдур ки, бу бој һаггында илк мүлаһизә сөјләјән алман шәргшүнасы Ф. Дитс олмушдур. О, Дрезден әлјазмасындан көтүрүб Тәпәкөз бојуну алман дилинә тәрчүмә етмиш вә демишдир: «Бурдакы Тәпәкөз башга сиклоплара, һәм дә Һомерин сиклопуна бүтүн чәһәтләрилә бәнзәјир. Анчаг Оғуз сиклопу јунанларынкындан алынма дејил, јунанларынкы бунун тәглидидир» (14, 63). Бунун үчүн Дитс бир нечә дәлил кәтирир. Онлардан бири будур ки, «Шәрг јунан ше'ријјәтини танымамышдыр». Әлбәттә, бу типли мүлаһизәләрин тәсдиги үчүн кәркин ахтарыш вә арашдырмалар лазымдыр. Анчаг мәсәлә бурасындадыр ки, Дитс кими танынмыш бир шәргшүнасын Тәпәкөз һаггында белә бир фикри сүбут едир ки, доғрудан да, Оғуз Тәпәкөзү гәдим вә орижиналдыр.

Профессор Ә. Султанлы «Китаби-Дәдә Горгуд»а һәср етдији гијмәтли тәдгигатында Һомерин «Одиссеја»сында олан Полифемлә Тәпәкөзү нисбәтән тәфсилаты илә мүгајисә етмиш, чох мараглы нәтичәләрә кәлмишдир. Мүгајисәләр көстәрир ки, «Одиссеја» вә «Тәпәкөз» боју арасында һәм охшарлыг, һәм дә фәргли чәһәтләр вардыр. Мәсәлән, Тәпәкөзүн доғулмасы, ушаглығы мә'лум олдуғу һалда, Полифемин доғулмасы, ушаглығы һаггында һеч бир мә'лумат јохдур. Тәпәкөз адамјејәндир, Полифем исә инсан кими әт, мејвә јејир. О, јалныз бир дәфә интигам алмаг үчүн Одиссејин алты јолдашыны јемишдир. Тәпәкөз тәкдир, Полифем исә чохлу тәккөзләрин ичәрисиндә јашајыр. Тәпәкөз ишләмир, јејиб јатыр. Полифем исә сөзүн һәгиги мә'насында зәһмәткешдир, чобандыр, гојун сахлајыр вә с. Бу мүгајисәни артырмаг, бураја Тәпәкөзлә Полифемин охшар чәһәтләрини әлавә етмәк, Одиссеј вә Басат сурәтләри һаггында да данышмаг олар. Бурада Басат шүурлу олараг Тәпәкөзү өлдүрмәјә кедир. О, халгын, гәбиләнин интигамыны алмаға кедир. Елә кәлән бөјүк фәлакәтин ағырлығыны чох јахшы баша дүшүр. Атасы, анасы билир ки, Басат өлүмә кедир. Чүнки Тәпәкөзлә алплар алпы Газан хан бачара билмир. Беләликлә, Басат халгын хиласкары кими чыхыш едир. Белә чәһәтләр Азәрбајчан дастанынын мүстәгиллијинә, идеја вә форма камиллијинә дәлаләт едир.

В. М. Жирмунски Тәпәкөз сүжетинин Орта Асија халглары ичәрисиндә јајылмасындан данышараг көстәрир ки, орада бунун он икидән артыг варианты јазыја алыныб, онлардан сәккизи газахларда, үчү гырғызларда, бири исә түркмәнләрдәдир. Мараглыдыр ки, һәмин халгларда тәпәкөз кәлләкөз дејил, тәккөз адланыр. Мәсәлән, газахлар биркөзлү, јалгыз көзлү дев, гырғызлар јалгызкөз, түркмәнләр исә јекәкөз дејирләр. Орта Асија халгларында әсас гәһрәман овчудур. Ова кедән гәһрәман тәккөзүн мағарасына дүшүр, өлүм горхусу гаршысында шиши гыздырыб ону кор едир, сонра да өлдүрүр (18, 218—222).

М. Һ. Тәһмасиб Тәпәкөз сүжетинә хүсуси бир мәгалә һәср етмиш вә бурада о, Тәпәкөзлә әлагәдар олан сүжетләрин мүгајисәли тәһлилини вермиш, «1001 кечә», «Одиссеја» да олан сүжет вә вариантларыны тәдгигата чәлб еләмишдир. Мәгаләнин әсас һиссәси бу сүжетин Шимали Гафгаз халглары, хүсусилә осетинләр ичәрисиндә јајылмасына һәср едилмишдир. Мә'лумдур ки, осетинләрдә бу сүжет әсас вә баш гәһрәманлардан бири Урузмагла бағлыдыр. Бир күн Урузмаг ова чыхыр, дағын әтәјиндә гојун отаран азман бир чобана раст кәлир. Гојун архасынча гачан Урузмаг тәккөзлү чобанын әлинә кечир. Јухуда оларкән онун көзүнү кор един вә өлүмдән гуртармаг үчүн севимли кечиси олан Бодзону кәсир, онун дәрисинә кириб мағарадан чыхыр, бүтүн сүрүләри кәтириб нартлар арасында бөлүшдүрүр. Профессор М. Һ. Тәһмасиб бу барәдә јазыр:

«Бизим «Басат—Тәпәкөз» дастанымыз бүтүн Шәргдә вә Гәрбдә мәшһур олан 200-дән артыг вариант ичәрисиндә өзүнә мәхсус хүсусијјәтләрә малик орижинал, әсатири баһадырлыг дастаныдыр. Бу дастан өз гурулушуна, композисијасына, сүжет вә мотивләринә, ше'рләринә, бәдиилик дәјәринә, емосионал күчүнә, нәһајәт, мәфкурәви истигамәтинә, мәгсәд вә амалына көрә бүтүн вариантлардан фәргләнир. Сајдығымыз ахырынчы хүсусијјәт Азәрбајчан озанынын бу көһнә, гәдим сүжетә, нағыла, әфсанәјә вермиш олдуғу јени зирвә, јени мә'на, јени идејадыр» (13, ч, 2, 28).

Тәпәкөз сүжетинин Анадолу вариантынын гыса мәзмуну Орхан Шаиг Көкјајын «Дәдә Горгуд» (1938) китабында верилмишдир. «Пусат» чох икид бир кәнчдир. О, чох тез-тез шир овламаға кедир. Белә ов сәфәрләринин бирисиндә о, кәзә-кәзә кәлиб Тәпәкөзләр өлкәсинә чыхыр. Бура он сәккиз гәбиләдән биринин мәскәнидир. Бу јер Гаф дағынын архасындадыр. Бу тәпәкөзләрдән бир балачасыны Пусат оғурлајыр, евинә кәтирир вә ону инсан кими тәрбијә етмәјә чалышыр» (18, 215). М. Һ. Тәһмасибә көрә түрк вариантынын Азәрбајчан тәпәкөзүнә охшар чәһәтләри вардыр.

Тәпәкөзүн Азәрбајчан нағылларындакы дивләрә охшар чәһәтләри чохдур. Дивләр дә азмандыр, горхунчдур, бә'зән адам јејир. Бәни инсанын олдуғу јерә кирәндә онлар «адам-мадам ијси кәлир, гајсы-бадам ијси кәлир» дејир. Дивләр дә хүсуси мағарада јашајыр, бә'зән јерин алтында олур, чохлу даш-гаш јығыб бөјүк хәзинә дүзәлдирләр. Хәзинәнин кешијини чәкирләр. Дивләрә дә һеч нә батмыр, онларын чаны шүшәдә олур. Шүшәни сындырыб ичиндәки гушу тутуб өлдүрдүкдә дивләр дағ кими учуб төкүлүрләр. Мәсәлән, Мәликмәммәд нағылында гәһрәман дивин ајағына гылынч вурур, о исә башынын үстүндә дуран гыза, «ајағымы милчәк једи» дејир. Буна охшар әһвалат Басатла Тәпәкөз арасында да баш верир. Басат Гара дағa чатанда өзүнү күнә верән Тәпәкөзә ох атыр. Ох параланыб јерә дүшүр.

Мараг доғуран чәһәтләрдән бири дә Тәпәкөзүн мө'чүзәли

бир сурәтдә дүнјаја кәлмәсидир. Тәпәкөз пәриләрин өвладыдыр. Үмумијјәтлә, пәриләр вә еләчә дә су пәриләри, гу гушлары һаггында Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндә тәсвирләрә тез-тез раст кәлирик. Мәсәлән, бунлар чох заман көјәрчин шәклиндә пејда олурлар. Һәлә вахтилә Низами Кәнчәвинин истифадә етдији «Хејир вә Шәр» нағылында көјәрчинләр өз араларында сөһбәт едир вә Хејирә ничат јолу көстәрирләр. «Шаһ Исмајыл» дастанында да «бачылы-бачылы» дејә сөһбәт едән беләә гушлар вардыр. Диггәт едилсә, бунлар хејирхаһ гушлардыр, гәһрәмана көмәк көстәрирләр. Анчаг Тәпәкөзүн анасы интигам алмаг үчүн оғуз елинә бәла көндәрир. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында азман, нәһәнк, өзү дә мәнфи гүввә кими тәсвир едилән әждаһалар да диггәт едилсә, мәһз су илә әлагәдар тәсвир олунурлар. Онлар сују кәсир вә бунунла да елә фәлакәт кәтирирләр. Нәһајәт, елин гәһрәманы ону өлдүрдүкдән сонра фәлакәт совушур. Бә'зи дастанларда гәһрәман тәсадүфдән көзәл бир бағa дүшүр. Һовузда пәри гызлары чимир, гәһрәман кизличә онлардан ән көзәлинин палтарыны оғурлајыр, зорла өзүнә рам едир. Чох һалларда пәри гызы бир мүддәтдән сонра өз палтарыны әлдә едән кими кејинир вә учуб јох олур. Көрүндүјү кими шифаһи әдәбијјатымызда пәриләрдән бир гисми су илә, һовузла бағлы тәсвир едилир. Үмумијјәтлә, Оғузла әлагәдар әсатирләрдә дә пәри сурәтләринә раст кәлирик. Әсатирә көрә Оғуз ханын өвладларындан бир гисми дә мәһз пәриләрлә әлагәдардыр. Демәли, Тәпәкөз боју ејни заманда Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын дикәр жанрлары илә дә бағлыдыр. Һәм дә үмумијјәтлә түркдилли халгларын фолклору илә әлагәдардыр.

Басат бојда мараглы вә мүкәммәл сурәтдир. Доғрудур, дүнја халгларынын фолклорунда ширин (асланын), гурдун, маралын көрпә ушағы апарыб сүд вермәси, бөјүтмәси барәдә сүжетләр чохдур. Басатла әлагәдар әсатир инди дә һәмин сүжетләр ичәрисиндә хүсуси бир јер тутмагдадыр. Көрүнүр, чох гәдим дөврләрдән башлајараг Басат—Тәпәкөз һаггында Азәрбајчанда чохлу әсатир-әфсанәләр олмушдур. Бунлардан һәләлик бизә мә'лум олдуғуна көрә ән гәдими барәдә XIV әсрин тарихчиси Әбубәкр ибн Абдулла ибн Ајбәк әд-Дәвадари мә'лумат верир. Әслән сәлчуг оғуз олан Дәвадари X әсрә гәдәр Азәрбајчан тарихиндә баш вермиш һадисәләр һаггында јаздығы китабында илк «Оғузнамә»нин адыны чәкир. Тәәссүф ки, онун һаггында бәһс етдији китаб һәләлик тапылмамышдыр. О, һәтта китабын харичи көрүнүшүнү, һәчмини, кағызыны да тәсвир етмишдир.

Ә. Дәвадари өз әсәриндә «Китаби-Дәдә Горгуд»да олан Тәпәкөз әһвалаты илә әлагәдар чох мараглы бир епизод кәтирир. Бу һагда Әмин Абид дә «Дәдә Горгуд» дастанына һәср етдији мәгаләсиндә бәһс етмишдир. Бизә кәлиб чатмајан һәмин китабда Тәпәкөз барәдә јазылмышдыр: «Оғузнамә» адланан бу китабда онларын (јә'ни огузларын—П. Ә.) Тәпәкөз дедикләри бир

адамын сәркүзәшти вар. Тәпәкөз онларын мәмләкәтләрини јыхыб дағытмыш вә бөјүкләрини өлдүрмүшдүр. Оғузларын көһнә е'тигадларына көрә, Тәпәкөз әчаиб бир адам имиш, тәпәсиндә тәк бир көзү вар имиш. Она нә гылынч, нә низә ишләмәзмиш. Анасы бөјүк дәнизин чинләриндән, атасы да гочаман, нәһәнк бир адам имиш. О гәдәр ки, башына он үч гојун дәрисиндән бир папаг кејирмиш... Нәһајәт, түркләрин ичиндән јетишән Әрс (Аруз) оғлу Бусат адында бир гәһрәман о Тәпәкөзү өлдүрмүшдүр. Бу вәгјә дә белә олмушдур; Бир гыз вар имиш. Ону јенән (басан) адама кедәчәјини сөјләмишмиш. Әрс оғлу Бусат гызы јенди вә гызла бәрабәр атасы Әрсин јанына кәлди вә атасына гызы јендијини хәбәр верди. Атасы да чаваб олараг:

— Мән дә еjлә сандым ки, Тәпәкөзү өлдүрмүшсүн,—деди. Бусат бу сөзүн үзәринә һәмән кетди вә Тәпәкөзү, әглин гәбул етмәјәчәји хүрафи бир шәкилдә өлдүрдү»[1].

Бу мә'луматын бир нечә чәһәтдән мүһүм әһәмијјәти вардыр. Әввәлән, Ә. Абид бир сыра харичи мәнбәләрдән истифадә едәрәк вә Ә. Дәвадаринин бу мә'луматындан нәтичә чыхарараг јазыр ки, «Оғузнамә»нин түркчә мәтни V—VI әсрләрдә јазылмыш олмалыдыр. Бундан сонра һәмин мәтн фарсчаја, фарсчадан да әрәб дилинә тәрчүмә едилмишдир (28, 62). Сонра, көрүнүр, Азәрбајчан шәраитиндә, үмумијјәтлә, «Оғузнамә» һаггында вә хүсусилә дә Тәпәкөзлә әлагәдар сүжетләр мүхтәлиф вариантларда долашмышдыр. Сон илләр үзә чыхарылан «Гараоғлу» дастанындакы Тәпәкөз сүжети дә бу мүлаһизәни бир даһа тәсдиг едир.

Бүтүн бу дедикләримиз көстәрир ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында «Басатын өлдүрүлмәси» боју өз гәдимлији, кениш шахәлилији, идеја вә бәдии камиллији, гәдим әфсанә вә әсатирләрлә бағлылығы бахымындан хүсуси бир мөвгеjә маликдир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында ислам дининин дә тә'сири өзүнү көстәрмәкдәдир. Дастан өзү гәдим сүжетләр, рәвајәтләр, баһадырлыг маһнылары, мифләр вә мифоложи сүжетләр топлусудур. Бу чәһәтдән түрк дүнјасында мејдана кәлмиш Тәпәкөз сүжети, чан әвәзинә чан истәмә (Дәли Домрулун боју), әрин гајытмасы (Бамсы Бејрәк боју), овчу аллаһы Бәкилә әлагәдар сүжетләр (Бәкил оғлу Имранын боју) вә саирә исламдан әввәл дүнја халглары ичәрисиндә кәзән сүжетләрдир. Бунлар сонра шифаһи дилдә долашдыгча, камилләшдикчә халг исламла әлагәдар е'тигадлары дастана әлавә етмишдир. Ону да унутмамалы ки, пәракәндә һалында олан бојлар бир нечә дәфә системли шәкилдә јазыја алынмасы куман едилир. Бизә кәлиб чатан әлјазмасы исә бојларын даһа сонракы вариантыдыр. Мүгәддимәдә Дәдә Горгудун Мәһәммәд пејғәмбәрин заманында анадан олдуғу көстәрилир. Ислам дининин тә'сири мүгәддимәдә даһа күчлүдүр.

Оғуз гәһрәманларындан Дәли Домрул аллаһ, Әрзаил һаг-

---

[1] Ә. Абид. Әширәт дөврүндәки Азәрбајчан әдәбијјатына аид вәсигәләр, «Азәрбајчаны өјрәнмә јолу», 1930, № 3, сәһ. 50.

гында ешитмәмишдир. Анчаг сонра Аллаһын вә Әзраилин күчүнү көрүр вә инанараг дејир:

Учалардан учасан!
Кимсә билмәз нечәсән!
Көрклү танры!
Нечә чаһилләр сәни көјдә арар, јердә истәр,
Сон хуб мө'минләр көнлүндә сән
Даим дуран Чаббар танры,
Багы галан Сәттар танры.

Басатын Тәпәкөзү өлдүрдүјү бојда Басат нә гәдәр күчлү, гүввәтли олса да јенә аллаһын, танрынын көмәји илә Тәпәкөз кими азғын дүшмәнә гәләбә чалыр.

«— Оғлан гуртардын?

— Танрым гуртарды». Тәпәкөзлә Басатын бу мүкалимәси дәфәләрлә тәкрар олунур. Нәһајәт, Басатын дилиндән «Лаиллаһа иллаллаһ Мәһәммәдин Рәсүллүллаһ» кәламыны ешидирик.

Ибрәтамиздир ки, дастанда һеч бир чәтин иш аллаһсыз кечмир. Аллаһа јалварыб өвлад истәјирләр, өвлада ад гојанда «Адыны мән вердим, јашыны аллаһ версин» дејирләр. Оғлу Уруз дүшмәнләрә әсир дүшәндә Газан хан «танры вермишди, танры да алды» дејир. Оғуз баһадырлары галиб кәлдији дүшмән торпагларында килсәнин јеринә мәсчид тикирләр, дастанда мүсәлман динини гәбул едән дикәр дин нүмајәндәләри дә вар. «Ана һаггы, танры һаггы» дејирләр. Газан хан дастанын бир јериндә дејир:

«Мәһәммәд дини ешгилә гылынч урдум».

Ислам тә'лиминә көрә аллаһ бирдир, өзү дә бөјүкдүр. Дастанда тез-тез белә ифадәләр ешидилир: «Аман, аллаһын (танрынын) бирлијинә јохдур күман». Аллаһ һаггында гәһрәманлар белә ифадәләр ишләдирләр: «Һагг таала», «Улу танры», «Гәни танры». «Уча танры», «Гадир танры», «Әзиз танры». Оғуз баһадырлары һәмишә бөјүк вә мәс'улијјәтли дөјүшдән габаг намаз гылырлар: «Оғуз бәјләри һәп јетдиләр. Ари судан абдәст алдылар. Ағ алынларыны јерә гојдулар, ики рүкәт намаз гылдылар. Ады көрклү Мәһәммәдә салават кәтирдиләр».

«Китаби-Дәдә Горгуд» бојларынын һамысынын сонунда алгышлар вардыр. Бу алгышларда дастанын һәм гәдимлији, исламдан әввәлки көрүшләр вә һәм дә исламла әлагәдар е'тигадлар чох усталыгла чарпазлашдырылмышдыр. Гәдим алгышлар: «Гара дағa јетдијиндә ашыт версин», «Ганлы-ганлы сулардан кечид версин», «Јерли гара дағларын јыхылмасын», «Көлкәличә габа ағачын кәсилмәсин», «Гамән ахан көрклү сујун гурумасын», «Ганатларын учлары гырылмасын», «Чалышында гара полад үз гылынчын күтәлмәсин», «Дүртүшәркән ала көндәрин уфанмасын»».

Исламла бағлы алгышлар:

«Аллаһ верән үмидин үзүлмәсин», «Ағ саггаллы бабан јери

чәннәт олсун», «Ағ бирчәкли анан јери беһишт олсун», «Ағ алнында беш кәлмә дуа гылдыг, гәбул олунсун», «Јығышдырсын, дурушдурсун күнаһынызы гадир танры ады Көрклү Мәһәммәдә бағлансын».

Дәдә Горгуд сурәти. Дәдә Горгуд дастанынын әсас сурәтләриндәндир. О дастанын бүтүн бојларында иштирак едир. Дәдә Горгуд сурәти һаггында аз јазылмамышдыр. Тарихдә Горгуд адында шәхсијјәтләр јашамышдыр. «XI әсрдә оғуз сәркәрдәләриндән биринин, XVI әсрдә Түркијә султаны Бајәзидин оғланларындан биринин ады Горгуд иди» (28—17). Анчаг дастанда о, епик сурәт кими Дәдә Горгуддур. Елә Дәдә Горгуд сурәти һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләр вардыр. Бә'зиләри онун да тарихи шәхсијјәт олдуғуну көстәрмишләр. Тарихчи Рәшидәддин онун VII әсрдә Мәһәммәд пејғәмбәрин дөврүндә јашадығыны гејд едир. Јахуд, XVII әсрдә Азәрбајчанда олмуш сәјјаһ Адам Олеари јазыр: «Горгуд һаггында дејирләр ки, о, Мәһәммәдин досту имиш, һәмишә онун јанында олармыш. Тәһсилини дә онун јанында алмышдыр. Лакин о, Мәһәммәддән сонра 300 ил јашамышдыр (28—18). «Дәдә Горгуд ән әски түрк шаири олуб, миладын VII—VIII әсрләриндә јашамыш вә «Дәдә Горгуд китабы» адында масаллардан ибарәт әсәр јазмышдыр»[1]. Белә гејдләр олса да әлбәттә, индијә гәдәр Дәдә Горгуд тарихин сәһифәләриндән тапылмамышдыр. Она көрә дә ондан бир епик сурәт кими сөһбәт ачмаг кәрәкдир. Бунун үчүн дә әсас мәнбә елә дастанын өзүдүр.

Әввәлчә гејд едәк ки, Горгуд сөзүнүн етимолокијасы һаггында фолклоршүнаслығымызда мүлаһизәләр вардыр. М. Сејидов бу сөзү ики јерә бөлүр: «гор» вә «гут». Алимә көрә гор—од, гут исә хошбәхтлик мә'насындадыр. М. Сејидовун бу барәдә кениш тәдгигаты вардыр, о, Горгудун мифоложи көкләрини ачмышдыр. Кәлдији нәтичә исә беләдир: «Горгут» хошбәхтлик мајасы, бәхт мајасы, чан, руһ мајасы... демәкдир» (27—143).

Дастанын мүгәддимәсиндә охујуруг: «Рәсул әлејһиссәлам заманына јахын Бајат бојундан Горгут Ата дерләр бир әр гопду» Бајат оғуз гәбиләләриндәндир. Азәрбајчанлыларын формалашмасында әсас рол ојнамышдыр. Өзү дә мусиги, муғәнни вә сәнәткарлары илә сечилирди. Азәрбајчанда онларча Бајат адлы јер, кәнд мөвчуддур. Гарабағда Бајат кәндинин чамааты Фүзулинин өзүнүн вә атасынын барәсиндә чохлу рәвајәтләр сөјләјирләр. М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов да һәмин гәбиләјә мәхсусдурлар. Бајаты ше'р формасы да һәмин сојла бағлыдыр. Бүтүн бунлардан сонра Бајат гәбиләсинин мәдәнијјәт тарихимиздә ојнадығы мүһүм рол көз габағындадыр. Бајатдан гопмуш Дәдә Горгуд дастанын ән мүрәккәб вә камил сурәтләриндәндир. Һәр шејдән әввәл о, озандыр. Әлиндә гопуз мәнгәбәләр кәзир, шадлыгларда, шүлән мәчлисләриндә иштирак едир. Һәр бир бојун ахы-

---

[1] Түрк мәшһурлары енсиклопедијасы, Истамбул, 1944, сәһ. 99.

рында көстәрилир ки, Дәдә Горгуд кәлиб бој бојлајыр, сөј сөјләјир, «Оғузнамә»ләр гошур. Бир чәһәтә дә диггәт јетирәк: Дәдә Горгуд дүзүб-гошан, бој, дастан јарадан устаддыр, о, дастанлары һазырлајыб озанлара верир, онлар да мәчлисләрдә гопузун сәдалары алтында охујурлар.

Горгуд озанлыгла бәрабәр һәм дә дәдәдир. Дәдә мүдрик, ағсаггал, биличи, пирани адамлара верилән аддыр. Јенә дастанын мүгәддимәсинә мүрачиәт едәк: «Горгуд Ата Оғуз гөвмүнүн мүшкилини һәлл едәрди, һәр нә иш олса Горгуд Атаја данышмајынча ишләмәзләрди. Һәр нә ки, бујурса гәбул едәрләрди. Сөзүн тутуб тамам едәрләрди». Дәдә Горгудун Оғузун баш биләни олмасына даир дастандан чохлу мисаллар чәкмәк олар. Бамсы Бејрәк бојунда Баны чичәјин гардашы Дәли Гарчарын јанына јалныз Дәдә Горгуд кедә билир. Басатын Тәпәкөзү өлдүрдүјү бојда да оғуз елинин гәними олан Тәпәкөзүн мәскәнинә јалныз Дәдә Горгуд кедиб иши, јолуна гоја билир. Бәкил оғлу Имранын бојунда вәтән сәрһәдләринин кешијини чәкмәјә кедән гәһрәманын белинә гылынчы Дәдә Горгуд бағлајыр вә саирә.

Бүтүн бунлардан башга Дәдә Горгуд мүгәддәс шәхсијјәтдир, тохунулмаздыр. Дәли Гарчар ону вурмаг үчүн гылынчы галдыранда әли гурујуб көјдә галыр.

Дәдә Горгуд кәләчәкдән хәбәр верән бир өвлијадыр, пејғәмбәрдир. «Оғузун ол киши тамам биличисијди, нә дерсә оларды, гајибдән дүрлү хәбәр сөјләрди, һаг таала онун көнлүнә илһам едәрди». Оғузларын мүгәддәс сајдығы гопузу да һамыдан габаг Дәдә Горгуд гајырмышдыр (20—38). Дәдә Горгуд өвлија, мүгәддәс олдуғу үчүн гопуз да мүгәддәсдир. Әлиндә гопуз олан дүшмәнә дә оғуз баһадырлары силаһ галдырмамышлар. Гопуз—Дәдә Горгуд јадикары ән чәтин дөјүшләрдә гәһрәманларын көмәјинә чатмышдыр. Бу чәһәтдән «Ушун гоча оғлу Сәкрәјин бoју»нда чох ибрәтамиз бир сәһнә вардыр. Бөјүк гардаш Әкрәк әсир дүшүр, кичик гардаш Сәкрәк бөјүјүб гардашыны ахтарыр. Дүшмәнин она гаршы көндәрилмиш бүтүн гошунларыны гырыб мәһв едир, ахырда јорулуб јатыр. Кафирләр Әкрәки зиндандан чыхарыб көндәририләр ки, ону өлдүрсүн (Гардашы олдуғуну билмирләр, гардашлар да бир-бирини танымырлар). Јухуда олан Әкрәкин белиндә, гопузу көрән Сәкрәк она дәјмир: «—Мәрә кафир. Дәдәм Горгуд гопузу һөрмәтинә чалмадым. Әкәр әлиндә гопуз олмасајды, ағам башы үчүн сәни ики пара гылардым»—дејир.

Бүтүн јухарыда јазыланлара јекун вурараг дејә биләрик ки, Дәдә Горгуд дастанда озан, дәдә, ағсаггал, һәким, лоғман, сәркәрдә, өвлија вә с. кими тәсвир олунмушдур. Дәдә Горгудла әлагәдар түрк дилли халглар арасында чохлу әфсанәләр долашмагдадыр. Дәдә Горгудун өлүмү һаггында олан әфсанәләр хүсусилә мараглыдыр. Дәдә Горгуд јухуда бир нечә гәбир газан көрүр, бу гәбри киминчүн газырсыз—дејир. Чаваб верирләр ки, Дәдә Горгуд үчүн. О, өлүмдән горхараг дүнјанын о бири учуна

гачыр, орада да һәмин һадисәнин шаһиди олур, беләликлә, дүнјанын дөрд тәрәфинә гачырда да, орада да һәмин јухуну көрүр. Дәдә Горгуд гачыб сујун үстүндә јашамаг гәрарына кәлир, 100 ил орада јашајыр, нәһајәт јорулуб јухуја кедир, өлүм илан чилдинә кириб јухуда икән ону чалыб өлдүрүр. Орта Асијадан топланмыш башга бир әфсанәнин сонунда тәсвир едилир ки, куја Горгуд су үзәринә сәрдији халчанын үстүндә отуруб өз гопузуну чалыр, охујур, гопуз чалындығы үчүн өлүм она јахынлаша билмир. Бир һәфтә көзүнү јуммур, нәһајәт јорулуб јатыр. Горгудун маһны вә мусигисинин сусмасындан истифадә едән өлүм илан шәклинә дүшәрәк халчанын үстүнә чыхыр, ону өлдүрүр. Әфсанәјә көрә куја Горгуду орадача, саһилдә дәфн едирләр, гопузуну да гәбринин үстүнә гојурлар. Куја гопуз инди дә һәр чүмә күнү хор-хор, хор-хут дејә сәсләнир, ағлајыр, бөјүк нәғмәкарын јасыны сахлајыр (20—35).

Дәдә Горгуду Хызрла ејниләшдирирләр. Молла Нәсрәддинлә мүгајисә едирләр. Белә көрүнүр ки, Дәдә Горгуд да әбәди һәјат уғрунда чалышан танрыдыр. Дәдә Горгуд артыг әфсанәвиләшмиш бир гәһрәмандыр. Бир сыра мәнбәләрдә көстәрилир ки, онун Азәрбајчанда—Дәрбәнддә, Түркијәдә, Орта Асијада гәбирләри вардыр. Рәвајәтә көрә, һәтта бүтүн шејләрин дә адыны Дәдә Горгуд гојмушдур. Анчаг дөрд әшјаны о доғру адландыра билмәмишдир:

Кәлинә ајран демәди о Дәдә Горгуд,
Ајрана дојуран демәди о Дәдә Горгуд,
Ијнәјә тикән демәди о Дәдә Горгуд,
Тикәнә сөкән демәди о Дәдә Горгуд[1].

Әсәрин мүгәддәмәсиндә Дәдә Горгудун дили илә бир чох аталар сөзү вә афоризмләр верилмишдир. Бурада халг тәчрүбәси, ағлы јенә Дәдә Горгудун ады илә әлагәдар верилир. Дәдә Горгуд сөјләмиш:

Јапа-јапа гарлар јағса, јаза галмаз,
Гары дүшмән дост олмаз;
Күл тәпәчик олмаз
Әр малына гыјмајынча ады чыхмаз,
Гыз анадан көрмәјинчә өјүд алмаз,

Оғул атадан көрмәјинчә, сүфрә ачмаз,
Көнлүн уча тутан әрдә дөвләт олмаз.
Оғул даһа нејләсин баба өлүб мал галмаса,
Баба малындан нә фајда башда дөвләт олмаса вә с.

---

[1] М. Ф. Ахундов дүзәлтдији јени әлифба илә халг арасында мәшһур олан бу маһныны јазыб сахламышдыр. Мараглыдыр ки, бурада маһны билаваситә Дәдә Горгудун өз дилиндән дејилмишдир. Јә'ни «о, Дәдә Горгуд» дејил, «Мән Дәдә Горгуд» шәклиндә ишләнмишдир, өзү дә Дәдә Хорт-Хорт јазылмышдыр. Јадымыза салаг ки, газахлар Дәдә Горгуда Дәдә Хорт-Хорт дејирләр.

Белә бир мүлаһизә вардыр ки, Дәдә Горгуд һәм дә дастанын јарадычысыдыр. Әлбәттә, бу мүлаһизәјә бирдән-бирә ҹаваб вермәк чәтиндир. Белә бөјүк бир дастанын өзү дә мүхтәлиф дөвр һадисәләринин топландығы белә бир мүрәккәб әсәрин бир сәнәткар тәрәфиндән јарадылдығыны сөјләмәк чәтиндир. Дүздүр, дастанын бүтүн бојларынын ахырларында Дәдә Горгуд «Оғузнамә» јарадычысы кими гејд едилир. Анҹаг диггәт едилсә Дәдә Горгуд бу бојлары нә вахтса, кечмишдә дүзүб гошмуш озанларын үмумиләшмиш устады кими хатырланыр. Белә мүлаһизәләр «Короғлу» дастаны һаггында да сөјләнмәкдәдир. Куја Короғлу да ашыг-шаир олмуш вә дастаны о јаратмышдыр. Башга бир мүлаһизәјә көрә исә куја Короғлу кәнҹ јашларында бир карваны сахламыш вә сандыгдан ашыг Ҹунуну чыхарыб Чәнлибелә кәтирмишдир. Ҹунун Короғлунун ашығы олмуш, онун икидликләри һаггында дастан гошмушдур ки, бу да «Короғлу» дастаныдыр.

Бу мүлаһизәләри арашдырмаг үчүн кәлин бу күндән кечмишә кичик бир сәјаһәт едәк. Елә сонракы гәһрәманлыг дастанларымызы көтүрәк. XIX әсрдә «Гачаг Нәби», XX әсрин әввәлләриндә «Сәттархан», «Гатыр Мәммәд», Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаранан «Камалын дастаны»ны јада салаг. Бу дастанларын да гәһрәманлары ашыглар кими чыхыш едир вә дастан боју өз адларындан маһнылар охујурлар. Анҹаг һеч кәс дејә билмәз ки, Гачаг Нәби, Гачаг Кәрәм, јахуд Камал Гасымов ашыг олмушдур. Бүтүн бу дастанлары әрәјә-әрсәјә кәтирән ашыглар гәһрәманларын адындан ше'рләр сөјләјирләр.

Дүздүр, биз билирик ки, «Гачаг Нәби», «Гатыр Мәммәд» дастанларында үсјанчылар ичәрисиндә ашыглар да олмушдур, онлар бу әһвалатлары маһныларын мүшајиәти илә ифа етмишләр. Демәли, нәтиҹә будур ки, «Китаби Дәдә Горгуд»у озанлар, «Короғлу»ну вә сонракы дастанларымызы исә ашыглар коллективи јаратмышдыр. Дәдә Горгуд, Ашыг Ҹунун да һәмин дастанлары дүзүб гошан озан вә ашыгларын үмумиләшдирилмиш сурәтләридир.

Гарача Чобан сурәти.

Дастанын ән мараглы сурәтләриндән олан Гарача Чобан әмәкчи халгын нүмајәндәсидир. Онда халг күчү, гүввәти вардыр. Чобан биздә һәм дә өз ағлы, бачарығы, тәдбири, сәхавәти илә мәшһурдур. «Аталар демишдир ки, јорулдун сарбана—аҹдын чобана» кими халг мәсәли дастанларда тез-тез тәкрар едилир. Чобан ејни заманда бәрәкәт, сәхавәт, боллуг, хејирхаһлыг рәмзидир. Дастан вә нағылларда һәмишә о, аҹ вә јорғун гәһрәманлары дојдурур, онлара көмәк едир, мәсләһәт верир, јол көстәрир.

Белә күчлү, сәхавәтли чобанларын типик бир сурәти дә «Китаби— Дәдә Горгуд»да верилән Гарача Чобандыр. Дастанда она мүраҹиәтлә дејилир:

Гарангу ахшам оланда гајғылы чобан!
Гарла јағмур јағанда чахмаглы чобан!
Сүдү, пендири бол, гајмаглы чобан!

Газан ханын евини јағмалајан дүшмәнләрдән биринин јадына дүшүр ки, Газанын Дәмиргапы Дәрбәнддә он мин гојуну вар, онлары дәхи көтүрсәк «Газана улу һејф едәрик». Алты јүз дүшмән гојунлары әлә кечирмәк үчүн Дәрбәндә көндәрилир. Гарача Чобан һәлә кечә икән «гајғулу бир вагиә көрүр». Ики гардашыны ојадыр, ағылын ағзыны бәркидир, тәпә кими даш јығыб мүдафиәјә һазырлашыр. Дүшмәнләрин нә јағлы дили, нә дә һәдә-горхусу Гарача Чобаны алдада билмир, о вар гүввәсини сәрф едир дүшмәнләрлә сона гәдәр вурушур. Һәтта јығдығы дашлар гуртардыгдан сонра сапандына гојун-кечи дә гојуб атыр. Ики гардашы бу дөјүшдә шәһид олур. Анчаг Гарача Чобан тәслим олмур. Дүшмәнләр гачыб дағылмаға мәчбур олурлар.

Озан Гарача Чобаны чох мараглы вә ширин ифадәләрлә тәсвир едир. Гарача Чобан нәһәнк бир инсандыр. Онун сапандынын ичи үчјашар дана дәрисиндәндир, голлары үч кечинин түкүндән тохунмушдур. Һәр атанда он ики батман даш атыр. Атдығы даш јерә дүшмүр, дүшәндә тоз кими соврулур, очаг кими ојулур, даш дүшән јердә үч ил от битмир.

Бојдан көрүндүјү кими, Газан ханы Гарача чобанын ити онун јанына кәтирир. Чобан Газан хана олуб кечәнләри нағыл едир. Лакин Газан хан дүшмәндән интигам алмаг үчүн өзү тәк кетмәк истәјир, чобанла кетмәји шә'нинә сығышдырмыр. Она көрә дә Гарача Чобаны бөјүк бир ағача бағлајыр, өзү тәк јола дүшүр. Гарача Чобан исә ағачы көкүндән гопарыб Газан ханын архасынча јола дүшүр. Газан хан: «Ағачы һара апарырсан?»— дејә хәбәр алдыгда, Чобан чаваб верир ки, «Сән дүшмәнлә дөјүшдә ачанда мән бу ағачла сәнә хөрәк биширәчәјәм». Бу сөзләр Газан ханын хошуна кәлир, о, Гарача Чобаны өзү илә апармаға разылыг верир.

Белә гүввәли гәһрәманлар, шүбһәсиз, халгын мәнафејини горујур, дүшмәнләр үзәриндә гәләбә чалыб халгы тәһлүкәдән гуртарыр. Мәһз она көрә дә халг өз гәһрәманларынын мәғлубедилмәзлијини һејрәтамиз бир диллә тәсвир едир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында гадын сурәтләри

Үмумијјәтлә шифаһи халг әдәбијјатымызда гадын сурәтинин тәсвиринә кениш јер верилир. Халг «Асланын еркәји дишиси олмаз», «Арвад евин күлүдүр» аталар сөзләриндә, бир сыра һазырчаваб нағылларында көстәрир ки, гадынлар да ағлы, дүшүнчәси, һәтта физики гүввәси е'тибары илә кишиләрлә бир сырада дурур». «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында да мараглы гадын сурәтләри вардыр. Бурадакы гадынлар ағыллы, тәдбирли, харичи көрүнүшчә көзәл, инсанпәрвәр вә гәһрәман кими тәсвир едилмишдир. Дастанда «ана һаггы танры һаггы» дејилир. Ана нәсил артыран, өвлад бөјүдән мүгәддәс бир варлыг кими әзизләнир вә тә'рифләнир:

Бəри кəлкил, башым бахты, евим тахты
Евдəн чыхыб јүрүјəндə сəлви бојлум!
Топуғунда сармашанда гара сачлым!
Гурулу јаја бəнзəр чатма гашлым!
Гоша бадам сығмајан дар ағызлым!
Күз алмасына бəнзəр ал јанаглым!
Гадыным, дилəјим, дөлəјим!

Гадынлар, һəр шејдəн əввəл, көзəл вə гајғыкеш анадырлар. «Дирсə хан оғлу Бучағын боју», «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојларында аналарын балаларына олан мəһəббəтинин ибрəтамиз нүмунəси əкс олунмушдур.

Гадынлар һəм дə көзəл дост, садиг вə вəфалы өмүр јолдашыдырлар. «Бамсы Бејрəк», «Дəли Домрул» бојлары буна ајдын мисалдыр. «Дəли Домрул»да валидејнин гыјмадығы чаны гəһрəмана һəјат јолдашы бағышлајыр. Бу дастанларда гадынлар һəм дə мəғлубедилмəз, шүчаəтли гəһрəман кими тəсвир едилмишдир. «Урузун əсир олдуғу бој»да Бурла Хатун јағылара гаршы вурушур. Мараглыдыр ки, дастанда гəһрəманлар өзлəринə мəһз белə икид гызлар ахтарырлар.

«Гантуралы боју»нда гəһрəман өзү кими икид, дөнмəз, рəшадəтли бир нишанлы ахтарыр. Бу нишанлы лазым кəлəндə дүшмəн гошуну илə гаршылашмалы, дөјүшə кирмəли вə һəтта гəлəбə белə газанмалыдыр. Доғрудан да, онун севкилиси Селчан хатун бөјүк бир гошунла үз-үзə кəлир вə галиб чыхыр. Бамсы Бејрəјин нишанлысы Ғанучичəк чəнкавəр кими ат чапыр, гылынч вурур, күлəшир вə с. Бу ән'əнə, јə'ни гадынларын кишилəр кими əгли вə физики чəһəтдəн гүввəтли олмасы сонракы нағыл вə дастанларымызда да габарыг шəкилдə тəсвир едилмишдир.

«Китаби-Дəдə Горгуд»да о заман аилəдə, чəмијјəтдə гадынлара мүнасибəтə даир мараглы мə'луматлара раст кəлирик. Дастандакы мүгəддимəдə гадынлар дөрд јерə бөлүнүр. Бурада евдар, гонагпəрвəр, ишкүзар, сəхавəтли, хошрəфтар гадынлар тə'рифлəнир, əксинə, кəзəјəн, пинти, исрафчы, деди-году илə мəшғул олан гадынлар пислəнир.

«Гарылар (гадынлар) дөрд дүрлүдүр:

Бириси солдуран сојдур.
Бириси долдуран тојдур.
Бириси евин дајағыдыр.
Бириси нечə сөјлəрсəн бајағыдыр.

Озан, евин дајағы одур ки, јазыдан-јабандан евə бир гонаг кəлсə, əр адам евдə олмаса, ол ону једирəр, ичирəр, ағырлар, əзизлəр, көндəрəр. Ол Ајишə, Фатимə сојудур, ханым, очағына бунчылајын өврəт кəлсин!

Кəлдин ол ким, солдуран сојдур, сабаһданча јериндəн уру дурар, əлин-јүзүн јумадан доггуз базламач илəн бир күвəлəк јоғурд күвəзлəр, дојунча тыха баса јејəр, əлин бөјрүнə урар

ајыдар:—Бу еви хараб оласы, әрә варалыдан бәри дәхи гарным дојмады, үзүм күлмәди, ајағым башмаг, үзүм јашмаг көрмәди, дејәр. Аһ нолајды бу өләјди, биринә дәхи варајдым—дејәр.

Очағына, ханым бунчылајын өврәт кәлмәсин.

Кәлдин ол ким долдуран тојдур,... јериндән уру дурар, әлин үзүн јумадан обанын ол учундан бу учуна, бу учундан ол учуна чарпышдырар. Кәзди, өјләдән сонра евинә кәлди. Көрдү ким оғру көпәк, јекә дана евини бир-биринә гатмыш, тојуг комасына, сығыр дамына дөнмүш... Очағына бунун кими өврәт кәлмәсин.

Кәлдин ол ким, нечә сөјләрсән, бајағыдыр. Евинә јазыдан-јабандан бир удлу (абырлы) гонаг кәлсә, әр адам евдә олса, она десә ки, дур, әтмәк кәтир, јејәлим, бу да јесин...

Өврәт ајдыр:—Нејләјим? Бу јыхылачаг евдә ун јох, әләк јох. Дәвә дәјирмандан кәлмәди... әлин урар, јөнүн анару сағрысын әринә дөндәрәр. Ондан дәхи, сизи ханым, аллаһ сахласын».

«Китаби—Дәдә Горгуд» вә сонракы халг дастанларымыз.

Дәдә Горгуд бојлары сонракы дастанларымыза гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Сонракы гәһрәманлыг дастанларымыз да форма е'тибарилә «Китаби—Дәдә Горгуд» кими гурулмушдур. Буна ән јахшы сүбут «Короғлу» дастаныдыр. «Китаби—Дәдә Горгуд»да Дәдә Горгуд бүтүн бојларда иштирак етдији кими, Короғлу да «Короғлу»нун бүтүн голларында фәалијјәт көстәрир. Дәлиләр чәтинлијә дүшәндә Короғлу онларын һарајына чатыр. Бојларда да ким чәтин вәзијјәтә дүшсә мәсләһәт үчүн Дәдә Горгудун јанына кәлир. Анчаг Короғлу әсасән гәһрәман, Дәдә Горгуд исә дәдә, биличи, мәсләһәтчи, озандыр.

Бүтүн халг дастанларымыз «Китаби-Дәдә Горгуд» кими нәср вә нәзм һиссәләриндән ибарәтдир. Бунлардан бшга, «Китаби-Дәдә Горгуд»да ајры-ајры епизод вә әһвалатлар да вардыр ки, онлар бу вә ја дикәр шәкилдә «Короғлу» дастанында истифадә едилмишдир.

Әввәлән ҝејд едәк ки, «Дәдә Горгуд» бојларында олдуғу кими, «Короғлу»да да гәһрәманлар «дәли» адланырлар. «Һәмзәнин Гыраты гачырмасы» голунда Короғлунун ашыг палтарында Һасан пашанын мәчлисинә кетмәси, Бамсы Бејрәјин озан палтарында тој мәчлисинә кәлмәсинә чох бәнзәјир, Һасан паша Короғлуја ичазә верир ки, кедиб јесин, дојсун, сонра мәчлисә кәлсин. Бејрәк Газан ханын ичазәси илә јејир, ичир, сонра мәчлисә кәлир вә с. Бамсы Бејрәјә Рум елиндән дәниз гулунундан олан Боз ајгыр кәтирирләр. Короғлунун да Гыраты дәниз ајғырындан олмушдур. Бејрәк һәбсдән гуртаран кими атынын јанына кәлир, Боз ајғыр ону танyјыб кишнәјир.

Гырат өзүнү дәлилијә вуранда Һасан паша ашыг либасында олан Короғлуну Гыратын јанына салыр ки, чалыб-чағырсын, Гыраты сакитләшдирсин. Вәфалы Гырат Короғлуну танyјыб онун үз-көзүнү јалајыр.

Һәр ики дастаны диггәтлә охујанда гаршымыза чох марағлы мәсәләләр чыхыр. Мәсәлән, «Дәдә Горгуд» бојларында гәһрәманлара чох заман дүшмән өлдүрдүјү, икидлик көстәрдији, ел арасында мәшһурлашдығы үчүн ад гојурлар. Бу да онун өзүнү илк дәфә гәһрәман кими танытдығы һадисә илә әлагәдар олур. Буғач, Бамсы Бејрәк, Дәли Домрул вә с. Јахуд, оғуз баһадырларындан данышанда белә ифадәләр ишләдилир: «Гара дәрә ағзында гадыр верән, гара буға дәрисиндән бешијинин јапығы олан, ачығы тутанда гара дашы күл еләјән, бығын әнсәсиндә једди јердә дүјән Гаракүнә...» «Дәмир гапы Дәрбәнддәки дәмир гапыјы тәпиб алан, алтмыш тутам ала көндәрәнин учунда әр бөјүрдән, Гыјан Сәлчуг оғлу Дәли Дондар...», «Алтмыш әркәч дәрисиндән күрк еләсә топугларыны өртмәјән, голу, буду узун, балдырлары инчә, Газан бәјин дајысы, аг ағызлы Аруз гоча» вә с. Бунлары охујаркән халгын Короғлу вә дәлиләри һаггындакы тәсвирләри көзүмүзүн гаршысында чанланыр.

Короғлунун дәлиләри дә көстәрдији гәһрәманлыға, икидлијинин характеринә ујғун адланырлар. Дәмирчиоғлу, Дәли Һәсән, Танрытанымаз, Јоласығмаз, Һалајпозан, Түпдағыдан вә с. Бүтүн бунлар көстәрир ки, гәһрәманлыг дастанларымызда, хүсусилә «Короғлу»да ән гәдим абидәләрдән олан «Дәдә Горгуд» дастанларынын ән'әнәләриндән кениш шәкилдә истифадә едилмишдир. Бу да «Короғлу»ну јарадан ашыглар коллективинин доғрудан да озанларын хәләфи олдуғуну бир даһа тәсдиг едир.

«Дәдә Горгуд» бојлары халг романларынын да формалашмасына көмәк етмишдир. Бурада да һәм форма, һәм дә мәзмун чәһәтдән охшарлыг чохдур. Јухарыда дедијимиз кими, «Ашыг Гәриб» дастаны өз сүжет хәтти, гәһрәманларын талејинин тәсвири нөгтеји-нәзәриндән «Бамсы Бејрәк» боју үзәриндә гурулмушдур. Лакин ону гејд етмәлијик ки, Ашыг Гәриби вәтәндән дидәркин салан еһтијач идисә, Бејрәји дүшмәнләр әсир едиб апармышдылар: Бејрәк өз гәһрәманлығы илә сечилир. Гәриб исә сәнәткар, ашыгдыр.

Сүбут үчүн башга бир мүгајисә апараг. Бамсы Бејрәк узун ајрылыгдан сонра нишанлысынын тојуна кәлиб чыхыр. Чох чәтинликлә гадынларын мәчлисинә дахил ола билир. «Мәгсудум олдур ки, әрә варан гыз галха, ојнаја, мән гопуз чалам» дејир. Гадынлар һимләширләр ки, дәли озан нә танырыр кими исә галдырын ојнасын. «Гысырча јенкә» вә «Боғазча Фатманы» ојнадырлар. Бејрәк икисини дә танıјыр, гопузун, сәдалары алтында охудуғу маһныларла онлары «бејабыр» еләјир. Нәһајәт, Баны чичәк ојнајыр. Бејрәк гопуз чалыб охумагда давам едир. «Ашыг Гәриб»ин Һүммәт Әлизадә вариантында да белә бир сәһнә вар. Ашыг Гәриб нишанлысынын тојуна кәлир, саз чалыр, гызлар бир-бир ојнајыр, о да севкилиси Сәнәми ахтарыр:

Дәстиндә тутуб нәркизи,
Әјнинә кејиб гырмызы.

Ај Шејхәлисламын гызы
Сән дејилсән јарым мәним.

Сән мәним султаным, ханым,
Сана гурбан ширин чаным,
Вәзир гызы Марал ханым,
Сән дејилсән јарым мәним.

Аста-аста јери дајан,
Бир сөз дејим сән дә инан,
Јалама додаг, кечәл Хубан,
Сән дејилсән јарым мәним.

Сән мәним султаным, ханым.
Сана гурбан ширин чаным
Дур, сүз, јери Сәнәм ханым,
Сәнсән вәфадарым мәним.[1]

Јахуд, башга бир епизод: Бамсы Бејрәк бир күн ова кедир, чејрана раст кәлир, онун далынча Бануичичәјин јашадығы чадыра кәлиб чыхыр. Онлар бир-бирини танырлар, севиширләр. Шаһ Исмајылын ов далынча кетмәси, гаршысына Күлзарын чыхыб ону гаршыламасы, бир-биринә вурулмалары вә с. дә охшар чәһәтләрдир. Банучичәклә Бејрәјин ох атыб, ат чапмасы, күләшмәләри Шаһ Исмајылла Әрәбзәнки әһвалатыны хатырладыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да «Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси боју» вардыр. «Новруз» дастанында да Кәлләкөз гәһрәмана раст кәлирик. О да јол кәнарында дурур, кәлән-кедәни сојуб гарәт едир. Новруз онунла вурушур вә ону өлдүрүр.

Билдијимиз кими, Дәдә Горгуд дастанында озан мүгәддәсдир, биличи, өвлија сајылыр. Һәтта әлиндә гопуз (саз) олан дүшмән белә өлдүрүлмүр. Бу чәһәтә мәһәббәт дастанларында да тәсадүф едирик. Гәддар һөкмдарлар белә һагг ашыгларына әл галдырмагдан чәкинирләр («Аббас вә Күлкәз» дастанында олдуғу кими). «Әсли вә Кәрәм» дастанында Кәрәмин, доғрудан да, һагг ашығы олдуғуну јохламаг үчүн табута адам гојуб дири, јахуд өлү олдуғуну ондан хәбәр алырлар. Кәрәм дејир ки, «Дири иди, инди өлмүшдүр». Ачыб көрүрләр ки, доғрудан да, беләдир. Буна көрә дә ашығы биличи, мүгәддәс сајыр, она тохунмурлар.

«Әсли вә Кәрәм» дастанында Кәрәм Әслини ахтармаг үчүн Әрзурума, сонра да Һәләбә кедир, јол узуну ағлајыр, дағдан, чајдан, харабалыгдан Әслини хәбәр алыр. Буна бәнзәр бир сәһнә «Газан ханын евинин јағмаланмасы», бојунда да вардыр.. Газан хан да мал-дөвләти оғурландыгдан сонра таланмыш јурдуна мүрачиәт едир, хәбәрләшир, малыны, дөвләтини, әсир апарылмыш аиләсини ондан сорушур. Сонра габағына су чыхыр, «су һаггы дидары көрмүшдүр, мән сујла хәбәрләшим» дејир, сонра гурда «туш олур», ондан хәбәр тутур вә с.

---

[1] Ашыглар, II чилд. Азәрнәшр. 1936 сәһ. 42. ред. М. Һүсејн.

Мәһәббәт дастанларымызда форма чәһәтдән дә «Дәдә Горгуд» ән'әнәләри көрүнмәкдәдир. Мәсәлән, «Китаби—Дәдә Горгуд»да «Мүгәддимә» вардыр. Јухарыда дејилдији кими, бурада Дәдә Горгудун ағыллы, һикмәтли, әхлаги нәсиһәтләри, афоризмләри верилмишдир:

Тәкәббүрлүк ејләјәни танры севмәз,
Јад оғлу сахламагла оғул олмаз...

Буна бәнзәр әхлаги-нәсиһәтамиз фикирләр тәблиғ едән устаднамәләр сонралар халг романларынын әввәлиндә охунмушдур.

«Дәдә Горгуд» дастанларынын һәр биринин сонунда «Дәдә Горгуд кәлиб гопуз чалыр, ја ад гојур, јахуд да бир хејирхаһ мәсләһәтчи кими хејир-дуа верир». «Јерли гара дағларын јыхылмасын! Көлкәличә габа ағачын кәсилмәсин! Чапаркән ағ боз атын бүдрәмәсин. Чалышында гара полад үз гылынчын күтәлмәсин...» вә с.

Белә сонлуглар сонра јаранан халг романларымызда да вардыр. Гәһрәманлар узаг сәфәрдән гајыдыр, өз севкилисини дә кәтирир. Бөјүк шадлыг олур. Бу заман ашыг кәлиб, онларын тојуну едир вә дуваггапма сөјләјир.

Јахуд, дастанларын әввәлләриндә өвладларын бөјүк нәзирнијаздан сонра дүнјаја кәлмәси мәсәләсини дә бураја әлавә етмәк олар. «Әсли вә Кәрәм», «Лејли вә Мәчнун», «Шаһ Исмајыл» вә башга дастанларымыз да белә башлајыр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, «Дәдә Горгуд» бојлары һәгигәтән бизим һәм гәһрәманлыг, һәм дә мәһәббәт дастанларымызын јараныб формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

«Китаби—Дәдә Горгуд» дастаныны тәдгиг едән мүтәхәссисләрин әксәријјәти белә нәтичәјә кәлмишләр ки, бу дастан илкин дејил, о, мүәјјән вә сабит ән'әнәләр әсасында формалашмышдыр. Кәләчәк ахтарышлар, әлбәттә бу дөврүн дикәр абидәләрини дә үзә чыхарачагдыр. Фолклоршүнас Азад Нәбијевин топладығы вә 1977-чи илдә нәшр етдирдији «Гараоғлу» дастаны һәмин мүлаһизәни бир даһа тәсдиг етди. М. Һ. Тәһмасиб, Т. Һачыјев, Х. Әлимирзәјев вә башгалары дастанын орижиналлығыны вә әһәмијјәтини гејд етмиш, бу әсәрин бир сыра епизодларынын һәтта «Китаби Дәдә Горгуд»дан әввәлки дөврләрлә сәсләшдијини көстәрмишләр. «Гараоғлу»да «Дәдә Горгуд» үслубу ајдын ашкардыр, бу дастан да сөзүн һәгиги мә'насында озан јарадычылығыдыр. «Гараоғлу»да ејни заманда «Короғлу» илә бағлы чохлу епизод вә сүжетләр вардыр. Бунларын ән мараглысы сеһирли су әһвалаты вә атларын мәншәји, тә'лими илә бағлы тәсвирләрдир. Көрүнүр, А. Нәбијевин «Короғлу»дакы Гошабулаг әһвалаты бизим чох гәдим дастан ән'әнәләри илә сәсләшир мүлаһизәси илә разылашмаг лазымдыр.

«Гараоғлу» «Китаби—Дәдә Горгуд»да раст кәлдијимиз мүгәддимә јериндә «Дастангабағы» илә башлајыр. Бурада дәдә сөзү, нәсиһәти, вәсијјәти вардыр:

Дәдәм деди: зүлм едәни удар торпаг,
Дәдәм деди: сүдү һарам, олмаз һалал.
Дәдәм деди: сөз гылынчдыр. (6, 30).

Мүгәддимәдән сонра «Гаралы бәј» башлығы алтында бир һиссә верилир. Бу һиссә, үмумијјәтлә, дастанын әсас һадисәләринә кириш ролуну ојнајыр, бурада мадәршаһлыг дөврү тәсвир едилир.

Ханлар ханы Туран хатун мүлајим, көзәл башчыдыр. Туран хатунун заманында сүлһ әмин-аманлыг һөкм сүрүр, боллуг вар, һамы бәрабәр јашајыр. Бир күн она хәбәр верирләр ки, тајфа ичиндә Кузә хатун гәрибә бир варлыг доғуб, башында тәк көзү вар. Елин онунла нечә рәфтар етмәк суалына Туран хатун чаваб верир ки, сахлајын. Бу варлыг бөјүјүр, тајфа ичиндә мәшһур ағсаггал Дәдә Чалмаган икидләрә бир-бир ад гојур, анчаг нөвбә тәккөзә чатанда о, «бу ки кәлләкөздүр» дејир. Бунунла да онунку ады тајфа ичиндә кәлләкөз галыр.

Кәлләкөз бөјүјүр. Туран хатунун башчылыг етдији тајфа ичинә нифаг дүшүр. Бунун күнаһыны халг кәлләкөздә көрүр. Бир күн кәлләкөз Туран хатуну оғурлајыб дағa апарыр, әтини шишә чәкир. Тајфаја фәлакәт кәлир, ган дүшүр. Елә бурадача тајфа ағсаггалы озан мејдана чыхыр. Бу һадисәләри нәғмәјә салыр, охујур. Елә дастан да әсас е'тибарилә бундан сонра башлајыр. Туран хатунун вәсијјәти илә тајфаја башчы икидләрдән сечилмәли иди. Бу икид Гаралы бәјдир. О, Туран хатунун вәсијјәтләрини ана сүдү кими гәбул едир. Ејни бир тајфаја мәнсуб олан ағпапаг вә гарапапаг икидләр дәдәнин—озанын мәсләһәти илә ағгојунлу вә гарагојунлу олмагла ики јерә ајрылырлар. Бу заман гәриб бир сәс ешидилир. Бу, гојунлу тајфасынын аллаһы мүгәддәсидир, дәрдинин чохлуғундан шикајәт едир:

Дедим кимсән дәрдин нәдир
Деди: Гојунлулар улусунун аллаһыјам, дәрдим чохдур.

Бәни инсан, мәним оғлум, сон нәфәсимдир, гопузуну әсиркәмә, чал динләјим, гопуз сәсин... Гопуз илә доғулмушам, истәјирәм гопуз илә көч ејләјим бу дүнјадан (6,34—35).

Гопуз јенә дилә кәлир, озан охујур. Бу маһны чанаварынгурдун дилиндән охунур. Гурд гојунлар тајфасынын аллаһы олуб, инди она хәјанәт едибләр, икидләрә онун сүдүнү ичириб, үрәјини исә једирибләр, бунунла да әһд-пејманы позмуш, гурдун сирләрини бәјан етмишләр. Буна чаваб олараг да гурд-чанавар аллаһы дүнјаја тәпәкөзү кәтириб ки, инсанлардан интигам алсын. Бурада гурд тајфа-улус тотемидир. Бу тәсвирләрдә халгымызын гәдим е'тигадлары һаггында дәјәрли мә'луматлар сахланмышдыр. Хүсусилә гурдла-чанаварла әлагәдар тәсвирләр мараг доғурур. Гурдун тотем олмасы һејвандарлыгла, хүсусилә гојунчулугла әлагәдардыр. Мәсәлән, халг арасында «Гурд үрәји је-

јиб», «Гурд баласы гурд олар», «Гурд нә билир гатыр баһадыр», «Гурдла гузу бир јердә отлајыр», «Гурда рәһм етмәк гојуна зүлм етмәк демәкдир». «Гурддан горхан гојун сахламаз», «Гурддан чобан олмаз» вә с. кими аталар сөзү вә мәсәлләр вардыр. Гурд һаггында «Дәдә Горгуд»да да тәсвирләр вардыр. Анчаг гурд култу бурада зәифләмишдир. Гурд култунун изләри «Короғлу»-дастанында да галмышдыр.

«Гараоғлу» дастанынын әввәлиндә гурд мүгәддәс сајылыр, фетишләшдирилир. Гурдун гәдимләрдә тотем олмасы белә әсәрләрдә бир даһа тәсдиг олунур. Гурдун сирри ачылан кими, о, мүгәддәсликдән чыхыр, елә бәла кәлир.

«Овчу Пирим» нағылында да белә бир е'тигад вар. «Овчуја демишдиләр ки, иланын—тотемин сәнә вердији сирри һеч кимә ачма. Пирим бу сирри узун мүддәт сахлаја билмир, нәһајәт, арвадына сөјләјир. Буна көрә дә чанаварлар ону күдүр, нәһајәт тутуб парчалајырлар». Дастандакы вә нағылдакы е'тигадларын бир-биринә охшарлығы көз габағындадыр.

Дастанда олан бир епизода да диггәт јетирәк: Туран хатунун—гадынын әвәзинә Гаралы бәј тајфа башчысы сечилир. Чох мараглыдыр ки, мадәршаһлыг гуртарыр, пәдәршаһлыг башлајыр. Ҹәмијјәтин инкишафы тарихиндә өзүнә көрә мүһүм рол ојнајан бу мәрһәләләр ејни заманда мувафиг халг сәнәти нүмунәләри мејдана кәтирмишдир. Ф. Енкелсә көрә, мифолокија мадәршаһлыг дөврүнүн, епос исә пәдәршаһлыг дөврүнүн мәһсулудур».[1] Чох диггәтәлајигдир ки, кичик бир дастанда мадәршаһлығын өз јерини пәдәршаһлыға вермәси изләри сахланмышдыр. Бурада мадәршаһлыгла әлагәдар һадисәләр: тајфа јекрәнклији, әсатири тәсвирләр, гурд, су култу вә с. чох гәдим дөврләрлә сәсләшир. Гаралы бәјин башчы олмасы илә әһвалатлар дәјишилир, дастан, епос башлајыр, Гаралы бәј дә ихтијары оғлу Сәдрәкә верир вә бундан сонра һадисәләр әсасән Сәдрәкин әтрафында чәрәјан едир. О, бөјүк икидликләр көстәрир, озан кәлиб она Гараоғлу адыны гојур.

«Гараоғлу» форма е'тибарилә «Дәдә Горгуд»а јахындыр. Дастанда нәсрлә ше'р нөвбәләшир вә үмумијјәтлә озан јарадычылығы дөврүнүн үслубу өзүнү көстәрир. Анчаг «Гараоғлу» дастанынын нәср кими верилмиш һиссәсинә хүсусилә диггәт јетирилмәлидир. Бизчә бу һиссәләрин чоху елә ше'рлә дејилмишдир. «Горатыны мејмәлисән, әрәнләрә сејмәлисән, сүд чешмәсин кечмәлисән. Ајналыдан ичмәлисән, ағ булағы ојмалысан. Башын үстүн кәсмәлисән» вә с. Үмумијјәтлә, дастанын нәср һиссәси дә (сонда бир нечә абзасы чыхмаг шәртилә) хүсуси бир ритм, такт, мусиги илә охунур, ифа едилир. «Гараоғлу» елә бил бөјүк, кениш әһатәли бир дастанын гәлпәләридир, бә'зән исә хүласәсидир.

Бизчә дастанда әввәлләр Туран хатун, Дәдә Чалмаған, Гаралы бәј кәлләкөз, Гараоғлу, Сәдрәк, гурд, сеһирли су вә саирә

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве т. 1. сәһ. 288.

илә бағлы ајры-ајры голлар—бојлар олмушдур. Узун әсрләр һафизәләрдә јашамасы бу дастанын бир чох фәсил вә бојларынын јаддан чыхмасына, һәм дә дикәр гәһрәманлыг дастанларынын һадисә вә епизодлары илә гајнајыб гарышмасына сәбәб олмушдур.

Профессор Т. Һачыјев јазыр: «Гараоғлу» дастаны ономастик системинә, дил-үслуб хүсусијјәтләринә, ше'р формаларына, үмумијјәтлә, поетикасына—бәдии нормаларына көрә «Дәдә Горгуд»а ујғун кәлир».[1]

Нәтичә олараг демәлијик ки, «Гараоғлу» дастаны фолклоршүнаслығымызда гијмәтли бир тапынты һесаб едилә биләр. Дастанын һәм идеја, мәзмун вә форма хүсусијјәтләри, дикәр дастанларымызла әлагәли чәһәтләри, һәм дә дил хүсусијјәтләри өз һәртәрәфли тәдгигини көзләјир.

«Гара Мәлик» дастаны гәһрәманлыг дастанлары сырасындадыр. Һадисәләр XII әсрдә чәрәјан едир. Әсас е'тибарилә бу дөврдәки тарихи һадисәләрин бәдии ин'икасыдыр. Индијә гәдәр бизә дастанын ики варианты мә'лумдур. Биринчи варианты М. С. Ордубади гәләмә алыб чап еләмишдир («Вәтән уғрунда» журналы, 1941, № 6—7—8). Икинчи бир варианты исә мүәллим Сејидәли Нуријев јазыја алмышдыр. Онун дедијинә көрә дастаны узун мүддәт Тәбриздә јашамыш, инди Сумгајыт сакини олан Мәммәдәли Әзизовдан топламышдыр. О да вахтилә буну Тәбризли Казым адлы бир пинәчидән ешитмишдир. Сејидәли Нуријев варианты гысадыр, башга сөзлә бурада дастан һадисәләринин хүласәси верилмишдир. (20, 105—108). М. С. Ордубади исә нисбәтән кениш шәкилдә гәләмә алмышдыр. О, дөнә-дөнә гејд едир ки, ашыглар инди дә бу дастаны бөјүк һәвәслә данышырлар. М. С. Ордубади ашыглардан јазыја алдығы мәтнләрә кичик бир изаһат да вермишдир. Дастаны баша дүшмәк үчүн әлбәттә, бу гејдләрин мүәјјән әһәмијјәти вардыр. «Гара Мәлик» һазырда Тәбриз шәһәринин мәшһур бир мәһәлләсинин адыдыр. Лакин Азәрбајчан атабәји Гызыл Арслан дөврүндә (XII әср) Гара Мәлик адыны Азәрбајчанын кәнч вә гәһрәман бир оғлу дашыјырды. Атабәј Елдәкизин дөврүндән башлајараг Азәрбајчан пајтахты олан Тәбриздә илдә бир дәфә икидлик, гәһрәманлыг вә пәһләванлыг јарышы е'лан олунурду. Новруз бајрамынын икинчи күнү халг бөјүк дүзә јығышар вә һәр кәс орада икидлик нүмунәси көстәрәрди. Бу јарышда һөкмдарларын өзләри дә иштирак едәр вә биринчилик газананлары мүкафатландырардылар.

Халг арасындакы рәвајәтләрә көрә о заман дүнјада Атабәј Елдәкизин оғлу Мәһәммәддән икид вә гәһрәман бир адам јох имиш. Буна көрә дә тарихдә онун адына «Чаһан Пәһләван» дејирләрмиш. Дејилдијинә көрә Атабәј Мәһәммәд әлини јатмыш дәвәнин белинә гојдуғу заман дәвә нә гәдәр гүввәтли олурса-

---

[1] Т. Һачыјев—Јазычы дили вә идеја бәдии тәһлил. «Маариф», 1979—сәһ. 5.

олсун јериндән галха билмәзмиш. Куја о, дөрд мис мәчмәинин бир-биринин үстүнә гојуб хәмир кими бүкәр, бир дәстә ат налыны овчунун ичәрисиндә сыхыб мума дөндәрәр вә атын бөјрүндән јумруг илә вуруб јыхармыш. Һәтта, өкүзү әлинә көтүрүб алты-једди аршын учалығында олан диварын о бири тәрәфинә атармыш...

Ашыгларын дедијинә көрә, онун Нүсрәтиддин адында бир оғлу вар имиш. Нүсрәтиддин дә атасы кими пәһләван вә икид имиш. Өмрүндә онун архасыны јерә кәтирән олмамышды. Нүсрәтиддин Тәбриздә өз әмиси Гызыл Арсланын јанында галдығы заманлар икидлик вә гәһрәманлыг јарышларында иштирак едиб биринчилик газанырды. Гызыл Арсланын өзү дә «Нүсрәтиддин һүнәрдә дә гардашымын варисидир,—дејә фәхр едирди». Бундан сонра М. С. Ордубади ашыгларын дилиндән јаздығы рәвајәтләри вермишдир. Бунлар бир-бири илә әлагәси олан үч рәвајәтдир, елә бил ки, бөјүк бир дастанын чарпаналарыдыр.

Дастан Гара Мәликин адына бағланмышдыр. Бүтүн һадисәләр дә онун әтрафында чәрәјан едир. Һадисәләр Тәбриздә кедир. Јухарыдакы гејддә көстәрдијимиз бөјүк бир јарыш тәсвир олунур. О дөврүн һөкмдарлары да бу јарыша тамаша едирләр. Пәһләванлар кәзишир, јарышырлар. Өзү дә бунларын һамысы задәкан зүмрәсинә мәнсубдурлар... Бунларын ичәрисиндә 18 јашлы, гарабәниз, арыг бир оғлан да вар иди. Палтарлары јамаглы иди. Ајағына чарыг кејмишди. Гылынчынын гынында гызыл-күмүш, даш-гаш јох иди»... Бу, Гара Мәлик иди. Ону һеч саја салмыр, јарыша бурахмаг истәмирдиләр. Гоча анасынын хаһиши илә о да јарышыр вә гәләбә газаныр. Буну көрән Нүсрәтәддин өз каманыны она бағышлајыр. Елә бу күндән Гара Мәлик диллә-дишә дүшүр, онун дүшмәнләри артыр, ону мәһв етмәк истәјирләр. Анчаг о, Очан дағына чәкилир, гачаг олур, мүбаризәни давам етдири. Елә Нүсрәтиддин өзү Гара Мәлији тә'гиб едир, күн үзүнә чыхмаға гојмур.

Рәвајәтләрдән бириндә Гара Мәлијин севкилиси Рүхсарәјә мәһәббәти тәсвир олунур. Рүхсарә дә севкилисинин учбатындан чох әзијјәтләр чәкир.

Очан дағы, Очан дағы,
Дашларын кәклик ојлағы,
Әсән меһләр Рүхсарама
Салам апар сәһәр чағы.

Нүсрәтиддин Рүхсарәни гоһум-әгрәбасы илә бирликдә һәбс етдирир, кәбинини башга адама кәсдирир. Анчаг тој кечәси Гара Мәлик севкилисини азад едиб дағлара апарыр.

Үчүнчү рәвајәт сырф тарихи һадисәләр үзәриндә гурулмушдур. Гызыл Арслан өлдүрүлдүкдән сонра Сәлчуг Тоғрул һәбсдән гачыр вә Тәбризә һүчум едир. Гара Мәлик дә дәстәсилә Тәбриз мәһәлләләрини мүдафиә едир. Анчаг Сәлчуг Тоғрулун гошунларына таб кәтирмәк олмур, о, шәһәрә кирир. Бу заман Гызыл

Арсланын хәстә, гоча вәзири Шәмсәддин мәктуб јазыб Шимали Азәрбајҹан гошунунун сәркәрдәси Фәхрәддини көмәјә чағырыр. Нүсрәтиддин, Фәхрәддин вә Гара Мәлик мүһасирәјә алыб Тоғрул гошунларыны гырырлар вә Тәбризи азад едирләр. Нүсрәтиддин Тәбриз уғрунда шәһид оланлар ичәрисиндә Гара Мәлији танıјыр, диз чөкүр вә дејир:

«Дүнјанын лә'нәти мәнә кәлсин, сәни јашамаға гојмадым».[1] О күндән Тәбриздә һәмин мәһәллә Гара Мәлијин адыны дашыјыр. Јохсул бир дул гадынын оғлу Гара Мәлик Азәрбајҹанын Ҹаваншир, Бабәк, Оғуз баһадырларынын вариси кими чыхыш едир. Гара Мәлик дастанда кениш үрәкли, сәмими, сәдагәтли бир кәнҹ кими севилир. Дастанын сөһбәт ачдығымыз һәр ики вариантында ше'р нүмунәләри дә вардыр:

Гара Мәлик, Гара Мәлик!
Һәсрәт галдын јара, Мәлик!
Јарын јадлара јар олур
Гыл башына чара, Мәлик!
Гара Мәлик, Гара Мәлик!

Гызыл голбаг шүмшад голда,
Сејрәгибләр сағда, солда.
Анан галыб көзү јолда,
Гара Мәлик, Гара Мәлик!
Гыл башына чара, Мәлик!

Дастанын һәр ики вариантынын, јарымчыг да олса, кәлиб бизә чатан мәзмуну илә танышлыг көстәрир ки, бурадакы һадисәләр гәдим тарихимиздән көтүрүлүб. Бир сыра сурәтләрин: Гызыл Арслан, Мәһәммәд Ҹаһан Пәһләван, Нүсрәт, Тоғрул, Әбубәкр вә башгаларынын фәалијјәт көстәрдији әср мә'лумдур. Анҹаг ше'р парчалары сонракы дөврләрин мәһсулудур. Бурада Гара Мәлик гачаг дүшүр, дағларда кизләнир, орада мүбаризәсини давам етдирир. Мараглыдыр ки, ше'р парчалары XIX әсрин «гачаг» нәғмәләрини хатырладыр.

«КОРОҒЛУ» ДАСТАНЫ

Дастанын јаранма дөврү.

«Короғлу»нун индијә гәдәр олан бүтүн тәдгигатчылары онун XVI—XVII әсрләрин тарихи һадисәләрилә сәсләшдији гәнаәтиндәдир. Бу дөврдә Азәрбајҹанда баш верән тарихи һадисәләр дастанын өзүлүнү тәшкил едир. «Короғлу» дастанынын өзүндә истисмарчылара, паша, бәј вә ханлара гаршы кәскин нифрәт вардыр. XIX әсрдә М. Маһмудбәјовун топладығы вә Короғлуја аид етдији аталар сөзләриндән бири беләдир: «Нә шаһа бахыр, нә хоткара».

Јахуд, гәһрәманын дастан боју сөјләдији гошмалардан бир нечә мисал:

Долун ат белинә гоч дәлиләрим,
Хоткары тахтындан ендирәк, һојду!
Талајаг малыны, алаг ҹаныны
Шаһын чырағыны сөндүрәк, һојду!

---

[1] Азәрбајҹан классик әдәбијјаты китабханасы, I чилд. Халг әдәбијјаты, Бакы, 1982, сәһ. 69.

Бурада Короғлунун ики бөјүк дүшмәнинин ады чәкилир: Түркијә султаны вә Иран шаһы. Бир сыра гәдим јазылы мәнбәләрдә дастанын әсас һадисәләри илә әлагәдар дејилир ки, бунлар Иран шаһы Шаһ Аббас вә Түркијә султаны Султан Мурадын дөврүндә олмушдур.

Мән Гыраты бәсләмишәм гәһриндә,
Көзәл көрмәмишәм јарын тәһриндә,
Ҹүмә күнү Истамбулун шәһриндә
Хоткары тахтындан саллам, иншаллаһ.

Јахуд:

Гоч икид јалајар өзү өз ганын,
Короғлу, һәр јана ишләр фәрманын,
Инди бәј, пашанын, Хоткарын, ханын
Дәрисинә саман тәпилсин кәрәк.

«Короғлу» дастаны XVI—XVII әсрләрдә баш верән Ҹәлалиләр һәрәкаты илә дә әлагәләндирилир. Ҹәлалиләр әсасән түрк пашаларына гаршы чеврилмиш һәрәкатдыр. Тогатда 1518-чи илдә Шејх Ҹәлали илк бөјүк үсјан галдырмышдыр, күман ки, чәлалиләр онун ады илә әлагәдардыр. Сонралар Загафгазијаны да бүрүмүш, бурада баш верән кәндли үсјанлары илә гајнајыб гарышмышдыр. Бүтүн XVI—XVII әсрләр феодал әсарәтинә, өлчүјә кәлмәз веркиләрә гаршы чеврилмиш кәндли һәрәкаты дөврүдүр. Хүсусилә Азәрбајҹан бүтүн рекионлардан даһа чох үсјанлары илә сәчијјәләнирди. XVII әсрин тарихчиләри Һ. Румлу, М. Мүнши, Өвлија Чәләби вә б. әсәрләриндә бу дөврүн һадисәләри һаггында гијмәтли материаллар сахланмышдыр.

Азәрбајҹанда XVI әсрин әввәлләриндә Ш. И. Хәтаинин башчылыг етдији гүдрәтли Сәфәви дөвләти јаранмышды. XVI әсрин икинчи јарысы, XVII әсрин әввәлләриндә Сәфәви дөвләти илә Османлы империјасы арасында арды-арасы кәсилмәјән мүһарибәләр олмушдур. Бунлар чох заман Азәрбајҹан торпағында кедирди. Ш. И. Хәтаинин өлүмүндән сонра сәфәви дөвләти зәифләмәјә башлајыр. Шаһ Тәһмасиблә III Султан Мурад арасында мүһарибәләр олур, османлы султаны галиб кәлир, Тәбризлә бирликдә бүтүн Азәрбајҹаны ишғал едир. «Бу султанын вахтындакы гәдәр бәла вә бәдбәхтлији халг һеч бир вахт көрмәмишди». XVI әсрин сонларында Азәрбајҹанда пашалыглар мејдана кәлмишди. Дәрбәнд, Ширван, Кәнҹә, Ирәван пашалыглары. Бу заман мүһарибәләр, дағынтыларла бәрабәр халг ағыр веркиләр алтында инләјирди. А. Бакыханов, «Күлүстани—Ирәм» дә јазыр ки, Дәрбәнд вә Ширванда Осман паша һөкмранлыг етмишдир. Сонра Һасан паша, Маһмуд паша, Әһмәд паша Ширванда ағалыг етмишдир. Јенә А. Бакыханов јазыр ки, Ҹәфәр паша Рум (османлы) гошунлары илә Дәрбәндә һүчум етмиш, гызылбашларла мүһарибә апармыш, Дағыстанда Күрә галасыны алмыш вә әһалини гарәт еләмишдир.

1571—1573-чү илләрдә Тәбриздә сәнәткарлар вә шәһәр јохсулларынын бөјүк бир үсјаны олмушдур. Үсјан иштиракчылары шәһәр јохсуллары вә сәнәткарлары иди: чәкмәчи, Маһуд тохујан, шалвардуз, шотурбан (дәвәчи), сәбзәфруш, пәһләванлар, гәһрәманлар вә с. Үсјан шаһ тәрәфиндән амансызчасына јатырылмышды. Һ. Румлу, И. Мүншинин јаздығына көрә үсјанда гәссаблар силки дә мүһүм рол ојнамышдыр. Һ. Румлу пәһләванлар һәрәкатынын башчыларындан биринин адынын Әвәз олдуғуну јазыр[1]. Профессор И. Т. Петрушевски бунун Ејваз ола биләчәји фәрзијјәсини ирәли сүрүр.

Бизә белә кәлир ки, Тәбриздә баш верән бу үсјан «Короғлу» дастанынын тарихи зәминәсинә дахил олмушдур. Чох марагłыдыр ки, гәссабларын да әсас рол ојнадығы бу үсјан башчыларындан бири Әвәз—Ејваздыр. Диггәт едилсә бу, дастанда да беләдир: Ејваз әвәзсиз бир пәһләван, һәм дә Гәссаб Алынын оғлудур. Белә олдугда дастандакы Ејвазын тарихи Әвәз—Ејвазын прототипи олмасына шүбһә јери галмыр.

1577—1578-чи илләрдә Ширванда јени бир халг үсјаны олмушдур. Тарихчи Һ. Румлунун тәсвир етдијинә көрә үсјан гәддарчасына јатырылмыш вә онун иштиракчыларындан 400 нәфәринин башы кәсилиб шаһын сарајына көндәрилмишдир.[2] Искәндәр Мүнши 1580-чи илдә Талышда намә'лум бир дәрвишин рәһбәрлији алтында баш вермиш халг үсјанындан бәһс едир. Үсјан башчысы тутулмуш, јандырылмышдыр. Буна бахмајараг үсјан јенә давам етмишдир. Әрдәбилә һәрәкәт едән үсјанчылар орада мәғлуб едилмишди[3].

XVII әсрин әввәлләриндә Шаһ Аббас Азәрбајчана ишғалчы кими кәлир. Инди пашалыглар әвәзинә Азәрбајчан да бәјләрбәјликләрә бөлүнмүшдүр. Бунларын башында да Шаһ Аббасын гоһумлары дајанмышды. Шаһ Аббасын мүһарибәләри бүтүн XVII әсрин биринчи јарысыны әһатә едир. XVII әсрин әввәлләриндә баш верән бүтүн бу кәшмәкешликләрә, мүһарибәләрә, таланлара, харичи ишғалчы вә јерли истисмарчыларын ағыр веркиләрини дә әлавә едәк. Мәшһур Совет тарихчиси И. П. Петрушевскинин јаздығына көрә бу дөврдә Азәрбајчан кәндләриндә 35 нөв верки вә мүкәлләфијјәт тәтбиг едилирди. Чаһад, үшр, тәфавүт, кәсим, бағбашы, чобан беки, чүтбашы, дәстәк башы, ихрачат, ат арпасы, улаг, сурсат, пешкәш, бајрамлыг, бијар... Беләликлә, ән чох әзијјәт чәкән, мәһв едилән, вар-јохдан чыхан халг күтләләри, кәндлиләр, јохсуллар иди. Бүтүн бу дөврдә Азәрбајчанда арды-арасы кәсилмәдән кәндли һәрәкатлары баш вермишдир.

---

[1] И. П. Петрушевский. Восстание ремесленников и городской бедноты в Табризе, 1571—1573 гг. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1. Баку, 1949, сәһ. 221.

[2] И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане. Л., 1949. сәһ. 325.

[3] Искәндәр Мүнши. «Тарихи аләм арајы Аббаси» сәһ. 200—201.

Хүсусилә Ширван, Әрдәбил, Марағa, Гарабағ, Тәбриз, Күрдүстан вә башга рајонларда, әјаләтләрдә кәндли күтләләри гәсбкарлара гаршы мүбаризә апарырлар. Доғрудур, бу үсјанлар дағыныг иди, күтләләр јекдилликлә һәрәкәт етмәји бачармыр, бир-бириндән хәбәрсиз вурушур, она көрә дә чох заман ишғалчыларын ордулары гаршысында узун мүддәт дајана билмирдиләр. Лакин буна бахмајараг, халгын гәһрәман оғуллары өз вәтәнини сон нәфәсәдәк горумуш, ишғалчылара гаршы амансыз олмушлар. «Короғлу» дастаны Азәрбајчанын мүхтәлиф рајонларында харичи вә јерли дүшмәнләрә гаршы аловланан кәндли үсјанларынын—үмумхалг мүбаризәсинин бәдии ин'икасы кими мејдана чыхмышдыр.

Лакин унутмамалыјыг ки, «Короғлу» халг дастаныдыр. О узун мүддәт халгын шифаһи дилиндә, ашыгларын симли сазларында јашајараг зәманәмизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Она көрә дә халг дастанда һәм XVI—XVII әсрдән әввәлки бир сыра гәһрәманлыг һадисәләриндән, һәм дә сонракы мүбаризә сәһифәләриндән «Короғлу»нун формалашдыраркән истифадә етмишдир. «Короғлу» дастанында халгымызын гәһрәманлыг мүбаризәсинин бөјүк бир дөврү јүксәк сәнәткарлыгла өз бәдии ифадәсини тапмышдыр.

«Короғлу»нун топланмасы вә нәшри

«Короғлу»нун ајры-ајры гошмалары һәлә XVII—XVIII әсрләрин чүнкләриндә сахланылмышдыр.

Мәс:

Сүсән сүнбүлүн солмасын,
Дидән јаш илә долмасын,
Нәркизин әскик олмасын,
Јаза дөнсүн гышын дағлар!

...Короғлу сана бәндәдир,
Дәрдиндән пәракәндәдир,
Чүнки Ејвазым сәндәдир
Олсун јүз мин јашын дағлар».[1]

Һәмин әсрләрдә күрчү әлифбасы илә Азәрбајчан дилиндә јазылмыш бир сыра «Короғлу» гошмаларына раст кәлирик.

Сејр ејләдим елләрини,
Мән гурбан!
Гучдум, јарын белләрини,
Ала көз!
Дост бағын күлләрини
Мән гурбан!
Дәррәм назилән-назилән
Назилән, еј назилән, шаһ базилән»[2].

---

[1] Республика әлјазмалары институту, чүнк, № 618.
[2] Күрчү әлифбасы илә Азәрбајчан дилиндә јазылмышдыр.

Јахуд орта әсрләрә аид едилән башга бир әлјазмасында галан гошмалардан вердијимиз ашағыдакы нүмунә јенә дә «Короғлу» дастаны маһныларынын мусиги илә әлагәдар ифа едилдијини көстәрмәкдәдир.

Илләрилән арзуманын чәкәрәм,
Јери һај мә'лум, чәкәрәм броj!
Көзүм јашы, үмман олмуш, сел сонам!
Сел броj броj!
Ашыг олдум мән күнаһкар олмадым
Јери һај, мә'лум, олмадым броj!
Зара кәлмиш әфганымдан ел сонам!
Ел сонам, броj; броj!

1804-чү илдә шаир Әндәлиб Гарачадағи халг јарадычылығы нүмунәләриндән ибарәт әлјазмасына «Короғлу»дан да бир сыра ше'рләр дахил етмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, XIX әсрин әввәлләриндән, хүсусилә Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилмәсиндән сонра дастанын топланмасы иши сүр'әтләнир. О заман Петербургда, Москвада, Тбилисдә чыхан бир сыра гәзет вә журналларда «Короғлу» дастанындан парчалара, һәтта тәнгиди гејдләрә тәсадүф едирик.

И. Шопенин мәтни. Короғлу дастаны һаггында илк мәтбу мә'лумата «Тифлис вәрәгәләри» (1930, №68) гәзетиндә раст кәлирик. Бурада гала һаггында мә'лумат верилир вә дастанын биринчи голундан кичик бир епизод нәгл едилир. Рус мәтбуатында дастанын һәгиги мәтни И. Шопен тәрәфиндән нәшр едилмишдир[1]. И. Шопен миллијјәтчә полјакдыр. Чар һөкумәтинин мә'муру кими бир мүддәт Загафгазијада ишләмишдир. Елә бу заман Араз чајы саһилләриндән «Короғлу» дастанына аид материаллар топламышдыр. О, Загафгазијаны сәјаһәт заманы Короғлу галасына раст кәлмиш, гала һаггында мә'луматлары вә дастаны бир азәрбајчанлы ашыгдан топламышдыр. О, ашығын адыны Омир јазыр, бу ја Өмәр, јахуд да Әмирдир. И. Шопен јазыр: «Ашыг чунгуруну (сазыны—*П. Ә.*) көкләјиб чох узун бир һекајә башлады. Һекајәнин мүәјјән һиссәсини нәгл едир, бир һиссәсини дә охујурду. Мән шаир дејиләм, тәрчүмәчини дә күнаһландыра билмирәм. Анчаг чалышмышам ки, һадисәләр арасында әлагәни сахлајым, ашығын әсас фикирләрини горујум». Мәтнлән ајдын олур ки, ашыг (И. Шопен ону бард адландырыр) «Короғлу» дастаныны чох јахшы билирмиш. Мәтндә әввәлчә галанын романтик шәкилдә тәсвири верилир. Бундан сонра гала саһибинин—Короғлунун мачәралары нәгл олунур. Мәтни ики һиссәјә бөлмәк олар.

Биринчи һиссә дастанын гызыл фондуна дахил олан голларын нәглидир: «Алы киши», «Һәмзәнин Гыраты апармасы» вә «Бајазид сәфәри»ндән бир һиссә. Бурада һәмин голларын мәзмунуну

---

[1] И. Шопен. Кероглы «Татарская легенда», «Маяк современного просвещения и образования», изд. П. Полянова СПБ, 1840.

данышмаға еһтијач дујмуруг, анчаг бир-ики тәфәррүат вермәклә ашығын дастаны нә гәдәр инчәликләринә гәдәр билмәсини нүмајиш етдирмәк истәјирик вә с. Алы киши голу әввәлдән ахыра гәдәр чох дәгигликлә нәгл олунур. Дастанда белә бир јер вар. Ата илә оғул интигам алыб, кери дөнәндә онлары пашанын адамлары тә'гиб едирләр. Рөвшән дејир ки, ата кәһәр атлар кәлир, ата мәсләһәт билир ки, атлары суланмыш шумлуға сүрсүн, сонра гара вә ағ атлылар кәләндә дә Алы кишинин мәсләһәти илә гаратиканлыға вә дашлыға кирир вә хилас олурлар. Һәмин епизод бүтүн дәгиглији илә И. Шопенин мәтниндә верилмишдир, анчаг тәрчүмә хәталары вардыр. И. Шопенин мәтниндә һәмин голун сонунда көстәрилир ки, Короғлу әтрафына силаһдашлар топлајыр, Күрчүстанда, Тифлисин јахынлығында, Дәрәчичәкдә, Истамбул султанынын торпағында һәтта кениш Прат чајынын (И. Шопен Фәрат чајыны белә јазыр) саһилләриндә өзүнә галалар тикир. Нәһајәт, онун сорағы кедиб Конкјара (Хоткара— *П. Ә.)* чатыр. Елә бурадан да дастанын «Һәмзәнин Гыраты гачырмасы» голу башлајыр. Бу гол чох гыса нәгл олунур. Хоткар Гыраты оғурлајана бөјүк мүкафат вә'д едир. Сатгынлыгла, гонаг сифәтилә Чәнлибелә кәлиб Гыраты гачырырлар. «Короғлу әлиндә әса, чијниндә саз пaји-пијада османлыларын мәркәзинә кәлиб чыхыр». Ашыглығы илә һамыны һејран гојур. Короғлу султаны, онун меһтәрләрини алдадыр, атын јанына өзүнү салыр, ат ону таныјыр.

Үчүнчү епизодда көстәрилир ки, Короғлу Чәнлибел дүзәнлијиндән узагдан карван кәлдијини көрүр. Анчаг карванбашы Гаралтыны көрүб дајаныр вә кери дөнмәк истәјир. Короғлу карваны алладыр. Әввәлчә јапынчысыны вә онун далынча да бир сәрнич гатығы гајадан атыр; куја орадакы Гаралты гарагуш имиш о да учуб кедир. Карван Чәнлибелә тәрәф јан алыр. Бу әһвалат бүтүнлүкдә дастанын «Бајазид сәфәри»ндә нәгл олунур. И. Шопенин мәтниндән о гәдәр дә фәргләнмир.

Анчаг бундан сонра И. Шопен мәтндә сон епизоду нәгл едир ки, бу, Азәрбајчан дастанынын һеч бир вариантында јохдур. Куја карванда Рассудана адлы бир күрчү гызы олур. Короғлу она вурулур, Чәнлибелә кәтирир. Гыз она әрә кетмәкдән имтина едир, дејир ки, сән гачагсан, өзүн дә мүсәлмансан. Бундан сонра Короғлу силаһдашларындан кизли килсәјә кедир, мүбаризәләрдән сојујур, дәлиләр буну гәбул едә билмирләр. Рассудананы өлдүрүрләр. Буна дөзә билмәјән Короғлу Мисри гылынчы илә дәлиләрин бир нечәсини өлдүрүб гејб олур. Диггәт един, И. Шопенин бу сон һекајәти «Короғлу» дастанынын әсас—доғма епизоду илә башлајыр вә сонра тамамилә јабанчы бир мәчраја јөнәлдилир. Бу әһвалат Короғлу кими гәһрәмана ифтирадан башга бир шеј дејилдир. Һәмин бу епизода көрә дә Азәрбајчан короғлушүнаслары И. Шопени кәскин тәнгид етмиш вә онун мәтнини дә бүтүнлүкдә јарарсыз сајмышлар. И. Шопен бу епизод һаггында дејир ки, «сон әһвалат мәним ихтирамдыр». Биз буну белә баша

дүшәк ки, о, бу әһвалаты Азәрбајҹан ашығы Өмәрдән ешитмәмиш, нә вахт исә күрчү нағылчыларындан јазыја алмыш вә бу мәтнә дахил етмишдир. Короғлу кими халг гәһрәманынын адына XIX әсрдә топланыб чап едилән бә'зи мәтнләрдә јад епизодлар дахил едилмишдир. Мәс. А. В. «Сказка о Кара оглы» (Кавказ», 1846, № 9).

К. Горбунов. Замок, Кер. оглы, из грузинской легенды. (Живописная Россия, 1903, т. III. № 148). Сон мәгалә И. Шопенин епизодуна јахындыр. Короғлунун агибәти бурада да фаҹиәли сурәтдә битир. Она көрә дә И. Шопенин Рассудана әһвалатыны Азәрбајҹан дастанына ифтира кими гәбул едиб елми гијмәтини вермәк лазымдыр. И. Шопенин мәтни «Короғлу»нун ән гәдим мәтбу һиссәсидир. Бурада һәм дә дастанын тарихи, гәһрәманлары, формалашмасы һаггында мараглы вә зиддијјәтли мүлаһизәләр дә вар. Она көрә дә бу мәтнә тәнгиди јанашмаг, јарарсыз јерләрини кәсиб атмаг, мүасир фолклоршүнаслығымызын инкишафы фөвгүндән һәгиги гијмәтини вермәк вә нәһајәт «Короғлу»нун тәдгигаты тарихиндә ондан истифадә етмәк кәрәкдир.

В. Ходзконун нәшри. «Короғлу» дастаны китабча шәклиндә илк дәфә 1842-чи илдә чап едилмишдир. Буну топлајан о заманлар Киланда (Иран) Русија консулу олан полјак јазычысы вә етнографы Александр Ходзко иди. А. Ходзко полјак јазычысыдыр. Петербург университетиндә мүһазирәләр охумуш, 13 ил Иранда јашамыш, Ҹәнуби Азәрбајҹандан «Короғлу»ну топламышдыр. 13 мәҹлисдән ибарәт бу дастан Лондонда инкилис дилиндә нәшр олунмушдур. А. Ходзко вариантынын әлјазмасынын орижиналы (фарс вә Азәрбајҹан дилләриндә) Парисин милли китабханасында горунур. 1856-чы илдә С. С. Пенн дастаны рус дилинә тәрҹүмә едәрәк әввәлҹә «Кавказ» гәзетиндә һиссә-һиссә, сонра исә ајрыҹа китабча шәклиндә чап етдирилмишдир...»[1].

А. Ходзконун китабынын орижиналы-әлјазмасы Парисин Милли китабханасында сахланылыр. Әлјазмасынын сурәти бу јахынларда республикамыза кәтирилмишдир. Әлјазмасынын нәср һиссәси фарсча вә гошмалары исә Азәрбајҹан дилиндәдир. Демәли, белә гәнаәт һасил олур ки, А. Ходзко әлјазмасыны әлдә етмиш вә беләликлә тәрҹүмәчиси вә нәшр едәни олмушдур. Доғрудан да А. Ходзко китабын һеч бир јериндә өзүнү топлајыҹы кими тәгдим етмир. Әлјазмасынын ахырында топлајыҹыларын адлары вардыр. Һазырда һәмин әлјамасы үзәриндә иш апарылыр вә јахын кәләҹәкдә бүтүн һәгигәтләр үзә чыхмалыдыр.

А. Ходзко дастанын бүтүн голларыны билән вә истәдији вахт күнләрлә охујан, хүсуси сәнәткарлар—короғлуханлар олдуғуну јазыр. Һәтта С. С. Пенн тәрҹүмәдән әввәл Загафгазијада бир

---

[1] С. С. Пенн. Кероглы восточный поэт-наездник, полное собрание его импровизации с присовокуплением его биографии, перевод с английского. Тифлис. 1856.

нечә короглухан тапыб онлара гулаг асмыш вә дастанын орикиналлығынын бир даһа шаһиди олмушдур. О шам, гырат, чунгур, ашыг вә с. сөзләри тәрчүмә еләмәмишдир.

О заман «Короғлу»ну топлајыб чап едән И. Шопен, А. Ходзко А. Һакстһаузен вә башга буржуа алим, сәјјаһ вә етнографлары әсәрә вә онун гәһрәманына дүзкүн гијмәт верә билмәмиш, ону халгын һәјат вә мүбаризәсиндән тәчрид етмәјә чалышмышлар. Буна бахмајараг, онларын топладыглары нүмунәләр вә вариантлар мүһүм елми әһәмијјәтә маликдир вә дастанын өјрәнилмәси ишинә бөјүк көмәк көстәрир.

1856-чы илдә «Короғлу»нун рус дилиндә нәшри мәтбуатда бөјүк мүбаһисәјә сәбәб олур. «Современник» (№ 10) журналында дастан һаггында имзасыз рә'ј дәрч едилир. Индијә гәдәр фолклоршүнаслыгда бу рессензијаны Н. Г. Чернышевскинин јаздығы күман едилирди. Сонракы тәдгигатлар исә рессензијанын мәшһур рус фолклоршүнасы А. Н. Пыпин тәрәфиндән јазылдығыны мүәјјәнләшдирмишдир (26, 76—79). Ресензијада дејилир: «Иранын шималындакы көчәри һәјат сүрән татар (Азәрбајчан—ред.) гәбиләләри онун (Короғлунун—ред.) романтик һәјаты һаггында олан хатирәләри хүсуси бир мәһәббәтлә горујуб сахлајырлар. Короғлу онларын милли гәһрәманы, ејни заманда милли шаиридир».

«Короғлу» дастанындан чох мараглы бир һиссәни Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын мүдавими Мирзә Вәлизадә чап етмишдир. Бурада рус дилинә һәрфи тәрчүмәсилә дастанын бир нечә орижинал гошмасы азәрбајчанча верилмишдир.[1].

«Короғлу»—XIX әсрин орталарында алман вә франсыз дилләринә тәрчүмә олунмушдур. Жорж Сандын Франсыз дилинә тәрчүмәси 1853-чү илдә Парисдә нәшр олунмушдур. Тәрчүмәчи һәм дә тәдгигатчы кими чыхыш едир. О, Короғлудан тарихи шәхсијјәт кими сөһбәт ачыр, «гылынч кими мө'чүзәләр јарадан маһныларына, сазына һејран галдығыны билдирир. Короғлу идеалдыр, камиллик нүмунәсидир. Онун һүнәрләри һаггында рәвајәтләр мәркәзи Асијадан тутмуш Фәрат чајынадәк ағыздан-ағыза кәзир.

А. Н. Самојловичин «Дәдә Горгуд вә Короғлу һаггында әфсанә» адлы мәгаләси дә чап олунмушдур. Мәгаләдә академикин кәлдији ашағыдакы нәтичә чох мараглы иди. «Короғлу—јә'ни кор кишинин оғлу, бу ад чох-чох гәдимдир. Бунун јајылмасы илә әлагәдар олараг Короғлу—јә'ни бир гәбир оғлу сонрадан мејдана кәлмишдир».

Бүтүн бунлара бахмајараг «Короғлу» дастаны там шәкилдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра топланыб нәшр едилмиш вә өјрәнилмишдир.

В. Хулуфлунун «Короғлу»су.

1920-чи илләрдә фәрди експедисија заманы Товузда ашыг Һүсејн Бозалганлынын дилиндән јазыја алынмышдыр. Бурада Кор-

---

[1] СМОМПК вып. IX, 1890, сәһ. 122.

оғлу һаггында рәвајәтләр Кәнчә, Шамхор, Газах, Товуз, Ағстафада олан галалар: «Елдар оғузу», «Гаравул тәпәси», «Короғлу галасы», «Короғлу гајасы» кими јер адлары һаггында данышылыр, аталар сөзләри кәтирилир. А. Ходзконун нәшри јүксәк гијмәтләндирилир. Китабда белә башлыглар вар. «Короғлу кимдир?», «Нигар ханымын кәтирилмәси», «Дәмирчиоғлунун дәлиләр чәркәсинә кирмәси», «Короғлунун тачири гачанда», «Чүнүн ашыг», «Чүнүн ашыг вә Телли ханым», «Топлајычынын дедијинә көрә бунлар дастанын ајрылмаз һиссәләридир, анчаг натамам олдуғуна көрә дастанын әсас һиссәсинә дахил едилмәмишдир. Әсас ики гол «Тогат сәфәри» вә «Бағдад сәфәри» верилмишдир. О јазыр: «Ашыглар дејир ки, Короғлу 40 кечәлик сөһбәтдир». В. Хулуфлунун нәшри, Короғлунун сонракы нәшрләри үчүн әсас мәнбәләрдән бири олмушдур.

1937-чи илдә Шамхорун Сејфәлли кәндиндә Ашыг Һүсејндән дастанын бир нечә голу јазылыб «Әдәбијјат гәзети»ндә һиссә-һиссә дәрч олунмушдур. «Короғлу»нун китабча шәклиндә илк кениш нәшри мәшһур фолклор топлајычысы Һ. Әлизадәјә аиддир. О, 1941-чи илдә дастанын 14 голуну чап етдирмиш, китабын сонунда 40-дан чох мүстәгил гошма вермишдир.

М. Һ. Тәһмасиб «Короғлу»нун XIX әсрдән бәри топланараг нәшр олунан вә олунмајан бүтүн мөвчуд вариант вә голларынын үзәриндә диггәтлә ишләјәрәк 1949-чу илдә дастанын елми мәтнини һазырлајыб чап етдирмишдир. Бураја дастанын 17 голу дахил едилмишдир. Һәмин китаб сонралар тәкмилләшәрәк дәфәләрлә чап олунмушдур.

Сон илләр «Короғлу» дастанынын бир сыра јени голлары топланмышдыр: «Кизироғлу Мустафабәјин Чәнлибелә кәлмәси», «Мисри гылынчын оғурланмасы», «Бәнөвшә ханымын Чәнлибелә кәлмәси». А. Нәбијев «Зәрнишан ханымын Чәнлибелә кәлмәси» исә М. Һәкимов тәрәфиндән шифаһи дилдән јазыја алыныб чап етдирилмишдир. Әли Гурбанов тәрәфиндән топланан «Мәрчан ханымын Чәнлибелә кәлмәји» голу дастанын 1975-чи ил нәшринә дахил едилмишдир. А. Нәбијев дастанын Дәрбәнддән топладығы варианты чапа һазырламышдыр.

«Короғлу» бир нечә дәфә китабча шәклиндә рус дилиндә дә (1940, 1960) чап олунмушдур. Азәрбајчан совет алимләриндән М. Ариф, Һ. Араслы, М. Һ. Тәһмасиб, М. Рәфили, Ф. Фәрһадов, М. Сејидов вә башгалары дастанын тәдгиги илә мәшғул олмуш, бир сыра елми-тәнгиди мәгаләләр јазмышлар. А. Нәбијев дастанын Азәрбајчан—өзбәк вариантларыны мүгајисәли сурәтдә тәдгиг етмишдир. 1979-чу илдә Парисдә «Әфсанәдән операја. Совет Азәрбајчанында «Короғлу мөвзусунун тәкамүлү» адлы китаб франсыз дилиндә чап олунмушдур. Монографијанын мүәллифи Лор Мәликова Сәјјардыр. Бу тәдгигатларда «Короғлу»нун

идеја-мәзмун вә бәдии хүсусијјәтләри, дастанын тарихи әһәмијјәти барәдә әтрафлы мә'лумат верилмишдир.

Сон илләр «Короғлу» дастанынын башга бир әлјазмасыны мәшһур күрчү түркологу Л. К. Члаидзе әлдә етмишдир.[1] Нүсхә Күрчүстан ССР ЕА К. Кекелидзе адына әлјазмалары институтунда горунур. Дастанын ән бөјүк вариантыдыр, 28 голдан ибарәтдир.

«Короғлу» дастанынын вариантлары.

Халгымызын гәһрәманлыг дастаны «Короғлу»нун мотивләри Јахын Шәрг, Загафгазија вә Орта вә Кичик Асија халгларынын да диггәтини чәлб етмишдир. Бу халглар да «Короғлу»дан илһам алараг, өз милли гәһрәманларыны, милли епосларыны јаратмышлар. Һәр бир халг «Короғлу» сүжетини өз јарадычылыг ән'әнәсинә ујғун ишләмиш, өзләринә мәхсус јени вариантлар јаратмышдыр. Епосун ермәни, күрчү, күрд, түркмән, өзбәк, тачик, газах, түрк вариантлары да вардыр.

Орта Асијада јаранмыш «Короғлу», «Гургулу» кими дастанлар нисбәтән нағылвары характер дашыјыр. Короғлу вә силаһдашлары нағыл гәһрәманларына бәнзәјирләр. «Короғлу» вә «Гургулу»да епос гәһрәманлары әждаһа вә дивләр илә вурушур, пәриләрин көмәји илә манеәләри арадан галдырыр вә дүшмән үзәриндә гәләбә чалырлар. Доғрудур, Азәрбајчан епосунун бир нечә гәһрәманынын ады башга вариантларда да вардыр. Мәсәлән, Ејваз, Һәсән, Телли, Никар вә б. Анчаг бу сурәтләр адларынын ејнилијинә бахмајараг, һәр бир халгын өз гәһрәманыдыр вә өз милли хүсусијјәтләринин тәчәссүмүдүр.

Орта Асија вариантларында Короғлунун гырх силаһдашы олдуғу тәсвир едилир. Мәсәлән, өзбәк дастанында гәһрәманын дөјүшләр үчүн һазырланмасы белә тәсвир олунур: Исфаһан шаһы түркмәнләр үзәринә һүчум едир, әсир дүшәнләр ичәрисиндә Рөвшән, Чығалы бәј вә онун бачысы Биби Һилал да вар иди. Рөвшән бир тачирин евиндә гул олур, бир күн тәсадүфән Биби Һилалла растлашыр, севишир вә сонра да евләнирләр. Бир күн Чығалы бәјин чобаны Рүстәм Биби Һилалы өлмүш көрүр, апарыб дәфн едир. Гәбирдә Биби Һилалын оғлу доғулур, өлмүш ананын дөшүнә сүд кәлир, ушаг ондан ичиб бир мүддәт јашајыр, сонра дырнаглары илә гәбри дешиб чыхыр. Чобан Рүстәм баласы өлмүш мадјаны тез-тез һәмин гәбрин јанында көрүр, ат ушағы әмиздирир. Рүстәм ушағы тутуб евә кәтирир вә адыны Короғлу (гәбир оғлу) гојур. Бир мүддәтдән сонра Короғлу вәтәнинә дөнүр, ону тајфа башчысы сечирләр, тачгојма мәрасиминдә онун атыны сеһирли пәриләр оғурлајырлар. Короғлу атынын архасынча Ирәм бағына кедир вә с.

---

[1] Л. Г. Члаидзе, Об одной неизвестной рукописи эпоса Кер-оглы. Труды Тбилисского Государственного Университета. 1967, т. 121.

Епик-романтик дастан олан «Короғлу»да гәһрәман јалныз атыны тапдыгдан сонра мүбаризәјә башлајыр.

Дастан тачик халгы арасында «Гургулу», «Куруғлу» адлары илә мәшһурдур. «Гургулу»нун сүжети әсасән беләдир: Чамбул адында көзәл әмәк вә әдаләт өлкәси мөвчуддур. Јаделли ишғалчылар, мүхтәлиф тиранлар тез-тез бураја һүчум едирләр. Чамбулун халгы вә онун шөһрәтли пәһләванлары дүшмәнләрин бүтүн басгынларыны дәф едир вә нәтичәдә гәләбә чалырлар. «Гургулу»нун әсас гәһрәманы јухары тәбәгәнин нүмајәндәси дејил, халгын арасындан чыхмыш гәссаб оғлу Аваздыр.

Түркмән халгынын јаратдығы «Короғлу» (Гәбироғлу) епосунун гыса мәзмуну беләдир. Пәһләван Ады бәј өлдүкдән сонра онун бир оғлу доғулур. Она Рөвшән ады верилир. Ушаг гәбирдән тапылдығы үчүн ону Короғлу чағырмаға башлајырлар. Хунхар хан Короғлунун дајысы Момини өлдүрүр вә бабасы Чығалы бәјин көзләрини чыхартдырыр. Короғлу кор Чығалы бәјин вә өлдүрүлмүш дајысы Моминин арвады Күләндамын јанында бөјүјүр. Бирдән Хунхар ханын сәркәрдәләриндән бириси олан Әрәб Рејһан Күләндамы оғурлајыб апарыр. Короғлу кичик јашларындан һәмин јыртычы хандан вә онун тәрәфдарларындан интигам алмаға һазырлашыр. Һиддәтләнмиш Короғлу әтрафына 40 нәфәр пәһләван—силаһдаш топлајыб, әфсанәви Гыратын белиндә бөјүк икидликләр көстәрир. Әрәб Рејһанын, Хунхар ханын бүтүн јүрүшләрини дәф едир. Дүшмәнләр үзәриндә гәләбә чалыр. Аға Јунус Пәри адлы бир гызла евләнир. Лакин өвлады олмадығындан, гәссаб Булдурун оғлуну оғуллуға көтүрүр.

Короғлу сурәтиндә түркмән халгына аид олан ән јахшы хүсусијјәтләр—горхмазлыг, икидлик, һәрби усталыг, өз сөзүнә садиглик вә саирә тәчәссүм етдирилмишдир.

Дастанын түрк варианты да диггәти чәлб едир. «Короғлу» дастаны һәлә кечән әсрдән башлајараг Түркијәдә топланыб нәшр едилмишдир. Ән камил вариант 1972-чи илдә Меһмәт Камал тәрәфиндән чап олунмушдур. Түрк варианты бир сыра башга вариантларын, о чүмләдән болгар вариантынын јаранмасына да мүһүм тә'сир көстәрмишдир. XIX әсрдә мачар алими И. Куношун топладығы варианта көрә Болу шәһәриндә Болу бәј адлы феодал јашајыр. О, әјаләтиндән кечән һәр бир илхыдан бир ат бач алыр.

Бир күн өз илхычысындан јахшы бир ат истәјир. Илхычы сечиб кәтирир, јолда атлар чајдан кечә билмир, бир арыг дајча асанлыгла чајы үзүб кечир. Илхычы ағасына буну бағышлајыр. Болу бәј һирсләниб онун көзләрини чыхартдырыр. Илхычынын 15 јашлы пәһләван оғлу интигам үчүн һазырлашыр. Атасынын мәсләһәти илә аты бөјүдүр вә интигамыны алыр. Чәнлибелдә мәскән салыр. Әввәлчә бураја Истамбулун баш гәссабынын оғлу Ејвазы кәтирир. Сонра сазбәндин оғлу Мәһәммәд пәһләван, Кән'ан вә башгалары кәтирилир. Короғлунун оғлу Һәсәнин мачәралары, Гыратын оғурланмасы вә Короғлунун илхычы палтарын-

да Болу бәјин сарајына кетмәси вә с. дастанын мүстәгил голларыны тәшкил едир. Болгар түркләриндә олан варианты 1957-чи илдә Софијада Рза Моллов чап етдирмишдир.

«Короғлу» дастанынын күрчү версијалары да чап едилмишдир. Һәмин нәшрә верилән мүгәддимәдә дастанын күрчү халгы ичәрисиндә јајылмасы, шахәләнмәси, «Короғлу»нун күрчү фолклору вә әдәбијјаты илә әлагәси мәсәләләри арашдырылмышдыр. Һәм дә индијә гәдәр дастанын күрчү халгы ичәрисиндә әсримизин әввәлләриндән бәри долашан ајры-ајры рәвајәт, епизод вә һиссәләри дә топланыб рус дилиндә китаба әлавә олунмушдур. Күрчү алими Л. Члаидзенин бу тәдгигатында гүсурлар да вардыр. Бурада «Короғлу»нун үмуми сәвијјәсинә хәләл кәтирән бә'зи тәсадүфи епизод вә рәвајәтләр вардыр ки, бунлар дастанын үмуми руһуна ујғун дејилдир.

Короғлу сурәти. Короғлу дастанын баш гәһрәманыдыр. Дастанда олан бүтүн идејаларын әсас дашыјычысыдыр. «Короғлу» тарихлә бағлы бир дастандыр. Она көрә дә тәдгигатчылар ики әсрлик бир дөврдә дастанын тарихлә әлагәси барәдә мүхтәлиф фикирләр сөјләмишләр Короғлу тарихи шәхсијјәтдирми? Бу суала чаваб вермәк истәмишләр. Гејд едәк ки, бир сыра тарихи әсәрләрдә Короғлунун адына раст кәлинир. «Азәрбајчан тарихи»[1] китабында Короғлунун башчылыг етдији халг үсјанындан данышылыр. XVI әсрин сонлары XVII әсрин әввәлләриндә баш верән бу үсјанлар һаггында Искәндәр бәј Мүнши, А. Тәбризи, Зәкәријјә Акулски, Өвлија Чәләби вә башгалары јазмышлар.

Орта әсрләр Азәрбајчан тарихинин мәшһур тәдгигатчысы И. П. Петрушевски көстәрир ки, Чәлали дәстәләри рәһбәрләри ичәрисиндә Ирәвандан олан азәрбајчанлылар иштирак едирдиләр. Бунлардан Мәһәммәд Канакерлинин адыны чәкир. Тарихчи алим орта әср тарихчиләринин әсәрләринә әсасланараг һәмин үсјанчылардан даһа 23-нүн адыны өз әсәринә дахил етмишдир.

Онлардан Кизироғлу Мустафабәј, Коса Сәфәр, Гарагаш, Дәли Нәсиб, Танрытанымаз, Јоласығмаз, Көјә бахан вә башга икидләрин адлары вардыр. И. П Петрушевски көстәрир ки, тарихи мәнбәләрдә Короғлу Азәрбајчанда үсјанлара башчылыг едир, А. Ходзконун «Короғлу»сунда исә гәһрәман әсас е'тибарилә Чәнуби Азәрбајчанын Салмас, Хој рајонларында фәалијјәт көстәрир. Һәтта Салмас рајонунда Короғлунун тикдирдији галанын хәрабәликләрини көстәрирләр. И. И. Петрушевскинин еһтималына көрә Чәлали һәрәкаты башчыларындан бири өзүнә әввәлләр Азәрбајчанда әфсанәләрдә шөһрәтләнмиш Короғлу адыны гәбул етмишдир[2].

XIX әсрдә чап олунан јазыларда да Короғлу тарихдә јашамыш гәһрәман вә һәм дә шаир кими тәгдим олунур. И. Шопен

---

[1] *Бах:* Азәрбајчан тарихи, I чилд, 1958, сәһ. 266.

[2] *Бах:* И. П. Петрушевски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 328.

јазыр: «Бә'зиләри дејирләр ки, бу шөһрәтли гачаг татар (азәрбајчанлы П. Ә.) олмушдур. Тејмуриләр сүлаләсинин сүгутундан сонра Ағгојунлу вә Гарагојунлулуларын арасында олан чәкишмәләрдән истифадә едәрәк гәдим галалары тутмуш, орадан да амансыз јүрүшләр еләмишдир». А. Ходзко, А. Һакстһаузен, Мирзә Вәлизадәнин јазыларында да биз буна раст кәлирик. А. Ходзконун «Короғлу»суну рус дилиндә чап едән «Гафгаз» гәзети нәшрин әввәлиндә редаксијанын адындан вердији гејддә јазырды: «Асијада вә үмумијјәтлә Шәргдә елә бир кушә тапмаг олмаз ки, бу ад (Короғлу ады) орада мәшһур олмасын. Сиз һәтта ону Бессарабијада, Молдавијада беләә ешидәрсиниз. Бу, Короғлунун јалныз јоллар чәнкавәри олмајыб, мүәјјән тарихи рол ојнамыш олдуғуну сүбут етмирми? Һәр һалда онун Асијадакы шөһрәти Һомерин Јунаныстандакы шөһрәти гәдәр бөјүкдүр».

Мәшһур короғлушүнаслар да—М. Һ. Тәһмасиб, Х. Короглы ондан тарихи шәхсијјәт кими данышмышлар. Х. Короглы Түркијәдә архивдән јени материаллар әлдә етдијини јазыр, һәмин архив сәнәдләриндә Короғлу XVI әсрин сонларында Түркијә әразисиндә јашамыш үсјанчы вә шаир кими тәгдим олунур[1]. Әлбәттә тарихи Короғлунун ахтарышлары һәлә давам едир. Ахтарышлар да һәмишә јени тапынтыларла нәтичәләнир. Халг тарихи Короғлуну көтүрүб дастана салмыш вә епик сурәт кими әсрләрлә ишләјиб тәкмилләшдирмишдир.

«Короғлу» дастанынын биринчи голу «Алы киши» адланыр. Бу гол чох мараглы вә гәдим голлардандыр. Бу голда халг интигамчысы олан Короғлу кәләчәк дөјүшләр үчүн һазырланыр. Көзләри дәниз чинсиндән олан ики гулуна гурбан едилән Алы кишинин јеканә өвлады Рөвшәндир. Рөвшән бүтүн Азәрбајчан кәндләриндә бөјүјән милјонларла кәндли балаларындан бирдир. Һеч кәсдән фәргләнмәјән ади бир инсандыр. Анчаг халга көрә белә ади бир инсан һеч заман ону о дөврүн феодал зүлмүндән, дағыдычы мүһарибәләрдән вә ағыр веркиләрдән горуја билмәзди. Белә бир гүввә ади Рөвшәндә јох иди. Ади бир илхычы баласыны дастан гәһрәманы сечән халг билирди ки, Рөвшәнә фөвгәл'адә күч, гүввәт лазымдыр. Узун әсрләрин тәчрүбәсинә, ән'әнәләринә архаланан халга көрә бу күчү Рөвшәнә ана торпаг верә биләрди. Она көрә дә Рөвшән ана торпағын сеһрли сујундан күч-гүввәт алыр. Онун аты Гырат (*«гыр»*—од демәкдир) да фөвгәл'адә гүввәјә малик иди. Рөвшәнин гылынчы да илдырым парчасындан дүзәлдилмишдир. Бүтүн бунлардан сонра халга көрә Рөвшән—Короғлу гәсбкарлара гаршы мүбаризәјә һазыр иди.

Короғлу дастанда халгын бүтүн көзәл кејфијјәтләрини өзүндә топлајан типик бир сурәтдир. Халг сәнәткары өз гәһрәман-

[1] *Бах:* Специфика фольклорных жанров, М, 1973, сәһ. 143.

ларыны һәр бир дөврдә бөјүк үмумиләшдирмә, типикләшдирмә сајәсиндә боја-баша чатдырырлар.

Короғлу әтрафына халгын ән икид, вәтәнпәрвәр оғулларыны топлајыр. Мәһз она көрә дә «Короғлу» дастанынын әсас идејасы харичи гәсбкарлардан вә јерли феодаллардан вәтәни мүдафиә етмәк идејасыдыр. Вәтән мәһәббәти дастанын әввәлиндән ахырына гәдәр гызыл бир хәтлә кечир. Дастанда Чәнлибел Азәрбајчанын—вәтәнин рәмзидир. Чәнлибел Короғлунун силаһдашлары үчүн ән мүгәддәс, ән әзиз јердир. Короғлу вә силаһдашлары сон дамла ганына гәдәр вурушар, чанларындан кечәр, мәһв оларлар, анчаг Чәнлибелә дүшмән ајағы дәјмәјә јол вермәзләр.

Халгын вәтәнә олан мәһәббәти Чәнлибелин—вәтәнин мәғрур дағларынын тә'рифинә һәср едилән гошмаларда да өзүнү көстәрмәкдәдир.

Мәни бинадан бәсләди
Дағлар гојнунда, гојнунда,
Түләк тәрланлар сәсләди,
Дағлар гојнунда, гојнунда.

Доланда икид јашыма,
Јағы чыхды савашыма,
Дәлиләр кәлди башыма,
Дағлар гојнунда, гојнунда.

Сәфәр ејләдим һәр јана,
Шаһлары кәтирдим чана,
Гыратым кәлди чөвлана,
Дағлар гојнунда, гојнунда.

«Короғлу» дастанында Загафгазија халглары арасындакы тарихи достлуғун тәсвиринә дә мүһүм јер верилмишдир. Тарихи мә'лумат вә фактлар көстәрир ки, XVI—XVII әсрләрдә Загафгазија халглары—күрчүләр, ләзкиләр, күрдләр вә азәрбајчанлылар харичи гәсбкарлара гаршы биркә мүбаризә апармышлар. Она көрә дә дастан, һәм дә онун гәһрәманы Короғлу һәмин халгларын дилиндә әзбәр олмушдур. Дастанын бир јериндә Короғлу өз силаһдашлары илә фәхр едәрәк Хоткара[1] белә дејир:

Гырх мин күрчү, ләзки, Рүстәм овлады,
Чәкәр гылынч, кәсәр дәмир, полады,
Салар чана горху Короғлу ады
Короғлу үстүнә ширләрлә кәлиб.

«Короғлу» дастанында достлуг, јолдашлыг, гардашлыг, дүшмәнә гаршы мүбаризәдә гүввәләри бирләшдирмәк идејасы вә с. ифадә едилмишдир.

Короғлу зәһмәткеш күтләләрин нүмајәндәсидир. Мәһз јохсулларын нүмајәндәси олдуғуна көрә дә о, фәхр едир:

---

[1] Хоткар—Хунхар (ганичән) сөзүнүн халг дилиндә тәләффүзүдүр.

Гул дејәрләр, гулун бојнун бурарлар,
Гуллар габағында кедән тирәм мән.

Она көрә дә о, варлылардан алдығы малы јохсуллар арасында пајлајыр. Јохсуллар да даим Короғлуну мүдафиә едир, она көмәк көстәрирләр. Дастанын «Дурна тели» голунда гоча бичинчи Короғлунун силаһдашларынын асылачағыны ешидиб ағлајыр, Аслан паша кими залымлара лә'нәтләр јағдырыр. Короғлу өз јолдашларыны азад етдикдән сонра Аслан пашанын хәзинәсини ачыб јохсуллара пајлајыр. Бу јохсуллар ичәрисиндә гоча бичинчи дә вар иди.

Короғлу һәм дә һәссас вә гајғыкеш, тәдбирли бир инсандир. О, Чәнлибелә пәнаһ кәтирән һәр бир адамы чидди јохлајыр, јохсулларын нүмајәндәси олдуғуну билдикдән сонра өз дәстәсинә гәбул едәрәк она һәр шеј өјрәдир, ону гәһрәман кими, дөјүшчү кими јетишдирир.

Дастанда Короғлу јалныз гәһрәман, сәркәрдә дејил, ејни заманда көзәл сәнәткар, ашыг-шаирдир. О, Мисри гылынчла сазы үстүндә гоша кәздирир, һансы лазым оланда ејни дәрәчәдә усталыгла онлардан истифадә едир.

Өвлија Чәләби «Сәјаһәтнамә»синдә султан ордусунда хидмәт едән Чәлалиләр дәстәсиндә олан мусигичиләрин, импровизатор—шаирләрин ән мәшһурлары ичәрисиндә Короғлунун адыны чәкир. Бүтүн XIX әср рус мәтбуаты ондан шаир-импровизатор кими сөһбәт ачыр, ону Һомерлә мүгајисә едирләр. «Современник» журналында (1856, № 10) чап олунан ресензијада о, азәрбајчанлыларын милли шаири адландырылмышдыр. Дастанда Короғлу өзүнү ашыг адландырыр, ашығам вә һәм дә ишығам дејир. Гырат гачырыланда бүтүн Чәнлибел ели ону мәзәммәт едир, онда Короғлу дејир:

Короғлујам дејим сәнә,
Од тутуб алышды синә,
Ашыглығым бәсди мәнә,
Шад ол көнүл, нә мә'лулсан.

С. Вурғун да Короғлудан бир шаир кими данышыр. М. Һ. Тәһмасибә көрә исә куја тарихдә Короғлу адында бир ашыг олмуш, дастаны да о дүзәлтмишдир (20—150). Азәрбајчан халгы Короғлунун ашыглығыны да е'чазкар гүввәләрлә бағлајыр. Бурада чох инчә бир мәтләб вар. Диггәт един, мәһәббәт дастанларында ади инсанлар Хызрын әлиндән ешг бадәси ичир, һагг ашығы олурлар. Короғлу исә ана торпағын көбәјиндән гајнајыб күкрәјән Гошабулағын көпүклү-сеһрли сујундан ичәндән сонра ашыг олур. Бурада Азәрбајчан дастанчылары әфсанәви бутадан, вәтән торпағындакы реал булағы даһа үстүн сајмышлар.

«Короғлу» Азәрбајчан халгынын саз-сөз, мә'нәвијјат—бәдиијјат, психика вә гәһрәманлыг јаддашыдыр. Дастанын биринчи голу «Короғлу»нун халгымызын гәдим әфсанә, әсатир, нағыл

вә үмумијјәтлә, гәһрәманлыгән'әнәләри үзәриндә нәш'әт тапдығыны көртәрмәкдәдир. Короғлу сурәти гәдим вә зәнкин әсатирләримиздән истифадә илә әтә-гана долмушдур. Бунунла белә тәсадүфи дејилдир ки, тәдгигатчылар Короғлуну халгымызын гәдим епик вә тарихи гәһрәманлардан Бабәклә (20, 134—141), Салур Газанла (28, 74—75) мүгајисә едиб мүхтәлиф охшарлыглар үзә чыхармышлар. Хүсусилә Бабәк вә Короғлу, онларын башчылыг етдији халг һәрәкатлары арасында охшарлыглар даһа чохдур.

Бабәк һәрәкаты тарихдә «Хүррәмиләр» ады илә мәшһурдур. Бунларын хүсуси јашајыш тәрзи, мүнасибәтләри олмушдур «Хүррәмиләр» бәрабәрлик шүарыны ирәли сүрүр, истисмарчылар, харичи ишғалчылара гаршы амансыз идиләр. Бүтүн бу чәһәтләри биз Чәнлибел елиндә дә көрмәкдәјик. Дастанда дејилдији кими Чәнлибелин өз гајда-ганунлары вар иди. Бурада јашајанлар һамысы гадын вә кишиләр дә бәрабәр һүгуга малик идиләр.

Онлар өзләрини сәрбәст һисс едир, бир-биринә һәссаслыгла јанашырлар. Бир шәхсин дәрди елин дәрди кими һисс едилир. Бурада синифләр јохдур, истисмар јохдур. Чәнлибел ели Азәрбајчан халгынын азадлыға, сәрбәстлијә, бәрабәрлијә мејлинин көзәл бир ифадәсидир.

Хүррәмиләрин мәскәни Бәз галасыдыр. Бура јүксәк бир јердә, хүсуси стратежи әһәмијјәтә малик дағда јерләширди. Гала алынмаз иди. Узун мүддәт әрәб хәлифәләри дәфәләрлә Бәз галасына басгын етмишдиләр, анчаг ораја бата билмәмишдиләр. Диггәт едилдикдә Чәнлибел дә тәхминән белә бир саһәдә јерләшмишдир. Алы киши бураны чох чәтинликлә ахтарыб тапмышдыр.

Ханлар зәһәр ичәр, султанлар ағы,
Гыррам гајалары, јыхарам дағы,
Чәнлибелди гоч Короғлу ојлағы,
Шаһ да кәлсә, Чәнлибелә гојмарам.

Короғлу вә халг.

«Короғлу» дастаны халг күтләләринин јарадычылыг мәһсулудур. Бу дастанда она көрә дә халг әһвали-руһијјәси, халг мүбаризәси, халг психолокијасы, халг дүнјакөрүшү ифадә едилмишдир. Дастанын әсас иштиракчылары илхычы; дәмирчи, чобан, налбәнд, гул вә башгаларындан ибарәтдир. Онлар халгын дүшмәнләринә—пашалара, ханлара, султанлара, бәјләрә, шаһлара гаршы амансыз мүбаризә апарырлар. Короғлу һәмишә халгын сөзү илә һәрәкәт едир, онунла мәсләһәтләшир. Бир һадисә көзләнилдикдә о, силаһдашларына мүрачиәт едир:

Икид дәлиләрим, хәбәрдар олун,
Бу күн бир тәдбирә кәлмәк кәрәкдир.

Короғлу тәчрүбәсиндә көрүр ки, халгын сөзүнә, мәсләһәтинә баханда удузмур, силаһдашлары нә гәдәр чох олса, о гәдәр тез гәләбә чалыр.

Дастан Азәрбајчан халгынын әсрләр боју тәчрүбә вә сынагдан кечмиш белә бир фәлсәфәсини ирәли атыр ки, гәһрәманын гүввәси халгла јахынлығында, халга архаланмасындадыр. Мараглыдыр ки, Короғлу дастанда бир нечә дәфә јолдашларынын, халгын сөзүндән чыхыр, она көрә дә бөјүк фәлакәтләрә дүшүр. «Короғлу илә Болу бәј» голунда о, халгдан хәбәрсиз вуруша кетдији үчүн тутулур. Халг вә гәһрәман мәсәләси, хүсусилә «Һәмзәнин Гыраты апармасы» голунда даһа габарыг шәкилдә тәсвир едилмишдир. Мә'лумдур ки, Короғлу јолдашларынын сөзүнә бахмајараг Һәмзәни гәбул едир. Нәтичәдә Һәмзә Гыраты көтүрүб гачыр. Дәлиләр Короғлуну мәзәммәт едир. Короғлу һәтта онлардан ајрылмаг, бир даһа онлары ешитмәмәк дәрәчәсинә кәлир. Кичик бир еһтијатсызлыг бөјүк бир һадисәјә сәбәб олмушдур. Бәс нә етмәли? Бүтүн бунлары көтүр-гој едән ағыллы, тәдбирли Никар ханым дәлиләр адындан Короғлуја мүрачиәт едәрәк дејир:

...Кал гошуб котан әкмәјән,
Нанын суфрәјә тикмәјән,
Арынын гәһрин чәкмәјән,
Балын гәдрини нә биләр?...

Короғлу өз сәһвләрини баша дүшүр, ајылыр, кедиб дүшмәнләрин әлиндән Гыраты гуртарыб кәтирир. Бу заман јолдашлары Короғлуну инчитдикләринә көрә хәчаләт чәкир, башларыны ашағы салырлар. Короғлу илә «Сиз һаглы идиниз» дејә өз сәһвләрини е'тираф едир вә сөз верир ки, бир дә онларын сөзүндән чыхмајачаг. Бунунла халг демәк истәјир ки, торпагла, ана јурдла, доғма халг илә бағлы олан гәһрәманларын гүввәси түкәнмәздир. Бу бағлылыг онларын гәләбәсинин рәһнидир. Ана јурду гәһрәман үчүн күч вә илһам мәнбәјидир. Тәсадүфи дејилдир ки, дастанын әввәлиндә Короғлу мәғлубедилмәз гүввәти, дүшмәнләри сарсыдан нә'рәни ана торнағын дурна көзлү Гошабулағынын көпүјүндән алмышдыр. Короғлу елин гүдрәти, вәтәни, јолдашлары илә фәхр едир:

Демә ки, Короғлу тәкди
Јетмиш једди дәлиси вар...

Короғлунун уча бoју,
Һәр јердә тутулур һoју,
Чәнлибелдә көтүр-гoју,
Ағыр оба, улусу вар.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, «Короғлу» дастаны бөјүк бир халг һәрәкаты, халг мүбаризәси илә бағлы јаранмышдыр. Бу мүбаризәнин әсас гәһрәманлары да мәһз зәһмәткеш халгын нүмајәндәләридир. Она көрә дә халгын гәһрәманлығы, мүбаризә-

си, әһвали-руһијјәси дастанда чох ајдын шәкилдә мүһафизә едилмишдир.

Гадын сурәтләри. «Короғлу» дастанында бир сыра гадын сурәтләри вардыр. Бунлардан Никар ханым, Телли ханым, Ругијјә ханым, Мәһбуб ханым, Дүнја ханым, Бәнөвшә ханым вә башгалары Короғлунун харичи ишғалчылара вә јерли феодаллара гаршы апардығы мүбаризәдә фәал иштирак едирләр. Дастанда әввәлчә гадынлар Короғлунун башчылыг етдији һәракәта садәчә рәғбәт бәсләјирләр. Лакин сонра онлар өз хаһишләри илә Чәнлибелә кәлиб, билаваситә дөјүшләрдә иштирак едир, Короғлуја вә онун силаһдашларына мә'нәви гүввәт верирләр. Әсәрдә гадынларын гәһрәманлығы, мүбаризлији илә јанашы онларын ағлы, тәдбири, көзәллији дә тәсвир едилмишдир.

«Короғлу» дастанында һәртәрәфли вә камил ишләнмиш гадын сурәтләриндән бири Никар ханымдыр. О, Түркијә султанынын гызыдыр. Никар Короғлунун икидлијини ешитдикдән сонра она көндәрдији мәктубу белә тамамлајыр:

Мән хоткар гызыјам, Никардыр адым,
Шаһлара, ханлара мәһәл гојмадым,
Бир сәнсән дүнјада мәним мурадым,
Истәрәм өзүнә ејлә јар мәни.

Никар ханым Чәнлибелә кәлир вә Короғлунун садиг өмүр јолдашы олур. Сонралар да өз ағлы, тәдбири, мәсләһәти илә бүтүн икидләрин рәғбәтини газаныр. Бир һадисә олдугда Никар Короғлуну әвәз едир, өз ағыллы тәдбирләри илә бүтүн ишләрин өһдәсиндән кәлмәји бачарыр.

Дастанын гадынларла әлагәдар јерләрини охујаркән гаршымызда мараглы мәнзәрәләр ачылыр. Диггәт едиләрсә, бунлар һамысы бәј, паша, хоткар гызларыдыр. Лакин онлары сарај дәбдәбәләри, ејш-ишрәт марагландырмыр. Гадынлар өз хаһишләри илә Чәнлибелә—гадынлара азадлыг, һүгуг верилән бир јерә кәлиб гәһрәманларла өмүр сүрмәк гәрарына кәлирләр. Никар вә башга гадынлар өз јерләриндә чадра илә кәзир, гырх инчә белли гызларла сәјаһәтә чыхыр. Мәсәлән, Никар шәһәрә чыхаркән Хоткар бүтүн күчәләрдәки адамлары говдурур, бүтүн дүканлары бағлатдырыр ки, гызынын үзүнү көрән олмасын.

Лакин Чәнлибелә кәлән гадынлар тамамилә сәрбәстдирләр Онлар кишиләрлә бир мәчлисдә отурур, јејир, ичирләр. Кишиләрлә бәрабәр мәсләһәт вә мәшвәрәтләрдә иштирак едирләр. Демәли, гадынлар Чәнлибелин бәрабәр һүгуглу вәтәндашларыдыр. Бу чәһәт «Короғлу» дастанынын ән көзәл мәзијјәтләриндәндир. Халг дастанда Никарын симасында көзәл вә гајғыкеш ана сифәтләрини дә мәһарәтлә үмумиләшдирмишдир. Мә'лумдур ки, Короғлу вә Никарын өвлады олмур. Лакин Никар өвладсыз өмрү өмүр сајмыр. Онун да үрәји ана лајласы чалмаг баласыны овутмаг ешги илә чырпыныр. Онун бу арзусу илә эла-

гәдар дүшүнчәләри дастанын ән тә'сирли јерләриндәндир. Бир күн мәчлисдә о өз гәлб чырпынтыларыны Короғлуја мурачиәтлә белә ифадә едир.

Нечә бахым ев-ешијә,
Јаралы көнлүм үшүјә,
Тоз бүрүмүш бош бешијә
Ширин лајла чалан јохдур.

Чәнлибели күлләр бәзәр
Күлләр саралса ким үзәр?
Һәр гуш баласыјнан кәзәр,
Нијә сәнин балан јохдур?

Бундан сонра Короғлу Ејвазы Чәнлибелә кәтирир, Никар ел адәти илә ону јахасындан кечириб оғуллуға гәбул едир. Белә нәчиб инсани хүсусијјәтләрлә јанашы, гадынлар лазым кәләндә әлдә силаһ вәтәни мүдафиәјә дә галхырлар. Мәсәлән, «Һасан пашанын Чәнлибелә кәлмәси» голунда бүтүн гадынлар силаһ көтүрүб вәтәнин мүдафиәсиндә иштирак едирләр.

«Бәнөвшә ханымын Чәнлибелә кәлмәси» голунда исә Никар киши палтарында дүшмәнлә вурушур (6, 122—149).

Телли ханым сурәти башга гадынлардан фәргли олараг дастанда өз гәһрәманлығы, пәһләванлығы илә сечилир. «Короғлунун Әрзурум сәфәри» голунда о, чәсур бир сәркәрдә кими кејинәрәк зиндана салынмыш Ашыг Чүнүну Короғлу ады илә азад едиб Чәнлибелә јола салыр.

«Короғлу» дастанындакы гадын сурәтләри өз гәһрәманлығы, икидлији, шүчаәти илә бир сыра чәтинликләри арадан галдырыр, Короғлу гәһрәманлығына әи чәтин анда көмәк көстәрир, дастанын јаддан чыхмаз, унудулмаз сурәтләри кими охучуну узун мүддәт мүтәәссир едирләр.

Дастанын гурулушу. «Короғлу» дастаны мөһкәм композисијаја вә сүжет хәттинә малик бир әсәрдир. Индијә гәдәр дастанын 22-дән чох голу бизә мә'лумдур. «Алы киши» адланан биринчи голда гәһрәманын дөјүшә вә мүбаризәләрә һазырланмасы тәсвир едилир. Атасынын көзү чыхарылдыгдан сонра Короғлу силаһдашлары илә бирликдә дүшмәнләрә гаршы мүбаризәјә атылыр. Һәр бир голда Короғлунун вә силаһдашларынын дөјүшләриндән мараглы сәһнәләр верилир. Короғлу әсас гәһрәман кими бүтүн голларда иштирак едир. Анчаг һәр бир голун өзүнүн Короғлудан башга да гәһрәманы вардыр. Һәмин гәһрәман вурушур, икидликләр көстәрир, дүшмәнә гәләбә чалыр. Гол бу гәһрәманын хошбәхтлији илә, јә'ни евләнмәси илә тамамланыр. Мәсәлән, «Дурна тели» голунун гәһрәманы Ејваз, «Әрзурум сәфәри» голунун гәһрәманы Дәмирчиоғлу», «Мәһбуб ханымын Чәнлибелә кәлмәси» голунда Бәлли Әһмәд» вә б. өз арзуларына говушурлар.

Дастанда олан голларын һамысы мүстәгил гәһрәмана, биткин сүжет хәттинә малик әсәрләрдир. Бунунла бәрабәр, бу гол-

лар чох сых шәкилдә бир-бири илә бағлыдыр, бири дикәрини тамамлајыр. Баш гәһрәман Короғлу исә голдан-гола һадисәләрин инкишафы илә әлагәдар бир сәркәрдә кими јүксәлир, камилләшир, мәғлуб олмаз бир гүввәјә чеврилир. Дастанын сонунда исә елә бил, гәһрәманын дөјүшләр ичәрисиндә кечән һәјатына јекун вурулур. Короғлунун гочалығы тәсвир едилир. Бунунла да әсәр тамамланыр. Доғрудур, халг өз аләминдә харичи ишғалчылара гаршы дөјүшләрә сон гојмаг истәмир, она көрә дә гочалмыш Короғлуну јенидән дөјүшләрә көндәрир. Шүбһәсиз бу да халгын арзусу илә әлагәдардыр. Бунунла бирликдә гејд етмәк лазымдыр ки, «Короғлу»дакы «Дәрбәнд сәфәри» голу дастанын үмуми сүжет хәттиндән кәнара чыхыр. Белә ки, дастан боју сонсуз кими тәсвир едилән Короғлунун һәмин голда Күрдоғлу адлы бир өвлады олдуғу көстәрилир. Бу чәһәт «Короғлу»нун артыг бөјүк бир халг епопејасы кими инкишаф етдијини сүбут етмәкдәдир.

«Короғлу»нун дили вә бәдии хүсусијјәтләри.

Дастан садә халг дилиндә јарадылмышдыр. Бурада дилимизин бүтүн инчәликләри, зәнкинлији өзүнү көстәрмәкдәдир. Халг бу әсәри әсрләр боју мәчлисләрдә охуја-охуја, тәкмилләшдирә-тәкмилләшдирә заманәмизә гәдәр кәтириб чыхармышдыр.

«Короғлу» дастанында феодализм дөврүнә аид мүхтәлиф силаһ адлары, дөјүш истилаһлары вардыр. Мәсәлән, чида, гылынч, шешпәр, галхан, топпуз, күштү, һәрбә-зорба, һәлгәбәкуш вә с.

Јухарыда дејилдији кими, дастан нәср вә нәзм һиссәләриндән ибарәтдир: нәср һиссәсини ашыглар садә, ахычы, чәзбедичи бир дилла нағыл едир, нәзм һиссәсини исә сазда чалыб охујурлар. Нәзм һиссәси рәнкарәнк ше'р шәкилләриндән ибарәтдир. Һәмин ше'рләр дастанда тәсвир едилән һадисәләрлә үзви сурәтдә бағлыдыр, әсәри ше'рсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Чүнки бу ше'рләрдә гәһрәманларын һисс вә һәјәчанлары, дахили изтираблары, рәшадәти тәчәссүм етдирилмишдир. Әсәрдәки гошмалар вә кәрајлылар һәмишә нәср һиссәсиндә нағыл олунан һадисәләри тамамлајыр. Дастанда олан ше'рләр мәзмунуна көрә мүхтәлифдир. Онлар дөјүшкән руһлу, ичтимаи мәзмунлу, әхлаги-тәрбијәви, лирик, сатирик, фәлсәфи мүндәричәли әсәрләрдир.

Дастанын јүксәк камил вә сәнәт мүчәссәмәси олмасы барәдә һәлә 1842-чи илдә А. Ходзко јазырды: «Короғлунун тәбии гајалардан биллур фәввәрәләрлә фантан верән, дағ чешмәси кими саф вә тәмиз гошмалары һеч бир чәтинлик олмадан өз-өзүнә гәлбинин дәринлијиндән ахыб кәлмишдир. Бу гошмаларын гәһрәманы Короғлунун өзүнүн көјләр аләми илә, аллаһлар, Симурғ вә вәһши руһларла һеч бир әлагәси јохдур». Бу чәһәтдән дастанда гәһрәманын өз сирдашы Гыратына һәср етдији маһнылар хүсусилә әһәмијјәтлидир. «Гыраты танрыдан истә», «Алма көз-

лу, гыз бирчәкли Гырат кәл», «Чаным Гырат, көзум Гырат», «Ат икидин гардашыдыр», «Сәксән мин хәзинә пула да вермә» вә с. ифадәләр Гыратын тә'рифинә һәср олунмушдур. Јенә А. Ходзко јазыр: «Өз севимли Гыратынын гачырылмасы мүнасибәтилә Короғлунун охудуғу маһнылар ән көзәл елекија һесаб едилир ки, Шәрг поезијасы бунунла фәхр едә биләр».

«Короғлу» дастанындакы бир сыра ше'рләр халг маһнысы кими дилләрдә әзбәр олмушдур, чох заман бунлардан һәтта мәсәл кими дә истифадә едилир:

Салам вердим салам алмаз,
Көрүм кәссин салам сәни,
Ахчасыз, пулсуз ашығам,
Пулум јохдур алам сәни.

Мәнә гара дејән көзәл,
Гаш-көзүн гара дејилми?!
Төклүбдүр дал кәрданә
Сачларын гара дејилми?!

Кечәр дөвран белә галмаз
Шад ол көнүл нә мә'лулсан...

Бинадан көзәл олмајан
Телин гәдрини нә биләр...

«Короғлу» дастанында көзәл халг ифадәләри—бәнзәтмәләр, тәшбиһләр, мүгајисә вә идиомлар да ишләдилмишдир. Бу ифадәләр дастанын дилини ширинләшдирир, онун марагла, һәвәслә охунмасыны тә'мин едир. Халг өз гәһрәманларыны бурада аслана, шаһинә, гартала, лачына, гызылгуша, Гаф дағына, Аја, Күнәшә вә с. бәнзәдир. Мәсәлән, «Короғлу елә галхды ки, елә бил Гаф дағы јериндән курулту илә ојнады». «Гарғалар нејнәр лачына», «Короғлуну көрән гошун шаһин көрмүш чүчәләр кими пәрән-пәрән дүшдү», «Гырат ағзыны дәјирман кими ајырыб Хәлил пашанын башыны салды ағзына» вә с.

Дастанда паша, хан, султан, шаһ гарғаја, сәрчәјә, кәртәнкәләјә, түлкүјә бәнзәдилир: «Сәрчәјә бах гарагуша дон бичир», «Јүз мин түлкү нејнәр бир ач аслана?», «Паша, Короғлуја кәләкәләләр нә едиб ки, сәнин кими кәртәнкәләләр нә еләсин» вә с.

Мараглы идиоматик ифадәләр дастанын дилинә хүсуси бир рөвнәг верир:« Мән киминлә бостан әкдијими јахшы билирәм». «Бахды ки, Никар ханымын сөзүндән ишыг кәлир». «Гәссаб Алынын чичәји чыртлады», «Чәфәр паша чин атына минди», «Бир паша Короғлунун бир дәлисинин көзүнү пиләјә билмәјиб» вә с. кими мисалларын сајыны артыра биләрик.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, «Короғлу» халгымызын бәдии тәфәккүрүндән сүзүлмүш, јүксәк шаиранә бир дилләјарадылмыш өлмәз сәнәт нүмунәсидир.

Дастанын әһәмијјәти. «Короғлу» халгымызын мүбаризә тарихинин бир дөврүнү әкс етдирән бәдии абидәдир. Академик Б. А. Греков көстәрир ки, дастан халгын өзү тәрәфиндән сөјләнмиш тарихдир[1]. Бу чәһәтдән «Короғлу»нун

[1] Киевская Русь, 1953, сәһ. 7.

бөјүк тарихи әһәмијјәти вардыр. О бири тәрәфдән, «Короғлу» Азәрбајҹан халгынын шаиранә хәјалыны, јарадыҹылыг дүһасыны нүмајиш етдирән сәнәт әсәридир. Она көрә дә «Короғлу» дүнја халгларынын «Илиада», «Одиссеја», «Игор полку дастаны», «Манас», «Амирани», «Ҹангар», «Нарт», «Китаби—Дәдә Горгуд» вә с. әсәрләри илә бир сырада дурур. «Короғлу» сонралар башга халг гәһрәманлыг дастанларынын јаранмасына да мүһүм тә'сир көстәрмишдир.

Дастан узун әсрләр боју халгымызын вәтәнпәрвәрлик, дүшмәнә нифрәт, милли ифтихар һисси руһунда тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Алман фашистләринә гаршы мүбаризә апаран Азәрбајҹан оғулларыны «Короғлу» гошмалары јени-јени рәшадәтә, гәһрәманлыға руһландырмышдыр. Халгын вәтәнпәрвәрлијинин көкү гәдим гәһрәманлыг дастанларындан башлајараг узаг бир кечмишдән кәлир, ССРИ халг артисти, мәшһур совет бәстәкары Ү. Һаҹыбәјов һәмин дастан әсасында дөврүмүзүн ән көзәл әсәрләриндән олан «Короғлу» операсыны јазмышдыр.

XIX әсрдә јаранан гәһрәманлыг нәғмәләри

XIX әсрдә мејдана кәлән—ичтимаи-сијаси шәраитлә әлагәдар олараг Азәрбајҹан халг гәһрәманлары һаггында бир сыра нәғмә, маһны, дастан вә ел һавалары јаранмаға башлајыр. Халг әдәбијјатынын бу нүмунәләринин гәһрәманлары о заман Азәрбајҹанда фәалијјәт көстәрән кәндли һәрәкатынын фәал иштиракчылары иди. XIX әсрдә Азәрбајҹан халгы һәм јерли зүлмкарлар, һәм дә рус чаризминин нүмајәндәләри тәрәфиндән истисмар олунурду. Хүсусилә кәндли күтләләринин вәзијјәти ағыр иди. Һәддиндән артыг веркиләр, өзбашыналыг, зоракылыг, еһтијаҹ онлары тәнкә кәтирмишди. Она көрә дә кәндлиләрин чар мә'мурлары илә бирләшән јерли бәјләр әлејһинә күтләви чыхыш вә үсјанлары чохалырды.

Бүтүн XIX әср боју өлкәдә, онун харичиндә дә ад чыхаран мәшһур гәһрәманлар фәалијјәт көстәрмишләр. Һәмин үсјан башчыларындан Молла Нур, Јарәли, Һаҹы Мәһәммәд, Шәкили Мәһәммәд Ҹавад оғлу, Адыкөзәл, Дәли Алы, Гачаг Кәрәм, Гачаг Танрыверди, Гандал Нағы, Гачаг Нәби вә башгаларынын адларыны чәкә биләрик.

Гачаглар халгын ичәрисиндән чыхмыш, халгы мүдафиә етмиш, она көмәк әлини узатмышлар. Бүтүн бу халг гәһрәманлары һаггында сајсыз-һесабсыз фолклор нүмунәләри јаранмыш вә јашамагдадыр. Һәмин нүмунәләрдә бу икидләр горхмаз, ҹәсур, мәрд, әдаләт севән, һуманист, дүшмәнә гаршы амансыз јохсулларын тәрәфдары кими тәсвир олунмушлар. Бу нүмунәләр фолклорумуза «гачаг нәғмәләри» ады илә дахил олмушдур. Халг гәһрәманлары һаггында јаранан сајсыз-һесабсыз нүмунәләрин топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси, шүбһәсиз, Совет һакимијјәти илләринә аиддир. Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра гачаг нәғмәләрини Салман Мүмтаз, Һүммәт Әли-

задә, Һәнәфи Зејналлы топламышлар. Һ. Әлизадәнин «Ашыглар» китабында Гачаг Нәби, Һәчәр, Гачаг Кәрәм, Гандал Нағы, Дәли Алы вә башга гәһрәманлар һаггында нәғмәләр вардыр.

Халг әдәбијјатымызын, үмумијјәтлә әдәбијјатшүнаслығымызын бир сыра мәсәләләриндән данышыларкән бу нүмунәләрдән дә бәһс едилмишдир. Рәшид бәј Әфәндијев, Һ. Әлизадә, Ф. Гасымзадә, Һ. Араслы, М. Һ. Тәһмасиб, Ҝ. Талыбзадә вә башгаларынын китабларында буна раст ҝәлирик. Бу нәғмәләримиз барәдә Р. Рүстәмзадә намизәдлик диссертасијасы да јазмышдыр.

Һ. Әлизадәнин топладығы материаллар ичәрисиндә Гачаг Горхмаз, Гачаг Јусиф, Гачаг Кәрәм, Кәнҹәбасарлы Гандал Нағы вә башгаларынын иҝидлијини тәсвир едән ајры-ајры маһнылар диггәти чәлб едир. Гачаг Горхмазын маһныларындан бириндә дејилир:

Далымча јериди пристав, гачаг,
Јохдур бир кимсәмиз, әризә јазаг,
Гоһумдан, гардашдан дүшмүшүк узаг,
Ағла, Теллим, ајрылырсан, елиндән,
Тасма кәмәр асылыбдыр белиндән.

Јахуд, Гачаг Јусиф һаггында олан «Ағларам» рәдифли маһнынын бир бәндиндә охујуруг:

Гисмәт бујду бизә дағларда кәзәк,
Зүлмкар дивана әризә јазаг,
Бир икидә инсафдырмы јүз казак,
Јохду мәним бир имдадым, ағларам[1].

Гандал Нағы (Нағы Нәсиб оғлу Бајрамов) 1864-чү илдә Товуз рајонунда анадан олмушдур. Өз ағасынын тәһгир вә зүлмүнә дөзә билмәјәрәк ону өлдүрүб гачаг дүшмүшдүр. Нағыны тутуб сүркүнә көндәрмишләр, ајағында гандал сүркүндән гачмыш, она көрә дә «гандал» ләгәбини алмышдыр. Нәһајәт, вурушмаларын бириндә 1916-чы илдә өлдүрүлмүшдүр. Онун гәһрәманлығы, дүшмәнә гаршы амансыз олмасы, јохсуллара көмәји барәдә чохлу рәвајәт вә маһнылар дүзәлдилмишдир.

Һај вурун, гочагларым,
Дүшмән кәлиб јетирибдир,
Мүсрүф илә Ливон бәји
Танры бизә јетирибдир.

Гачаг Кәрәмин мәшһур дөјүшүнү Гул Вәли тәсвир етмишдир. Дејишмәдән көрүнүр ки, Кәрәм дөјүшләрдә јорулуб Ирана кечиб, орадан да башга јерә кетмәк фикриндәдир, бир сөзлә, о, давасыз јолуна давам етмәк истәјир. Анчаг Залы хан она јол вермир, ону мәһв етмәк истәјир. Бу заман Кәрәм дөјүшә башлајыр вә Залыны мәһв едир[2].

---

[1] Ашыглар, II чилд, 1936, сәһ. 75.

[2] Ашыглар, топлајаны Һ. Әлизадә, II чилд. 1936, сәһ. 155—157.

Гачаг Кәрәм, Гара Танрыверди, Гандал Нағы һаггында халг ичәрисиндә олан рәвајәт, хатирә, епизод вә гәһрәманлыг нәғмәләриндән истифадә едиб кичик дастанлар дүзәлтмишләр (8). Бу дастанларда халг гәһрәманларынын һаким тәбәгәләрә, чар мә'мурларына гаршы барышмаз мөвгеји, халгын азадлығы уғрундакы мүбаризәси бөјүк һәјәчанла тәсвир едилир. Доғрудур, һәмин нүмунәләр там дастанлаша билмәсә дә, XIX әср гачагчылыг һәрәкатыны бәдии дилдә әкс етдирән ән јахшы нүмунәләр кими әһәмијјәтлидир.

Диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири бу дастанларын усталыгла классик дастан ән'әнәләри үзәриндә инкишаф етдирилмәсидир. Хүсусилә гәһрәман Короғлунун дөјүш нәсиһәтләри бурада ачыгча өзүнү көстәрмәкдәдир. Мәсәлән, Гара Танрыверди силаһдашларыны дөјүшә руһландырараг охујур:

Чағырырам һагғы, дүшүрәм јола,
Бу дәрди кнјазда өлсә, гојмарам,
Сар кәлиб тәрлана мејдан охуду,
Өмрүмә бирчә күн галса, гојмарам.

Көр нә кәлди Танрыверди башына,
Инди сиз бахарсыз нәр савашына,
Дүнја дөнсә казак, салдат, гошуна
Јер дә, көј дә гошун олса, гојмарам!

XIX әср кәндли һәрәкатынын көркәмли нүмајәндәләриндән бири дә Молла Нурдур. О, Губа, Дәрбәнд, Шамахы, Шәки, Загатала тәрәфләрдә фәалијјәт көстәрмишдир. XIX әср рус мәтбуатында, һәмчинин Бестужев-Марлинскинин әсәрләриндә онун адына тез-тез раст кәлирик. Молла Нур һаггында халг арасында олан рәвајәт вә дастандан бир парча топланыб нәшр едилмишдир. XIX әср дастанчылыг ән'әнәси бурада мүһафизә олунмушдур. Дастанда гәһрәманлыгла бәрабәр мәһәббәт мотивләри дә вардыр. Молла Нур—Ајсолтан сүжети Короғлу—Никар, Нәби—Һәчәр сүжетинә ујғундур (6, 145—156).

«ГАЧАГ НӘБИ» ДАСТАНЫ

«Гачаг Нәби» дастаны 30-чу илләрдә топланмаға башланмышдыр. Әввәлчә мәтбуат сәһифәләриндә һиссә-һиссә чап олунмуш, 1938-чи илдә ајрыча китабча һалында бурахылмышдыр. Сонралар дастаны Ә. Ахундов топламыш вә 1941—1961-чи илләрдә ики дәфә китаб һалында чап етдирмишдир. Дастанын бир вариантыны да Һ. Гасымов китабча һалында бурахмышдыр. (1960). А. Нәбијевин 1977-чи илдә чап етдирдији вариант да мараглыдыр. Бурада Нәбинин ушаглығы, гачаг дүшмәси, Һәчәрлә олан мәһәббәт мәчәраләри чох мараглы, тә'сирли бир дилдә нағыл едилир.

Нәби 1854-чү илдә Губадлы рајонунун Ашағы Моллу кәндиндә анадан олмушдур. Атасы јохсул кәндли иди. Ушаг јашла-

рындан муздур олан Нәби варлыларын зүлмүнү, өзбашыналығыны көзләри илә көрмүш, бу әдаләтсизлијә давам едә билмәјәрәк гачаг дүшмүш вә 20 илә јахын мүбаризә апармышдыр.

О, 1896-чы илдә Иранда вурушмаларын бириндә һәлак олмушдур[1]. Азәрбајчан халгы XIX әср гәһрәманлары ичәрисиндә ән чох Нәби һаггында рәвајәт, хатирә, епизод, маһны вә нәғмәләр јаратмышдыр. Бу рәвајәт вә маһнылар Нәбинин илк мүвәффәгијјәтли дөјүшләриндән чуша кәлән ел сәнәткарлары тәрәфиндән сөјләнмишдир. Нәғмә маһныны, маһны хатирәни, хатирә әһвалаты, әһвалат епизоду чәкиб чәтирмиш, Азәрбајчанын рајон вә әјаләтләринин мәчлисләрини Нәбинин бу тә'рифнамәләри бәзәмишдир. Бүтүн бунлар—гочалардан, Нәбини көрәнләрдән хатирәләр, халг ашыгларында олан нүмунәләр топланмыш вә бир бөјүк дастанда бирләшдирилмишдир.

Нәби дастанын баш гәһрәманыдыр, бүтүн һиссәләрдә иштирак едир. Нәби сурәтиндә халгымызын икидләринә мәхсус ән көзәл кејфијјәтләри үмумиләшдирилмишдир. Дастанын өзүндә Нәбинин гачаг дүшмәси үчүн бир сыра тутарлы әһвалат вә епизодлар тәсвир олунур. Бунлар гәһрәманын һәјатында һәгигәтән дә баш верән һадисәләрдир. Онун гачаг дүшмәздән әввәл дедији сөзләр чох тә'сирлидир. «Саламат гал, ај ел! Мән кәрәк залымлардан бүтүн јазыг-јузугларын интигамыны алам! Даһа мәним ојлағым дағлар, дәрәләрди. Јатанда дөшәјин көј от, јорғаным булуд, јастығым да гајаларды (3. 13). Сонралар бүтүн фәалијјәти боју ашағыдакы сөзләр Нәбинин дилиндә әзбәр олур:

Алар гүввәт-күчү елиндән Нәби!
Ел-обаны салмаз дилиндән Нәби!

Һәр шејдән әввәл, Нәби дүшдүјү вәзијјәтлә, сечдији һәјат тәрзилә әлагәдар чох бачарыглы, ағыллы, тәдбирли бир икиддир, башчыдыр. Халг гәһрәманы Короғлу кими, онун да өзүнәмәхсус дөјүш гајдалары вардыр. Гачаг Нәби халга, елә даһа јахшы көмәк әлини узатмаг үчүн тез-тез ағыллы тәдбирләр дүшүнүр.

Дастанда чар мә'мур, рәис вә дикәр һөкумәт адамларынын, јерли истисмарчыларын нүмајәндәләри дә тәсвир едилмишдир. Мәсәлән, Нахчыван гәза началники Славочински, Корус началники Исмајыл бәј, Чәбрајыл началники Аллаһверди бәј, Кәнчә јараналы Накашидзе, Ирәван јараналы Фрезе, Зәнкәзур началники Сушевски, сонралар Зәнкәзура началник тә'јин олунан Сәлим бәј, Шуша началники Әбдүррәһимбәј Вәзиров, пристав Јүзбашов, пристав Меһди бәј, Гаракилсә приставы Исмајыл бәј вә с. беләләриндәндир.

Дастанда Нәби вә онун силаһдашларынын фәалијјәт даирәсинин кениш олдуғу да көстәрилир. Ермәнистан, Күрчүстан,

---

[1] *Бах:* Азәрбајчан тарихи, I һиссә, Бакы 1964, сәһ. 212.

Азәрбајҹан, Иран. О һәлә арабир Дағыстана да көмәк әлини узадырды. Бир нечә күнлүјә Һәштәрхана да кедиб чыхыр. Бүтүн бу өлкә вә вилајәтләрин рајон, кәнд вә ојмагларында, дәрә вә тәпәләриндә, чынгылларында, учурумларында Нәбинин мәскән јери, изләри вә хатирәләри галмышдыр.

Дастанда јохсул кәндлиләрин Нәбијә көмәклик көстәрмәси тәсвир олунур. «Һәҹәрин һәбс едилмәси» һекајәсиндә Нәби хәстә Һәҹәри көтүрүб өз јахын достунун евиндә гојур. («Сәлим бәјин Зәнкәзура началник көндәрилмәси» фәслиндә исә Нәбинин кәндли досту Сәлим бәјин гошунла кәлдијини она хәбәр вермәк үчүн бир нечә күн дағлары, дәрәләри, кәндләри долашыр, нәһајәт Нәбини тапыр, һәтта өлүмдән белә горхмајараг Нәбини евиндә кизләдир. Бүтүн бунлар көстәрир ки, Нәби мүхтәлиф милләтләрдән олан јохсулларын достудур. Нәбинин мә'нән белә бир инсан олмасы дастанын да бејнәлмиләл бир әсәр кими инкишаф етмәсинә сәбәб олмушдур. Нәби дәстәсинә адам гәбул едәндә дә бу принсипә риајәт едир. Халг Нәбини, Нәби исә халгы мүдафиә едир. Архив сәнәдләри көстәрир ки, Нәбини кизләтмәк үстүндә мүхтәлиф рајон вә кәндләрдә дәфәләрлә халгын нүмајәндәләри һәбс едилмиш, онлара ағыр ҹәзалар верилмишдир.

Дастанын сонунда Нәбинин өлдүрүлмәси тәсвир олунур. Нәбинин өлүмү Азәрбајҹан вә Иран зәһмәткешләрини мүтәәссир едир. Дастанын тә'сирли јерләриндән бири дә гәһрәманын өлүмү илә әлагәдар верилән тәсвирләрдир. Халг өз гәһрәман өвладыны чох тә'сирли маһныларла , ағыларла јола салыр. Анасы Көзәлин дилиндән дејилмиш бир бајатыја диггәт едәк:

> Әзизим тикә-тикә,
> Дағландым тикә-тикә
> Анан сачыны јолур
> Кәфәнин тикә-тикә.

Нәбинин өлүмү илә әлагәдар дејилмиш нәғмәләрдә үмумхалг кәдәри ифадә едилир:

> Дағытды Урмуда дүшмәнләр оба,
> Гара јурду көрүм галсын хараба,
> Гоч Нәби кедибди ајылмаз хаба,
> Дарасын сачыны телләр ағласын!
> Јерисин үстүнә елләр ағласын!

Гачаг Нәбинин биринҹи дөјүш јолдашы Һәҹәрдир. Һәҹәр чох баҹарыглы, горхмаз, чевик, гочаг вә әринә садиг бир гадындыр. О, лап кәнҹ јашларында өз кәндләриндә көрдүјү Нәбијә ашиг олмушдур. Нәбинин икидлији, мәғрурлуғу, бүтүн хасијјәтләри Һәҹәрин үрәјиндән иди. Она көрә дә ата вә анасынын разылығы олмаса белә, севдији Нәби илә гошулуб дағлара гачмышдыр. Елә бил Һәҹәр Нәби үчүн јаранмышды. Нәби һәлә Һәҹәри көзү тутандан демишди ки, гачаг арвады олмаг чох чәтиндир:

бәркә-боша дүшмәк, мешәләрдә, чәнкәлликләрдә кечәләмәк, даваја дүшмәк, ач-сусуз галмаг вә һамысына таб кәтирмәк лазымдыр, бунлар хүсусилә гадынлар үчүн чәтин иди. Һәчәр Нәбинин дедикләринин һамысыны гәбул еләмиш вә бүтүн мүбаризәләри боју бир дәфә дә шикајәтләнмәмишдир.

Дастаны варагладыгча бу икид Азәрбајчан гызынын гәһрәманлығы, полад ирадәси, мәрдлији, дөјүшкәнлији, ағлы гаршысында баш әјирсән. Һәчәрдә зүлмкарлара гаршы сонсуз бир нифрәт вардыр. Нәбидән өтрү онун аиләсини һәр 'аддым башы тә'гиб едир, инчидир, кет-кәлә салырлар. Нәһајәт, ики гардашыны тутуб Сибирә өмүрлүк сүркүн едирләр. Нечә дәфә хәстә Һәчәри тутуб хүсуси камераја салырлар. Һәчәрә чох шејләр вә'д едирләр. Лакин һеч бир шеј: шан-шөһрәт, дөвләт ону јолундан дөндәрә билмир. Дастан боју Һәчәр башга гадынлар кими динч һәјат, ев-ешик, өвлад арзулајыр: «Һәчәр јерә отурду, Нәбинин башыны дизинин үстүнә алды, гара сачларыны тумарлаја-тумарлаја деди:

— Көрәсән нә вахт биз архајын динч јашајачағыг, оғул-ушаг саһиби олачағыг (3, 60).

Әри илә олан белә сөһбәтләри охујанда «Короғлу» дастанында «Ејвазын Чәнлибелә кәтирилмәси» голунда Короғлу илә Никарын өвлад һәсрәтинин тәсвирләри кәлиб көзүмүзүн гаршысында дајаныр. Һәчәрин өвлады јохдур, анчаг дәстәсинә кәлән һәр бир чаван, икид елә бил онун доғма баласыдыр. Һәчәр онлара аналыг гајғысы көстәрир, өвлады кими, гардашы кими горујур. Бу чәһәтдән дастанын «Нәби Сисјан дағларында» вә «Меһдинин өлдүрүлмәси» фәсилләри даһа сәчијјәвидир.

Фолклоршүнас Азад Нәбијевин јени топладығы дастанда индијә гәдәр башга вариантларда раст кәлмәдијимиз јени бир епизод вар. Бурада дејилир: Һәчәри залымлар газамата салыр, орада онун бир оғлу дүнјаја кәлир, гәддар дүшмәнләр ушағы гундагда икән мәһв едирләр. Ана наләсини бүтүн ел ешидир:

Нә залым үзүн вар, ај гоча дүнја,
Зүлмүн әршә чыхды, сај, гоча дүнја
Тутдун фәгирләрә вај, гоча дүнја,
Кечди шашкалара көрпәм, ај Нәби!
Һардасан, һардасан, һај-һарај, Нәби (6, 41—80).

Һәчәр ағыллы, гајғыкеш, меһрибан бир Азәрбајчан гадыныдыр. Бунунла белә, о, дөјүшкәндир. Һәчәр дөјүш заманы һеч бир јолдашындан, һәтта Нәбидән дә кери галмыр. Онун һеч бир күлләси дә боша чыхмыр. Елә она көрә дә халг нәғмәләриндә онун ады Нәби илә гоша чәкилир:

Гој сәнә десинләр ај гачаг Нәби!
Һәчәри өзүндән ај гочаг Нәби!

Нәбинин сағ әли онун силаһдашларыдыр. Әввәлчә Нәбинин бир силаһдашы олуб, о да Һәчәр иди. Сонра гардашы Меһди бу

дәстәјә гошулмуш вә күндән-күнә онун јанына кәләнләрин сајы артмышдыр. Анчаг Нәби һәр кәси дәстәсинә гәбул еләмирди. Ән чоху 45 силаһдашы олдуғу тәсвир олунур. «Онлардан да беш-алтысы арвад иди» (3, 84). Бә'зән бу дәстә ики јерә бөлүнүр, о бирисинин башында исә Һәчәр дурурду.

Дастанда Нәби һәрәкатынын 30-дан чох нүмајәндәсинин сурәти вардыр. Бунлар ичәрисиндә шотландлы Мәһәммәд, румуслу Тунч Вәли, Телли Гара, Кәрбәлајы Иман, Меһди, Чејранханым, Ағаһүсејн, Гасым, Әзиз, Балакиши, Мосес, Нифталы, Дәли Маһмуд, Мәммәд Һүсејн, Заман вә б. хүсусилә диггәти чәлб едир. Дастан боју Нәби силаһдашларындан Меһди, Телли Гара, Гоча, Зејналабдын, Аванес, Заман, Гасым вә башгаларынын дөјүшләрдә гәһрәманчасына һәлак олмасы көстәрилир. Бүтүн бу гәһрәманларын рәшадәтинә дастанда мүһүм сәһифәләр ајрылмыш, онларын тә'рифинә чохлу маһнылар һәср едилмишдир.

«Гачаг Нәби» формасы е'тибарилә өзүндән әввәлки дастанлардан фәргләнир. Бурада Нәби вә силаһдашларынын мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф дүшмәнләрлә вурушмалары јары тарихи, јары хатирә вә чох јердә исә бәдии шәкилдә тәсвир олунмушдур. Дастанын бөјүк бир һиссәси хатирәчиләрдән топланмышдыр. Халг дастанларымызда олан бәдии тәсвир васитәләри, тәсвир манералары, ән'әнәви үсуллар бурада чох ајдынчасына өзүнү көстәрмәкдәдир.

Дастанда олан гошмалар әввәлки дастанларымыза нисбәтән аздыр. Әсас јер тәсвирә верилмишдир. Гошмаларын бир чохусу да тәсвир олунан һадисәләрлә лазыми гәдәр әлагәләндирилмәмишдир.

«Гачаг Нәби» дастанында ән чох ады чәкилән, иштирак едән Ашыг Әһмәддир. О, елә бил, Нәбинин фәалијјәтини изләјир. Һарда Нәби гәһрәманлыг көстәрсә, Ашыг Әһмәд орадача бу игидлији ше'рә салыр. Ашыг Әһмәддән башга дастанда Ашыг Ата, Ашыг Аббас вә башгаларынын да адлары вар, онлар да Нәби вә силаһдашларына чохлу ше'рләр һәср етмишләр.

Бә'зи фәсилләрдә куја Ашыг Әһмәдин Нәбинин дәстәси илә кәздији көстәрилир. Ашыг гошмаларындан башга дастанда халг маһнылары, бајатылар вә ағылар да вардыр ки, бунлар да билаваситә үсјанчыларла әлагәдар мејдана кәлмишдир. Дастанын бу форма хүсусијјәтләри јалныз «Гачаг Нәби» дастанына дејил, һәмин илләрдә мејдана кәлмиш вә Гачаг Кәрәм, Гандал Нағы, Гачаг Тәнрывердн вә башгалары һаггында да јаранмыш әһвалат, епизод, гошма вә дастанлара да аиддир. Чүнки дөврә, заман вә шәраитә көрә дә халг әдәбијјатында мүәјјән форма дәјишикликләри мејдана кәлир. «Гачаг Нәби» јазылы әдәбијјатымызда бир сыра әсәрләрин јаранмасына өз тә'сирини көстәрмишдир.

«Сәттар хан» дастаны. «Сәттар хан» дастанындакы һадисәләр 1905-чи ил биринчи рус ингилабындан сонра Чәнуби Азәрбајчанда вә Иранда баш верән азадлыг һәрә-

катыны әһатә едир. 1905-чи ил рус ингилабындан сонра бүтүн Шәргдә, Орта Асијада ингилаби һәрәкат кенишләнир. Чәнуби Азәрбајчанда Сәттар ханын башчылығы илә баш верән ингилаб Шәргдә ән гүввәтли халг һәрәкаты иди. Бу үсјан бүтүн Шәргдә, Русијада габагчыл адамларын диггәтини өзүнә чәлб eләмишди. В. И. Ленин бу ингилаб һаггында бир нечә мәгалә јазмышдыр. Ингилаб рәһбәри Сәттарханы Азәрбајчан Пугачову адландырмышдыр. Сәттар хан, ингилаб, ингилабын башга фәдаиләри һаггында чохлу рәвајәт, маһнылар, хатирәләр јараныб халгын дилиндә, ингилаб сәнкәрләриндә охунмушдур. Бу маһныларда гәһрәманлар тә'рифләнир, ингилабын дүшмәнләри, Иран шаһы вә онун әлалтылары исә лаға гојулур, лә'нәтлә дамғаланырды:

Тәбриздә вар ингилаб,
Мәмдәли, динмә кет јат
Кет өзүнә көмәк тап,
Јорғаны сазла, өрт, јат!
Ал көмәк инкилисдән[1].

Халг өз маһныларында ән чох ингилаб мүчаһиди Сәттар ханы тәрәннүм едирди. Сәттар ханын икидлији, вурушмалары, дүшмәнә нифрәти, вәтәнә, елә олан мәһәббәти барәдә елә онун өз дилиндән дејилән нәғмәләрдә шөһрәтләндирилирди[2].

Үсјанын кедиши, ингилабчыларын фәдакарлығы, дөјүшләр, шаһ гошунларынын амансызлығы, һеч бир шеј халгын көзүндән гачмырды. Халг һәр бир дөјүшә, һәр бир зәфәрә белә маһны илә чаваб верирди.

«Јашасын Сәттар хан» маһнысы бу чәһәтдән диггәтәлајигдир.

Ингилабчыларын изтираблары, мәшәггәтләри, мүбаризәләри, шикајәт, ағырлыг вә с. классик маһныларымызын форма, ән'әнәләри әсасында јаранан маһныларда чох инандырычы шәкилдә ифадә олунурду. Вахтилә Сәттар ханын дилиндән дејилмиш ашағыдакы парчалара диггәт едәк:

Отурмушдум хијабанда,
Күллә башыма јағанда...
Дүшмәнләри мән гованда
Ај ана чан, јараландым!
Ај бачы чан, јараландым!

Отурмушдум дамлар үстә
Өлдүрдүләр милләт үстдә,
Күллә кәлир дәстә-дәстә...
Ај ана чан, јараландым
Ај бачы чан јараландым»![3].

Сәттар хан һәрәкаты илә бағлы маһны, рәвајәт вә әһвалатлардан истифадә олунараг сонралар бир дастан да дүзәлдилмишдир. Бу дастанын јарадычысы исә Ашыг Һүсејн Чавандыр. Онун дүзәлтдији дастандан бир һиссә чап олунмушдур. Ашыг әввәлчә дастаны «Фәрман» имзасы илә чап етдирмишдир. «Сәт-

---

[1] Ч. Хәндан. Ашыг Һүсејн Чаван. «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1948, № 7.
[2] М. Р. Афијәт. Ингилаби һәрәкатын көркәмли сәркәрдәси, «Азәрбајчан» журналы, 1968, № 10.
[3] Ашыглар, топлајаны Һ. Әлизадә, II чилд, 1936, сәһ. 9.

тар хан» дастанынын гыса мәзмуну беләдир. Иран Шаһы Мәммәдәли шаһ Иранда, Ҹәнуби Азәрбајҹанда зүлмүнү, өзбашыналығыны күн-күндән артырырды. Хүсусилә, Ҹәнуби Азәрбајҹан халгы ачыначаглы һәјат кечирирди. Она көрә дә халг арасында тез-тез үсјанлар баш верирди. Бу үсјанын башчысы Сәттар хан иди. О, азадлыг, әмин-аманлыг, әмнијјәт истәјирди. Сәттар хан силаһдашлары илә мәсләһәтләшиб Мәммәдәли шаһын сарајына ше'рлә бир мәктуб көндәрир. Азәрбајҹана истиглалијјәт, мухтаријјәт хаһиш едирләр:

Инсан олан вәтәнини сатмасын,
Тәмиз ганын напак гана гатмасын,
Намусун, гејрәтин арын атмасын,
Өзү өз јурдунда пајидар олсун[1].

Мәммәдәли шаһ мәктубдан чох һирсләнир. Үсјанчылары мәһв етмәк үчүн гүввә топлајыр. Әмр едир ки, Ҹәнуби Азәрбајҹанда олан бу ҹәмијјәт тезликлә дағылсын. Сәттар хан исә өз силаһдашларыны мүбаризәдән дөнмәмәјә чағырыр.

Сәттар хан өз дәстәсини бөјүтмәк истәјир. Истәјир ки, бүтүн Азәрбајҹан мүҹаһидләрини топласын, баша салсын, дөјүшә һазырласын.

Азадлыг јолунда ахса да ганым,
Гурбандыр вәтәнә бу ҹисми-ҹаным,
Гој дөнсүн күлшәнә Азәрбајҹаным,
Бағым долсун ширин бара кедим мән.

Бу мәгсәдлә дә Гәмәр атыны минир, дилиндә вәтән сөзү Тәбризә кедир.

Мәммәдәли шаһ Ҹәнуби Азәрбајҹанда олан үсјанлардан чох нараһат иди. Бир күн о, сарај әһлини бир јерә топлајыр, онлардан бир тәдбир истәјир. Нәһајәт, она мәсләһәт көрүрләр ки, елә Ҹәнуби Азәрбајҹанын өзүндән чыхмыш бир һөрмәтли шәхс васитәсилә халгы, үсјаны, иғтишашлары сакит етмәк олар. Белә бир адам исә Сәттар хан иди. Она көрә дә шаһ Сәттар ханы сараја дә'вәт едир. Силаһдашларынын бүтүн е'тиразларына бахмајараг о сараја кәлир вә шаһ илә көрүшүр. Шаһ пул-гызыл вермәклә Сәттар ханы јолдан чыхармаг истәјир. Белә олдугда Сәттар хан пуллары да шаһын үстүнә атыр вә дејир: «Шаһ, мәни нә һесаб едирсән? Јохса Сәттар ханы гызыл-күмүшлә сатын алмаг истәјирсән? Анҹаг бил ки, Сәттар хан азәрбајҹанлыдыр, о, дүнја ҹифәсинә алланыб өз вәтәнини, өз халгыны сатмаз. Анҹаг сән Азәрбајҹанда әмнијјәт истәјирсәнсә, онда өз һаггымызы өзүмүзә вер. Гој биз дә инсан кими азад һәјат сүрәк. Онда биз дә раһат оларыг, сиз дә!».

Бу сөзләри ешидән Мәммәдәли шаһ Сәттар ханын тутулма-

---

[1] Бу вә бундан сонра мисал кәтирилән гошмалар Ашыг Һүсејн Ҹаванын «Азадлыг маһнылары» (1950) китабындан көтүрүлмүшдүр.

сыны әмр едир. Лакин Сәттар хан тапанчасыны чыхарыр, элиндә пазыр тутур. Мәһарәтлә сарајдан чыхыб гачыр, өзүнү Тәбризә јетирир. Силаһдашларыны јанына чағырыр, үсјанчы дәстәләрини бирләшдириб вәтән вә халгын азадлығы уғрунда мүбаризәјә башлајыр.

Азәрбајчан чаванлары
Јеријин дүшман үстүнә!
Короғлулар, Чаванширләр,
Мәрд келин мејдан үстүнә.

Ат салын кирин мејдана,
Чәнк един мәрд-мәрданә,
Бојансын дүшмән ал гана,
Һәрәмиз бир хан үстүнә.

Дастанда Сәттар ханын ајры-ајры вахтлардакы дөјүшләриндән реалист сәһнәләр кәтирилир. Тарихи һадисә, мүбаризә вә дөјүшләр халг дилинә мәхсус садә вә сәмими шәкилдә тәсвир олунур. Шаһ үсјанчыларын үзәринә Маку ханы, сонра өз сәркәрдәси Рәһим ханы көндәрир. Сәттар хан ингилабчылары дөјүшә дә'вәт еләјир, руһландырыр Халгын гәһрәман кечмишиндән, өвладларындан ибрәт көтүрмәјә чағырыр.

Мараглыдыр ки, Сәттар хан Тәбризә, Азәрбајчана һүчум едән шаһ гошунларынын сәркәрдәләринә ган төкмәмәји, чыхыб кетмәји тәклиф едир. Сәттархан дејир ки, бизи инчитмәјин, зүлмүнүз, сојғунчулуғунуз бәсдир. Анчаг һеч кәс онун тәклифини гәбул етмир, шаһын зүлмү даһа да артыр. Шаһ гошунлары ингилабчылар үзәринә басгын едирләр. Белә олдугда Сәттар хан өз мүчаһидләринә дөјүш әмрини верир. Бу дөјүшләрдә о, гәләбә чалыр.

Сәттар хан да бу тарихдә галачаг,
Азадлығы ел күчүнә алачаг,
Бу мәкан дүнјаја ишыг салачаг,
Сәс дүшәчәк бу чаһана јерисин!

Шаһ гошунларынын мәғлубијјәтиндән сонра дастанда чап олунан бу парчанын сонунда дүнја көрмүш мүдрик бир гоча Сәттар ханын јанына кәлир. 70 јашлы бу гочанын Сәттар ханла сөһбәти чох тә'сирлидир. Гоча, Азәрбајчан халгынын адындан данышыр. О, Сәттар хана чох гијмәтли мәсләһәтләр верир. Халгын онларла фәхр етдијини сөјләјир. Сәттар хан галибијјәтлә Тәбризә дөнүр вә Тәбризин симасында Азәрбајчана олан мәһәббәтини белә ифадә едир:

Кечә-күндүз гылынч вуррам,
Сәнә хош күн алым, Тәбриз,
Мәзлумлар олсун асудә,
Мән дә дилшад олум, Тәбриз

Һәгигәтин очағысан,
Чәннәтин бир бучағысан,
Әзиз ана гучағысан,
Ачыг гөнчә, күлүн, Тәбриз.

Сәнин кими ана һаны,
Шөһрәтин тутуб дүнјаны,
Јахшы сахла Сәттар ханы,
Сәнә оғул олум, Тәбриз.

Бундан сонра Сәттар хан Бағыр хана дејир ки, мәним даһа һеч бир арзум јохдур. Вәтәним, халгым азаддыр.

Дастанын бир парчасы онун гәһрәманы Сәттар ханын шә'нинә дејилән итһафла тамамланыр. Үмумиликдә исә дастан һәлә тамамланмамышдыр.

Ашыг Һүсејн Чаван «Сәттар хан» дастанында классик ән'әнәләрә садиг бир сәнәткар кими чыхыш едир. Хүсусилә бурада «Короғлу» дастанынын тә'сири өзүнү көстәрмәкдәдир. Сәттар хан сурәтиндә ашыг Короғлуја мәхсус гәһрәманлыг, дөјүшкәнлик, дүшмәнлә барышмазлыг, бунунла јанашы аличәнаблыг, гајғыкешлик вә с. кими кејфијјәтләри чәмләшдирмишдир. Дастан Чәнуби Азәрбајчанда әсрин әввәлләриндә кенишләнән азадлыг мүбаризәсини әкс етдирән бир нүмунә кими әһәмијјәтлидир.

МӘҺӘББӘТ ДАСТАНЛАРЫ

Үмуми мә'лумат. Мәһәббәт дастанлары, башга сөзлә десәк, халг романлары, фолклорумузун бөјүк бир голуну тәшкил едир. Әкәр гәһрәманлыг дастанлары ән чох гәһрәманлыгла, өзү дә вәтән, халг, азадлыг, истиглалијјәт уғрунда дөјүшләрлә әлагәдардырса, халг романлары нисбәтән динч јашајыш дөврүнүн мәһсулудур. Бурада вәфа, сәдагәт, тәмиз ешг, мә'нәви сафлыг, достлуг, јолдашлыг, һуманизм, мәһәббәт уғрунда гәһрәманлыг вә с. мөвзулар әсас јер тутур. Халгымызын мәһәббәт дастанлары олдугча чохдур. Бунлар һамысы нәшр едилмәмиш, чохусу да јарымчыг топландығы үчүн үзә чыхарылмамышдыр.

Халг романларында гәһрәманлар әсасән ики нәфәрдән: ашиг вә мә'шугәдән ибарәт олурлар. Әсәрдә бунларын севкиси, мәһәббәти, өз арзуларына чатмаг јолунда дүшдүкләри чәтинликләрдән данышылыр. «Бизим мәһәббәт дастанларымызын, демәк олар ки, һамысынын, «Китаби—Дәдә Горгуд» вә «Короғлу» кими гәһрәманлыг дастанларымызын исә бир сыра бој вә голларынын әсас мәзмуну, јә'ни сүжети гәһрәманын өз бутасына чатмаг уғрунда апардығы мүбаризәнин тәсвириндән ибарәтдир» (20, 65). М. Һ. Тәһмасиб гәһрәманларын дастанда һәмин мүбаризәсини, башга сөзлә, мачәраларыны үмуми шәкилдә дөрд мәрһәләјә ајырыр.

Гәһрәманларын бу мачәралары, мүбаризәләри јолларында да халг өзүнүн бир сыра мүлаһизәләрини ирәли сүрүр.

Һәр бир дастан васитәсилә Азәрбајчан халгы бир фикир, арзу, мәгсәд ирәли сүрмүшдүр. Бу фикирләр узун әсрләрин һәјат вә мәишәт тәрзиндән, мүбаризә тарихиндән, кешмәкешиндән кечиб кәлән арзулардыр. Бу идеалларын чарчылары исә дастанларын гәһрәманларыдыр. Мараглыдыр ки, бу гәһрәманлар халгын дәрди һәсрәти илә әлагәдар мүхтәлиф вәзијјәтләрә дүшүр, һәтта бу вәзијјәтләрлә әлагәдар ад, ләгәб дә гәбул едирләр. Гејс (Мәчнун), Маһмуд (Кәрәм), Рәсул (Гәриб), Гурбани (Гурбан) вә б. Биз бураја Рөвшән (Короғлу), Горгуд (Дәдә) вә б. әлавәләр дә едә биләрик. Бунларын һамысында—Короғлуда, Кәрәм-

дә, Гәриб вә Шаһ Исмајылда, Аббас вә башгаларынын шәхсиндә елин гәһрәманлығы, ағлы, күчү, көзәллији, сәнәти, инсанијјәти, вәфа вә сәдагәти чәмләшдирилмишдир. Бунларын тәрбијәви тәсири дә елә бундан доғур.

Форма хүсусијјәтләри. Мәһәббәт дастанлары форма чәһәтдән дә диггәти чәлб едир. Бу дастанлар устаднамәләрлә башланыр. Һәр бир дастанын әввәлиндә адәтән, үч устаднамә верилир. Әлбәттә, бурада әсас мәгсәд динләјичиләрә көзәл инсани кејфијјәтләр ашыламагдан ибарәтдир. О бири тәрәфдән исә ашыглар бунун васитәсилә өз кечмиш устадларыны јад едир, онларын хатирәләрини әбәдиләшдирирләр:

Фүрсәт әлдә икән јахшылыг елә,
Һәмишә әлиндә ихтијар олмаз.
Кәл күвәнмә дөвләтинә, малына,
Мала, мүлкә, өмрә е'тибар олмаз.

Ашыглар устаднамә јарадаркән халгын тәчрүбәсини ифадә едән аталар сөзүндән, афоризмләрдән истифадә едирләр. Чох заман бир нечә аталар сөзүнү ше'рин вәзнинә ујғунлашдырыб сөјләјирләр. Мәсәлән:

Улғун чоша кәлсә, көпүк јар олмаз,
Сөјүд бар кәтирсә, бағча бар олмаз,
Зибил тәпә олса, күллүк дағ олмаз,
Јел әсәндә алчаглара ендирәр.

Мәһәббәт дастанларында ашыглар халг дилинин зәнкинликләриндән бачарыгла истифадә едир, көзәл ифадә, ибарә, бәнзәтмә, мүгајисәләрлә дастаны ширинләшдирир, марагды тәһкијә үсулу јарадырлар. Мәсәлән, «Дәрјалар мүрәккәб олса иди, мешәләр гәләм, онун дөвләтини һесабламаг олмазды», «Өзүнә једдн гәләм илә зинәт вериб он дөрд кечәлик ај кими шәфәгләнди. онун габағына чыхды», «Гүдрәтин кәрәми чушә кәлиб, көзәллик пајлајанда илк гәләми бу гыза чәкиб», «Башдан кејинди, ајагдан гыфылланды, ајагдан кејинди, башдан гыфылланды» вә с.

Мәһәббәт дастанларымызда гафијәли нәсрин көзәл нүмунәләринә дә раст кәлирик: «Көрдү ки. бу чадырда бир гыз әјләшиб, нә тәһәр әјләшиб? Гыз, нә гыз? Фириштеји—кирдар, үрәк басан, сарфа кәсән, көзүнү сүзән, чанлар үзән, дүјмә дүзән, гонча дәһан, күлү рејһан, сүзкүн бахан, кәл мәни көр, дәрдимдән өл, әлини вурма, керидә дур!» вә с.

Мәһәббәт дастанлары дуваггапма илә тамамланыр. Дуваггапма севкилиләрин өз арзуларына чатыб хошбәхт олмасы мүнасибәтилә тоја кәлән ашыгларын охудуглары мүхәммәсләрдир. Әсасән чох шән, шух, көнүл ачан бир мәзмуна малик олур. Дуваггапмаларын өзләри дә устад ашыгларын мүхәммәсләридир. Дуваггапма чох заман дастаны јарадан, дүзүб гошан ашығын, дастанчынын ады илә әлагәдар олур.

Халг романларында бә'зи харигүл'адә гүввәләрин иштиракына да раст кәлирик. Бунлар гәһрәмана көмәк едирләр. Мәсәлән: «Ашыг Гәриб»дә Хызр үччә күнә Гәриби вәтәнә кәтирир. Һалбуки о, бу јолу 40 күнә кедә биләрди. Јахуд, Шаһ Исмајылын көзләринин сағалмасы. Кәрәмин, Әслинин кешиш тәрәфиндән тилсимләнмәси, Ашыг Аббасын, Гурбанинин дәфәләрлә харигүл'адә гүввәләр тәрәфиндән өлүмдән хилас едилмәләри вә с. буна ајдын мисалдыр. Лакин белә сәһнәләр романларда аздыр вә дастан һадисәләринин әсас инкишафыны, гәһрәманларын әсас мүбаризә вә фәалијјәтини мүәјјән етмир.

Дастанларын јаранма јоллары.

Мәһәббәт дастанларымыз мүхтәлиф јолларла јаранмышдыр. Бир сыра халг романларымыз өз мәншәјини чох гәдим заманларын рәвајәт, һекајә, әфсанә вә гиссәләриндән алмышдыр. Биз бунлара мисал олараг «Лејли вә Мәчнун», «Фәрһад вә Ширин», «Шаһ Исмајыл», «Әсли вә Кәрәм», «Новруз» вә с. дастанларымызы көстәрә биләрик.

Бир чох мәһәббәт дастанларымыз садәчә халг нағыллары әсасында дүзәлдилмишдир. Хүсусилә сеһирли нағылларымыз дастанлар үчүн чох материал вермишдир. Мәсәлә бурасындадыр ки, дастан јаратмаг истәјән ашыглар—дастанчылар һәлә мүасир һадисәләри гаврајыб, дәрк едиб сәнәтә чевирәнә гәдәр халгын кечмиш јарадычылыг хәзинәсинә нәзәр салыр, мөвзу, форма, идеја бахымындан јарајан нағыллары ишләјиб дастана чевирирдиләр. М. Һ. Тәһмасиб бу барәдә јазыр: «Дастанчы зәнкин халг нағылларынын хәзинәсиндән онун мөвзусуна ујғун оланы көтүрүр вә чох заман нағыл мотивләрини мә'наландыраараг, бүтөв бир дастан, јахуд епизод дүзәлдир» (18, 55).

В. М. Жирмунски вә Һ. Зәрифов да өзбәк халг дастанларындан данышаркән онун бөјүк бир һиссәсинин мәһз халгын сеһрли нағыллары әсасында ишләндијини гејд едирләр[1]. Бүтүн бунлара көрә дә бир сыра халг романларымыз каһ нағыл, каһ да дастан адланыр. Нағыллардан дүзәлән дастанлара мисал олараг «Алы хан вә Пәри ханым», «Шаһзадә Сејфәлмүлүк», «Шаһзадә Әбүлфәз», «Ибраһим», «Мәһәммәд вә Һүрнисә», «Мәһәммәд вә Күләндам» вә башгаларыны көстәрә биләрик.

Дастанларымызын бә'зиләри дүнја халглары ичәрисиндә гәдимдән бәри долашан мәшһур бејнәлхалг сүжетләрин ишләнмәси нәтичәсиндә формалашмышдыр. Белә сүжетләрә «ата вә оғулун бир-бирини танымадан дава мејданында гаршылашмасы», «әр өз арвадынын тојунда», јахуд «әрин гајытмасы», гәһрәманлыгла нишанланма» кими сүжетләри мисал көстәрмәк олар. Һәмин сүжетләр әсрләр боју ја мүстәгил шәкилдә, јахуд да бу вә ја дикәр дастанларымызын ичәрисиндә ишләнмәкдәдир... «Әрин гајытмасы», «гәһрәманлыгла нишанланма» сүжети-

---

[1] *Бах:* В. И. Жирмунский. Х. Т. Зарифов. Узбекский народный героический эпос. М., 1944, сәһ. 133.

нин ән јахшы нүмунәсини биз «Бамсы Бејрәк боју»нда көрүрүк, «Ата илә оғулун гаршылашмасы»ндан «Китаби—Дәдә Горгуд»ун «Газан ханын оғлу Урузун әсир дүшмәси боју»нда вә «Короғлунун Дәрбәнд сәфәри» голунда истифадә едилмишдир. Мәһәббәт дастанлары ичәрисиндә «Ашыг Гәриб» вә «Шаһзадә Әбүлфәз», «Әр өз арвадынын тојунда» сүжетинин Азәрбајчан халгы тәрәфиндән өз милли, јерли, етник хүсусијјәтләри әсасында ишләнилмәси нәтичәсиндә формалашмышдыр.

Мәһәббәт дастанларымызын бир чохунун јаранмасы вә формалашмасы билаваситә ашыглар, онларын һәјат вә фәалијјәти илә әлагәдардыр. Һәләлик ады бизә мә'лум олан илк Азәрбајчан ашығы Гурбанидән сонра јашајан бир сыра көркәмли, устад ашыгларымыз һаггында дастанлар вардыр. Бунлары ашыг дастанлары адландыра биләрик. Ашыг дастанларымызын јаранмасы бизчә ики јолла кетмишдир. Әввәлән, һәр бир мәшһур устад ашыг өзү һаггында дастан дүзәлтмишдир. Бурада онун һәјатынын әсас фактлары вә ше'рләри дахил едилмишдир. Икинчиси исә устад ашыгларын өлүмүндән сонра дикәр ашыгларын јаратдығы дастанлардыр. Бу дастанлар да јенә һәмин ашыглара һәср олунмуш, орада устадларын ән јахшы әсәрләри топланмышдыр. Лакин гәдимдән бәри јаранан белә дастанлар шифаһи һалда јашамыш, дөврләри, әсрләри кечиб кәлмиш, һеч шүбһәсиз, ашыглар мүхтәлиф тарихи-ичтимаи шәраитдә бу дастанлары заманын тәләби, халгын зөвгү әсасында ишләмиш, чилаламыш, тәкмилләшдирмиш, беләликлә, һәм идеја, һәм дә форма чәһәтдән инкишаф етдирмишләр. Ашыг дастанлары да сонралар башга мәһәббәт дастанларымызын сырасына дахил олмушдур. «Гурбани», «Аббас вә Күлкәз», «Сары Ашыг вә Јахшы», «Хәстә Гасым», «Абдулла вә Чаһан», «Валеһ вә Зәрникар», «Һүсејн вә Кешиш гызы Рејһан», «Дилгәм» вә башга дастанлары буна мисал көстәрмәк олар.

М. Һ. Тәһмасиб Азәрбајчан дастанлары үзәриндә апардығы сон тәдгигатында ашыг дастанларымызын вахтилә ашыгларын өзләри тәрәфиндән јарадылдығы гәнаәтинә кәлмишдир. О, гәдимдән бәри Азәрбајчанда хүсуси дастанчыларын олдуғуну јазыр вә бунлара мисал олараг Гурбани, Аббас Туфарганлы, Ашыг Шенлик вә башгаларынын адларыны чәкир. «Дастан јарадычылығымыз һаггында» мәгаләсиндә исә М. Һ. Тәһмасиб өз фикрини белә јекунлашдырыр: «Азәрбајчан епосу тарихиндә фәрди јарадычылыг әсас вә илкин олмуш, јә'ни һәр бир дастан мүәјјән бир устад тәрәфиндән јарадылдыгдан сонра ифаја кечиб коллектив јарадычылыг мәһсулуна чеврилмишдир. Һәмин ән'әнә инди дә давам етмәкдәдир. Онун бир јарадычылыг үсулу олараг ајдынлашдырылмасы, дүнја епосшүнаслығы аләминдә кедән мүбаһисәләрин һәллинә көмәк едә биләчәк чанлы бир нүмунә кими хүсуси әһәмијјәтә маликдир[1].»

---

[1] Дастан јарадычылығымыз һаггында, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1967, № 5.

Ашыг вә халг поезијасы үслубунда јазыб-јарадан јазылы әдәбијјат нүмајәндәләри һаггында да бә'зән дастанлар дүзәлдилмишдир. Бурада да әсас мөвзу һәмин сәнәткарын тәрҹүмеји-һалынын бә'зи ҹәһәтләриндән ибарәт олур. Онларын ше'рләри дә дастана дахил едилир. «Вагиф», «Закир», «Нәбати» дастанларындан бачарыгла истифадә едир көзәл ифадә, ибарә, бәнзәт-

Дастанларын топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси.

Мәһәббәт дастанларынын ајры-ајры гошмаларына биз һәлә XVII—XIX әсрин чүнкләриндә раст кәлирик. О, дөврләрдә мүәјјән мәгсәдләр үчүн тәртиб олунан әлјазмаларына бир сыра дастанлардан парчалар дүшмүшдүр. Мәсәлән, Ә. Гарачадағинин әлјазмаларыны буна мисал көстәрмәк олар. Фолклорумузун дикәр әсәрләри кими халг романларынын да топланыб нәшр едилмәси XIX әсрлә әлагәдардыр. Бу әсрин бир сыра рус мәтбуаты сәһифәләриндә «Шаһ Исмајыл», «Новруз», «Алы хан», «Ашыг Гәриб», «Әсли вә Кәрәм» дастанлары ја бүтөв шәкилдә нәшр едилмиш, онларын гыса мәзмунлары верилмиш, ја да онлардан ајры-ајры парчалар чап едилмишдир. Бу, XX әсрдә дә давам етдирилмишдир. Лакин мәһәббәт дастанларымызын да күтләви шәкилдә топланмасы, нәшри вә өјрәнилмәси Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра мүмкүн олмушдур. Бу илләрдә дастанлар һәм мәтбуат сәһифәләриндә һиссә-һиссә, һәм дә китабча шәклиндә чап едилмәјә башлајыр. С. Мүмтазын «Ел шаирләри», Һ. Әлизадәнин «Ашыглар» китабларына халг романларымыздан чохлу гошмалар дахил едилмиш, Һ. Әлизадәнин топладығы дастанлар китаб һалында охучулара чатдырылыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра мәһәббәт дастанларынын топланмасы вә тәдгиги давам етдирилмишдир. 1961-чи ил Ә. Ахундовун топладығы дастанлар Азәрнәшр тәрәфиндән ики чилддә бурахылмышдыр. Азәрбајҹан ЕА Низами адына Әдәбијјат Институтунун фолклор шө'бәси тәрәфиндән дастанларымыз әввәлчә 5 чилддән ибарәт, сонра да ајрыча бир чилддә бурахылмышдыр.

«Јазычы» нәшријјаты да јени дастанлардан ибарәт бир китаб чап еләмишдир (1980). Сон илләрдә мәһәббәт дастанларымызын мәншәји, формалашмасы, идеја вә бәдии хүсусијјәтләри һаггында гијмәтли тәдгигат әсәрләри дә јазылмышдыр.

«ӘСЛИ ВӘ КӘРӘМ» ДАСТАНЫ

Салман Мүмтаз «Әсли вә Кәрәм»и шаһкар дастан адландырмышдыр. Халг романларымыз ичәрисиндә ән чох јајыланлы «Әсли вә Кәрәм» вә «Ашыг Гәриб»дир. «Әсли вә Кәрәм»ин бүтүн түркдилли халглар ичәрисиндә, мәс: түрк, түркмән, өзбәк, газах вә б. вариантлары вардыр.

Дастан ермәни халгы ичәрисиндә дә ејни дәрәчәдә јајылмышдыр. «Әсли вә Кәрәм» гәдим дастанларымыз сырасына да-

хилдир. Дастанда олан һадисәләр Азәрбајчанын гәдим шәһәрләриндән бири олан Кәнчәдә башлајыр. Бә'зи вариантлара көрә исә Исфаһанда баш верир. Дастан елә бир әразини әһатә едир ки, азәрбајчанлы вә ермәниләр гоншудурлар. Ибрәтамиздир ки, дастанын түркмән вариантында һадисәләр Тәбриздә баш верир. Маһмуд илә Мәрјәмин илк көрүшбағы исә «Кәнчи—Гарабағ» адланыр. Демәли чохлу халглар ичәрисиндә варианты олан «Әсли вә Кәрәм»ин әсас башланғыч әразиси Гафгаздыр, хүсусилә Загафгазијадыр. Азәрбајчан вә ермәни халгларынын габагчыл фикирли мәдәнијјәт хадимләри бу дастана јүксәк гијмәт вермиш, орада ифадә едилән идејалары тәблиғ еләмишләр. М. Маһмудбәјов, Әсәдулла бәј Шахтахтлы, Әһмәд бәј Ағајев, Нәриман Нәриманов дастан һаггында гијмәтли фикирләр сөјләмишләр. Онлар дастан һаггында мә'лумат вермиш, онун гыса мәзмуну шәрһ еләмиш вә гошмаларын һәрфи тәрчүмәсини кәтирмишләр. Хүсусилә Әһмәд бәј Ағајев Азәрбајчан халг поезијасындан данышаркән мәһәббәт дастанларындан бәһс етмиш, «Әсли вә Кәрәм»ә хүсуси гијмәт вермишдир. Белә бир мараглы вә мүбаһисәли мүлаһизә дә јүрүтмүшдүр: Кәрәмин Әслинин архасынча кәздији јерләр түрк-татар халгларынын вәтән һәсрәтилә доландығы әразидир. 1913-чү илдә Ү. Һачыбәјов «Әсли вә Кәрәм» операсыны јазмышдыр. Опера тез бир заманда тамашачыларын мәһәббәтини газанды, о заман халг арасында белә бир мәсәл доғуб јајылды: «Әсли Кәрәм нечә Кәрәм». Јә'ни операја нечә кәрәм бахмаг олар ки. Н. Нәриманов операја ресензија јазды. Ү. Һачыбәјовун исте'дадыны јүксәк гијмәтләндирди, хүсусилә халг јарадычылығына һәссас вә даһијанә мүнасибәт Н. Нәриманову һејран гојду. Н. Нәриманов операнын әсасына гојулан дастандан сөһбәт ачды, халг идеалларынын бөјүклүк вә үзвлүјүнү һејрәтликлә шәрһ етди.

Дастанда һадисәләр Кәнчәдә баш верир. Зијад хан вә онун вәзири Гара кешишин узун нәзир-нијаздан сонра өвладлары олур. Гара кешиш гызы Мәрјәми бөјүјәндә Зијад ханын оғлу Маһмуда верәчәјини вә'д етмишди. Ушаглар ајры-ајрылыгда тәрбијә олунурду. 15—16 јашларына чатынча бир-бирини көрә билмәмишдиләр.

Бир дәфә бағчада Маһмуд гәфләтән Мәрјәми көрүр вә она вурулур. Кәнчләр арасында белә бир мүшаирә олур.

Маһмуд:

Ај көзәл гыз, сәд афәрин əслинә,
Ала көзлүм, тәрланымы кәтир вер!
Мәнәм о тәрланын овчу-сәјјады
Ала көзлүм, тәрланымы кәтир вер!

Мәрјәм:

Мән билирәм бу тәрланын ишини,
Кәрәм ејлә, тәрланыны кәл апар!
Тәрлан кәрәк јесин овун дөшүнү
Кәрәм ејлә, тәрланыны кәл апар!

Бундан сонра кәнчләр бир-бирини Кәрәм вә Әсли адландырырлар. Оғлунун мәһәббәтиндән хәбәр тутан Зијад хан Гара кешишә хәбәр көндәрир ки, тој тәдарүкү көрсүн. Үздә разылыг верән Гара кешиш үч ај мөһләт истәјир вә елә о кечә аиләсини дә кәтүрүб кизличә Кәнчәни тәрк едир. Бундан хәбәр тутан Кәрәм ләләси Софи илә бирликдә Әслинин сорағы илә јола дүшүр.

Гара кешиш Кәнчәдән чыхдыгдан сонра әввәлчә Ермәнистана, сонра Күрчүстана, орадан јенә Ермәнистана, Әрзурума вә нәһајәт, Һәләбә кәлиб чыхыр.

Дастанын әсас һиссәсини Кәрәмин «сәјаһәти» тәшкил едир. О һара кәлирсә, кешишин орадан јолу дүшдүјүнү сөјләјирләр. Кәрәмин фачиәси дә елә бурадан башлајыр. О, јол боју көзәл, тә'сирли гошмалар сөјләјир, јоллардан, дағлардан, чајлардан севкилисини хәбәр алыр, һәтта гуру кәлләјә, виранәјә мүрачиәт едир, онларла дејишир. Бу гошмаларда халгын мүхтәлиф ичтимаи-сијаси көрүшләри, һәјата бахышы вә с. ифадә едилмишдир.

Кәрәм бир-ики јердә Әслини тапыб онунла көрүшмәјә мүвәффәг олур. Бир дәфә Гара кешиш артыг гызы Кәрәмә вермәјә разы олдуғуну, тоја башламаг вахтынын кәлиб чатдығыны да билдирир. Јенә кечә јарысы о, Кәрәми вә Софини алдадыб гачыр. Икинчи дәфә исә кешиш Кәрәми оғру адландырыр. Ону ел ичиндә рүсвај етмәк истәјир. Нәһајәт, дастанын сонунда Әсли вә Кәрәм Һәләб шәһәриндә көрүшүрләр. Дастанда көстәрилдији кими, Һәләб пашасынын вә бир чох адамларын тәләби илә кешиш гызы Кәрәмә вермәјә мәчбур едилир. Гара кешиш Кәрәмдән интигам алмағы гәт едир. О, Әслинин тој палтарынын дүјмәләрини тилсимләјир. Нә Әсли, нә дә Кәрәм палтарын дүјмәләрини ача билмирләр. Кәрәм јаныглы бир гошма дејир. Дүјмәләр ачылмаға башлајыр. Лакин ахырынчы дүјмәјә чатаркән башдакы дүјмә јенә бағланыр. Белә бир вәзијјәтдә фәган едән Кәрәм дәрин бир аһ чәкир, ағзындан чыхан алов бәдәнини бүрүјүр вә ону јандырмаға башлајыр. Кәрәм аз бир мүддәтдә јаныб күл олур. Әсли өзү дә тилсимли олдуғундан һеч бир вәчһлә Кәрәми сөндүрә билмир вә алышыб јаныр.

Кечмишдә *Ермәни вә Азәрбајчан* халглары јахын гоншу олдуглары үчүн бир-бирләринә јахшы мүнасибәтдә олмушлар. Һәр ики халгын кәнчләри ушаглыгдан бир јердә јашадыглары, бөјүдүкләри үчүн севишмиш, биркә һәјат гурмаг истәмишләр. Лакин көһнә адәт-ән'әнәләр, феодал еһкамлары, дөврүн әдаләтсиз гајда-ганунлары онлара мане олмуш вә нәтичәдә ағылакәлмәз фачиәләрә кәтириб чыхармышдыр. Әсрләр боју мин чүр әзаб-әзијјәт чәкән, заманын һагсызлығы үзүндән арзу вә истәкләринә чатмајан кәнчләрин фачиәләри Әсли вә Кәрәмин шәхсиндә үмумиләшдирилмишдир.

«Әсли вә Кәрәм» дастанында ики севкилинин накам олмасына сәбәб мәһз ичтимаи гурулуш вә чүрүк е'тигадлар, еһкамлар олмушдур. Дастандакы гошма вә кәрајлыларда да биз буну ајдын һисс едирик.

Кәрәм вә Әсли мүхтәлиф динләрә, милләтләрә мәнсуб олдугларына көрә бир-биринә говуша билмәзләр. Буну милләтчиләр срләр боју тәблиғ еләмишләр. Сәчијјәвидир ки, бүтүн вариантларда бу чәһәт габарыг шәкилдә өзүнү көстәрмәкдәдир. Бизим дастанда:

Сәһәр, сәһәр, шәбнәм тутар гызыл күл,
Гызыл күл чығасын чәкәр о бүлбүл,
Кәрәм дејәр, сәндән алымками дил
Сән дөн ол мүсәлман, мән алым сәни[1].

Түрк вариантында:

Инанма сән кешишләрин фәндинә,
Һәфтә пәһризинә, әлли күнүнә,
Кәл Әслим кир сән дә ислам динннә,
Кәл гыз мүсәлман ол, галма ермәни.

Түркмән вариантында:

Ел-елә берели, шехре баралы,
Казыдан, молладан хабар алалы,
Хер дин кабул болса шонда барлалы,
Јасен мусулман бол, ја мен ермени.

Дин, милләт ајрылығы севәнләрә мане олур вә нәтичәдә онлары физики чәһәтдән мәһв един. Белә бир мөвзуја әсәр һәср едән Азәрбајчан халгы дастанда ачыг-ајдын белә бир идеја ирәли сүрүр ки, дин, милләт ајрылығы мүхтәлиф халгларын бир-биринә јахынлашмасына, достлуғуна мане ола билмәз[2].

Дастанын ән үмдә чәһәтләриндән бири халг күтләләринин Әсли вә Кәрәмин тәрәфдары кими тәсвир едилмәсидир. Халга көрә Кәрәмин вә Әслинин јаныб күл олмаларына сәбәб мәһз динин, көһнә адәт-ән'әнәләрин гаты мүдафиәчиси олан Гара кешишләр, дин нүмајәндәләридир. Дастанда бүтүн күнаһлар Гара кешишин үзәринә гојулур. Чүнки о, мүхтәлиф јалан вә һијлә илә, дин пәрдәси алтында һәм Әслини, һәм дә Кәрәми мәһв етмишдир. «Әсли вә Кәрәм» дастанында динин нүмајәндәси Гара кешиш ејни заманда гаты милләтчидир. О, узун илләр боју бир јердә јашадығы, өлкәни бирликдә идарә етдији, гоншу олдуғу Зијад ханын тәклифини јерә салыр вә өз јеканә гызы Әслинин дә фачиәсинә сәбәб олур. О, Әслини вә арвадыны көтүрүб диіаобәдијар гачыр. Өлкәләр кәзир, Кәрәмин үнванына јаланлар јағдырыр. Ону оғру адландырыр, бүтүн фырылдаглардан әли үзүлдүкдә халгын, Һәләб пашасынын тәзјиги илә гызы Кәрәмә вермәјә мәчбур едилдији заманда тилсим вә чадудан истифадә едир. Гара кешиш доғма гызынын мәһвинә разыдыр, лакин онун азәрбајчанлы Кәрәмә әрә кетмәсинә разы дејилдир.

---

[1] РӘИ, Чүнк, 5181.

[2] *Бах:* Паша Әфәндијев. «Әсли вә Кәрәм» дастаны, 1957-чи илин елми-тәдгигат иши, АПУ-нун китабханасы.

Атан кешиш, килсәләри, кәнди вар,
Һијләкәрди, билмәк олмур, фәнди вар,
Бир дүјмәнин һәштад сәккиз бәнди вар,
Ачылсын Әслидән дүјмә, мән өлдүм.

«Әсли вә Кәрәм» дастанынын сонунда белә бир рәмзи сәһнә вардыр. Әсли вә Кәрәмин гәбирләри јанашы, Гара кешишин арзусуна көрә онун гәбри дә бунларын ортасындадыр. Һәр ики кәнчин гәбирләринин үстүндән чыхан гызыл күлләр бөјүдүкчә бир-биринә јахынлашыр, говушмағ истәјирләр, лакин Гара кешишин гәбри үстүндән јүксәлән гара тикан күлләрин бир-биринә јахынлашмасына мане олур. Рәмзи шәкилдә верилән бу епизодла халг дини еһкамлары, онун тәблиғатчысы олан кешишләри—гара гүввәләри дамғалајыр. Гара кешиш дастанда халг тәрәфиндән чох мәһарәтлә ишләнмиш мәнфи бир сурәтдир.

Әсли вә Кәрәм дастанын әсас сурәтләриндәндир. Кәрәм, Шаһ Исмајыл кими өз арзусу, идеалы уғрунда мүбаризә апаран гәһрәман дејилдир. Ашыг Гәриб кими сәнәти, сөзү илә дә гәләбә чалыб севкилисинә говушмаг она нәсиб олмур. Чүнки о өз дахили аләми, характери е'тибарилә башга тәбиәтә маликдир. Һәгигәтән дә дастанда Кәрәм башга халг романларынын гәһрәманларына нисбәтән характерчә зәиф, ачиз сурәтдир. Биз дастанда ону һәмишә аһ-зар едән көрүрүк. О дүшүнүр ки, әкәр кешишә јалварарса, бу иши дүзәлтмәк олар. Лакин кешиш һәр вәчһлә јола кәлмир. Кәрәмин мәһвинә чалышыр. Әлачсыз галан Кәрәм тез-тез гара бәхтиндән, заманәсиндән, бәдбәхт севкилисиндән шикајәтләнир, өз кәдәрини, көнүл аһыны ифадә едән гошмалар сөјләјир:

Уча дағлар башын гар алды кетди,
Тәрланын мәскәнин сар алды кетди,
Һәр ким ки, јар севди, јар алды кетди,
Бизимки дә гара кәлди белә бах!

Јахуд:

Әзәл башдан гара јазылды јазым,
Бир аһ чәксәм јара јетәр авазым.

Дастан боју Кәрәм дәрд, гәм ичәрисиндәдир. Онун дәрдини биләп, изтирабларыны баша дүшән јохдур. Кәрәм тәкдир, она көрә дә һәмишә шикајәтләнир, аһ-зар едир, ағлајыр:

Бир од галхды, үрәјимдән алышдым,
Од тутубан чисмим јанды, ағларам,
Залым кешиш јенә һијлә ејләди;
Мурдар һијләләрин гандым, ағларам.

Бүтүн бунларла јанашы, Кәрәм кезәл сәнәткардыр, һагг ашығыдыр. Кәрәм мә'нәви чәһәтдән тәмиз, саф бир инсан, һуманист бир халг нәғмәкарыдыр. О, севкилиси јолунда бүтүн варлығыны, өмрүнү белә гурбан верир.

Əсли дə халг тəрəфиндəн усталыгла јарадылмыш бир сурəтдир. О, исмəтли, намуслу, сəдагəтли бир гыздыр. Лакин о, атаанасынын эсиридир. Əсли бир нөв, Лејли сурəтини хатырладыр. О да Лејли кими һагсызлыға е'тираз едə билмир, атасы һара истəсə, ону зорла апарыр. Əсли дүшдүјү фачиəлəрин əсил сəбəбини, көкүнү көрə билмир. Əслијə көрə ону белə ағыр вəзијјəтə салан фəлəкдир:

Əсли дејəр, мəн истəрəм үрəкдəн,
Кешиш бизи гуртармады кəлəкдəн.
Шикајəт ејлəрəм ганлы фəлəкдəн,
Јазы јазан јазыб белə ишлəри.

Əсəрин сонунда һəр ики гəһрəман өз идеаллары јолунда мəһв олур. Лакин бу, онларын чисмани өлүмүдүр. Онлар мə'нəви гəлəбə чалыр, охучунун нəзəриндə јүксəлирлəр. Əсли вə Кəрəмин өлүмү охучунун онлара олан мəһəббəтини даһа да артырыр.

Софи сурəти дə дастанда мүһүм јер тутур. Кəрəмин дахили һəјəчанларыны, изтирабларыны, гəлб чырпынтыларыны Əслидəн сонра јалныз Софи һисс едир. Софи јолдашлыг, достлуг рəмзи кими верилмишдир. О, Кəрəмлə Əслини бир-биринə чатдырмаг үчүн əлиндəн кəлəн һəр бирواситəјə əл атыр.

«Əсли вə Кəрəм» дастанында чох габарыг бир шəкилдə тəрəннүм едилəн мүһүм мəсəлəлəрдəн бири вəтəн мəһəббəтидир, гəриблик дəрдидир ки, бу да, һəр шејдəн əввəл, Кəрəмин Əслинин далынча кедəркəн дедији сајсыз-һесабсыз гошмаларда өзүнү көстəрмəкдəдир. Кəрəм Кəнчəдəн чыхмагла гүрбəтə дүшүр. О, һеч бир заман доғма јурдуну унутмур, һəр заман вəтəнинин, елинин, аилəсинин ешги илə јашајыр:

Кəрəм дејир, үрјан галды бəдəним.
Мəн өлəндə кимлəр бичəр кəфəним?!
Аман лəлə, јада дүшдү вəтəним,
Билəн јохду көрсəдəјди јол мəнə.

Кəрəм дағлардан, јоллардан, көјлə кедəн дурналардан һəмишə өз вəтəнини сорушур:

Гатар-гатар көј үзүндə сүзүрсүз,
Əјлəн дурнам, əјлəн, хəбəр сорајым.

Кəрəмин вəтəн һəсрəтини ифадə едəн гошмалары хүсусилə јолда, чəтинлијə дүшдүјү заман даһа тə'сирли олур. Əрзурум дағына чатаркəн човғун, боран, гар башлајыр. Бу гошмаларда Кəрəмин изтираблары, дахили алəми, һəјəчанлары чох ајдын верилмишдир:

Тəрк етмишəм ағыр-ағыр елими,
Əлимдəн алдылар гонча күлүмү.
Онунчүн гүрбəтə салдым јолуму
Еллəр ағлар, вəтəн ағлар, јол ағлар.

Дастанын бир јериндә Кәрәм елини, вәтәнини, аиләсини јада саларағ беләдејир:

Гаршы дуран гарлы дағлар
Дағлар бизим дағлармола?
Ағ бирчәкли гоча анам
Оғул дејиб ағлармола.

Јуксәк вәтәнпәрвәрлик өлкәнин башы гарлы дағларынын, көзәл чајларынын, чәмәнләринин тә'рифиндә дә өзүнү көстәрир. Кәрәм бир нечә дәфә дағлара мүрачиәтлә ше'р дејир. Шүбһәсиз, дағлар ады алтында Кәрәм өз вәтәнини, онун көзәлликләрини тә'рифләјир.

Бүтүн бунларла јанашы, «Әсли вә Кәрәм» дастанында о дөврүн ичтимаи-сијаси вәзијјәти, халгын дүнјакөрүшү, дөврә мүнасибәти дә ифадә едилмишдир. Бу чәһәтдән Кәрәмин Әслини ахтармаға кедәркән јолда раст кәлдији адамларла сөһбәти, мүхтәлиф әшјаларла дејишмәси диггәти чәлб едир. Кәрәм бир виранәјә раст кәлир. Онунла сөһбәт едир. Мә'лум олур ки, әввәлләр бу бөјүк шәһәр олмуш, лакин феодал чәкишмәләри, дағыдычы мүһарибәләр бу көзәл шәһәри харабазара чевирмишдир. Виранә өзүнүн әввәлки әзәмәт вә гүдрәтини белә сөјләјир:

Үч јүз алтмыш чешмәләрим ахарды.
Көзәлләрим сејрәнкаһа чыхарды.
Һәр ханама үч јүз дәвә сығарды.
Бахырсанмы хан* јериндә дашыма?

Јахуд, Кәрәмин гуру кәллә илә сөһбәтини көтүрәк. Кәрәм кәлләјә раст кәләндә онун сағ вахтыны хатырлајыр вә нечә адам олдуғуну, хејирхаһмы, элиачыгмы, аличәнабмы, меһрибанмы, јохса гәддармы, зүлмкармы, хәсисми, сатгынмы олдуғуну сорушур:

Кәллә, бу дүнјада сән дә мәрддинми?
Дүнја малы үчүн бир ач гурддунму?
Једирмәз, ичирмәз бир накәсдинми?
Сүфрәси мејданда әрдинми, кәллә?!

Бу дејишмәләрдә халгын фәлсәфи көрүшләри, әсрләр боју апардығы һәјати мүшаһидәләр өз әксини тапмышдыр.

Кәрәм, сөзүн әсл мә'насында һуманист сәнәткардыр. Һәгигәт чарчысыдыр. Онун бир өлүјә мүрачиәтлә дедији гошмасына диггәт едәк:

Тутмаз идин бир фағырын әлини,
Сормаз идин јохсулларын һалыны,
Һарам, һалал газандығын малыны
Бу фани дүнјада төкмүш кедирсән.

---

* *Хан*—карвансара

Бурада ашыг пис, јарамаз, гәддар, һијләкәр, хәсис адамлары лә'нәтләјир. Көзәл адамлары әдаләтли инсанлары исә тә'рифләјир. Бунунла Кәрәм инсанлары меһрибанлыға, достлуға, доғрулуға, әдаләтә, јохсуллара көмәк етмәјә чағырыр. Онун һуманизми мәһз бурада өзүнү көстәрир.

Кәрәм бүтүн инсанлығы әбәди олараг хошбәхт көрмәк истәјир. Одур ки, о, үч шејин олмамасыны арзулајыр. Онлардан бири ајрылыг, бири јохсуллуг, дикәри исә өлүмдүр.

«Әсли вә Кәрәм» дастанында вәфа, сәдагәт, саф вә нәчиб мәһәббәт, достлуг тәблиғ едилир. Халг көстәрмәк истәјир ки, һеч бир сүн'и сәдд, дин, варлылыг, јохсуллуг мәсәләләри, феодал әхлагы инсанларын мәһәббәтинә мане ола билмәз. Азад севки, саф мәһәббәт, мә'нәви үстүнлүк феодал әхлагына, еһкамларына гаршы гојулур. Дастан васитәсилә халг инсанлары хошбәхт һәјата, әдаләтли олмаға, тәрки-дүнјалыг фәлсәфәсинин әксинә олараг дүнјада хош күзәран кечирмәјә чағырыр. Бурада һәјат ешги, јашамаг еһтирасы чох күчлүдүр. Мәсәлән, дастанда belә епизод вардыр. Кәрәм Әслинин далынча кедәркән јол кәнарында гәбиристанлыгдан бир сәс ешидир. Јахынлашдыгда көзәл бир гызын гәбри гучаглајараг, көз јашлары төкдүјүнү көрүр. Кәрәм гызын адыны сорушур, гардашынынмы, анасынынмы, атасынынмы өлдүјүнү хәбәр алыр. Назлы чаваб верир ки, севкилиси, нишанлысы өлмүшдүр. Кәрәм гызын нишанлысынын нә заман өлдүјүнү сорушур. Назлы чаваб верир ки, једди илдир. Кәрәм Назлыја дејир ки, артыг инди нишанлын чүрүмүш олар, әбәс јерә өзүнә әзијјәт вермә. Назлы чавабында дејир:

Соналар учса да, көлләр гурумаз,
Әтрафыны чајыр-чәмән бүрүмәз,
Мәним јарым вәфалыдыр, чүрүмәз,
Јар ешгилә доланырам бу јери.

Әсли вә Кәрәм сурәтләри әсрләр боју вәфа вә сәдагәтин рәмзи кими халгын, халг сәнәткарларынын дилиндә јашамагдадыр. Дастанла әлагәдар бир чох ашыг һаваларын мејдана кәлмишдир. Мәсәлән, «Кәрәми», «Јаныг Кәрәми», «Губа Кәрәми», «Һичран Кәрәми», «Әрәсбәр Кәрәми», «Кәрәм көзәлләмәси» вә с.

Дастана хүсуси бир елми-тәдгигат әсәри һәср едән Т. Халисбәјлинин фикринчә, бу гәдәр һава вә мелодијаларын мөвчудијјәти «Әсли вә Кәрәм»ин идеја вә мәзмун зәнкинлији илә әлагәдардыр вә бу, ону дикәр Азәрбајчан мәһәббәт дастанларындан фәргләндирән хүсусијјәтләрдән биридир.

Бир чох габагчыл јазычылар, ичтимаи хадимләр бу дастана мүрачиәт етмиш, онун әсасында бәдии әсәрләр јаратмышлар.

Азәрбајчанын көркәмли әдиби вә ичтимаи хадими Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» әсәриндә дә «Әсли вә Кәрәм» сүжетиндән истифадә олунмушдур.

«АШЫГ ГӘРИБ» ДАСТАНЫ

Халг ичәрисиндә ән чох јајылан дастанлардан бири дә «Ашыг Гәриб»дир. Јухарыда дејилдији кими, «Ашыг Гәриб» дастанынын мәркәзиндә «әр өз арвадынын тојунда», јахуд «әрин гајытмасы» сүжети гојулмушдур. Бу сүжет чох гәдим заманлардан бәри бүтүн дүнја халглары ичәрисиндә јајылмышдыр. Мә'лумдур ки, бу сүжет һәлә гәдим јунан епосу «Одиссеја»да да вардыр. XIX әсрин сонларында рус алими профессор Н. Ф. Сумтсов «Әр өз арвадынын тојунда» адлы мәгаләсиндә һәмин мөвзунун ше'р, нәғмә, нағыл, былина, поема вә с. шәкилләрдә Данимарка, инкилис, франсыз, алман, серб, болгар, полјак вә с. халглар ичәрисиндә ишләнмәсиндән данышыр вә бу әсәрләрлә рус халгынын һәмин сүжет әсасында јаратдығы «Добрынја Никитич» былинасы арасында олан охшар вә фәргли чәһәтләри көстәрирди.

Н. Ф. Сумтсов беләбир нәтичәјә кәлир ки, һәмин мөвзудакы повест вә нәғмәләрин өјрәнилмәсинин әдәбијјат тарихчиси вә етнограф үчүн әһәмијјәти дүнја халгларынын әдәби әлагәләри һаггында кениш лөвһәләр ачмасындан, халг әдәбијјаты илә јазылы әдәбијјатын гаршылыглы тә'сиринин ајдынлашдырылмасындан ибарәтдир[1]. «Әр өз арвадынын тојунда» адлы сүжетин гысача мәзмуну беләдир: Кәнч әр тојдан бир аз сонра арвадыны тәрк едир. О, тичарәтә, сәјаһәтә, јахуд да мүһарибәјә кетмәјә мәчбур олур. Ајрыларкән арвадындан 7—9 ил мөһләт истәјир. Гәриб өлкәдә әр чох заман ондан асылы олмајан сәбәбләрә көрә кечикир. Кәнч вә көзәл арвада әринин өлмәси барәдә јалан мә'лумат верирләр. Арвад буна инанмыр, јенә дә әрини көзләјир. Лакин арвады әрә кетмәјә мәчбур едирләр. Нәалач галан арвад разылыг верир, тој башланыр.

Әр узаг өлкәдә арвадын хәбәрини ешидир вә сеһрли гүввәләрин васитәсилә гырх күнлүк јолу 2—3 күнә кәлиб вәтәнә чатыр. О, диләнчи, чох заман исә ашыг-нәғмәкар палтарында арвадынын тој мәчлисинә дахил олур. Әввәлчә ону танымырлар. Лакин јаваш-јаваш пијалә, үзүк, голбаг, хал, чапыг вә башга нишанәләр васитәсилә әр-арвад бир-бирини таныјыр. Јаланчы чәзаландырылыр.

Бу сүжет дүнјанын мүхтәлиф халгларында мүхтәлиф дәјишикликләрә уғрамышдыр. Буна бахмајараг, гыса мәзмуну вердијимиз сүжет бүтүн халгларда өзүнү мүһафизә едиб сахлаја билмишдир. Азәрбајчан халгы илк дәфә һәмин мөвзуну «Китаби—Дәдә Горгуд» дастанларында «Бамсы Бејрәјин боју»нда ишләмишдир. Сүжет халг арасында сонралар даһа кениш мигјасда инкишаф етмиш «Ашыг Гәриб», гисмән дә «Шаһзадә Әбулфәз» дастанларымыз, бу мөвзу әсасында формалашмышдыр. Чох мараглыдыр ки, Азәрбајчан дастанларында сүжет әр илә арвадын

---

[1] *Бах:* Этнографическое обозрение, 1893, № 4, сәһ. 1.

арасында дејил, нишанлылар арасында гурулур. «Шаһзадә Әбүлфәз» дастанында һадисәләр үмуми сүжетә гисмән јахындыр: Әбүлфәз сәнәткар дејил, гәһрәмандыр, пәһләвандыр. Анҹаг о да нишанлысынын тојуна ашыг палтарында кәлиб чыхыр. Ону әввәлҹә танымырлар вә ахырда бүтүн мәсәләләр ајдынлашыр, јаланчы ҹәзасыны алыр.

Бамсы Бејрәк дә гәһрәмандыр, буна бахмајараг, о да нишанлысынын тојуна озан палтарында кәлир. «Бамсы Бејрәк» вә «Ашыг Гәриб» бир-биринә даһа чох јахындыр. Башга сөзлә десәк, ејни сүжети «Бамсы Бејрәк»дә озанлар, «Ашыг Гәриб»-дә исә ашыглар ишләмишләр. Бүтүн бунлардан көрүндүјү кими, «Ашыг Гәриб» дастаны, һаггында бәһс етдијимиз һәмин мәшһур, гәдим сүжетин о дөврдә јенидән ишләнмәси нәтиҹәсиндә формалашмышдыр. Лакин бу дејиләнләрә белә бир мәсәләни дә әлавә етмәк лазымдыр. О да дастан гәһрәманынын ады илә бағлы олан «гәриб»лик мәсәләсидир. Рәсулун адынын Гәрибә чеврилмәси тәсадүфи дејилдир. Бу, Азәрбајҹан халгынын тарихиндә баш верән бир сыра иҹтимаи-сијаси һадисәләрлә әлагәдардыр.

Бизҹә «Ашыг Гәриб»дә Гәрибин, даһа доғрусу гәриблијин бир нөв үмумиләшдирилмиш рәмзи јарадылмышдыр. Гәриблик кечмиш заманларда һәр бир дөврүн бәласы олмушдур. Мүхтәлиф дағыдыҹы мүһарибәләр, сүркүнләр, зорла башга өлкәләрә көчүрүлмәләр, јад јерләрдә әзаб вә әзијјәт чәкән инсанларын изтираблары шифаһи әдәбијјатда гәриблик мөвзусунун мејдана кәлиб јајылмасына сәбәб олурду. Гәриблик халг јарадыҹылығынын бүтүн нөвләриндә мүһүм јер тутур. Нағылларда, аталар сөзләриндә, бајатыларда, мүхтәлиф ашыг ше'рләриндә гәрибликдән шикајәтә тез-тез раст кәлирик. Мәһз она көрә дә халг әдәбијјатында гәриблик, интизар, һәсрәт ифадә едән нүмунәләр јараныр вә јајылырды. Бизҹә бу мәсәләдә ашыглыг сәнәтинин сәјјарлыг хүсусијјәтини дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Ашыг ели кәзир, өлкәләр, вилајәтләр долашыр. Ашыг Валеһин, Хәстә Гасымын, Һүсејн Шәмкирлинин, Молла Ҹүмәнин, Ашыг Әләскәрин вә башгаларынын долашдығы јерләр һаггында мә'луматымыз вардыр. Фикримизҹә, ашыглары өлкә-өлкә кәзмәјә вадар едән мүһүм сәбәбләрдән бири дә еһтијаҹ иди. Онлар кәзир, мәҹлис апарыр, чалыр, охујур, дејишир, халгын руһуну охшајыр, һәм дә бир парча чөрәк газанырдылар. Бир дә ашыглыг сәнәтинин тәбиәти беләдир. Ашыг сәјјар сәнәткардыр—нәғмәкардыр. Заман кечдикҹә бу хүсусијјәт ашыг јарадыҹылығында әтрафлы сурәтдә өз ин'икасыны тапмаға башлајыр. Шифаһи әдәбијјат әсәрләриндә өмрүнү јад јерләрдә кечирмәјә мәҹбур олан ашыгларын сурәтләри јараныр. Јухарыда көстәрилән сәбәбләр, нәһајәт, шифаһи халг јарадыҹылығында там, битмиш бир гәриб сурәтинин јаранмасына сәбәб олурду. Һәлә, гәдимдән бәри шифаһи дилдә долашан белә сүжетләрин мөвҹудлуғу да бу просеси асанлашдырырды.

Дастанын мәркәзинә ики ашигин мәһәббәти мәсәләси гојулмушдур. Бүтүн башга һадисә вә әһвалатлар бу фонда тәсвир едилир. Гәрибин атасы сөвдәкар идисә, өзү тамамилә јохсуллашмышды. Бүтүн фачиә вә фәлакәтләр дә елә бурадан башлајырды. Шаһсәнәмин атасы Хоча Сән'ан гәти шәкилдә билдирир ки, әкәр 40 кисә гызыл олмаса, јә'ни Гәриб варлы олмаса гызы вермәјә разы дејилдир. Халг «Ашыг Гәриб» дастанында көстәрмәк истәјир ки, әсл мәһәббәтә, һәгиги севкијә һеч бир гүввә— јохсуллуг, зәнкинлик, ичтимаи бәрабәрсизлик мане олмамалыдыр. Инсаны зинәтләндирән вар-дөвләт јох, онун сөзү, сәнәти, ағлы вә мә'нәви тәмизлијидир. Дастанда зәнкинлик, вар-дөвләт, сәнәт, ше'р, сөз вә саз гаршы-гаршыја гојулур, икинчиләрә үстүнлүк верилир. Гәриби вәтәндән дидәркин салан, јад өлкәләрдә пул әлдә етмәјә мәчбур едән дә онун јохсуллуғудур. Дастанда чох диггәтәлајиг бир епизод вардыр. Гәриб севкилисиндән ајрылыб узаг сәфәрә кетмәлидир. Сон дәфә Шаһсәнәмлә көрүшмәк үчүн онларын бағына кәлмишдир. Бу көрүш заманы Шаһсәнәм Гәрибә 40 кисә гызыл вериб дејир ки, апарыб атасына версин, тоју еләсин. Бу, Гәрибә тохунур: о чаваб верир ки, «мән өз газанчымла, өз зәһмәтимлә тој едәчәјәм». Бу әһвалат көстәрир ки, бизим халг романларымызын гәһрәманлары садә олдуглары гәдәр дә мәғрурдулар. Онлар һеч вахт асан јолла газанч әлдә етмәклә мәгсәдә чатмаға өјрәнмәмишләр. Зәһмәтсеверлик, мә'нәви тәмизлик, сәдагәт, һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик, гәһрәманлыг вә с. гәһрәманлары сәчијјәләндирән әсас кејфијјәтләрдәндир.

Гәриб дастанын баш сурәтидир. Әсас һадисәләр онун әтрафында чәрәјан едир. Гәриб Мәчнун, Кәрәм, Шаһ Исмајыл сурәтләриндән фәргләнир. Кәрәм күнләрини аһ-зарла кечирир, Мәчнун сәһралары долашыр, Шаһ Исмајыл гылынч күчү илә сәадәтә чатыр. Гәрибин күчү, гүввәти исә сазы вә сөзүдүр. Дастанда Гәрибин кәздији јерләрдә кечирдији изтираблар, вәтән һәсрәти, ајрылыгдан шикајәт мүһүм јер тутур. Тәбриздән чыхдыгдан сонра һәр јердә о, һичран вә гәрибликдән сөз ачыр. Һәлә Тифлисдә икән охудуғу бир гошмада дејир:

> Кимимиз вар, бурда бизи диндирә,
> Кимсәнә јох һалым јара билдирә,
> Горхум буду туфан бизи өлдүрә,
> Рәсул гала бурда јаралы, дағлар!

Бурада Гәрибин дили илә чох тә'сирли гошмалар дејилир. Бунлар јалныз бир ашығын, бир инсанын шикајәтләри, дүшүнчәләри, е'тиразлары дејилдир. Бу ше'рләрин архасында минләрлә вәтәндән ајры дүшмүш, башга јерләрдә мискин һәјат сүрән инсанларын һисс вә дујғулары үмумиләшдирилмишдир. Мәһз бу чәһәт гәриблик һаггында дејилән бир сыра башга гошмаларын да дастанда өзүнә јер тутмасына сәбәб олмушдур.

Ај чамаат, һеч кәс гәриб олмасын,
Гәрибин немәси аһу-зар олар.
Гәриб динсә јербәјердән гынарлар,
Јерли динсә елләринә чар олар.

Дастанын бир чох гошмаларында Гәрибин дә Кәрәм кими өз күнүнү аһ-фәрјадла кечирмәси тәсвир едилир. О, јад өлкәдә вәтән, ел, севкили, ана, бачы һәсрәти илә јашајыр. «Ашыг Гәриб»дә олан бир сыра гошмалар гајытмаг үчүн сәфәр едән бир инсанын дејил, өмүрлүк гүрбәтә мәһкум едилән, бүтүн һүгуглары әлиндән алынан бир мәһбусун үрәк сызылтыларындан ибарәтдир:

Ајрылдым елимдән, чыхдым гүрбәтә,
Ағларам, сызларам, кимсәм јох мәним,
Гәриб олуб дүшдүм дилдән-дилләрә,
Ағларам, сызларам, кимсәм јох мәним.

Кәнч јашымда тәрк ејләдим вәтәним,
Гүрбәт елләр олуб мәним мәсканим,
Көзү јашлы, көзү јолда Сәнәмим,
Ағларам, сызларам кимсәм јох мәним.

Дастанын әсас сурәтләриндән олан Шаһсәнәм Лејлинин вә Әслинин бачысыдыр .О, бүтүн өмрүнү, күнүнү, һәјатыны Гәрибин саф мәһәббәтинә гурбан вермишдир. Шаһсәнәм әввәлчә Гәрибин 7 ил ајрылыг тәклифинә разы олур, анчаг сонра бу һичранын нә гәдәр ағыр вә амансыз олдуғуну көрүр, әзаб-әзијјәтләр ичәрисиндә боғулур. Шаһсәнәмин дә дахили изтирабларынын тәсвиринә дастанда бир чох гошмалар һәср едилмишдир. О, һәлә дастанын әввәлиндә Гәрибин тәклифини рәдд едән анасына мүрачиәтлә дејир:

Сарылыгда һејвалардан сарыјам,
Исмим пакдыр, лап судан да дурујам,
Вермәсәз дә мән Гәрибин јарыјам,
Ана, мән јазығы нә диндирирсән?

Шаһсәнәмин шәхсиндә феодал-патриархал мүһит ичәрисиндә дөзүлмәз ағыр шәраитдә јашајан Азәрбајчан гадынларынын вәзијјәти гәләмә алынмышдыр. Шаһсәнәм чох ағыр күнләр кечирир. Гәрибсиз онун үчүн өмүр јохдур. Сәдагәтли севкили һеч олмазса өлүм ајағында дүнјалар гәдәр севдији Гәриби көрмәји арзулајыр:

Сән көркүнән бир гәзанын ишини,
Ахыдыр дидәмин ганлы јашыны,
Гөссаллар дүзәндә гәбир дашыны
Дашлар дүзүлмәмиш, Гәриб кәләјди.

Көлләриндә үзмәк үчүн сонам чан,
Ешгин атәшиндә јанды синәм чан,
Бир гапыдан чағырајды: «Сәнәм чан!»
Елдән үзүлмәмиш, Гәриб кәләјди.

Мән Сәнәмәм, чандан-башдан кечәндә,
Әчәл којнәјини мана бичәндә,
Лүлә-лүлә зәһәрләри ичәндә,
Көзләр сүзүлмәмиш, Гәриб кәләјди.[1]

Чох заман шәхси, фәрди шикајәт кими көзә чарпан бу шикајәтләр, руһи изтираблар, көз јашлары вә инилтиләр ичтимаи характер дашыјыр. Шаһсәнәмин дәрди, севинчи бизи бир анлыг о дөврә апарыб чыхарыр, феодал-патриархал чәмијјәтдә гадынларын јашајышы, һүгугу, мөвгеји вә с. көзүмүзүн гаршысында чанланыр. Узаг сәфәрдән сағ-саламат гајыдан севкилисинә Шаһсәнәм онсуз кечән күнләрини белә тәсвир едир:

...Сәни мәнә өлдү хәбәр вердиләр.
Чијәрчијим дәлик-дәлик дәлдиләр.
Азары, дәрдләри чана салдылар,
Јар, сән кәлдијини инди анладым.

Тутдум сәнин үчүн илләрлә јасы,
Ағлатдым достлары, бүтүн үнасы,
Мүждәјлә силинди көнлүмүн пасы.
Јар, сән кәлдијини инди анладым.

Олмушдум һәмишә зиндан гонағы,
Атмаз идим һеч тәрәфә ајағы,
Һазыр иди мәндә зәһәр чанағы
Јар, сән кәлдијини инди анладым...

Дастанларымызда ана сурәти хүсуси бир диггәт вә усталыгла ишләнмишдир. Ана дастанын ән мүгәддәс вә улу сурәтидир. Бу, тәсадүфи дејилдир. Бу, гәдим бир ән'әнәдир. Анаја өвлад мәһәббәти, гаршылыглы һөрмәт һәлә «Китаби—Дәдә Горгуд» дастанларында чох маһарәтлә тәсвир олунмушдур. Дирсә ханын оғлу Буғача ананын мәһәббәти, Газан ханын арвады Бурла Хатунун оғлу Уруза мәһәббәти вә с. бу бахымдан мараглыдыр.

Халг романларымызда узаг сәфәрә кедән гәһрәман илк нөвбәдә анасынын јанына кәлир, ондан рүсхәт, һалаллыг истәјир. «Аты сүрүб анасынын јанына кәлди, ондан кетмәк үчүн рүсхәт истәди. Шаһ Исмајылын анасы Сәлми ханым оғлунун белә узаг сәфәрә кетмәк истәдијини ешидиб көзләриндән јаш төкмәјә башлады. Шаһ Исмајыл исә анасына мүрачиәтлә: «Ана сүдүн һалал ејлә», —деjә ондан һалаллыг истәди».

Бүтүн халг романларымызда гәһрәманлардан сонра ән чох әзијјәт чәкән аналардыр. Ајрылыг дәрди, шикајәт, јеканә өвладын һичраны онлары чох ағыр бир вәзијјәтә кәтириб чыхарыр. Бу аналарын ән типик нүмајәндәси «Ашыг Гәриб» дастанында тәсвир олунан Баны ханымдыр. О, баласынын хошбәхтлијини көзләјән, она вар гүввәси илә чалышан кениш гәлбли бир анадыр. Гәрибин сәадәти үчүн Баны доғма вәтәнини, евин атыб гүр-

[1] *Бах:* СМОМПК, вып. 13. Тифлис 1882, сәһ. 227—228.

бәт елә дүшүр. Бурада чох ағыр күзәран кечирмәјә мәчбур олур. Һәлә дастанын әввәлиндә Тифлисә кедәркән бүтүн аилә гара, борана, човғуна дүшүр. «Бәрк гар јағды, боран башлады. Ирәли кедә билмәдиләр. Ағлашыб бир-биринә гарышдылар. Шаһрәбаны биһуш олуб јерә јыхылды». Ана бу әзаб вә әзијјәтләрә јалныз Гәрибин хошбәхтлији үчүн дөзмәјә мәчбур олур. Бүтүн дастан боју ана әзаб-әзијјәт, изтираб ичәрисиндәдир. Нәһајәт, оғлуну көзләмәкдән јорулан ананын ағламагдан көзләри кор олур. Ананын дилиндән чыхан јаныглы маһнылары охудугча көзүмүзүн гаршысында бөјүк бир дүнја чанланыр. Ана гәлби, ана дәрди, ана изтираблары, өвлад мәһәббәти вә с. дастанда чох тә'сирли шәкилдә тәсвир олунур:

Бир сөзүм вар ағалара, ханлара,
Көздән олдум оғул, оғул дејә мән!
Гурбан олум хәбәр верән чанлара,
Көздән олдум оғул, оғул дејә мән!

Бир јаным јанышмыш очаг дашына,
Үзүм дајанмајыр чешмин јашына,
Көзүм көрмүр кедим дағлар башына,
Көздән олдум оғул, оғул дејә мән!

Мән Шаһсәнәмин анасы!..
Мән Баныјам, кечә-күндүз һејләрәм.
Һәр кәсдән Гәрибин ијин ијләрәм,
Ондан сонра бу дүнјаны нејләрәм,
Көздән олдум оғул, оғул дејә мән.

Јалныз Гәрибин гајытмасындан сонра ана өз мурадына чата билир. О, севинчини оғлуна мүрачиәтлә дедији маһныларында ифадә едир:

Чох көзләдим бу јерләрин јазыны,
Оғлумун учурдум мән шаһбазыны,
Аманат сахладым Гәриб сазыны,
Чох әчәб кәлибди Гәрибим мәним.

Илк бахышда адама елә кәлир ки, бу гадынларын һамысынын белини бүкән Гәрибин дәрдидир. Анчаг диггәт едилдикдә бу, ишин јалныз заһири чәһәти олдуғу ајдынлашыр. Бунларын һәр бири, нечә дејәрләр, Гәриби бәһанә едиб өз ачы талејиндән шикајәтләнир. Мисал үчүн, Гәрибин бачысы дејир:

Фәләк бир даш салды, јарды башымы,
Ағыја дөндәрди һалал ашымы...

Дастанын мүсбәт сурәтләри һагг, әдаләт, көзәллик, сәдагәт, инсанпәрвәрлик кими көзәл кејфијјәтләрин чарчыларыдыр. Дәли Маһмуд достлуг, јолдашлыг рәмзидир. О, Гәриблә таныш оландан сонра ахыра гәдәр она көмәк едир. Халг дастанда Шаһвәләд кими гәддар, дашгәлбли, Күлоғлан кими јаланчы, хәјанәткар типләри нифрәтлә дамғалајыр.

Вәтәнпәрвәрлик, доғма јурда, онун тәбии ҝөзәлликләринә мәһәббәт һиссләринин тәсвири «Ашыг Гәриб» дастанынын ән мүһүм хүсусијјәтләриндән биридир.

Халгын о дөврдәки вәзијјәти, шәһәрләрин бөјүмәси, тичарәтин инкишафы вә с. мәсәләләрә аид мараглы мә'луматлар да бу дастанда сахланмышдыр. Бурада әсасән Һәләб, Әрзурум, Исфаһан, Тифлис, Тәбриз шәһәрләринин адлары чәкилир. Тифлис вә Тәбриз һаггында даһа чох данышылыр. Гәриб Тифлисдә өз вәтәни Тәбризи тә'рифләјир. Бу тә'риф о заманкы Тәбризи ҝөзләримиз гаршысында чанландырыр:

Тәбризин әтрафы дағды, мешәди,
Ичиндә отуран бәјди, пашады,
Сәккиз мин мәһәллә, беш мин кушәди,
Чаршусу, базары, јолу Тәбризин.

Тәбризин о заманкы зәнкинлијини, ајры-ајры өлкәләрлә әлагәсини нәзәрә чатдырмаг үчүн ҝәтирилән бу мүгајисәләр мараглыдыр:

Дүјүсү Ҝиландан әкилир, ҝәлир,
Гојуну Муғандан чәкилир, ҝәлир.
Һинддән, Һиндистандан төкүлүр ҝәлир,
Дарчыны, михәји, һили Тәбризин.

Ҝөрүндүјү кими, Тәбриз бүтүн Шәргдә бөјүк бир тичарәт мәркәзи кими тәсвир едилир. Бүтүн бунлар ҝөстәрир ки, дастан тичарәтин ән чох инкишаф етдији дөврүн бир сыра хүсусијјәтләрини өзүндә сахламышдыр. Гәрибин атасы сөвдәкәр, Шаһсәнәмин атасы Хочадыр. Анасы, бачысы вә севҝилиси Гәрибә вәтәндә олан әһвалатдан да мәһз хочалар, бәзирҝанлар васитәсилә хәбәр ҝөндәрирләр. Бәзирҝанлар исә Тәбриз, Тифлис, Әрзурум вә с. шәһәрләри ҝәзирләр. Исфаһан исә дастанда мәнфи мә'нада хатырланыр. Шәһәр бөјүјүр, ҝенишләнир, анчаг орада оғру, гулдур, лотуларын сајы артыр. Гәрибин вар-дөвләтини әлиндән аланлар да Исфаһан лотулары олур.

«Ашыг Гәриб» дә олан мүһүм мәсәләләрдән бири дә халгын өз ҝәләчәјинә бөјүк инамла бахмасы, никбин бир әһвали-руһијјәнин тәблиғ едилмәсидир. Һагг, әдаләт, тәмиз, саф мәһәббәт әсәрин сонунда гәләбә чалыр. Халг нәғмәкары өз арзусуна чатыр. Саф вә бүллур мәһәббәт, вәфа вә сәдагәтин тәблиғи, вәтәнә јүксәк севҝи, сөзүн, сәнәтин, мә'нәви зәнҝинлији вара, дөвләтә гаршы гојулмасы вә с. «Ашыг Гәриб» дастанынын ҝениш халг күтләләри ичәрисиндә узун әсрләр боју јашамасына вә севилмәсинә сәбәб олмушдур.

Гәриб вә Шаһсәнәм вәфа, сәдагәт, илгар рәмзи кими халгын дилиндә әзбәрдир. Бир чох Азәрбајчан сәнәткарлары да өз әсәрләриндә Гәрибдән јүксәк тәбә малик халг нәғмәкары, сонсуз мәһәббәтлә севән ашиг кими данышмышлар. М. Ј. Лермонтов XIX әсрин әввәлләриндә Гафгаза, Азәрбајчана ҝәләркән халгын ди-

линдән ешитдиһи бу дастан әсасында өзүнүн «Ашыг Гәриб» әсәрини јазмышдыр. Бу әсәр тәдгигатчыларын дедиһи кими, «Ашыг Гәриб»ин Шамахы вариантына даһа чох ујғун кәлир[1]. Һәмин дастан әсасында Азәрбајчан бәстәкары Зүлфүгар Һачыбәјов «Ашыг Гәриб», ССРИ халг артисти Р. М. Глијер исә «Шаһсәнәм» операсыны бәстәләмишләр. Р. М. Глијерин «Шаһсәнәм» операсынын либреттосуну Ч. Чаббарлы јазмышдыр. Бунунла әлагәдар әдибин архивиндә бу мөвзуда чохлу ше'р парчалары вә шәхси гејдләри вардыр. Ч. Чабарлы һәмин мөвзуда өзү дә орижинал бир ше'р јазмышдыр. Бурада ики севкилинин вәфалы вә романтик мәһәббәтиндән данышылыр.

«Ашыг Гәриб» Загафгазијада, Кичик вә Орта Асија халглары ичәрисиндә јајылмыш дастанлардандыр. Онун түрк, түркмән[2], өзбәк[3] вә башга вариантлары да вардыр.

«АББАС ВӘ КҮЛКӘЗ» ДАСТАНЫ.

Ашыг дастанларымыз ичәрисиндә өз идеја-бәдии дәјәри е'тибары илә «Аббас вә Күлкәз» мүһүм јер тутур.

«Аббас вә Күлкәз» дастанынын бир нечә варианты вардыр. Профессор М. Һ. Тәһмасибин јаздығына көрә, бунлар әсасән ики вариант әтрафында бирләшир. Бир варианта көрә Шаһ Аббас әдаләт көстәрәрәк адамлары тәрәфиндән тутулмуш Ашыг Аббасы вә һәрәмханаја кәтирилмиш Пәрини азад едир. Башга бир варианта көрә исә һәрәмханада топланмыш гызларын ата вә гардашлары үсјан галдырыр, карвана һүчум едәрәк әсирләри азад едир, өлүмә мәһкум әлунмуш Ашыг Аббасы хилас едирләр[4].

«Аббас вә Күлкәз» дастанынын әсас идејасыны халг күтләләринин Шаһ Аббас истибдадына, зүлмүнә гаршы мүбаризә вә нифрәти тәшкил едир. Бу да дастанда бир сыра мәсәләләрлә бағлыдыр. Тарихдән мә'лумдур ки, Шаһ Аббас гәддар, зүлмкар, амансыз бир һөкмдар олмушдур. Онун вахтында зәһмәткеш халг мүһарибә, ачлыг вә сәфаләтдән башга бир шеј көрмәмишдир. Бүтүн бунлардан әлавә о, табе етдиһи өлкәләрлә гәддарчасына рәфтар етмиш, ағыр физики чәзалар ишләтмиш, күтләви гырғынлар төрәтмишдир. Шаһ Аббас Түркијә ордулары илә мүһарибә етдиһи заманларда дүшмәнләрин кечәчәји јерләрдә олан шәһәр вә көрпүләри дағыдыр, әһалинин бир һиссәсини мәһв едир бир һиссәсини исә зорла башга рајонлара көчүрүрдү[5]. Мисал

---

[1] Андроников И. Лермонтов в Грузии в 1837 году. М, 1955, сәһ. 134—148. С. Јагубова «Ашыг Гәриб» дастанынын башга халгларда олан вариантлары. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр, I китаб, 1961, сәһ. 215.

[2] Шаһ Сәнәм—Гарып, тәртиб едәни Н. Хочајев, Ашгабад, 1940.

[3] Шахсанам вә Гариб, тәртиб едәни З. Һүсејнова, Дашкәнд, 1955.

[4] М. Г. Тахмасиб. Проблема народности азербайджанских дастанов, Вопросы изучения эпоса народов СССР, М, 1958, сәһ. 177.

[5] *Бах*: М. С. Иванов. Очерки истории Ирана, Госполитиздат, 1952, сәһ. 66—67.

үчүн, Шаһ Аббасын әмри илә Кәнчә тәрәфдә јашајан јерли Чағырлы **гәбиләси тамамилә мәһв едилмишдир**[1].

Иран деспотизминә гаршы тез-тез үсјан едән Азәрбајчан гәбиләләрини, хүсусилә тәкәлиләри Шаһ Аббас көрпәдән гочасына **гәдәр гылынчдан кечиртмишдир**[2].

Шаһ Аббасын Азәрбајчанда төрәтдији чинајәтләр һаггында тарихдән чохлу мисаллар көстәрмәк олар. Бүтүн бу өзбашыналыглар, һагсызлыглар халгын мә'нәвијјатында силинмәз изләр **бурахырды. Шаһ Аббасын зүлмү һаггында Азәрбајчан халгы** ичәрисиндә күлли мигдарда нағыл вә рәвајәтләр дә долашмагдадыр. Шаһ Аббас десполизмини, онун амансыз һөкмранлығыны бөјүк Азәрбајчан јазычы вә мүтәфәккири М. Ф. Ахундов «Алданмыш кәвакиб» әсәриндә чох көзәл тәсвир етмишдир.

Мә'лумдур ки, Шаһ Аббасын һакимијјәт башына кечдији дөврә **гәдәр Сәфәви дөвләти Азәрбајчан дөвләти иди. Шаһ Аббас һа**кимијјәтдә олан гызылбаш Азәрбајчан тајфаларыны сарајдан вә гошунун тәркибиндән кәнар едир. Өлкәдә фарслашдырма сијасәти **јүрүдүр. Шүбһәсиз, бүтүн бунлар халг рәвајәт, нағыл вә** дастанларында бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз эксини тапырды ки, бунларын ән көркәмлиси «Аббас вә Күлкәз» дастаныдыр.

Шаһ Аббас һөкмранлығынын ән гәддар, рәзил чәһәтләриндән бири халгын көзәл гызларыны зорла һәрәмханаја топлајараг өмүрлүк бәдбәхт етмәси иди. Бу, үмумијјәтлә, Сәфәви һөкмранлығы дөврүндә јајылмыш вә ән вәһши адәт иди. Халгын вәтәнини зәбт етмәк, вар-јохуну талајыб апармаг она мадди чәһәтдән зәрбә вурурду. Көзәл кәлин вә гызлары шаһ һәрәмханасына апармаг исә даһа бөјүк мә'нәви сарсынтылара сәбәб олурду. Буну халг һеч вахт унутмур, она гаршы нағыл вә дастанларында бу барәдә сөһбәт ачыр, өз нифрәтини, кинини, гәзәбини бәдии лөвһәләрлә әбәдиләшдирирди.

Шаһ Аббасын гызлары һәрәмханада чүрүтмәси һаггында бир чох мәнбәләрдә мә'лумат верилмәкдәдир. М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»индә белә бир јер вар: Шаһ мүвәггәти олараг һакимијјәтдән әл чәкир. Һәрәмханада олан һәрәмләрин дә талағыны вермәк гәрарына кәлир. Гадынларын бир чоху башга әлачы олмадығына көрә јенә һәрәм кими галмаға разы олур, ики нәфәр исә өз вәтәнләринә гајытмағы үстүн тутур. Бунларда бири күрчү гызыдыр. «О бириси Дилбәр Гәзвин әһлиндән бир тачирин гызы вә бир чаван вә хошру оғлана намизәд иди. Хубру олмаг үчүн гәфләтән шаһын дәлалларынын чуғулчулуғу илә атасындан мүталибә олунуб шаһын һәрәмханасына дахил олмушду, зикр олунан кејфијјәти өз арзусуна јетишмәјә васитә билиб **атасы евинә гајытды вә намизәдинә васил олду»**[3].

---

[1] Очерки истории Азербайджана, Изв. АН Азерб. ССР, 1945, № 5, сәһ. 86.
[2] *Бах*: Сборник статей о истории Азербайджана, вып. I Баку, 1949. сәһ. 276—281.
[3] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, I чилд, 1949, сәһ. 287.

Бу тарихи һәгигәт о заманлар Азәрбајҹана кәлмиш Авропа сәјјаһ вә тарихчиләринин дә әсәрләриндә сахланмагдадыр. Мәсәлән, Һолланд сәјјаһы Јан Стрејс «Үч сәјаһәт» адлы әсәриндә Шаһ Аббасын һакимијјәти илләриндә Шамахыда шаһиди олдуғу бир һадисәни нағыл едир. О, әввәлҹә көстәрир ки, Шаһ Аббасын табелијиндә олан јерли феодаллар өз һимајәләриндә олан кәндләрдән көзәл гызлары сечиб зорла шаһ һәрәмханасына көндәрмәјә борчлу идиләр. Сонра сәјјаһ кестәрир ки, Шамахы әјаләтиндә шаһ үчүн 500 көзәл гыз вә оғлан јығылды. Бунун үчүн шаһын әмри илә е'лан олунду ки, һәр кәс ики јашындан 17 јашына гәдәр ушаглары илә мүәјјән олунмуш јерә топланмалыдыр. Бурада «Шаһа лајиг» вә «күнаһсыз ушаглар»ы сечәндән сонра һамысыны Шамахыја топлајырлар. Сечиләнләр ахырынҹы топланышдан сонра валидејнләрин налә вә фәғанлары алтында Исфаһана јола салынырлар. Мүәллиф көстәрир ки, кимин пулу варса, өвладыны сатын алыб, хилас едир, јохсулларын ушаглары исә зорла апарылырды[1].

«Аббас вә Күлкәз» дастанында халгын Шаһ Аббасын мәһз бу сијасәтинә сонсуз нифрәти өз бәдии ифадәсини тапмышдыр.

«Аббас вә Күлкәз» дастанынын јаранмасы вә формалашмасы барәдә мүхтәлиф фикирләр вар. Ашыг Аббасын ше'рләрини топлајыб чап етдирән Һ. Әлизадә вахтилә бу һагда белә бир гыса мә'лумат вермишдир. «Ашыг Аббас кәнҹ јашларында мәшһур Батмангылынҹ Мәһәммәд ханын бачысы Күлкәз Пәрини севир. Күлкәз Пәринин архасынча Тәбризә кедир. О тәрәфдән Шаһ Аббас да гызын көзәллик сорағыны алдығы үчүн өз пәһләваны Бечаны Тәбризә—гызы кәтирмәјә көндәрир. Ашыг Аббас һәлә Тәбризә чатмамыш Бечан зорла гызы алыб Шаһ Аббаса апарыр. Ашыг Аббас Тәбризә кәлиб әһвалаты биләр-билмәз јенә Күлкәзин архасынча Исфаһана јола дүшүр. Шәһәрә чатыр вә чәтинликлә дә олса севкилисинә говушур.

Рәвајәтә көрә, Ашыг Аббас бу севки сәфәриндә сајсыз-һесабсыз ше'рләр сөјләјир ки, ашыглар да о ше'рләрә әсасланараг Ашыг Аббасын Күлкәз Пәри илә севишмәсини бир маҹәралы бөјүк дастан шәклиндә нағыл едирләр»[2].

Көрүндүјү кими, бурада дастанын Ашыг Аббасын ше'рләри әсасында сонракы дөврүн ашыглары тәрәфиндән јарадылдығы көстәрилир. Сонракы дөврдә Һ. Араслы, М. Ибраһимов, Ә. Ахундов, М. Сејидов вә башгаларынын да мәгалә вә китабларында һәмин фикрә раст кәлирик. М. Һ. Тәһмасиб «Азәрбајҹан халг дастаны (орта әсрләр)» адлы әсәриндә «Аббас вә Күлкәз» дастанынын јаранмасы барәдә дикәр бир мүлаһизә ирәли сүрүр. М. Һ. Тәһмасибә көрә, «Аббас вә Күлкәз» дастанынын јарадыҹысы Ашыг Аббасын өзүдүр. Дастанда әсас гүввә Ашыг Аббасла Күлкәз Пәринин дахили һәјәҹанларынын тәсвиринә верилмишдир. Әсәрин сонуна гәдәр Аббасла Күлкәз ајрылыг кечи-

---

[1] Я. Я. Стрейс. Три путешествия, Соцэгиз, 1935, с. 263.
[2] Ашыглар, «Азәрнәшр», 1938, сәһ. 5.

рир. Аббас садә бир ел ашығы, Шаһ Аббас исә бөјүк бир һөкмдардыр. Мәһз она көрә дә Аббас мүбаризә, гәһрәманлыг, дөјүш јолуну дејил, сәнәти илә гәләбә газанмаг јолун сечмәјә мәчбур олур. Ашығы хилас едәчәк јеканә амил онун исте'дады, сәнәти иди.

Тәбриздән Күлкәз Пәрини апарырлар. Бөјүк бир карван кедир. Бу карваны Дәли Бечан апарыр. Күлкәз Пәри карванын габағындакы кәчавәдәдир. Аббас Тәбриздән Исфаһана гәдәр карванын архасынча кәлир, үрәјинин дәрдләрини јол узуну охудуғу гошмаларда ифадә едир. Дөврдән шикајәт, фәләкдән наразылыг бу гошмаларын әсас мәзмунуну тәшкил едир.

Һаны бу өлкәдә әдаләт, диван?!
Јох кимсә ејләсин дәрдимә дәрман,
Һеч инсафа кәлмәз бинсаф сәрбан,
Сәрбан чәкәр, маја бозлар, нәр кедәр.

Бу сөзләр Ашыг Аббасын фәрди изтирабларындан доғмур. «Һәмин ше'рләр көстәрир ки, ашығын шәхси талеји вә һәјаты үмумхалг фачиәсиндән тәчрид олунмамышдыр»[1]. Аббасын бу ше'рләри дилдән-дилә, мәчлисдән-мәчлисә долашдыгча, әсрдән-әсрә кечдикчә ишләнир, чилаланыр, халгын арзу вә дүшүнчәләри илә гајнајыб гарышыр. Беләликлә, бир сәнәткар тәрәфиндән шаһ истибдады әлејһинә дејилмиш гошмалар үмуми халгын дәрди, кәдәри вә һәјәчанлары кими, нишанлылары, бачы вә гызлары зорла шаһ сарај вә һәрәмханасына апарылан минләрлә инсанларын изтираблары кими үмумиләшмишдир:

Мәчлисимә сураһиләр дүзүлдү,
Ејним јашы габдан габа сүзүлдү,
Ағла, Аббас әлин јардан үзүлдү,
Бу күн ахыр заман олмуш, ај олмуш!

Аббас јалгыз, кимсәсиз бир ашыгдыр. Көз көрә-көрә онун дүнјалар гәдәр севдији севкилисини әлиндән алыб апарырлар. Онун һеч бир шејә күчү чатмыр. Белә бир заманда, шүбһәсиз, **о да ја ағламалы, ја јалвармалы, ја да заманәјә лә'нәтләр јағ**дырмалы иди:

Мән Аббасам, һеч вахт сөјләмәм јалан,
Елимә, өлкәмә салдылар талан,
Хоча, Дәли Бечан, Аллаһверди хан,
Гојма Дәли Бечан јарым апарды?!

Исфаһанда Ашыг Аббас Шаһ Аббасла үз-үзә кәлир. Дастанын бу һиссәсиндә Шаһ Аббасын сарај зүлмү, чәза үсуллары һаггында мүһүм тәсвирләр верилир. Ашыг Аббасы көрән, онун Күлкәз Пәринин нишанлысы олдуғуну билән Шаһ Аббас дәрһал ону зәһәр гујусуна салмағы әмр едир.

---

[1] М. Ибраһимов. Ашыг поезијасында реализм. Бакы. 1966, сәһ. 34.

Дастанда тәсвир едилдијинә көрә, Ашыг Аббас һагг ашығы олдуғундан зәһәр гујусунда сағ-саламат галыр. Шаһ бундан сонра мүхтәлиф һијләләрә әл атыр. Күлкәз Пәринин палтарыны бир гарыја кејдириб сараја кәтирирләр. Гары Аббасын үзүнә дурур ки, Ашыг Аббасы дејил, Шаһ Аббасы севир вә с. Лакин бу тәдбирләрин һеч бири баш тутмур. Шаһ Аббасын «гәзәби артыр, ағзы көпүкләнир», чәллад чағырыр. Ашыг Аббасы дар ағачына апарырлар. О, үзүнү Күлкәзә тәрәф тутараг охујур:

Дурум, доланым башына,
Ала көзлү јар, кедирәм,
Өлсәм бојуна садаға,
Галсам, интизар кедирәм!

Аббасы өлүм ајағында көрән Күлкәз Пәри өзүнү севкилисинин үстүнә атыр. Бу сәһнә дастанда белә тәсвир олунур: «Мән бундан ајрылмајачағам, мәни дә бунунла өлдүрүн... Аббас бир өзүнә бахды, бир бојнуна сарылмыш Пәријә бахды, бир дә дөнүб бир дар ағачына, чәллада бахды, үрәји губар еләди, тәклик, кимсәсизлик она әсәр еләди, јурду, адамлары јадына дүшдү. Батмангылынч кәлиб көзүнүн габағында дурду.

Сазы синәсинә басыб деди:

Шаһ һөкмүлә хан үстүнә хан кетди,
Ағла дидәм, јаш јеринә ган кетди,
Гол бошалды, дил долашды, чан кетди,
Ахыр апардылар дара, кәлмәди».

Көрүндүјү кими, јохсул бир ашығын нишанлысы әлиндән алыныр, мәнлији, һејсијјәти тапдаланыр, сон нәтичәдә дар ағачына апарылыр. Лакин ашыг өлүм ајағында да өз севкисиндән, мәгсәд вә гајәсиндән дөнмүр, һәтта өлүмә дә вүгарла кедир.

Дастанда бир сыра икинчи дәрәчәли сурәтләр дә вардыр ки, бунлардан бири лүт Гәнбәрдир. Бу адам Тәбриздәндир. Ашыг Аббас илк дәфә Тәбриздә онунла таныш олур. Гәнбәр Аббаса чох бөјүк көмәк көстәрир.

Лүт Гәмбәр вәфалы достдур. О, дост јолунда чанындан белә кечмәјә һазырдыр. Шаһ Аббасын адамлары Күлкәз Пәрини зорла апардыгда Аббасы әһвалатдан белә акаһ едир:

Башына дөндүјүм, гурбан олдуғум,
Аббас, апардылар јарыны сәнин.
Алышыб одуна бүрјан олдуғум,
Аббас, апардылар јарыны сәнин.

«Аббас вә Күлкәз» дастанында дикәр халг романларында олдуғу кими, вәтән мәһәббәти дә ифадә едилмишдир. Бу, Аббасын вәтәндән ајрылараг Күлкәз Пәринин архасынча кәздији јерләрдә дедији гошмаларда хүсусилә гүввәтлидир. О, елиндән, доғма јурдундан ајры дүшдүјү үчүн һәмишә нараһатдыр, дәрд чәкир, вәтәнини һеч вахт јаддан чыхармыр:

Ајры дүшдүм вәтәнимдән, елимдән,
Булбүлүмдән, күлшәнимдән, күлүмдән,
Мән нә дедим сән инчидин дилимдән,
Һәсрәт галдым мән, дәрмадим күлүм, јар!

Бүтүн дејиләнләрдән көрүндүјү кими, «Аббас вә Күлкәз» ашыг дастанларымызын ән көзәли, идеја-бәдии дәјәри е'тибарилә ән әһәмијјәтлиси сајыла биләр. Бу дастан заман кечдикчә даһа да мүкәммәлләшмиш, тәк бир ашығын, бир сәнәткарын дүшүнчәләри, дујғулары, һисс вә изтираблары чәрчивәсиндән чыхараг коллектив јарадычылыг мәһсулуна чеврилмишдир.

«ШАҺ ИСМАЈЫЛ» ДАСТАНЫ

«Шаһ Исмајыл» халг ичәрисиндә кениш јајылан мараглы дастанларымыздан биридир. Јухарыда бәһс етдијимиз халг романларындан «Шаһ Исмајыл»ы фәргләндирән чәһәтләрдән бири онда гәһрәманлыг вә мәһәббәт мотивләринин сых бирләшмәсидир. Шаһ Исмајыл јалныз јүксәк мәһәббәтлә севмәји бачаран ашыг дејил, һәм дә өз севкилисинә чатмаг үчүн гылынч күчү илә мүбаризә апаран мәғлубедилмәз бир гәһрәмандыр.

Мәһәббәт дастанларымыз ичәрисиндә бу сәпкидә «Новруз вә Гәндаб», «Таһир вә Зөһрә», «Ләтиф шаһ», «Шаһзадә Сејфәлмүлк», «Мәһәммәд вә Күләндам» вә башгалары да вардыр. «Шаһ Исмајыл» дастанында јухарыда адлары чәкилән әсәрләрдән фәргли олараг мәһәббәтлә, гәһрәманлыгла јанашы, һәлә халгын әдаләтли бир һөкмдар арзусу да өз әксини тапмышдыр. Мәһз бу чәһәт «Шаһ Исмајыл»ы ән севимли халг романларымыз сырасына кәтириб чыхармышдыр.

Дастанын мејдана кәлмәси вә гәһрәманы Шаһ Исмајылын прототипи барәдә бир сыра фикирләр сөјләнмишдир. Һ. Араслы гејд едир ки, биз бу дастанын јени Сәфәви дөвләти дөврүндә һакимијјәтдә баш верән тарихи һадисәләрлә әлагәдар оларага I Шаһ Исмајылын адына дүзәлмиш олдуғун еһтимал едә биләрик (16, 87). О, сонра беләбир нәтичәјә кәлмишдир ки, чох еһтимал ки, ашыглар бу дастаны I Шаһ Исмајылын адына дүзәлтмишләр. Бәлкә дә Шаһ Исмајылын гәһрәманлығы, онун һакимијјәти өз зүлмкар дајысы оғланларындан икидликлә алмасы сонракы ашыг јарадычылығымызда бу һөкмдарын ады илә әлагәдар јени бир дастанын јаранмасына сәбәб олмушдур (17, 65).

М. Һ. Тәһмасиб исә Азәрбајчан дастанларына һәср етдији тәдгигатында белә бир нәтичәјә кәлир ки, дастанын гәһрәманынын прототипи I Шаһ Исмајыл дејил, Хәтаинин нәвәси II Шаһ Исмајылдыр. Гејд етмәк истәјирик ки, М. Һ. Тәһмасиб тарихдән вә дастандан чох мараглы вә инандырычы дәлилләр кәтирир. Мәсәлән, дастан гәһрәманынын атасы шаһ иди, II Шаһ Исмајылын да атасы шаһ олмушдур. II Шаһ Исмајыл һәгигәтән өз атасы тәрәфиндән чәзаланмышды вә ијирми илдән артыг галада

әсир едилмишдир. Бир сыра мәнбәләрдә көстәрилир ки, II Шаһ Исмајылын зиндандан азад едилмәсиндә онун Пәрихан адлы бачысы әсас рол ојнамышдыр. Дастанда да Рәмдар Пәри Шаһ Исмајыла мүһүм көмәк көстәрир вә с. (20, 188—190).

Бүтүн бу дејиләнләри нәзәрдән кечирдикдән сонра биз јенә дә Һ. Араслынын фикри илә разылашмаг истәјирик. Доғрудур, «Шаһ Исмајыл» дастанында мәшһур Азәрбајчан һөкмдары, шаири, дөвләт хадими Шаһ Исмајыл Хәтаинин һәјаты вә фәалијјәти илә әлагәдар елә бир мүһүм тарихи факт сахланылмамышдыр. Анчаг Шаһ Исмајыл Хәтаи бир шаир, һөкмдар олмаг е'тибарилә Азәрбајчан халгынын тарихиндә, мәдәнијјәтинин инкишафында бөјүк рол ојнамыш, һәм дә шаир, сәнәткар кими ел ичәрисиндә шөһрәт тапмышдыр.

Мә'лумдур ки, Шаһ Исмајыл Хәтаи јүксәк тәбә вә истеʼдада малик лирик шаир олмушдур. Онун ашыг ше'ри үслубунда јаздығы гошмалары ашыг ше'ринин бүтүн тәләбләринә ујғунлашдырылмышдыр. Шаһ Исмајыл Хәтаи ше'ри, сәнәти јүксәк гијмәтләндирирди. Мәшһур Азәрбајчан ашығы Дирили Гурбанинин бир мүддәт онун сарајында јашадығы гејд едилир. Гурбанинин Шаһ Исмајыла мүрачиәтлә јаздығы гошмалары да вардыр. Шаһ Исмајыл Хәтаинин ашыглар ичәрисиндә бөјүк һөрмәти вар иди. Она көрә дә Хәтаинин ады илә бағлы саз һавасы вә хүсуси гошма формасы мејдана чыхмышдыр. Һәтта Хәтаинин әруз вәзниндә јаздығы гәзәлләри дә саз мотивләринә ујғунлашдырараг ашыглар тәрәфиндән охунурду (12, 164).

Тарихдән мә'лумдур ки, Шаһ Исмајыл Хәтаи һаггында һәлә XVI—XVII әсрләрдә бир дастан јаранмышды. Бурада Шаһ Исмајыл бир тарихи шәхсијјәт кими гәләмә верилир. Хүсусилә онун Чалдыран мүһарибәсиндә көстәрдији гәһрәманлыг, севкилиси Тачлы ханымын чәсурлуғу, әсир дүшмәси вә гызылбаш әскәрләринин игидлији һәмин дастанын әсасыны тәшкил едир.

Тачлы ханым Шаһ Исмајылын сәркәрдәләриндән Әбди бәјин гызыдыр. Дастанын бир јериндә тәсвир олунур ки, Әбди бәј мүһарибәдә гәһрәманчасына өлдүрүлүр. Бу заман Шаһ Исмајыл һејфсиләнәрәк ағлајыр:

Истәдијим сәндин, аллаһ кәтирди.
Одлу көнлүм үстә күлү јетирди.
Дүшмәними аралыгдан көтүрдү,
Әбди бәјдән өтрү, Тачлы, ағларам (17, 39)

Тачлы ханым исә бир чох ох јаралары алдыгдан сонра әсирликдән гуртарараг өз гардашы сәркәрдә Дурмушхан илә бирликдә шаһын јанына кәлир. Тачлы ханым Шаһ Исмајылы кәдәрли көрүб дејир:

Иранын шаһысан, Түркүстан ханы,
Мүршиди-камилсән, чаһанын чаны,
Әбди бәјин олду шаһын гурбаны,
Тачлы бәјим сәнә гурбан, ағлама (12, 338).

Бүтүн бунлар көстәрир ки, әлимиздә олан «Шаһ Исмајыл» дастаны Хәтаинин ады вә фәалијјәти илә әлагәдар јарана биләрди. Бундан сонра «Шаһ Исмајыл» башга халг романларымыз кими тамамилә мүстәгил инкишаф етмиш, бир ашигин, гәһрәманын севки мачәраларындан бәһс едән нағылвары бир дастана чеврилмишдир. Профессор М. Һ. Тәһмасибин дастанда II Шаһ Исмајылла әлагәдар тарихи фактларын мөвчудијјәти һаггындакы фикринә кәлдикдә исә, буну дејә биләрик ки, «Шаһ Исмајыл» дастанынын илк формалашма вә сонракы инкишаф просесиндә һәмин әһвалатлар да ораја ашыглар тәрәфиндән дахил едилә биләрди. Фикримизчә, бу, елә белә дә олмушдур. Демәли, II Шаһ Исмајылла әлагәдар фактлар дастаны даһа да зәнкинләшдирмиш вә мараглы етмишдир. Бүтүн дедикләримиздән белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, дастан Шаһ Исмајыл Хәтаинин ады илә әлагәдар мејдана кәлмиш, анчаг онун нәвәси II Шаһ Исмајылын һәјаты илә әлагәдар әһвалатлар да сонрадан дастана әлавә олунмушдур.

Дастанын әсас гәһрәманы Шаһ Исмајылдыр. Шаһ Исмајыл һөкмдар оғлудур. Лакин халг ону севә-севә тәсвир едир. Она көрә ки, кәнч гәһрәман, әдаләтли вә рәһмдилдир. Дастанда ифадә едилән әсас идеја әдаләтли һөкмдар вә һаггын, әдаләтин зүлм, өзбашыналыг, истибдад үзәриндә тәнтәнәси мәсәләсидир. Өмрүндә буну көрмәјән халг һеч олмаса нағылларда, дастанларда әдаләтин гәләбәсини арзулајырды. Әсрләр боју һөкмдар, падшаһ мәсәләси халг күтләләрини дүшүндүрмүшдүр. Низами Кәнчәви дә өз әсәрләриндә халгын бу мөвзуда јаратдығы бир чох нағыл вә әфсанәләрдән јарадычы сурәтдә истифадә етмишләр. Бу мөвзу гәдимдән бәри бир чох нағылларымызда да ифадә едилмишдир. Залым, гәддар, рәзил һакмдарын јеринә халг онун әдаләтли гызыны, јахуд оғлуну тә'јин едир. Мәсәлән, «Нушапәри ханым» нағылында атасынын зүлмүнә, гәддарлығына, өзбашыналығына дөзә билмәјән гызы халгын көмәји илә ону тахтдан салыр вә өзү өлкәни әдаләтлә идарә етмәјә башлајыр.

Бүтүн бунлар о заман халгын дүнјакөрүшүндә олан мүәјјән мәһдудијјәтләрлә әлагәдардыр. Халгын шүуру һәлә кечмишдә шаһлыг үсулунун көкүнә балта чалмаг дәрәчәсинә гәдәр инкишаф етмәмишди. Халг шаһлыг үсулунун тамамилә дағылмасыны тәсәввүр етмирди. Одур ки, халгын о заманкы дүшүнчәсинә көрә һәмишә һөкмдар, падшаһ лазымдыр. Анчаг падшаһ гәддар, дашгәлбли, зүлмкар дејил, адил олмалы иди.

Шаһ Исмајыл да белә әдаләтли һөкмдарларын бир сурәтидир. Анчаг халг дастанда әсасән онун һөкмдарлығыны, дөвләт фәалијјәтини дејил, севкисини, мәһәббәтини, ешг јолунда көстәрдији гәһрәманлыглары даһа чох тәсвир едир. Шаһ Исмајыл, һәр шејдән әввәл, сонсуз мәһәббәтлә севән бир ашигдир.

Атасы өлкәнин бүтүн көзәлләрини топлајыр, оғлуна: «Һансы хошуна кәлсә сеч, тој едиб сәнә алым»—дејир. Шаһ Исмајыл атасына белә чаваб верир:

Һуриләр, пәриләр јығылыб бага,
Һеч бириси Күлүзара бәнзәмәз—...

Кимиси ал кејиб, кими гырмызы,
Кимиси күл дәрир, кими нәркизи,
Һамыдан көјчәкди вәзирин гызы,
О да ки, һеч Күлүзара бәнзәмәз.

Бүтүн халг романларымызда тәсвир едилән ашигләр кими Шаһ Исмајыл да өз әһдиндә садиг, мәһәббәти, ешги, вәфаны мүгәддәс сајан бир гәһрәмандыр. Севкилиси јолунда әзијјәтләрә гатлашмаг, һәтта чандан кечмәк белә гәһрәманларын һәјат китабларынын илк сәһифәсиндә јазылмышдыр. Мәсәлән, Шаһ Исмајыл Күлзары кәтирмәјә кедәркән јолда она ики көзәл раст кәлир. Бириси једди гардашын јеканә бачысы Рәмдар Пәри, о бириси исә Әрәбзәнки иди. Лакин Шаһ Исмајыл Күлзара вердији сөзүнә хилаф чыхмыр, онун севкисинә хәјанәт етмир. Һәр ики көзәл гаршысында чәсарәтлә е'тираф едир ки, онун узаг елдә нишанлысы вар. Беләликлә, Күлзара чатмаг үчүн ахыра гәдәр мүбаризә апарыр.

Саф, улви мәһәббәти уғрунда мүбаризәдә Гәрибдән, Кәрәмдән, Аббасдан, Мәчнундан фәргли олараг Шаһ Исмајыл өз гәһрәманлығына, гылынчынын күчүнә архаланыр вә мәһз бунун васитәсилә дә гәләбә чалыб севкилисинә говушур. О, Әрәбзәнки илә дејишмәләринин бириндә буна ишарә едәрәк дејир:

Чох данышма, Әрәб, дојмушам чана,
Дава истәјирсән, кирәк мејдана,
Сијиррәм гылынчы, булашар гана,
Јол вер, Әрәб, јол вер, инчитмә мәни!

Ону да әлавә едәк ки, Шаһ Исмајыл гәддар, зүлмкар Әдил шаһа гаршы мүбаризә апаранда тамамилә дәјишир, һагг, әдаләт, доғрулуг, әмин-аманлыг үчүн чалышан бир шаһзадәјә чеврилир. Бу нөгтеји-нәзәрдән кәнч шаһзадәнин мүбаризәси сырф ичтимаи мә'на кәсб едир.

Әдил шаһ исә дастанда тамамилә оғлуна зидд бир мөвгедә дајаныр. Дастанын әввәлиндә оғул һәсрәти илә чырпынан бу һөкмдар сонра азғынлашыр, гудузлашыр. Онун шәхси һиссләри оғлуна олан мәһәббәтинә үстүн кәлир, о, оғлуну гонаг чағырыб зәһәрләмәк истәјир. Бундан бир шеј һасил олмадыгда, Шаһ Исмајылын өз охунун кириши илә голларыны бағладыр вә көзләрини чыхартдырыр. Һеч шүбһәсиз, халг бурада һөкмдарларын даим тәтбиг етдикләри физики чәзалара гаршы да чыхмышдыр.

«Шаһ Исмајыл» дастанында Әрәбзәнки сурәти дә чох мараглыдыр. О, һәјатдан инчимиш, «Намуссуз кишиләрә ибрәт олмаг үчүн һарда кими тапсам өлдүрәчәјәм»—демишдир. Әрәбзәнки јол кәнарында мәскән салыб, кәлиб-кедәнләри сојур, кими мәғлуб етсә өлдүрүр, она галиб кәләнә әрә кедәчәјинә сөз верир. Шаһ Исмајыл да Әрәбзәнки илә үз-үзә кәлир. Биринчи күн онлардан һеч бири дикәринә үстүн кәлә билмир.

Әрәбзәнки она дејир:

Оғлан, меј ичмисән, јохса ки, бәнки?
Горхудан саралыб үзүнүн рәнки,
Һәлә ешитмәдин Әрәбзәнки,
Чох сәнин кимиләр баш вериб кедәр!

Шаһ Исмајыл чавабында дејир:

Бир сән кәл бах гајнағыма, чошума,
Әл вура билмәзсән тәрлан гушума.
Инди бахачагсан нәр савашыма,
Јол вер, Әрәб, јол вер, инчитмә мәни!
(5, 2, 158).

Шаһ Исмајыл галиб кәлдикдән сонра Әрәбзәнки өмрү боју она дост, сирдаш олачағына сөз верир. Доғрудан да, белә олур. Дастанын сонуна гәдәр Әрәбзәнки Шаһ Исмајылы бүтүн чәтинликләрдән горујур. Һәтта севкилиси Күлзары гәддар атанын әлиндән алан да Әрәбзәнки олур. Демәли, Әрәбзәнки дастанда достлуғун бир рәмзи кими верилмишдир.

Азәрбајчан халг романларында гәһрәманлара көмәк көстәрән, јолдашлыг, достлуг рәмзи олан гадын сурәтләри чохдур. Бунларын чохусу гәһрәманын узаг сәфәрә бутасынын далынча кетдији вахт јолда она раст кәлир. Онлар көзәлликдә, ағылда, тәдбирдә һеч дә бутадан кери галмырлар. Һәтта гәһрәманлар бир мүддәт бунларын јанында галыр, бә'зән тојлары да олур. Анчаг бунлар арасында әр-арвад мүнасибәти олмур. Әсил севкисинә садиг гәһрәман кечәләр гылынчыны ортаја гојуб јатыр, бә'зән елә олур ки, бир мүддәт бута да јаддан чыхыр. Мәсәлән, «Новруз вә Гәндаб» дастанында белә бир һадисә баш верир: көзәл бир бағчада бүлбүл күлдән өтәри чаныны фәда един: күл јарпағынын далынча сүр'әтлә шығыјаркән тикан онун үрәјинин башындан кечир. Бу һадисә Новрузу ајылдыр, о, јолуна давам едир. Демәлијик ки, илк бахышда белә тәәссүрат ојаныр ки, гәһрәман сәфәрдән бир нечә көзәл кәтирир. Анчаг һәгигәт белә дејилдир. Бу көзәлләрин јалныз бири һәгиги севкилидир. Галанлары исә гәһрәманын көмәкчиләри, достларыдыр.

«Шаһ Исмајыл» дастанында Рәмдар Пәри, Әрәбзәнки белә сурәтләрдәндир. Азәрбајчан дастанларында тәсвир олунан белә сурәтләрин ән характери «Шаһзадә Әбүлфәз»дәки Рә'на ханымдыр. О, өзү дә сонсуз мәһәббәтлә севән бир ашигдир. Рә'на бүтүн өмрүнү, күнүнү, һәјатыны севдији Әбүлфәзә фәда етмишдир. Дастанда Рә'на илә әлагәдар епизодлары охудугда биз онун кениш гәлбинә, бөјүк мәһәббәтинә, исмәтинә, сәдагәтинә, достлуғуна һејран олуруг. О, севдији шаһзадә Әбүлфәзин башга бир көзәлә вурулдуғуну ешитдикдә чох пис вәзијјәтә дүшүр. Рә'на ханым ағлајыб деди: «Мәним севкилим, аллаһ еләмәсин сәнин башындан бир түк әскик олсун. Онсуз да мәним өмрүм сона чатыбды. Сәндән сонра мән јашајачағаммы? Әзизим, мән ешгдән

хәбәрдарам, билирәм ки, өз ихтијарында дејилсән, мәһәббәт сәни чәкиб апарыр. Мән әзәл күндән сәнин јолунда чанымдан кечмишәм. Сәнә изн верирәм, кет. Анчаг мәнә гулаг ас!» (4, 1, 278). Сонра о, Әбүлфәзә севкилисинә говушмаг үчүн јол көстәрир, мәсләһәтләр верир.

Рә'на дастан боју Әбүлфәзин өз мәгсәдинә чатмаг уғрундакы мүбаризәсинә көмәк едир. Ону бүтүн ишләрә сөвг едән дә Әбүлфәзә олан үлви мәһәббәти иди. Рә'на һәтта тикә-тикә олмуш Әбүлфәзи дирилдир (Рәмдар Пәринин Шаһ Исмајыла көмәјини хатырлајаг), тәзәдән ону севдији гызын архасынча көндәрир. Дастанын сону да чох тә'сирли бир шәкилдә гуртарыр. Рә'нанын көмәји илә Сәрвназа говушан Әбүлфәз јолүстү бунлара кәлир. Рә'на севинир, раһат нәфәс алыр, чүнки өмрү гәдәр севдији Әбүлфәз мурадына јетмишдир. Анчаг бундан сонра о, јашамаг истәмир. О, јалныз вә јалныз Әбүлфәзлә дүнја үзүндә гала биләрди.

Анам јохду синәсини дағласын,
Атам јохду фәрағымдан ағласын,
Гој кәнизләр көзләрими бағласын,
Һалал елә, дәхи мән кедәр олдум.

Бу сөзләрдән сонра: «Бир көнүлдә ики мәһәббәт олмаз»—дејә зәһәр ичиб өзүнү мәһв едир. Рә'на ханымын фачиәси узун мүддәт охучуну дүшүндүрүр, о, тә'сирдән асанлыгла јахасыны гуртара билмир.

Рә'на ханым сурәтини биз Әрәбзәнки илә мүгајисә едә биләрик. Анчаг һәр ики сурәтин дастан гәһрәманына мүнасибәтиндә чох инчә фәргләр вардыр. Әрәбзәнки дә сөз вермишдир ки, она галиб кәлән гәһрәмана әрә кедәчәкдир. Анчаг Әрәбзәнкидә мәһәббәтдән, севкидән даһа чох достлуг, јолдашлыг һиссләри вар. Рә'на исә мәһз тәмиз, мүгәддәс мәһәббәти наминә гәһрәмана көмәк едир. Бүтүн бунлар көстәрир ки, Азәрбајчан халгы дастанларымызы јалныз сырф мәһәббәт, севки илә мәһдудлашдырмамыш, о дөврүн достлуг, јолдашлыг, инсанлыг фәлсәфәсинә даир ән дәјәрли фикирләринә дә бәдии дон кејдириб тәблиғ етмишдир.

«Шаһ Исмајыл» дастаны әсасында көркәмли Азәрбајчан бәстәкары Мүслүм Магомајев «Шаһ Исмајыл» операсыны јазмышдыр.

«АЛЫ ХАН ВӘ ПӘРИ ХАНЫМ» ДАСТАНЫ

Гәдим нағыл сүжетләри әсасында дүзәлдилән дастанлар ичәрисиндә «Алы хан вә Пәри ханым» мүһүм јер тутур. Халг ичәрисиндә јајылан вә шөһрәт тапан бу нағыл бир сыра хүсусијјәтләринә көрә дастан жанрына чох јахын иди. Она көрә дә ашыглар һәмин нағылы ишләјиб көзәл бир дастана чевирмишләр. М. Һ. Тәһмасибин јаздығына көрә, «Алы хан» дастанынын әса-

сыны тәшкил едрән нағыл Шәрг вә Гәрб халглары ичәрисиндә чох кениш јајылмыш, һәтта Аарне-Андрејев чәдвәлиндә дә 883 нөмрә алтында «Бөһтана дүшмүш гыз» ады илә гејд олунмушдур (20, 380).

«Алы хан вә Пәри ханым» һәм гојулан әхлаги-ичтимаи идејалар, һәм дә форма биткинлији е'тибары илә чох диггәтәлајиг әсәрләрдән биридир. Бу дастанда јахшылыг, һөрмәт, инсанпәрвәрлик, сәхавәт, исмәт, дәјанәт, јалан вә с. кими инсани кејфијјәтләр мараглы вә тә'сирли епизодларда верилмишдир. Әсәрдә бир чох бәдии чәһәтдән јеткин сурәтләр вардыр. Бунлардан бириси Тапдыгдыр. Тапдыг һәјаты үчүн Һачы Сәјјада, онун аиләсинә өмрү боју борчлудур. Бу аилә ону өз доғма өвлады кими бөјүтмүшдүр. Мәһәммәд, Пәри Тапдығы өз гардашы билирләр вә она инанырлар.

Бир күн Һачы Сәјјад арвадыны вә оғлу Мәһәммәди көтүрүб һәччә кедир. Тапдыға тапшырыр ки, бачысы Пәридән муғајат олсун. Лакин чох кечмир ки, гоншусу Ханы гары әһвалаты тәфсилаты илә Тапдыға данышыр вә ахырда белә дејир: «Сәнә евешикдән пај олмаг үчүн Пәри илә араны сазла»[1]. Бундан сонра Тапдыг Пәринин намусуна тохунмаг истәјир. Беләликлә, о, јалныз бачысы Пәријә дејил, ијирми ил дуз-чөрәк кәсдији бу аиләјә дә хәјанәт етмәк фикринә дүшүр.

Ел сәнәткарларынын шәрһинә көрә, Тапдығы бүтүн хәјанәтләрә сөвг едән дөвләтә олан һәрислији иди. Доғрудан да, тарихин тәчрүбәси көстәрир ки, кечмишдә синифли чәмијјәтин характери, дахили маһијјәти инсанлары хәјанәтә, сатгынлыға, пис ишләр көрмәјә јуварлатмышдыр. О заман оғул атаја, гардаш гардаша хәјанәт едир, дүшмән кәсилирди. Сәнәткарлар өз мәнлијини, һејсијјәтини итирән белә нахәләф адамларын сурәтләрини јарадыб, кәскин тәнгид едирдиләр.

Дастанын сонунда мараглы бир үсулла Тапдығын бүтүн фырылдаглары ачылыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу сурәтин мүһүм тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Тапдығын хәбис, мәкрли, һијләкәр вә гәддар симасыны ачмагла ашыглар динләјичиләрдә белә инсанлара гаршы кәскин нифрәт ојатмаға, һәм дә белә чиркин сифәтләрдән адамлары узаг олмаға чағырмышлар.

Дастанын диггәт мәркәзиндә дајанан икинчи сурәти Пәри ханымдыр. Пәри ајдан ары, судан дуру бир гыздыр. О, бүтүн Азәрбајчан гызлары үчүн өрнәк олачаг көзәл әхлаги кејфијјәтләри өзүндә топламыш бир кәнчдир. Пәри һәддиндән артыг көзәл, көзәл олдуғу гәдәр дә исмәтлидир. Онун көзләри гаршысында өвладларыны өлдүрүрләр. Бүтүн бунлара бахмајараг, Пәри өз намусуну, исмәтини горујуб сахламағы бачарыр. Заманын бүтүн гәддарлығына синә кәрир вә нәһајәт, бу кирдаблардан галиб чыхыр. Ону севдирән, шөһрәтләндирән дә бу мәрдлији вә мәтанәтидир.

---

[1] Дастанлар вә нағыллар, топлајаны Һ. Әлизадә. Бакы, 1937, сәһ. 160.

Пәри дастан боју намуслу, сәдагәтли, тәмиз бир инсан кими тәсвир олунмушдур. Аилә намусу, гадын исмәти онун һәјатынын мә'насыны тәшкил едир. Бүтүн бунларла бәрабәр о, өз ата-анасыны, вәтәнини севән бир кәнчдир. Јад өлкәдә онун һәјаты чох көзәл гурулмушдур. Көзәл, варлы, гәһрәман, аличәнаб бир адама әрә кетмишдир. Онун һеч нәјә еһтијачы јохдур. Һәтта күл парчасы тәк ики баласы да дүнјаја кәлмишдир. Лакин вәтән, ел, валидејн мәһәббәти онун гәлбини көјнәдир.

Елә бу мәгсәдлә дә о, доғма јурдуну зијарәт етмәк үчүн јола дүшүр.

Пәри меһрибан, нәвазишкар бир анадыр. О, балаларыны өмрү гәдәр севир, онларла фәхр едир. Лакин елә бир ан јахынлашыр ки, ики јол ајрычында чыхылмаз бир вәзијјәтдә галмалы олур, бу хәбис, ијрәнч, һијләкәр, интигамчы, гәддар вәзирин истәјинә бојун әјмәли, ја да балаларындан мәһрум олмалыдыр. Бу бир нөв Бурла хатунла оғлу Урузун әсирликдәки вәзијјәтини хатырладыр. О заман Уруз чәсарәтлә анасына дејирди: «Гој мәни тикә-тикә доғрасынлар, биширсинләр, кәнизләр бир јејәндә сән ики је, анчаг дүшмәнләр намусумуза тохунмасынлар».

Доғрудур, «Китаби-Дәдә Горгуд»да Газан хан көмәјә кәлир, онлары хилас едир. Анчаг бу дастанда Гара вәзир Пәринин һәр ики оғлуну өлдүрүр. Пәри дастан боју һәјатын белә сәрт һадисәләри илә тоггушур, ач-сусуз, јалавач галыр, нөкәрчилик едир вә с. Нәһајәт, һагг, әдаләт гәләбә чалыр, һәр шеј ајдынлашыр, о, јенидән севкилиси Алы хана говушур.

«Алы хан вә Пәри ханым» дастанында олан марағлы сурәтләрдән бири дә Будаг чобандыр. Чобан шифаһи әдәбијјатымызда ән севимли сурәтләрдән биридир. «Китаби—Дәдә Горгуд» дастанларындан башлајараг, бир чох нағылларымыза гәдәр халг ағыллы, тәдбирли, мәрд чобан сурәтләри јаратмышдыр. «Алы хан вә Пәри Ханым» дастанындакы Будаг чобан да белә сурәтләрдәндир. О, Пәринин башына кәләнләрлә таныш олдугдан сонра ахыра гәдәр она көмәк көстәрир. Будаг чобанда да Гарача чобанда олдуғу кими дедијини јеритмәк, сөзүнүн үстүндә дурмаг, сәдагәт вә с. хүсусијјәтләр вардыр. Мәсәлән, Гара вәзир вә Алы хан дәрвиш палтарында Һачы Сәјјадкилә кәлирләр. Нөкәр Кечәл Әһмәд (Пәри ханым) бир нағыл сөјләјир, өз башына кәлән әһвалатлары данышыр. Бу заман Будаг чобан әлиндә чомаг гапынын ағзыны кәсиб дајаныр вә һеч кәси нә чөлә, нә дә ичәријә бурахыр. Тапдыг, Гара вәзир һәр дәфә гачмаг истәдикдә Будаг онлары јериндә отурдур. Пәри нағылыны данышдыгча о, даһа да тә'сирләнир, һирсини боға билмир. Атадан, гардашдан, Тапдыгдан, Гара вәзир вә башгаларындан Пәринин һејфини алмаг истәјир. Әсәр белә дә гуртарыр.

Дастанын әввәлиндә көстәрилир ки, Һачы Сәјјад өвлад һәсрәти илә јашајыр, өвлад үчүн һәтта варыны-дөвләтини белә хәрчләмәјә һазырдыр. Мәккәјә кедәнә гәдәр онун дахили симасы ачылмамышды .Һәтта охучулар ону диггәтли, хејирхаһ бир

адам кими танышырдылар. Лакин гајыдандан сонра о, тамамилә башгалашыр: аталыг һүгугларына архаланараг бүтүн аиләси үзәриндә һөкмранлыг едир. Ананын рә'јини сорушмадан доғма баласыны чәзаландырыр. Мәһәммәд исә оғул дејил, атасынын дедијини коркоранә јеринә јетирән нөкәр ролуну ојнајыр. Бу һадисәдән сонра Һачы Сәјјад тамамилә охучунун нәзәриндән дүшүр, шәхси фикри, мәнлији олмајан бир адама чеврилир. Анчаг Пәри нөкәр сифәти илә онларда ишләдији заман о јенә әввәлки Һачы Сәјјада чеврилир. Буну биз хүсусилә Пәринин утана-утана «бизим јерләрдән ики дәрвиш кәлиб, изин верин, онлар мәним гонағым олсун» хаһишинә мәмнунијјәтлә вердији «кет чағыр кәлсинләр, сәнин гонағын, мәним гонағым, тәфавүтү јохдур»—чавабындан ајдын көрүрүк.

Халгын, үмумијјәтлә, шифаһи әдәбијјатымызда нифрәтлә тәсвир етдији сурәтләр ичәрисиндә Гара вәзир хүсуси јер тутур. Гара вәзир һијләси, јаланы, һәрислији, хаинлији вә гәддарлығы илә фәргләнир. Һәтта Алы хан белә чох заман өз вәзиринин гаршысында ачиз галыр, онун фитнәсиндән еһтијат едир. Гара вәзир сурәтинә биз халг әдәбијјатымызын башга нүмунәләриндә дә тез-тез раст кәлирик. «Гурбани», «Әсли вә Кәрәм», «Аббас вә Күлкәз» дастанларында да Гара вәзир сурәтләри вардыр. Бунларын да һамысы гәддар, хәјанәткар, һијләкәрдир. Лакин бунларын һеч бири о биринә бәнзәмир, һәрәсинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вардыр.

Низаминин Раст Рөвшәни дә белә хәјанәт едир. Бүтүн бунлара көрә дә халг белә бир гәнаәтә кәлир ки, һөкмдар өзү өлкәни идарә етмәлидир. Һөкмдар ағыллы, камаллы, әдаләтли олмалы, өлкәни белә һијләкәр вәзирләрә тапшырмамалыдыр.

«Алы хан в Пәри ханым» дастанында олан вәзир чәлладдыр, гатилдир, өз достуна хәјанәт едир. Бу бөјүк хәјанәт баш тутмадыгда исә ушаг гатилинә чеврилир, өлдүрдүјү балаларын мејидини арабаја гојуб атасынын һүзуруна кәтирир.

Вәзир ады алтында тәсвир олунан бу гара гүввәләр халгын дүшмәнләри—инсанлыг, азадлыг, достлуг дүшмәнләридир. Һәјат, севки, мәһәббәт, намус, исмәт, көзәл адәт-ән'әнә дүшмәнләри, көзәллик дүшмәнләридир. Халг бунлары «гара» сөзү алтында үмумиләшдириб лә'нәтлә дамғалајыр. Сон анда исә һәгигәтин, көзәллијин, исмәтин, инсанијјәтин, әдаләтин бу гаракүруһчулар үзәриндә гәләбәсини тә'мин едир.

«Алы хан вә Пәри ханым» дастаны форма чәһәтдән дә мараглыдыр. Башга дастанларымыздан фәргли олараг бурада бир сәһнәчик тәшкил олунур вә дастан сөјләнир. Өзү дә дастанын әввәлиндә баш верән әһвалатлар јенидән Пәринин дили илә данышылыр. Чох мараглыдыр ки, бу, тәкрар кими көрүнмүр, охучу буна диггәтлә, тамамилә јени бир әһвалат кими гулаг асыр. Бу исә дастан јараданларын јүксәк сәнәткарлыг бачарығыны көстәрир.

Дастанын мүһүм тәрбијәви әһәмијјәтини дә гејд етмәк лазымдыр. Бу тәрбијәнин тәблиғини биз Алы ханын тәмкининдә, Пәринин дөнмәзлијиндә, ана нәвазишиндә, Будаг чобанын сәдагәтиндә көрүрүк. Елә буна көрә дә «Алы хан вә Пәри ханым» әсрләр узуну каһ нағыл, каһ әфсанә, каһ да дастан шәклиндә халгымызын мәчлисләрини бәзәмиш, көзәл тәрбијәви кејфијјәтләр ашыламышдыр.

Бөјүк совет драматургу Ҹ. Ҹаббарлы да «Ситарә» опера либреттосуну һәмин дастандан истифадә едәрәк јазмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. «Китаби—Дәдә Горгуд». Бакы, 1962, 1978, «Јазычы», 1988.
2. «Короғлу», тәртиб едәни М. Һ. Тәһмасиб. Бакы, 1949, 1956, 1960, 1975.
3. «Гачаг Нәби», топлајаны Ә. Ахундов, Бакы, 1961.
4. Азәрбајҹан дастанлары, I—V ҹилдләр, ЕА нәшријјаты, 1965—1970.
5. Халг дастанлары, I—II ҹилдләр, тәртиб едәни Ә. Ахундов, Бакы, 1961.
6. Азәрбајҹан дастанлары, топлајаны А. Нәбијев, Бакы, 1977.
7. Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары, Бакы, 1980.
8. Короғлу нәвәләри, топлајаны Р. Рүстәмзадә, Бакы, 1968.
9. Једди дастан, топлајаны, тәртиб едәни Р. Рүстәмзадә, Азәрнәшр, 1989.
10. Азәрбајҹан халг дастанлары, топлајаны Ә. Ахундов, Бакы, 1980.
11. Азәрбајҹан әдәбијјаты инҹиләри, дастанлар, Јазычы, 1987.
12. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, I ҹилд, 1960.
13. «Тәдгигләр...» I—VII ҹилдләр, 1961—1987.
14. Ә. Султанлы. Мәгаләләр, 1971.
15. Ә. Дәмирчизадә. «Китаби—Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, Бакы, 1959.
16. Һ. Араслы. XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1956.
17. Һ. Араслы. Ашыг јарадыҹылығы, 1960.
18. В. М. Жирмунский. Огузский героический эпос и книга Коркута»— Книга моего деда Коркута, М—Л, 1962.
19. М. Я. Чиковани. Народный грузинский эпос о прикованном Амирани. М. 1966.
20. М. Һ. Тәһмасиб. Азәрбајҹан халг дастанлары (орта әсрләр) «Елм», 1972.
21. Х. Короглы. Взаимосвязи эпоса народов средней Азии, Ирана и Азербайджана, М, 1983.
22. Х. Короглы. Огузский героический эпос, М, 1976.
23. Ф. Фәрһадов. «Короғлу» Загафгазија халгларынын гәһрәманлыг шеһрәтидир. «Азәрбајҹан» журналы, 1968, № 1.
24. М. Сејидов. Азәрбајҹан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары, «Јазычы», 1983.
25. М. Сејидов. «Дәдә Горгуд» бојларынын мәншәји мәсәләсинә даир, Азәрбајҹан, 1966, № 6.
26. М. Садыхов. Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей XIX века, Баку, 1975.
27. Б. А. Каррыев. Эпические сказания о Кероглы у тюркоязычных народов, М, 1968.
28. Ш. Ҹәмшидов. «Китаби—Дәдә Горгуд»у вәрәгләјәркән, Бакы, 1968.
29. Ш. Ҹәмшидов. «Китаби—Дәдә Горгуд» Бакы, 1977.
30. В. Вәлијев. Азәрбајҹан фолклору, Бакы, 1985.
31. В. Вәлијев. Азәрбајҹан гәһрәманлыг дастанлары. Бакы, 1980.
32. М. Һәкимов. «Короғлу» дастанында тәсвир вә ифадә васитәләри, «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты тәдриси», 1976, № 4.

33. С. Якубова. Азербайджанское народное сказание «Ашыг Гариб», Бакы, 1968.
34. Анар. Дәдә Горгуд дүнјасы, «Азәрбајҹан» журналы, 1985, № 11.
35. А. Мишијев. «Кавказ» гәзети «Короғлу» епосу һаггында, Әдәби Ермәнистан, II китаб, 1967.
36. Р. Рүстәмзадә. Гәһрәманлыг нәғмәләринин тәснифи вә жанр хүсусијјәтләри, «Тәдгигләр...» II китаб, 1966.
37. Т. Халисбәјли. Мәһәббәтә халг абидәси, «Јазычы», 1989.
38. А. Набиев. Взаимосвязи Азербайджанского узбекского фольклора, Баку, 1986.
39. А. Нәбијев. Гәһрәманлыг сәһифәләри, Бакы, 1975.
40. П. Әфәндијев. «Короғлу» дастаны рус мәтбуатында, Азәрбајҹан ЕА хәбәрләри, 1958, № 1.
41. П. Әфәндијев. «Короғлу» дастанынын Совет һакимијјәти илләриндә нәшри вә тәдгиги. В. И. Ленин адына АПИ-нин әсәрләри, VII ч. 1959.
42. П. Әфәндијев. Азәрбајҹан халгынын гәһрәманлыг дастаны, «Азәрбајҹан» журналы, 1956, № 9.
43. Ә. Фәрзәли. Дәдә Горгуд јурду, Азәрнәшр, 1989.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛМӘ

СОВЕТ ДӨВРҮ АЗӘРБАЈЧАН ШИФАҺИ ХАЛГ ӘДӘБИЈЈАТЫ

Фолклор халгын бәдии сәнәт нүмунәси олмаг е'тибары илә совет дөвр үндә дә мејдана кәлмиш вә кәлмәкдәдир. 1917-чи илдән сонра јаранан халг әдәбијјаты нүмунәләри совет фолклоруна дахил едилир. Совет дөврү фолклорунда классик халг јарадычылығындан фәргли олараг бир сыра өзүнәмәхсус хүсусијјәтләр јаранмышдыр. Чох тәәссүфләр олсун ки, совет дөврү фолклорунун хүсусијјәтләри, нәзәри проблемләри Азәрбајчан фолклоршүнаслары тәрәфиндән лазымынча ишләниб һазырланмамышдыр. Бир сөзлә, совет дөвр фолклору барәдә демәк олар ки, данышылмамышдыр. Анчаг унудулмамалыдыр ки, бу бөјүк бир дөврүн јарадычылыг мәһсулу, бәдии сәнәт нүмунәләридир.

Үмумијјәтлә, фолклорда ән'әнә күчлүдүр. Ону әсрләрин дәринликләриндән кәтириб чыхаран да һәмин сабитләшмиш ән'әнәләрдир. Бу ән'әнәләр өзүнү совет дөврү халг јарадычылығында да көстәрмәкдәдир. Фолклор чанлы организмдир, һәмишәјашар сәнәтдир, һәрәкәтдә, инкишафда, дәјишилмәкдәдир. Һазырда шифаһи халг әдәбијјатынын нәинки даим тәзә нүмунәләри јараныр, ејни заманда дөврә, замана көрә бир чох ән'әнәви нүмунәләри јениләшир, јени чалар вә кејфијјәтләр кәсб едир вә беләликлә совет фолклор сәнәтинә дахил олур. Бу да фактдыр ки, совет дөврүндә јени јаранан нүмунәләрдән даһа чох ән'әнәви фолклор ифа олунур. Бураја хүсусилә бајатылар, маһнылар, ашыг ше'рләри вә дастанлар дахилдир. Демәли, совет фолклоруна һәм јени јаранан нүмунәләр вә һәм дә инди халг тәрәфиндән ифа едилән әсәрләр дахилдир.

Совет фолклору јени дөврү, јени шәраити, јени мүһит вә мүнасибәтләри экс етдирир. Совет халгынын шифаһи әдәбијјаты әмәкчи күтләләрин јарадычылыг мәһсулудур. Бу јарадычылыгда јени гурулуш, һәјат тәрзи, сүлһ, әмәк, достлуг, бејнәлмиләлчилик идејалары тәрәннүм олунур. Јени јаранан шифаһи халг әдәбијјатында тәнгид, сатира да вардыр. Анчаг бу тәнгид көһнә-

ликләрә, кечмишин галыгларына, оғрулара вә с. гаршы чеврилмишдир. Вәтәнпәрвәрлик дә совет дөврү халг јарадычылығынын әсас идеја мәзмунуну тәшкил едир. Вәтәнинин чичәкләнмәси уғрунда, хошбәхт кәләчәк уғрунда мүбаризә бир чох нүмунәләрин әсас мөвзусудур.

Фолклор совет дөврүндә јазылы әдәбијјатла сых әлагәдә инкишаф едир. Халгын сәнәткарлары мөвзу, дил, форма, тәсвир материаллары илә мәнсуб олдуғу халга о гәдәр јахындырлар ки, һәтта онларын бир сыра әсәрләри халгын дилинә дүшүр, онун хүсуси јарадычылығы кими јајылыб инкишаф едир.

Ҹ. Ҹаббарлы, С. Вурғун, Р. Рза, О. Сарывәлли, Б. Ваһабзадә, Һ. Ариф, Н. Хәзри вә башга шаирләрин бир сыра ше'рләри халг маһнысы кими дилдән-дилә долашыр. Бунунла белә, унутмамалыјыг ки, әдәбијјат вә фолклор нә гәдәр бир-биринә јахынлашсалар да, онлары ејниләшдирмәк олмаз. Һәм јазылы әдәбијјат, һәм дә шифаһи халг әдәбијјаты өз хүсуси, орижинал јолу илә јараныр вә инкишаф едир.

Совет дөврү фолклору үмумсовет мәдәнијјәтинә дахилдир. Кечмиш Совет Иттифагында јашајан бүтүн халглар шифаһи јарадычылығыны адәт-ән'әнәләри, милли хүсусијјәтләри зәмининдә, ана дилиндә јарадырлар. Бүтүн бу халгларын шифаһи әдәбијјатынын мөвзусу јени мәнбәдән—онларын күндәлик һәјат вә фәалијјәтиндән көтүрүлүр. Јени дөврдә шифаһи әдәбијјат халгын бүтүн һәјатына дахил олмуш, онун јарадычы әмәјини тәрәннүм едән саһәләрдән биринә чеврилмишдир.

Мүасир дөвр шифаһи халг әдәбијјатынын јарадычылары да тәһсил, савад, дүнјакөрүшү, мәдәни сәвијјә е'тибары илә инкишаф етмиш совет адамларыдыр. Мүасир дөврдә фолклорун јајылмасы да өз характерини дәјишмишдир. Классик фолклорда шифаһилик, мүәллифсизлик, мәтнләрин мүхтәлифлији әсас хүсусијјәтләрдән сајылырды, һәм дә әсас е'тибарилә шифаһи шәкилдә јајылырды. Инди исә классик ән'әнәләр әсасында јаранан фолклор әсәрләринин бир гисминин мүәллифи мә'лум олур.

Халг әдәбијјатымызын мәзмунунда, идејасында мејдана кәлән дәјишикликләр, шүбһәсиз, өз нөвбәсиндә онун формасына да тә'сирини көстәрмәјә билмәзди. Совет дөврү халг әдәбијјаты узун мүддәт классик ән'әнәләр әсасында јарадылмыш, јени мәзмун вә идеја халг сәнәткарлары тәрәфиндән фолклорун классик формаларына салынмышдыр. Халг јени дөврүн һадисәләрини нағыл, рәвајәт, бајаты, ләтифә, аталар сөзү, маһны, хүсусилә ашыг ше'ри васитәсилә тәсвир едирди. Бу жанрлар һал-һазырда да совет дөврү фолклорумузун әсас формалары олараг галмагдадыр.

Совет һакимијјәти илләриндә халг јарадычылығынын күтләви формалары мејдана кәлмишдир. Клубларда, мәдәнијјәт сарајларында, мәктәбләрдә сајсыз-һесабсыз өзфәалијјәт дәрнәкләри, рәгс, хор группары вә с. буна мисал ола биләр.

Коллективлик совет дөврү халг әдәбијјатынын әсас хүсусијјәтләриндән бири олараг галыр. Коллективлик бүтүн һәјатымы-

зын, јарадычылыг фәалијјәтимизин әсасыны тәшкил едир, елә бу принсип өзү јарадычылыгда да коллектив формаларын мөвчуд олмасына шәраит јарадыр. Доғрудур, дөврүмүздә инсанларын өз исте'дадыны фәрди олараг инкишаф етдирмәсинә шәраит јарадылмышдыр. Лакин бу үмуми, биркә, һамынын дүшүндүјү, фикирләшдији, кечирдији һисс вә дујғунун, севинч вә кәдәрин коллектив сурәтдә ифадәсинә мане олмур. Әксинә, белә үмуми фикир вә һисcләр коллектив тәрәфиндән мүхтәлиф, өзү дә јени формаларда ифадә олунур. Совет дөврү фолклору зәһмәткешләрин күтләви бәдии јарадычылығынын коллектив формасыдыр. Бу, халгын мусиги, хор, театр саһәләриндә өзүнү даһа ајдын көстәрир.

Азәрбајчан халгынын әсрләр боју јаратдығы шифаһи јарадычылығын ән јахшы нүмунәләри дә совет дөврү халг әдәбијјаты илә јанашы јашајыр, мә'нәви сәрвәтимизин ән јахшы инчиләри кими кениш халг күтләләри тәрәфиндән севилә-севилә охунур.

Әсрләр боју халг күтләләри зүлм вә әсарәт ичиндә јашамышдыр. Һәмишә дә бу әсарәтдән јаха гуртармаға чан атмышдыр. Нәһајәт, Русијада белә бир ингилаб—Октјабр чеврилиши баш верди. Фәһлә-кәндли һөкумәти гурулду, бүтүн һакимијјәт советләрә верилди. Бәшәр тарихиндә илк дәфә кечмиш Чар Русијасында баш верән бу ингилабын сәдалары чар үсули-идарәсинин һөкм сүрдүјү, бүтүн учгарларда јајылды. Бу ингилабын сәдалары тәбии кәлиб Азәрбајчана да чатды. Һәр бир һадисәјә, әһвалата чох диггәтлә вә һәссаслыгла јанашан вә бу вә ја дикәр дәрәчәдә чаваб верән халг сәнәткарлары, о чүмләдән ашыглар һәлә узагдан сәдасыны ешитдији ингилаб һаггында маһнылар гошмаға башладылар. Әлбәттә, һәмишә олдуғу кими, кениш халг күтләләри доғрудан да бу ингилабын онлары әсрләрин зүлм вә әзабларындан гуртарачағына инанырды. Буна көрә дә чохлу фолклор нүмунәләри јарадыб ифа еләјирди. Бу, тарихи бир фактдыр. Мејдана кәлән јүзләрлә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри көз габағындадыр. Она көрә дә бу нүмунәләрдән сөһбәт ачмаг лазымдыр. 1917—1920-чи илләр арасында, јә'ни һәлә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдуғу дөврә гәдәр белә ел сәнәткарлары, мүәјјән мигдарда шифаһи әдәбијјат нүмунәләри јаратмышдыр.

Ингилаб Азәрбајчанын бир сыра кушәләриндә белә экс-сәда вермишдир. Сон дөврләрин ахтарышлары көстәрир ки, бу мөвзуда Азәрбајчанда илк фолклор нүмунәләри 1918-чи илдән јаранмаға башламышдыр. Белә бир маһныны Гырагкәсәмәнли Ашыг Мәһәммәд 1918-чи илдә гошмуш вә Кәнчәдә мәчлисләрин бириндә ифа етмишдир:

О мәним мүршидим, диним, иманым,
Шураларын дүз планы кәлирми?
Зәлзәлә дүшүбдү чаһан ичинә,
Заманәнын пәһләваны кәлирми?

Һәмин маһныны гошуб ифа етдијинә көрә кәнч ашыг Мәһәммәди һәбс едиб чәзаландырмышлар. Маһны гадаған олунса да, халг арасында мүхтәлиф вариантларда јашамышдыр.

Бир сыра ел сәнәткарларымызын репертуарында бу дөврдә ингилаб, шура, Н. Нәриманов мөвзулары мүәјјән јер тутмаға башлајыр. Мирзә Сәмәд, Хәјјат Мирзә, Исмајыл Катиб дә интизар ичиндә, гулағы сәсдә ингилабы, шураны, Нәриманы көзләмишләр. Хәјјат Мирзәнин өз дост-мүсаһибинә мүрачиәтлә охудуғу «Кәлирми» рәдифли гошмасына диггәт едәк:

Бир хәбәр истәрәм, ај дост-мүсаһиб
О Советин һәр планы кәлирми?
Гафгазын рәһбәри, һәкими-лоғман,
Гоча Шәргин Нәриманы кәлирми?

Јенчә јарадычылыға башлајан вә ашыгларла бәһсә кирән Исмајыл Катиб тәчрүбәли сәнәткар, ашыг Мирзә Сәмәдә мүрачиәтлә өз никаранчылығыны belә билдирирди:

Бир хәбәрин вармы, ај Мирзә гардаш,
Шураларын ол планы кәлирми?
Динләјирми Шәргин аһу-наләсин,
Ингилабын гәһрәманы кәлирми?

Маһнылардан кәтирдијимиз мисаллара диггәт едәк: «Мирзә гардаш», «дост мүсаһиб», «ај чамаат» вә с. ифадәләр ашыгларын ингилаба инандыгларыны, көзү јолда, нечә дејәрләр гулағы сәсдә олдуғуну сүбут едир.

Ингилабын сәдалары Шәкидә, Лајисги кәндиндә Молла Чүмәнин дә гулағына чатыр. Гочаман ел сәнәткары өз севинчини һәмјерлиләринә мүрачиәтлә охудуғу бир маһнысында белә ифадә едирди:

Ај чамаат, кәлин сизә сөјләјим,
Азадлыгдан хош бир сәда ешитдим,
Бәјләрин торпағы кедир әлиндән,
Азадлыгдан хош бир сәда ешитдим...

Чүмә бүлбүлдүр бу фәна дүнјада,
Сөзләри дүшәчәк сана дүнјада,
Вурун зәрбә бәјә, хана дүнјада,
Азадлыгдан хош бир сәда ешитдим.

1918-чи илдә Азәрбајчан Демократик Республикасы е'лан едилди. Милли, суверен дөвләт кими демократик республика елм, мәдәнијјәт, маариф, әдәбијјатын инкишафы үчүн бир сыра тәдбирләр һәјата кечирмәјә башлады. Бу тәдбирләр халг күтләләри ичәрисиндә кениш экс-сәда тапды. Бу дөврдә тәбии, чохлу фолклор нүмунәләри мејдана кәлмишдир. Тәәссүфләр олсун ки, бунлар вахтында јазыја алыныб сахланмамыш, чап едилмәмиш, унудулуб јаддашлардан силинмишдир.

Анчаг элимиздэ бир сыра шифаһи әдәбијјат нүмунәләри вардыр ки, мәһз бу дөврүн мәһсулу олдуғу ајдынчасына көрүнмәкдәдир. Мәсәлән, 1919-чу илдә Бакыда «Новруз» мәтбәәсиндә «Маһнылар» адында бир китаб чап едилмишдир. Бу китабдакы нүмунәләр о заман Азәрбајчан халгынын бејниндә, шүурунда, әһвали-руһијјәсиндә мејдана кәлән тәбәддүлатлары ашкарча нүмајиш етдирмәкдәдир.

Бу маһныларын Азәрбајчан халгынын әһвали-руһијјәсини, дүнјакөрүшүнү, республикаја мүнасибәти, азадлыға мејлини өјрәнмәк үчүн мүһүм әһәмијјәти вардыр. Китабда топланмыш маһныларда вәтән, онун көзәлликләри, ана јурда мәһәббәт, ана дили, азадлыг вә с. илк плана чәкилиб тәрәннүм едилир. Халгын бу һисс вә һәјәчанлары маһнылара чевриләрәк гәлбләрдән сүзүлүб кәлир. Бу маһныларда мүстәгиллијә, мүбаризәјә вә гәләбәјә, азадлыға бөјүк инам вардыр. «Маһнылар» китабы «Габаг сөзү» (өн сөз мә'насында—П. Ә.) адлы ше'рлә башлајыр. Бурада ана дили, вәтән илк плана чәкилир:

Сөјләдијим Азәрбајчан дилидир,
Дәрдијим өз вәтәнимин күлүдүр,
Бу чалдығым ел сазынын телидир,
Кәрәк сәси үрәкләри ојнада.

Халг доғрудан да тәзә јолларын ачылачағына, ана дилинин нәһајәт өлкәдә гәләбә чалачағына бөјүк инам бәсләмишдир.

...Бундан бөјлә таза јоллар ачылар,
О јоллара әлван чичәк сачылар.
Өзкә шивә, өзкә сөздән гачылар,
Даһа бир дә биз ујмарыг һәр јада.

Китабда 9 бәнддән ибарәт кәрајлы үстүндә «Азәрбајчан» адлы бир маһны чап олунуб. Бу маһны елә бил Азәрбајчан Демократик республикасынын һимнидир. Мүстәгиллик, суверенлик газанан бир халг бәрәкәтли торпағыны, вар-дөвләтини, тәбии сәрвәтләрини вәсф едир.

Дағларынын башы гарлы,
Синәси јашыл орманлы,
Дәрәләрин ширин нарлы,
Азәрбајчан, Азәрбајчан.

..Ипәк, памбыг, јунун чохдур,
Арпа, буғдан, дүјүн чохдур,
Һәр шејин вар, нәјин јохдур?
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Маһныда республикамызын бүтүн тәбии сәрвәтләри садаланыр, онлардан фәхрлә, бөјүк гүрур һиссилә сөһбәт ачылыр.

Дурна көзлү булагларын,
Чәннәт кими јајлагларын,
Кениш-кениш ојмагларын
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Сәһраларын сүнбүллүдүр,
Ил мүдам үстү күллүдүр,
Бағчаларын бүлбүллүдүр,
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Китабда Азәрбајчан Демократик Республикасынын лидери Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин дилиндән Азәрбајчаны — кәнч республиканы тә'риф едән бир маһны да верилмишдир:

Еј мәб'услар[1] еја кәбәрдар олунуз,
Көрдүјүнүз Азәрбајчан бизимдир.
Мусаватдыр онун доғма анасы,
Ширин дилли көзәл оғлан бизимдир.

Биз доғмушуг, көбәјини кәсмишик,
Пәрванә тәк дөрд јанында әсмишик,
Бу чочуға кәм бахандан күсмүшүк,
Лајламыза ујуб јатан бизимдир.

Әл-ајағын доған кими бәләдик,
Басдыг јерә ширин јуху диләдик,
Көрүн нечә биз меһрибан вәләдик,
Нәннисиндә сакит дуран бизимдир.

Бу оғланын гурбан олум көзүнә,
Мән мајиләм кечә-күндүз сөзүнә,
Бахмасынлар бәд нәзәрләр јүзүнә,
Һаг сахласын ону бу чан бизимдир.

Көрәк нечә раһат јатыр бу чочуг,
Гојмамышам ајагјалын, баш ачыг
Мән севмирәм оғлум кәзә чыл-чырыг,
Ипәк кејән, гызыл тахан бизимдир,
Уча ејван, јумшаг диван бизимдир.
Ај ... бизимдир.

Бу дөврдә јаранан бир нағыл һаггында да данышмаг вачибдир. «Әсримизин нағылы» адланан бу әсәр Азәрбајчанда ингилабын гәләбәси әрәфәсиндә формалашмышдыр. Нағыл бу дөврдә халгын шүурунда мејдана кәлән тәбәддүлаты әкс етдирир. Классик нағылларымызын ән'әнәләри әсасында формалашан бу әсәр чәмијјәтдә баш верән һадисәләри, халг мүбаризәсинин кечдији мәрһәләләрин епик формада ифадәсинин илк нүмунәси кими тарихи әһәмијјәтә маликдир. Бәшәр тарихиндә инсанларын кечдији ағыр, әзијјәтли јол, ағалар, гуллар дүнјасы, синифләр мүбаризәси ширин, сәмими, мараглы бир дилдә нәгл олунур.

Зәһмәткешләр узун әсрләр боју бу зүлм вә әзијјәтдән чыхыш јолу тапа билмәмишдир. Нәһајәт, узун вә әзијјәтли јол кечмиш әзилән синифләр әсил һәгигәти баша дүшмүш вә мүбаризәјә галхмышдыр.[2]

Тәбәддүлатын тә'сирини Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын дикәр жанрларында да көрмәк мүмкүндүр. Бу чәһәтдән бајатылар хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Һәр шејдән әввәл, зүлмүн, әсарәтин алт-үст олдуғуна шаһид олан халг кечмиш, дағылмыш, јыхылмыш гурулушун ағыр илләрини јада салыр:

---

[1] *Елчиләр, депутатлар.*
[2] *Бах:* «Коммунист» гәзети, 1920-чи ил, 6 мај.

Əзизим, гара иди,
Кирпијин гара иди,
Бәјләр, ханлар әлиндән
Күнүмүз гара иди.

Əзизим, сојулурду,
Су дашыб сојулурду,
Гамчыларын алтында
Дәримиз сојулурду.

Ингилабын доғрудан да азадлыг кәтирәчәјинә инам бәсләјән халг өз севинчини белә ифадә едирди:

Мән ашыг, вәтәнә бах,
Көјнәји кәтәнә бах,
Чар зүлмүнү мәһв едиб,
Мурада јетәнә бах.

Əзизинәм, гәм кетди,
Əләм кетди, гәм кетди,
Октјабр ајында,
Елләр мурада јетди.

1920-чи илин апрелин 28-дә Азәрбајҹан рус ордусу тәрәфиндән зәбт олунду. Тәәссүф ки, онун сәнәткарлары бу ингилабын әсас маһијјәтини јахшы дәрк етмәдији үчүн ону севинчлә вә бөјүк үмидлә гаршыладылар. Тез бир заманда ингилабы, Нәриманову, 28 Апрели вәсф едән сәдалар ешидилмәјә башлады.

Бу сәдалар ичәрисиндә вахтилә узагдан Октјабрын, Нәримановун сорағыны ешидән Ашыг Мәһәммәд Гәһрәман оғлунун да сәси вар иди.

Ај ҹамаат, кәлин сизә сөјләјим,
Шураларын дүз планы кәлибдир!
...Касыбларын дин иманы кәлибди!

Јени гурулушун тә'сири, дәјишән һәјатын сүр'әтли ахары Нөврәс Иманын јарадычылығында да изләр салмышдыр:

Бу мүждәни тез јетирин милләтә,
Гоча Шәргин Нәриманы кәлибди,
Гурулуб ҹаһ-ҹәлал, дағылыб зүлмәт,
Јер үзүнүн хош заманы кәлибди.

Кечмишин ағыр, мәшәггәтли һәјатыны көрән, илк мәһәббәти зорла әлиндән алынан, әзаб вә зилләтдән дүнја ишығына һәсрәт галан гоча ашыг Бәсти дә јени дөврана өз инамыны билдирмишдир:

Кәлди шура, кәлди,
Ел, гејрәт ејлә!
Јорулма, усанма,
Әл, гејрәт ејлә!
Су басар дәһнәни,
Бел, гејрәт ејлә!
Низам орду кәлди.

Јол гејрәт ејлә!
Сусма, телли сазым
Тел, гејрәт ејлә!
Бәсти, бир тә'риф де,
Кәл, гејрәт ејлә!
Чал-чағыр, чал-чағыр,
Дил, гејрәт ејлә!

Өмүр-күнү муздурлугда кечән, еһтијаҹ вә тәһгирләрә мә'руз галан Чобан Әфган шуралар зәманәсини јохсулларын, фәгирләрин азадлыг бајрамы кими сәчијјәләндирмишдир:

Кәлин достлар, кәлин шадлыг ејләјәк,
Бу дөвранды, мән дедијим, бу дөвран
Һәр кәс өз әмәјини јејиб долансын,
Бу дөвранда мән дедијим, бу дөвран.

Јени мотиви Көјчәли ашыг Мәһәммәдин «Касыблар» рәдифли гошмасында да көрмәк олар:

Сакиним Ағкилсә, Мәһәммәд адым.
Һејиф ола јохдур елмим, савадым.
Кечә-күндүз будур мәтләб мурадым
Јашасын јашасын, шура, касыблар!

Нәриманов һаггында халг нағылы. Халг јарадычылығы нүмунәләри ичәрисиндә көркәмли әдиб, ичтимаи хадим Нәриман Нәриманов һаггында бир нағыл вардыр. Нағылда Н. Нәримановун јохсул күтләләрин иши, азадлыг вә хошбәхтлији уғрунда гәһрәман мүбаризәсиндән садә бир дилләнә данышылыр.

Н. Нәриманов бүтүн Шәрг халгларынын таныдығы вә чох севдији ингилабчылардан олмушдур. Халг һәмин нағылда ону бөјүк вә мәғлубедилмәз пәһләван кими тәсвир едир. Нәриман һәтта асланларын, ширләрин дә дилини билир. Онлар бу гәһрәманын, чәсур инсанын камалына һејран олуб өз күчләринин јарысыны она бағышлајырлар. Нәриманов нағылда бачарыглы бир һәким кими дә севилир.

«Нәриман һаггында халг масалы» да Шәрг ингилабчысы Нәримановун ингилаб уғрундакы мүбаризәсинин халг тәрәфиндән гавранылмыш вә өз садә вә тәбии сүзкәчиндән кечмиш бир ифадәсидир». Бу гејдин мүәллифи бизчә һәмин журналын редактору, мәшһур ингилабчы вә әдәбијјатшүнас Руһулла Ахундовдур. Мә'лумдур ки, Р. Ахундов халг јарадычылығыны—дастанларымызы, ашыг поезијасыны јахшы билир вә севирди. О, халг нағылларына, онун јаранма тарихинә јухарыдакы гејдиндә дүзкүн тарихи гијмәт верир, халг јарадычылығыны онун һәјат уғрундакы мүбаризәсинин ин'икасы кими характеризә едир («Маариф вә мәдәнијјәт», 1927, № 4—5).

Н. Нәриманова һәср един нағылы данышан адамын өзү һаггында да бурада мә'лумат верилмишдир. Бу, дүнјакөрмүш, кечмишин зүлм вә әзијјәтләринә дөзмүш пирани бир кишидир. Онун үрәјиндә бөјүк ингилабчы Нәриман Нәриманова сонсуз һөрмәт вә мәһәббәт вардыр.

Јени гурулушун илк бәһрәләрини көрмүш халг Нәриман Нәриманова, онун идеал вә мәгсәдләринә валеһ олдуғуну, ону анлајыб баша дүшдүјүнү сәмими сөзләрлә ифадә едир. Нағылы данышыб гуртарандан сонра гочаны диггәтлә динләјән топлајычы да белә јазыр: «Алагаранлыглар ичәрисиндә мәнә доғру чеврилмиш сәмими вә ихтијарча көзләриндән чыхан ики дамла көз јашынын саггалына доғру јуварландығыны көрдүм». Будур, ихтијар гочаларын, халг нүмајәндәләринин, онун бөјүк өвладларына олан сонсуз мәһәббәтинин ифадәси.

Нағыл классик нағылларымыз кими башланыр. Халг кечмиш форманы олдуғу кими сахламаға чалышмыш, лакин јени дөврүн һадисәләрини, ингилаби мүбаризәләри нағыл шәклиндә сәнәткар-

лыгла динләјичиләрә чатдырмышдыр. Нағылда дејилир: дүнјада Николај падшаһ адлы залым бир һөкмдар јашајырды. Халг онун зүлмүндән чана дојмушду. Бир күн Николај падшаһын көзүнүн ағы-гарасы олан оғлу бәрк хәстәләнир. Дүнјанын һәр јерини кәзирләр, һәкимләр топлајырлар. Һәкимләр онун оғлуну сағалда билмәдији үчүн Николај падшаһ бүтүн һәкимләрин бојнуну вурдурур.

Бир гары падшаһа дејир ки, Гаф дағынын архасында јохсул бир ананын јеканә оғлу олан Нәриман адлы ағыллы, биликли бир һәким вар. Јалныз о, сәнин оғлунун дәрдинә әлач едә биләр. Узун ахтарышдан сонра Нәриманы тапыб падшаһын һүзуруна кәтиририләр. Анчаг Нәриман зәррә гәдәр чәкинмәдән, горхмадан падшаһын гаршысында белә шәрт гојур: «Мән истәјирәм ки, сәнин једди хәзинәнин једдиси дә рус вә мүсәлман вә нә гәдәр фағыр чамаат варса, онлара пајлансын, евиндәки мал-дөвләт халга верилсин. Пәјәләрдәки өкүзләр әкинчиләрә, төвләдәки јорға атлар фәгир арабачылара пајлансын». Бу сөзләр падшаһы сарсыдыр. О, һеч вәчһлә Нәриманла разылаша билмәзди. Падшаһ үздә Нәримана һөрмәт етсә дә, кизли хәјанәтә әл атыр. Нәриманы јахшы бир отагда јерләшдирир. Чох јорулдуғуна көрә, Нәриман бәрк јухуја кедир. Јухуда көрүр ки, бүтүн чамаат һамысы гырмызы мәхмәрдән шалвар, архалыг кејиб, гуршаг бағлајыб, күмүшдән кәмәр тахыб, ајагларында узунбоғаз чәкмә, башларында бухара папаг, әлләриндә кағыз-гәләм... ағызларында ағ чөрәклә ширин һалва дишләјирләр. Јуху бичарәнин фикрини о гәдәр мәшғул едир ки, әл-ајағынын бағланмасындан белә хәбәри олмур.

Николај падшаһ Нәриманы гәфилдән тутдурараг, әл-ајағыны зәнчирләдиб гаранлыг, нәмли зиндана салдырыр. Падшаһ өз дүшмәнләрини парчалатдырмаг үчүн зинданда аслан вә ширләр сахлајырды. Онлар Нәримана көмәк едир, әлинин зәнчирләрини гырыр вә јемәк верирләр. Нәриман чох чәтинликлә зиндандан гачараг, доғма вәтәнинә гајыдыр. Чамаат ону көрүб севинир. Һәр кәс ону өз евинә гонаг чағырмаг истәјир. Нәриман исә дејир: «Чамаат, гонаглыг вахты дејилдир, ичимиздә нә гәдәр башыпапаглы варса, кәрәк һамымыз јола дүшәк, залым Николајын көкүнү кәсәк. Әли түфәнк тутан һазырлашсын». О саат һамы балта, хәнчәр, түфәнк, јаба илә јарагланыр. Сәһәр тездән Нәриманла бирликдә јола дүшүрләр.

Бундан сонра нағылда Нәриманын башчылығы илә халгын Николај падшаһа, онун вәзир вә вәкилләринә, гошунларына гаршы мүбаризәсиндән бәһс едилир. Мүһарибәнин кедишиндә Нәриман үзүнү Николајын әскәрләринә тутуб дејир ки, сиз кимин үчүн ган төкүрсүнүз, бахын кимә гаршы вурушурсунуз? Сизин балаларыныз, ата-аналарыныз вар, сиз өлсәниз, онлары ким сахлајачаг? Буну ешидән Николајын әскәрләри Нәриманын тәрәфинә кечирләр. Халг гәләбә чалыр. Нәриман халгла бирликдә ахтарыб Николајы бир сандығын ичиндән тапыр, ону, вәзирләрини

məhв едир. «Ондан сонра бир дə Николај кими залым падшаh чамаата ағалыг етмəјиб».

Нағылда Нəриман Нəриманов Шəргин бөјүр ислаhатчысы, јохсулларын пəнаhы, үмиди, өвлады, хəстəлəрə шəфа верəн Лоғман кими тəсвир едилир. О, јухуда јохсулларын хошбəхтлијини көрүр.

Бу иллəрдə ашыг поезијасы даhа чох инкишаф етмишдир. Ел сəнəткарлары классик ән'əнəлəрə əсасланараг муасир дөврүн мүhүм јениликлəрини гошдуғу јени-јени маhныларында вəсф едирдилəр. Бир тəрəфдəн онлар гəдим вə зəнкин ән'əнəлəри јашадыр, классик мөвзуларда јени-јени маhнылар гошуб ифа едир, дикəр тəрəфдəн исə онлар əсəрлəриндə јашадыглары дөврүн кур вə мүрəккəб hадисəлəринə өз мүнасибəтини билдирирлəр. Мəhəббəт лирикасы јенə дə апарычы мөвзу олараг галыр. Көзəллик, вəфа, сəдагəт, саф, тəмиз мəhəббəт, инсаны мə'нəн јүксəлдəн, тəмизлəјəн амил кими тəлəгги олунурду.

Јарадычылығa ингилабдан əввəл башлајан ашыглар ән'əнəви мөвзулара даhа чох мејл едирлəр. Хəјјат Мирзə, Шаир Вəли, Мискин Əли, Əлимəрданлы Нəчəф, ашыг Əли Сулдузлу, ашыг Билал, Дибро (Камал) вə башгаларынын јарадычылығына нəзəр салсаг, буну ајдынча көрəрик. Онларын мүрачиəт етдији мөвзулар, үмумијјəтлə, бу дөврдə Азəрбајчан ашыг јарадычылығы үчүн сəчијјəви иди.

Башына дөндүјүм вəфалы дилбəр,
Долан кəл јаныма сəн ширин, ширин.
Ала көзлəринə, гəлəм гашына
Чан гурбан ејлəрəм мəн ширин, ширин.

Ашыгларымызын јарадычылығында ашыг поезијасынын кəрајлы, гошма, дивани, тəчнис, мухəммəс, устаднамə, дејишмə вə с. кими ән'əнəви шəкиллəриндəн кениш истифадə олунур:

Јардан ајры həркиз јемəм јарынан,
Əзиз тəбиб гара бағрым јарынан,
Кəшт елəдим бир вəфалы јарынан,
Əғјар əли дəјди нə ганə дөнду.

Тəбиəт, вəтəнин көзəлликлəри, ал-јашыл кејинəн јамачлар, дурна көзлү булаглар, башы булудлар дөјəчлəјəн дағлар ашыг ше'рлəриндə өзүнəмəхсус шəкилдə тəсвир олунур:

Кəклијин сəдасы, өрдəјин сəси,
Ешитчəк дирилир иллəр хəстəси
Јығыланда гыз-кəлинлəр дəстəси.
Күл-күлə салырлар асмана дағлар[1].

Ашыг Əлинин кəрајлыларында көзəл, ишвəли, ағыллы, шух кејимли елат гызлары сəнəткарлыгла вəсф едилир. Ашыг «Кə-

[1] h. Əлизадə. Ашыглар, Азəрнəшр, 1935, сəh. 198.

лин» рәдифли кәрајлысында гашын ән'әнәви олараг камана бәнзәдилмәсини «Сәјјадын каманы кими Гашларыны гуран кәлин» шәклиндә ишләтмәклә јени гүввәтли мәчази чалар јаратмышдыр.

Долан шаһ дөвраны кими,
Көзәлләр султаны кими,
Сәјјадын каманы кими
Гашларыны гуран кәлин.

Јахуд: «Ачылыб» рәдифли кәрајлыја нәзәр салаг:

...Көрдүм әлдә һәнасыны,
Бу көлләрин сонасыны,
Јел атыбдыр чунасыны
Сәриндә телләр ачылыб.

Халг маһнысыны хатырладан бу ше'рин өзүндә дә поетик бахымдан бир јенилик һисс олунур.

Ашыг Әлинин һәм ән'әнәви вә һәм мүасир мөвзуларда јаратдығы ше'рләр ашыг поезијамызын тә'рифәлајиг нүмунәләридир:

Кәнчәнин кәлағајы
Өртүбсән баша јарашыр.
Ганавуз дон, хара гофта
Ала, гумаша јарашыр.
Тәр јашын либасына,
Либасын јаша јарашыр.

Јыхыбсан сијаһ сүрмә
О гајтан гаша јарашыр.
Зүлфләрин бурма-бурма.
Кечибдир гулаға Көјчәк[1].

Ашыг јашадығы һәјатда баш верән һадисәләрә өз мүнасибәтини билдирир, доғма јурдунун көзәлликләри ону чуша кәтирир. Јашадығы кәнддә, рајонда мәнсуб олдуғу республиканын шәһәрләриндә баш верән јениликләр онун үчүн ән севимли мөвзуја чеврилир. Һәр бир наилијјәти сазда, сөздә бәјан етмәк Азәрбајчан ашыгларынын ән көзәл ән'әнәсидир. Бу чәһәтдән Ашыг Мусанын, Ашыг Нәчәфин, Ашыг Шәмширин, Ашыг Фәтулланын вә башгаларынын 30-чу илләрә аид ше'рләри хүсусилә диггәтәлајигдир.

30-чу илләрин ашыг ше'рләрини нәзәрдән кечирәндә һәјатымызын мүхтәлиф саһәләринин бәдии таблолары көзүмүзүн гаршысында чанланыр. Дәрин мүшаһидә габилијјәтинә малик ел сәнәткарларынын гошдуғу ше'рләр гајнар һәјатымызын бәдии салнамәсини јаратмаг бахымындан чох әһәмијјәтлидир. Колхоз гурулушундакы наилијјәтләр, зәһмәткешләрин бөјүк әмәк харүгәләри, учгар кәндләрә верилән ишыг, елм, мәктәб, тәһсил, мәдәнијјәт вә с. бу ше'рләрин әксәријјәтинин әсас мөвзусудур. Гоча-

---

[1] Һ. Әлизадә. Ашыглар. Азәрнәшр, 1935, сәһ. 290.

ман ел сәнәткары ашыг Әлинин «Памбыг» рәдифли мүхәммәсиндә о заманын һәјатын нәфәси дујулур. Ашығын бу мөвзуда әсәр јаратмағы һәр шејдән әввәл дөврүн тәләби иди.

Памбығын зәрбәчиси
Дөнмәз гәһрәманлары вар,
Тәр төкән, иш бачаран
Чана дујан чанлары вар.

Јерләри гарыш-гарыш.
Әләјән котанлары вар.
Дүшмәнә гаршы чыхан
Алычы тәрланлары вар.
Өзүндән ираг ејләр
О фитнә, фе'лләри памбыг.

Ингилабын илк илләриндә мејдана кәлән фолклор нүмунәләринин бөјүк бир гисминдә әмәклә бағлы ше'рләр өн плана чәкилир. Азәрбајчан ашыгларындан Һүсејн Бозалганлы, Ашыг Мирзә, ашыг Әсәд, ашыг Мәһәммәд, ашыг Әли, ашыг Нәчәф вә башгаларынын јарадычылығында бу чәһәт диггәти даһа чох чәлб едир.

Колхоз, совхоз, памбыг, фабрик, завод, 8 март, 12 декабр (сечкиләр күнү—ред). Конститусија күнү, әмәк гәһрәманлары вә с. мөвзуларда бу дөврдә чохлу ше'рләр јаранды:

Көзәл сечкиләр, сечилди,
Он ики декабр күнү,
Хош күн, хош сөһбәт кечилди,
Он ики декабр күнү.

Гадынлар маликдир сәсә,
Ағ үздә гара тел әсә,
Онлар да кәлди һәвәсә
Он ики декабр күнү.

Саз әлиндә Фәтулланын,
Өлкә сүрүр хош дөвранын,
Мән дедим көзәл дастанын
Он ики декабр күнү.

Вәтәнпәрвәрлик 30-чу илләрдә шифаһи халг әдәбијјатында әсас мөвзулардан бирини тәшкил едирди. Вәтәнин бүтүн мадди вә мә'нәви көзәлликләри, тәбии сәрвәтләринә ашыглар јени-јени маһнылар һәср едирдиләр. Вәтән мөвзусу халг сәнәткарларынын репертуарында хүсуси јер тутурду. Зәһмәткешләрин ичәрисиндән чыхмыш ордуја халг дүнјада сүлһ, әмин-аманлыг ордусу кими бахырды.

30-чу илләрдә Алманијада фашистләр һакимијјәт башына кечдиләр. Онлар дүнја мүһарибәси горхусу төрәдирдиләр. Бу заман һәтта ишғалчылыға башладылар. Халг өз көзүнү Гызыл Ордуја дикмишди вә она мүдафиәчи кими бахырды. Она көрә дә бу мөвзуда да чохлу халг әдәбијјаты мејдана кәлди. Вәтәнпәрвәрлик мотивләри ашыг ше'риндә бу мәгамларда күчләнмәјә башлады. Ашыг Әсәдин «Гызыл Орду» рәдифли гошмасы буна мисалдыр:

Елләрим ешидин доғру сөзүмдү,
Гызыл әскәр әзизимди, көзүмдү,

Азадлыг, сәадәт, шадлыг бизимди
Дүшмәнимиз галыб чаш, Гызыл Орду!

Јахуд, ашыг Мирзә «Сәнин» рәдифли гошмасында Силаһлы Гүввәләримизи алгышлајырды:

Зәһмәткеши мүдафиә ишләрин,
Капитала вурдун сүнкү, нештәрин,
Шәргин, Гәрбин бүтүн зәһмәткешләри
Һәмишә көзләјир јолларын сәнин.

1930-чу илләр фолклорумузун әсас мөвзуларындан бири дә достлуг, гардашлыг, бејнәлмиләлчиликдир. Достлуг вә бејнәлмиләлчилик үмумијјәтлә инчәсәнәтимизин апарычы мөвзуларындан олмушдур. Она көрә дә ел сәнәткарлары муасир һәјатымызла бағлы һансы бир мөвзу олур-олсун, бу достлуғун маһијјәтини әкс етдирмәјә чалышырлар. 30-чу илләрдә гошдуғу бир маһнысында Ашыг Рүстәм белә дејирди:

Бу елләри гардашлыға чағыран,
Бејнәлмиләл каман, тел мәнимкидир,
Гаршы дуран һәр әнкәли дағыдан
Көпүклү, далғалы сел мәнимкидир.

Бакы, Тифлис, гәлбләр гәлби Москва,
Јер, көј, дәниз, уддуғумуз бу һава,
Араз, Күр, Арпачај, лал ахан Нева
Көј көл кими көзәл көл мәнимкидир.

1930-чу илләрдә Ашыг Әсәд «Мәндәдир» рәдифли бир ше'р гошмушду. Бу ше'рә «Республикалар јарышыр», јахуд садәчә олараг «Јарыш» да дејилирди. О заман һәмин ше'р доғрудан да ел ичәрисиндә тез әкс-сәда тапды, јајылды, һәтта она чохлу нәзирәләр дә дејилди. Маһнынын әсас мәзмуну бу иди ки, кечмиш Чар Русијасында мүстәмләкә һалында јашајан рус, Украјна, белорус, өзбәк, газах, Азәрбајчан вә б. милләтләр инди дост вә меһрибан олмушлар. Бу халглар мәдәни, игтисади чәһәтдән бир-биринә көмәк едир, бири-дикәринин инкишаф вә чичәкләнмәси үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир. Һәр бир мүттәфиг республика мадди вә тәбии сәрвәтләрилә фәхр едир. Һәр бир республиканын бу тәбии сәрвәтләри достчасына, гардашчасына, меһрибанлыгла үмумхалг ишинә сәрф олунур. Беләликлә дә бүтүн республикалар инкишаф едир вә габагчыл сәнаје өлкәсинә чеврилир. Республикалар арасында гызғын јолдашлыг, сосиализм јарышы кедир. Бу да онларын даһа дә инкишафы үчүн тәкан верән амилләрдән биридир:

Русија дејир: кәлин кирәк јарыша,
Дәмир мәндә, буғда бағы мәндәдир.
Украјна она чаваб верир ки,
Даш көмүрүн гара дағы мәндәдир.

Белорусија ордан галдырыр сәсин.
Ешитчәк дүнјанын кәлир һәвәси,
Дејир: мәндә вардыр шалбан тајасы
Тахтанын көјчәји, сағы мәндәдир.

Өзбәкистан дејир мәндә дә чохдур.
Памбыг мә'дәнијәм һеч тајым јохдур.
Азәрбајҹан дејир: бу сөзүм һахдыр
Бир бәри бах, нефт булағы мәндәдир... (11, 35).

Азәрбајҹан ашыгларынын гурултајлары.

Совет дөврү ашыг поезијасы, үмумијјәтлә ашыг сәнәтимиздә јени бир мәрһәләдир. 1920-чи илләрдән сонра дөвләтимиз бу халг сәнәткарларынын јазыб-јаратмасы үчүн һәр ҹүр шәраит јаратды. Халг сәнәтинин, үмумијјәтлә мәдәнијјәт вә инҹисәнәтимизин дикәр саһәләриндә олдуғу кими, ашыг сәнәтинин инкишафына да һөкумәтимиз ардычыл гајғы көстәрмәјә башлады. Азәрбајҹанын кәнд вә рајонларында чохлу ашыглар јашајыб јарадырдылар. Онларын јарадычылығына истигамәт вермәк, истедад вә баҹарығы онлары ашкара чыхарыб мүасир гуруҹулуг ишинә фәал шәкилдә ҹәлб етмәк лазым иди. Республикада рајонларарасы олимпиада вә бахышлар тәшкил олунду. Ән јахшы сәнәткарларын чыхышларына Бакыда јекун вурулду.

1928-чи ил мајын 5—7-дә исә Бакыда Азәрбајҹан ашыгларынын I гурултајы кечирилди. Гурултајын ишинә С. Ағамалыоғлу, Р. Ахундов, М. Гулијев, В. Хулуфлу, Ү. Һачыбәјов, Һ. Зејналлы вә башга дөвләт вә мәдәнијјәт хадимләримиз рәһбәрлик едирдиләр[1]. Азәрбајҹанын мүхтәлиф рајонларындан гурултаја 150 нәфәр ашыг дә'вәт олунмушду. Бунларын ичәрисиндә Ашыг Әсәд, Ашыг Ислам, Ашыг Сәмәд, Ашыг Мирзә, Ашыг Мәһәммәд, Ашыг Билал, Ашыг Шакир, Ашыг Исмајыл вә башга ашыгларымыз вар иди. Гурултајын ачылышы күнү Руһулла Ахундов, Сәмәдаға Ағамалыоғлу, республиканын ашыглары адындан ашыг Билал тәбрик нитги илә чыхыш етмишләр. Сонра гурултајда Ү. Һачыбәјов мә'рузә етмишдир. О, ашыг сәнәтинин тарихинә тохунмуш, Азәрбајҹанда фәалијјәт көстәрән бир сыра мәшһур ашыгларын адларыны да чәкмишдир. Бурада ашыглар, сазандалар, зурначылар һаггында мараглы гејдләрә раст кәлирик. Ү. Һачыбәјова көрә, гурултај ашыг јарадычылығы илә кениш халг күтләләри, хүсусилә шәһәр әһалисинин даһа јахындан таныш олмасына имкан јарадаҹагдыр. Ашыг ифачылыг мәһарәтини схоластик мүһитдә өјрәнмир, она тәмиз һава, јашыл чәмән, чөл чичәкләринин әтри, уча дағлар, кениш тарлалар, гушларын ҹәһ-ҹәһи, чајларын шырылтысы илһам кәтирир. Ашыг әсл азад рәссамдыр? (13, 253).

Сонра Ү. Һачыбәјов өз чыхышында мүасир дөврдә ашыг јарадычылығынын даһа да инкишаф етдирилмәси, бу сәнәтин күтләләрә даһа да јахынлашдырылмасы вә күтләвиләшдирилмәси барәдә өз тәклифләрини ирәли сүрмүшдүр. Чүнки бәстәкара көрә «ашыг сәнәти халгын өз јарадычылығыдыр».

[1] «Коммунист» гәзети, 1928, № 104.

Гурултајда Халг Маариф Комиссары Мустафа Гулијев ашыг сәнәтиндә мүшаһидә етдији јени чәһәтләри характеризә едәрәк көстәрди ки, «ингилабдан сонра ашыглар дикәр маһнылар гошдулар, онларын ше'ри даһа артыг парлады, сазларынын симләри јени илһамла сәсләнмәјә башлады. Октјабрдан сонракы ашыг ше'рләри ингилаби руһла ганадланды, коллективлик идејасы, јени һәјат гуручулуғу вә халгын зәка вә гүввәсинә инам руһу илә пәрваз еләди»[1].

Гурултајын тәшкилат комитәси ашыг јарадычылығы һаггында бир сыра нәзәри мәгаләләр јазмағы төвсијә етди. Кәнч фолклор топлајан Һ. Әлизадәнин әлдә етдији материалларын нәшри мәсләһәт билинди. Гурултајын ичласларында ашыг—нүмајәндәләрин сәнәтинә бахыш кечирилди. Бу бахышда өз ифачылыг усталығы илә сечилән ашыглардан Һүсејн Бозалганлы, Әсәд, Мирзә, Мәһәммәд (Гыраг Кәсәмәнли), Исмајыл (Загатала) мүкафата лајиг көрүлдүләр.

Һөкумәтимизин бу тәдбирләри, шүбһәсиз, Азәрбајчанда ашыг сәнәтинин инкишафында, бу сәнәтдә ичтимаи, ингилаби мөвзуларын күчләнмәсиндә мүһүм рол ојнады. Ашыгларымыз мүасир гуручулуғун фәал иштиракчылары олду, һәм дә ашыгларын сыраларына јени, кәнч гүввәләр кәлди. Бир сыра ашыгларымыз, о чүмләдән Һүсејн Бозалганлы, Ашыг Мирзә, Ашыг Әсәд, Ашыг Ислам, Ашыг Нәчәф Азәрбајчан Јазычылары Иттифагына үзв гәбул едилдиләр. 1936-чы илдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын 15 иллији мүнасибәтилә Москвада Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјүндә мәдәнијјәт хадимләримизлә бәрабәр Азәрбајчан ашыглары да јахындан иштирак едир вә өз орижинал сәнәтилә һамынын рәғбәтини газаныр. Декада мүнасибәтилә Москвада, мәркәзи мәтбуатда чап олунан мәгаләләрдә .Азәрбајчан ашыг поезијасы јүксәк гијмәтләндирилди. «Бир нәфәсә алты саат охујан, һәм дә динләјичиләрин диггәтини кәркин вәзијјәтдә сахлајан нәғмәкар тапмаг чох чәтиндир. Өзүндә нәғмәкар шаир, актјор, рәггас, чалғычы бачарығыны бирләшдирән инсан исә чох надир һалларда тапылыр. Белә надир, һәртәрәфли исте'дада Азәрбајчан ашыглары маликдир». Јахуд: «ССРИ-нин күндәлик сијасәти вә бејнәлхалг һәјат саһәсиндә елә бир бөјүк һадисә јохдур ки, ашыгларын јарадычылығында өз әксини тапмамыш олсун». («Известија», 1938, № 58).

Азәрбајчан ашыгларынын II гурултајы 1938-чи илдә март ајында Бакы шәһәриндә кечирилмишдир. Азәрбајчанын мүхтәлиф рајонларындан гурултаја 150-јә гәдәр ел нәғмәкары дә'вәт олунмушду. Һәмин ашыглар ичәрисиндә Ашыг Һүсејн Бозалганлы, Ашыг Мирзә, Ашыг Әсәд, Мәһәммәд, Ашыг Һумај, Ашыг Магсуд, Ашыг Фәтулла, Ашыг Муса вә башгалары да вар идиләр. Бундан башга гардаш Күрчүстан вә Дағыстандан да

[1] «Коммунист» гәзети, 1928, № 110.

ашыглар чағырылмышды. Һәтта Москвадан да нүмајәндәләр кәлмишди.

Гурултајын тәшкилат комитәсинә М. Ибраһимов, Ә. Ағајев, Ә. Сәркисов, Ү. Һачыбәјов, Бүлбүл, О. Гурбанов (Сарывәлли), Әли Вәлијев, С. Вурғун, С. Рүстәм, Ч. Асланова вә башгалары дахил идиләр. Гурултајдан бир нечә ај әввәл Азәрбајчанын рајонларына нүмајәндәләр көндәрилмиш, бунлар халг истеʼдадлары илә көрүшмүш, мүсабигәләр кечирмиш вә ән јахшы нүмајәндәләри гурултаја дәʼвәт еләмишдиләр. Еʼзам олунанлар ичәрисиндә Һ. Әлизадә, Ф. Көјчајлы, Әвәз Садыг вә башгалары вар иди. Мәʼрузәчиләр исә М. Ибраһимов, Бүлбүл, О. Гурбанов (Сарывәлли), Ү. Һачыбәјов јолдашлар тәʼјин едилмишдиләр.

Бүлбүл өз мәʼрузәсиндә Азәрбајчанда ашыг сәнәти, кечмишдә онун ајры-ајры нүмајәндәләринә мүнасибәт, онларын јухары синиф нүмајәндәләри тәрәфиндән тәʼгиб вә тәһгир олунмасы һаггында данышмышдыр. Сонра мәʼрузәчи ашыг сәнәтиндә олан синкретизм, онларын ифа етдији шеʼр формалары, мусиги вә мелодијалары, мүасир ашыг поезијасында мејдана кәлән јени кејфијјәтләр вә с. тохунмушдур. Ахырда натиг Совет һакимијјәти илләриндә ашыг поезијасы вә мелодијаларынын топланмасы саһәсиндә көрдүјү ишләр барәдә дә мәʼлумат вермишдир (14, 17—20).

Ү. Һачыбәјов мәʼрузәсиндә әсасән ашыг сәнәти, мусигиси вә совет мусиги мәдәнијјәти мәсәләләри барәдә данышмышдыр. Даһи бәстәкарын мәʼрузә үчүн тутдуғу тезисләрдә ашағыдакы кими гејдләрә раст кәлирик[1]. «Ашыг сәнәти јенидән дирилиб», «Халг мусиги јарадычылығы ишиндә бу күн бөјүк бир рол ојнамасы јалныз совет шәраити дахилиндә мүмкүн иди». «Ашыг сәнәти ән јүксәк дәрәчәсинә галхмаг габилијјәтинә маликдир». «Ашыг сәнәтинин композиторлара тәʼсири», «Ашыг сазынын пәрдәләри», «Композиторлар вә ашыглар», «Хәлгилик», «Мәктәбләрдә тәдрис» вә саирә. Бу гејдләр көстәрир ки, бөјүк сәнәткар ашыг сәнәтинә јүксәк гијмәт верир. Мүасир дөврдә бу сәнәтин гаршысында мүһүм вәзифәләр дајандығыны бир даһа хатырладырды.

Гурултај Азәрбајчан јазычылар Иттифагы јанында ашыглар шөʼбәси јаратмағы мәгсәдәмүвафиг сајды. Шөʼбә бүтүн Азәрбајчан ашыгларына мәсләһәтләр вермәли, рәһбәрлији күчләндирмәли, кәнч истеʼдадларын үзә чыхарылмасына сәʼј көстәрмәли иди. Ашыглар көрдүләр ки, онларын сәнәти зәһмәткеш халг, дөвләт тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилир, онлара бөјүк һөрмәт вә еһтирам бәсләнилир. Она көрә дә ашыглар даһа бөјүк һәвәс вә еһтирасла јени һәјаты тәрәннүм етмәјә башладылар.

Ашыглар совет мәдәнијјәтимизин фәал үзвләри олдулар. Инди онларын јарадычылығы ичтимаи-сијаси, мәдәни вә бејнәлхалг һәјатымызын бүтүн саһәләрини әһатә еләјирди. Пушкинин, Ни-

[1] *Бах:* Литературный Азербайджан, 1938, № 3, сәһ. 82.

заминин, Руставелинин јубилејләри, Челјускинчиләрин Шимал гүтбүнү фәтһ етмәси, испан халгынын фашизмә гаршы мүбаризәси вә с. Азәрбајҹан ашыгларынын јарадыҹылығында өз бәдии әксини тапмышдыр.

Азәрбајҹан совет ашыгларынын 30-ҹу илләрдә һәјатымызын мүхтәлиф саһәләринә һәср етдикләри ше'рләри хүсуси бир мәҹмуә шәклиндә чапдан чыхмышдыр[1].

АШЫГ ҺҮСЕЈН БОЗАЛГАНЛЫ

Ашыг Һүсејн Бозалганлы Азәрбајҹан ашыг поезијасынын көркәмли нүмајәндәләриндән биридир. Онун јарадыҹылыг фәалијјәти ики дөврә—һәм ингилабдан әввәлә, һәм дә сонракы дөврә тәсадүф едир. Ашыг Һүсејнин зәнкин әдәби ирси јалныз Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гурулмасындан сонра топланмаға, нәшр едилмәјә вә өјрәнилмәјә башланмышдыр. Онун һаггында илк дәфә мәтбу мә'лумата В. Хулуфлунун 1927-ҹи илдә чап етдирдији «Короғлу» китабында раст кәлирик. В. Хулуфлу бу китабда Ашыг Һүсејнин тәрҹүмеји-һалы һаггында илк мә'лумат вә ше'рләриндән нүмунәләр дә вермишдир.

Ашыг Һүсејнин ше'рләрини сонралар Һ. Әлизадә топламыш, онлары 30-ҹу илләрдә чыхан мүхтәлиф ашыг китабларында вермиш, нәһајәт, 1938-ҹи илдә бөјүк сәнәткарын ше'рләрини ајрыҹа китабча шәклиндә чап етдирмишдир.

Ашыг Һүсејн Бозалганлынын ше'рләриндән ибарәт башга бир китаб 1975-ҹи илдә чап олунмушдур. Ашығын тәрҹүмеји-һалы һәлә индијәдәк там шәкилдә дәгигләшдирилмәмишдир. Ашыг Һүсејнин анадан олдуғу или өзүнүн јаздығы ше'рләри васитәсилә дәгигләшдирмәк лазымдыр. Ашыг Совет һакимијјәти илләриндә «Көрдүм» рәдифли гошмасында дејир:

Мин ики јүз сәксәниндә доғулдум.
Дохсанында јахшы-јаманы көрдүм.
Дедиләр ки, Иран кәлди, гајытды.
Дәвәдән, гатырдан карваны көрдүм.

Бурада көстәрилән һиҹри тарихини миладијә чевирдикдә 1864-ҹү ил алыныр. Демәли, Ашыг Һүсејн Бозалганлы 1864-ҹү илдә Товуз рајонунун Бозалганлы кәндиндә анадан олмушдур

Ашыг Һүсејн Бозалганлы кичик јашларында үч ил молла јанында охумушдур. Чох чәтинликлә охујуб јазмағы баҹармышдыр. Еләә онун тәһсили дә бундан ибарәт олараг галмышдыр. Һүсејнин атасы чодар[2] олмушдур. В. Хулуфлу јазыр ки, ашыг Һүсејнин дедијинә көрә онун бабасы Гарабағлы имиш, көчүб кәлиб Бозалганлыда јурд салмышдыр.

---

[1] Ашығын сәси, тәртиб едәнләри М. Һ. Тәһмасиб вә Ч. Асланова, Бакы, 1939.

[2] Чодар—гојун алвери едән.

Һүсејндә ашыглыға һәвәс кичик јашларындан ојанмышдыр. Анчаг о, 18—19 јашларында артыг саз чалыр вә сөз гошурмуш. Ашыг Һүсејн һеч бир устад јанында шакирдлик етмәмишдир. Өз сә'ји, бачарығы нәтичәсиндә ашыглығын сирләринә јијәләнмиш, маһир бир сәнәткар кими јүксәлмишдир.

В. Хулуфлу јазыр ки, Ашыг Һүсејн ашыглығы өзүнә хүсуси бир сәнәт кими сечмәмишдир. Онун әсас сәнәти әкинчилик олмушдур. Бунунла бәрабәр, о, тој, шәнлик мәчлисләриндә һәмишә иштирак еләмишдир. Тифлис, Борчалы, Көјчә, Газах, Шәмхор, Кәнчә тәрәфләрдә кәзиб доланмышдыр. Бүтүн бу јерләри кәздији, доландығы, мәчлисләр апардығы вахтларда һеч бир ашыг онун габағына чыха билмәмишдир.

Вәли Хулуфлу ашыг Һүсејнин «Алверчиләр», «Гәсди нәдир?», «Вар имиш», «Кери дур» ше'рләрини онун дилиндән көтүрүб китаба салмышдыр.

Бозалганлы ашыг Һүсејнин күзәраны ингилабдан габаг чох ачыначаглы вә кешмәкешләр ичәрисиндә кечмишдир. Она көрә ки, кәндин кохасы, варлылары һәмишә онун атасы илә әдавәт сахламышлар, ону һәбс етмәк, өлдүрмәк истәмишләр. Ашығын бу дөвр ше'рләриндә кәдәр, шикајәт, һәтта фәрјад һиссләри дә тәсвир едилирди, ешг, мәһәббәт, һичран фонунда о, дөврүндән шикајәтләрини бүрузә верирди:

Хәстә чисмим бир чананын әлиндән
Јаныб атәшинә әријир, ләлә.
Һичранын ләшкәри, гәмин карваны
Сәф чәкиб үстүмә јеријир, ләлә.

Һәтта иш о јерә кәлир ки, коханын оғлу Әсәд Һүсејнин атасыны өлдүрүр. Бу әдавәт, ган давасы нәтичәсиндә Ашыг Һүсејн тә'гиб олунур. Ону чалыб-охумаға белә гојмурлар. Һәтта евиндән, ешијиндән дә дидәркин салырлар.

В. Хулуфлу көстәрир ки, Ашыг Һүсејн Кәнчә вә Газах маһалларында габил ашыглардан сајылыр. Газах чамааты арасында вә һәм дә ашыглар арасында чох һөрмәти вар. Ашыг Һүсејн Бозалганлы јалныз фәалијјәт көстәрдији тәрәфләрдә дејил, бүтүн Азәрбајчанда шөһрәт тапмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә газанылан наилијјәтләрин гочаман ашығын ше'рләриндә өз әксини тапдығыны көрүрүк.

Ашыг Һүсејн Бозалганлы 1941-чи илин нојабрында вәфат етмишдир.

Ашыг Һүсејн Азәрбајчан халгынын зәнкин шифаһи јарадычылығыны өз һафизәсиндә топламышды: дастан, нағыл, бајаты вә устад ашыгларымызын әсәрләрини јахшы мәнимсәмишди, хүсусилә «Короғлу» дастаныны јахшы билирди. Ашығын ше'рләри мөвзуча рәнкарәнкдир. О, мүхтәлиф формалардан чох усталыгла истифадә етмишдир. Гошма, кәрајлы, көзәлләмә, мүхәммәс, тәчнис, чығалы тәчнис, додагдәјмәз, устаднамә, дастан вә башга шәкилләрдә зәнкин ирс гојуб кетмишдир.

Ашыг Һүсејн Бозалганлы гүдрәтли бир лирикдир. Онун көзәлләмәләри орижиналлығы вә ахычылығы илә диггәти чәлб едир. О һәм ајры-ајры көзәлләрә өз адлары илә ше'рләр һәср еләмиш, һәм дә үмумијјәтлә көзәллији вәсф едән әсәрләр јаратмышдыр. Ашыг Һүсејн зәнкин сөз еһтијатына, сөзләри сечиб ишләдә билмәк габилијјәтинә малик бир сәнәткардыр. О бә'зән ше'рләриндә севкилисини бимүрвәт адландырыр, ашигин чәкдији изтираблара мәһәл гојмадығы үчүн ону мәзәммәт едир. Онун мә'шугәси һәм чох көзәл, һәм дә чох инсафсыз вә рәһмсиздир, һәтта ашыг ону көрәндә тәәччүбләнир:

Тәәччүб еләдим, бу нечә чанды,
Белә бәшәр олмаз аллаһ, аманды.
Һуриди, мәләкди, јохса гылманды,
Соналар сәфиндә сана јериди.

Сонра охучу анлајыр ки, бу көзәл реал бир инсандыр. Ашыг онун һејрәтамиз көзәллијини тәчәссүм етдирмәк үчүн мүхтәлиф мәчазлар ишләтмишдир:

Губа газ јеришли, марал бахышлы,
Иннабы додаглы, мирвари дишли
Учу күлабатын хурмајы сачлы
Телинә ширмајы шана јериди.

Ашығын лирик гәһрәманы саф вә тәмиз ешги һәр шејдән үстүн тутур. О даим севкилисинә говушмаг, онун вүсалына чатмаг арзусу илә јашајыр. Һәтта дин вә шәриәт гајда-ганунлары онун бу мәһәббәтинә мане ола билмир.

Ашыг Һүсејнин јүксәк сәнәткарлыгла дејилмиш тәчнисләри вә чығалы тәчнисләри чох олуб, онларын аз бир гисми бизә кәлиб чатмышдыр. Ашығын «ајата-ата» чығалы тәчнисиндән онун бәнзәрсиз бир сөз сәррафы олмасы ајдын көрүнүр. Дикәр устад ашыгларымызын јарадычылығында олдуғу кими, Ашыг Һүсејнин дә ше'рләриндә дөврдән, заманәдән, еһтијачдан шикајәт һиссләринә раст кәлирик. Бу чәһәт ашығын ингилабдан әввәлки бүтүн јарадычылығында башлыча хүсусијјәт кими нәзәрә чарпыр.

М. П. Вагифә нәзирә олараг гошдуғу ше'рдә ашыг дејир:

Ун олсајды кәсдирәрдик әриштә,
Дүјү алмамышыг јујула тештдә.
Једди күндүр ханым чыхыбдыр кештә
Гапылар кәзмәкдән мачал да јохдур.

Ашығын бу дөврдә гошдуғу «Москва», «Бакы», «Бах» рәдифли мүхәммәсләри дә сијаси лириканын јахшы нүмунәләриндәндир. Совет һакимијјәти илләриндәки чошгун фәалијјәти ону халга, ичтимаијјәтә севдирир. Ашыға әмәкдар инчәсәнәт хадими кими фәхри ад верилир.

С. Вурғун ашыға мүрачиәтлә «Данышаг» рәдифли бир гошма јазмышдыр.

Ашыг Һүсејн, көклә сәдәфли сазы,
Мин чаваблы бир суалдан данышаг.
Мејдан гураг, сөһбәт ачаг, саз тутаг
Күл јанагда гоша халдан данышаг.

Шаирләрдән О. Сарывәлли, Ч. Хәндан, Ә. Зијатај, И. Солтан, Ә. Исмајылов да Ашыг Һүсејнә ше'р һәср еләмишләр. Ашыг Һүсејн «Башына дөндүјүм» рәдифли гошмасы илә шаирләрә чаваб көндәрмишдир.

Ашыг Һүсејн бир сыра дастанларын да мүәллифидир. О һәлә 30-чу илләрдә «Нәриман», «Ханлар», «Гара Танрыверди» вә башга дастанлар јаратмышдыр.

Товуз рајонунун Бозалганлы кәндиндә ачылмыш «Ашыг Һүсејн адына Азәрбајчан озан-ашыг сәнәти музеји» (1984) бөјүк сәнәткарын адыны дашыјыр. Музејин гаршысында онун мөһтәшәм бүстү учалдылмышдыр.

АШЫГ МИРЗӘ

Совет дөврү Азәрбајчан ашыг поезијасынын нүмајәндәләриндән бири дә Ашыг Мирзәдир.

Онун ше'рләри јалныз Совет һакимијјәти илләриндә топланыб чап едилмишдир. Ашыг Мирзәнин ше'рләрини топламагла Һ. Әлизадә мәшғул олмушдур. Онун чап етдирдији «Ашыглар» китабында илк дәфә Ашыг Мирзәнин ше'рләри дә верилмишдир. Сонралар «Ашығын сәси» китабында онун ше'рләринин бир гисми нәшр едилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә дә, мүһарибәдән сонра чыхан ашыг китабларына да Мирзәнын ше'рләри дахил едилмишдир. Нәһајәт, ашығын ше'рләриндән ибарәт китабча да бурахылмышдыр (10).

Ашыг Мирзә 1888-чи илдә Товуз рајонунун Чиловдарлы кәндиндә јохсул кәндли аиләсиндә анадан олмушдур. Онун атасы бәнна иди. Мирзә әввәлчә атасы илә бирликдә ишләмиш, сонра әкинчилик вә овчулугла мәшғул олмушдур. Онда кичик јашларындан ашыглыг сәнәтинә һәвәс вар иди. Буна көрә дә о, бир мүддәт мәшһур сәнәткар ашыг Һүсејн Бозалганлынын јанында шакирд олмушдур. Аз бир заман ичәрисиндә Азәрбајчан халгынын әсрләр боју јаратдығы нағыллары, дастанлары, бајатылары көркәмли ашыгларымызын ше'рләрини Ашыг Һүсејндән өјрәнмишдир. Ашыг Мирзәнин мәлаһәтли сәси, динләјичиләри валеһ едән ширин данышығы вар иди. О, 70-дән артыг ашыг һавасыны көзәл чалар вә мәлаһәтли сәси илә динләјичиләри һејран едәрди.

1930-чу илләрдә ашыг јарадычылығына бахышлар кечирилир, гурултајлар чағырылыр, ашыглар јазычылар иттифагы сыраларына гәбул едилирләр.

1926-чы илдә Газах гәзасы ашыгларынын јарадычылығына бахыш заманы ашыг Мирзә биринчилик газаныр. 1928-чи илдә ашыгларын I гурултајында фәал иштирак едән Мирзә икинчи

мукафата лајиг көрүлүр. О, 1934-чү илдә Загафгазија вә 1935-чи илдә Бакы инчәсәнәт олимпиадасында иштирак етмишдир.

1938-чи илдә Москвада кечирилән Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти онкүнлүјү заманы Ашыг Мирзә пајтахт зәһмәткешләринин гаршысында бөјүк сәнәткарлыгла чыхыш едир. Ашыг Мирзә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагы үзвлүјүнә гәбул едилир.

Ашыг Мирзә 1930-чу илдән зәһмәткешләр арасында, әмәк чәбһәсиндә чалышмышдыр. Өз ше'рләрилә зәһмәткешләри јени әмәк гәһрәманлығына руһландырмышдыр. О, бөјүк харигәләр јарадан комсомолчулара, шимал гүтбүнү фәтһ едән папанинчиләрә, сосиализм гуручулуғунун әфсанәви әмәк гәһрәманларына, стахановчулара, Вәтәнимизин кешијини чәкән чәсур сәрһәдчиләрә, халгымызын динч вә јарадычы әмәјини харичи ишғалчылардан горујан әскәрләрә ше'рләр гошмушдур.

Ашыг Мирзә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ән мәһсулдар вә кәркин ишләјән ашыгларымыздан олмушдур. О, мүһарибәнин илк күнләриндә «Чәбһәјә доғру», «Гызыл әскәр», «Бала», «Билмәз», «Парчаланмаз» вә с. ше'рләри илә чыхыш етмишдир.

Дүшмән сохулмагла вәтәнимизә,
Вәтән парчаланмаз, ел парчаланмаз,
Булудлар нә гәдәр сарса да көју,
Күнәш парчаланмаз, ил парчаланмаз!

Ашыг көстәрир ки, халгымызын күчү түкәнмәз, достлуг вә јекдиллији сарсылмаздыр. Дүшмән үзәриндә сон гәләбә үчүн бир бајраг алтында бирләшмәк лазымдыр.

Елләр әлбир олуб галхыб ајаға,
Јыртычы дүшмәнә зәрбә вурмаға,
Бирликдә анд ичәк гызыл бајраға
Бирлик парчаланмаз, дил парчаланмаз!

«Ананын оғлуна нәсиһәти» адлы ше'риндә о, ананын дилилә чәбһәјә јола дүшән оғлуна нәсиһәт верир, садә вә мараглы бир дилләә кәнчләрдә гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик, дүшмәнә кәскин нифрәт һиссләри тәрбијә едир:

Комсомолсан, адын чыхыб,
Јајылыб һәр јана, оғул,
Мәрд ана доғубдур сәни,
Сән дә ол мәрданә, оғул!
Гәһрәманлыг ады сәндә
Олсун бир нишана, оғул!

Ашыг Мирзә бир нечә дәфә чәбһәјә кетмиш дөјүшчүләр арасында өз мәлаһәтли сәсилә халгымызын гәһрәманлыг кечмишинә даир көзәл гошмалар охумушдур. О, чәбһәдән кәләндән сонра јазырды: «Әлимдә телли саз, дилимдә нәғмәләр мәрд икидләрин көрүшүнә кетмишдим. Гәлби Вәтән ешгилә алышыб јанан, көз-

ләриндә шимшәк парлајан, «интигам», «интигам»—дејә нә'рәси асимана учалан, һүчум чәкән, дүшмәнә ган уддуран гәһрәманларымызы көрдүм».

Ашыг Волга—Дон саһилләрини кәзмиш, Брјанск мешәләриндә дөјүшчүләр арасында олмуш, совет адамларынын әфсанәви гәһрәманлыглары һаггында маһнылар јаратмышдыр. О, фашист ишғалчылары үчүн мәзарыстана чеврилән Сталинграда тамаша етмиш, бу көрүшдән тә'сирләнәрәк ашыг гәһрәман шәһәрин дили илә сөјләдији гошмасыны узагкөрәнликлә беләтамамламышдыр:

Гызыл орду гисасымы алачаг,
Бүтүн дүнја көрүшүмә кәләчәк,
Шөһрәтим тарихдә мин ил галачаг,
Һамыја бу сөзүм әјанды мәним.

Брјанск чәбһәсиндә оларкән Ашыг Мирзә дүшмән говулдугдан сонра бош галмыш кәндләрдән сөһбәт ачыр: евләр дағылмыш, әһалиси гачмыш, шәһәрләр бошалмышдыр. Чај кәнарында палтар јујан гоча бир гары фашистләрин јыртычылығындан дад чәкир. Елә бу күнләрдә фашистләрин кәнддә 170 адамы дар ағачындан асдығыны нағыл едир. «Гарынын сөзләрини ешидиб түкләрим биз-биз олду. Бурада дедим:

Хејли кәздим Русијанын елиндә,
Бағларында бар ағачы көрмүшәм.
Бахдыгча инсанлар зөвг алыр ондан,
Алма, һејва, нар ағачы көрмүшәм.

О, әчлаф, о гулдур, һәрамы, јағы,
Чалыб, талајыбдыр нечә ојмағы,
Һараја ки, дәјиб мурдар ајағы,
О јерләрдә дар ағачы көрмүшәм».

Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәләбә илә баша чатдыгдан сонра совет халгы динч гуручулуг ишләринә башлајыр. Мүһарибәнин вурдуғу јаралары тезликлә сағалтмаг, бөјүк бәрпа ишиндә јени-јени мүвәффәгијјәтләр әлдә етмәк әсас вәзифә кими гаршыја гојулур.

Әмәјин тәрәннүмү, сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризә, јени мүһарибә гызышдырычыларынын ифшасы ашыг поезијасынын әсас мөвзуларындан олур. Белә бир заманда ашыг Мирзә гочалығына бахмајараг бөјүк һәвәслә «Сәрһәдчи гардашыма», «Сүлһүн дајағы», «Гол чәкәк», «Сән дә күл», «Ишыг дүшдү» вә с. ше'рләрини гошур.

Ашыг Мирзәнин јарадычылығында әсас јери сијаси-ичтимаи мәзмунлу ше'рләр тутур. Елә бил ашыг јашадығы дөврдә һеч бир мүһүм һадисәјә биканә галмамышдыр. Онун «Битдили бүсаты», «Оручлуг», «Моллалар», «Тәнбәл» вә башга ше'рләри буну ајдын сүбут етмәкдәдир. Ашығын лирик, әхлаги-тәрбијәви ше'рләри дә вардыр. «Сәнинлә», «Меһрибан» вә с. гошмалары буна мисал ола биләр:

Көрәндә титрәјир гәлбимин башы,
Јахшы јарын пис оланда јолдашы,
Мирзә дејәр, бирчә кәзәк јанашы,
Һәми јердә, һәм һавада сәнинлә.

Јахуд:

Бағбан бәсләјибдир бар бизим үчүн,
Һәми һејва, һәми нар бизим үчүн,
Һәр нә ки истәсән вар бизим үчүн,
Кәл Мирзәјнән долан бағы Меһрибан.

Ашыг Мирзәнин Гәдир, Нағы, Әкбәр вә бир сыра ашыгларын јетишдирилмәсиндә дә мүһүм хидмәти вардыр. О, јорулмаг билмәјән сәнәткар, көзәл инсан вә истеʼдадлы бир мүғәнни иди. Мирзәнин шеʼрләри Азәрбајчан совет ашыг поезијасынын ән көзәл нүмунәләриндәндир. Ашыг Мирзә 1954-чү илин ијун ајында вәфат етмишдир.

АШЫГ ӘСӘД

Јарадычылығы Совет һакимијјәти илләринә дүшән ашыглардан бири дә Ашыг Әсәддир. Онун шеʼрләри мүхтәлиф мәтбуат сәһифәләриндә, мүхтәлиф мәчмуә вә мүнтәхәбатларда дөнә-дөнә чап едилмишдир. Һ. Әлизадә онун шеʼрләриндән ибарәт китабча (1939) нәшр етдирмишдир.

Ашыг Әсәд 1874-чү илдә Басаркечәр рајонунун Бөјүк Гарагојунлу кәндиндә анадан олмушдур. Онун ушаглыг вә кәнчлик илләри бурада кечмишдир.

Ашыг Әсәдин атасы Әһмәд Товуз рајонунун Бозалганлы кәндиндән иди. Јерли бәјләрин зүлмүндән гачыб Гарагојунлуја кетмишди. 12 јашына чатанда Әсәдин атасы вәфат едир. Елә һәмин вахтлардан башлајараг о муздурлуг еләмәјә башлајыр. Беш илдән сонра муздурлуғу атыб чох һәвәс көстәрдији ашыглыг сәнәтини өјрәнмәк фикринә дүшүр. Бу мәгсәдлә о, Ашыг Әләскәрин јанында дөрд ил шәјирд олур. Ашыглыг сәнәтинин сирләрини бөјүк устаддан өјрәнән Ашыг Әсәд өзү мүстәгил ашыглыға башлајыр.

Ашыг Әсәд сонралар Товуз рајонуна көчмүш вә өмрүнүн сонуна гәдәр орада јашамышдыр. «Көзәл, мәлаһәтли сәсә, мисилсиз ифачылыг габилијјәтинә малик олдуғу, классик ашыгларын вә ашыг тәрзиндә јазан шаирләрин сајсыз-һесабсыз шеʼрләрини, ән көзәл дастанлары, хүсусилә «Короғлу» голларыны јахшы билдији үчүн халг ичәрисиндә шөһрәтләнмишдир» (15. 117).

Ашыг Әсәд 1928 вә 1938-чи илләрдә кечирилән Азәрбајчан ашыглары гурултајларынын иштиракчысы олмушдур. О, 1936-чы илдә Азәрбајчан мәдәнијјәт хадимләринин Москвада гәбулунда вә 1938-чи илдә Москвада Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти өнкүнлүкләриндә фәал иштирак етмиш, «Шәрәф ниша-

ны» ордени илә тәлтиф едилмишдир. Ашыг Әсәд Азәрбајҹан Јазычылар Иттифагынын үзвү олмушдур.

Көркәмли ашыг 1951-чи илдә вәфат етмишдир.

Ашыг Әсәд јарадычылыға еркән башламышдыр. Классик ашыг ше'ри формаларында лирик әсәрләр јаратмышдыр. Онун гошма, кәрајлы, дејишмә вә мүхәммәсләри лириканын јахшы нүмунәләри сајыла биләр. Бу ше'рләр халг дилинә, онун зәнкинликләринә јахшы бәләд олан рәван тәбли бир сәнәткарын кениш јарадычылыг репертуарына малик олдуғуну көстәрир.

Ашығын «Еләдин» рәдифли зәнчирли мүхәммәси јүксәк сәнәткарлыг нүмунәсидир. Бу формада ше'р демәк јүксәк сәнәткарлыг тәләб едир. Академик Һ. Араслынын јаздығы кими, бурада вәзнин тез-тез дәјишмәси, мүхәммәс бәндләринин зәнчирләнмәси ашыгдан хүсуси бачарыг тәләб едир. Классик вә мүасир ашыг ше'риндә бу форманын чох көзәл нүмунәләри вардыр.

Чан алан кетмә дајан,
Бил мәни чандан еләдин!
Тәбиәт бәзәк вуруб,
Шөвкәти шандан еләдин!
Киприкләрин ох кимидир,
Гашы камандан еләдин!
Охујурдум гумру кими,
Мәни лисандан еләдин.
Хошдур лисанын
Јохдур нөгсанын.
Көзәлдир чанын,
Хошдур дөвранын,
Олум меһманын,
Халындыр гоша,
Сәни јүз јаша,
Дөвран вур баша,
Белә сүзүб, салланышла,
Инсаны һејран еләдин!

Ингилабдан әввәл Ашыг Әсәдин ше'рләриндә зүлмдән, еһтијачдан, өзбашыналыгдан шикајәт дә мүәјјән јер тутурду.

Азәрбајчан халгынын әлдә еләдији бүтүн наилијјәтләр Ашыг Әсәдин јарадычылығында бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз бәдии әксини тапмышдыр. Ашыг «Бахын» рәдифли ше'риндә Азәрбајчан Совет Республикасыны бөјүк илһамла тәрәннүм едир.

Биз күнәшләр өлкәсијик,
Милјонларын кур сәсијик,
Гәһрәманлар дәстәсијик,
Бу көзәл дөврана бахын!

Азәрбајчан кәнди, онун јенидән гурулмасы, кәнддә кедән коллективләшмә, колхоз һәрәкаты, мәдәни јүксәлиш, маариф вә мәктәб, гадынларын мә'нәви интибаһы вә с. барәдә биз Ашыг Әсәдин јарадычылығында чох мараглы әсәрләрә раст кәлирик.

Ашыг Әсәд классик ашыг ше'ринин, хүсусилә лирик һиссләрин

ифадәси үчүн ишләнән формаларында јени дөврүн сијаси-ичтимаи, мәдәни һадисәләрини чох усталыгла ифадә етмишдир. Бу чәһәтдән онун «Дејишмә»ләри, «Јарыш» гошмасы диггәтәлајигдир.

О нәди һәвәснән дәрилләр дүздән?
О нәди сечилмир өрдәкдән, газдан?
О нәди, мүдам нә истәјир биздән?
Әвәз верир бизә алдан, данышаг?

Әсәд:

Памбыгдыр һәвәснән дәрилләр дүздән,
Гадынлар сечилмир өрдәкдән, газдан,
Фабрикамыз памбыг истәјир биздән,
Әвәзинә верир шалдан данышаг!

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә гочаман ашыг өз ше'рләри илә арха чәбһәдә халгымызы јени-јени әмәк наилијјәтләринә руһландырмыш, колхозларда, совхозларда, фабрик вә заводларда вердији мүсамирә вә концертләри илә күтләләрдә азғын фашист гулдурларына гаршы амансыз нифрәт ојатмышдыр.

Ашыг Әсәд ашыглар ансамблы дүзәлтмиш, мүһарибә дөврүндә вә сонракы илләрдә јүзә гәдәр концерт вермишдир. Көркәмли сәнәткар бир сыра истеʼдадлы кәнч ашыгларын јетишмәсинә хүсуси әмәк сәрф етмишдир. О өз сәнәти, тәчрүбәси, мүдриклији илә ел арасында шөһрәт тапмышдыр. Она көрә дә Әсәдә ел арасында «Дәдә» дејирдиләр.

Ашыг Әсәд дастан јаратмаг үчүн дә сә'ј көстәрмишдир. Ә. Ахундовун јаздығына көрә, Ашыг Әсәд Низами Кәнчәвинин 800 иллији мүнасибәтилә «Низами вә Афаг» адлы дастан да јаратмышдыр. Һәмин дастандан бир сыра ше'рләр ашығын сон китабына дахил едилмишдир.

Ашыг Әсәдин әдәби ирси Азәрбајчан совет ашыг поезијасы тарихиндә хүсуси бир мөвгејә маликдр.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. Ашыглар. Бирләшмиш нәшријјат, 1957, 1960.
2. Сазым, сөзүм, «Јазычы», 1978.
3. Ашығын сөзү. Тәртиб едәни Ә. Ахундов, Елм, 1970.
4. Халгын сәси. Тәртиб едәни П. Әфәндијев, Кәнчлик, 1968.
5. Хәјјат Мирзә. Топлајаны Р. Рүстәмзадә, Азәрнәшр, 1966.
6. Шаир Чобан Әфган. Топлајаны Н. Һәсәнзадә, 1955.
7. Ашыг Билал, 1963.
8. Ашыг Бәсти. Лалә, Топлајаны С. Пашајев, 1970.
9. Ашыг Һүсејн Бозалганлы. Топлајаны Ш. Рза, Кәнчлик, 1975. Ашыг Һүсејн Бозалганлы. Дастанлар, һекајәтләр. Јазычы, 1987.
10. Мирзә Бајрамов. Ше'рләр, Топлајаны М. Һәкимов, «Кәнчлик», 1966.
11. Ашыг Әсәд. Сечилмиш әсәрләри, Топлајанлары Б. Абдуллајев, Р. Хәлилов, Елм, 1979.

12. Әлимәрданлы Ашыг Нәҹәф. Топлајаны Р. Рүстәмзадә, «Кәнҹлик», 1980.
13. Ү. Һачыбәјов. Әсәрләри, II чилд, 1965.
14. Бүлбүл. Сечилмиш мәгалә вә мә'рузәләри, Бакы, 1968.
15. Һ. Араслы. Ашыг јарадычылығы, 1960.
16. М. Ибраһимов. Ашыг поезијасында реализм, 1966.
17. М. Һ. Тәһмасиб. Ашығын сөзү. «Азәрбајчан» журналы, 1970.
18. В. Вәлијев. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты, 1970.
19. Ә. Ахундов. Азәрбајчан совет ашыг јарадычылығына даир, «Тәдгигләр». II китаб, Бакы, 1966.
20. Г. Намазов. Ингилабдан сонра ашыг јарадычылығына мүнасибәт. «Тәдгигләр», III китаб, Бакы, 1968.
21. Ҝ. Һәсәнов. Ҝүнәшли өмрүн нәғмәләри, Бакы, 1976.
22. П. Әфәндијев. «Азәрбајчан халг јарадычылығында Ленин, Азәрнәшр, 1965.
23. П. Әфәндијев. Октјабр вә Азәрбајчан фолклору. «Азәрбајчан» журналы, 1977, № 11.

БӨЈҮК ВӘТӘН МҮҺАРИБӘСИ ИЛЛӘРИНДӘ ШИФАҺИ ХАЛГ ӘДӘБИЈЈАТЫ

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин башланмасы илә әлагәдар Азәрбајчан шифаһи халг јарадычылығы јени бир мәзмун кәсб едир. Бу дөврдә халг әдәбијјатынын, демәк олар ки, бүтүн жанрларында бәдии нүмунәләр јараныр. Һәмин нүмунәләрдә вәтән мөвзусу илк плана чәкилир. Халгын кечмишдә вәтәнә мәһәббәт, дүшмәнә нифрәтини ифадә едән классик халг јарадычылығы нүмунәләри ағызларда долашыр:

Әзизим, дара чәкәр,
Халларын дара чәкәр.
Елин күчү бир олса,
Дүшмәни дара чәкәр.

Мән ашигәм, бу даша,
Бу гајаја бу даша.
Елә вур ки, дүшмәни,
Ҝәлләсиндән буд аша (3, 25—26)

Бу дөврдә интизар, һәсрәт, көзләмә, вәфа, сәдагәт мөвзусунда да маһны вә бајатылар јаранмаға башлајыр:

Кәми кәлир аралы,
Ичи долу јаралы.
Кәмидә бир јар севдим,
Сол голундан јаралы.

Суда ојнар балыглар,
Дәрјада дәрјалыглар.
Мән ајрылыг билмәздим,
Нәдир бу ајрылыглар?!

«Өлкәмизин сәдагәтли оғуллары дүшмән үзәриндә кәләчәк гәләбә наминә дөјүшә кедирләр. Бөјүк дөјүшләрин барыт гохусу илә јоғрулмуш нәғмәләр, ше'рләр, бајатылар (частушкалар) вә ләтифәләри совет дөјүшчүләрини силаһландырыр, руһландырыр, дөјүшә галдырыр, дүшмәни әзмәкдә, чәтинлији арадан галдырмаг ишиндә онлара көмәк көстәрир»[1].

Ҹәбһә гәзетләриндә, тәблиғатчы блокнотларында Ҝороглунун, Гачаг Нәбинин илһамлы нәғмәләри дәрҹ едилир, әлдән әлә кә-

[1] «Коммунист» гәзети 27 мај, 1990.

зирди. Өн вә арха чәбһәдә халгымызын әмәк вә дөјүш фәалиј-јәтинә гүввәт верән аталар сөзләриндән ашағыдакылары көстәрә биләрик: «Ел тиканн һеч кәс јыха билмәз», «Аста вур, раста вур», «Беш күн јараг, бир күн кәрәк», «Гачырылан фүрсәт әлә дүшмәз», «Гана—ган», «Ганлыны ган тутар», «Гисас гијамәтә галмаз», «Бостана дадапан ешшәјин гујруғу, гулағы олмаз», «Газан гарасы кедәр, намус гарасы кетмәз», «Ган елә, ганун илә», «Горхаг күндә јүз јол өләр, икид күндә бир јол» вә с. Мүһарибә илләриндә халг арасында мүхтәлиф формалы фолклор нүмунәләри јараныб, јајылмышдыр: бајаты, маһны, рәвајәт, ләтифә, бәдјә вә с. бу нүмунәләрдә совет әскәрләринин фашистләрә гаршы амансыз мүбаризәси, гәһрәманлыг вә рәшадәти тәрәннүм едилир.

Азғын фашистләри, Һитлери кәскин, өлдүрүчү сатира атәшинә тутан бәдјәләр хүсусилә кениш јајылмышдыр[1]. О заман фашист, фрис, Һитлер һаггында әнʼәнәви халг ифадәләриндән истифадә јолу илә мүхтәлиф шифаһи әдәбијјат нүмунәләри јараныб ифа едилирди:

Һитлер бәјин машынлары
Итирибди гошунлары,
Бу күн Һитлер өлүбдү,
Баш кәләмә дөнүбдү (5. 103).

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ән чох јајылмыш жанрлардан бири дә нәғмәләрдир. Бәстәкарларымыз вәтән мүһарибәси мөвзусунда, халгын вәтәнпәрвәрлик һиссләрини артыран, дөјүшләрә руһландыран нәғмәләр јарадырлар. Бу чәһәтдән Ү. Һачыбәјовун, С. Рүстәмовун, С. Һачыбәјовун нәғмәләрини көстәрмәк олар. Ү. Һачыбәјовун «Шәфгәт бачысы» (сөзләри С. Вурғунундур)нәғмәси ашыг үслубунда јазылмышдыр. Бу нәғмә һәм архада, һәм дә чәбһәдә халгын дилиндә әзбәр олмушдур. Јахуд «Јахшы јол» (сөзләри С. Рүстәминдир), «Вәтән ордусу», «Дөјүшчүләр маршы» (сөзләри С. Вурғунундур), «Ананын оғлуна нәсиһәти» (сөзләри Ашыг Мирзә Бајрамовундур) нәғмәләри шөһрәт газанмышды.

Ү. Һачыбәјовун халг чалғы аләтләри үчүн тәртиб едилмиш «Чәнки» адлы әсәри дә хүсусилә гејд едилмәлидир.

Бәстәкар Сүлејман Әләскәровун «Көзлә мәни» (сөзләри Ш. Әлијевиндир), «Көзләјирәм» (сөзләри З. Чаббарзадәниндир) әсәрләри, танк гошунлары кенерал мајору Һәзи Асланова һәср едилмиш «Симфоник поемасы» мүһарибә мөвзусунда јазылмыш көзәл сәнәт нүмунәләридир. «Симфоник поема»да әфсанәви гәһрәман Һәзи Аслановун бөјүк рәшадәти, сәркәрдәлик мәһарәти мусиги дилилә сәнәткарлыгла тәсвир едилмишдир.

---

[1] К. Кубад. Фольклор Азербайджана в дни Отечественной войны, «Бакинский рабочий», 1944, № 48.

С. Рүстәмовун «Чәбһәјә», «Ирәли» (сөзләри Мәммәд Раһиминдир) маһнылары, марш формасында оркестрлә хорун ифасы үчүн ашыг јарадычылығы үслубунда јазылмыш дикәр әсәри дә мүһүм әһәмијјәтә малик иди. С. Һачыбәјов сијаси рәһбәр Камал Гасымова һәср етдији маһнысыны (сөзләри Ашыг Әсәд Рзајевиндир) ашыг һавалары үслубунда ишләмишдир.

О заман гызыл әскәр кими дөјүшләрдә иштирак едән Әшрәф Аббасовун, кәнч бәстәкар Фикрәт Әмировун, Исмајыл Абдуллајевин дөјүш мејданларында јаратдыглары бир сыра маһнылар һәм чәбһәдә, һәм дә архада кениш јајылмышды. Бу илләрдә мүсамирә, радио верилишләринин репертуарында үмумијјәтлә халг мусигиси вә нәғмәләринин сајы артмышды. Маһны вә рәгс ансамбллары, ашыглар коллективләри, өзфәалијјәт хорлары чәбһәјә кедир, јахуд архада, халг арасында халг јарадычылыг нүмунәләрини тәблиғ вә тәшвиг едирдиләр. Ашыглар чәбһәни, һәрби хәстәханалары кәзәрәк охудуглары халг маһнылары вә өз нәғмәләри илә дөјүшчүләрдә вәтәнә мәһәббәт һиссини даһа да артырыр, онлары дөјүшә руһландырырдылар.

Азәрбајчан халгынын көзәл бир ән'әнәси вардыр. Та кечмишләрдән башлајараг сөзлә силаһ, сәнәтлә гәһрәманлыг ишғалчылара гаршы мүбаризә мејданларында бирләшмиш дөјүшчүләрә түкәнмәз гүввәт вермишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә дә сөз, мусиги, маһны дөјүшчүләримизи руһландырмыш, онларда мәрдлик, горхмазлыг һиссләрини даһа да артырмышдыр.

Бир чох Азәрбајчан дөјүшчүләри чәбһәјә өз сазлары илә кетмишләр. Ашыг Гара Мәммәдов өз сазы илә Гафгаздан Југославијаја гәдәр дөјүш јолу кечмишдир. Јахуд, чәбһәдән кәлән бир мәктубда дејилирди: «Фашист ишғалчылары Шимали Гафгаздан говулуб чыхарылыр, шәһәрләр, кәндләр бир-биринин архасынча азад едилир. Автоматчылар ротасынын гызынмаг үчүн әјләндији бир евә киририк. Кими ајағыны гурудур, кими долағыны бағлајыр, кими исә папирос бүкүр. Назик, учабој бир дөјүшчү ичәри кирәркән евдәкиләрдән бириси ону күлә-күлә гаршылајыр:

— Ај газахлы баласы, кәл бир руһумузу гашовла!

— Әјә, ај гывласыз ушағы, гојсаныз бир бармагларымын дону ачылсын.

— Јахшы дејинмә, кәл кеч очағын башына.

...Мөһсүм Хәлилов очағын башына кечиб әлләрини гыздырыр, сонра сазыны дөшүнә басыб кичик отағын ичәрисиндә о јан-бујана кәзә-кәзә охујур:

Фашистә бах, фашистә бах,
Вар јохуну атыб гачыр.
Дөнүб далына бахмајыр,
Ар-намусун сатыб гачыр.

Мөвсүмәм, мәрди-мәрдана,
Инди ган алырам гана,

Фрис кирмәјир мејдана,
Колдан-косдан јатыб гачыр»[1].

Мәлаһәтли сәси илә бүлбүлләри мат гојан, мәчлисләр зијнәти Чилли Ашыг Мүсејиб Нәсибов да бу заман Гызыл Орду сыраларында дүшмәнә гаршы вурушурду. О, гарлы-човғунлу бир күндә сәнкәрдә бәдаһәтән ашағыдакы ше'ри гошмушдур:

Чалыб-чағырдығым о күнләр һаны,
Кәлиб јада дүшдү сазым сәнкәрдә,
Инди һөкм едәјир гышын бораны,
Сабаһ ачылачаг јазым сәнкәрдә.

Вәтән, сәни һеј јадыма саларам,
Торпағыны јад еллардән аларам.
Јүз фритси леш-леш үстә галарам,
Јаман боздур мәним үзүм сәнкәрдә.

Мүсејибәм, сөз дејирәм синәдән:
Нечә ки, о сағдыр, кечмәз күнүм шән,
Кәрәк әлимдәки бу сүнкүјлә мән
Һитлерин гәбрини газым сәнкәрдә.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Азәрбајчан халгынын мәрд оғуллары әфсанәви гәһрәманлыглар көстәрдиләр. Фашист ишғалчыларына гаршы дөјүшләриндә өзләрини һәгигәтән дә Чаванширләрин, Бабәкләрин, Короғлуларын, Сәттарханларын өвладлары кими көстәрән гәһрәманларын, Һәзи Асланову, Камал Гасымовун, Исрафил Мәммәдовун, Гафур Мәммәдовун, Меһди Һүсејнзадәнин, Кәрај Әсәдовун, Һүсејнбала Әлијевин адлары фәхрлә чәкилмәјә башлады. Ашыгларымыз бу гәһрәманларын шәрәфинә көзәл маһнылар һәср етмишләр.

Вәтәнпәрвәрлик шифаһи халг јарадычылығынын әсас вә апарычы мөвзуларындан бири иди. Азәрбајчан ашыглары өз ше'рләриндә вәтәнин көзәлликләрини, онун тәбии сәрвәтләрини вәсф едир, тә'рифләјир, бунунла да дүшмәнә гаршы сонсуз нифрәт вә вәтәнә мәһәббәт һиссләрини тәблиғ вә тәрәннүм едирдиләр. Ашыг Мирзәнин «Бакы», Ашыг Әсәдин «Вәтән бизимдир», Ашыг Тејмурун «Бизимдир» ше'рләрини буна мисал көстәрмәк олар.

«Бакы» рәдифли ше'риндә Ашыг Мирзә нефт буругларыны, өлкәјә нур сачан гара гызылы вәсф едир, Бакынын гәһрәман кечмишинә бир нәзәр салыр:

Һејранам нефт булағына,
Нур сачан ағ чырағына
О көзәлләр ојлағына
Мән дә гонаг кәлдим, Бакым.

---

[1] А. Заманов. Казбек Зәфәр нәғмәси охујур, «Әдәбијјат гәзети», 1943. № 23.

Гочаман, тәчрүбәли ел сәнәткарларына көрә горхуја дүшмәмәк, сыралары мөһкәм бирләшдирмәк дүшмән үзәриндә гәләбәнин рәһнидир.

Бу чәһәтдән ашыг Мирзәнин «Парчаланмаз» рәдифли гошмасы диггәти чәлб едир. Бу ше'р мүһарибәнин илк күнләриндә гошулмушдур. Ашыг Бөјүк вәтәнимизин гүдрәтини, вәтәнин түкәнмәз мадди вә мәдәни сәрвәтләрини, халгларын бирлији вә достлуғуну тәрәннүм едир. Мирзәјә көрә хаин дүшмәнин гәфләтән һүчуму фашистләрин дүшүндүјү кими олмајачаг.

Маһнынын сонунда халгымызын күчүндән, сарсылмаз бирлијиндән, дүшмән үзәриндә гәләбәсиндән данышылыр.

Ашыг Мирзәнин **«Шанлы вәтән», «Дүшмәрик»**, «Билмәз» адлы гошмаларында да халгымызын дәмир ирадәсиндән, мөһкәм бирлијиндән, гәләбәјә олан јүксәк инамындан данышылыр.

Азәрбајчан ашыгларынын бир гисми силаһ көтүрүб чәбһәнин өн атәш хәттиндә вурушмушлар. Бунлардан ашыг Гара Мәммәдов, Ашыг Нәчәф, Ашыг Ислам Јусифов, Ашыг Һумај, Ашыг Ибраһим вә башгаларыны көстәрә биләрик. Мүһарибәнин илк күнләриндә Ашыг Ислам «Бу күн» адлы ше'риндә бүтүн халгын мүһарибәјә сәфәрбәр олмасыны белә ифадә етмишдир:

Јашасын ордумуз, дурур әр кими,
Вәтән кешијиндә шир-нәр кими,
Исламам, сазымла бир әскәр кими
Халгымын јолунда һазырам бу күн[1].

Ашыг Ислам өзү дөјүшә кетмәклә бәрабәр, «Достлар» адлы ше'риндә халгын оғулларыны да әлинә силаһ көтүрәрәк гулдурлары доғма јурддан говуб чыхармаға чағырырды:

Горумаг үчүн азадлығы, вәтәни
Нәр икид тәк кедәк чәбһәјә, достлар!
Һүчум едәк јердән, көјдән, дәрјадан,
Дүшмән күлүн совураг көјә, достлар, (1. 19).

Ашыг Гара һәлә Гафгаз уғрундакы дөјүшләрдә шүчаәт көстәрмиш, мәчлисләри өз мәлаһәтли сәси илә чуша кәтирирди. О, Кәдәбәј рајонунун Арыхдам кәндиндәндир. Фашистләрин өлкәмиз үзәринә гулдурчасына басгыныны ешидән Гара Мәммәдов мүһарибәнин илк күнләриндә орду сыраларына кетмиш вә дүшмәнә гаршы өн чәбһәдә вурушмушдур. Ашыг мүһарибәнин илк күнләриндә гошдуғу маһныларын бирисиндә дејирди:

Гарајам сөзүмү ешитсин мәрдләр,
Азадлыг јолунда дөнмәз икидләр,
Топчу гардаш, вур ки, бизимдир зәфәр,
Вур, дағылсын ханиманы Һитлерин!

---

[1] «Ашыглар», Бакы, 1957, сәһ. 190.

Ашыг Гара дөјүшдән сонра истираһәт заманы әскәрләри башына јығараг көзәл лирик гошмалар, мүбариз маһнылар охујур, онлары јени-јени гәләбәләрә руһландырыр, гәлбләрини охшајырды. Ашыг Гара Короғлунун, Гачаг Нәбинин мүбариз гошмаларыны тез-тез дөјүшчүләрин хаһиши илә ифа едирди. Бунунла бәрабәр, өзү дә јени-јени маһнылар јарадырды. Онун гошмаларында вәтәнин, Азәрбајчанын көзәл бағлары, дүзәнләри тәрәннүм олунурду.

Ашыг Гара гәһрәман бир дөјүшчү иди, фашистләрә гаршы дөјүшләрдә гәһрәманлыг көстәрдијинә көрә 3 дәфә орден вә медалла тәлтиф едилмишдир. Шимали Гафгазын азад едилмәсиндә, Кеоркијевск шәһәринин алынмасында һүнәрлә дөјүшмүшдүр. Бу заман о, ашағыдакы гошманы демишдир:

Сәркәрдәдән дөјүш әмри аланда,
Гәһрәманлар јүрүш маршы чаланда,
Он шәһәри бир һәмләдә аланда,
Дедиләр гәләбә бизимдир, бизим[1].

Ашыг Гара Мәммәдов Гафгаз дағлары әтәкләриндә башладығы дөјүш јолуну давам етдирмиш, Кубанын, Украјнанын азад едилмәсиндә фәал иштирак етмиш, Днестр саһилләринә гәдәр шәрәфли бир дөјүш јолу кечмишдир. Ашыг Гара Дунај саһилләриндән севкилисинә јаздығы мәктубунда дејирди:

Башына дөндүјүм, гурбан олдуғум,
Јазырам намәни ал, сәнә гурбан!
Јахшы сахла, сәндә галсын јадикар,
Соналар сејр едән көл сәнә гурбан!

Гара инди дөјүш һәвәсиндәдир,
Медаллар јан-јана синәсиндәдир,
Көзләри вәтәнин сонасындадыр.
Күчүмүз дағ јыхар, бил, сәнә гурбан!

Ашыг Гаранын дөјүш јолларында јаздығы бә'зи гошмалары сәнәткарлыг чәһәтдән зәиф олса да, ашыг-дөјүшчүнүн гәлб чырпынтылары кими мараглы вә сәмимидир. Кәшфијјат заманы ашығын сазынын вә ше'р дәфтәринин дүшмән әлинә кечмәси она өмүрлүк дәрд олмушдур.

Вәтән мүһарибәси иштиракчыларындан Ашыг Нәчәфин јарадычылығы да мараг доғурур. Ашыг Нәчәф мүһарибәнин илк күнләриндән дөјүшләрдә иштирак етмиш вә ағыр јараланмышдыр. Онун чәбһәдә икән јаздығы «Дурналар», «Оғлума чаваб» вә с. гошмалары чап олунмушдур. («Әдәбијјат гәзети», 1945, № 8).

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә чәбһәдә дөјүшән гәһрәманлар һаггында дастанлар да јаранмышдыр. Бу чәһәтдән сијаси рәһбәр Камал Гасымов һаггында «Камалын дастаны» адлы

[1] Мәммәд Аранлы. Ашыг-дөјүшчү, «Әдәбијјат гәзети», 1945, № 6.

гәһрәманлыг дастаны хүсусилә мараг доғурур (4, 196). Дастан мүһарибәнин илк ајларында јаранмышдыр. Ашыг Мирзә дастаны Камал Гасымовун чәбһәјә јола дүшдүјү дөврдән башлајыр. Гәһрәман, вәтәнпәрвәр совет адамы чәбһәјә кедәркән арвады вә ушаглары илә видалашараг дејир:

Мән кедирәм вурушлара,
Дүшмәнләри чәким дара
Күрәјимдән алсам јара,
Севким сәнә гәним олсун.

Гәләбә бизим олачаг,
Дүшмән јурду дағылачаг,
Гој дүшмәнә чатан анчаг
Мәним дәрдим, гәмим олсун.

Ашыг Мирзә Камал Гасымовун чәбһәдәки икидлијини бәдии бир шәкилдә тәсвир едир. Дастанда Камалын көрпүнү партладаркән дөјүшчүләри мүбаризәјә сәсләјән гошмалары фашизмә дәрин нифрәт бәсләјән гәһрәманын дахили аләмини экс етдирир.

Дастан Камалын сурәти һаггында охучуда чох ајдын тәсәввүр јарадыр. Камал икид Азәрбајчан баласыдыр. О, Чаваншир вә Бабәкин, Короғлу вә Нәбинин варисидир. Вәтән, ана торпаг, азадлыг уғрунда мүбаризә Камалын ағыр күнләрдә кечирдији өмрүнүн мә'насыдыр. Камал горхмаз, икид бир кәнчдир. О, һеч бир тәһлүкәдән чәкинмир. Фашист гәсбкарларынын кечә билмәмәси үчүн бөјүк стратежи әһәмијјәти олан көрпүнү партлатмаг лазым кәлир. Буну Камал өһдәсинә көтүрүр вә мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирир. Кери, өз һиссәсинә дөнүр, достлары илә көрүшүр вә өз дахили севинч вә һәјәчанларыны ифадә едән маһнылар охујур:

Бу мисалы дејиб улу бабалар,
Тәрлан ојлағына сар кәлә билмәз,
Ахмаг фашист јерисә дә сел кими
Дүнја олар она дар, кәлә билмәз.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләринин шифаһи халг јарадычылығыны јалныз гәһрәманлыг һадисәләринин бәдии тәсвири сајмаг доғру олмазды. Мүһарибә заманы чәбһәдә халг әдәбијјатымыз мүбариз бир силаһ иди, чох вахт гәһрәманларын икидлијини мүшајиәт етмишдир. Маһны, бајаты, гәһрәманлыг нағыллары, ашыг гошмалары, әфсанә вә ләтифәләр әскәр вә забитләрин үрәјиндә дүшмәнә кәскин нифрәт вә кин, вәтәнә сонсуз мәһәббәт һисси ојатмышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә шифаһи халг јарадычылығында партизанларын, кәшфијјатчы: дөјүшчү, командир вә б. өлмәз сурәтләри јарадылмышдыр. Вәтән, халг уғрунда чандан кечмәк, башга халглара һөрмәт вә мәһәббәт, јолдашлыг көмәји, мәрдлик, садиглик, азадлыға мејл, дүшмәнә-сатгынлара гаршы амансызлыг вә с. кејфијјәтләр, фашист ишғалчыларынын јарамаз, ијрәнч хасијјәтләри вәһшиликләри халг јарадычылығында бәдии шәкилдә өз эксини тапмышдыр.

Фашист Алманијасы үзәриндә гәләбә һәмишә ән әзиз бајрам кими гејд едилмишдир. Бу бајрам күнләриндә ашыгларымыз ел

шәнликләриндә шәстлә дөјүшкән руһлу маһнылар охумуш, дүшмәнә халгын нифрәтини ифадә етмишдир.

Хынды Мәммәд:

Хынды Мәммәд һеч әмәји итирмәз,
Кәдә-күдә дөјүшә таб кәтирмәз.
Мүхәннәтин бағчасы бар јетирмәз.
Тармар олду тахты-тачы Һитлерин.

Ашыг Һүсејн Сарачлы:

Һүсејн дејәр чох дастанлар јазмышыг,
Јағыларын алајыны позмушуг,
Фашистләрин мәзарыны газмышыг
Ахыр олду һалы ачы Һитлерин.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә јазылы әдәбијјатымыз кими, шифаһи халг јарадычылығымыз да идеја силаһы олмагла халгын мүбаризәсинә көмәк етмиш, күтләләри сәфәрбәр олмаға руһландырмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. Ашыглар Бөјүк Вәтән мүһарибәси һаггында, Бакы, 1942.
2. Бөјүк Вәтән мүһарибәси һаггында ашыг ше'рләри. Бакы, 1942.
3. Вәтән һаггында халг ше'рләри. Бакы, 1941.
4. Азәрбајҹан дастанлары, 5 ҹилддә, V ҹилд, «Елм» нәшријјаты, 1972.
5. Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, I китаб, Бакы, 1969.
6. Һ. Араслы. Ашыг јарадычылығы, Бакы, 1960.
7. М. Ибраһимов. Ашыг поезијасында реализм, Бакы, 1966.
8. П. Әфәндијев. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ашыг јарадычылығы. В. И. Ленин адына АПИ-нин әсәрләри, VII ҹилд, 1959.

БӨЈҮК ВӘТӘН МҮҺАРИБӘСИНДӘН СОНРАКЫ ДӨВРДӘ ШИФАҺИ ХАЛГ ӘДӘБИЈЈАТЫ

Бөјүк Вәтән мүһарибәси совет халгынын гәләбәси илә баша чатды. Мүһарибә илләриндә инҹәсәнәтимиз сынагдан бөјүк мүвәффәгијјәтлә чыхды.

Инҹәсәнәтин, о ҹүмләдән фолклорун гаршысында јени, ҹидди вә мәс'ул вәзифәләр дурурду. Инҹәсәнәт, фолклор мүһарибәнин јараларыны сағалдан, сәнајени, кәнд тәсәррүфатыны бәрпаја киришән халгын ән јахын көмәкчиси олду. Она көрә дә һөкумәтимиз инҹәсәнәт, әдәбијјат вә фолклорун инкишафы үчүн бөјүк гајғы көстәрди. Халгымызын динҹ әмәји, зәһмәти, достлуг, бејнәлмиләлчилик, сүлһ уғрунда, бејнәлхалг иртиҹаја гаршы мүбаризә вә с. кими мөвзулар илк плана чәкилди.

Һәлә мүһарибәнин оду-алову сөнмәмиш империалистләр халглары даһа дәһшәтли фәлакәтләрә салмаг истәјирдиләр. Совет халгына, сосиалист өлкәләринә исә мүһарибәнин дағынтыла-

рыны арадан галдырмаг, сәнаје вә кәнд тәсәррүфатыны даһа да инкишаф етдирмәк үчүн сүлһ, әмин-аманлыг лазым иди. Она көрә дә бу илләрдә ики әсас мөвзу: әмәк, сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризә фолклорун әсас мөвзулары олду.

Халгымыз бир тәрәфдән бәрпа ишләри апарыр, дикәр тәрәфдән исә кәләчәјин нәһәнк тикинтиләринә башлајыр. Бу јүксәк әмәк пафосу үмумијјәтлә инчәсәнәтимиздә олдуғу кими, фолклорун да әсас мөвзуларындан биринә чеврилир. Инди ашыгларын сәси сәһралара чан верән каналлардан, аләми чырагбан едән су-електрик стансијаларындан кәлир. Ашыг Мирзә Волга—Дон каналына ики мүхәммәс һәср етмишдир. Бунлардан бириндә охујуруг:

Сәһралара, дүзәнләрә һәјат кәлир, баһар кәлир,
Инди бахын Қаховкаја, уста кәлир, ме'мар кәлир,
Дајанмадан бензин кәлир, машын кәлир, гатар кәлир,
Бакы, Дашкәнд, Москвадан бу јерләрә нә вар кәлир,
Гәлбим һәлә гочалмамыш, Мирзәјәм, һәр ан дејирәм.

Инсанлара шан-шөһрәт, еләә бәрәкәт, фираванлыг, мөһкәм сүлһ вә әмин-аманлыг кәтирән әмәк маһныларда, бајатыларда, дастанларда вәсф олунур:

Мән ашыг елләр бизә,
Бар верир чөлләр бизә
Тәслим олур Кур чајлар
Нур верир селләр бизә,

Гәм-гүссәдән јохду из,
Јарадырыг бурда биз,
Бир шәһәрә бәнзәјир
Техникаалы кәндимиз.

Бу дөврдә инсан әмәји сусуз сәһралары лаләзара чевирир, хам торпагларда гызыл зәмиләр бечәрир, Кур чајларын мәчраларыны дәјишир:

Әзизим елләр күлдү,
Гәмли көнүлләр күлдү,
Бизим көзәл дөвранда
Сәһралар, чөлләр күлдү.

Памбыг елләр бәзәди
Муған, милләр бәзәди,
Қолхозун тарласында
Ачды күлләр бәзәди.

Халг әдәбијјатында сүлһ вә демократија мөвзусу.

Кениш халг күтләләри һәмишә динч, јарадычы әмәјә мејл едир, мүһарибәләрә нифрәт бәсләјир. Она көрә дә о, бүтүн варлығы боју сүлһ, демократија, әмин-аманлыг уғрунда мүбаризә апармышдыр. Бу мөвзу ејни заманда совет инчәсәнәтинин, о чүмләдән фолклорун да әсас мөвзуларындан бири олмушдур. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында да өз нөвбәсиндә мүһарибәдән сонра бу мөвзуда мүһүм әсәрләр мејдана кәлмишдир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризә даһа да кенишләнир. Үмумдүнја сүлһ шурасы, һәр бир мүттәфиг республикада, халг демократијасы өлкәләриндә сүлһ шуралары јаранды. Сүлһ уғрунда, јени мүһарибә гы-

зышдырычыларына гаршы мүбаризә дүнја миг'јасында күтләви шәкил алды. Биз буну һәмин мөвзуја һәср едилән шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндә дә ајдын көрүрүк.

Ашыг, долаг алтына
Сары долаг алтына
Сүлһ бајраг тәк учалсын.
Биз дә долаг алтына.

Бу бағдан нәсә кәлди,
Јоллары кәсә кәлди,
Сүлһүн сәси учалды
Елләр дә сәсә кәлди.

Халг бајатыларында сүлһүн сарсылмаз дајағы олан ордумуз белә тәсвир едилмишдир:

Елләр ајаға дурду,
Дүшмәнә зәрбә вурду,
Фашистләри мәһв етди
Гәһрәман Гызыл Орду.

Әзизинәм, бешикдә,
Көрпәм јатыр бешикдә,
Атасы сәрһәддәдир—
Дајаныбдыр кешикдә.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә Азәрбајчан ашыглары сүлһ мөвзусунда чохлу маһнылар гошмушлар. Ашыг Мирзә, Ашыг Әсәд, Ашыг Һүсејн Чаван, Камил Зүлфүгаров, Бәјләр Гәдиров, Чалал Сүлејманов, Јадулла Аббасов, Чобан Тағыјев, Ислам Јусифов вә башгаларынын гошмалары хүсусилә диггәти чәлб едир. Бәјләр Гәдиров «Сүлһүн бајрағы» рәдифли гошмасында дејирди:

Вәтән көјләриндә ачараг ганад
Кәзир әлдән-әлә сүлһүн бајрағы,
Мәзлум инсанлара үмид бәхш едир
Мәғрур көркәмијлә сүлһүн бајрағы.

Азәрбајчан ашыгларынын бу мөвзуда олан маһнылары 1952-чи илдә чыхан «Сүлһ нәғмәләри» китабында топланмышдыр. Азәрбајчан ашыглары сүлһ вә демократијаны, Совет Ордусуну, халгын динч, јарадычы әмәјини өз ше'рләриндә илһамла вәсф едирдиләр.

Ашыглар мүхтәлиф мөвзуларда олан маһныларыны сүлһә, демократијаја чағырышла тамамлајырдылар. Ашыг Мирзәнин ше'риндә совет әскәрләри, совет сәрһәдчиләри динч јарадычы әмәјин, халгымызын наилијјәтләринин горујучусу кими тәрәннүм едилир:

Көрүрәм һәр заман ојагсан, ојаг,
Дәјмәсин бу јурда әсла јад ајаг.
Гајдадыр, сөзүндән дөнмәз мәрд, гочаг.
Истәр боран олсун, истәр гар олсун.

Ашыглар чох јахшы баша дүшүрдүләр ки, халгымызын фәдакар әмәји сүлһүн мөһкәмләнмәсинә көмәк едир. Онлар Азәрбајчанда кедән гуручулуг ишләриндән, әмәк харигәләриндән чуша кәләрәк јени-јени әсәрләр јарадырдылар. Ашыг Јадулла Аббасовун ашағыдакы маһнысы бу чәһәтдән даһа сәчијјәвидир:

Сазым дилләнәндә, тәбим чошанда,
Де нәдән сөз ачым, нәләрдән дејим.

Ады хәритәјә нәгш олунмамыш
Һансы јени кәнддән, шәһәрдән дејим.

Муғана, Ширвана каналлар чәкән,
Дашкәсәндә динамитлә јер сөкән,
Буруг гуран, мешә салан, ев тикән
Елин көстәрдији һүнәрдән дејим.

Сүлһ, демократија, азадлыг, истиглалијјәт бүтүн дүнја зәһмәткешләринин арзусу, истәјидир. Ашыг Ибраһим (Бакы) бу идејаны белә ифадә етмишдир:

Һаг сөзүмүз будур бу,
Сүлһүн ады улудур,
Еј достлар, сүлһүн јолу
Кәләчәјин јолудур.

Сүлһ, демократија уғрунда мүбаризә мөвзусу совет дөврү фолклорумузун үмумдүнја әһәмијјәтини даһа да артырмышдыр.

ХАЛГ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН КҮТЛӘВИ ФОРМАЛАРЫ

Ајдындыр ки, дөврүмүздә шифаһи халг әдәбијјатынын ајры-ајры нүмунәләрини јарадан чохлу сәнәткарлар јашајырлар. Азәрбајчанын һәр һансы бир кушәсинә кедәндә јени бир истеʼдадла гаршылашырсан. Онлар халгымызын көзәл адәт вә әнʼәнәләрини јашадыр, классик фолклорумузу горујуб сахлајыр, совет дөврү фолклорумузун исә јени-јени нүмунәләрини јарадырлар.

«Јүксәк дағ кәнди олан Халтанлыда гочаман ел сәнәткары Әшрәф Нәсирову һамы һөрмәтлә динләјир. Онун јашы 80-и кечмишдир, анчаг бир ифачы сәнәткар кими гочалмыр. О надир халг дастанларыны—«Јетим Ајдын», «Ордубадлы Кәрим», «Нәчәф вә Пәрзад» вә с. билир. Гочаман сәнәткар инди јени-јени маһнылар гошур, ел арасында ифа едир»[1].

Јахуд, Пәри Һәсән гызы Зәнкәзур гәзасынын Маһмудлу кәндиндә анадан олуб. 85 јашы вар. Онун синәси ел сәнәтинин көзәл инчиләри илә долудур. Өзү дә шифаһи әдәбијјат нүмунәләри јарадыр, һазырчаваб, синәдәфтәр ел сәнәткарыдыр. Мүасир дөврүмүздә баш верән һадисәләрә чохлу маһнылар һәср едир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә фашистләрә гаршы гәһрәманчасына мүбаризә апаран јеканә оғлуна көндәрдији мәнзум мәктубунун бир јериндә јазырды:

Икид зәһмәт чәкәр вәтән јолунда,
Түфәнкин әлиндә, кучүн голунда,
Вур јағы кәбәрсин сағы-солунда
Дарыхма, дарыхма, балам, дарыхма!
Дүшмәни күл етсин налəм дарыхма![2]

[1] «Бакинский рабочий», 1969, 19 сентјабр.
[2] «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1969, 2 август.

Һазырда ел арасында хүсуси бајаты дејәнләр, ағычылар, нәггаллар, сөзү-сөһбәти ширин-мәзәли мүдрик ел сәнәткарлары чохдур. Чох заман мәчлисләрдә, јығынчагларда күлүш, јуморла долу әһвалат вә ләтифәләр сөјләнир, биз бунларын шифаһи јарадычылыг нүмунәләри олдуғуна әһәмијјәт белә вермирик, демәли, ләтифәләр, ел сөзләри инди дә јараныр вә јајылыр. Белә ләтифәләрин чохунда аилә вә мәишәтдә олан нөгсанлар үзә чыхарылыр, ачкөзләр, тәнбәлләр, јалтаг вә авараләр тәнгид олунур. Бир сөзлә, ләтифәләрин чох һиссәсиндә инди тәрбијәви мәсәләләр гојулур:

«—Бу нәдир? Арваддан ајрылмысан, евдә дә онун үчүн бир шеј гојмамысан?!

— Нә данышырсан, чаным! Бәс ушаглар нәдир?» (4—21).

Бүтүн бунларла бәрабәр, Совет һакимијјәти илләриндә зәһмәткешләрин коллектив јарадычылығына да хүсуси диггәт јетирилир. Сәнәтин коллектив формаларынын инкишафына сосиалист һәјат шәраитинин өзү кениш имканлар јарадыр, совет адамлары вәтәни мүдафиәдә, әмәк чәбһәсиндә коллектив сурәтдә бөјүк гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрирләр. Бу коллективлик өзүнү сәнәтин мүхтәлиф формаларынын јарадылмасында да көстәрир.
сәнәтин мүхтәлиф формаларынын јарадылмасында да көстәрир.
коллектив јарадычылығын өзфәалијјәт формаларынын инкишафы үчүн дәфәләрлә гәрарлар гәбул етмишдир.

Рајон вә кәндләрдә, шәһәрләримиздә сајсыз-һесабсыз клублар, мәдәнијјәт сарајлары вардыр. Бурада чохлу өзфәалијјәт дәрнәкләри фәалијјәт көстәрир. Бу групларын өзләри дә коллектив сәнәтин мүхтәлиф нөвләри илә мәшғул олурлар. Мүнтәзәм олараг Бакыда, Кәнчәдә, Минкәчевирдә, Сумгајытда, Шушада, Нахчыванда вә башга шәһәрләрдә аилә ансамбллары мүсабигәси, етнографик консертләр тәшкил олунур. Фолклор ансамбллары гәдим Азәрбајчан һаваларыны, рәгсләри вә маһныларыны ахтарыб үзә чыхарыр, бәрпа вә ифа едирләр. «Чәнки» аилә ансамблы Муған дүзүндә, Салјан рајонунда јарадылмышдыр. Ансамбла республиканын әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси Манаф Мәммәдов рәһбәрлик едир. Ансамблын он нәфәрдән ибарәт үзвү исә онун оғланларыдыр. М. Мәммәдов республика рајонларыны кәзиб мусиги фолклорумузу топламыш, онлары гәдим халг чалғы аләтләриндә ифа етмишдир. Бу аилә ансамблы өлкәмизин бир сыра шәһәрләриндә, ХТНС-дә дәфәләрлә чыхыш етмиш, Загреб шәһәриндә кечирилән аилә фолклор ансамбларынын бејнәлхалг фестивалында диплома лајиг көрүлмүшдүр[1].

Сосиализм шәраитиндә халг сәнәтинин инкишафы үчүн јарадылан имканлар белә фолклор коллективләринин шәхсиндә хүсусилә өзүнү нүмајиш етдирир. Халг рәгсләриндән ибарәт республика фестивалында минә јахын коллектив иштирак едиб, үч ај бахыш кечирилиб, «Телло», «Јаллы», «Ирс» кими фолклор ан-

---

[1] *Бах:* Учительская газета, 1981, № 4.

самбллары мүхтәлиф гәдим рәгсләри ифа етмишләр. (1978). «Оху тар» мүсабигәси, демәк олар ки, һәр ил кечирилир, халг ичәрисиндән јүзләрчә јени-јени исте'дадлары тапыб үзә чыхарыр. Гарабағ дијарында он күн әрзиндә «Хары бүлбүл», бејнәлхалг мусиги фестивалы кечирилмишдир. АБШ, Мексика, Исраил, Түркијә, Литва, Күрчүстан, Тачикистан, Башгырдыстан халг коллективләри өз сәнәтини нүмајиш етдирмишдир[1].

1977-чи илдә кечирилән зәһмәткешләрин биринчи Үмумиттифаг өзфәалијјәт јарадычылығы фестивалы бунун ән чанлы сүбутудур. Милли республикаларда кечирилән бахышларын чохиллик тәчрүбәсини өзүндә топлајан бу тәдбир күтләви инчәсәнәт вә мәдәнијјәтин кәләчәк инкишаф перспективләрини мүәјјәнләшдирди. «Јарадычы кәнчләрә иш һаггында» гәрарда (1976) кәнч јарадычы зијалыларын һәјатла әлагәсини даим мөһкәмләтмәк вә тәкмилләшдирмәк, онларын ичтимаи вә јарадычылыг фәаллығыны, идеја инамыны јүксәлтмәк зәрурәтини бир даһа гејд етди. Совет Конституснјасында дејилдији кими, «өлкәмиздә професснонал инчәсәнәтин вә бәдии јарадычылығынын инкишафы һәр васитә илә һәвәсләндирилир».

«Бәдии өзфәалијјәт јарадычылығынын даһа да инкишаф етдирилмәси тәдбирләри һаггында» гәрар өлкәмиздә күтләви халг јарадычылығы формаларынын даһа да инкишафы үчүн көстәрилән гајғынын јени тәзаһүрү иди[2]. Бундан сонра өзфәалијјәт јарадычылығына һәср едилән Үмумиттифаг фестивалы ики илдән артыг давам етмишдир. Кечмиш Совет Иттифагынын мүхтәлиф јерләриндә јашајан милјонларла исте'дад өз сәнәтини нүмајиш етдирмәк имканы әлдә етмишди.

Халг театрлары да халгын күтләви јарадычылығынын бир формасыдыр. Сон илләр Шәкидә, Губада, Ағдамда, Загаталада, Сумгајытда, Минкәчевирдә, Газахда вә башга шәһәр, рајон вә кәндләрдә фәалијјәт көстәрән бу театрлар кениш халг күтләләри тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланыр.

Бүтүн бунларла јанашы, сон илләрдә кукла театры, гаравәлли театры да ачылмышдыр. Гаравәлли театры халг јарадычылығы еви нәздиндә фәалијјәт көстәрир. Бу театрларда Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын ән'әнәви нүмунәләриндән јарадычы сурәтдә истифадә олунур.

АШЫГ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Бу дөврдә дә ашыг јарадычылығы фолклорун апарычы голу олараг галмагдадыр. Ашыг сәнәти әсримизин, демәк олар ки, бүтүн һадисәләрилә јашаја билир. Она көрә дә халг сәнәткарларына, ашыг јарадычылығынын инкишафына даим гајғы көстәрилир. 1946-чы илдә Кәнчәдә топлашан ашыглар мәчлисиндә

[1] «Коммунист» гәзети 27 мај, 1990.
[2] *Бах:* Родник народного творчества, «Правда» 24 апрел, 1978.

Ашыг Әсәд, Ашыг Мирзә, Ашыг Ислам кими сәнәткарлар чыхыш етмишләр. Ашыг Әсәд демишдир:

«Мән халгымын бөјүк әзиҹјәтләринин шаһиди олмушам. Јени һәјаты, Совет адамыны, онун фәдакар әмәјини вәсф етмәк бизим ән үмдә вәзифәмиздир. Мәним маһны вә дастанларым сәдагәтлә халга хидмәт едәҹәкдир»[1]. Ашыг Мирзә «Мәним бешиллијим» адлы маһнысынын колхозчулар арасында әкс-сәда тапдығыны үрәк севинҹи илә сөјләмиш вә көстәрмишдир ки, һазырда о, Азәрбајҹанын симасыны дәјишдирәҹәк Минкәчевир су-електрик стансијасы һаггында маһнылар гошмагдадыр».

Белә јығынҹаг вә көрүшләр мүһарибәдән сонракы илләрдә мүнтәзәм олараг кечирилмишдир. Республика вә Үмумиттифаг мүсабигәләриндә ашыглардан Имран, Әкбәр, Пәнаһ вә башгалары дәфәләрлә лауреат адына лајиг көрүлмүшләр. 1949-ҹу вә 1959-ҹу илләрдә Москвада кечирилән Азәрбајҹан әдәбијјаты вә инҹәсәнәти онкүнлүкләриндә иштирак етмишләр. Гәзет, журнал сәһифәләриндә онларын ше'рләри мүнтәзәм олараг чап олунур, ајрыҹа китаблары бурахылыр.

Ашыгларын радио вә телевизија илә вахташыры чыхышлары тәшкил едилир, дастан кечәләри кечирилмишдир. Рајон вә кәнд клубларында, мәдәнијјәт сарајларында, тарлаларда, ел мәҹлисләриндә ашыглар бөјүк мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишләр. Газах, Товуз, Шамхор, Кәдәбәј ашыглары республикамыздан һүдудларындан кәнарда да шөһрәт газанмышлар.

Сон илләрдә бир сыра классик сәнәткарларымызын ше'рләри тапылыб үзә чыхарылмышдыр. Һ. Ариф Ашыг Алынын ше'рләрини ел мүдрикләриндән топлајыб китабча һалында чап етдирмишдир. 1970-ҹи илләрдә Һ. Арифин «Сазлы, сөзлү дүнјам» мәгаләси әтрафында кениш мүзакирә ачылды. Ашыг сәнәти, ән'әнәләри, хүсусилә мусигиси һаггында хејирли сөһбәтләр олду. Азәрбајҹан дөвләтинин «јарадыҹы гүввәләрлә иш һаггында» гәрарындан сонра ашыг јарадыҹылығына диггәт хүсусилә артды. Халг шаири С. Вурғунун анадан олмасынын 70 иллији мүнасибәтилә Газахда кәнҹ ашыгларын республика мүсабигә-топланышы олду. Һәтта бу мүнасибәтлә С. Вурғунун ады илә бағлы М. Һәкимовун «Вурғунун Муған сәфәри» адлы дастаны 1976-ҹы илдә «Азәрбајҹан мүәллими» гәзетиндә дәрҹ олунду. Кәнҹ ашыгларын белә бир топланышы Салјанда кечирилди. Бунунла да чохлу исте'дадлар үзә чыхарылды, Ашыг сәнәтинин инкишафы үчүн бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилди. «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзетиндә «Елмимизин сөз сәрвәти» сәһифәси ачылды. «Булаг» адлы ән'әнәви верилиш васитәсилә индијә гәдәр мә'лум олмајан бир чох ашыг маһнылары ашкар едилди.

---

[1] *Бах:* «Литературная газета», 1946, № 50.

Ашыгларын III гурултаjы. Азәрбаjчан ашыгларынын III гурултаjына чохдан һазырлыг көрүлүрдү. II гурултаjдан кечән узун бир мүддәт әрзиндә ашыг сәнәтиндә мүһүм дәjишикликләр меjдана кәлмишди. Халгын һәjатында, сосиализм гуручулуғу ишиндә мүәjjән наилиjjәтләр әлдә едилмишди. Бүтүн бунлары үмумиләшдирмәк, ашыг сәнәтинин инкишаф перспективләрини мүәjjәнләшдирмәк лазым иди.

«Әдәбиjjат вә инчәсәнәт» гәзети ашыг јарадычылығы һаггында мүзакирә ачмышды. Бу мүзакирәдә мүасир ашыг сәнәтиндә мөвчуд олан ики үслуб һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләр сөjләнилди. Бу барәдә гәзетләрдә дәрч олунан мәгаләләрдә деjилирди ки, Товуз, Газах, Күрчүстан зонасы ашыглары классик ән'әнәjә әсасланыр, ону jашадыр, инкишаф етдирир. Салjан, Күрдәмир, Шамахы ашыглары исә куjа бу ән'әнәни позур, она гондарма хүсусиjjәтләр кәтирирләр. Мүзакирә һаглы иди. Чүнки ашыг jарадычылығында елә бил һәрч-мәрчлик һисс едилирди. Нечә деjәрләр, ашыг гиjафәсинә кирән вә бу сәнәтдән хәбәри олмаjан башабәла «сәнәткарлар» да меjдана кәлмишди. Бунлар өз фәалиjjәти илә ашыг сәнәтини тәһриф едир вә һөрмәтдән салырдылар. Бүтүн бунлара көрә дә ашыгларын али мәчлисинин чағырылмасы вачиб иди.

Азәрбаjчан ашыгларынын III гурултаjы 1961-чи ил апрел аjынын 2-дә Бакыда ачылды. Гурултаjа мүсабигә jолу илә мүхтәлиф раjонлардан сечилмиш 150-дән чох сәнәткар дә'вәт олунмушду. Гурултаj әрәфәсиндә ашыгларын ше'рләриндән ибарәт мәчмуә вә академик Һ. Араслынын «Ашыг jарадычылығы» монографиjасы чапдан чыхмышды. Ашыглардан 33 нәфәринин һәjат вә фәалиjjәтини әкс етдирән буклетләр бурахылды. Гурултаjда дөрд мә'рузә динләнилди. Академик М. Ибраһимов «Зәһмәткешләрин коммунист тәрбиjәсиндә ашыг сәнәтинин ролу», академик Һ. Араслы «Ашыг jарадычылығында сәнәткарлыг», ССРИ халг артисти Бүлбүл Мәммәдов», «Ашыг мусигиси һаггында», М. Һ. Тәһмасиб «Совет дөврүндә ашыг jарадычылығы» мөвзуларында мә'рузә етдиләр. Шаирләрдән О. Сарывәлли, Р. Рза, М. Раһим, ашыглардан Һүсеjн Чаван, Набат Чавадова, Ислам Јусифов, Мәһәммәд Гәһрәман оғлу, Сөвдалы Һәсән, Пәрванә Һәсән вә башгалары чыхыш етдиләр. Гурултаjда Назим Һачыjев, «Ашыг jарадычылығында ән'әнә вә новаторлуг» мөвзусунда кениш нитг сөjләди.

Гурултаjда һазырда ашыг сәнәтиндә олан ики үслубдан да сөһбәт кетди. Мүзакирә вә мүлаһизәләрдән сонра гурултаj белә бир гәнаәтә кәлмишди ки, һәр ики үслуб диггәтлә өjрәнилсин, һәр ики меjлин мүсбәт чәһәтләри диггәтлә тәһлил едилсин, үзә чыхарылсын. Ашыг үслубларынын олмасы ганунидир. Она көрә дә Азәрбаjчанда гәдимдән бәри мүхтәлиф ашыг «мәктәбләри» фәалиjjәт көстәрмишдир. Бу мәктәбләр һазырда jени дөврдә өз фәалиjjәтини давам етдирмәкдәдир. Она көрә дә мүасир ашыг сәнәтиндә олан, һәм классик ән'әнәләрә әсасланан мәктәб, һәм

дә бу сәнәтдә мејдана кәлән јени чәһәтләр, новаторлуг диггәтлә өјрәнилмәли вә тәблиғ едилмәлидир. Елә етмәк лазымдыр ки, бу үслубларын бирләшмәси, вәһдәти, биркә сә'ји Азәрбајчан ашыг сәнәтини јени инкишаф мәрһәләсинә кәтириб чыхарсын. Анчаг ашыг јарадычылығында тәһрифләрә, гондарма үнсүрләрә гәтијјән јол вермәк олмаз. Доғрудан да, гурултајын ашыг сәнәтинин инкишафында бөјүк ролу олду. Гурултајдан сонра классик ән'әнәләрин өјрәнилмәси, тәблиғи, бу гәдим ән'әнәләр зәмининдә сәнәтин инкишаф етдирилмәси мүһүм бир вәзифә кими гаршыда дурур. Сон илләрдә ашыг сәнәтинин мәгсәдјөнлү инкишафы, јени-јени исте'дадларын мејдана кәлмәси гурултајын сәмәрәли фәалијјәти кими гејд едилмәлидир.

Ашыгларын IV гурултајы. 1984-чү ил март ајынын 19-да Азәрбајчан ашыгларынын IV гурултајы ачылмышдыр. Гурултај әрәфәсиндә ән'әнәви бахышлар, јарышлар кечирилмишдир. Гурултајда 300-ә гәдәр ашыг иштирак етмишдир. Гоншу республикалардан, хүсусилә Өзбәкистан, Күрчүстан, Дағыстандан да гонаглар иштирак едирдиләр. Халг јазычысы, академик М. Ибраһимов кириш сөзү илә гурултајы ачмышдыр. Республика ашыглар бирлијинин сәдри, халг шаири Һүсејн Ариф ашыг јарадычылығымыз һаггында кениш мә'рузә етмишдир. О, ашыг поезијасынын ән'әнәләринин јашамасы, индидән сонра көрүләчәк ишләр барәдә данышмышдыр. Һ. Ариф ону да гејд етмишдир ки, Азәрбајчан Ашыглар бирлијинә 500-ә гәдәр сәнәткар дахилдир. Даһа сонра Һ. Ариф демишдир: «Ашыг һәмишә халгла јашамыш, халгла нәфәс алмыш, онун истәк вә арзуларынын ифадәчиси олмушдур. Одур ки, инди дә саз усталарынын гаршысында дуран әсас вәзифә өз сәнәти илә чәмијјәтимизин нәчиб идеалларыны бәргәрар етмәк, вәтәнпәрвәрләр, бејнәлмиләлчиләр јетишдирилмәсинә көмәк етмәк, әмәк гәһрәманларынын шөһрәтини јајмагдыр».

Сәнәтшүнаслыг намизәди Әминә Елдарова өз мә'рузәсини ашыг мусигиси проблемләринә һәср етмишдир. ССРИ халг артистләри Нијази, Рауф Һачыјев, консерваторијанын ректору, профессор Елмира Абасова, С. Рүстәм, Анар, академик Фәрәмәз Магсудов, профессор В. Вәлијев вә башгалары чыхыш етмишләр. Онлар ашыг јарадычылығынын идеја-бәдии сәвијјәсини даһа да јүксәлтмәк, ашыг сәнәтинин динләјичиләрә тә'сирини күчләндирмәк һаггында данышмышлар. «Ашыгларын пешә мәһарәтинин артмасы билаваситә онларын үмуми мәдәни сәвијјәсилә бағлыдыр. Бу гәдим сәнәтә бир тәравәт, бир јенилик кәтирмәк үчүн ашыг савадлы олмалыдыр, өз дүнјакөрүшүнү кенишләндирмәлидир».

Ашыглардан Һүсејн Чаван, Микајыл Азафлы, Камандар Әфәндијев, Рза Мәммәдов вә башгалары чыхыш етмишләр. Ашыг Рза Мәммәдов демишдир: «Ашыг сәнәтиндә сөзлә мусиги ајрылмаздыр. Динләјичиләрин гәлбинә јол тапмаг үчүн јорулмадан ишләмәк, һәјаты даһа јахшы өјрәнмәк, халгла сых үнсиј-

јәтдә олмаг лазымдыр. Ашыглар бирлији јарадычылыг гүввәләримизин артырылмасында, гардаш республикалардакы халг нәғмәкарлары илә әлагәләрин мөһкәмләндирилмәсиндә мүһүм рол ојнамалыдыр.

Ашыг сәнәтинә бахышлар, халг синәдәфтәрләринин мүсабигәләри даһа тез-тез кечирилмәлидир. Ашыгларын IV гурултајынын мүасир ашыг сәнәтинин кәләчәк инкишафында мүһүм ролу олмушдур.

Ашыг сәнәти јашајыр. Ону јашаданлар илк нөвбәдә бу сәнәтин гәдим ән'әнәләринә садиг галырлар. Бу ән'әнәләрдән гопанлар, сәнәтдән дә гопур вә ел ичәрисиндә өзләринә ад-сан тапа билмәјиб унудулурлар. Ашыг сәнәти әсрләрдән бәри Азәрбајчанын мүхтәлиф кушәләриндә пәрвәриш тапыб, һәр бир кушәдә мүәјјән өзүнәмәхсуслугла фәргләнмишдир. Башга сөзлә гәдимдән бәри Азәрбајчанда мүхтәлиф ашыг мәктәбләри олмуш, һәр бир мәктәб елимизин бу ахар-бахарлы сәнәтинә өз пајыны вермишдир. Беләликлә ашыг сәнәти сују чох дәринләрдән гајнајыб чыхан булаг кими чағламышдыр. Сон илләрдә Азәрбајчанда бир сыра көркәмли ашыглар јашамыш вә инди дә јашамагдадырлар.

Онлар өз фәалијјәти, әмәји, зәһмәтилә бу сәнәти мүасир дөврдә дә јаратмыш вә нечә дејәрләр ону көкдән гопуб гырылмаға гојмамышлар. Газах—Борчалы тәрәфләрдә ән'әнәви ашыг сәнәтимизин көзәл нүмајәндәләри фәалијјәт көстәрмишләр.

Һүсејн Сарачлы, Камандар Әфәндијев, Әмраһ Күлмәммәдов, Авды Гајмаглы, Хынды Мәммәд, Әкбәр Чәфәров, Имран Һәсәнов вә башгаларынын фәалијјәти хүсусилә гејд едилмәлидир. Бу сәнәткарлар устадларымызын һәм јаратмаг вә һәм дә ифачылыг ән'әнәләрини мәһарәтлә кәләчәк нәсилләрә бағышламышлар.

Ашыг Камандары һәрдән јад елә,
Ән көзәл күнләрин өндәдир һәлә,
Бакымла Тәбризим версин әл-әлә
Мин јаша хош ајлар, күнләр ичиндә

Ашыг Камандарын Азәрбајчана мүрачиәтлә гошдуғу маһны белә тамамланыр.

Гочаман сәнәткар Хынды Мәммәд Гурбани, Аббас Туфарганлы, Валеһ, Әләскәр сәнәтинин вариси кими өз мәчлисләрини ашағыдакы е'тирафла башлајарды:

Мән гочаман бир ашығам,
Мејданда мәрди-мәрдана,
Елләримә јарашығам
Мејданда мәрди-мәрдана,
Чаһанда мәрди-мәрдана.

Ашыг Ханмуса Гобустан мәдәнијјәт евиндә ашыглар ансамблына рәһбәрлик едир, јарышларда, бахышларда, сәнәт мәчлис-

ләриндә једди диплома лајиг көрүлмүшдүр. Бакы нефтчиләринә һәср етдији «Баба вә нәвә» дастанынын мүәллифидир[1].

Ашыг Солтан Губа, Хачмаз, Дәрбәнд тәрәфләрдә фәалијјәт көстәрән вә таныныб севилән сәнәткардыр. Нәслән ашыглар аиләсинә мәнсубдур. Атасы ашыг Һачы Әләскәр, Молла Ҹүмәнин мүасири кими Азәрбајҹан ашыг сәнәтини о тәрәфләрдә горујуб сахлајанлардан олмушдур. Молла Ҹүмә илә дејишмәси дә вардыр.

Өмүр јолдашы Гәндаб да ашыгдыр, ашыглығы әри Солтандан өјрәнмишдир. Онлар бирликдә «Солтан вә Гәндаб» дастаныны јаратмышлар. Ашыг Солтан Ширван ашыг мәктәбинин ән'әнәләрини јашадан сәнәткарлардандыр. Чохлу дастан билир, ашыг һаваларыны мәһарәтлә сазда чалыр. Хүсусилә «Јаныг Кәрәми», «Губа Кәрәми», «Губа бағлары», «Ҹығалы көзәлләмә» вә башга һавалар үстүндә маһныларыны мәһарәтлә ифа едир. О өз сазы илә Ленинградда, Москвада, Кијевдә, Ростовда, Тифлисдә, Чехословакијада, Полша, Болгарыстан, Франсада, Јапонијада, Иранда вә Түркијәдә—бөјүк мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишдир:

Әријиб јаған гар чајлара ахыр,
Обаја јаз кәлир, елә јаз кәлир,
Тәбиәт көксүнә бәнөвшә тахыр
Бүлбүл јувасындан хош аваз кәлир.

Күлүр чөлүн үзү, тарланын үзү,
Көзәллик бүрүјүр чәмәни, дүзү
Дөнүр дағ чајына Солтанын сөзү
Елләр мәҹлисинә әлдә саз кәлир,

Ашыг Солтан Азәрбајҹан ашыгларынын III—IV гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Үмумиттифаг бахыш вә олимпиадаларын лауреатларыдыр. Дағыстан МССР-нин әмәкдар инҹәсәнәт хадимидир.

Өз јарадычылыг вә ифачылығы е'тибарилә мүасир ашыг поезијамызын көркәмли нүмајәндәләриндән бири дә Микајыл Азафлыдыр. О, сөзүн әсил мә'насында ашыг сәнәти ән'әнәләринин горујуҹусу олмушдур. Буну онун хүсусилә сон дөвр јарадычылығы ашкарлајыр. М. Азафлы Азәрбајҹан устад ашыгларынын варисидир. Көврәк лиризм вә инҹә естетик дујум М. Азафлы поезијасыны шәртләндирән амилләрдәндир. Көдәк кәрајлы адландырдығы «Дүнјада» рәдифли маһнысында о дејир:

Дүнјаја ган ағладан,
Бағышланмаз дүнјада.
Саф үрәкләр дағладан
Бағышланмаз дүнјада.

---

[1] «Бакы» гәзети, 5 апрел, 1983-ҹү ил.

Доғру, дүзә кор бахан,
Фитнә гуруб шәр јахан,
Әһдинә хаин чыхан
Бағышланмаз дүнјада.

Милләтини сатанлар,
Ата-ана атанлар,
Азафлы, ел гатанлар
Бағышланмаз дүнјада.

Гочаман ел сәнәткарларындан бири дә *Ашыг Әһмәддир*. О, Ширван ашыг мәктәбинин давамчыларындандыр. Ашыг Әһмәд һәм ифачы, һәм дә јарадычы сәнәткар кими мәшһурлашмышдыр. Ашыг поезијамызын бир сыра шәкилләриндә чохлу ше'рләри вар. Ики ше'р китабынын мүәллифидир. (1965, 1980). Әмәк, сүлһ, достлуг, мәһәббәт вәтәнин көзәлликләри онун поезијасынын әсас мөвзуларыдыр. Ширванын танынмыш ашығы Билалын һәјат вә фәалијјәтинә дастан һәср етмишдир.

Ашыг Пәри мәчлиси. Азәрбајчан гадын ашыг вә шаирләрин дә вәтәнидир. Мәһсәти Кәнчәвидән башланан ше'р чәләнки һазырда да халгымызын исте'дадлы шаир вә ашыглары тәрәфиндән бөјүк уғурларла горуну сахланмагдадыр. 1984-чү илдә Јазычылар Иттифагынын Натәван адлы клубунда «Ашыг Пәри мәчлиси» адында гадынларымыздан ибарәт ашыглар коллективи јарадылмыш вә о дөврдән фәалијјәт көстәрмәкдәдир. Аз бир заман ичәрисиндә бу мәчлис бүтүн Гафгазда мәшһурлашмышдыр. «Ашыг Пәри мәчлиси»нин рәһбәри «Азәрбајчанын әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси» Нарынч Хатундур. Нарынч Хатунун «мәчлис»индә Азәрбајчандан чыхмыш ашыг-гызлар вардыр. Тәрлан Көјчәли, Дилара вә Күлара Азафлылар, Сәадәт Бута, Мајка Мәтин, Күлникар Рәһимли, Пакизә Мусакөјлү, Ајбәниз Лачынлы, Лүтфијјә Мусајева, Улдуз Гулијева, Роза Гарабағлы, Һәвва Фәрзәли гызы «мәчлис»ин үзвләринин хош сәдалары республикамызын һүдудларындан даһа узаглара јајылмышдыр. Мәчлисин үзвләри ашыг сәнәтимизин ән'әнәләрини өзүнәмәхсус тәрздә давам етдирмәклә бәрабәр, өзләри дә јени көзәл маһнылар јарадырлар:

Һәр күн мин јол чан сөјләјиб
Демәрәм ки, јорулмушам.
Бу торпаға ана дејиб
Бу торпагдан јоғрулмушам.

Гоп көнлүм һәсрәт бузундан,
Шан-шөһрәтин учузундан,
Дәдә Горгуд гопузундан
Аха-аха дурулмушам.

Хатун дејәр сағым-солум,
Чичәк ачар өмүр јолум,
Бу торпаға гурбан олум
Бу торпаға вурулмушам.

ДАСТАН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Дастан јарадычылығы да өзүнәмәхсус јолла давам етмәкдәдир. Әлбәттә, биз сөзүн һәгиги мә'насында классик формада дастанлардан даныша билмәрик. Халгымызын һәјатында, бејнәлхалг мигјасда, чәмијјәтин инкишаф тарихиндә баш верән һадисәләрлә әлагәдар фолклорун бир сыра жанрларынын јаранмасы вә јашамасында мүшаһидә етдијимиз дәјишикликләр дастанларда да өзүнү көстәрмәкдәдир. Бурада да классик ән'әнәләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә өзүнү сахламагдадыр. Дастанлар һәм мәһәббәт, һәм дә гәһрәманлыг мөвзусунда мејдана кәлмәкдәдир. Шүбһәсиз, мәһәббәт мөвзусунда дастанлар нисбәтән даһа чох јараныр. Она көрә ки, белә дастанлар һәр бир дөврдә олдуғу кими, сон илләрдә дә халгын динч јашајыш шәраитинин мәһсулу олараг галыр. Дастанлар ашыг ше'ри, бајаты, маһны вә с. жанрлар кими дејил, бунларын јаранмасы үчүн мүәјјән дөвр, мәрһәлә, халг һәјатында өз изләрини сахлајан һадисәләрин баш вермәси лазымдыр. Она көрә дә мүасир дөвр һадисәләрини өзләриндә әкс етдирән дастанлар әсасән бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра формалашмышдыр. Мараглыдыр ки, 30-чу илләрдә халг һәјатынын мүәјјән епизодлары, мәрһәләләри ири һәчмли ше'рләрдә, хүсусилә мүхәммәсләрдә өз бәдии әксини тапырды. Ашыг Һүсејн Бозалганлы, Ашыг Әли, Ашыг Әсәд, Ашыг Мәһәммәд, Ашыг Казым вә башгаларынын белә әсәрләри мүәјјән мә'нада дастан тә'сири бағышлајыр. Бунлар сонра јени дастанларын јаранмасы үчүн һазырлыг ролуну ојнајырды. Белә мүхәммәсләрин јаранмасы просеси инди дә давам етмәкдәдир. Буну биз Һүсејн Чаван, Ашыг Бәһмән, Ашыг Пәнаһ кими мүасир ашыгларын јарадычылығында ајдын көрә биләрик.

Јени дастанлар мүхтәлиф илләрдә Азәрбајчан ЕА Низами адына Әдәбијјат Институтунун фолклор шө'бәсинин әмәкдашлары М. Һ. Тәһмасиб, Ә. Ахундов, Н. Сејидов, С. Јагубова, Т. Фәрзәлијев, И. Аббасов вә башгалары тәрәфиндән топланмышдыр. «Белә нүмунәләр күлли мигдардадыр вә бундан сонра да әлагәдар тәшкилатлар вә зијалыларымыз һәмин материалларын топланмасы гајғысына галмалыдыр» (3, 7). Јени дастанлар да мәһәббәт вә гәһрәманлыг дастанлары кими груплашдырылыр. Мәһәббәт дастанлары тәхминән үч јолла формалашмышдыр. Биринчиси, ән'әнәви мөвзулар әсасында јаранан дастанлардыр. Бу әсәрләр нағыл, рәвајәт, әфсанә вә јазылы әдәбијјатдан истифадә јолу илә формалашмышдыр. Ашыг Әсәдин «Низами вә Афаг», Ашыг Әлинин «Фәрһад вә Ширин», «Шаһзадә Бәһрәм», «Ашыг Хасполадын «Валеһ вә Талеһ», шаир Нәбинин «Дилсуз вә Хәзанкүл» дастанлары белә әсәрләрдәндир. Икинчи груп дастанлар исә мүасир мөвзулар әсасында дүзәлдилмишдир. Ашыг Һүсејн Чаванын «Һүсејн вә Сәрвиназ», «Бакы гызлары», «Кәлбәчәр хатирәләри», «Москва сәфәри», «Һәсән Пәр-

ванәнин «Тарлачы гыз», Ашыг Бәһмәнин «Бәһмән вә Һумаі» әсәрләри буна мисал ола биләр.

Үчүнчү груп мәһәббәт дастанлары исә тәрчүмеји-һал характери дашыјыр. Бунлар Аббас Туфарганлы, Гурбани, Валеһ, Хәстә Гасым, Һүсејн Шәмкирли, Молла Ҹүмә кими устад сәнәткарларын дастан ән'әнәләрини давам етдирир. Ашыг Шәмширин, Ашыг Солтанын, Һәсән Пәрванәнин, Нарынч Хатунун («Азафлы вә Нарынч Хатун») вә башга сәнәткарларын белә дастанлары вардыр. Бүтүн бу дастанларын өзүнә көрә үслуб рәнкарәнклији, композисијасы, орижиналлығы вә марагльı ифа манералары вардыр.

Доғрудур белә дастан вә әһвалатларын ашыгларымызын дилиндән јазылыб, ишләниб нәшрә верилмәси чох ләнк кедир. Сон илләрдә «Једди дастан», «Ашыг рәвајәтләри», Һүсејн Бозалганлынын «Дастанлар, һекајәтләр», проф. М. Һәкимовун китабларында олан јени дастанларын нәшри алгышланмалыдыр. Ашыг Һүсејн Сарачлы һаггында јазылан мәгаләдә охујуруг: «Чаһанкирли нағылы», «Ашыг Гаранын вә Хәстә Һәсәнин дејишмәси», «Меһди бәјин нағылы», «Гачаг Кәрим», «Бурачлы вә күрчү гызы», «Салман бәјин нағылы», «Јаралы Маһмуд», «Гызыл», «Короғлунун Ағшәһәрә сәфәри» дастанлары Ашыг Һүсејн Сарачлы тәхәјјүлүнүн мәһсулларыдыр»[1].

Әкәр бу дастан вә нағыллар јазыја алынмајыбса ашығын дүнјадан көчмәсилә биз онлардан әбәди мәһрум олмушуг.

Мүасир дастанлар ичәрисиндә «Һәсән вә тарлачы гыз» дастаны өз орижиналлығы илә сечилир. Дастанда тәсвир едилән һадисәләр әмәк ҹәбһәсиндә—тарлада ҹәрәјан едир. Анҹаг һәјатымызын башга саһәләри дә бурада тәсвир олунур. Дастанда јени һәјат гуран мүасир адамын инамы, арзу вә истәји, бөјүк гуручулуг әзми марагльı сәһнәләрдә верилмишдир. Һадисәләр тарлада, памбыг тајалары јанында давам етдирилир, ушаг бағчалары, чајханалар, тој мәҹлисләри, тәрбијә очаглары ашығын чох усталыгла сүжетә гошдуғу бу епизодлар үмуми бир дастанда бирләшдирилир. «Пәрванә вә тарлачы гыз» дастанында халгымызын әмәк һәјаты парлаг лөвһәләрдә экс олунмушдур.

Ашыг дастаны јарадаркән классик ән'әнәләрә әсасланмышдыр. Бурада марагльı ше'р формалары ишләнмишдир: додагдәјмәз, дилтәрпәтмәз, тәҹнис, гошајарпаг, гошма, устаднамә, мүхәммәс, дејишмә вә с. Гәһрәманлара Һәсән—Пәрванә, Ајнаханым—Тарлачы адларынын верилмәси дә мараг доғурур, («Әсли вә Кәрәм»и јада салаг.). Дастандакы устаднамәләр вә дуваггапма да ашығын өз јарадыҹылығыдыр.

«Бәһмән вә Һумај» мәһәббәт дастанларына мәхсус классик ән'әнәләри мүасир дөврдә давам етдирир. Бу марагльı, орижинал дастан бүтүнлүкдә дејишмә үстүндә гурулмушдур.

---

[1] «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети, 22 ијун, 1984.

Дастанда «Валеһ вә Зәрникар», «Һүсејн вә Рејһан» дастанларынын ән'әнәләриндән истифадә олунмушдур. Бурада әсәрин гәһрәманы кими верилән Бәһмән бир чох ашыгларла дејишир вә онлары бағлајыр.

Дастан орижинал бир финалла тамамланыр. Һумај Бәһмәнин бағламаларыны ача билмир, өзүнү мәғлуб һесаб едир. Буна бахмајараг һәм Бәһмән, һәм дә Һумај өз сәнәтләрини нүмајиш етдирир, сонра да меһрибанлыгла ајрылырлар.

Совет дөврүндә јаранан гәһрәманлыг дастанлары да дастан јарадычылығымызда мүһүм јер тутур. Онларда да дастанчылыг ән'әнәләри көзләнилмишдир. Үмумијјәтлә, Совет һакимијјәти илләриндә «Ханлар», «Нәриман», «Гара Танрыверди» (Ашыг Һүсејн Бозалганлы), «Камал», (Ашыг Мирзә), «Сәттар хан» (Ашыг Һүсејн Чаван) вә с. кими дастанлар јарадылмышдыр.

«Танрыверди» дастанынын әсасыны чар үсул-идарәсинә гаршы апарылан гәһрәманлыг мүбаризәси тәшкил едир. Бурада «Короғлу», «Гачаг Нәби» кими дастанларын ән'әнәләриндән усталыгла истифадә олунмушдур. Дастанда Гачаг Танрыверди, онун гардашы, силаһдашы, началник, пристав, коха, бәј вә ханлар әсас иштиракчылардыр.

«Танрыверди» дастаны бәдии чәһәтдән камил ишләнмиш көзәл сәнәт нүмунәсидир. Үмумијјәтлә, гәһрәманлыг дастанлары башга жанрлара нисбәтән аз јараныр. Һазырда тарихи һадисә шәхсијјәтләр, гәһрәманлар һаггында маһнылар әсас әдәби форма олараг даһа кениш јајылмышдыр.

Нәтичә олараг демәлијик ки, мүхтәлиф мөвзуларда јени дастанлар инди дә јаранмагдадыр. Онлары топламаг, үзәриндә елми мүшаһидәләр апармаг, бу гәдим вә рәнкарәнк жанрын муасир дөврдә дә јараныб јајылмасы просесини изләмәк лазымдыр. Бүтүн бунлар исә дастан жанрынын кәләчәк талеји һаггында да мүәјјән нәтичәләрә кәлмәк үчүн мүтәхәссисләрә материал верә биләр.

АШЫГ ҺҮСЕЈН ЧАВАН

Дөврүмүзүн устад ашыгларындан олмушдур. Ашыг Һүсејн Чаван классик ашыг поезијамызын ән јахшы ән'әнәләрини муасир дөврүмүзүн пафосу, тәләб вә әһвал-руһијјәси илә чох мәһарәтлә бирләшдирән бир сәнәткар иди. Онун һәр бир гошмасында, маһнысында, дастан вә хатирәләриндә Гурбани, Аббас Туфарганлы, Валеһ, Әләскәр, Молла Чүмә, Һүсејн Бозалганлы вә башгаларынын јарадычылыг нәфәси дујулур. Өзү дә бу нәфәс ашыг сәнәтинин муасир тәләбләри фөвгүндән кәлир. Халг јазычысы М. Ибраһимов чох доғру олараг дејир: «Ашыг Һүсејн Чаванын јарадычылығында ашыг поезијамызын бир сыра ән көзәл ән'әнәләри бу күн дә јашајыб инкишаф едир» (13, 78).

Ашағыдакы мисралар ел нәғмәкарынын үмуми јарадычылығы үчүн даһа характерикдир.

Көзәл дујғуларла, инчә сөзләрлә
Көнүл тикән һәр ме'мары севирәм,
Күлшәнләр јетирән маһир бағбанын
Јаратдығы илк баһары севирәм.

Көјләрә учалдан елми, сәнәти,
Чағыран ағ күнә бәшәријјәти,

Бу көзәл дөвраны, көзәл һәјаты
Халга верән сәбәбкары севирәм.

Ашыг Һүсејн Микајыл оғлу Әлијев 1916-чы илдә Чәнуби Азәрбајчанын Кәрмәдүз маһалынын Уту кәндиндә јохсул кәндли аиләсиндә анадан олмушдур. О әввәлчә «Фәрман», сонра исә «Чаван» тәхәллүсләри илә ше'рләр гошмушдур. Сонралар артыг Чаван Һүсејн ады илә ел арасында шөһрәт тапмышдыр.

Һүсејн атасыны чох еркән итирмиш, аиләсинин ағырлығы анасы Зөһрәнин үзәринә дүшмүшдүр. Она көрә дә ашығын аиләси Шимали Азәрбајчана көчмүш, ики ил Ағдамын Шәрәфханлы кәндиндә јашамыш, сонра Гасым Исмајылов рајонунун Дәл-Мәммәдли кәндинә көчмүшдүр. Һәмин илләрдә Һүсејн муздурлуг етмишдир.

Һүсејн кичик јашларындан мәчлисләрә кедир, ашыглара гулаг асыр, сазын, сөзүн тә'сири, һәвәсилә јашајырды. Она көрә дә о, бир мүддәт Ашыг Әләскәрин гардашы оғлу Ашыг Мусаја (1927—1934-чү илләрдә) шакирдлик етмишдир. Ашыг Һүсејнин бир сәнәткар кими јетишмәсиндә Ашыг Әләскәрин гардашы Мәһәммәдин, гардашы оғлу Нәчәфин, оғлу Талыбын да бөјүк ролу олмушдур. Сонра о, мүстәгил фәалијјәтә башламыш, өз сә'ји, мүталиәси, һәвәси нәтичәсиндә классик Азәрбајчан ашыг поезијасыны вә әдәбијјатыны диггәтлә өјрәнмишдир.

Һүсејн Чаванын јарадычылығы өзүнү Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә даһа ајдын кестәрмишдир. 1945-чи илдә мүстәгиллик уғрунда дөјүшә галхан Чәнуби Азәрбајчан халгы Ашыг Һүсејнин аловлу маһныларыны сәнкәрләрдә охујурдулар. Онун гошмалары «Азәрбајчан», «Гызыл Әскәр», «Вәтән уғрунда», «Јени Шәрг» кими мәтбуат органларында чап олунурду.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы дөврдә Һүсејн Чаванын мөвзу даирәси даһа да кенишләнир. О, бир сәнәткар кими пүхтәләшир.

1950-чи илдән башлајараг бир-биринин далынча ашығын бир нечә китабы чап олунмушдур: «Ашығын арзулары» (1950), «Азадлыг маһнылары» (1950), «Ше'рләр» (1953), «Сәдәфли саз» (1956), «Гошмалар» (1959), «Ше'рләр» (1962), «Даныш, телли сазым» (1966) вә с.

Ашыг Һүсејн һәм дә 1947—1948-чи илләр арасында М. Магомајев адына Азәрбајчан Дөвләт Филармонијасында солист вәзифәсиндә ишләмишдир. О, 1957-чи илдән Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын үзвү олмушдур. Халгымыз 1958-чи илдә ашығын сәһнә фәалијјәтинин 25 иллијини вә 1967-чи илдә анадан

олмасынын 50, 1976-чы илдә исә 60 иллијини тәнтәнә илә гејд етмишдир.

Ашыг Һүсејн Азәрбајҹан ашыгларынын I—II—III вә IV гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. О, ССРИ-нин бир сыра орден вә медаллары илә тәлтиф едилмишдир. Һүсејн Ҹаван 1986-чы илдә вәфат етмишдир.

Ашыг Һүсејн јарадычылығынын мөвзу даирәси чох кенишдир. О, устад ашыг кими өз әсәрләриндә халгымызын әмәк гуруҹулуғундакы мисилсиз наилијјәтләри бөјүк илһамла тәрәннүм едир, бејнәлхалг аләмдә баш верән һадисәләрә өз мүнасибәтини билдирир. Сүлһ вә бејнәлмиләлчилик дүшмәнләрини өлдүрүҹү сатира атәшинә тутур.

Һүсејн Ҹаванын јарадычылығында Ҹәнуби Азәрбајҹанда чошан ингилаби һәрәкат да әсас мөвзулардандыр. Ашыг бу һәрәкаты боған иртичачылары амансызчасына одлу ше'рләрилә гамчылајыр. Бунунла белә биз Һүсејн Ҹаваны ингилаб, достлуг, вәтән, сүлһ нәғмәкары адландырсаг јаныламарыг.

Гузеј вә күнеј Азәрбајҹанынын чохданкы дәрди Ашыг Һүсејни өмрү боју дүшүндүрмүшдүр.

Дәрдли Тәбриз көз јашыны силәҹәк,
Бу бајрамда севинәҹәк, күләҹәк,
Бакы оғлу она гонаг кәләҹәк
Гојмаз күл үстүнә хар, Азәрбајҹан!

Ашыг Һүсејн Ҹаван классик ашыг поезијамызын мүхәммәс, тәҹнис, дејишмә, дивани, кәрајлы вә с. формаларында мүасир руһлу көзәл орижинал әсәрләр јаратмышдыр.

Һүсејн Ҹаванын ше'рләрини тәдгиг едән М. Һәкимов чох дүзкүн олараг көстәрир ки, онун јарадычылығы ики мәнбәдән гүввәт алыб гол-ганад ачмышдыр. Бунлардан бири устад ашыгларымызын дастан вә ше'рләри, икинҹиси исә классик әдәбијјатымыздыр. Бир тәрәфдән Гурбани, Аббас Туфарганлы, Сары Ашыг, Валеһ, Хәстә Гасым, Әләскәр, Молла Ҹүмә, Ашыг Һүсејн Бозалганлы о бири тәрәфдән исә Фүзули, Вагиф, Видади, Нәбати, Закир, Сабир вә башгалары Һүсејн Ҹаванын јарадычылығына тә'сир көстәрмишдир. Ашыг «Фүзули» рәдифли гошмасында дејир:

Ашыг кәрәк сәни тә'риф ејләјә,
Сәндән јаза, сәндән дастан сөјләјә,
Мәҹнунун ешгини көзәл Лејлијә,
Ашыг кими өзүн ачдын, Фүзули!

Һүсејн Ҹаван С. Вурғуна, Ү. Һаҹыбәјова, Ҹ. Ҹаббарлыја, М. Ә. Сабирә вә О. Сарывәллијә һәср етдији ше'рләриндә бу сәнәткарлара өз еһтирамыны, халг мәһәббәтини ифадә етмишдир. Биз буну ашағыдакы ше'рдән ајдын көрүрүк:

Һәр сөзүн гәләбә, мин зәфәр чалыр,
Вәтәнин фәхр едир, елин учалыр.
Сәнә ана кими хош лајла чалыр,
Үзејирин бу одлу дијары. Вурғун.

Ашыг Һүсејн мүасир ашыг поезијамызын көзәл, лирик нүмунәләрини јаратмышдыр. Онун мәһәббәт лирикасы классик устад ашыгларымызын ән'әнәси үзәриндә вүс'әт тапмышдыр. О, чығалы кәрајлы, дивани, дејишмә, тәчнис, гошајарпаг, көзәлләмә вә башга шәкилләрин јени лирик нүмунәләрини јаратмышдыр.

Ашығын «Кимдән өјрәндин», «Бојлана-бојлана», «Мәрјәм», «Дилбәр», «Бу дағларда» вә с. ше'рләри чох мәшһурдур.

Һүсејн Чаван һәм дә өзүндән әввәлки устад ашыгларын ше'рләриндән бәһрәләнәрәк бир сыра дәјәрли әсәрләр јаратмышдыр. Мәсәлән, о, Ашыг Һүсејн Шәмкирлинин:

Јарын бағчасында үч күл ачылыб,
Ағ күл, гырмызы күл, бир дә сары күл,
Һәр үчү дә бир-бириндән өјмәли,
Ағ күл, гырмызы күл, бир дә сары күл,—

гошмасындан тә'сирләнәрәк көзәл вә орижинал бир тәчнис јаратмышдыр.

Јарын синәсиндә бир дәстә чичәк,
Јары гөнчә, јары нәркиз, јары күл,
Чичәкдән дә, нәркиздән дә јар көјчәк.
Хош һалына кимин вардыр јары күл.

Ашыг Һүсејнин бир сыра дастан, хатирә вә ири һәчмли дејишмә вә мүхәммәсләри дә вардыр. Дејишмәләрдә мүасир һәјатымызын мүхтәлиф саһәләринә аид мараглы мүлаһизәләр сөјләнир. «Һүсејн Чаван вә Сәрвиназ», «Бакы гызлары», «Кәлбәчәр хатирәләри», «Гарадағ сәфәри», «Сәттархан дастаны» вә с. буна мисал ола биләр.

Мүасир ашыг поезијамызын инкишафында, кәнч ашыглар нәслинин јетишмәсиндә Һүсејн Чаван јарадычылығынын мүһүм әһәмијјәти вардыр.

АШЫГ ШӘМШИР

Ашыг Шәмшири әдәби ичтимаијјәтимизә халг шаири С. Вурғун танытмышдыр. Елә ондан сонра ашыг бүтүн бачарыг вә исте'дадыны мәдәни гуручулуг ишләримизә даһа һәвәслә сәрф етмәјә башламышдыр.

Ашыг Шәмшир Гурбан оғлу Гочајев 1893-чү илдә кечмиш Чаваншир маһалынын Дәмирчидам кәндиндә анадан олмушдур. Атасы Гурбан шаирлик тәбинә малик, елмли, биликли бир адам иди. Сонралар Ағдабанлы Гурбан ады илә мәшһур олан исте'-

дадлы ашыгларымыздан биридир. Шәмширдә ашыглыға һәвәс ојадан атасынын дүзәлтдији, јахуд иштирак еләдији ше'р мәчлисләри олмушдур. Шәмширин дедиjинә көрә, «Ашыг Әләскәр һәрдән досту Ашыг Гурбанын евинә гонаг кәләр, гәдим китаблары она охутдуруб динләрмиш. Онлар маһны, мусиги, ашыг сәнәти вә с. һаггында мараглы сөһбәтләр едәр, өз ше'рләрини бир-бирләринә сөјләр вә чалыб охујармышлар».[1]

Саза, сөзә, сәнәтә һәвәс көстәрән ашыг өз сә'ји нәтичәсиндә сонралар бир сәнәткар кими јетишмәјә башлајыр. Ел шәнликләриндә чалыб охујур, халгын севимлиси олур. Классик Азәрбајчан ашыг поезијасыны, дастан вә нағылларымызы камил өјрәнәрәк өз јарадычылығыны бу ән'әнә үзәриндә давам етдирир.

1955-чи илдә халг шаири Сәмәд Вурғун Кәлбәчәрә кедир. Орада ашыгла көрүшүр. Бу ики сәнәткар арасында сәмими вә мөһкәм достлуг јараныр. Елин шаири вә елин ашығы бир-биринә ше'р дејирләр, бу ше'рләр халг маһнысына чеврилиб мәчлисләри долашыр.

1959-чу илдә ашығын илк ше'рләр китабы чап олунур. Ашыг Шәмшир бүтүн Азәрбајчанда мәшһурлашыр. 1964-чү илдә анадан олмасынын 70 иллиjи мүнасибәтилә она әмәкдар инчәсәнәт хадими фәхри ады верилмишдир. Ашыг «Шәрәф Нишаны» ордени вә «Әмәкдә фәргләнмәјә көрә» медалы илә дә тәлтиф едилмишдир. О, 1957-чи илдән Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын үзвү иди. Ашыг Шәмшир 1980-чи илдә вәфат етмишдир.

Азәрбајчанын көркәмли классик ашыглары кими Шәмшир дә синәдәфтәр олмушдур:

> Севки-мәһәббәтин пәрванәсијәм,
> Бир ала көзлүнүн диванәсијәм,
> Шәмширәм, Гурбанын нишанәсијәм
> Бөјүк ашыгларын дәфтәријәм мән.

Шәмшир «Короғлу», «Аббас вә Күлкәз», «Һејдәр бәј», «Алы хан вә Пәри ханым», «Абдулла вә Чаһан», «Новруз», «Нәчәф вә Пәрзад», «Валеһ вә Зәрникар», «Мәси вә Диләфруз», «Шаһ Исмајыл», «Ибраһим», «Таһир вә Зөһрә», «Хәстә Гасым» кими дастанлары, бир чох маһнылары билир вә 70-дән артыг классик ашыг һаваларыны чалырды[2].

Ашығын сон илләрдә бир-биринин ардынча чохлу ше'р китаблары чыхмышдыр, бурадакы әсәрләр сәнәткарын сон илләр гошдуғу нүмунәләрдән ибарәтдир.

Шәмшир јарадычылыға әсримизин әввәлләриндән башламышдыр. Гурбани, Аббас Туфарганлы, Хәстә Гасым, Валеһ ән'әнәләринә садиг галан ашыг дөврүн мүхтәлиф һадисәләринә өз мүнасибәтини билдирмәјә чалышмышдыр. М. Һ. Тәһмасиб, М. Ибраһимов, О. Сарывәлли, Г. Хәлилов вә башгалары ашы-

---

[1] Ашыг Шәмшир. Ше'рләр. ЕА нәшријјаты, Бакы 1959, сәһ. 3.
[2] *Бах:* Ашыг Шәмшир, 1959, сәһ. 93.

ғын јарадычылығы һаггында мәгаләләр јазмыш вә гијмәтли фикирләр сөјләмишләр.

Ашыг Шәмширин ше'рләрини ики група ајырмаг олар: мәһәббәт лирикасы вә ичтимаи мөвзуда ше'рләр. О. Сарывәлли көстәрир ки, Шәмшир јарадычылыға 1907-чи илдән башламышдыр. Биз ашығын ингилабдан әввәлки ше'рләриндә заманәдән, дөврдән шикајәтини көрүрүк. О көстәрир ки, һәгигәт бу күн-сабаһ галиб кәләчәк, «ел күчү сел күчүдүр». Елин нәзәри гулун, јохсулун үстүндә оларса, онлары һеч бир гүввә јыха билмәз:

Һәгигәт ахтаран кәләчәк јола
Онунчүн һәр барат лајигли ола,
Ел көмәк дуранда гула, јохсула
Ону шир, кәркәдан, фил јыха билмәз.

Кәнч ашыг өз ше'рләриндә ели-обаны чапыб-талајан зүлмкарлары чәсарәтлә дамғалајыр, онларын чәзасыз галмајачагларыны сөјләјирди:

Шаһлар јола салмыш гоча дүнјаны,
Лә'нәтлә сөјләнир писләрин ады.
Чатыр чәзасына инсан чәллады,
Кәл аз дағыт ел-обаны, зүлмкар!

Ашыг Шәмширин ингилабдан әввәл гошдуғу ичтимаи мәзмунлу ше'рләрин чох аз гисми әлимиздә вардыр. Һәмин ше'рләр үзәриндә апарылан илк мүшаһидә көстәрир ки, кәнч ашыг зүлмә, һагсызлыға нифрәт едир, өз е'тираз сәсини учалдырды. Анчаг бу е'тираз јумшаг вә нечә дејәрләр, еһтијатлыдыр. Ашыг јалныз фолклорун классик ән'әнәләриндән чыхыш едәрәк һаггын, әдаләтин сон нәтичәдә гәләбә чалачағыны сөјләјир. Онун бу нәтичәсинин башга елә бир ичтимаи әсасы һәлә ше'рләринә кәлиб чыхмамышды.

Ашыг Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра халгымызын һәјатында баш верән мүһүм һадисәләри, јениликләри бөјүк һәвәслә тәрәннүм едир:

Тәрәгги атыны минибди бахтым,
Дәли чајлар кими селләниб ахдым,
Шәмширәм, јетишди нә көзәл вахтым
Хәјалым шаһбаза дөндү, нә дөндү...

Ашыг Шәмшир јарадычылығында нәсиһәт, мүдрик сөз вә һикмәт мүһүм јер тутур. Бу чәһәт үслуб вә идеја истигамәти бахымындан да ашығын јарадычылығына орижиналлыг верир. М .Һ. Тәһмасиб көстәрир ки, Шәмширин бә'зи гошмалары «көзәлләмә илә устаднамә сәрһәдләриндә кәзир». Ашыг Шәмширин кәрајлы, диваны вә тәчнисләриндә әхлаги-тәрбијәви фикирләр ифадә олунур. Бу нәсиһәтләр гуру, схематик, чансыхычы дејил, халгын тәчрүбә вә сынагларындан чыхмыш образ вә кәламларла сөјләнир.

Тәбиәт көзәлликләри, доғма Азәрбајчанын вүгарлы дағлары, чошгун чајлары, ағ булаглары, гојунлу-гузулу јамачлары Шәмширин јарадычылығында хүсуси бир мәһәббәтлә тәсвир едилир. Бу чәһәтдән «Оғлујам», «Минкәчевир», «Шаһ дағы» вә башга ше'рләр мараглыдыр.

Ашыг Шәмшир маһир сөз устасыдыр. О, тәбиәт көзәлликләрини әлван бојаларла әкс етдирән орижинал лөвһәләр јаратмышдыр:

Дөшләрдә бәнзәјир боз сүрүләрә,
Дәрәјә доланда јатышыр думан,
Һәрдән ганадланыб, галхыр һаваја,
Гара булудлара гатышыр думан.

Чөкүр јер үзүнә, өпүр чәмәни,
Торпагда көјәрдир јашыл сәмәни,
Сулајыб ојадыр тәр јасәмәни,
Нәркизин дадына јетишир думан.

Дәрјадан долдурур пијаләсини,
Шеһдә чимиздирир дағ лаләсини,
Кизләјир мешәнин шәлаләсини,
Говушуб әл-әлә тутушур думан.

Ашыг Шәмшир анадан олуб бөјүдүјү Кәлбәчәрдә мәчлисләр апармыш, мүдрик ел ағсаггалы олмушдур. Онун ше'рләри мәтбуат, радио васитәсилә бүтүн Азәрбајчана чатдырылырды. Елә буна көрә дә ашығын ше'рләринин бәдии кејфијјәти дә артырды. Шәмшир јарадычылығы илә, јашадығы дөврүн тәләбләри илә ајаглашмаға чалышырды. Биз тез-тез мәтбуатда онун ше'рләринә раст кәлирик, ичтимаи һәјатымызда баш верән ән мүһүм һадисәләрә ашыг өз мүнасибәтини билдирирди.

Ашыг өз ше'рләриндә әмәји јүксәк гијмәтләндирир, инсан әлләрини бүтүн көзәлликләрин јарадычысы һесаб едир:

Дашы шүшә едир, шүшәни ипәк,
Нефтдән габ-гачаг, аловдан чичәк,
Гумдан гызыл чәкир, торпагдан чөрәк,
Кәрдишин гүдрәти инсан әлләри.

Көркәмли сәнәткарын зәнкин јарадычылығы тәкчә ашыглар үчүн дејил, кениш охучу күтләләри үчүн дә ејни дәрәчәдә гијмәтлидир.

АШЫГ ПӘНАҺ

Азәрбајчан совет ашыг поезијасынын көркәмли нүмајәндәләриндән бири дә Ашыг Пәнаһ Пәнаһовдур. Ашыг Пәнаһын јарадычылығында классик вә совет ашыг поезијасынын ән көзәл ән'әнәләри бирләшмишдир.

Ашыг Пәнаһ 1926-чы илдә Салјанда анадан олмушдур. Кәнч јашларындан ше'рә, сәнәтә, саза бөјүк һәвәс көстәрән Пәнаһ

сонралар бүтүн һәјатыны бу сәнәтә бағламышдыр. О, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Салјанын мәдәнијјәт очагларында өз јарадычылыг фәалијјәтилә јахындан иштирак етмишдир. Мүһарибәдән сонракы илләрдә Ашыг Пәнаһ «Күр» адлы ашыглар ансамблы јаратмыш, республикамызын аллы-күллү, бол мәһсуллу тарлаларыны кәзә-кәзә өз сазы вә сөзү илә әмәк адамларыны васф етмишдир. Бу ансамблын әсас репертуары да ашығын өзүнүн јаратдығы вә тәртиб етдији нүмунәләрдән ибарәт олмушдур. Беләликлә, Пәнаһ һәм јарадычы, һәм тәшкилатчы, һәм режиссор вә һәм дә дирижор олмушдур.

Ашыг Пәнаһ јорулмаг билмәдән чалышан, ахтаран, классик ән'әнәләрдән јарадычы сурәтдә истифадә едән сәнәткар иди. Сон илләрдә о, саз-сөз нәғмәкары кими шөһрәт тапмышды. «Күр» ансамблы јалныз республикамызда дејил, кениш вәтәнимизин һүдудларындан узагларда да шөһрәт тапмышдыр. Халгымызын елә бир ел шәнлији, мәһсул бајрамы олмамышдыр ки, Пәнаһ өз «Күр»ү илә орада иштирак етмәсин.

Сон илләрдә ашығын «Саз вә сөз», «Мәһәббәтдән данышаг», «Тәзә сөз», «Тәзә маһны» кими китаблары чапдан чыхмышдыр.

О, ССРИ Јазычылар Иттифагынын үзвү вә Азәрбајчан Республикасы әмәкдар мәдәнијјәти ишчиси иди. Ашыг Пәнаһ Азәрбајчан совет ашыг поезијасына јени руһ кәтирмишди. Онун јарадычылығынын өјрәнилмәси вә тәдгиги фолклоршүнаслығымызын гаршысында бир вәзифә кими дурмагдадыр.

Көркәмли сәнәткар 1978-чи илдә вәфат етмишдир.

Ашыг Пәнаһ јарадычылығынын мөвзу даирәси чох кенишдир.

Үчсуз-бучагсыз өлкәмизин јенилмәз гүдрәти, елм, мәдәнијјәт, сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә, сүлһ уғрунда мүбаризәдә әлдә едилән мисилсиз наилијјәтләр ашығын илһам мәнбәји иди. О, чох јерләр, шәһәрләр кәзмиш, бир сыра харичи өлкәләрдә гастрол сәфәриндә олмушдур. Бу сәфәрләр заманы алдығы тәәссүратлар ашығын јени-јени маһныларында өз әксини тапмышдыр.

Ашыг Пәнаһ бөјүк халг нәғмәкары кими шөһрәт газанмышдыр. О, ашыг поезијасынын әсасән кәрајлы, гошма кими формаларына мүрачиәт етмишдир. Бунунла белә, ашыг дикәр шәкилләрдә дә маһнылар гошуб охумушдур. Бунлардан бири мүхәммәсдир. Онун һәм классик формада сырф мәһәббәт мөвзусунда, һәм дә мүасир һадисәләри әкс етдирән ичтимаи мәзмунлу мүхәммәсләри вардыр.

Ашығын «Олубдур» рәдифли мүхәммәсини охудугда мин не'мәт јетирән Азәрбајчан торпағынын бағ-бағатлы, сәфалы кушәләри, үрәк ачан көзәл мәнзәрәләри көзләримиз өнүндә чанланыр:

Көнлүнә ағ алма дүшсә,
Вар Гурбанын бағларында,
Јүз ил өмүр истәјирсән,

Јаша Лерик дағларында,
Күл шәрбәти ичмәјә кәл.
Шәкијә күл чағларында.
Дүнјанын чаһ-чәлалы
Гарабағын баһарында.
Бу торпаға әзәл күндән
Көзәллик дилдар олубдур.

Ашыг Пәнаһын јарадычылығында устаднамәләр дә мүһүм јер тутур. Бу ше'рләрдә әхлаги-тәрбијәви фикирләр тәблиғ олунур, чилддән-чилдә кирән икиүзлү, нанкор адамлар тәнгид едилир, писләнир:

Әсли олмајандан узаг долан сән,
Сиррини јадлара дејәр, утанмаз.

Өзкәни дост тутар, тә'риф ејләјәр,
Сәнин чөрәјини јејәр, утанмаз.

Ашығын дејишмәләри дә чох мараглыдыр. Бу дејишмәләр шәкил е'тибарилә ән'әнәви формаја әсасланса да, мәзмунча јенидир. Классик дејишмәләрдә суаллар чох заман дини-әфсанәви мәфһумларла, мүәјјән мүчәррәд әшја вә һадисәләрлә бағлы олдуғу һалда, бу ше'рләрдә тапылмалы олан суал објектләри реал инсанлардыр:

Ашыг Пәнаһ:

О кимдир ки, Алп дағыны кечибдир?
О кимдир ки, һагг јолуну сечибдир?
О кимдир ки, дүшмәнләри бичибдир?
О кимдир ки, ады дилдә кәзәр һеј?

Ашыг Әмраһ:

Суворовдур Алп дағыны кечибдир,
О, Бабәкдир һагг јолуну сечибдир,
Чапајевдир дүшмәнләри бичибдир,
Короғлудур ады дилдә кәзәр һеј!

Ашыг Пәнаһ мәһәббәт мөвзусунда да көзәл әсәрләр јаратмышдыр. Ашығын мәһәббәт лирикасы башгаларындан фәргләнир. Аһ-зар етмәк, интим һиссләр бу ше'рләрә јаддыр. Онлар никбин руһлу, шән вә ојнаг әсәрләрдир. Ашыг «көзәл» рәдифли ше'риндә јени мәчаз јарадараг көзәлин ал јанағыны дан јеринин рәнкинә бәнзәтмишдир:

Хуб јарашыр, әлләринә
Әчәб гојмусан хына сән.
Дан јеринин рәнкидирми
Сүртмүсән јанағына сән?!

Ашыг Пәнаһын сатирик ше'рләри дә биздә бөјүк мараг доғурур. Ашығын сатирик гошма вә кәрајлыларында халгын

мә'нәвиј̇јат дүшмәнләри: рүшвәтхорлар, аравуранлар, түфејлиләр, көһнәпәрәстләр, ј̇алтаглар вә с. типләр кәскин ифша олунур. Бу бахымдан онун «Додаг бүзүрсән» ше'ри даһа сәчиј̇јәвидир. Ше'р башгасыны сај̇мај̇ыб өзүндән мүштәбеһ оланлара, өзләри ј̇арада билмәј̇иб, ј̇арадана кинај̇ә илә баханлара, ашығын сөзүнә, сәнәтинә ағыз бүзәнләрә тутарлы ҹавабдыр:

Дөј̇мә наһаг ј̇ерә ачыг гапыны.
Ј̇ахшынын, ј̇аманын чәк һесабыны,
Сүрүрсән архамча чолаг ј̇абыны,
Миндиј̇им кәһәрә додаг бүзүрсән.

Мән ушаг деј̇иләм, арифәм, бала,
Каһ мыха дөј̇үрсән, каһ да ки нала.
Бу Пәнаһ бир ј̇ана, инди аз гала
Ашыг Әләскәрә додаг бүзүрсән.

Ашыг Пәнаһын чохҹәһәтли ј̇арадыҹылығы Азәрбај̇ҹан совет ашыг поезиј̇асынын инкишафында мүәј̇јән мәрһәлә тәшкил едир. Фолклоршүнаслығымызын индики наилиј̇јәтләри бахымындан өј̇рәнилмәј̇ә лај̇игдир.

ӘДӘБИЈ̇ЈАТ:

1. Ашыглар, Бакы, 1960.
2. Сүлһ нәғмәләри, 1952.
3. Азәрбај̇ҹан дастанлары. 5 ҹилддә 5-ҹи ҹилд, ЕА нәшриј̇јаты, 1972.
4. Азәрбај̇ҹан ләтифәләри, Азәрнәшр, 1965.
5. Ашыг Һүсеј̇н Ҹаван. Ше'рләр, 1950—1980.
6. Ашыг Шәмшир. Ше'рләр, 1961—1980.
7. Ашыг Пәнаһ. Ше'рләр, Бакы, 1966.
8. Ашыг Пәнаһ. Мәним сазым, Бакы, 1977.
9. Ашыг Әһмәд. Сазымын телләри, Бакы, 1965.
10. Ашыг Әһмәд. Әлләриниз ј̇орулмасын, Бакы, 1980.
11. Ашыг Әкбәр. Ишыглы телләр, Бакы, 1977.
12. Һ. Араслы. Ашыг ј̇арадыҹылығы, Бакы, 1960.
13. М. Ибраһимов. Ашыг поезиј̇асында реализм, 1966.
14. Н. Һаҹыј̇ев. Ашыг поезиј̇асында ән'әнә вә новаторлуг. «Азәрбај̇ҹан коммунисти», 1961, № 8.
15. М. Һәкимов. Һүсеј̇н Ҹаванын ј̇арадыҹылығында мәһәббәт лирикасы, «Тәдгигләр», 1968, IV китаб.
19. П. Әфәндиј̇ев. Ашугская поезия. «Литературный Азербайджан», 1959, № 11.

ФОЛКЛОР ВӘ ЈАЗЫЛЫ ӘДӘБИЈ̇ЈАТ

Фолклор ј̇азылы әдәбиј̇јатын ј̇аранмасы вә инкишафы үчүн ән әсас мәнбәләрдән биридир. «Бүтүн дүнј̇а өлкәләри шаирләринин ән ј̇ахшы әсәрләри халгын коллектив ј̇арадыҹылыг хәзинәсиндән көтүрүлмүшдүр». Азәрбај̇ҹан әдәбиј̇јаты чох гәдим заманлардан башлај̇араг шифаһи халг әдәбиј̇јаты илә бағлы инкишаф етмишдир. Хагани, Низами, Нәсими, Хәтаи, Фүзули, Мә-

сиһи, Вагиф вә башгаларынын јарадычылығында буну ајдын көрүрүк.

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә фолклор вә јазылы әдәбијјатын бир-бириндән истифадәси, гидаланмасы гаршылыглы олмушдур. Белә ки, фолклор јазылы әдәбијјатын әсас мәнбәји олдуғу вә бүтүн инкишаф просесиндә әдәбијјата тә'сир етдији кими, әдәбијјатын да өз нөвбәсиндә шифаһи јарадычылыға мүһүм вә сәмәрәли тә'сири көрүнмәкдәдир. Бу тә'сир дилдә, формада, ифадә васитәләриндә, халгы марагландыран, дүшүндүрән бир сыра мүасир идеја вә мотивләрдә өзүнү көстәрмишдир. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи инкишаф мәрһәләләриндә фолклора јахынлашмада мүхтәлиф пилләләр кечирмишдир. Халга јахын олан сәнәткарлар онун јарадычылығына да биканә гала билмәмиш, фолклору һәр чәһәтдән фајдалы бир гајнаг һесаб етмишләр.

Низами Кәнчәви халг јарадычылығына түкәнмәз бир хәзинә кими бахмыш, фолклор нүмунәләриндән өз фикирләрини, идеалларыны халга даһа јахшы чатдырмаг үчүн бир васитә кими истифадә етмишдир. Бу барәдә мәшһур рус шәргшүнасы Ј. Бертелс јазыр: «Әкәр Низами бәлли олмајан башга јазылы мәнбәдән истифадә етмәмишсә (бир сыра сәбәбә көрә буну тәсдиг етмәк чәтиндир) о заман Азәрбајчанда чох кениш јајылмыш олан шифаһи рәвајәтләр онун үчүн материал олмушдур» (2, 62—63). Низами мүтәрәгги дүнјакөрүшлү шаир олдуғундан халг јарадычылығындан халгын һәјатыны, арзуларыны, дүшүнчәләрини, әһвали-руһијјәсини өјрәнмәк үчүн истифадә едирди. Н. Кәнчәви өз әсәриндә һаггын, әдаләтин сон нәтичәдә гәләбә чалачағыны тәблиғ едирди. Бу никбин руһ бөјүк шаирин јарадычылығына, шүбһәсиз, М. Горкинин дедији кими, тамамилә бәдбинлијин јабанчы олдуғу һәгиги халг әдәбијјатындан кәлирди. Низами халг һикмәтини, зәкасыны, халг мүдриклијини һәр шејдән јүксәк тутурду. Онун әсәрләриндә тәсвир едилән мүдрик гочалар, Фитнә, Чобан, Фәрһад вә башга сурәтләр буна ајдын мисалдыр.

Низами һәлә илк бөјүк әсәри олан «Сирләр хәзинәси»ндә халг нағылларындан, тәмсилләриндән истифадә етмишдир. «Сүлејман вә әкинчи», «Нуширәван вә бајгушларын сөһбәти», «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәләрини вә «Булбул илә гызыл гуш», «Мејвәсатанла түлкү», «Овчу, ит вә түлкүнүн дастаны» вә с. тәмсилләри буна мисал ола биләр. Бундан сонра һуманист шаир «Хосров вә Ширин» поемасы васитәсилә көстәрди ки, о өз јарадычылығы илә халг һәјатына, халг шифаһи јарадычылығына дәриндән бағлы бир сәнәткардыр.

«Хосров вә Ширин» әсәринин мүгәддимәсиндә дејир:

Мә'лум һекајәдир бу «Хосров Ширин»,
Анчаг дастан јохдур бу гәдәр ширин,
Руһа хош кәлсә дә бу көзәл дастан
Пәрдәдә галмышды бу кәлин чохдан.

«Хосров вə Ширин» Азəрбајҹан халгынын дахилиндə јашамыш олан гəдим вə көзəл бир əфсанəдəн гүввəт алмышдыр. Бүтүн варлығы илə Кəнҹə елинə бағлы олан Низами өз илһамыны чох заман халгын əфсанəлəриндəн, ел мəрасимлəриндəн, халгын димағында сүслəнмиш, бəзəнмиш, гəшəнклəшмиш олан дастанлардан алырды». «Өз јурдунун гајнагларындан бу əфсанəни кəтүрмүш олан Низами «Хосров вə Ширин» маҹəрасынын бəдии сурəтлəрини јенə халгына дејил, бүтүн дүнја халгларына гајтармыш олду».[1].

Н. Кəнҹəви Бəрдə гочаларынын ширин нағылларына гулаг асмыш, дастанларыны динлəмиш вə онлары бөјүк јарадычылыгла јенидəн ишлəјəрəк халга гајтармышдыр. Буну ашағыдакы мисаллардан ајдын көрүрүк:

Көһнə дастанларын гоча устады
Өз һекајəсинə белə башлады.
Сөз инҹисини дүзəн заман мəн
Белə данышмышды бу нағлы дејəн.

Шаирин «Једди көзəл» əсəриндə тəсвир етдији нағыллар да чох мараглыдыр. Бөјүк шаир хејирхаһлыг, гəһрəманлыг, мəрдлик, горхмазлыг, достлуг, јахшылыг вə с. кејфијјəтлəри тəлгин етмəк вə өз арзуларыны, истəклəрини, фикирлəрини халга асан бир јолла, əјани шəкилдə чатдырмаг үчүн нағыллардан бир васитə кими истифадə етмишдир.

Низаминин əсəрлəриндə Азəрбајҹан халг дастанларына, нағылларына мəхсус бə'зи форма хүсусијјəтлəри дə өзүнү көстəрир. Бурада халг нағыл вə дастанлары јени мəзмун вə форма кəсб етмиш, заманын бир сыра мүһүм һадисəлəри илə сəслəшдирилмишдир. Бүтүн бунлар халг бəдии тəфəккүрүнүн инкишафына бөјүк тə'сир көстəрмишдир.

Н. Кəнҹəви бир чох Азəрбајҹан аталар сөзү вə мəсəллəрини, афоризмлəрини фарс дилинə тəрҹүмə едəрəк, ше'рин аһəнкинə ујғун шəкилдə өз əсəрлəриндə ишлəтмишдир. Шаир халг афоризмлəриндəн истифадə етмəклə бəрабəр, өзү дə јени афоризмлəр, һикмəтли сөзлəр јаратмышдыр—«От көкү үстүндə битəр», «Пишик баласыны истəдијиндəн јејəр», «Сөјүд ағачы бар вермəз», «Гојуну гојун ајағындан асарлар, кечини кечи», «Өзкəјə гују газан өзү дүшəр» вə с.

Демəли, Низами һəм Азəрбајҹан шифаһи халг əдəбијјатындан јарадычы сурəтдə фајдаланмыш, һəм дə онун инкишафына күчлү тə'сир көстəрмишдир. Онун əсəрлəри əсасында јарадылан мүхтəлиф шифаһи халг вариантлары да буна ајдын сүбутдур.

Низамидəн сонра кəлəн бир чох сəнəткарлар да халг əдəбијјатындан бəһрəлəнəрəк көзəл əсəрлəр јаратмышлар. XIII əсрдə шаир Əли «Гиссеји-Јусиф» адлы əсəрини халг рəвајəтлəри

[1] М. Рəфили. «Хосров вə Ширин», Əдəбијјат гəзети, 1947, 12 март.

əсасында јазмышдыр. XIV əсрдə Ариф Əрдəбилинин «Фəрһаднамə», Шəмсəддин Һачы Мəһəммəд Əссар Тəбризинин «Меһр вə Мүштəри» поемаларынын да мөвзусу халг дастанларындан алынмышдыр.

Халг əдəбијјатынын тə'сирини Гази Бүрһанəддинин ше'рлəриндə, Марағалы Əвһəдинин ири һəчмли əсəрлəриндə дə көрə билəрик. Халгын јаратдығы аталар сөзү, афоризмлəр, зərбимəсəллəр, ифадə васитəлəри, рəвајəтлəр вə с. Нəсими јарадычылығына рөвнəг вермишдир. Һəтта о, халг ше'ри формасында əсəрлəр дə јазмышдыр.

Халгда: Көнлү бал истəјəн арынын санчысына дөзəр.

Нəсимидə: Əјəр нуш истəрисəн нишə гатлан,
ки, нуши нишсиз вермəз бу зəнбур

Халгда: Нə əкəрсəн ону бичəрсəн.

Нəсимидə: Чүн һəр нə ким əкəрсəн, ону бичəрсəн ахыр.

Халгда: Өлү дирилмəз.

Нəсимидə: Чансыз бəдəн дирилмəз көр ким бу нə мəсəлдир вə с.

XVI əсрдə Шаһ Исмајыл Хəтаи јарадычылығы халг əдəбијјатына, халг дилинə јахынлығы чəһəтдəн хүсусилə фəрглəнирди. Шаирин сарајында ашыгларын да јашадығы мə'лумдур. Тəсадүфи дејилдир ки, ашыглар о заман «Хəтаи» адлы саз һавасы да јаратмышлар. Бүтүн бунлар Хəтаинин халга, онун јарадычылығына сонсуз мəһəббəтинин нəтичəсидир. Шаһ Исмајыл Хəтаи садə, ахычы, сəмими гошма вə кəрајлылар јазмышдыр. Шаирин бə'зи гошмаларыны, кəрајлыларыны ашыг ше'рлəриндəн ајырмаг чəтиндир.

Хəтаи дер:

Халгда:

Бир вəлијəм јолујла,
Султанын төһфəси, һəр дəм гулујла,
Көнүлдə кибр олуб, сојуг дил илə
Өзүн мəһəббəтдəн сечəнə лə'нəт!

Бу əсəрлəрдə чағырыш, дидактика үстүн јер тутур.

Бағчалара кирмəк кəрəк,
Күллəриндəн дəрмəк кəрəк,
Бир күлү гохламаг кəрəк,
Нəркиз ол күл солмаз ола.

Шаир бајаты жанрында да көзəл вə орижинал əсəрлəр јаратмышдыр:

Хəтаи, чан архына,
Əһли-үрфан архына,
Мə'рифəтдəн су кəлиб
Төкүлүр чан архына.

Шаирин халг бајатыларындан гидаланмасыны көстәрән мисаллар чохдур.

Х а л г д а:

Намәрди кәл јүз гандыр,
Әлли гандыр, јүз гандыр,
Кә'бә јыхмаг бир евдир,
Көнүл јыхмаг јүз гандыр.

Х ә т а и д ә:

Хәтаи һал чағында,
Һаг көнүл алчағында,
Мин Кә'бәдән јеjрәкдир.
Бир көнүл ал чағында.

Шаһ Исмајыл Хәтаинин «Дәһнамә» поемасы халг дастанлары сәпкисиндә јазылмышдыр. Бурада Азәрбајчан халг романларында олдуғу кими, ики шәхсин—ашиг вә мә'шугәнин севки мачәралары, вәфа, сәдагәт, саф мәһәббәт, бу јолда ирадә, дөзүмлүлүк, гәһрәманлыг вә с. һиссләр јүксәк сәнәткарлыгла тәсвир олунмушдур.

Көрүндүјү кими XVI әсрә гәдәрки классик Азәрбајчан әдәбијјаты халг јарадычылығы илә мөһкәм ән'әнәләрлә бағлы олмушдур.

Бу ән'әнәләр даһи Азәрбајчан шаири Мәһәммәд Фүзулинин јарадычылығында даһа да инкишаф етмишдир. М. Фүзули бүтүн јарадычылығы илә халга бағлы олмушдур. Бөјүк сәнәткар Азәрбајчан халг дилинин инчәликләрини көзәл билир, өз әсәрләрини халг дилинин тәркибләри вә ифадәләри илә зәнкинләшдирирди. Фүзули өз јарадычылығында күлли мигдарда аталар сөзү, зәрби-мәсәл, ләтифә, тәмсил вә бајатылардан истифадә етмишдир. Шаир бу нүмунәләри бә'зән ејнилә, бә'зән дә ше'рин вәзн вә аһәнкинә ујғунлашдырыб өз әсәрләриндә ишләтмишдир.

М ә с ә л ә н:

Х а л г д а:

Һәр ашығын бир дөвраны вар.

Ф ү з у л и д ә:

Сүрдү Мәчнун нөвбәтин, инди мәнәм рүсвајн-ешг.

Доғру дерләр, һәр заман бир ашигин дөвраныдыр.

Х а л г д а:

Х ә т а и д е р:

Јахшылыға јахшылыг һәр кишинин ишидир,
Јаманлыға јахшылыг әр кишинин ишидир.

Фүзулидә:

Чүн ол сәнә гылды меһрибанлыг:
Јахшылыға ејләмә јаманлыг.

Халгда:

Һәр дәрдин бир дәрманы вар.

Фүзулидә:

Һәр дәрд ки вар, вар дәрманы вәли,
Бидәрдләрин дәрдинә дәрман олмаз.

Фүзулинин әсәрләриндә дүнја көрмүш мүдрик гоча сурәтләри вардыр. Чох заман шаир халг мүдриклијини, халгын афоризм вә һикмәтли сөзләрини онларын дилиндә верир. Мәсәлән, халг арасында белә бир аталар сөзү мәшһурдур: «Киминин башында тач, кими ач-јалавач. Шаир «Сөһбәтүл-әсмар» поемасынын сонунда бағда, бостанда баш верән һадисәләрин шаһиди олан «хучәстә симанын» дилилә белә бир гәнаәтә кәлир:

Дүнја ишинин мәдары јохдур,
Һеч кимсәјә е'тибары јохдур,
Ејләр бирисини саһиби-тач,
Ол бирисин ејләр она мөһтач.

Бөјүк шаирин лирикасында халг әдәбијјатындан истифадә ајрыча тәдгиг едилмәлидир. Шаир бајатылардан олдуғу кими дејил, орадакы халг фикри, диләјиндән гидаланмышдыр, бу да онун лирикасыны һәм форма вә һәм дә мәзмунча халга јахынлашдырмышдыр. Мәсәлән, халг белә бир бајаты охујур:

Әзизинәм, күндә мән,
Көлкәдә сән, күндә мән,
Илдә гурбан бир олар
Сәнә гурбан күндә мән.

Фүзули әсәрләринин бириндә бу бајатыдан белә истифадә етмишдир.

Илдә гурбан бир кәсәрләр хәлги-аләм ејд үчүн,
Дәмбәдәм, саәтбәсаәт мән сәнин гурбанинәм.

Азәрбајчан халг шаири С. Вурғун һәлә 1937-чи илдә мәгаләләринин бириндә јазырды: «Нә үчүн бизим халг 400 ил Фүзулини әзбәрдән охујур? Чүнки онун ше'рләриндә халг руһу јашајыр».

Шаир Мәһәммәд Әмани халг јарадычылығына мүрачиәт едәрәк гошмалар, бајатылар јазыр. Дөврүн дикәр шаирләриндән фәргли олараг онун јарадычылығында халг әдәбијјаты илә бағ-

лы мәнзум һекаjәләр дә муәjjән jер тутур. Бу ҹәһәтдән «Әли вә шир», «Һатәм вә Гәриб» вә хүсусилә «Дәвәси өлмүш гары» әсәрләри вә с. сәчиjjәвидир.

XVIII әсрә гәдәр Азәрбаjҹан классик әдәбиjjатында ән чох нағыл, рәваjәт, әфсанә, тәмсил, дастан мотивләриндән истифадә едилмишдир. Бунунла беләь классик Азәрбаjҹан шаирләринин jарадыҹылығында һәм дә гәдим әфсанә мотивләринә, дини рәваjәт вә дастанларын гәһрәманларынын адларына да раст кәлирик. Бу дөвр әдәбиjjатымызда хүсусилә нағыл вә дастан мотивләриндән истифадә өзүнү даһа аjдын көстәрир. XVIII әсрдә исә jазылы әдәбиjjата ашыг поезиjасынын тә'сири күчләнир. Вагиф вә Видадинин jарадыҹылығы буна аjдын бир мисалдыр.

Шифаһи халг әдәбиjjатындан истифадә М. П. Вагиф jарадыҹылығында хүсуси бир мәрһәлә тәшкил едир. Вагиф ел ичәрисиндә бөjүмүш, онун дилини, әдәбиjjатыны, әфсанә вә рәваjәтләрини һәлә кичик jашларындан һафизәсиндә топламышды. Мүстәсна бир тәбә малик олан М. П. Вагиф сонралар jарадыҹылыға башлаjаркән ел әдәбиjjатынын тә'сири онун бүтүн jарадыҹылығында өзүнү көстәрмишдир. Онун гошмаларыны о дөврүн, еләҹә дә сонракы дөврләрдә jетишән устад ашыгларымызын ше'рләриндән сечмәк чәтиндир. Гејд олунмалыдыр ки, Вагиф һәлә Г. Бүрһанәддин, Ш. И. Хәтаи, М. Әмани тәрәфиндән башланан ән'әнәни jүксәк пилләjә галдырмыш, башга сөзлә халг ше'ринин гошма формасыны jазылы әдәбиjjатымызда ишләтмишдир. Рәваjәтә көрә, Вагиф jахшы саз чалыр вә охуjурмуш, бир чох Азәрбаjҹан ашыглары ону өзләринә устад һесаб етмишләр. Она көрә дә сонракы дөврләрин ашыглары Вагиф һаггында бир дастан да дүзәлтмишләр. Бурада һәм Вагифин ше'рләри вар, һәм дә ашыглар jени нүмунәләр гошмушлар.

Сонралар Вагиф, Валеһ, Әләскәр, Молла Ҹүмә, Һ. Бозалганлы вә башга ашыгларымызын jарадыҹылығына гүввәтли тә'сир көстәрмишләр. Мәсәлән:

Вагиф:

Көзәл гамәт, көзәл кәрдән, көзәл үз,
Көзәл олмаз сән тәк олса, көзәл jүз
Көзәл чаны мунча jетәр, көзәл үз.
Көзәл деjиб етмә, көзәл алы[1] сән.

Молла Ҹүмә:

Көзәл Ҹүмә, көзәл доjмаз сөзүннән,
Көзәл, горхдун көзәл хумар көзүннән,
Көзәл бусә, көзәл вериб jүзүннән
Көзәл чанын көзәл гатыб чана, кет.

Jахуд:

---

[1] Ал—һиjлә.

Вагиф:

Бајрам олду, һеч билмирәм нејләјим,
Бизим евдә долу чувал да јохдур.
Дүкүјлә јағ һамы чохдан түкәнмиш
Әт һеч әлә дүшмәз, мотал да јохдур.

Һүсејн Бозалганлы:

Нә одун вар ејдә очаг ғалајаг.
Нә јағ вар ки, плов үстә чалајаг.
Кедәк кимин синисини јалајаг?
Өлмүрүк, итмирик, әчәл дә јохдур вә саирә.

XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын даһа чох ичтимаи һәјата, халга јахынлашдығы бир дөврдүр. Реализм, сатира мәһз XIX әсрдә јазылы әдәбијјатда сөзүн һәгиги мә'насында јараныб өзүнә һүгуг газанмышдыр. Елә бу сәбәбләрә көрә дә халг әдәбијјаты, үмумијјәтлә халг әһвал-руһијјәси мәсәләләри сәнәткарларымызы даһа чох марагландырырды. Ә. Нәбати, Ә. Гарачадағи, Г. Закир, Молла Чүмә, Ашыг Пәри вә башгаларыны мисал чәкмәк олар. Бу заман А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби, Н. Вәзиров, С. Ә. Ширвани халг әдәбијјатындан өзләринә мәхсус бир шәкилдә истифадә етмишләр.

Гасымбәј Закир шифаһи халг әдәбијјатынын, демәк олар ки, бүтүн жанрларындан гидаланмышдыр. Закир кәнд һәјатыны, мәишәтини, адәт вә ән'әнәләрини јахшы билирди, буна көрә дә халг әдәбијјатына һәртәрәфли бәләд иди. Шаир нағыллар, әфсанәләр, аталар сөзү, ел маһныларындан јарадычы сурәтдә истифадә етмишдир. «Закирин јарадычылығы көстәрир ки, о, шифаһи халг әдәбијјатынын бир чох нөвләрини, о чүмләдән халг маһныларыны, ашыг ше'рини, аталар сөзү, бајаты, зәрби-мәсәлләри көзәл билирмиш. Онун халг әдәбијјатыны јахшы билмәси сәбәбләриндән бири дә кениш зәһмәткеш күтләләрлә чох јахын олмасы иди» (13, 172).

Г. Закир «Дәрвиш илә гыз», «Зөвчи-ахәр», «Әмирзадә вә ашиг», «Ашигин тәам биширмәји», «Мәликзадә вә Шаһсәнәм» вә саирә мәнзум һекајәләриндә, «Түлкү вә гурд», «Түлкү, вә шир», «Тысбаға, гарға, кәсәјән вә аһу» вә башга тәмсилләриндә халг нағыл, рәвајәт вә әфсанәләриндән чох усталыгла истифадә етмишдир. Шаир өзү дә халг ше'ри формасында күлли мигдарда бајаты, гошма, кәрајлы, тәчнис вә с. јазмышдыр. Мәһз она көрә дә Азәрбајчан ашыглары онун һаггында «Закирин нағылы» адлы бир дастан да дүзәлтмишләр.

Фолклордан истифадә мәсәләсиндә М. Ф. Ахундов хүсуси бир јол тутмушду. О, әсәрләриндә халг нағыл, дастанларында олдуғу кими чох мараглы, чәлбедичи сүжет гурур, халгын чанлы дили, адәт вә ән'әнәләри вә саирәни чох усталыгла дөврүн мүһүм ичтимаи һадисәләри илә әлагәләндирмәји бачарыр. Буна «Вәзири-хан Ләнкәран» комедијасында вәзир сурәтини, ханын мәһ-

кәмә сәһнәсини, орада ишләнән халг ләтифәләрини, е'тигадлары вә саирәин мисал көстәрмәк олар.

Бә'зән халг рәвајәт, әфсанә, јахуд нағылыны М. Ф. Ахундов ајрыча гәләмә алыр, ше'рә кәтирир, јенидән ишләјир, реаллашдырыр, дөврүн мүһүм ичтимаи һадисәләрилә јоғурурду.

М. Ф. Ахундов халг сәнәткарларыны, ашыглары да јахшы таныјыр вә севирди. Вагифин, Закирин ашыг ше'ри үслубунда јаздығы ше'рләрини јүксәк гијмәтләндирирди. Әдиб өзү дә ашыг поезијасы формасында гошма вә тәчнисләр јазмышдыр.

Әдибин әсәрләриндә сајсыз-һесабсыз аталар сөзү, мәсәл, ел сөзләри ишләдилмишдир.

М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә ашағыдакы кими аталар сөзү вә зәрби-мәсәлләрә раст кәлирик: «Доғру сөз ачы олар», «Јүз гарғаја бир сапан дашы», «Саралыб сапа дөнсүн, инчәлиб ипә дөнсүн», «Иран сәрбазы иди ки, мүфтә гуллуг едәләр», «Бурун гулаг баша сәдәгә», «Мән о гушлардан дејиләм ки, этим јејилә» вә саирә. Јарадычылығынын тәдгиги көстәрир ки, М. Ф. Ахундов бүтүн варлығы илә ичәрисиндән чыхдығы халга, онун һәјатына, адәт-ән'әнәләринә, фолклоруна бағлы бир сәнәткар олмушдур.

XIX әсрин бир сыра ичтимаи, педагожи вә тәрбијәви фикирләри бахымындан халг әдәбијјатына мүрачиәт С. Ә. Ширванинин јарадычылығында хүсуси јер тутурду. Шаир Азәрбајчан халг әдәбијјатыны, гәдим шәрг рәвајәт вә әфсанәләрини јахшы билирди. Лакин С. Ә. Ширвани һәр бир нағылы, әфсанәни, тәмсили гаршысында гојдуғу јарадычылыг мәгсәдләринә табе едирди. С. Ә. Ширвани өз јарадычылығында халг нағылларына мүһүм јер вермишдир. Бунлардан да о, тәрбијәви фикирләр тәблиғ етмәк, јахуд да јухары синифләри, варлылары вә руһанилләри тәнгид етмәк үчүн истифадә етмишдир. Буна мисал олараг «Гоча ана вә оғлу», «Көпәјә еһсан», «Дәли шејтан» вә башга әсәрләрини көстәрә биләрик.

С. Ә. Ширвани Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә һәм дә ушаглар үчүн гијмәтли әсәрләр јазан бир сәнәткар кими дә мәшһурдур. Әкәр диггәт етсәк, ушаглар үчүн јаздығы ән көзәл, әјләнчәли әсәрләринин мөвзусуну әдиб халг әдәбијјатындан көтүрмүшдүр. Шаир бунлар үзәриндә диггәтлә ишләмиш, јарадычылыг иши апармыш, онлары чилалајыб, тәрбијәви фикирләри илә даһа да гүввәтләндирмишдир. «Хејирсөјләмәз», «Мәчнунун көзү илә бах», «Мәчнун вә Лејлинин ити», «Искәндәр илә дәли», «Бир дә вурсан һеч нә», «Ахыр гәбристанлыға кәләчәк» вә саирә һекајәләри вә бир сыра тәмсилләри халг нағыл, рәвајәт, ләтифә вә тәмсилләри әсасында јазылмышдыр.

XX әсрин әввәлләриндә тарихи-ичтимаи һадисәләрлә әлагәдар халг әдәбијјатындан истифадә дә гүввәтләнир. Шифаһи әдәбијјатдан халгы ојатмаг, тәрбијәләндирмәк васитәләриндән бири кими истифадә едилир. Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, А. Сәһһәт, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, һ. Чавид, Ј. В. Чә-

мәнзәминли, Ү. Һачыбәјов вә башга сәнәткарларымыз чох тез-тез халг јарадычылығына мүрачиәт едирләр. «Молла Нәсрәддин» журналы өз сәһифәләриндә хүсуси бир кушә ачараг фолклорун бир сыра жанрларындан гаршысына гојдуғу фикирләри, мәгсәдләри даһа кәскин, ајдын, әјани вермәк үчүн истифадә едирди.

Ү. Һачыбәјов Азәрбајчан милли операсынын әсасыны гојдуғу «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм», «Шаһ Аббас вә Хуршудбану» вә башга әсәрләринин мөвзусуну халг јарадычылығындан көтүрмүшдүр. Бу әсәрләрдә һәм фолклор, һәм дә халг мусигисинин тә'сири ачыгчасына өзүнү көстәрмәкдәдир.

XX әсрин әввәлләриндә дә бир сыра сәнәткарларымыз өз ушаг әсәрләри үчүн халг әдәбијјатына мүрачиәт етмишләр. Бу һәлә XIX әсрдә С. Ә. Ширвани тәрәфиндән башланан бир ән'әнә иди. Бу дөврдә бу ән'әнәни М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, С. С. Ахундов, А. Шаиг давам етдирирләр. Халг әдәбијјатында да мәһз мүәјјән тәрбијәви мәгсәдләр үчүн ишләнән мөвзулар јени дөвр сәнәткарларымыза бөјүк гида верир.

А. Шаиг Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатыны дәриндән билән вә севән бир сәнәткар олмушдур. Нағыл јарадычылығы ишини әдиб бүтүн өмрү боју давам етдирмишдир. Мәсәлән, «Тыгтыг ханым» (1910), «Јахшы арха» (1911), «Түлкү һәччә кедир» (1911), «Тапдыг дәдә» (1937) вә саирә көстәрмәк олар. А. Шаиг 1910—11-чи илләрдә, иртичанын гызғын бир дөврүндә белә нағыллар јазмыш истисмарчылара, фырылдагчы рија-кар, јаланчы вә һијләкәрә, бачарыгсыз, күт, ловға, авара инсанлара гаршы кичик охучуларда кин вә нифрәт ојатмышдыр.

Бу чәһәтдән онун драм әсәрләри хүсусилә диггәти чәлб едир. 1910-чу илләрдән башлајараг өмрүнүн сонуна гәдәр јаздығы «Көзәл баһар», «Ел оғлу», «Вәтән» вә башга пјесләриндә балаларымызы улу бабаларымызын гәһрәманлыг ән'әнәләри үзәриндә тәрбијә етмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә јаздығы мәшһур «Гоч Полад» поемасы халг гәһрәманлыг дастанларындан јарадычы сурәтдә гидаланманын көзәл нүмунәсидир.

Совет һакимијјәти илләриндә әдәбијјат вә фолклор мәсәләси хүсуси бир истигамәт көтүрүр. Халг үчүн әдәбијјат, үмумијјәтлә, мәдәнијјәт јаратмаг истәјән сәнәткарлар халг јарадычылығынын һәм мәзмун, һәм дә форма чәһәтдән көзәл бир мәнбә олдуғуну дәрк едирдиләр. 20-чи илләрдә һәлә ингилабдан әввәл јарадычылыға башлајан Ч. Чаббарлы, М. С. Ордубади, Ә. Һагвердијев, Һ. Чавид кими сәнәткарлар фолклордан бәһрәләнәрәк көзәл әсәрләрини јазырлар. Һәмин јазычылар ичәрисиндә Чәфәр Чаббарлы хүсуси бир јер тутурду.

Ч. Чаббарлы халг јарадычылығындан кениш мигјасда истифадә едирди. Әдиб халг әсәрләринә чох еһтијатла, һәссаслыгла јанашыр, бу әдәби чешмәдән көтүрдүјү мөвзу вә мотив-

ләри өз бәдии тәфәккүрү сүзкәчиндән кечирәрәк она јени тәравәт верир, заманын мүһүм ичтимаи-тәрбијәви мәсәләләри илә јоғуруб јенә халга гајтарырды. Әдиб бир нечә әсәринин мөвзусуну халг әдәбијјатындан алмышдыр. Бунлар «Ситарә» адлы опера-либреттосу (1916), «Инчә» пјеси (1920) вә «Гыз галасы» (1923) поемасыдыр.

«Ситарә» әсәри «Алыхан вә Пәри ханым» адлы Азәрбајчан халг дастаны әсасында јазылмышдыр. Әдиб әввәлән, бу халг дастаныны, онун мәзмун вә формасыны чох јахшы билирмиш, она көрә дә бурада халг ше'ри үслубунда көзәл нүмунәләр јаратмышдыр. Һәм дә бу әсәрдән Ҹ. Ҹаббарлынын «Раст», «Симајишәмс», «Чаркаһ», «Бајаты Шираз», «Бајаты Күрд», «Күрдшаһназ», «Шүштәр» вә саирә Азәрбајчан халг муғамларына да јахындан бәләд олдуғу ајдынлашыр, чүнки «Ситарә» әсәри һәмин муғамларын мәзмун вә характеринә ујғун јазылмышдыр.

«Инчә» пјеси исә ән чох XIX әсрдән истисмарчылара, чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә гаршы Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндә ҹошан кәндли үсјанларына һәср едилән халг рәвајәт вә дастанларындан истифадә едиләрәк јазылмышдыр.

«Гыз галасы» поемасынын да сүжетини гәдим Азәрбајчан әфсанәси тәшкил едир. Ҹ. Ҹаббарлы һәмин рәвајәтдән истифадә едәрәк көзәл, исмәтли Дурнанын унудулмаз сурәтини јаратмышдыр, һәм дә феодал дүнјасынын азғынлығыны, өзбашыналығыны, јарамаз гајда вә ганунларыны дамғаламышдыр.

Бунлардан башга Ҹ. Ҹаббарлы өз әсәрләриндә маһнылардан, бајашты, аталар сөзү, зәрби-мәсәлләрдән, ел сөзләриндән, рәвајәтләрдән бачарыгла истифадә етмишдир. «Күчәләрә су сәпмишәм», «Ај кәмәрим, кәмәрим», «Сары кәлин» «Кәлмә-кәлмә, кет, а күлүм», «Галанын дибиндә бир гуш олајдым» вә с. халг маһнылары әдибин драм әсәрләринә хүсуси бир мәлаһәт верир.

Ҹ. Ҹаббарлы Азәрбајчан халг бајаты, лајла, охшамаларыны да чох севирди. Бунлара биз ән чох драм әсәрләриндә гадын сурәтләринин дилиндә раст кәлирик. Әдиб гадынларын дахили аләмини, характерини ачмаг үчүн бајаты вә лајлалардан бир васитә кими истифадә едир. Ситарә, Инчә, Күлназ, Јахшы вә башга сурәтләр дүшдүкләри шәраитдә, арзу вә истәкләринә ујғун лајла вә бајатылар сөјләјирләр. Беләликлә, Ҹ. Ҹаббарлы шифаһи халг әдәбијјатындан јени мүасир мәдәнијјәт бахымындан јарадычы сурәтдә истифадә едән илк Азәрбајчан совет әдиби кими јүксәлди, бу саһәдә көзәл ән'әнәләр јаратды.

Совет һакимијјәти илләриндә јарадычылыға башлајан сәнәткарларымыз халг әдәбијјатындан јени дөврдә јарадычы сурәтдә истифадә едирләр. Шифаһи халг әдәбијјатынын мәзмун, форма, дил мәсәләләри јени совет јазычыларынын әдәби јарадычылығынын формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. Халг әдәбијјаты, халг мусигиси кениш мигјасда әдәбијјат, инчәсәнәт, мәдәнијјәтимизә дахил олур.

Мә'лумдур ки, бөјүк пролетар әдиби М. Горки халг әдәбиј-

јатындан истифадә вә онун тәдгиги саһәсиндә бүтүн совет халгларынын сәнәткарлары үчүн нүмунә көстәрмишдир. Хүсусилә 1934-чү илдә совет јазычыларынын биринчи Үмумиттифаг гурултајындакы чыхышы бунун ән парлаг мисалы иди. С. Вурғун гурултајдан сонра Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын пленумунда мә'рузә еләмиш, бу мә'рузәдә Азәрбајчан фолклорунун бөјүк идеја, естетик әһәмијјәтиндән данышмыш вә бүтүн Азәрбајчан мәдәнијјәт хадимләрини фолклордан јарадычы сурәтдә истифадә етмәјә чағырмышдыр. «Совет јазычыларынын Биринчи Үмумиттифаг гурултајында М. Горки бизә деди ки, өз фолклор әдәбијјатынызы јығыныз, бу, сөз сәнәтинин башланғычыдыр, сәнәт, јазы әдәбијјаты олмадан әввәл инсан тарихиндә фолклор әдәбијјаты инкишаф етмишдир. Одур ки, өз фолклор әдәбијјатынызы өјрәнин»[1].

30-чу илләрдә артыг халг әдәбијјатындан истифадә саһәсиндә Ч. Чаббарлы кими бөјүк сәнәткарын өрнәк ола биләчәк тәчрүбәси вар иди. Әдибин ән'әнәләриндән онун тәләбәләри С. Вурғун, О. Сарывәлли, М. Ибраһимов, Мир Чәлал, М. Рәһимов, М. Һүсејн, Ә. Вәлијев, М. Раһим вә башга сәнәткарлар истифадә едирдиләр.

Азәрбајчан совет поезијасы нүмајәндәләри ичәрисиндә фолклора тез-тез мүрачиәт едән, ондан бөјүк мәһарәтлә гидаланан халг шаири Сәмәд Вурғун јарадычылығы хүсуси бир тәдгигата мөһтачдыр.

Һәр шејдән әввәл, шаирин јарадычылығына Азәрбајчан ашыг поезијасынын тә'сирини гејд етмәлијик. О, ушаглығыны кәнддә кечирмиш, ашыгларын мәчлисләриндә олмуш, дастан вә нағылларыны динләмиш, әзбәрләмишдир. Һәмин мөвзуда «Ашығын дәрди», «Ашыг Һүсејнә», «Ашыг гардашыма», «Ашыг Шәмширә» вә с. ше'рләрини јазмышдыр. Инди бунларын да чохусу халг маһнылары сырасына кечмишдир.

С. Вурғун халг әфсанә, рәвајәтләрини дә јахшы билирди. «Ајын әфсанәси», «Гыз гајасы», «Булаг әфсанәси», «Аслан гајасы» вә саир поемаларыны әфсанәләр әсасында јазмышдыр. Бу әфсанәләр совет дөврүмүздә, халгы марагландыран, дүшүндүрән бир чох ичтимаи-әхлаги мәсәләләрлә әлагәләндирилмиш, поемаларын сонунда көзәл фәлсәфи нәтичәләр чыхарылмышдыр.

Бајатылар, маһнылар шаирин поема вә драмларыны зинәтләндирмишдир. Бунлары о, әсәрләриндә ишләтмәклә јанашы өзү дә халг әсәрләриндән сечилмәјән нүмунәләр јаратмышдыр Шаир бунунла бәрабәр халг мусигисини, муғамлары да билирди. С. Вурғунун драмларында Азәрбајчан халг дастанларына мәхсус бир ширинлик, ахычылыг, оптимизм вә романтика вардыр.

«Вагиф» драмы халг јарадычылығындан бөјүк усталыгла бәһрәләнмәнин ән көзәл нүмунәсидир. Бурада халг маһнысы, ләтифәси, аталар сөзү, мәсәлләри, халг јумору е'чазкар бир гәлә-

[1] С. Вурғун. Әсәрләри, 5-чи чилд, Бакы, 1972, сәһ. 26.

мин сајәсиндә бүтүн әсәрә һопдурулмушдур. Драмда халг јарадычылығында олан һикмәтли гоча, тәлхәк, гары вә башга сурәтләр бүтүн тарихи һадисәләрин фонунда чох көзәл тәсвир олунмушдур. Азәрбајчан халг јазычыларындан М. Рзагулузадә, Ә. Аббасов, М. Сејидзадә, М. Дилбази, Г. Мусајев вә башгалары фолклордан алдығы мөвзулар әсасында балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јаратмышлар.

Әдәбијјатымызын сонракы нәслинин нүмајәндәләри олан Б. Ваһабзадә, И. Шыхлы, Һ. Һүсејнзадә, Н. Хәзри, И. Һүсејнов, Мәммәд Араз, Ә. Әјлисли вә башгалары һал-һазырда Азәрбајчан фолклорунун форма, дил хүсусијјәтләриндән јарадычы сурәтдә фајдаланырлар. Бу да онларын јарадычылығына милли колорит, садәлик, реаллыг, һәјат һадисәләринә ајдын бахмаг вә с. кими көзәл кејфијјәтләр кәтирир. Беләликлә, Совет һакимијјәти илләриндә сәнәткар вә халг бир-биринә даһа да јахынлашмыш, гајнајыб, гарышмышдыр. Халгын әсрләр узуну әлдә етдији тәчрүбә вә сынагларын бәдии мүчәссәмәси олан шифаһи халг јарадычылығы јени, мүасир мәдәнијјәти јарадылмасында мүһүм рол ојнајан амилләрдән биринә чеврилмишдир.

ӘДӘБИЈЈАТ:

1. Һ. Араслы. Низами вә Азәрбајчан халг әдәбијјаты, Низами Кәнчәви (мәгаләләр мәчмуәси), Бакы, 1947.
2. Ј. Е. Бертелс. Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами, Бакы, 1940.
3. М. Әләкбәров. Н. Кәнчәви вә Азәрбајчан халг јарадычылығы, «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1948, № 4.
4. Ә. Ахундов. Н. Кәнчәви вә халг јарадычылығы, ЕА хәбәрләри, 1954, № 2.
5. Г. Алиев. Легенда о «Хосров и Ширин» в литературах народов Востока, М. 1960.
6. Р. Азадә. Азәрбајчан епик ше'ринин инкишафы јоллары, 1975.
7: Г. Чаһани. Азәрбајчан әдәбијјатында Низами ән'әнәләри, Бакы, 1979.
8. М. Чәфәр. Фүзули дүшүнүр, Бакы, 1959.
9. А. Вәфалы. Фүзули өјрәдир, Бакы, 1978.
10. И. Бабајев. Фүзули вә шифаһи халг әдәбијјаты, В. И. Ленин адына АПИ-нин әсәрләри, 1959, № 7.
11. Т. Халисбәјли. Н. Кәнчәви вә Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты («Једди көзәл»әсәри әсасында) Бакы. 1988.
12. Балаш Азәроғлу. Мәһәммәд Әмани, Бакы, 1977.
13. А. Дадашзадә. Вагиф, һәјаты вә јарадычылығы. Бакы, 1966.
14. Г. Талыбзадә. XX әср Азәрбајчан тәнгиди, Бакы, 1966.
15. Г. Мәммәдов. Гасымбәј Закир, Бакы, 1957.
16. Ә. Саләддин. Сабир вә фолклор, Бакы, 1968.
17. Ә. Саләддин. Азәрбајчан ше'ри вә фолклор, Бакы, 1982.
18. М. Һ. Тәһмасиб. Ч. Чаббарлы вә шифаһи әдәбијјат. «Азәрбајчан» журналы, 1959, № 12.
19. П. Әфәндијев. С. Вурғун вә Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты, «Азәрбајчан» журналы, 1959, № 3.
20. П. Әфәндијев. Ч. Чаббарлы вә халг јарадычылығы, «Јазычы», 1985.

МҮНДӘРИЧАТ

Бир нечә сөз 3
Кириш 7

Биринчи бөлмә

Фолклоршүнаслығын инкишаф тарихиндән 14
Азәрбајҹан фолклоршүнаслығы 23
Азәрбајҹан Совет фолклоршүнаслығы 49

Икинчи бөлмә

Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын жанрлары . 72
Халг драмлары 100
Аталар сөзү вә мәсәлләр 109
Тапмачалар . . . 121
Мифолокија . . . 129
Әфсанәләр . . . 163
Нағыллар . . . 173
Молла Нәсрәддин ләтифәләри . . . 191
Бајатылар . . . 198
Халг маһнылары . . . 211
Ушаг фолклору . . . 219
Ашыг поезијасы . . . 227
Ашыг ше'ринин шәкилләри . . 243
Устад ашыглар . . 252
Гурбани . . 252
Аббас Туфарганлы . . 258
Сары Ашыг . . 262
Хәстә Гасым . . 269
Ашыг Валеһ . . 273
XIX әсрдә ашыг поезијасы . . 276
Ашыг Һүсејн Шәмкирли . . 283
Ашыг Алы . . 288
Молла Ҹүмә 293
Ашыг Әләскәр 299
Дастанлар 309
Китаби Дәдә Горгуд дастанлары . . 311
«Короғлу» дастаны . . 344
«Гачаг Нәби» дастаны . . 367
«Сәттархан» дастаны . . 371
Мәһәббәт дастанлары . . 375
«Әсли вә Кәрәм» дастаны . . 379
«Ашыг Гәриб» дастаны . . 387
«Аббас вә Күлкәз» дастаны . . 394
«Шаһ Исмајыл» дастаны . . 399
«Алы хан вә Пәри ханым» дастаны . 404

Үчүнчү бөлмә

Совет дөврү Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты . . . 410
Ашыг Һүсејн Бозалганлы 426
Ашыг Мирзә 429
Ашыг Әсәд 432
Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә шифаһи халг әдәбијјаты . 435
Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонраки дөврдә шифаһи халг әдәбијјаты 442
Халг јарадычылығынын күтләви формалары 445
Ашыг јарадычылығы 447
Дастан јарадычылығы 454
Ашыг Һүсејн Чаван 456
Ашыг Шәмшир 459
Ашыг Пәнаһ 462
Фолклор вә јазылы әдәбијјат 465

Паша Шариф оглы Эфендиев

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО

(на азербайджанском языке)

Нәшријјатын директор әвәзи *А. И. Еминов*
Мәтбәәнин директору *Ш. М. Ҹәфәров*
Редаксија мүдири *И. А. Аббасов*

Нәшријјат редактору *Г. И. Вәкилов*
Ҹилдинин рәссамы *С. Г. Әлијев*
Бәдии редактору *А. А. Әләкбәров*
Техники редактору *Б. Ә. Кәримова*
Корректору *Р. Ә. Әлијева*

ИБ—7102

Јығылмаға верилмиш 3. 09. 91. Чапа имзаланмыш 5. 03. 92. Кағыз форматы 60×90 1/16. Мәтбәә кағызы № 2. Әдәби гарнитуру. Јүксәк чап. Физики вә шәрти ч. в. 30. Шәрти рәнк-оттиск 30,19. Учот нәшр. вәрәги 31,8. Тиражы 8000 Сифариш № 195. Ҹилддә гијмәти 40 ман.

Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт Мәтбуат Комитәсинин «Маариф» нәшријјаты, Бакы—370111, Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

Азәрбајҹан Республикасы Дөвләт Мәтбуат Комитәсинин 3 №-ли Бакы Китаб Мәтбәәси. Бакы, Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

Азербайджанское государственное издательство учебно-педагогической литературы «Маариф», г. Баку ул. А. Тагизаде № 4.

Бакинская книжная типография № 3, г. Баку, ул. А. Тагизаде № 4.